ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
026000200732

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

5

(12)

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ ΣΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Διδακτορική διατριβή

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1981

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Κατά τήν ἐνασχόλησή μου μέ τή μεσαιωνική ἱστορία καί τοπογραφία ὁρισμένων φρουρίων τῆς Πελοποννήσου, διαπίστωσα ὅτι ἐπιβάλλεται νά γίνει μιά εὐρύτερη ἐργασία γιά τήν ἱστορική γεωγραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στούς μέσους χρόνους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἐκτός ἀπό τίς γραπτές καί ἀρχαιολογικές μαρτυρίες καί τά τοπωνύμια, τό ἴδιο τό φυσικό περιβάλλον ἀποτελεῖ βασική πηγή τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας, γιατί ἡ γνωριμία μέ τόν τόπο ὅπου διαδραματίζονται τά γεγονότα, συμβάλλει στή γνώση τῆς καταστάσεως τοῦ πληθυσμοῦ καί στή διαλεύκανση τῶν ἱστορικῶν προβλημάτων. Ἡ προσωπική μου σχέση μέ τήν περιοχή Κορίνθου, ἀπ'ὅπου κατάγομαι, μοῦ ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω σέ μεγάλο βαθμό τήν πηγή αὐτή.

Εὐχαριστῶ τόν καθηγητή κ. Εὐ. Χρυσό, πού παρακολούθησε ἀπό κοντά τήν ἐργασία μου συμβάλλοντας στήν ἀρχιτεκτονική της δομή καί στή λύση ἐπί μέρους προβλημάτων, καθώς καί τόν καθηγητή κ. Ν. Παναγιωτάκη γιά τίς χρήσιμες ὑποδείξεις του καί γιά τή συμβολή του στή διαμόρφωση τῆς τελικῆς μορφῆς τῆς διατριβῆς. Ὀφείλω ἐπίσης νά εὐχαριστήσω τόν καθηγητή κ. Ἀντ. Θαβώρη γιά τή βοήθειά του στήν ἐτυμολόγηση ὁρισμένων τοπωνυμίων καί τόν ἐπιμελητή κ. Ἀθ. Παλιούρα πού ἐπισκέφθηκε μαζί μου τόν ἀρχαιολογικό χῶρο τοῦ Ἁγιονορίου. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στόν κ. J. Koder, καθηγητή τῆς Βυζαντινολογίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Mainz, εἰδικό σέ θέματα ἱστορικῆς γεωγραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος διάβασε τήν ἐργασία ἐπιφέροντας ὁρισμένες διορθώσεις καί συμπληρώσεις, καί στόν τουρκολόγο κ. Π. Δημητριάδη πού μοῦ μετέφρασε τά ὀνόματα τῶν κορινθιακῶν χωριῶν ἀπό δυό ἀνέκδοτα τουρκικά κατάστιχα. Τέλος, θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τόν κ. Π. Νικολόπουλο, γιατί μοῦ ἐπέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τρεψε νά χρησιμοποιήσω τό 'Αρχεῖο Nani πού ἀπέκτησε τελευταῖα ἡ 'Εθνική Βιβλιοθήκη 'Αθηνῶν, τόν κ. Γ. Πλουμίδη, γιά τήν παραχώρηση μικροταινίας ἀπό τό ὁμώνυμο 'Αρχεῖο τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τήν κ. Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, γιατί ἔθεσε στή διάθεσή μου τά κατάλοιπα τοῦ Σ. Λάμπρου πού φυλάσσονται στό 'Ιστορικό Σπουδαστήριο τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 'Αθηνῶν, κάθώς καί ὅλους ἐκείνους πού μοῦ ἔδωσαν πληροφορίες κατά τήν ἐπιτόπια ἔρευνα τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς καί ἰδιαίτερα τή φιλόλογο κ. Σ. Μαρδίκη, πού βοήθησε στήν ἐντόπιση ἐρειπωμένων ναῶν τῆς περιοχῆς 'Αγιονορίου.

Μ.Κ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ.	3.
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	"	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	"	23
I. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ	"	30
II. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	"	33
III. ΧΕΡΣΑΙΟΙ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΙ ΔΡΟΜΟΙ	"	39
1.Χερσαῖοι δρόμοι.α') Ἀπό Ἰσθμό πρός ἠπειρωτική Ἑλλάδα.β') Ἀπό Ἰσθμό πρός Ἐπίδαυρο καί Τροιζήνα.γ') Ἀπό Ἰσθμό πρός Ἄργος καί ἀνατολική Πελοπόννησο.δ') Ἀπό Ἰσθμό πρός κεντρική καί δυτική Πελοπόννησο.ε') Ἀπό Ἰσθμό πρός Ἀχαΐα.στ') Δρόμοι πού δέν περνοῦν ἀπό τόν Ἰσθμό.		
2. Ὁ θαλασσινός δρόμος τοῦ Ἰσθμοῦ.Λιμάνια τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς.		
IV. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ	"	56
α') Πρωτοβυζαντινή ἐποχή. β') Περίοδος τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. γ') Κυρίως βυζαντινή περίοδο.δ') Φραγκοκρατία. ε') Ἡ ἐποχή τοῦ δεσποτάτου.		
V. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	"	125
α') Ἕλληνες β') Ἑβραῖοι γ') Σλάβοι δ') Φράγκοι ε') Ἀλβανοί		
VI. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ	"	135
α') Τοπωνύμια πού παραδίδονται σέ μεσαιωνικές πηγές		
β') Τοπωνύμια πού παραδίδονται σέ πηγές τῆς μεταβυζαντινῆς καί τῆς νεώτερης ἐποχῆς.		
1.Τοπωνύμια πού μνημονεύονται σέ μεταβυζαντινές πηγές τοῦ ΙΕ' καί ΙΣΤ' αἰώνα:		
2.Τοπωνύμια πού μνημονεύονται στίς πηγές ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰώνα ὥς σήμερα (ὀνόματα οἰκισμῶν καί τῶν κυριότερων γεωγραφικῶν ὅρων).		

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

VII. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ σελ. 333
α') Ἐκκλησιαστική γεωγραφία
1. Μητρόπολη Κορίνθου
2. Ἐπισκοπές τοῦ κορινθιακοῦ χώρου
β') Μεσαιωνικά χριστιανικά μνημεῖα.
1. Μοναστικά ἱδρύματα. Ἱστορία (Ἅγιον Ὄρος, Πολύφεγγος, Ἅγιος Ἰωάννης Κορίνθου, ἡ φραγκική μονή τοῦ Ζαρακᾶ).
2. Ναοί. Κέντρα βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς τέχνης.
VIII. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ σελ. 368
α') Γεωργία - Κτηνοτροφία. β') Βιοτεχνία - Ἀστικά ἐπαγγέλματα. γ') Ἐμπόριο καί Δασμοί.
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ " 378
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ " 383
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ " 406

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΒΜΕ	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ	Ἀρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς
ΑΕΠ	Ἀρχαῖες Ἑλληνικές Πόλεις, (Ἀθην. τεχνολ. ὅμιλος, κέντρο οἰκιστικῆς)
Ahrweiler, Byzance	H. Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris 1966.
AJA	American Journal of Archaeology
Ἀκομινάτος	Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά σωζόμενα, τ. Α', Β', Ἀθῆναι 1968 (φωτοτ. ἀπό τήν ἔκδ. τοῦ Σ. Λάμπρου, 1879-80).
Alberghetti, Notizia	G. Alberghetti, Notizia delle quatro Provincie, divise in ventiquattro Territory con li nomi topografici delle ville (Στό τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ P. Pacifico, Breve descrizione corographica del Peloponneso o Morea, in Venezia 1704).
Albrizzi, Esatta notitia	G. Albrizzi, Esatta notitia del Peloponneso volgarmente penisola della Morea, in Venetia, 1687.
Aldenhoven, Itineraire	F. Aldenhoven, Itineraire descriptif de l' Attique et du Péloponnèse, Athènes 1841.
Ἀμάντου, Γλωσ. μελετήματα	Κ. Ἀμάντου, Γλωσσικά μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1964.
Ἀνδριώτη, Ἐτυμ. λεξικό	Ν. Ἀνδριώτη, Ἐτυμολογικό λεξικό τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, ἔκδ. Β', Θεσσαλονίκη 1967.
Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι	Δ. Βαγιακάκου, Γλωσσικαί-λαογραφικαί-τοπωνυμικαί ἔρευναι περί Κο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	ρινθίας: Πελ. 11(1975) 47-91 (Πρακτικά Α' Συνεδρίου Κορινθ. 'Ερευνῶν.)
Βαρδουνιώτη, Καταστρ. Δράμαλη	Δ. Βαρδουνιώτη, 'Η καταστροφή τοῦ Δράμαλη, ἐν Τριπόλει 1913 (ἐκ τῶν τυπογρ. ἐφημ. "Μορέας").
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
Bees, Beiträge	N. Bees, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit: "Oriens Christianus", Leipzig 1915, σ. 238-278.
Bees, Griech. Inschriften	N. Bees, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, τ Α', Isthmos-Korinthos, Athen 1941.
Benjamin of Tudela, Itinerary	The Itinerary of Benjamin of Tudela, ἔκδ. καί μετάφρ. M. Adler, London 1907.
Biers, Phlius	W. Biers, Excavations at Phlius: Hesp. 38(1969) 443-458, 40(1971) 424-447, 42(1973) 102-120, 44(1975) 51-68.
BNJ	Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher
Bon, Péloponnèse	A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204, Paris 1951.
Bon, Morée	A. Bon, La Morée franque, Paris 1969.
Bon, Acrocorinth	A. Bon, The Medieval Fortifications of Acrocorinth and Vicinity: Cor., τ. Γ', μερ. Β', σ. 128-281.
Brooneer, Isthmia	O. Brooneer, Excavations at Isthmia: Hesp. 24(1955) 110-141, 27(1958) 1-37, 28(1959) 298-343, 31(1962) 1-25.
BSA	Annual of the British School at Athens
Buchon, Grèce	J-A Buchon, La Grèce continental

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	et la Morée, Paris 1843.
Buchon, Recherches	J-A Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies, τ. A'-B', Paris 1845.
Buchon, Nouv. rech.	J-A Buchon, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies, τ. A'-B', Paris 1843.
Bursian, Geographie	C. Bursian, Geographie von Griechenland, τ. B', Leipzig 1872.
Βυζ.	Βυζαντινά
Byz.	Byzantion
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Carile, Lista	A. Carile, Una lista toponomastica di Morea del 1469:Studi Veneziani 12(1970) 385-404.
Carile, Rendita feud.	A Carile, La rendita feudale nella Morea latina del XIV secolo, Bologna 1974.
Χαλκοκονδύλης	Chalcocondylae, Historiarum libri decem, CSHB, Bonnae 1843.
Chandler, Travels	R. Chandler, Travels in Greece, Oxford 1776.
Charanis, Slavic Settl.	P. Charanis, On the slavic Settlement in the Peloponnesus:BZ 46 (1953) 91-103 (ἀπό τήν ἔκδ. Var. Repr.)
Charanis, Coins	P. Charanis, The Significance of Coins as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries: Historia. Zeitschrift fur alte Geschichte, τ. 4, τεῦχ. 2/3 (1955) σ. 163-172 (ἀπό τήν ἔκδ. Var. Repr.)
Charanis, Observations	P. Charanis, Observations on the

ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

	History of Greece during the Early Middle Ages: Balkan Studies 11(1970) 1-34 (καὶ ἔκδ. Var. Repr).
Χωνιάτης	Nicetae Choniatae, Historia, ἔκδ. A. van Dieten, Berolini, 1975.
Chronique de Morée	Livre de la conqueste de la princée de l' Amorée. Chronique de Morée, ἔκδ. J. Longnon, à Paris 1911.
Χρον. Μορέως	Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως, ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1940.
Χρον. Μορέως, Ἀραγ. παραλ.	Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea, ἔκδ. A. Morel-Fatio, Genève 1895.
Χρυσανθοπούλου, Ἀπομνημονεύματα	Φ. Χρυσανθοπούλου (Φωτάκου), Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1960.
Chrysostomides, Corinth	J. Chrysostomides, Corinth 1394 - 1397. Some New Facts: Βυζ. 7(1975) 83-110.
Cor.	Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens.
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, ἔκδ. Βόννης.
Curtius, Peloponnesos	E. Curtius, Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel, τ. A'- B', Gotha 1851-1852.
Dapper, Morea	D. Dapper, Naukeurige Beschryving van Morea, eertijts Peloponnesus, Amsterdam 1688.
Darrouzès, Registre	J. Darrouzès, Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle, Paris 1971.
Davidson, Minor objects	C. Davidson, The Minor Objects: Cor. τ. 12, Princeton 1952 σ. 311 κ.ἑ: Seals and Stamps.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Delatte, Portulans	A. Delatte, Les portulans grecs, Liège-Paris 1947.
Delaville le Roulx, Hospitaliers	J. Delaville le Roulx, Les Hospitaliers a Rhodes (1310-1421), London 1974 (ἔκδ. Var. Repr. Α' ἔκδ., Paris 1913).
Dodwell, Tour through Greece	E. Dodwell, A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801,1805 and 1806, τ. Β', London 1819.
DOP	Dumbarton Oaks Papers
Δρακάκη-Κουνδούρου, Ἀρχεῖα	Α. Δρακάκη-Σ. Κουνδούρου, Ἀρχεῖα περί τῆς συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν δήμων καί κοινοτήτων, 1836-1939, καί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους, τ. Α', Β', Ἀθῆναι 1939-1940.
Dujčev, Cronaca di Monem.	J. Duicev, Cronaca di Monemvasia, Palermo 1976.
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΗΧ	Ἠπειρωτικά Χρονικά
Édrisi, Géographie	Géographie d'Édrisi, μετάφρ. ἀπό τά Ἀραβικά P.A. Jaubert, τ. Β', Paris 1840.
Ἠλιοπούλου, Τόπων. Ἠλείας	Κ. Ἠλιοπούλου, Τό τοπωνυμικόν τῆς Ἠλείας: Ἀθηνᾶ 52(1948) 145-216.
Elissen, Analekten	A. Elissen, Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur, τ. Γ', Δ', Leipzig 1857, 1860.
Εὐγενικοῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου	Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, Ἐγκωμιαστική ἔκφρασις Κορίνθου: Παλ. κ. Πελ. τ. Α', σ. 47-48.
Fenster, Venez. Listen	E. Fenster, Nochmals zu den venezianischen Listen der Kastelle auf der Peloponnes: BZ 72(1979) 321-333.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Finley, Corinth	J. Finley, Corinth in the Middle Ages: Spec. 7(1932) 477-499.
Fowler, Corinth	H. Fowler, Corith and the Corinthia: Cor. τ. 1, Cambridge 1932 σ.18-114.
Gell, Itinerary	W. Gell, Itinerary of the Morea being a Description of the Routes of that Peninsula, London 1817.
Gelzer, Texte	H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend Veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, München 21(1901) 529-641.
Γεμιστοῦ, Διαγραφή	Γεωργίου Γεμιστοῦ, Διαγραφή ἁπάσης Πελοποννήσου παραλίου τε καί Μεσογείου (ἀπό τό ἀνέκδοτο Ἀρχεῖο τοῦ Σ. Λάμπρου, Ἱστορ. Σπουδ. Φιλοσ. Ἀθηνῶν).
Γεωργακᾶ, Τοπων. Ἀργολίδος	Δ. Γεωργακᾶ, Τά τοπωνύμια τῆς Ἀργολίδος καί τῶν Μυκηνῶν καί ἡ ἱστορία τοῦ τόπου: Πελ. Πρ. 9(1965) 159-167.
Georgacas - McDonald, Place-names	D. Georgacas - W. McDonald, Place-names of South west Peloponnesus, Athens 1967.
Γιαμαλίδου, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου	Χ. Γιαμαλίδου, Ἀρχαῖαι ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου καί τῶν πέριξ χωρίων: Ἀθηνᾶ 25(1913) 405-429.
Γιανναροπούλου, Φιρμάνιον	Ι. Γιανναροπούλου, Σουλτανικόν φιρμάνιον 1803 περί Κορίνθου: Πελ. 11 (1975) 191-205, (Πρακτ. Α' Συνεδρ. Κορίνθ. Ἐρευνῶν).
Γιανναροπούλου, Μονή προφ. Ἠλιοῦ	Ι. Γιανναροπούλου, Ἡ παρά τήν Ζάχολην Κορινθίας Μονή τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ: Πελ. 7(1969-70) 69-124.
Grasberger, Griech. Ortsnamen	L. Grasberger, Studien zu den griechischen Ortsnamen, Amsterdam 1969.
Γρηγοροβίου, Ἱστορία	Φ. Γρηγοροβίου, Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατά τούς μέσους αἰώνας, μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α', Β', ἐν Ἀθήναις 1977 (φωτοτ. ἀνα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	τύπ. τῆς ἐκδ. τοῦ 1904).
Gregory, Late Roman Wall	T. Gregory, The Late Roman Wall at Corinth: Hesp. 48(1979) 265-280.
Γριτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία	Τ. Γριτσοπούλου, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία καί χριστιανικά μνημεῖα Κορινθίας, τ. Α' Ἱστορία, Ἀθῆναι 1973.
Γριτσοπούλου, Μνημεῖα Σοφικοῦ	Τ. Γριτσοπούλου, Χριστιανικά μνημεῖα τῆς περιοχῆς Σοφικοῦ: Πελ. 11(1975) 161-171. (Πρακτικά Α' Συνεδρίου Κορινθ. Ἐρευνῶν).
Ἑλλ.	Ἑλληνικά
Hertzberg, Ἱστορία	G-F. Hertzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, μεταφρ. Π. Καρολίδου, τ. Α', Β', ἐν Ἀθήναις 1906.
Hesp.	Hesperia
Hohlfelder, Kenchreai	R. Hohlfelder, Kenchreai, Eastern Port of Corinth, τ. Γ', The Coins, Leiden 1978.
Honigmann, Synecdêmos	E. Honigmann, Le Synecdêmos d' Hiéroklès, Bruxelles 1939.
Hopf, Geschite	K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, τ. Α'-Β' New York (ἀρχική ἔκδοση Λειψία 1867-8).
Hopf, Chroniques Gr-Rom.	C. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, Berlin 1873.
ΙΕΕ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ἀθήνα, 1970 κ.ἑ..
Innocentii, Opera	Innocentii III, romani pontificis, Opera omnia, PL, τ. 216, στ. 586-587.
Ἰουλιανός	L' empereur Julien, Oeuvres complètes, ἔκδ. J. Bidez, τ. Α' μερ. Β', Paris 1960.
Ἰσιδώρου, Πανηγυρικός	Ἰσιδώρου καρδιναλίου, Πανηγυρι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	κός εἰς Μανουήλ καί Ἰωάννην Η' τούς Παλαιολόγους: Παλ. κ. Πελ. τ. Γ', σ. 132-199. (φωτοτ. ἀνατ. τῆς ἔκδ. τοῦ 1926).
Καλογεροπούλου, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ	Ν. Καλογεροπούλου, Εἴκοσι πέντε ἄγνωστοι βυζαντινοί ναοί ἐν Κορινθίᾳ: Νέα Ἑστία 17 (1935) 311-315, 524-529.
Κατάστιχο Α'	Ἀνέκδοτο τουρκικό κατάστιχο τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας, συνταγμένο λίγο μετά τό 1460.
Κατάστιχο Β'	Ἀνέκδοτο τουρκικό κατάστιχο τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας, συνταγμένο λίγο μετά τό 1500.
Kent, Inscriptions	J. Kent, The Inscriptions: Cor. τ. 8, μέρ. Γ', Princeton 1966, σ. 162 κ.ἑ.
Kirsten, Byzant. Stadt	E. Kirsten, Die byzantinische Stadt: Berichte zum XI Internat. Byzant. Kongress, Munchen 1958.
Kodder-Hild, Hellas	J. Kodder - F. Hild, Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzant. 1), Wien 1976.
Κονιδάρη, Μητροπόλεις	Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καί ἀρχιεπισκοπαί τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί ἡ "τάξις" αὐτῶν, Athen 1934.
Κονιδάρη, Ἐκκλ. Ἱστορία	Γ. Κονιδάρη, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1954-1960.
Κοραῆ, Στράβωνος Γεωγρ.	Στράβωνος Γεωγραφικῶν βιβλία ἑπτακαίδεκα, ἐκδίδοντος καί διορθοῦντος Α. Κοραῆ. Μέρος Δ', περιέχον τάς σημειώσεις καί τούς πίνακας, ἐν Παρισίοις 1819.
Κούτίβα, Ἱστορία Κορίνθ.	Σ. Κουτίβα, Ἱστορία τῆς Κορίνθου, τ. Α', Ἀθῆναι 1966.
Κουτίβα, Ἱστορ. Ξυλοκά-	Σ. Κουτίβα, Ἱστορικά τοῦ Ξυλοκά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στρου	στρου, 'Αθήνα 1962.
Κρέμου Φωκικά	Γ. Κρέμου, Φωκικά. Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, τοὐπίκλην Στειριώτου, τ. Α', ἐν 'Αθήναις 1874.
Kretschmer, Ital. Portolane	K. Kretschmer, Die Italienischen Portolane des Mittelalters, Hildesheim 1962. (Α' ἔκδ. Berlin 1909).
Κριτόβουλος	Critobul din Imbros, Din domnia lui Mahomed al il-Lea, anni 1451-1467, ἔκδ. V. Grecu, Bucuresti 1963.
Λαμπάκη, Περιηγήσεις	Γ. Λαμπάκη, Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνά τήν 'Ελλάδα: ΔΧΑΕ 2(1894) 6-31.
Λαμπρινίδου, Ναυπλία	Μ. Λαμπρινίδου, 'Η Ναυπλία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἔκδ. Β', 'Αθῆναι 1950.
Λάμπρου, Τά Τείχη τοῦ 'Ισθμοῦ	Σ. Λάμπρου, Τά τείχη τοῦ 'Ισθμοῦ τῆς Κορίνθου κατά τούς μέσους αἰῶνας: ΝΕ 2(1905) 435-489.
Λάμπρου, Βίος Νίκωνος	Σ. Λάμπρου, 'Ο Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε: ΝΕ 3(1906) 129-228.
Λάμπρου, Περί Πολυφέγγους	Σ. Λάμπρου, 'Ολίγα περί Πολυφέγγους: ΝΕ 6(1909) 179-185, 331-333.
Λάμπρου, 'Αναφοραί	Σ. Λάμπρου, Δύο ἀναφοραί μητροπολίτου Μονεμβασίας πρός τόν πατριάρχην: ΝΕ 12(1915) 257-318.
Leake, Peloponnesiaka	W. Leake, Peloponnesiaka, Amsterdam 1967 (φωτ. ἀνατ. ἔκδ. Λόνδίνου. 1846).
Leake, Travels	W. Leake, Travels in the Morea, τ. Β', Γ', Amsterdam 1968 (φωτοτ. ἀνατ. ἔκδ. Λονδίνου 1830).
Lemerle, Chron. de Monem.	P. Lemerle, La Chronique improprement dite de Monemvasie, Le contexte historique et légendaire: REB 21(1963) 5-49.
Lolling, Kontoporeia	H. Lolling, Über die Kontoporeia

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	und das Mykenisch-Korinthische Bergland.στό βιβλίο τοῦ Steffen, Karten von Mykenai, Berlin 1884, σ. 43-46.
Longnon, Empire	J. Longnon, L' empire latin de Constantinople et la principauté de Moreé, Paris 1949.
Longnon-Topping, Documents	J. Longnon-P. Topping, Documents sur la régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle, Paris 1969.
Μαλτέζου, Περιπέτειες Κορίνθου	Χ. Μαλτέζου, Οἱ ἱστορικές περιπέτειες τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα: Σύμμεικτα 3(1979) 29-51.
Mansi	J. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, t. 2-9, 12,13.
Martoni, Pèlerinage	L. Legrand, Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien (1394-1395):Revue de l' Orient Latin 3(1895)566-669.
McLeod, Castles	W. McLeod, Castles of the Morea in 1467: BZ 65(1972) 353-363.
MEE	Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία
Μελετίου, Γεωγραφία	Μελετίου, μητροπ. Ἀθηνῶν, Γεωγραφία παλαιά τε καί νέα, ἔκδ. Β'(Ἀνθίμου Γαζῆ), τ.Β' ἐν Βενετίᾳ 1807.
Μηλιαράκη, Γεωγραφία	Α. Μηλιαράκη, Γεωγραφία πολιτική νέα καί ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καί Κορίνθιας, ἐν Ἀθήναις 1886.
Metcalf, Corinth	D. Metcalf, Corinth in the Ninth Centuty. The Numismatic Evidence: Hesp 42(1973) 180-251.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
Miklosich-Müller, Acta	F. Miklosich-I. Müller, Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis, τ. Α', Β', Γ', Vindobonae 1860-65.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μίλλερ, Ἱστορία	Ο. Μίλλερ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566), μεταφ. Σ. Λάμπρου, τ. Α'-Β', ἐν Ἀθήναις 1909-10.
Miller, Nemea	S. Miller, Excavations at Nemea: Hesp. 44(1975) 143-172, 45(1976) 174-206, 46(1977) 1-31, 47(1978) 58-88, 48 (1979) 74-103.
Morgan, Byz. Pottery	C. Morgan, The Byzantine Pottery: Cor. τ. 11, Cambridge 1942.
Μπελιᾶ, Εἰδήσεις	Ε. Μπελιᾶ, Εἰδήσεις περί τινων κορινθιακῶν μοναστηρίων κατά τήν καποδιστριακήν περίοδον; Πελ. 11(1975) 92-102 (πρακτικά Α' Συνεδ. Κορινθ. ἐρευνῶν)
Nani	Ἀρχεῖο Nani, τ.11(Affitanze della Morea), 13(Dispositioni beni nel regno Morea). Ἀνέκδοτο, Ἐθνική Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν.
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
Νουχάκη, Ἑλλην. Χωρογραφία	Ι. Νουχάκη, Ἑλληνική Χωρογραφία, ἐν Ἀθήναις 1901.
Ντόκου, Ἐκκλ. περιουσία	Κ. Ντόκου, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστική περιουσία κατά τήν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας: BNJ 21(1976) 43-168.
Ὀρλάνδου, Ἀνασκ. Σικυῶνος	Α. Ὀρλάνδου, Ἀνασκαφή Σικυῶνος; ΠΑΕ 1933, σ. 81-90. 1954, σ. 219-231.
Ὀρλάνδου, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας	Α. Ὀρλάνδου, Βυζαντινοί ναοί τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας: ΑΒΜΕ 1(1935) 53-90.
Ortelii, Thesaurus	A. Ortelii, Thesaurus geographicus, Antverpiae 1596.
ΠΑΕ	Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Παλ κ. Πελ.	Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά, ἐν Ἀθήναις 1912-30 (φωτοτ. ἐπανεκδ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1972).

Πάλλα, 'Ανασκ. ἐν Λεχαίῳ — Δ. Πάλλα, 'Ανασκαφή (βασιλικῆς) ἐν Λεχαίῳ: ΠΑΕ 1956, σ. 164-178. 1958, σ. 119-133. 1959, σ. 126-140.1960, σ. 144-170.

Πάλλα, 'Οδοιπ. Γερανείων — Δ. Πάλλα, 'Οδοιπορικό τῶν Γερανείων: Κορινθιακή Πρωτοχρονιά 1960, σ. 43-47.

Πάλλα-Ντάντη, 'Επιγραφές — Δ. Πάλλα-Σ. Ντάντη, 'Επιγραφές ἀπό τήν Κόρινθο: ΑΕ 1977, σ. 61-83.

Παπαχατζῆ, Παυσανίου, Κορινθιακά — Ν. Παπαχατζῆ, Παυσανίου, 'Ελλάδος περιήγησις. Κορινθιακά καί Λακωνικά, 'Αθήνα 1976.

Parthey, Notitiae. — G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum, Amsterdam 1967 (ἀνατ. ἀπό τήν ἔκδ. Βερολίνου 1866).

Παυσανίας — Pausanias, Graeciae descriptio, ἔκδ. Teubner, τ. Α', Β', Stuttgardiae 1959, 1964.

Πελ. — Πελοποννησιακά

Πελ. Πρ. — Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά

Perrat-Longnon, Actes — C. Perrat-J. Longnon, Actes relatifs a la principauté de Morée (1289-1300), Paris 1967.

P G — J.P. Migne, Partologiae cursus completus, Series Graeca, Paris 1857 κ.ἑ..

Φαράκλα, Σικυωνία — Ν. Φαράκλα, Σικυωνία, ΑΕΠ ἀρ 8, 'Αθήνα 1971.

Φαράκλα, Φλειασία — Ν. Φαράκλα, Φλειασία, ΑΕΠ ἀρ. 11, 'Αθήνα 1972.

Philippson, Griech. Landschaften — A. Philippson, Die griechischen Landschaften, τ. Γ', Der Peloponnes, Frankufrt 1959 (ἔκδ. E. Kirsten).

Φούγια, 'Ιστορία — Μ. Φούγια, 'Ιστορία τῆς ἀποστολικῆς 'Εκκλησίας Κορίνθου, 'Αθῆναι 1968.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φουρίκη, Τοπων. Ἀττικῆς	Π. Φουρίκη, Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς Ἀττικῆς: Ἀθηνᾶ 41(1929) 77-178.
Φουριώτη, Κόρινθος	Α. Φουριώτη, Κόρινθος. Ἡ ἱστορία, τ. Γ', ἀπό τήν ἀνοικοδόμηση ὥς τήν τουρκοκρατία, 44 π.Χ.-1701μ.Χ., Ἀθήνα 1975.
Piacenza, Egeo	F. Piacenza, L' Egeo redivivo o' sia chronographia dell' Arcipelago, in Modona 1688.
PL	J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, Paris 1844 κ.ἑ..
Pockocke, Voyage	R. Pockocke, Voyage en Orient, τ. ΣΓ', à Paris 1672.
Πούλου, Ἐποίκησις Ἀλβανῶν	Ι. Πούλου, Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν: Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 3(1950) 31-105.
Pouqueville, Voyage	F.-C. Pouqueville, Voyage de la Grèce, ἔκδ. Β', τ. Δ', Ε', Paris 1827.
Προκόπιος	Procopii Caesariensis, Opera omnia, ἔκδ. J. Haury-G.Wirth, Lipsiae 1962-1964.
Ψευδοφραντζής	Pseudo-Phrantzes. Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481, ἔκδ. V. Grecu, Bucuresti 1966 (παράρτημα στό Σφραντζή)
Πτολεμαίου, Σχολιαστής	Claudi Ptolemaei, Geographia, ἔκδ. C. Nobbe, Hidsesheims 1966 (Α' ἔκδ. Λιψία 1845).
Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά	Ι. Ραγκαβῆ, Τά Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφή γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογική καί στατιστική τῆς ἀρχαίας καί νέας Ἑλλάδος, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1853.
Rangabé, Souvenirs	Rangabé, Souvenirs d' une excursion d' Athènes en Arcadie, Paris 1857.
RE	Real-Enzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, ἔκδ. Pauly-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

	Wissowa-Ziegler.
REB	Revue des Études Byzantines
Ross, Reisen	L. Ross, Reisen und Reisetouren durch Griechenland, τ. Α', Reisen im Peloponnes, Berlin 1841.
Saint Vincent, Expédition	Bory de Saint-Vincent, Expédition scientifique de Morée, τ. Β', μέρ. Α', Géographie, Paris 1834.
Sakelariou-Faraklas, Korinthia	M. Sakelariou-N. Faraklas, Korinthia - Kleonaia, ΑΕΠ ἀρ. 3.
Σαρρῆ, Τοπών. Ἀττικῆς	Ι. Σαρρῆ, Τά τοπωνύμια τῆς Ἀττικῆς: Ἀθῆνα 40(1928) 117-160.
Sathas, Documents	C. Sathas, Documents inédits relatifs à l histoire de la Grèce au Moyen Âge τ. Α'-Θ, Paris 1880-1890.
Schreiner, Kleinchroniken	P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, τ. Α', Wien 1975.
Scranton, Med. Architecture	R. Scranton, Medieval Architecture in the Central Area of Corinth:Cor. τ. 16, Princeton 1957.
Scranton - Shaw - Ibrahim, Kenchreai	R. Scranton - J. Shaw - L. Ibrahim, Kenchreai, Eastern Port of Corinth, Leiden 1978.
Setton, Catalan Domin.	K. Setton, Catalan Domination of Athens (1311-1388), London 1975, ἔκδ. Β'(Var. Repr.)
Σιμοπούλου, Ξένοι ταξιδιῶτες	Κ. Σιμοπούλου, Ξένοι ταξιδιῶτες στήν Ἑλλάδα, τ. Α' (333μ.Χ-1700), Ἀθήνα 1972, τ. Β'(1700-1800), Ἀθήνα 1973.
Spec.	Speculum
Σφηκοπούλου, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ	Ι. Σφηκοπούλου, Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968.
Σφραντζής	Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477, ἔκδ. V. Grecu, Bucuresti 1966
Spon, Voyage	I. Spon, Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, τ. Β',

ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

	à Lyon 1678.
Στοιχεῖα δήμων καί κοινοτήτων	Στοιχεῖα συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν δήμων καί κοινοτήτων, ἐπιμ. Ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν, τ. 27, Νομός Κορινθίας, Ἀθῆναι 1962, τ. 6, Νομός Ἀχαΐας, Ἀθῆναι 1961, τ. 2, Νομός Ἀργολίδος, Ἀθῆναι 1961.
Svoronos, Cadastre de Thèbes	N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles; le cadastre de Thèbes:BCH 83(1959) 1-166 (ἔκδ. Var. Repr.)
ΘΗΕ	Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία
Θεολ.	Θεολογία
Θεοφάνης	Theophanis Chronographia, τ. Α', ἔκδ. C. de Boor, Hildesheim 1963 (ἐπαν. τῆς ἔκδ. Leipzig 1883).
Thiriet, Régestes	F. Thiriet, Régestes des déliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τ. Α'-Γ', Paris 1959, 1961.
Θωμοπούλου, Μελέτη Τοπων. Κέω	Ι. Θωμοπούλου, Μελέτη τοπωνυμική τῆς νήσου Κέω, ἀνατ. ἀπό τήν "Ἐπετηρ. Ἑταιρείας Κυκλαδ. Μελετῶν", τ. 3(1963).
Vasmer, Slaven	M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1970 (Φωτοτ. ἐκδόσ. 1941).
Villehardouin, Conquête	Villehardouin, La conquête de Constantinople, Paris 1961, ἔκδ. E. Faral.
Weithmann, Slav. Bevölkerung	M. Weithmann, Die Slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel, München 1978.
Wheler, Journey	G. Wheler, A Journey into Greece, London 1682.
Zakythinos, Despotat	D. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, τ. Α', Β', London 1975 (Var. Reprints) ἐπιμ. Χ. Μαλτέζου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ζακυθηνοῦ, Σλάβοι — Δ. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945.

Ζώρα, Χρονικόν — Γ. Ζώρα, Χρονικόν περί τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατά τόν Βαρβερινόν Ἑλληνικόν κώδικα 111), Ἀθῆναι 1958.

Ζώσιμος — Zosimi, Historia nova, CSHB, Bonnae 1837.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

Ἑκατό περίπου χρόνια μετά τήν καταστροφή της ἀπό τίς ρωμαϊκές λεγεῶνες τοῦ Μομίου, ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ ξανάχτισε τήν Κόρινθο, στή θέση τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαῖας πόλης. Ἡ νέα πόλη ἔγινε διοικητικό κέντρο, καί ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς της θέσης γνώρισε σύντομα μεγάλη οἰκονομική ἀνάπτυξη. Μαζί της ἀναζωογονήθηκαν καί τά λιμάνια της, Λέχαιο καί Κεχριές, χάρη στά ὁποῖα, ἡ Κόρινθος ἔγινε τόπος συναντήσεως πολυάριθμων ἀλλοεθνῶν, καί συνάμα ἔλκυσε πληθυσμό ἀπό διάφορα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκτός ἀπό τούς Ρωμαίους ἀποίκους καί τούς ντόπιους Ἕλληνες, στή νέα πόλη ἦρθαν νά κατοικήσουν καί πολλοί Ἑβραῖοι. Μέ τήν εὐκαιρία τῆς παραμονῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου στήν Κόρινθο, μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ σημαντική ἑβραϊκή παροικία. Πολλοί αὐτοκράτορες στόλισαν τήν Κόρινθο μέ δημόσια κτήρια δημιουργώντας μιά μεγαλούπολη, ἐφάμιλλη μέ τά ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ζωή, ὅπως ἦταν φυσικό, μέσα στό κοσμοπολιτικό αὐτό κέντρο ἔγινε τρυφηλή, καί τά ρωμαϊκά θεάματα καί οἱ θηριομαχίες γνώρισαν μεγάλη ἀκμή. Μετά τό χριστιανικό κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἡ νέα θρησκεία ἄρχισε νά κερδίζει συνεχῶς ὀπαδούς, τό ἀρχαῖο ὅμως πάνθεο πλουτίστηκε μέ νεώτερους θεούς, ἀνατολικῆς προελεύσεως, καί ἄντεξε ἀκόμη γιά αἰῶνες[1].

Ἡ Κόρινθος, σ' ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορική περίοδο, ἦταν τό κέντρο ὄχι μόνο τῆς γύρω περιοχῆς, ἀλλά καί ὁλόκληρης τῆς νότιας Ἑλλάδας. Τή θέση αὐτή τήν κράτησε καί γιά ἕνα μεγάλο διάστημα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Τό γενικό ἱστορικό διάγραμμα πού παραθέτουμε στήν ἀρχή τῆς διατριβῆς αὐτῆς, ὅπως εἶναι φυσικό, ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τή μεγάλη αὐτή ἑλληνική πόλη. Ἡ μεσαιωνική ἱστορία τῆς Κορίνθου δέν εἶναι ἄγνωστη· πολλά στοιχεῖα βρίσκουμε ὄχι μόνο σέ γενικά ἔργα, ἀλλά καί σέ μελέτες πού γράφτηκαν εἰδικά γιά τήν Κόρινθο[2]. Πολλές πληροφορίες μᾶς ἔδωσαν ἐπίσης καί οἱ ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές πού ἔγιναν τελευταῖα στό ἔδαφός της καί πλούτισαν τίς γνώσεις μας ὄχι μόνο γιά τήν ἀρχαία ἀλλά καί γιά τή μεσαιωνική ἱστορία της[3]. Ἀντίθετα, ἡ ὑπόλοιπη περιοχή ἔχει ἐλάχιστα μελετηθεῖ, μέ κάποια ἐξαίρεση τά κέντρα ἐκεῖνα πού ἦταν ἕδρες ἐπισκοπῶν. Ἔτσι, πολλοί ἀπό τούς μεσαιωνι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κούς οἰκισμούς τῆς περιοχῆς εἶναι ἀτελῶς γνωστοί, ἐνῶ μερικοί παραμένουν ἀταύτιστοι ἤ εἶναι ἄγνωστοι. Στήν ἱστορία τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν ἐπιμείναμε περισσότερο.

Χρονολογικά ἡ μελέτη μας καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Δ' αἰώνα (συμβατικά ἀπό τήν ἵδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως) καί τελειώνει τήν ἐποχή τῆς ὁριστικῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Τούρκων (1460) καί τοῦ Α' τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1463). Τούς οἰκισμούς πού μαρτυροῦνται στίς πηγές ὥς τή δεύτερη αὐτή χρονολογία, τούς θεωροῦμε μεσαιωνικούς. Ἐξαίρεση γίνεται γιά τούς βενετικούς καταλόγους φρουρίων τῆς Πελοποννήσου πού συντάχθηκαν λίγα χρόνια ἀργότερα (ὁ τελευταῖος τό ἔτος 1471). Τά φρούρια πού ἀναφέρονται σ' αὐτούς ὡς βενετοκρατούμενα, τουρκοκρατούμενα ἤ κατεστραμμένα, ἀνήκουν βέβαια στήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε.

Οἱ πηγές πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τήν περιοχή τῆς Κορίνθου τό Μεσαίωνα, ὅπως συμβαίνει γιά ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο, εἶναι λιγοστές, καί μόνο μετά τήν ἅλωση τοῦ 1204 αὐξάνονται σημαντικά. Ἡ αἰτία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στή γεωγραφική θέση τῆς Πελοποννήσου, ὅπως καί τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας. Μακριά ἀπό τούς μεγάλους χερσαίους δρόμους, μακριά ἀπό τήν παραμεθόρια περιοχή, ὅπου συνήθως ὑπάρχουν "συνδυασμοί ἐμπορικῶν καί ὀχυρῶν πόλεων, γεφυρῶν καί φρουρίων"[4], εἶναι φυσικό νά μήν ἑλκύει τήν προσοχή τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν[5]. Ἡ ὕπαρξη περισσότερων πηγῶν γιά τήν ἐποχή μετά τήν ἅλωση τοῦ 1204 δείχνει τό αὐξημένο ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, μετά τήν ἀπώλεια τοῦ μέγιστου μέρους τῶν ἐδαφῶν καί τόν περιορισμό τῆς αὐτοκρατορίας στή Θράκη καί τήν Πελοπόννησο. Τίς περισσότερες ὅμως πληροφορίες γι' αὐτή τήν ἐποχή τίς ὀφείλουμε σέ δυτικές πηγές, πού βρίσκονται κυρίως στά ἀρχεῖα τῶν χωρῶν καί πόλεων ἐκείνων πού κατά καιρούς εἶχαν κατακτήσει τήν Πελοπόννησο ἤ τμήματά της.

Ἀπό τίς πηγές, οἱ τοπικές εἶναι ἐκεῖνες πού μᾶς δίνουν τίς περισσότερες πληροφορίες: τό ἀμφισβητούμενο Χρονικό τῆς Μονεμβασίας γιά τούς αἰῶνες τῆς σλαβικῆς διεισδύσεως, καί οἱ Βίοι τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καί τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε γιά τή μέση βυζαντινή περιόδο. Τό Χρονικό τοῦ Μορέως, ἡ σημαντική αὐτή πηγή τοῦ ΙΓ' αἰώνα, παρέχει λίγες σχετικά πληροφορίες γιά τήν Κορινθία, σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου, μέ μόνη ἐξαίρεση ὅσα ἀναφέρει γιά τά ἐπεισόδια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τῆς πολιορκίας καί ἁλώσεως τῆς πόλης τῆς Κορίνθου. Ἀπό τίς ξενόγλωσσες ὅμως παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ, τή γαλλική καί τήν ἱσπανική, ἀντλοῦμε περισσότερα στοιχεῖα. Πολλές πληροφορίες ἐπίσης προσφέρουν τά ἀρχεῖα τῆς οἰκογένειας τῶν Φλωρεντινῶν τραπεζιτῶν Acciaiuoli, ὅσα ἐκδόθηκαν παλιά ἀπό τόν Buchon, κυρίως ὅμως ἐκεῖνα πού ἐκδόθηκαν τελευταῖα ἀπό τούς J. Longnon καί P. Topping. Ἀνάμεσα στά τελευταῖα ὑπάρχει μιά παλύτιμη μακροσκελής ἀναφορά πού ἀφορᾶ ὄχι μόνο τήν Κόρινθο, ἀλλά καί ὅλα τά φρούρια τῆς καστελλανίας της. Γιά τήν τελευταία περίοδο οἱ βενετικοί πίνακες φρουρίων τῆς Πελοποννήσου καί τό ἀνέκδοτο τουρκικό κατάστιχο τοῦ 1460 προσφέρουν πολυτιμότατα στοιχεῖα.

Ἀπό τούς βυζαντινούς ἱστορικούς τῆς πρώτης καί τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, μέ μοναδική ἴσως ἐξαίρεση τόν Νικήτα Χωνιάτη, ἐλάχιστες πληροφορίες μποροῦμε νά ἀντλήσουμε γιά τήν περιοχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Περισσότερα στοιχεῖα προσφέρουν οἱ ἱστορικοί τῆς ἁλώσεως Φραντζής, Κριτόβουλος καί ὁ κυριότερος ἱστοριογράφος τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δεσποτάτου, ὁ Χαλκοκονδύλης. Οἱ τουρκικές ἐκστρατεῖες τῶν ἐτῶν 1446, 1458 καί 1460, πού ἀφοροῦν ἄμεσα τήν Κορίνθία, περιγράφονται ἀπό τόν Ἀθηναῖο ἱστορικό λεπτομερειακά καί μέ ἐνάργεια.

Ἐκτός ἀπό τίς μεσαιωνικές πηγές, χρήσιμες ἐπίσης, τουλάχιστο ἔμμεσα, εἶναι καί οἱ πηγές οἱ μεταγενέστερες ἀπό τήν τουρκική ἐγκατάσταση, π.χ. οἱ ἑλληνικοί πορτολάνοι, γιά τή διαλεύκανση κυρίως τοπογραφικῶν προβλημάτων. Τέλος, χρήσιμοι εἶναι καί οἱ παλαιοί χάρτες, ἀλλά μόνο ἐπικουρικά, ἐπειδή παρουσιάζουν πολλά προβλήματα καί δέν διακρίνονται γιά τήν μεγάλη ἀκρίβειά τους.

Τό κυριότερο ὥς σήμερα ἔργο ἱστορικῆς γεωγραφίας πού ἀφορᾶ τήν περιοχή τῆς Κορίνθου εἶναι τό γενικό ἔργο τοῦ A. Bon, La Morée franque. Στό Β' μέρος τοῦ ἔργου (Recherches topographiques) ἐξετάζεται ἱστορικά - τοπογραφικά κάθε περιοχή τῆς Πελοποννήσου (ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου στίς σελ. 473-486), καί στό Γ' μέρος (Recherches archéologiques) περιγράφονται μνημεῖα καί ὀχυρώσεις (τῆς περιοχῆς Κορίνθου στίς σ. 553-559, 635-636, 658-660). Τό ἔργο ὅμως αὐτό εἶναι γενικό, καί χρονολογικά περιορίζεται μόνο στήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας. Στίς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

προηγούμενες καί μεταγενέστερες περιόδους ἀναφέρεται μόνο περιστασιακά. Γιά τήν πρώτη καί τή μέση βυζαντινή περίοδο τῆς Πελοποννήσου ὑπάρχει τό γνωστό εἰδικό ἔργο τοῦ A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, σ' αὐτό ὅμως τά στοιχεῖα ἱστορικῆς γεωγραφίας πού ἀφοροῦν τήν περιοχή Κορίνθου εἶναι ἐλάχιστα. Ἦταν λοιπόν ἀπαραίτητη μιά εἰδική μελέτη γιά τήν ἱστορική γεωγραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου, πού νά καλύπτει ὅλες τίς περιόδους τοῦ Μεσαίωνα.

Γιά τήν καλύτερη διάρθωση τῆς διατριβῆς καί ἔχοντας ὑπόψη παρόμοιες ἐργασίες ἱστορικῆς γεωγραφίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους[6], χωρίσαμε τή μελέτη μας σέ ὀκτώ κεφάλαια. Στό πρῶτο ὁρίζουμε, ὅσο εἶναι δυνατό, τά ὅρια τῆς περιοχῆς Κορίνθου, ἐνῶ στό δεύτερο δίνουμε ἕνα γενικό διάγραμμα τῆς φυσικῆς γεωγραφίας της. Στό τρίτο κεφάλαιο ἐπισημαίνουμε τούς χερσαίους καί τούς θαλάσσιους δρόμους πού περνοῦν ἀπό τό ἔδαφος τῆς περιοχῆς. Ὁ λόγος πού ἐπέβαλε τή χωριστή ἐξέταση τῶν ὁδῶν ἐπικοινωνίας εἶναι ἡ καίρια θέση τῆς περιοχῆς δίπλα στόν Ἰσθμό. Στό τέταρτο κεφάλαιο ἐκθέτουμε τήν ἱστορία ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς Κορίνθου στούς μέσους χρόνους, χωρισμένη σέ πέντε περιόδους (πρωτοβυζαντινή ἐποχή, περίοδος τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, κυρίως βυζαντινή περίοδος, Φραγκοκρατία, ἐποχή Δεσποτάτου), σέ συσχετισμό μέ τήν ἱστορία τῆς Πελοποννήσου καί γενικότερα τῆς νότιας Ἑλλάδας. Στό ἴδιο κεφάλαιο ἐκθέτουμε κυρίως τά πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα, παράλληλα ὅμως γίνεται προσπάθεια νά δοθεῖ μιά γενικότερη εἰκόνα τῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς, μέ τήν ἀπαρίθμηση φρουρίων καί οἰκισμῶν, τούς ὁποίους βέβαια ἐξετάζουμε μέ λεπτομέρεια στό ἕκτο κεφάλαιο. Γιά μιά πληρέστερη εἰκόνα χρησιμοποιήσαμε καί τά πορίσματα τῆς ἀρχαιολογίας, μέ σκοπό νά ἐπισημάνουμε οἰκισμούς πού δέν μνημονεύονται στίς πηγές. Τά πορίσματα αὐτά ἦταν πολύτιμα κυρίως γιά τήν πρωτοβυζαντινή περίοδο, γιά τήν ὁποία γνωρίζουμε ἀπό τίς πηγές τήν ὕπαρξη ἐλάχιστων μόνο οἰκισμῶν. Στό ἑπόμενο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται λόγος γιά τόν πληθυσμό καί τά ξένα φύλα πού ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή Κορίνθου κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, δίπλα στούς Ἕλληνες (Ἑβραῖοι, Σλάβοι, Φράγκοι, Ἀλβανοί). Ἀκολουθεῖ τό ἕκτο καί βασικότερο κεφάλαιο, ὅπου ἀναγρά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φονται σέ ἀλφαβητική σειρά ὅλα τά τοπωνύμια πού συναντοῦμε στίς μεσαιωνικές πηγές καί γίνεται προσπάθεια νά δοθεῖ ἡ ἱστορία τοῦ καθενός μέ τή βοήθεια τοπογραφικῶν καί ἀρχαιολογικῶν στοιχείων. Στό δεύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ κρίναμε σκόπιμο νά μνημονεύσουμε καί τούς οἰκισμούς ἐκείνους πού συναντοῦμε μόνο στίς μεταβυζαντινές πηγές τοῦ ΙΕ' καί ΙΣΤ' αἰώνα, ἐπειδή εἶναι πολύ κοντά πρός τό Μεσαίωνα, καί ἐνδέχεται ἡ ἀπουσία μαρτυριῶν γι' αὐτούς νά ὀφείλεται σέ ἁπλή σύμπτωση, καθώς καί ὅλα τά ὀνόματα κορινθιακῶν οἰκισμῶν καί τῶν σημαντικότερων γεωγραφικῶν ὅρων τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ εἶναι πολύ πιθανό πολλά ἀπό αὐτά νά ὑπῆρχαν ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεσαίωνα. Στό ἑπόμενο(ἕβδομο) κεφάλαιο ἐξετάζουμε τήν ἐκκλησιαστική γεωγραφία καί τά χριστιανικά μνημεῖα (ἀπό ἱστορικῆς μόνο πλευρᾶς), καί στό τελευταῖο (ὄγδοο) τόν οἰκονομικό βίο τοῦ τόπου. Παραλείπουμε τή λεπτομερή ἐξέταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς,γιατί ἔχει ἀποτελέσει ἀντικείμενο πρόσφατων μελετῶν[7].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. S a k e l a r i o u - F a r a k l a s, Corinthia, σ. 131 κ.ἑ.. Bon, Pēloponnēse, σ.1 κ.ἑ.. Γριτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 45 κ.ἑ..
2. F i n l e y, Corinth, ὅπου ἐξαντλοῦνται ὅλες σχεδόν οἱ ὡς τότε πληροφορίες. Βλ. ἐπίσης Φ ο υ ρ ι ώ τ η , Κόρινθος, σ. 167 κ. ἑ.. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 5-8, 27-28, 34-36, 50-52, 84-86. Φ ο ύ γ ι α, Ἱστορία, σ. 132 κ.ἑ.. Γριτσοπούλου, Ἐκκλησι Ἱστορία, σ. 75 κ.ἑ.. Στό τελευταῖο, δύπλαστήν ἐκκλησιαστική, δίνεται καί μιά καλή εἰκόνα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας.
3. Βλ. κυρίως στή σειρά "Corinth" τ. III, μέρ. I, σ. 3 κ.ἑ., τ. III μέρ. 2, σ. 128 κ.ἑ., τ. VI, σ. 121 κ.ἑ., τ. VIII μέρ. 1, σ. 92 κ.ἑ., τ. VIII μέρ. III, σ. 162 κ.ἑ., τ. XI, τ. XII σ. 311 κ.ἑ., τ. XVI. Ἐπίσης περ. "Hesperia" τ. 3(1934) 129 κ.ἑ., 6(1937) 227 κ.ἑ., 241 κ.ἑ., 10(1941) 143 κ.ἑ., 12(1943) 166 κ.ἑ., 31(1962) 95 κ.ἑ., 36(1967) 249 κ.ἑ. 42(1973) 180 κ.ἑ., 44(1975)2 κ.ἑ., 173 κ.ἑ., 46(1977) 63κ.ἑ.. 47(1978) 29 κ.ἑ., 48(1979) 264 κ.ἑ., Ἐπίσης Π Α Ε 1953 σ. 175 κ.ἑ., 1954 σ. 210 κ.ἑ., 1955 σ. 193 κ.ἑ., 201 κ.ἑ., 1956 σ. 164 κ.ἑ. , 1957 σ. 89 κ.ἑ., 95 κ.ἑ., 1958 σ. 119 κ. ἑ., 1959 σ. 126 κ.ἑ., 1960 σ. 144 κ.ἑ., 1961 σ. 129 κ.ἑ. , 137 κ.ἑ., 1962 σ. 51 κ.ἑ., 1965 σ. 137 κ.ἑ., 1969 σ. 121 κ.ἑ., 1970 σ. 98 κ.ἑ., 1972 σ. 205 κ.ἑ., 1976 σ. 163 κ.ἑ., 1977 Α, σ. 162 κ.ἑ.. Πολλές ἐπίσης ἀνακοινώσεις στό ΑΔ, στίς ὁποῖες καί παραπέμπουμε.
4. Ι. Β ο γ ι α τ ζ ί δ η, Ἡ θέσις τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐντός τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους: ΕΕΒΣ 19(1949) 253.
5. B o n, Pēloponnēse, σ. 165, ὅπου γράφει χαρακτηριστικά: Δέ συμβαίνει τίποτε πού ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ στά μάτια ἑνός ἱστορικοῦ τοῦ Βυζαντίου. Καί ἐάν κατά τύχη κάποιος ἀπ' αὐτούς ἔρθει ἐπί τόπου, μένει ἔκπληκτος βλέποντας τή διαφορά μεταξύ τῆς πραγματικότητας καί ἐκείνου πού φανταζόταν, σύμφωνα μέ τίς κλασσικές ἀναμνήσεις. Ἀπό αὐτή τήν πραγματικότητα δημιουργεῖ ἕνα πίνακα ἐρημώσεως πού πρέπει νά γνωρίζουμε νά τόν διαβάζουμε μέ ἀναγκαῖο κριτικό πνεῦμα...
6. Πρόκειται κυρίως γιά τίς μελέτες: J. K o d e r - F. H i l d, Hellas und Thessalia, Wien 1976 (Tabula Imperii Byzantini τ. 1). C. A s d r a c h a, La region de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Athen 1976. Ἐπίσης H. A h r w e i l e r, L' histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle: Travaux et Mémoires 1(1965) 1 κ.ἑ. (καί ἔκδ. Var Repr.). Α. Ἀ β ρ α μ έ α, Ἡ βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204, ἐν Ἀθήναις 1974.
7. Πρόκειται γιά τίς μελέτες τοῦ Μ. Φ ο ύ γ ι α καί κυρίως τοῦ Τ. Γ ρ ι τ σ ο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

π ο ύ λ ο υ. Ἐξάλλου λεπτομερής ἐκκλησιαστική ἱστορία δέν ἀνήκει σέ μιά ἐργασία τέτοιου εἴδους. Ἐπίσης δέν ἐξετάζουμε τήν πολιτική καί στρατιωτική διοίκηση τῆς περιοχῆς, γιατί τό κεφάλαιο αὐτό ἀνήκει περισσότερο σέ μιά μελέτη πού ἀφορᾶ ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο (βλ. B o n, Pēloponnēse, σ. 88 κ.ἑ., 186 κ.ἑ..)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Ἡ ἀπομόνωση ἑνός ἐδαφικοῦ τμήματος ἀπό ἕναν ἑνιαῖο γεωγραφικό χῶρο, ὅπως εἶναι ἡ Πελοπόννησος, καί ἡ χωριστή ἐξέτασή του δέν μπορεῖ νά γίνει κατά τρόπο σταθερό καί βέβαιο, ὥστε νά μήν ἀμφισβητοῦνται τά ὅριά του. Ὡς σταθερά σημεῖα γιά τή διαίρεση μιᾶς περιοχῆς θεωροῦνται τά γεωγραφικά στοιχεῖα (ὅπως ποτάμια, βουνά) καθώς καί τά μεγάλα ἀστικά κέντρα[1]. Ἡ Κόρινθος ὑπῆρξε στούς μέσους χρόνους ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα τῆς νότιας Ἑλλάδας-καί γιά πολλούς μάλιστα αἰῶνες τό μεγαλύτερο—καί ἡ περιοχή της μιά ἀπό τίς σημαντικότερες καί ἱστορικότερες. Σέ ἔγγραφο τοῦ 1437 ἡ Πελοπόννησος χωρίζεται σέ περιοχές, μιά ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελεῖ τό γεωγραφικό τμῆμα τῆς Κορίνθου[2].

Γιά νά ὁρίσουμε τά σύνορα τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου μέσα ἀπό τίς πηγές, πρέπει χρονικά νά φθάσουμε στήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας. Σέ μιά ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' τοῦ ἔτους 1212 πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κορίνθου, ἀναφέρεται τό χωριό Crata (= Ἀκράτα) ὡς ἕνα ἀπό τά 13 χωριά (casali) πού ἀποτελοῦσαν τό χῶρο τῆς ἄμεσης δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως[3]. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι δυτικά τά ὅρια τῆς μητροπόλεως ἔφθαναν περίπου ὥς τήν Ἀκράτα καί τόν Χελμό. Πρόκειται βέβαια γιά ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου, ἀλλά καί ἐκεῖνα τῆς πολιτικῆς διοικήσεως δέν μποροῦμε νά τά τοποθετήσουμε δυτικότερα· ἄλλωστε καί τά σημερινά ὅρια τοῦ νομοῦ Κορινθίας φθάνουν περίπου ὥς τόν Χελμό[4]. Δυστυχῶς, τά περισσότερα ἀπό τά 13 χωριά τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς παραμένουν ἀταύτιστα. Ἀπό τά ὑπόλοιπα, τό ἀνατολικότερο εἶναι τό Ἁγιονόρι, πού βρίσκεται κοντά στά σημερινά ὅρια τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας. Ὑπάρχουν ὅμως μεσαιωνικές πηγές πού μετατοπίζουν τά ὅρια τῆς περιοχῆς Κορινθίας στή μέση ἤ ἀκόμη καί στήν ἄκρη τοῦ βόρειου τμήματος τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου. Ἔτσι, στήν ἱσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ὁ Δαμαλάς τοποθετεῖται στήν περιοχή Κορίνθου[5], πράγμα πού συμφωνεῖ μέ καταλόγους χωριῶν τῆς Β' Ἑνετοκρατίας καί τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπου ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου, ἐκτός ἀπό τή σημερινή Κορινθία, καλύπτει καί ὁλόκληρο τό βόρειο μέρος τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου[6]. Στούς καταλόγους τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γεωργίου Γεμιστοῦ, εἰδικά γιά τό τμῆμα αὐτό τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου, ἔχει προστεθεῖ δίπλα στή λέξη "Ἀργεία" ἡ διευκρίνηση: "ἡγουν τά πρός ἀνατολήν Κορίνθου[7]". Στό Κατάστιχο Α', ἀνάμεσα στά χωριά τῆς περιοχῆς Κορίνθου, βρίσκουμε καί τό Φανάρι, πού εἶναι πιθανότατα τό μεσαιωνικό κάστρο πού βρίσκεται ἀνάμεσα στήν Ἐπίδαυρο καί στό Δαμαλά. Ὡς τό Φανάρι, τουλάχιστο γιά μιά περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἔφθανε καί ὁ καζάς τῆς Κορίνθου[8]. Ἀνεξάρτητα ἀπό τά παραπάνω, μποροῦμε νά θέσουμε μέ βεβαιότητα λίγο δυτικότερα ἀπό τό κάστρο αὐτό τά ὅρια τῆς φραγκικῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου. Πράγματι τά ἀργολικά κάστρα Πιάδα, Λιγουριό καί Ξεροκαστέλλι ἀκολούθησαν ἱστορικά σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Φραγκοκρατίας τή μοίρα τῆς Κορίνθου. Εἶναι λοιπόν λογικό νά θέσουμε τά ὅρια τῆς περιοχῆς Κορίνθου στό σημεῖο αὐτό (ἀνάμεσα στό Φανάρι καί στό Λιγουριό), γιατί εἶναι βέβαια ὑπερβολικό νά συμπεριλάβουμε καί τό ἔδαφος τοῦ Δαμαλᾶ, ἐπειδή ὄχι μόνο βρίσκεται μακριά ἀπό τήν Κόρινθο ἀλλά καί γιατί ἀποτελεῖ αὐτοδύναμη περιοχή, ἀφοῦ ὁ Δαμαλάς - καί πρίν ἀπ' αὐτόν ἡ Τροιζήνα - ἦταν κέντρο στήν ἄκρη τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου, μέ δική του ἐπισκοπή, πού ἐπέζησε ὥς τά τελευταῖα χρόνια.

Ἀπό τή νοτιοδυτική πλευρά, εἶναι βέβαιο πώς οἱ ἀρχαῖες ἀρκαδικές λεκάνες τοῦ Φενεοῦ καί τῆς Στυμφαλίας συμπεριλαμβάνονταν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου, ὅπως καί σήμερα. Σέ γράμμα τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΧ, τοῦ ἔτους 1236, τό ἀββαεῖο τῶν Κινστερκιανῶν τῆς Στυμφαλίας τοποθετεῖται σέ κορινθιακό ἔδαφος[9]. Τέλος, βόρεια πρέπει νά τοποθετήσουμε τά ὅρια τῆς περιοχῆς λίγα χιλιόμετρα μετά τόν Ἰσθμό - περίπου στά σημερινά ἤ στά ἀρχαῖα ὅρια τῆς Κορινθίας - γιατί μολονότι τό ἔδαφος εἶναι στερεοελλαδικό, ἀνήκει γεωφυσικά στό χῶρο πού ἐξετάζουμε. Πράγματι, στήν ἱσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἡ Περαχώρα τοποθετεῖται στήν περιοχή τῆς Κορίνθου[10]. Γενικά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ περιοχή πού ἐξετάζουμε συμπίπτει σχεδόν μέ τά σημερινά ὅρια τοῦ νομοῦ Κορινθίας, ἐκτός ἀπό τό νοτιοανατολικό μέρος της, πού ἐκτείνεται περισσότερο καί περιλαμβάνει τήν περιοχή τῆς Ἐπιδαύρου[11], καί τό βορειοδυτικό, πού περιλαμβάνει τό μικρό ἐδαφικό τμῆμα τῆς Ἀκράτας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. H. A h r w e i l e r, Les problèmes de la géographie historique byzantine, "Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford 5-10 September 1966), Oxford 1967, σ. 473. (κ. ἔκδ. Var. Repn).

2. N. J o r g a, Notes et extraits pour servir à l' histoire des Croisades au XVe siècle, τ. Α΄(1453-1476), Paris 1899, σ. 33. Μνημονεύονται οἱ περιοχές Ἀχαΐας, Κορίνθου, Λακεδαίμονος καί Σπάρτης, Λεύκτρων, Ἄργους.

3. Innocentii, Opera, στ. 587.

4. Στήν καστελανία τῆς Κορίνθου τοποθετοῦνται τά τοπωνύμια Karano, Sulina καί τά μικρά ποτάμια Roas καί Inclimis (H o p f, Geschichte, τ. Α΄, σ. 253). Ἄν τό Roas εἶναι τό ποταμάκι τῶν Ρογῶν, κοντά στήν Κερπινή Καλαβρύτων, βρίσκεται πολύ δυτικά γιά νά τό τοποθετήσουμε στήν περιοχή Κορίνθου (Βλ. καί B o n, Morée, σ. 479).

5. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ α γ ώ ν π α ρ α λ. παρ. 125. B o n, Morée, σ. 487.

6. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118-119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 181 κ.ἑ.. Σ' αὐτή τήν περιοχή τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα ὑπῆρχαν τουλάχιστο 300 χωριά (W h e l e r, Journey, σ. 440)

7. Γεμιστοῦ, Διαγραφή.

8. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 262. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 342.

9. B o n, Morée, σ. 480.

10. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ ά γ ω ν. Π α ρ α λ. παρ. 512...."un casal que se clama Paliacora, en las partidas de Corento". Πρβλ. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 867 "les casaux qui sont par dela Corinte vers le duchame que on appelle la Peragora".

11. Ὁ B o n, Morée, σ. 486, δίνει στήν περιοχή τῆς Κορίνθου τήν ἴδια περίπου ἔκταση.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

II. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Γεωφυσικά μπορούμε νά χωρίσουμε τήν περιοχή Κορίνθου, τῆς όποίας τήν ἔκταση ὁρίσαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, σέ τέσσερα μέρη[1]: α') Περιοχή Ἐπιδαύρου - Λιγουριοῦ[2]: Τό κομμάτι αὐτό γεωγραφικά ἀνήκει σήμερα στήν Ἀργολίδα. Τό βουνό Ἀραχναῖο, τοῦ ὁποίου ἡ μακριά ράχη κατευθύνεται ἀπό Α. πρός Δ., ἀποτελεῖ τή σπουνδυλική στήλη τῆς περιοχῆς. Ἀποτελεῖται ἀπό πολλές κορυφές (βουνά καί λόφους), ἀνάμεσα στίς ὁποῖες σχηματίζονται μικρές κοιλάδες. Πρός τό μέρος τῆς θάλασσας ὑπάρχουν οἱ μικρές πεδιάδες τῆς Νέας καί τῆς Παλαιᾶς Ἐπιδαύρου. Ἀπό τή σημερινή Κορινθία χωρίζεται μέ τά βουνά Τραπεζόνα καί Κερνίκελο. β') Ἀνατολική πεδινή καί ἡμιορεινή Κορινθία[3]: Εἶναι τό εὐφορότερο κομμάτι τῆς περιοχῆς, Ἀπό τό μέρος τοῦ Κορινθιακοῦ ἀνοίγεται ἡ μικρή ἀλλά πλούσια πεδιάδα τῆς Κορίνθου (Βόχα), πού τό ἀνατολικό της τμῆμα στενεύει ἀπό τήν παρεμβολή τοῦ βράχου τοῦ Ἀκροκορίνθου, τῶν βουνῶν τῆς Ξυλοκέριζας (Ὄνεια ὄρη) καί τῶν μικρῶν ὑψωμάτων τῶν Κεχριῶν. Ἡ εὐφορία τῆς μικρῆς αὐτῆς πεδιάδας ἐπισημαίνεται καί σέ βυζαντινές πηγές[4]. Στούς ἀρχαίους χρόνους ἡ παραλιακή αὐτή περιοχή λεγόταν Σικυώνιο πεδίο, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος της ἀνῆκε στήν πόλη τῆς Σικυώνας. Σέ μεσαιωνικές πηγές ἡ πεδιάδα μνημονεύεται μιά φορά μέ τό ὄνομα τῆς Κορίνθου (Piano di Coranto)[5], ὄνομα πού διατήρησε καί κατά τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας, παράλληλα μέ τό νεώτερο "Βόχα"[6]. Στή συνέχεια ὑψώνονται τά βουνά τῶν Σπιριῶν, τοῦ Φωκᾶ (Ἀπέσας) καί τῆς Παλουκόραχης, στίς νότιες πλευρές τῶν ὁποίων σχηματίζονται οἱ μικρές πεδιάδες τοῦ Φλιοῦντος (Φλειάσιον πεδίον) καί τῶν Κλεωνῶν, καθώς καί μερικές κοιλάδες, ἀπό τίς ὁποῖες πιό ὀνομαστή εἶναι ἡ κοιλάδα τῆς Νεμέας. Τά βουνά πού ὑψώνονται νοτιότερα σχηματίζουν μιά ἐκτεταμένη ὀροσειρά πού προσδιορίζει τά φυσικά ὅρια Ἀργολίδας καί Κορινθίας. Τά ὀνόματά τους, ἀρχίζοντας ἀπό τόν Σαρωνικό, εἶναι τά ἑξῆς: Τραπέζόνα, Κερνίκελο, Ἁγία Τριάδα, βουνά Δερβενακίων (Τρητός), Μεγαλοβούνι (Καρνεάτης), καί Φαρμακάς[7]. Δυτικά, ἡ περιοχή κλείνεται ἀπό τά βουνά Γαυριάς καί Βέσεζα. Ἀπό τό τελευταῖο βουνό τό ἔδαφος κατεβαίνει κλιμακωτά, σχηματίζοντας μικρά ὑψώματα ὡς τή θάλασσα (χωριό Μελίσσι). Τό ἀνατολικότερο τμῆμα τῆς περιο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χῆς αὐτῆς πού βλέπει πρός τό Σαρωνικό, ἀποτελεῖται ἀπό τή μικρή-χερσόνησο τοῦ Σοφικοῦ, καί εἶναι τό πιό ὀρεινό, Τά βουνά της ἀρχίζουν ἀπό τή θάλασσα - ἀπό τό Κεχρεάτη κόλπο - καί φθάνουν ὥς τήν Τραπεζόνα, ἀφήνοντας ἐνδιάμεσα μερικές μικρές κοιλάδες (Σοφικοῦ, Ἀγγελοκάστρου). γ') Δυτική ὀρεινή Κορινθία[8]: Σέ συνέχεια τοῦ ὀρεινοῦ τείχους πού εἴδαμε νά χωρίζει τήν Ἀργολίδα ἀπό τήν Κορινθία, ὑψώνονται καί ἄλλα βουνά πού φθάνουν ὥς τό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου. Ἔτσι, μετά τόν Φαρμακά- πάντοτε ἀπό ἀνατολικά πρός τά δυτικά - βρίσκουμε τά βουνά Ἀπέλαυρο, Σκίπεζα (Ὀλίγυρτος), Σαϊτά (Ὄρυξις), Δουρδουβάνα (Πεντέλια). Μέ τή Σκίπεζα συνδέεται ἡ Ζήριά (Κυλλήνη) τό ψηλότερο βουνό (2.374μ.), πού δεσπόζει μέ τόν ὀρεινό ὄγκο του στή δυτική Κορινθία. Ὅπως θά δοῦμε, τό ὄνομα τοῦ βουνοῦ αὐτοῦ ἀναγράφεται στόν κατάλογο τοῦ Γεμιστοῦ. Γύρω της καί σέ μεγάλο ὑψόμετρο σχηματίζονται μικρές εὔφορες ἐκτάσεις. Οἱ γνωστότερες ἀπ' αὐτές εἶναι τά λεκανοπέδια τῆς Στυμφαλίας καί Φενεοῦ, πού βρίσκονται νότια καί νοτιοδυτικά τῆς Ζήριας, ἀντίστοιχα. Βορειοδυτικά τῆς Ζήριας ὑψώνεται τό Μαῦρο ὄρος (Χελυδορέα) καί ἡ Βροστίνα (Εὐρωστίνη), πού ἐξαιτίας τους τό ὀρεινό ἔδαφος συνεχίζεται ὥς τή θάλασσα. Ἔτσι ἡ κορινθιακή πεδιάδα, ἡ ὁποία ἤδη ἀρχίζει νά στενεύει ἀπό τό Μελίσσι, δυτικότερα στενεύει πολύ καί γίνεται ἁπλό πέρασμα (Δερβένι). δ') Περιοχή Γερανείων: Ἡ μόνη περιοχή πού βρίσκεται σέ στερεοελλαδικό ἔδαφος "πεδιάσι τε συχναῖς ὑπτιάζουσα καί ὀρῶν κορυφαῖς ὀγκουμένη[9]". Τό βουνό Μακρυπλάγι (Γεράνεια ὄρη) καλύπτει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐδάφους της. Ἀπό ἐδῶ περνοῦν οἱ δρόμοι πού συνδέουν τήν Πελοπόννησο μέ τή Στερεά.

Τό ἔδαφος ὁλόκληρης σχεδόν τῆς περιοχῆς ἔχει κλίση πρός τόν Κορινθιακό καί τόν Σαρωνικό καί διασχίζεται ἀπό μικρά ποτάμια καί χειμάρρους. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τά λεκανοπέδια Στυμφαλίας καί Φενεοῦ, ὅπου τά νερά δέν βρίσκουν διέξοδο καί σχηματίζουν στά χαμηλότερα μέρη τίς ὁμώνυμες λίμνες. Στή λίμνη Φενεοῦ χύνεται ὁ Φονιάτικος ποταμός (Ὄλβιος), τοῦ ὁποίου οἱ πηγές βρίσκονται στήν Καρυά Τρικάλων[10]. Ἀρχίζοντας ἀπό δυτικά βρίσκουμε τό ποτάμι τῆς Ἀκράτας (Κρᾶθις), τή Φόνισσα (Κριός) καί τό Τρικαλίτικο ποτάμι (Σύθας) πού πηγάζει ἀπό τήν Κυλλήνη καί χύνεται κοντά στό Ξυλόκαστρο. Ἀνατολικότερα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συναντοῦμε τό ποτάμι τῆς Λέχοβας (Ἐλισσών) καί τό Ἀιγιωργίτικο ποτάμι (Ἀσωπός). Τό τελευταῖο εἶναι τό μεγαλύτερο τῆς περιοχῆς καί ἀναφέρεται συχνά στίς ἀρχαῖες πηγές. Ἀρδεύει τό ἀρχαῖο Φλειάσιο πεδίο καί περνᾶ ἀπό τήν καρδιά τῆς Σικυωνίας, ἐκβάλλοντας τρία χιλιόμετρα ἀνατολικά τοῦ Κιάτου. Τήν κοιλάδα τῆς Νεμέας καί τή μικρή πεδιάδα τῶν Κλεωνῶν διασχίζουν ἀντίστοιχα τό Κουτσουμαδιώτικο ποτάμι (Νεμέας) καί ὁ Λογγοπόταμος. Ἀνατολικότερα ὑπάρχει τό Σολομιώτικο ποτάμι, πού στό μεγαλύτερο μῆκος του χωρίζεται σέ δύο βραχίονες. Ὁ δυτικός βραχίονας συμπίπτει μέ τή συντομότερη ὁδό ἀπό τόν Ἰσθμό πρός τό Ἄργος, Στήν περιοχή Σοφικοῦ καί Ἐπιδαύρου ὑπάρχουν μόνο μικροί χείμαρροι.

Οἱ ἀκτές τοῦ Κορινθιακοῦ δέν παρουσιάζουν τήν ποικιλία τῶν ἀκτῶν τοῦ Σαρωνικοῦ. Στόν πρῶτο τό ἔδαφος κατεβαίνει ὁμαλά χωρίς νά σχηματίζει ἀκρωτήρια ἤ ἀσφαλή φυσικά λιμάνια. Ἔτσι, στήν ἀρχαία ἐποχή τά λιμάνια τῶν παραλιακῶν πόλεων ἦταν τεχνητά (Λέχαιο, λιμάνι Σικυῶνος, Ἀριστοναῦται). Ἀντίθετα, στό Σαρωνικό οἱ δαντελωτές ἀκρογιαλιές σχηματίζουν μικρές χερσονήσους καί ὅρμους ἀπάνεμους. Πρῶτος ἀπό τό μέρος τοῦ Ἰσθμοῦ, ὁ ὅρμος τοῦ Καλαμακιοῦ (Σχοινοῦς) βρίσκεται ἀκριβῶς στό σημεῖο ὅπου ἄρχιζε ὁ δίολκος, ἐνῶ νοτιότερα, σέ ἀπόσταση πέντε χιλιομέτρων, σώζονται ὥς σήμερα ἐρείπια ἀπό τίς ἐγκαταστάσεις τοῦ φυσικοῦ λιμανιοῦ τῶν Κεχριῶν (Κεγχρεαί). Στή μικρή χερσόνησο τοῦ Σοφικοῦ, πού παρουσιάζει καί τή μεγαλύτερη ποικιλία ἀκτῶν, σχηματίζονται οἱ ὅρμοι Ἀρμυρή, Σιδερώνας, Λυχνάρι, Βάγια, Φραγκολίμανο, Ἀμόνι, λιμάνι Καλογέρου, Κιουρκάτι καί Κόρφος. Ἀπό τά ἀκρωτήρια τῆς χερσονήσου ὀνομαστότερο εἶναι τό Κάβο Σπειρί (Σπείραιο) στό ὁποῖο καί καταλήγει ἡ χερσόνησος[11]. Ἀνατολικότερα, στήν περιοχή τῆς Ἐπιδαύρου βρίσκουμε τούς ὅρμους τῆς Σελόντας, τῆς Πιάδας καί τῆς Παλαιᾶς Ἐπιδαύρου. Ἀνάμεσα στούς δυό πρώτους προβάλλει τό ἀκρωτήριο Τραχήλι. Στή χερσόνησο τῆς Περαχώρας, Λουτρακίου, ἀντίθετα, τό ἔδαφος σχηματίζει περισσότερους ὅρμους στόν Κορινθιακό ἀπ' ὅ,τι στόν Σαρωνικό (ὅρμοι Ἀγριλιοῦ, Καλωσιᾶς, Σχίνου) καί μιά κλειστή λίμνη (Βουλιαγμένη). Ἡ χερσόνησος καταλήγει στό ἀκρωτήριο Ἅγιος Νικόλαος (Ἡραῖον).

Στήν περιοχή τῆς Κορίνθου στίς μέρες μας παράγονται λάδι, δημητριακά, κρασί (φημισμένο εἶναι τό κρασί τῆς Νεμέας), ξερή σταφίδα, καπνός, λαχανικά καί φρούτα. Στά ὀρεινά ὑπάρχει καί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κτηνοτροφία. Τά παραπάνω γεωργικά προϊόντα παράγονται κυρίως στό εὐφορότερο μέρος, τήν παραλιακή κορινθιακή πεδιάδα. Στήν πλούσια αὐτή παραλιακή ζώνη καί στήν ἀρχαία ἐποχή, ἡ παραγωγή ἦταν ἐπίσης ἄφθονη. Οἱ πηγές μαρτυροῦν ὅτι εὐδοκιμοῦσαν ἐδῶ ἀμπέλια, ἐλιές, ὀπωροφόρα δέντρα κ.λ.π.[12]. Ἀνάλογη ἦταν, ὅπως θά δοῦμε, ἡ παραγωγή στή μεσαιωνική ἐποχή. Ἡ εὐδοκίμηση τῶν προϊόντων αὐτῶν ὀφείλεται ὄχι μόνο στό ἔδαφος, ἀλλά καί στό ἤπιο κλίμα, γιά τό ὁποῖο κάνει λόγο καί ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός[13].

Ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου χαρακτηρίζεται ὡς σεισμογενής. Ὁ τελευταῖος μεγάλος σεισμός τοῦ 1928 κατέστρεψε τήν νέα Κόρινθο καί πολλά χωριά πού βρίσκονταν στήν παραλιακή ζώνη. Πρόκειται κυρίως γιά τεκτονικούς σεισμούς, οἱ ὁποῖοι συνδέονται μέ τά μεγάλα γεωλογικά ρήγματα (κόλπους, πεδιάδες), πού περιβάλλουν καί διασχίζουν τήν Πελοπόννησο[14]. Ἡ σεισμικότητα μιᾶς περιοχῆς ἐξαρτᾶται ὅμως καί ἀπό τή σύσταση τοῦ ἐδάφους. Τά ἐδάφη πού ἀποτελοῦνται ἀπό χαλαρά πετρώματα εἶναι τά λιγότερο στερεά. Ἡ παραλιακή ζώνη τῆς Κορίνθου εἶναι ἐξαιρετικά σεισμογενής, γιατί ἀποτελεῖται ἀπό πετρώματα τέτοιου εἴδους[15]. Πληροφορίες γιά σεισμούς στή μεσαιωνική ἐποχή ἀντλοῦμε ἀπό πηγές τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Τά ἔτη 365 καί 375 ἡ περιοχή ὑπέφερε ἀπό σεισμούς[16], ἰσχυρότεροι ὅμως καί ἐξαιρετικά καταστρεπτικοί, μέ δυσμενεῖς συνέπειες γιά τήν οἰκοδομική ἀνάπτυξη τῆς πόλης τῆς Κορίνθου, ἦταν οἱ σεισμοί τοῦ 521, τοῦ 543 καί τοῦ 551[17].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά πληρέστερη εἰκόνα τῆς περιοχῆς τοῦ νομοῦ Κορινθίας βλ. Μηλιαράκη, Γεωγραφία. Γριτσοπούλου Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 26-39.

2. Philippson, Griech. Landschaften, s. 96 κ.ἑ..

3. Philippson, Griech. Landschaften, σ. 71 κ.ἑ., 158 κ.ἑ.,

4. Εὐγενικοῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48. Κριτόβουλος, σ. 221.

5. Longnon - Topping, Documents, σ. 179.

6. Nani, τ. 13 φ. 553^{r}, 564^{r}, 567^{r}, 586^{r}, 593^{r}, 596^{r}, 597^{r}.

7. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 101.

8. Philippson, Griech. Landschaften, σ. 164 κ.ἑ., 217 κ.ἑ..

9. Εὐγενικοῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 49.

10. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 147.

11. Εἶναι δύσκολο νά ταυτιστοῦν τά μικρά αὐτά λιμάνια μέ ἀρχαῖα ὀνόματα. Ὁ Πτολεμαῖος, III, 16, 12, μετά τήν Ἐπίδαυρο ἀναφέρει "Σπείραιον ἄκρον, Ἀθηναίων λιμήν, Βουκέφαλος λιμήν". Ὁ Πλίνιος, Naturalis Historia IV, V, 18, "Spiraeum promunturium, portus Anthedus et Bucephalus". Φαίνεται πώς ὁ Ἀθηναίων λιμήν τοῦ Πτολεμαίου καί ὁ portus Anthedus τοῦ Πλίνιου εἶναι ὁ ἴδιος ὅρμος, ἐνῶ πιθανό ἐπίσης εἶναι καί ὁ Θουκυδίδης, VIII 10,3, μέ τό ὄνομα Πειραιός νά ἐννοεῖ τόν ἴδιο ὅρμο. Ὁ Fowler, Corinth, σ. 22, ἐπειδή ὁ ὅρμος τοῦ Κόρφου εἶναι ὁ καλύτερος, ἴσως ὁ μόνος πού μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ λιμάνι καί ἐπειδή δέν εἶναι βέβαιο πώς τά σύνορα Ἐπιδαυρίας καί Κορινθίας κόβονταν ἐκεῖ, ὅπου τοποθετοῦμε τό ἀκρωτήριο Σπείραιο, ἀλλά ἴσως ἀνατολικότερα, ὑποθέτει ὅτι ὁ Κόρφος εἶναι ὁ Πειραιός τοῦ Θουκυδίδη, τόν ὁποῖο μάλιστα, λόγω ὁμοιότητας, ταυτίζει μέ τό Σπείραιο. Γιά τό λιμάνι Bucephalus ἐκφράζει τή γνώμη ὅτι ἦταν τό Φραγκολίμανο (σ. 23).

12. Φάρακλα, Σικυωνία, σ. 4.

13. Πρβλ. Εὐγενικοῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 47 "Τῆς δέ τῶν στοιχείων ξυμμετρίας, ὅ δή κράτιστον ἐν ξυνοικίαις, καί τῆς τῶν ἀέρων κράσεως οὕτως ἀρίστως τετύχηκεν, ὡς ἑτέρᾳ μηδεμιᾷ τινι τῶν πρωτείων ῥαδίως παραχωρεῖν. Πρός τε γάρ θέρους ὥραν ἀποχρώντως κέκραται πρός τε χειμῶνος τῷ ὅλῳ κλίματι, μέσῳ τῆς καθ'ἡμᾶς οἰκουμένης πεφυκότι, τό ὅμοιον μετρίως ἔχει".

14. Δ. Κισκύρα, Ἡ Πελοπόννησος ἀπό σεισμολογική ἄποψη: Πελ. Πρ. 2 (1958) 109. Πρόκειται γιά τό ρῆγμα τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, πού ξεκινάει ἀπό τήν περιοχή τοῦ Μαλέα καί συνεχίζεται πρός τή Νεμέα, τή λίμνη τῆς Στυμφα -

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

[illegible]

35. Δ. Κ ι υ κ ύ ρ α, ὅ.π., σ. 110, 112.

36. A m m i a n u s M a r c e l l i n i, Rerum gestarum libri qui supersunt, XXVI, 10, 15-19. M. F r a e n k e l, Inscriptiones Angolidis (Inscriptiones Graecae, τ. IV) Berolini 1902, κύρ. 674. Βλ. ἐπίσης B. H i l l, The temple of Zeus at Olympia, Princeton 1966, σ. 1, σημ. 2.

37. Βλ. [illegible], σ. 59 ἑξῆς. V. G r u m e l, La Chronologie, Paris 1958, σ. 477 κ.ἑ. Πρβλ. Ε. Κ ρ υ ν ο ύ, Ἐπιβολή κατά [illegible] ΣΗΧ 23(1973) σ. 81 κ.ἑ.

Π. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

III. ΧΕΡΣΑΙΟΙ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΙΝΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

Ὅλοι οἱ δρόμοι πού ὁδηγοῦν ἀπό τή Στερεά Ἑλλάδα στήν Πελοπόννησο περνοῦν ἀπό κορινθιακό ἔδαφος. Ἀπό κορινθιακό ἐπίσης ἔδαφος περνᾶ καί ὁ θαλασσινός δρόμος πού συνδέει τό Ἰόνιο μέ τό Αἰγαῖο καί γενικότερα τή Δύση μέ τήν Ἀνατολή. Ὁ λόγος τῆς προνομιακῆς αὐτῆς θέσης τῆς περιοχῆς ὀφείλεται στή στενή λωρίδα τοῦ Ἰσθμοῦ, πού εἶναι τό σημεῖο συναντήσεως χερσαίων καί θαλασσινῶν δρόμων.

1. Χερσαῖοι δρόμοι

α') Ἀπό Ἰσθμό πρός ἠπειρωτική Ἑλλάδα: Τρεῖς ἦταν οἱ δρόμοι πού ὁδηγοῦσαν ἀπό τόν Ἰσθμό στή Στερεά, δύο παραλιακοί καί ἕνας μεσογειακός[1]. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ γνωστός σημερινός δρόμος Κορίνθου-Ἀθηνῶν πού περνοῦσε ἀπό τίς Σκιρωνίδες πέτρες (σημ. Κακιά Σκάλα). Στό μέρος αὐτό ὁ δρόμος ἦταν πολύ ἐπικίνδυνος ἐξαιτίας τῶν βράχων πού ξεκολλοῦσαν, ἐνῶ τμήματά του κόβονταν καί ἔπεφταν στή θάλασσα[2]. Τήν πορεία δυσκόλευαν ἐπίσης οἱ δυνατοί ἄνεμοι καί οἱ ληστοπειρατές, πού παραμόνευαν σέ κάθε εὐκαιρία. Ὁ δεύτερος παραλιακός δρόμος ἀκολουθοῦσε τήν πιό βορεινή διαδρομή· περνώντας ἀπό τό Λουτράκι, τήν Περαχώρα καί τήν ἀρχαία Οἰνόη, ὁδηγοῦσε στήν πεδιάδα τῶν ἀρχαίων Παγῶν. Ὁ τρίτος δρόμος, ὁ μεσογειακός, ἀνέβαινε σέ μεγάλο ὕψος, τόν προτιμοῦσαν ὅμως, γιατί ἦταν ὁ πιό ἀσφαλής. Ἀπό τό Λουτράκι ἀνέβαινε στά Γεράνεια, περνοῦσε ἀπό τά στενά πού ὀνομάζονταν τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας Μεγάλα Δερβένια καί κατέληγε στά Μέγαρα. Στά Μεγάλα Δερβένια βρίσκονται οἱ θέσεις Ἀέρας καί Μύγες, γνωστές ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπου ὑπῆρχαν καί ὀχυρώσεις[3].

Ἀπό τόν πρῶτο δρόμο πέρασε τό 1256 ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, κατά τήν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ δούκα τῶν Ἀθηνῶν, Guy de la Roche. Τό Χρονικό τοῦ Μορέως πού ἀφηγεῖται τά γεγονότα, ἀναφέρει πώς ὁ πρίγκιπας πέρασε ἀπό τή "Σκάλα τῶν Μεγάρων" (Κακιά-Σκάλα)[4]. Τό ἴδιο στενό ὀνομαζόταν καί "Πλάγιον Κακόν"[5]. Ὁ μεσογειακός δρόμος συνδέεται μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ σουλτάνου Μουράτ, τοῦ ἔτους 1446, ἐναντίον τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως. Ὁ σουλτάνος, πρίν φθάσει στά Ἐξαμίλια, στρατοπέδευσε στή θέση "Μύγες"[6].

β') Ἀπό Ἰσθμό πρός Ἐπίδαυρο καί Τροιζήνα: Ὁ κυριότερος

δρόμος πού συνέδεε τόν 'Ισθμό μέ τήν 'Επίδαυρο περνοῦσε ὅπως καί σήμερα ἀπό τίς Κεχριές καί τήν κοιλάδα τοῦ Σοφικοῦ. Σ' ἕναν μικρό λόφο τῆς κοιλάδας, δίπλα στό μοναστήρι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὑπῆρχε σημαντικό μεσαιωνικό φρούριο (βλ. παρακάτω σ. 164 κ.ἑ.), πού ἔλεγχε τό πέρασμα. Σήμερα, στή βάση ἀκριβῶς τοῦ λόφου περνᾶ ἡ ἀμαξιτή ὁδός Κορίνθου-'Επιδαύρου. Ἕνας ἀκόμη δρόμος μικρότερης σημασίας, πού ἕνωνε τήν Κόρινθο μέ τήν 'Επίδαυρο, περνοῦσε ἀπό τόν Ἅγιο 'Ιωάννη καί τό 'Αγγελόκαστρα Στήν τελευταία αὐτή θέση ὑπάρχουν τά ἐρείπια τοῦ ὁμώνυμου μεσαιωνικοῦ φρουρίου, γνωστοῦ ἀπό τίς πηγές τοῦ ΙΔ' καί τοῦ ΙΕ' αἰώνα.

γ) 'Από 'Ισθμό πρός Ἄργος καί ἀνατολική Πελοπόννησο: Οἱ δρόμοι πού ὁδηγοῦσαν στό Ἄργος περνοῦσαν μέσα ἀπό τίς στενωπούς τῆς ἐκτεταμένης ὀροσειρᾶς, πού, ὅπως εἴδαμε, χωρίζει τήν Κορινθία ἀπό τήν 'Αργολίδα καί εἶχαν ἐξαιρετική στρατηγική σημασία. Γιά τόν ἔλεγχο τῶν διόδων αὐτῶν χτίστηκαν τό Μεσαίωνα φρούρια ('Αγίου Γεωργίου Πολυφέγγους, 'Αγίου Βασιλείου, 'Αγιονορίου), πού ἐξελίχτηκαν ἀργότερα σέ σημαντικούς οἰκισμούς. Θά ἐπιμείνουμε περισσότερο στίς διαβάσεις αὐτές, γιατί ἦταν ἡ κυριότερη αἰτία τῆς σπουδαιότητας τῶν παραπάνω φρουρίων. 'Ο δυτικότερος ἀπό τούς δρόμους ἦταν ἐκεῖνος πού περνοῦσε ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο (σημ. Νεμέα). Πρίν φθάσει στή Νεμέα ἄφηνε ἀνατολικά τόν 'Ακροκόρινθο, καί ἔμπαινε στήν πεδιάδα τοῦ 'Αγίου Βασιλείου. Σέ ἕνα σημεῖο, κοντά στίς ἀρχαῖες Κλεωνές, ἔκοβε δεξιά, περνοῦσε νότια ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο καί ἔφθανε στά Φίχτια τοῦ ἀργολικοῦ κάμπου. Ἦταν ὁμαλότερος καί εὐρύτερος ἀπό τούς ἄλλους, ἐξαιτίας ὅμως τοῦ μεγάλου του μήκους ἡ χρήση του ἦταν περιορισμένη. Τό στρατηγικότερο σημεῖο τοῦ δρόμου αὐτοῦ βρισκόταν σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση νότια τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, στό στενό πού φράσσεται δυτικά ἀπό τό βουνό τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου (Πολύφεγγος) καί ἀνατολικά ἀπό τό βουνό τῆς 'Αναλήψεως. Στήν κορυφή τοῦ πρώτου βουνοῦ ὑπῆρξε τό σημαντικό μεσαιωνικό κάστρο τοῦ Πολυφέγγους, πού ἔλεγχε τό πέρασμα.

'Ο δεύτερος δρόμος ὡς τό σημεῖο τῆς θέσεως τῶν ἀρχαίων Κλεωνῶν συνέπιπτε μέ τόν προηγούμενο. Στή συνέχεια περνοῦσε μέσα ἀπό τά στενά τῶν Δερβενακίων, ὅπως ὁ σημερινός ἀμαξιτός δρόμος Κορίνθου-Ἄργους, καί ἔβγαινε στόν ἀργολικό κάμπο (Φίχτια). Τό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δρόμο αὐτόν ἐννοεῖ καί ὁ Παυσανίας, ὅταν μιλᾶ γιά τήν ἀμαξιτή ὁδό-πού ὁδηγοῦσε ἀπό τίς Κλεωνές στό Ἄργος διά μέσου τοῦ ὄρους Τρητοῦ[7]. Κατά τήν Τουρκοκρατία ἦταν ὁ πιό πολυσύχναστος, σέ πολλά σημεῖα λιθόστρωτος καί λεγόταν δρόμος "ἀφεντικός"[8]. Ὁ ἀνατολικότερος καί ὁ μοναδικός πού ἄφηνε τόν Ἀκροκόρινθο δυτικά ἦταν ὁ δρόμος τοῦ Ἁγιονορίου. Ἀκολουθώντας τόν δυτικό βραχίονα τοῦ Σολομιώτικου ποταμιοῦ, περνοῦσε ἀνατολικά ἀπό τό Χιλιομόδι, εἰσχωροῦσε στήν Κλεισούρα τοῦ Ἁγιονορίου[9], φθάνοντας στό μεγαλύτερο ὑψόμετρο(2,5 περίπου χιλιόμετρα) μετά τό τέλος τῆς Κλεισούρας, κατέβαινε ἔπειτα ἀπότομα πρός τήν κοιλάδα τοῦ Μπερμπιατιοῦ (Πρόσυμνα) καί διά μέσου τῆς ὁμώνυμης κλεισούρας κατέληγε στόν ἀργολικό κάμπο. Ὁ δρόμος αὐτός, γνωστός στήν ἀρχαιότητα μέ τό ὄνομα "Κοντοπορεία", ἦταν ὁ πιό σύντομος. Γιά ὅσους εἶχαν προορισμό τό Ναύπλιο ἦταν, μποροῦμε νά ποῦμε, ὁ μοναδικός, γιατί μετά τήν ἔξοδο ἀπό τήν κλεισούρα τοῦ Μπερμπατιοῦ ἔκοβε κατευθείαν ἀριστερά, ἀφήνοντας τό Ἄργος ἀρκετά χιλιόμετρα πρός τά δυτικά. Ὡς Κοντοπορεία τόν συναντᾶμε στόν Πολύβιο[10] καί στόν Ἀθήναιο. Ὁ τελευταῖος ἀναφέρει καί τήν πηγή πού βρισκόταν δίπλα στό δρόμο αὐτό[11], τήν ὁποία ταυτίζουν σήμερα μέ τή βρύση "στοῦ Φρατζῆ"[12]. Ὡς τά τελευταῖα χρόνια ὁ δρόμος αὐτός κράτησε τό ὄνομά του (Κοντοποριά), ταυτιζόμενος μέ τόν δυτικό βραχίονα τοῦ χειμάρρου πού περνάει ἀνατολικά τοῦ Ἀκροκορίνθου (Σολομιώτικο ποτάμι)[13].

Ἐκτός ἀπό τούς τρεῖς αὐτούς δρόμους, ὑπῆρχαν ἀκόμη δύο, μικρότερης σημασίας· ὁ δρόμος τοῦ Ἁγίου Σώστη καί τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Ὁ πρῶτος περνοῦσε ἀπό τό ὁμώνυμο στενό πού σχηματίζεται σέ μικρή ἀπόσταση ἀνατολικά ἀπό τά Δερβενάκια καί κατέληγε στό Χαρβάτι(Μυκῆνες)[14]. Ὁ δεύτερος ἀπό τήν πεδιάδα τῶν Κλεωνῶν ἔβγαζε στόν Ἅγιο Βασίλειο, καί πρίν μπεῖ στήν ἀργολική πεδιάδα, ἀνέβαινε σέ μεγάλο ὕψος, περνώντας δυτικά ἀπό τό Στεφάνι. Καί οἱ δυό αὐτοί δρόμοι - περισσότερο ὁ δεύτερος - εἶχαν τό μειονέκτημα ὅτι ἀνέβαιναν ἀπότομα σέ μεγάλο ὕψος, γι αὐτό ἦταν βατοί μόνο ἀπό πεζούς καί ὑποζύγια. Ἐντούτοις ὁ πρῶτος, στά νεώτερα τουλάχιστον χρόνια, ἦταν πολυσύχναστος, γιατί συντόμευε τήν ἀπόσταση, σέ σχέση μέ τό δρόμο τῶν Δερβενακίων[15]. Τέλος, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι ἕνας ἐπίσης δευτερεύων δρόμος, πού ἔνωνε τόν Ἰσθμό μέ τό Ἄργος, περνοῦσε ἀπό τίς Κεχριές, τό σημερινό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χωριό Ἀθίκια, τή νέα Μονή Φανερωμένης καί συναντοῦσε τό δρόμο τοῦ Ἁγιονορίου, λίγο πρίν ἀπό τήν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας[15α]. Ὁ δρόμος αὐτός μείωνε ἀκόμη περισσότερο τήν ἀπόσταση πρός Ἄργος, εἰδικά γιά ἐκείνους πού ἀποβιβάζονταν στό λιμάνι τῶν Κεχριῶν, μέ προορισμό τό Ἄργος καί τή νότια Πελοπόννησο.

Ἀπό τούς τρεῖς κύριους δρόμους πού ἀναφέραμε παραπάνω ὁ πρῶτος (Ἁγίου Γεωργίου) χρησιμοποιόταν λιγότερο, ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου του μήκους. Ἔτσι, ὡς κυριότεροι δρόμοι ἐπικοινωνίας μεταξύ Κορίνθου καί Ἄργους, παρέμειναν οἱ δρόμοι τῶν Δερβενακίων καί ἡ Κοντοπορεία[16]. Τό μικρότερο μῆκος τοῦ δεύτερου εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους πού τόν προτιμοῦσαν, στήν ἀρχαία καί στή βυζαντινή ἐποχή, περισσότερο καί ἀπό τόν δρόμο τῶν Δερβενακίων. Ἡ προτίμηση αὐτή γίνεται φανερή ἀπό τή συχνή μνεία τῆς ὁδοῦ στίς πηγές. Στούς βυζαντινούς χρόνους ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε μᾶς παρουσιάζει τήν Κοντοπορεία ὡς τό δρόμο πού ὁδηγοῦσε ἀπό τήν Κόρινθο στό Ἄργος[17], ἀφοῦ ὡς ἐνδιάμεσο σταθμό ἀναφέρει τό Ἁγιονόρι. Ὁ Χωνιάτης καί ὁ Édrisi ἐπίσης μιλοῦν γιά τόν ἴδιο δρόμο, μέ τή διαφορά ὅτι ἀντί γιά τό Ἄργος μνημονεύουν τό Ναύπλιο. Ἀπό τόν Χωνιάτη ἐπίσης μαθαίνουμε ὅτι ὁ Βονιφάτιος καί οἱ Φράγκοι του, κατά τήν πορεία τους ἀπό τόν Ἀκροκόρινθο πρός τό Ναύπλιο, πέρασαν ἀπό τό δρόμο αὐτό[18]. Ἄλλος λόγος τῆς προτιμήσεως τῆς Κοντοπορείας εἶναι ἡ στρατηγική σημασία τῆς διόδου τοῦ Ἁγιονορίου σέ σχέση μέ τήν δίοδο τῶν Δερβενακίων. Πράγματι, τό μικρότερο μῆκος τῆς Κοντοπορείας δέν ἦταν ἀρκετό νά δικαιολογήσει τήν προτίμησή της, γιατί τό πλεονέκτημα αὐτό ἀντισταθμιζόταν ἀπό τό μειονέκτημα τοῦ μεγάλου ὑψόμετρου στό ὁποῖο ἀνέβαινε ὁ δρόμος. Ἡ ὀχύρωση τῆς διόδου ἦταν ἡ αἰτία πού ὁ δρόμος αὐτός ἐξυπηρετοῦσε μαζί μέ στρατιωτικούς σκοπούς καί τίς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ὕπαρξη φρουρίων σέ μιά διάβαση ἀποδεικνύει ὅτι ἡ δίοδος αὐτή ἦταν σέ χρήση τήν ἐποχή πού τά ὀχυρά ἄκμαζαν[19]. Ὅταν ἀργότερα, στά χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας καί κυρίως τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ δίοδος ἔχασε τή στρατηγική της σημασία, μαζί μέ τήν παρακμή τῶν ὀχυρῶν παραμελήθηκε καί ὁ δρόμος πού περνοῦσε ἀπό ἐκεῖ πρός ἄφελος τῆς ἄλλης στενωποῦ, τῶν Δερβενακίων, πού εἶχε τό πλεονέκτημα νά ἀνεβαίνει σέ χαμηλότερο ὕψος. Ἡ ὀνομασία τῶν δύο αὐτῶν στενῶν εἶναι ἐνδεικτική τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς τους. Τό στενό τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Αγιονορίου διατηρεῖ ὥς σήμερα τό μεσαιωνικό ὄνομα "Κλεισούρα", ἐνῶ τό ἄλλο στενό ἔχει τό τουρκικό ὄνομα "Δερβενάκια". Παρ'ὅλα αὐτά ὁδρόμος τοῦ 'Αγιονορίου δέν ἔπαψε νά χρησιμοποιεῖται ὥς τήν ἐποχή τῆς κατασκευῆς τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ τῶν Δερβενακίων, κυρίως ἀπ' αὐτούς πού εἶχαν ὡς προορισμό τό Ναύπλιο[20].

δ') 'Από 'Ισθμό πρός κεντρική καί δυτική Πελοπόννησο: 'Ο κυριότερος δρόμος πού συνέδεε τήν Κόρινθο μέ τήν κεντρική καί δυτική Πελοπόννησο συνέπιπτε ὥς τόν "Αγιο Γεώργιο μέ τό δρόμο πού ὁδηγοῦσε στό "Αργος. Στή συνέχεια προχωροῦσε δυτικά, ὥσπου ἔφθανε κοντά στό χωριό Ψάρι. 'Από τό σημεῖο αὐτό καί ἔπειτα διατηροῦσε νότια μέ νοτιοδυτική κατεύθυνση καί διά μέσου τῶν διαβάσεων τοῦ ὄρους 'Ολιγύρτου ἔμπαινε στή σημερινή 'Αρκαδία. 'Αποτελοῦσε μία ἀπό τίς σημαντικότερες ἀρτηρίες τῆς ἀρχαίας 'Ελλάδας, καθώς καί τῆς μεσαιωνικῆς Πελοποννήσου. Τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας, μέ τή μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους στή δυτική Πελοπόννησο, ἡ ὁδός αὐτή ἀπέκτησε ἀκόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Στή γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως γίνεται μνεία αὐτοῦ τοῦ δρόμου, ἀφοῦ ὡς ἐνδιάμεσος σταθμός ἀπό τήν "Ακοβα στήν Κόρινθο ἀναφέρεται ὁ Πολύφεγγος[21]. Μιά διακλάδωση τοῦ δρόμου ὁδηγοῦσε, ἀπό τό Ψάρι στή Στυμφαλία καί στό Φενεό. 'Από τόν Φενεό ὁδηγοῦσαν δυτικά δύο δρόμοι· ὁ ἕνας ἀριστερά πρός τό Μάζι (ἀρχ. Κλειτορία) καί ὁ ἄλλος δεξιά πρός τήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Νωνάκριδος[22]. 'Από τόν δρόμο Φενεοῦ-Στυμφαλίας-Πολυφέγγους πρέπει νά περάσε ὁ Μωάμεθ Β' κατά τήν πρώτη του ἐκστρατεία στήν Πελοπόννησο, γιατί, καθώς ἀναφέρει ὁ Χαλκοκονδύλης, γιά νά πάει ἀπό τόν Ταρσό στόν Πολύφεγγο βάδισε "διά τῆς μεσογαίου". 'Επίσης στή δεύτερη ἐκστρατεία κατά τῆς Πελοποννήσου, πού ἔγινε δυό χρόνια ἀργότερα, ἐπιστρέφοντας ἀπό τήν 'Αχαΐα στήν Κόρινθο, πέρασε ἀπό τόν ἴδιο δρόμο[23]. 'Από τόν Πολύφεγγο ἄλλος δρόμος περνώντας ἀπό τό Λιόντι, τό βουνό 'Αρτεμίσιο καί τά Τσιπιανά, ὁδηγοῦσε πρός τήν Τρίπολη.

ε') 'Από 'Ισθμό πρός 'Αχαΐα : "Οπως καί σήμερα ὁ δρόμος ἀκολουθοῦσε τήν παραλία τοῦ Κορινθιακοῦ. Συναντοῦσε τίς κοίτες πολλῶν ποταμιῶν, οἱ πληροφορίες ὅμως γιά τήν ὕπαρξη γεφυρῶν λείπουν ἀπό τίς μεσαιωνικές πηγές. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς ἄλλους δρόμους. Μόνο σέ περιηγητές τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα βρίσκουμε εἰδήσεις πού ἀφοροῦν γεφύρια σέ καλή κατάσταση ἤ κατε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στραμμένα[24]. Μετά τήν ἅλωση τοῦ Ἐξαμιλίου ἀπό τούς Τούρκους τό 1446, ἕνα μέρος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἴδιο τόν Μουράτ πέρασε ἀπό τόν δρόμο αὐτό (Ἐξαμίλια - Βασιλικά - Αἴγιο)[25]. Αὐτόν τό δρόμο, σύμφωνα μέ τό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀκολούθησε καί ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίττης, μέ σκοπό νά πολιορκήσει τήν Κόρινθο, μετά τήν κατάληψη τῆς Πάτρας καί τῆς Ἀνδραβίδας[26]. Ἐπίσης ὁ Μεχμέτ Β', μετά τήν κατάληψη τῆς Πάτρας, τό 1458, ἔφθασε στήν Κόρινθο μέσω τοῦ ἴδιου δρόμου[27].

στ) Δρόμοι πού δέν περνοῦν ἀπό τόν Ἰσθμό: Ἀξίζει νά σημειώσουμε τό δρόμο πού συνέδεε τό Ἄργος μέ τήν περιοχή τοῦ Φλιοῦντος καί στή συνέχεια μέ τή Σικυωνία. Ἀπό τό Ἄργος ὡς τόν Πολύφεγγο συνέπιπτε μέ τό δρόμο πού ὁδηγοῦσε στήν Κόρινθο. Στή συνέχεια ὁ δρόμος Ἄργους - Σικυώνας ἔστριβε ἀριστερά καί στή θέση τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος χώριζε στά δυό. Ὁ ἕνας βραχίονας προχωροῦσε δυτικά τοῦ Ἀσωποῦ καί ὁ ἄλλος ἀνατολικά. Ὁ πρῶτος ἦταν ὁ κύριος δρόμος Φλιοῦντος - Σικυώνας, τόν ὁποῖο ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι ὡς πιό σύντομο[28]. Ἄλλος σημαντικός δρόμος εἶναι ἐκεῖνος πού συνέδεε τήν Ἐπίδαυρο μέ τό Ἄργος, ἀκολουθώντας περίπου τήν πορεία τῆς σημερινῆς ὁδοῦ[29]. Ἀπό αὐτό τό δρόμο γινόταν ἡ ἐπικοινωνία ἑνός σημαντικοῦ μέρους τῆς Ἀργολίδας μέ τήν Ἀττική.

2. Ὁ θαλασσινός δρόμος τοῦ Ἰσθμοῦ. Λιμάνια τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς

Ὁ ἀρχαῖος τρόπος διελεύσεως πλοίων ἀπό τό δίολκο δέν ἦταν ἄγνωστος στούς Μέσους Χρόνους. Ὁ Ὠορύφας τό 883, ἔχοντας σκοπό νά πλεύσει μέ τό στόλο του ἀπό τόν Σαρωνικό στόν Κορινθιακό, γιά νά καταδιώξει τούς Σαρακηνούς, πέρασε τά πλοῖα του ἀπό τό δίολκο μέσα σέ μιά νύχτα[30]. Τρεῖς περίπου αἰῶνες ἀργότερα ὁ Édrisi γνωρίζει πώς τά μικρά πλοῖα μποροῦσαν νά περάσουν ἀπό τή μιά θάλασσα στήν ἄλλη διά μέσου τῆς ξηρᾶς καί νά γλυτώσουν τό γύρο τῆς Πελοποννήσου, πράγμα πού δέν μποροῦσαν νά ἀποφύγουν τά μεγαλύτερα[31]. Ἡ διέλευση πλοίων ἀπό τό δίολκο προϋπέθετε τή λειτουργία καί τῶν δύο λιμανιῶν τῆς Κορίνθου, τοῦ Λεχαίου καί τῶν Κεχριῶν. Γιά τό δεύτερο ὑπάρχουν εἰδήσεις πού μαρτυροῦν ὅτι λει-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τουργοῦσε σέ ὁλόκληρη τή μεσαιωνική περίοδο. Τό ὄνομα ὅμως τοῦ Λεχαίου δέν παραδίδεται στίς μεσαιωνικές πηγές, καί ἐκφράστηκαν ἀμφιβολίες γιά τήν ὕπαρξή του[32]. Τό Λέχαιο ὅμως, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε παρακάτω, τό συναντοῦμε ἀπό τή μέση βυζαντινή περίοδο καί ὕστερα μέ τά ὀνόματα "Πλαγία" καί "Πύργος". Ἐπίσης ὑπάρχει ἡ σαφής μαρτυρία τοῦ Χωνιάτη γιά τήν εὔρυθμη λειτουργία καί τῶν δυό λιμανιῶν στή μέση βυζαντινή περίοδο[33]. Ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια τά δυό αὐτά λιμάνια τοῦ Ἰσθμοῦ ἦταν καί ἡ αἰτία τῆς ἀκμῆς τῆς Κορίνθοῦ. Τήν ἐποχή ὅμως τῆς Φραγκοκρατίας εἶναι ἔκδηλη ἡ μείωση τῆς σπουδαιότητας τῆς πόλης αὐτῆς, καί ἡ αἰτία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ κυρίως στή μείωση τῆς δραστηριότητας των λιμανιῶν της. Ἡ πορεία τῶν πλοίων γύρω ἀπό τήν Πελοπόννησο ἦταν ὁ βασικός λόγος τῆς μειώσεως τῆς δραστηριότητας αὐτῆς[34]. Εἶναι δύσκολο τά ἐμπορικά πλοῖα τοῦ ΙΒ' αἰώνα, πού εἶχαν μεγάλη χωρητικότητα, νά μεταφερθοῦν πάνω στό δίολκο καί νά μεταφέρουν τά ἐμπορεύματά τους ἀπό τήν ξηρά, ἀκόμα κι ἄν προορισμός τους ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη ἤ ὁ Εὔξεινος Πόντος. Καί ὁ Edrisi, ὅπως εἴδαμε, σημειώνει πώς μόνο τά μικρά πλοῖα μποροῦσαν νά περάσουν ἀπό τό δίοκλο. Ἔτσι, λιμάνια πού βρίσκονταν στήν περιφέρεια τῆς Πελοποννήσου (Μεθώνη, Κορώνη, Μονεμβασία, Ναύπλιο) "κερδίζουν σέ σπουδαιότητα σέ βάρος τῆς Κορίνθου, πού ξεπέφτει σιγά-σιγά σέ λιμάνι τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος[35]". Ἡ μείωση ὅμως τῆς σπουδαιότητας τοῦ θαλασσινοῦ δρόμου πού περνοῦσε ἀπό τόν Ἰσθμό, πρέπει νά ἀναζητηθεῖ καί σέ ἄλλη αἰτία. Ὁ δίολκος χρησιμοποιόταν κυρίως ἀπό τά πολεμικά σκάφη, πού ἔπρεπε νά βρεθοῦν σύντομα ἀπό τή μιά θάλασσα στήν ἄλλη. Φαίνεται ὅτι στήν ἀρχαιότητα τό ἔργο αὐτό θεωρήθηκε ὡς λύση ἀνάγκης, γιατί γιά νά μεταφερθεῖ ἕνα ἐμπορικό πλοῖο ἀπό τό δίολκο ἔπρεπε πρῶτα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό βάρος του. Ἔτσι ἦταν πιό ἁπλό νά φθάσει ἕνα φορτίο στό πρῶτο λιμάνι καί νά συνεχίσει ἀπό τό ἑπόμενο τό ταξίδι του μέ ἄλλο σκάφος[36]. Ἐκτός λοιπόν ἀπό τό μέγεθος τῶν πλοίων συνέβαλε στήν ἐγκατάλειψη τοῦ θαλασσινοῦ δρόμου καί ἡ νέα ἱστορική πραγματικότητα· ἡ παρουσία τῶν πειρατῶν Καταλανῶν στήν Ἀττική καί ἡ κατάληψη τῶν Ἁγίων Τόπων ἀπό τούς Λατίνους. Οἱ Καταλανοί ἐμπόδιζαν τήν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα στίς γύρω θάλασσες. Τά λιμάνια τῆς Μεθώνης καί Κορώνης καθώς καί ἡ Πάτρα μέ τή Ναύπακτο κέρδιζαν σέ σπουδαιότητα, γιατί βρίσκονταν στό δρόμο πού ἀκολουθοῦσαν οἱ ἄνθρωποι τῆς Δύσης κατευθυνό-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μενοι πρός τούς Ἁγίους Τόπους. Ἡ μείωση τῆς σπουδαιότητας τοῦ θαλασσινοῦ αὐτοῦ δρόμου διαπιστώνεται καί ἀπό τίς σφραγίδες πού βρέθηκαν στό ἔδαφος τῆς Κορίνθου. Μετά τόν ΙΒ' αἰώνα ὁ ἀριθμός τους μειώνεται ἐντυπωσιακά[37].

Εἶναι χρήσιμο νά ἀπαριθμήσουμε τίς περιπτώσεις ταξιδιωτῶν πού πέρασαν ἀπό τήν Κόρινθο μέ προορισμό τό βόρειο Αἰγαῖο καί τόν Εὔξεινο Πόντο, ἤ τήν Ἀδριατική καί τήν Ἰταλία. Ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ Α', κατά τήν ἐπίσκεψή του στήν Κωνσταντινούπολη, τό ἔτος 525, πέρασε μαζί μέ τήν ἀκολουθία του ἀπό τήν Κόρινθο[37α]. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης(9ος αἰ.) πηγαίνοντας ἀπό τή Θεσσαλονίκη στή Ρώμη ἔφθασε στό Ρήγιο μέσω Κορίνθου[38]. Στό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη (10ος αἰ.) ἡ Κόρινθος ἀναφέρεται ὡς ἐνδιάμεσος σταθμός ἑνός αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου, ὁ ὁποῖος πήγαινε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στήν Ἀφρική, χάρη "βασιλικῶν λειτουργιῶν"[39]. Θά πρόκειται μᾶλλον γιά τήν περιοχή Καρχηδόνας, ὅπου θά ἔφθανε μέσω Ρηγίου καί Σικελίας[40]. Στό τέλος τοῦ ΙΑ' αἰώνα προσκυνητές ἀπό τή Ρώμη, "τήν εἰς Ἱεροσόλυμα θάλασσαν πλέοντες", πέρασαν ἀπό τόν Ἰσθμό τῆς Κορίνθου. Φθάνοντας στήν Αἴγινα, ἔπεσαν σέ ἄσχημο καιρό καί ἀναγκάστηκαν νά ἀράξουν στόν Πειραιά[41]. Στούς ἑπόμενους αἰῶνες δέν ἔχουμε πληροφορίες γιά πέρασμα πλοίου ἤ ταξιδιώτη ἀπό τή μιά θάλασσα στήν ἄλλη, μέσω τῆς Κορίνθου. Δίνεται ἡ ἐντύπωση πώς οἱ ταξιδιῶτες ἔφθαναν στήν Κόρινθο μετά τήν Πάτρα ἤ τή Ναύπακτο καί ἀπό ἐκεῖ κατέληγαν στόν Εὔριπο, μέσω Κρίσσας καί Θήβας, ἤ ὅτι δέν τηροῦσαν σταθερή πορεία[42].

Ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης ἔφθασε ὥς τήν Κόρινθο μᾶλλον διά ξηρᾶς[43]. Φαίνεται πώς ἡ ἐπικοινωνία ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Θεσσαλονίκη πρός τήν κάτω Ἰταλία, Σικελία καί βόρεια Ἀφρική δέν γινόταν ἀποκλειστικά διά μέσου τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ ἀλλά καί μέσω Κορίνθου, ἀπό τήν ὁποία συνέχιζαν μέ πλοῖο. Δέν μποροῦμε νά ξέρουμε ἄν ἦταν πιό συνηθισμένος ὁ τρόπος διελεύσεως πλοίων ἀπό τό δίολκο, ἤ ἄν οἱ ταξιδιῶτες, φθάνοντας στήν Κόρινθο, ἔφευγαν μέ πλοῖο, πού, ἀνάλογα μέ τόν προορισμό τους, τό ἔπαιρναν ἀπό τό Λέχαιο ἤ τίς Κεχριές. Μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐπικοινωνία Δύσης καί Ἀνατολῆς, διά μέσου τῆς Κορίνθου, ἦταν πυκνή. Αὐτό τό διαπιστώνουμε ἀπό τίς σφραγίδες κρατικῶν ὑπαλλήλων, πού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

βρέθηκαν στήν Κόρινθο καί πού ἀντιπροσωπεύουν πολλές περιοχές τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης (Κυκλάδες, Θεσσαλονίκη, Μ. Ἀσία, Ἰόνια νησιά, Δυρράχιο, Δαλματία κλπ)[44].

Οἱ ἀκτές τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου εἶναι ἀρκετά ἐκτεταμένες. Στήν ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν κατά μῆκος τοῦ Σαρωνικοῦ καί τοῦ Κορινθιακοῦ ἀρκετά λιμάνια, φυσικά ἤ τεχνητά. Τά κυριότερα ἀπ' αὐτά ἦταν τά λιμάνια τῆς Ἐπιδαύρου, τῶν Κεχριῶν, τοῦ Λεχαίου, τῆς Σικυώνας καί τῶν Ἀριστοναυτῶν. Στούς μέσους χρόνους γνωρίζουμε πώς τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν ἐξακολουθοῦσε νά λειτουργεῖ. Μετά τό ἔτος 883, κατά τό ὁποῖο ἀγκυροβόλησε ἐκεῖ ὁ στόλος τοῦ Ὠρύφα[45], ἐμφανίζεται πάλι στίς πηγές μέ τή μαρτυρία τοῦ Χωνιάτη. Τό κενό ὥς τίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰώνα τό καλύπτουν οἱ δυτικές πηγές (κυρίως πορτολάνοι), πού ἀναφέρουν τίς Κεχριές μέ τό νεότερο ὄνομα (Sutica). Γιά τό Λέχαιο τά πράγματα εἶναι ἀρκετά συγκεχυμένα. Πρίν γίνουν τά τεχνητά ἔργα, τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου ἦταν μικρό τέναγος. Στήν ἐποχή τῶν Κυψελιδῶν ἔγιναν οἱ πρῶτες ἐργασίες γιά τή μετατροπή του σέ λιμάνι, ἐνῶ τήν τελική του μορφή τήν πῆρε τήν ἐποχή τῆς ρωμαιοκρατίας[46]. Τά χώματα πού βγῆκαν ἀπό τήν ἐκβάθυνση τοῦ τενάγους σχημάτισαν δύο μικρούς λόφους, πού περιβάλλουν τό κανάλι πού ἑνώνει τό τεχνητό λιμάνι μέ τή θάλασσα[47]. Ἡ κοντινή ἀπόσταση τοῦ Λεχαίου ἀπό τήν Κόρινθο τοῦ ἐξασφάλιζε τά πρωτεῖα. Ἦταν ὁ πολεμικός ναύσταθμος τῆς ἀρχαίας Κορίνθου. Εἶναι ἄγνωστο ἄν στούς μέσους χρόνους εἶχαν γίνει ἐργασίες γιά νά τό προφυλάξουν ἀπό τίς προσχώσεις, ἀλλά, τουλάχιστο ὅσο ἐξακολουθοῦσε νά χρησιμοποιεῖται ἡ θαλασσινή ὁδός μέσω τοῦ Ἰσθμοῦ, πρέπει νά λειτουργοῦσε παράλληλα μέ τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν. Μετά τή βαθμιαία κατάργηση τοῦ θαλασσινοῦ δρόμου μέσω τοῦ Ἰσθμοῦ, τό Λέχαιο - ὅπως καί οἱ Κεχριές - μεταβάλλονται σιγά-σιγά σέ λιμάνια τοπικοῦ μόνο ἐνδιαφέροντος. Ἐνῶ ὅμως οἱ Κεχριές, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, ἀνέκτησαν ἀπό τό τέλος τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἕνα μέρος τῆς κινήσεώς τους, τό Λέχαιο ἐξακολουθοῦσε νά βρίσκεται σέ ἀφάνεια. Παρ' ὅλα αὐτά δέν λείπουν, ἔμμεσες κυρίως, πληροφορίες πού δείχνουν τήν περιορισμένη ἔστω λειτουργία τοῦ λιμανιοῦ. Στά μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα τό "chomerchio grande" καί τό "chomerchio del labboragio" τῆς Κορίνθου φαίνεται πώς εἶχαν σχέση μέ τά λιμάνια της[48]. Τό 1395, κατά τήν πολιορκία τῆς Κορίνθου ἀπό τόν δεσπότη Θεόδωρο,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χρησιμοποιοῦσαν τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου ὅσοι ἤθελαν νά πᾶνε ἀπό τήν Κόρινθο στή Δύση. Σέ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς συναντοῦμε τό σημεῖο ὅπου ἄραζαν τά πλοῖα ἁπλῶς ὡς "marina de Coranto"[49], ὁ Martoni ὅμως τό ὀνομάζει "portum Coranti[50]. Ἔμμεση νύξη γιά τό Λέχαιο κάνει καί ὁ Χαλκοκονδύλης περιγράφοντας τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπό τούς Τούρκους. Τό ὀνομάζει "ἐπίνειον τῆς Κορίνθου"[51], ἀλλά δέν εἶναι βέβαιο ἄν δίνει αὐτή τήν ὀνομασία γιά πραγματικούς λόγους ἤ ἄν πρόκειται γιά ἀναγωγή σέ ἀρχαῖες πηγές. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἐπίσης, ἀνάμεσα στά ὑπερβολικά πού γράφει γιά τήν Κόρινθο τήν ἐποχή ἐκείνη τῆς παρακμῆς, κάνει λόγο καί γιά τούς δυό θαλάσσιους κόλπους της καί γιά τούς ναῦτες πού δέχεται[52]. Στούς ἑλληνικούς πορτολάνους ἀναφέρεται τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου μέ τό ὄνομα "Πύργος τοῦ Μπάλαγα". Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν στοιχειώδεις ἐγκαταστάσεις, γιατί οἱ πορτολάνοι ἀναφέρουν ὅτι ἐκεῖ "ἔναι πάλοι καί φορτώνουν τά ξύλα"[53]. Ὁ Μελέτιος στή Γεωγραφία του σημειώνει γιά τό Λέχαιο ὅτι βρισκόταν στό σημεῖο ἐκεῖνο "ὁποῦ ἀράζουν τά ξύλα, τά ὁποῖα ἔρχονται εἰς τήν Κόρινθον διά τοῦ Κρισσαίου κόλπου"[54]. Τέλος, οἱ περιηγητές βρίσκουν τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου γεμάτο προσχώσεις, μιλοῦν ὅμως γιά ἀποθῆκες καί τελωνεῖο[55]. Ἀκόμη καί ἡ σημερινή ὀνομασία τοῦ λιμανιοῦ, "Διαβατίκι", παραμένει ἀπό τούς βυζαντινούς χρόνους καί ἔχει σχέση μέ τή διακίνηση ἐμπορευμάτων ἀπό τό σημεῖο αὐτό.

Στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή λειτουργοῦσαν τά περισσότερα λιμάνια πού ἄκμαζαν καί στούς ἀρχαίους χρόνους, ἀφοῦ οἱ κυριότερες παραλιακές πόλεις ἐξακολούθησαν νά ἐπιζοῦν. Στή μέση καί στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο δέν ὑπῆρχαν σημαντικοί παραθαλάσσιοι οἰκισμοί, τά μεσογειακά ὅμως κέντρα διέθεταν στό κοντινότερο παραλιακό σημεῖο λιμενικές ἐγκαταστάσεις. Στό Βίο τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη διαβάζουμε ὅτι "ὁ τήν τῶν λιμένων ἐπιμέλειαν ἐπιτετραμμένος" ἐμπόδισε τόν ἅγιο νά φύγει μέ πλοιάριο ἀπό τήν παραλία τῆς Ζεμενοῦ[56]. Σέ ἔγγραφο τοῦ 1392 ἐμπορικό καράβι τῆς Ραγούσας, μεταξύ ἄλλων λιμανιῶν (Αὐλώνας, Κερκύρας, Κεφαλλονιᾶς, Πάτρας, Γλαρέντζας) ἔρχεται καί στό λιμάνι τῶν Βασιλικῶν[57]. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή τό λιμάνι τῶν Βασιλικῶν εἶναι ἕνας ἀπό τούς τόπους ὅπου ὄφειλαν ν' ἀποβιβαστοῦν δυό ἀπεσταλμένοι τοῦ Δονάτου Acciaiuoli, μέ γενοβέζικο πλοῖο, πού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θά πήγαινε στή "Ρωμανία"[58]. Τό πιό πιθανό εἶναι νά βρίσκονταν οἱ λιμανικές ἐγκαταστάσεις στή θέση τοῦ ἀρχαίου τεχνητοῦ λιμανιοῦ τῆς Σικυώνας. Οἱ ἑλληνικοί πορτολάνοι μνημονεύουν τά Βασιλικά, καθώς καί τό ὄνομα τοῦ λιμανιοῦ τους (Ἅγιος Δημήτριος)[59].

Σέ κατάστιχο τοῦ 1365 γίνεται λόγος γιά τοπωνύμιο Ghorfoy[60] πού ταυτίζεται μέ τόν Κόρφο, μικρό λιμάνι στή χερσόνησο τοῦ Σοφικοῦ. Σήμερα ὁ ὅρμος τοῦ Κόρφου ἐξυπηρετεῖ τούς κατοίκους τῆς κωμόπολης τοῦ Σοφικοῦ στήν ἐξαγωγή τοῦ ρετσινιοῦ ἀπό τά ἄφθονα δάση τῆς περιοχῆς. Στούς μέσους χρόνους θά ἐξυπηρετοῦσε τόν ὀχυρωμένο οἰκισμό πού βρισκόταν ἀνατολικά τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως. Σέ ξένους μεσαιωνικούς πορτολάνους ἀναφέρεται καί ἡ Πιάδα (Predija, Predena)[61]. Πρόκειται βέβαια γιά τό λιμάνι τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ φρουρίου πού βρισκόταν στή σημερινή παραλία της, σέ ἀπόσταση 2,5 χιλιομ. Οἱ ἑλληνικοί πορτολάνοι ἀναφέρουν καί τά ὀνόματα τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Ἀκράτας καί τῆς Βουλιαγμένης[62]. Μετά τή Βουλιαγμένη βρίσκουμε τό ὄνομα "Λευτεροχώρι", πού, ἄν κρίνουμε ἀπό τή θέση πού τό τοποθετοῦν παλαιοί χάρτες, πρέπει νά βρισκόταν δυτικά τοῦ Ἰσθμοῦ.

Ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στίς κορινθιακές καί στίς ἀπέναντι στερεοελλαδικές ἀκτές θά γινόταν βέβαια καί ἀπό τή θάλασσα. Στό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὑπεύθυνος γιά τήν διακίνηση τῶν πλοίων στήν περιοχή τῆς Ζεμενᾶς δέν ἄφηνε τά καράβια νά μεταβοῦν στήν ἀπέναντι ἀκτή, ἐξαιτίας ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν[63].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. K o d e r - H i l d, Hellas σ. 98-99. Βαρδουνιώτη, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 217. N. B e e s, Zum Bericht des Chalkokondylis über den Feldzug Murads II gegen Morea: BNJ 17(1939-1943) 234 κ.ἑ. Ὁ Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 219, τίς ὀνομάζει "παρόδους". Βλ. καί J. W i s e m a n, The Road to Oenoe: Hesp. 43(1974) 535.

2. Μ. Σ α κ ε λ λ α ρ ί ο υ - Ν. Φ α ρ ά κ λ α, Μεγαρίς, Αἰγόσθενα, Ἐρένεια, ΑΕΠ ἀρ. 14, Athens 1972, σ. 13.

3. N. B e e s, Zum Bericht, ὅ.π., σ. 239, σημ. 2.

4. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 3259 κ.ἑ. "κι ὥρθωσεν τά φουσσᾶτα του, στήν Κόρινθον ἀπῆλθεν/μέ δύναμιν ἀπέρασε τήν σκάλαν τῶν Μεγάρων,/μέ πόλεμον ἐκέρδισεν ἐκείνην τήν κλεισούραν." Ἐπειδή ὅμως μιλάει γιά "κλεισούρα", φαίνεται πώς θά κυρίευσε καί τά Μεγάλα Δερβένια γιά νά ἐξασφαλίσει ἔτσι τά νῶτα του. Βλ. N.G.L. H a m m o n d, Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas, Park Ridje, New Jersey 1976, σ.29 "... the Prince occupied the skala of Megara and the Klisura"

5. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 246, ὅπου τήν ὀνομάζει "τραχεῖαν ὁδόν".

6. Βλ. παρακάτω, σ. 91.

7. Π α υ σ α ν ί α ς, II 15, 2 "Ἐκ Κλεωνῶν δέ εἰσιν ἐς Ἄργος ὁδοί δύο, ἡ μέν ἀνδράσιν εὐζώνοις καί ἔστιν ἐπίτομος, ἡ δέ ἐπί τοῦ καλουμένου Τρητοῦ, στενή μέν καί αὐτή περιεχόντων ὀρῶν, ὀχήμασιν δέ ἐστιν ὅμως ἐπιτηδειοτέρα".

8. Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, Σταθεροποίηση τῆς Ἐπαναστάσεως: ΙΕΕ, τ. ΙΒ΄ σ. 253. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 239, σημ. 1. "ὁ δέ δρόμος ἀπό Ἄργος εἰς Δερβενάκι εἶναι ὄχι ὁ στενώτερος καί συντομώτερος καθώς λέγει ὁ Σ. Τρικούπης ἀλλ' εἶναι δρόμος ἀφεντικός".

9. Ἐδῶ ἔγινε ἡ Β΄φάση τῆς καταστροφῆς τοῦ Δράμαλη ἀπό τό Νικηταρά στίς 28 Ἰουλίου 1822, δύο μέρες μετά τήν πρώτη καί μεγαλύτερη καταστροφή στά Δερβενάκια.

10. Π ο λ ύ β ι ο υ, Ἱστορίαι, XVI, 16,4 "τοιαύτην γάρ φύσιν ἔχει τά προειρημένα πάντα συλλήβδην ὥστε μηδέν διαφέρειν τοῦ λέγειν ὅτι ποιησάμενός τις ἐκ Κορίνθου τήν ὁρμήν καί διαπορευθείς τόν Ἰσθμόν καί συνάψας ταῖς Σκειρωνίσιν εὐθέως ἐπί τήν Κοντοπορίαν ἐπέβαλε καί παρά τάς Μυκήνας ἐποιεῖτο τήν πορείαν εἰς Ἄργος"... Δέν ἀποκλείεται ὅμως ὁ Πολύβιος νά ἐννοεῖ μέ τό ὄνομα Κοντοπορία τήν ὁδό τῶν Δερβενακίων, ὄχι μόνο γιατί ἀναφέρει τίς Μυκῆνες, πού βρίσκονται πιό κοντά πρός τό δρόμο αὐτό, ἀλλά καί γιατί παρακάτω προσθέτει: "...καί τά μέν κατά τόν Ἰσθμόν ἐστι καί τάς Σκιράδας πρός

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀνατολάς τοῦ Κορίνθου, τά δέ κατά τήν Κοντοπορίαν καί Μυκήνας ἔγγιστα πρός δύσεις χειμερινάς..."

11. Athenaei, Dipnosophistarum, libri XV, 2. 43,e "Πτολεμαῖος δέ ὁ βασιλεύς ἐν ἑβδόμῳ ὑπόμνημάτων Ἐπί Κορίνθου προάγουσι, φησί, ἡμῖν διά τῆς Κοντοπορείας καλουμένης κατά τήν ἀκρώρειαν προσβαίνουσιν' εἶναι κρήνην νᾶμα ἀνιεῖσαν χιόνος ψυχρότερον' ἐξ ἧς πολλούς μή πίνειν ἀποπαγήσεσθαι προσδοκῶντας, αὐτός δέ λέγει πεπωκέναι".

12. L o l l i n g, Kontoporeia, σ. 45. Κ. Κ α λ α ρ ᾶ, Ἀρχαία Τενέα: Κύψελος 3(1961) 5. Ἀπό τήν Κοντοπορεία πέρασε καί ὁ Ἀγησίλαος μέ τούς Λακεδαιμονίους κατά τήν πορεία του ἀπό τήν ἀργολική πεδιάδα πρός τήν Κόρινθο. Ὁ Ξενοφώντας πού ἀναφέρει τό γεγονός μνημονεύει τήν πόλη Τενέα, ἡ ὁποία βρισκόταν σέ μικρή ἀπόσταση δυτικά τῆς Κοντοπορείας, βορειοανατολικά τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Κλένια. (Ἑλληνικά Δ΄, 6, 19. "Ἀγησίαλαος...εὐθύς ἐκεῖθεν ὑπερβαλών κατά Τρνέαν εἰς Κόρινθον...". Ἐπίσης, Ἀγησίλαος II, 17" ... ὑπερβαλών κατά τά στενά...".

13. L e a k e, Travels, τ. Γ΄ σ. 321 "...Tenea occupied the valley watered by the river which issues through the opening on the eastern side of the Acrocorinthus into the Isthmic plain". P a γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 299, 316. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 490. Ἡ Κοντοπορεία δέν ὑπάρχει στόν πίνακα τοῦ Peutinger, σέ ἀντίθεση μέ τούς δρόμους Δερβενακίων καί Νεμέας-Ἄργους (Βλ. B o n Péloponnèse, σ. 18, Πίν. II).

14. Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, ὅ.π., σ. 253.

15. Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, ὅ.π., σ. 253.

15α Πρβλ. Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου Κορινθιακά, σ.89.

16. Δέ συμφωνοῦν ὅλοι οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς καί περιηγητές στήν ταύτιση τῆς Κοντοπορείας. Ὁ Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 328, τήν ταυτίζει μέ τό δρόμο πού περνάει ἀπό τόν Ἅγιο Βασίλειο. "...accords with the modern route over the Aion Oros, through Ai Vasili". Μέ τή λέξη Aion Oros ὁ Leake δέν ἐννοεῖ τό πραγματικό Ἅγιον Ὄρος (δηλ. τό Ἁγιονόρι), ἀλλά τά βουνά πού ὑψώνονται νότια τῆς πεδιάδας τῶν Κλεωνῶν (Νυφίτσα, Γκαλγκουνόβουνο, Δαφνιᾶς) καί πού ὀνομάζονται σήμερα ἐπίσημα Ἁγία Τριάς. Ἔτσι γιά τόν Ἅγιο Βασίλειο, πού βρίσκεται στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ Δαφνιᾶ γράφει (σ. 325)"... stands in a lofty situation, on the face of Aion Oros". Οἱ περισσότεροι ὅμως συμφωνοῦν γιά τήν πορεία της μέσῳ τοῦ Ἁγιονορίου (C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 513. M η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 171. K o υ τ ί β α, Ἱστορ. Κορινθ. σ. 246). Ὁ L o l l i n g, Kontoporeia, σ. 44-46, τήν περιγράφει μέ λεπτομέρεια, ἀφιερώνοντάς της εἰδικό κεφάλαιο. Πρέπει νά συμ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φωνήσουμε μέ τούς τελευταίους ὄχι μόνο γιατί ὁ δρόμος πού περνάει ἀπό τό 'Αγιονόρι εἶναι ὁ πιό σύντομος, ἀλλά κυρίως γιατί κράτησε τό ὄνομά του (Κοντοποριά) ὡς τά τελευταῖα χρόνια. Πολλοί ἐπίσης ἀπό τούς νεώτερους ταυτίζουν τήν Κοντοπορεία μέ τήν "ἐπίτομον" ὁδόν τοῦ Παυσανία (L e a k e, Travels, τ. Γ' σ. 328. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 171. Κ ο υ τ ί - β α, 'Ιστορ. Κορινθ. σ. 246. B u r s i a n, Geographie, σ. 38), πράγμα πού δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, γιατί ἡ ὁδός πρός Ἄργος, μέσω 'Αγιονορίου καί μέ ἀφετηρία τίς Κλεωνές εἶναι σχεδόν διπλάσια σέ μῆκος ἀπό τόν δρόμο τῶν Δερβενακίων. Δέ μπορεῖ ἐπίσης ἡ "ἐπίτομος" ὁδός τοῦ Παυσανία νά ταυτιστεῖ μέ τό δρόμο τοῦ 'Αγ. Βασιλείου, ὅπως πολλοί ἰσχυρίστηκαν (L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 328. L o l l i n g, Kontoporeia, σ. 44. B u r s i a n, Geographie, σ. 38). 'Ο C u r t i u s, Peloponnesos, τ.Β', σ. 513, τονίζει τό λάθος ἐκείνων τῶν τοπογράφων πού τόν ταύτισαν μέ τήν Κοντοπορεία, γιατί καί αὐτός ὁ δρόμος εἶναι μακρύτερος ἀπό ἐκεῖνον πού περνάει ἀπό τά Δερβενάκια. 'Ο μόνος λοιπόν δρόμος πού ἀπομένει καί πού πρέπει νά ταυτίσουμε μέ τή σύντομη καί κατάλληλη μόνο γιά πεζούς ὁδό τοῦ Παυσανία, εἶναι ὁ δρόμος τοῦ 'Αγίου Σώστη' ὁ μόνος πού μέ ἀφετηρία τίς Κλεωνές εἶναι πιό σύντομος ἀπό τό δρόμο τῶν Δερβενακίων. Ἔτσι ἔχει δίκαιο ὁ S t e f f e n, Karten von Mykenai, Berlin 1884, σ. 7, πού τοποθετεῖ τήν ὀρεινή ὁδό τοῦ Παυσανία μεταξύ τοῦ Τρητοῦ καί τοῦ βουνοῦ τοῦ προφήτη 'Ηλία, ἡ ὁποία συμπίπτει μέ τό δρόμο τοῦ 'Αγίου Σώστη. Βλ. ἐπίσης καί G. R o u x, Pausanias en Corinthie, Paris 1958, σ. 173. Παπαχατζῆ, Παυσανίου Κορινθιακά, σ. 125.

17. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 159 "Τότε δέ τέως μικρόν προσδιατρίψας τῇ Κορίνθῳ...ἤφατο καί τῆς πρός τό Ἄργος φερούσης".

18. Βλ. παρακάτω, σ. 77.

19. Α. 'Α β ρ α μ έ α, ὅ.π. σ. 72.

20. Ρ α γ κ α β ῆ, 'Απομνημονεύματα, τ. Α', ἐν 'Αθήναις 1894, σ. 233, ὅπου χαρακτηρίζεται "τραχεῖα ἀλλά πολυφοίτητος στενωπός".

21. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 1009, 1013.

22. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 139.

23. Βλ. παρακάτω, σ. 94 κ.ἑ..

24. D o d w e l l, Tour, through Greece σ. 184, 205, 301. P o u q u e v i l l e, voyage, τ. Δ', σ. 423, 490. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 91, 92.

25. Βλ. παρακάτω, σ. 91-92.

26. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 1456 "... ἐκ τήν Βοστίτσαν ἔδραμεν κι ἐδιάβη εἰς τήν Κόρινθον". Βλ. καί H. S a r a n t i, M e n d e l o v i c i, A pro-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

pos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles: REB 38(1980) 222-3.

27. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 225.

28. Φ α ρ ά κ λ α, Φλειασία, σ. 6.

29. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 105.

30. T h e o p h a n e s C o n t i n u a t u s, CSHB, Bonnae 1838, σ. 300.

31. Ē d r i s i, Geographie σ. 123.

32. Ὁ A. B o n, Morée, σ. 477, σημ. 1, πιστεύει ὅτι ὁ Μεσαίωνας " δέ γνώρισε ἕνα ἀληθινό λιμάνι στή θέση τοῦ ἀρχαίου Λεχαίου".

33. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 74-5 "ὁ μέν τούς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ δέ τούς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας, καί ῥαδίους τάς ἑκατέρωθεν εἰσαγωγάς τε καί ἐξαγωγάς τῶν φορτίων ἔχουσαν. Πρβλ. Στράβωνος Γεωγραφικά, VIII, 6. 20.

34. A h r w e i l e r , Byzance, σ. 169. Βλ. καί Ν. Ο ἰ κ ο ν ο μ ί δ η, Ἡ ἑνοποίηση τοῦ εὐρασιατικοῦ χώρου (945-1071). Ἡ παρακμή, ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 130.

35. A h r w e i l e r, Byzance, σ. 169.

36. Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου Κορινθιακά, σ. 27.

37. D a v i d s o n, Minor Objects, σ. 312.

37^{α}. E. C a s p a r, Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft, τ. Β΄, Tübingen 1933, σ. 186.

38. F. D v o r n i c, La vie de saint Gregoire le Decapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle, Paris 1926, σ. 55.

39. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 42 "πέμπεταί τις βασιλικός πρός γε τά μέρη τῆς Ἀφρικῆς παρά τοῦ τά βασίλεια τότε διέποντος σκῆπτρα. Ἐπεί οὖν δή τήν Κόρινθον εἶλε...".

40. Δέν ἀποκλείεται βέβαια ὁ προορισμός του νά ἦταν ἡ Κυρηναϊκή, ὅπου θά ἔφθανε, μετά τήν Κόρινθο καί τή Μονεμβασία, μέ πλοῖο. Ἡ ἐπίδραση τῆς Αἰγύπτου στά ὑαλουργικά προϊόντα τῆς Κορίνθου, γιά τά ὁποῖα θά μιλήσουμε στό εἰδικό κεφάλαιο, κάνει πολύ πιθανή τήν ἐπικοινωνία μέ τήν Κυρηναϊκή καί κατ' ἐπέκταση μέ τήν Αἴγυπτο, μέσω Κορίνθου καί Μονεμβασίας.

41. Χ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἐν Ἑλλάδι. Ὁ ὅσιος Μελέτιος "ὁ νέος", ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 60.

42. B e n j a m i n o f T u d e l a, Itinerary, σ. 10. Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες τ. Α΄, σ. 194-195, 221-222. H. S a r a n t i - M e n d e l o v i c i, ὅ.π., σ. 225-226. K i r s t e n , Byzant. Stadt, σ. 24.

43. D v o r n i c, La vie, ὅ.π., σ. 55 "...τούτῳ συνελθών καί τῆς ὁδοῦ συμμετασχών, μηδεμίαν ἀφορμήν τῶν ἐπιτηδείων φερόμενος, ἐκ δέ τῆς τοῦ συ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνοδοιπόρου μοναχοῦ καί αὐτός ἐφοδιασμένος χρείας, ἦν αὐτῷ διά τήν ἀπορίαν ὑποτασσόμενος καί δούλου χρείαν πληρῶν..."

44. D a v i d s o n, Minor Objects, σ. 311 κ.ἑ.. Βλ. καί Α. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων, κεφ. Βυζαντινή Ζωγραφική, (ὑπό ἐκτύπ)., ὅπου ἀποδεικνύεται ἡ καλλιτεχνική ἐπικοινωνία Καππαδοκίας Αἰτωλίας καί κάτω Ἰταλίας ἀπό τοῦ θ΄ ὡς τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Ἡ ἐπικοινωνία αὐτή πρέπει νά συνδυασθεῖ μέ τό θαλασσινό δρόμου τοῦ Ἰσθμοῦ

45. T h e o p h a n e s C o n t i n u a t u s, ὅ.π., σ. 300 "...καί τῷ λιμένι προσορμισάμενος Κεχρεῶν..."

46. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνασκ. ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1960, σ. 169. Βλ. καί Κ ο υ τ ί β α, Ἱστορ. Κορινθ. σ. 54 κ.ἑ., Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου Κορινθιακά, σ 42 κ.ἑ.

47. F o w l e r, Corinth, σ. 95.

48. Βλ. παρακάτω, σ. 372.

49. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 105, 109.

50. M a r t o n i, Pèlerinage, σ. 658, 659.

51. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 451 "τοιαύτη γάρ ἡ φορά τοῦ λίθου καί δαιμονία τις οὖσα θαῦμα παρέχεται, ἐπεί καί ἀποτυχών τοῦ τείχους καί μετεωρισθείς καί διεξιών τήν πόλιν ἐς τό ἐπίνειον τῆς Κορίνθου ἐνεχθείς ἔπεσε, σταδίους μάλιστά που ἐς τεσσαρεσκαίδεκα παραμειψάμενος".

52. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48 "...δυσί θαλαττίοις κόλποις ἑκατέρωθεν δεξιουμένη καί τά τε παρ' ἑαυτῷ καλά οὐ σύν μακρῷ πόνῳ φιλανθρώπως τοῖς πλωτῆρσι παρεχομένη καί τῶν ἐκ θαλάττης αὖθις ἀφθόνως ἀπολαύουσα χρηστῶν".

53. D e l a t t e, Portulans, σ. 211. Γιά τήν ταύτιση τοῦ πύργου τοῦ Μπάλαγα μέ τό Λέχαιο βλ. παρακάτω, σ. 203. Ὁ Α. B o n, Morée, σ. 477, σημ.1, γράφει πώς οἱ ἑλληνικοί πορτολάνοι δέν σημειώνουν λιμάνι στό ὕψος τῆς Κορίνθου.

54. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 365.

55. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 90. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 467. G e l l, Itinerary σ. 205-206.

56. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 40.

57. B. K r e k i ć, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge, Paris 1961, σ. 233, ἔγγρ. 424.

58. B u c h o n, Nouv. Rech. τ. Β΄, σ. 247. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Recherches, τ. Β΄, σ. 431.

59. D e l a t t e, Portulans, σ. 211 "ἀπό τά Βασιλικά ἤγουν ἀπό τόν Ἅγι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ον Δημήτρη ὅπου φορτώνουν τά ξύλα...".

60. L o n g n o n-T o p p i n g, Documents, σ. 187 "una barcha di Ghorfoy".

61. A. N o r d e n s k i ö l d, Periplus. An Essay on the Early History of Charts and Sailing-directions. Μετάφρ. ἀπό τά Σουηδικά F. Bather, New York, (πρώτη ἔκδοση Στοκχόλμη, 1897 , σ.30).

62. D e l a t t e, Portulans, σ. 211, 222.

63. K ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 40.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

IV. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

α) Πρωτοβυζαντινή ἐποχή

Στούς ρωμαϊκούς καί τούς πρώτους βυζαντινούς αἰῶνες ἡ Κόρινθος ἦταν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας (Πελοποννήσου, Κεντρικῆς Ἑλλάδας καί τῶν κοντινῶν νησιῶν), μέ διοικητή ἀνθύπατο (proconsul). Ἐπίσης ἦταν ἡ ἕδρα τῆς μητροπόλεως τῆς ἴδιας ἐπαρχίας, πού ὑπαγόταν διοικητικά στό μητροπολίτη Θεσσαλονίκης[1]. Λίγες εἶναι οἱ εἰδήσεις πού σώζονται σέ πηγές τῆς ἐποχῆς σχετικά μέ τίς ἱστορικές τύχες τῆς περιοχῆς. Μετά τήν ἐπανοίκησή της ἀπό τόν Ἰούλιο Καίσαρα, ἡ Κόρινθος ἔγινε ρωμαϊκή ἀποικία καί εὐνοήθηκε, ἔτσι, σέ σχέση μέ τίς ἄλλες ἑλληνικές πόλεις. Ἀπό μιά ἐπιστολή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, μαθαίνουμε ὅτι στά μέσα τοῦ Δ' αἰώνα ὁ ἀνθύπατος τῆς Ἀχαΐας ἐνέκρινε νά ὑποβληθοῦν οἱ Ἀργεῖοι σέ ἕνα εἶδος φόρου πού χαρακτηρίζεται ὡς συνεισφορά γιά τήν τέλεση τῶν Ἰσθμίων, ἀγώνων πού ἔγιναν στά ρωμαϊκά χρόνια οἱ πιό λαμπροί ἀπό ὅλους τούς ἄλλους[2]. Μέ αὐτή τή συνεισφορά, πού ἔδιναν καί ἄλλες πόλεις, ἀποκτοῦσαν τό δικαίωμα νά στέλνουν στούς ἀγῶνες ἀντιπροσωπεία τους[3]. Λίγα χρόνια μετά τήν ἀπόφαση αὐτή, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν παραπάνω ἐπιστολή, οἱ Ἀργεῖοι, μέ τή συμπαράσταση τοῦ Ἰουλιανοῦ, προσπάθησαν νά ἐπαναφέρουν τό παλαιό καθεστώς, πού ἴσχυε ἐξάλλου γιά τούς Δελφούς καί τήν Ἠλεία οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων ἐπειδή διοργάνωναν τούς δικούς τους πανελλήνιους ἀγῶνες[4], δέν πλήρωναν συνεισφορά. Ζητοῦν λοιπόν καί οἱ Ἀργεῖοι τήν ἴδια ἀτέλεια, ἐπειδή κι αὐτοί διοργάνωναν τούς ἀγῶνες τῆς Νεμέας. Ἡ ἐπιστολή εἶναι χαρακτηριστική τοῦ πνεύματος τοῦ Ἰουλιανοῦ γιά τήν ἀνεξαρτησία καί τήν ἀναζωογόνηση τῶν πόλεων[5], ὑπάρχουν ὅμως ἀμφιβολίες γιά τήν ἀπόδοσή της στόν αὐτοκράτορα αὐτόν[6]. Ἡ ἐπιστολή εἶναι ἐχθρική πρός τούς Κορινθίους, πρᾶγμα πού δέν δικαιολογεῖται, ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ Ἰουλιανός χρωστοῦσε πολλά στήν πόλη τῆς Κορίνθου. Πράγματι, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό ἕναν λόγο τοῦ Λιβανίου, ὑπέρ τοῦ Ἀριστοφάνη, φιλοσόφου ἀπό τήν Κόρινθο, οἱ Κορίνθιοι δέχτηκαν μέ συμπάθεια τόν πατέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ὁποῖος, καταδιωγμένος ἀπό τόν Κωνσταντίνο, βρῆκε καταφύγιο, μετά τήν Τουλούζη καί τήν Τοσκάνη, στήν Κόρινθο. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰουλιανός ἔστειλε ἐπιστολή πρός τούς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κορινθίους, στήν όποία έγραφε ότι τόν συνδέει μαζί τους πατρική φιλία, γιατί έκεῖ ό πατέρας του βρῆκε λιμάνι, όπως ό 'Οδυσσέας στό νησί τῶν Φαιάκων[7].

Τό σπουδαιότερο γεγονός τοῦ τέταρτου καί τοῦ πέμπτου αἰώνα, πού ταλαιπώρησε πολύ ὄχι μόνο τήν περιοχή τῆς Κορίνθου ἀλλά καί ὁλόκληρη τήν ἐπαρχία τῆς 'Αχαΐας, ἦταν ἡ γοτθική ἐπιδρομή τοῦ 396. 'Οδηγημένοι ἀπό τόν 'Αλάριχο, οἱ Γότθοι πέρασαν στήν Πελοπόννησο χωρίς νά συναντήσουν οὐσιαστικά καμιά ἀντίσταση, ἀφοῦ ὁ στρατηγός Γερόντιος δέν μπόρεσε νά τούς ἀναχαιτίσει[8]. 'Η Κόρινθος "πρώτη κατά κράτος ἡλίσκετο", ἐνῶ τήν ἴδια τύχη εἶχαν καί τά χωριά πού βρίσκονταν γύρω της[9]. 'Ο Ζώσιμος δέν διευκρινίζει ποιές ἄλλες πόλεις ἤ χωριά τῆς περιοχῆς καταστράφηκαν, εἶναι πιθανό ὅμως νά κάηκαν τότε καί τά δυό λιμάνια τῆς πόλεως, ἄν ἑρμηνεύσουμε ἔτσι τούς στίχους τοῦ Κλαυδιανοῦ[10], ἐπίσημου πανηγυριστῆ τοῦ Στιλίχωνα. 'Επίσης φαίνεται πώς ὑπέφεραν τά πολίσματα πού βρίσκονταν στό δρόμο πρός τό Ἄργος, πόλη πού κυριεύθηκε ἐπίσης ἀπό τούς Γότθους. Ἕνα ἀπό αὐτά πρέπει νά ἦταν ὁ Φλιοῦς, γιατί στίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν ἐκεῖ παρατηρήθηκαν ἴχνη καταστροφῆς, πού ἀνήκουν χρονολογικά στόν Δ' αἰώνα[11]. 'Η καταστροφή αὐτή ἦταν ἡ μεγαλύτερη πού ἔγινε στήν περιοχή, ὡς τήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Θύμα τῶν βαρβάρων ἦταν καί ὁ Βιθυνός φιλόσοφος 'Ιλάριος, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει στήν 'Αθήνα. Τό κύμα τῶν εἰσβολέων τόν βρῆκε καί τόν θανάτωσε, μαζί μέ τούς ὑπηρέτες του, κάπου κοντά στήν Κόρινθο, ὅπου ζοῦσε, προφανῶς, σέ κάποια ἔπαυλη[12]. 'Η Κόρινθος λεηλατήθηκε ἄγρια. 'Ο Κλαυδιανός, μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς μάχης πού ἔγινε τό 402 στήν 'Ιταλία ἀνάμεσα στούς Ρωμαίους καί τούς Γότθους, ἀναφέρει ὅτι στή φυγή τους οἱ βάρβαροι ἄφηναν πίσω τους ἀγάλματα μεγάλης ἀξίας πού εἶχαν ἁρπάξει ἀπό τήν Κόρινθο[13]. Φαίνεται πώς ὁ τόπος ἐρημώθηκε, γιατί λίγα χρόνια ἀργότερα, τό κράτος μερίμνησε γιά τή συγκέντρωση σιτηρῶν στίς πόλεις Κόρινθο καί Σκάρφεια[14]. 'Εξάλλου τριάντα περίπου χρόνια ἀργότερα, ὁ Θεοδόσιος Β', μέ διάταγμά του, μείωσε στό ἕνα τρίτο τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις τῶν κατοίκων τῆς 'Αχαΐας, πράγμα πού πρέπει νά ὀφείλεται στίς συνέπειες τῶν καταστροφῶν πού ἐπέφεραν οἱ Γότθοι[15]. Μετά τή γοτθική ἐπιδρομή ἡ κυκλοφορία νομισμάτων στήν πόλη τῆς Κορίνθου ἐλαττώθηκε σημαντικά[16].

'Η ἐκδίωξη τῶν Γότθων ἀπό τήν Πελοπόννησο πραγματοποιήθη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κε μέσω τοῦ στρατοῦ τῆς Δύσεως, ὁ ὁποῖος μέ ἐπικεφαλῆς τόν Στιλίχωνα, ἀποβιβάστηκε στήν παραλία τῆς Κορίνθου, προφανῶς στό λιμάνι τοῦ Λεχαίου[17], καί ἀπέκλεισε τούς Γότθους στή Φολόη τῆς Ἠλείας. Ἀπό ἐκεῖ ἔφυγε χωρίς νά τούς δώσει τό τελειωτικό χτύπημα, ἀπάλλαξε ὅμως τήν Ἀχαΐα ἀπό τήν παρουσία τους. Ἴσως μετά τήν καταστροφή αὐτή κατασκευάστηκε ἕνα τεῖχος στήν πόλη τῆς Κορίνθου, πού προστάτευε περίπου τό ἕνα τρίτο τοῦ χώρου πού περιέκλειε τό τεῖχος τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Τό τεῖχος ἔχει 3 μ. περίπου πλάτος καί ὥς σήμερα εἶναι γνωστός ἕνας μόνο τριγωνικός πύργος, ὁπωσδήποτε ὅμως θά ὑπῆρχαν καί ἄλλοι. Ὁ Ἀκροκόρινθος ἔμεινε ἔξω ἀπό τίς μεσαιωνικές αὐτές ὀχυρώσεις[18]. Ἡ ἀκριβής χρονολογία τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους δέν εἶναι γνωστή· τήν ὑπολογίζουν ἀνάμεσα στίς ἀρχές τοῦ τέτάρτου αἰώνα ὥς στά χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ[19]. Δέν ἀποκλείεται νά κατασκευάστηκε ἐσπευσμένα ὅταν οἱ Γότθοι πλησίαζαν. Στά γειτονικά Μέγαρα σώζεται ἐπιγραφή πού σχετίζεται μέ ὀχυρώσεις τῆς πόλης, μέ σκοπό τήν ἀναχαίτιση τῶν ἐχθρικῶν γερμανικῶν φύλων[20]. Τό τεῖχος ὅμως εἶναι προσεκτικά κατασκευασμένο, πράγμα πού καθιστᾶ ἐλάχιστα πιθανή τήν ἐκδοχή αὐτή[21]. Δέν ἀποκλείεται ἐπίσης νά κατασκευάστηκαν οἱ ὀχυρώσεις αὐτές κατά τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀφοῦ ὁ Προκόπιος περιλαμβάνει τήν Κόρινθο ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνες τίς πόλεις πού ἀνανεώθηκαν τά τείχη τους[22]. Ὁ Clement πιστεύει ὅτι τό τεῖχος χτίστηκε στίς ἀρχές τοῦ Ε' αἰώνα[23]. Ἦταν ἡ ἐποχή τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β', κατά τήν ὁποία ὑψώθηκε καί τό τεῖχος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μιά ἐπιγραφή πού βρέθηκε στήν Κόρινθο ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή, γιατί ὀνομάζει τόν Θεοδόσιο "ἀνανεωτή"[24]. Στίς ἀρχές τοῦ Ε' αἰώνα χρονολογεῖ τό τεῖχος καί ὁ Gregory, ὁ ὁποῖος διαπίστωσε ὅτι σύντομα ἔπαψε νά ἐκπληρώνει τό ρόλο γιά τόν ὁποῖο χτίστηκε. Τά ὑλικά του χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή ἄλλων κτισμάτων, ἀλλά χτίστηκε καί πάλι ἀργότερα, ἴσως τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κατά τήν ὁποία ὁ τριγωνικός πύργος μετασκευάστηκε σέ τετραγωνικό[25].

Τό ἔτος 540 Κουτριγοῦροι, Σλάβοι καί βουλγαρικά φύλα διέσχισαν τήν κυρίως Ἑλλάδα. Ἡ Πελοπόννησος φαίνεται πώς ἔμεινε ἀνεπηρέαστη ἀπό αὐτές τίς καταστροφές[26], εἶναι ὅμως πιθανό ὁ φόβος πού προκάλεσε ἡ εἰσβολή νά ἔγινε αἰτία τῆς τειχίσεως τοῦ Ἰσθμοῦ. Ὅπως θά δοῦμε στό οἰκεῖο κεφάλαιο τό τεῖχος πρέπει νά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εἶχε χτιστεῖ ἢ ἐπιδιορθωθεῖ ἀρκετές φορές πρίν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ Προκόπιος ἀναφέρει πώς ὁ Ἰουστινιανός ἀποφάσισε νά χτίσει τό τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ, ἐπειδή οἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου ἦταν ἀτείχιστες καί χρειαζόταν χρόνος γιά νά τίς ὀχυρώσει ὅλες ξεχωριστά. Γιά τήν περιοχή τῆς Κορίνθου διευκρινίζει ὅτι οἱ ὀχυρώσεις εἶχαν ἐρειπωθεῖ ἐξ αἰτίας δυνατῶν σεισμῶν[27]. Κατεσκεύασε ὅμως καί ἄλλα φρούρια στή χερσόνησο καί "ἄβατα τοῖς πολεμίοις ἅπαντα πεποίηκεν εἶναι τά ἐν Πελοποννήσῳ χωρία"[28]. Ἕνα ἀπό τά φρούρια πού ἐπισκεύαστηκαν ἦταν ὁ Ἀκροκόρινθος, ἀφοῦ τμήματα τῶν τειχῶν του διαπιστώθηκε πώς ἀνήκουν στήν ἰουστινιάνεια ἐποχή[29].

Τό πρῶτο μισό τοῦ ΣΤ' αἰώνα ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου ὑπέφερε πράγματι ἀπό σεισμούς. Σημαντικότεροι ἦταν οἱ ἰσχυροί σεισμοί τῶν ἐτῶν 522 καί 551[30], οἱ ὁποῖοι προξένησαν πολλές καταστροφές στά κτήρια τῆς πόλεως. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ἦταν ἡ μεγάλη βασιλική τοῦ Λεχαίου[31] καί ἡ βασιλική τῆς Σκουτέλας[32]. Ὁ πληθυσμός φαίνεται πώς ἐγκατέλειπε τήν πόλη μετά ἀπό κάθε τέτοια θεομηνία καί ξαναγύριζε ὅταν αἰσθανόταν ἀσφαλέστερα[33].

Γιά τούς πρώτους βυζαντινούς χρόνους γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ἀπό τίς πόλεις πού μνημονεύονται σέ πηγές τῆς ἀρχαιότητας, ἐκτός ἀπό τήν Κόρινθο καί τά δυό της λιμάνια, ἐξακολουθοῦσε νά ἐπιζεῖ καί ἡ Σικυώνα, ἡ ὁποία ἦταν ἕδρα ἐπισκοπῆς. Μιά τρίτη πόλη, ἡ Ἐπίδαυρος, συναντᾶται ἐπίσης στό Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους (Πιλαύρα), ἐνῶ ὁ Paris.gr. 1555 A (τό λεγόμενο Τακτικό τῆς Εἰκονομαχίας) συγκαταλέγει τήν Ἐπίδαυρο (Ἐπιδάμπα), ἀνάμεσα στίς ἐπισκοπές. Ὁ C. de Boor πού ἐξέδωσε τό τακτικό[34], θεωρεῖ πώς ἀνήκει στήν ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας. Ὑπάρχει ὅμως πρόβλημα ἄν ὁ κώδικας αὐτός περιέχει αὐθεντική notitia episcopatuum[35]. Πράγματι, ὁ ἀριθμός τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Κορίνθου εἶναι ὑπερβολικά μεγάλος. Εἶναι ἀδύνατο τήν ἐποχή τῆς Εἰκονομαχίας νά ὑπῆρχαν τόσες ἐπισκοπές, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι στά τακτικά τοῦ ἑπόμενου αἰώνα οἱ ἕδρες τῶν ἐπισκοπῶν περιορίζονται περίπου στό ἕνα τρίτο. Φαίνεται πώς ὁ συντάκτης του ἀντέγραψε ἀπό παλαιότερους καταλόγους - ὁ κυριότερος ἀπ' αὐτούς πρέπει νά ἦταν πηγή πού εἶχε ὑπόψη του καί ὁ Ἱεροκλῆς ἤ ἴσως τό ἴδιο τό κείμενο τοῦ Συνεκδήμου - τά ὀνόματα ὅμως ἀλλοιώθηκαν σημαντικά ἀπό κακή ἀντιγραφή[36]. Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπό τή notitia αὐτή ἡ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Επίδαυρος πρέπει νά εἶχε ἐπισκοπή, τουλάχιστον ὥς τά τέλη τοῦ Ε' αἰώνα, γιατί ἀναφέρεται ὡς πόλη ἀπό τό Συνέκδημο καί γιατί εἶναι γνωστό πώς μέ διάταγμα τοῦ Ζήνωνα κάθε πόλη ὄφειλε νά εἶχε τόν ἐπίσκοπό της[37]. Τό ἴδιο μποροῦμε νά ποῦμε καί γιά τήν ἀρχαία ἀχαϊκή πόλη Αἴγειρα, πού συναντᾶται ἐπίσης στόν Συνέκδημο καί στόν Paris.gr. 1555 A. Στό ἴδιο τακτικό μνημονεύεται ὡς ἐπισκοπή καί ἡ ἀρχαία πόλη Φλιοῦς, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἀναφέρεται ἀπό τόν 'Ιεροκλή.

'Εκτός ὅμως ἀπό τίς θέσεις ὅπου ἀναπτύχθηκαν οἱ πόλεις αὐτές, ὑπάρχουν στήν περιοχή καί ἄλλα σημεῖα στά ὁποῖα ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀποκάλυψε δείγματα ἀνθρώπινης δραστηριότητας τῆς ἴδιας ἐποχῆς. 'Η κεντρική ἐκκλησία τῶν 'Αγίων Θεοδώρων, κωμόπολεως πού βρίσκεται στή θέση τοῦ ἀρχαίου Κρομμυώνα, εἶναι χτισμένη στή θέση μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Πολλά μαρμάρινα μέλη ἀπό τή μεγάλη ἐκκλησία βρίσκονται στό χῶρο τοῦ σημερινοῦ ναοῦ καί ἐντοιχισμένες ἐπιγραφές στήν πρόσοψή του[38]. Θεμέλια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐντοπίσθηκαν ἐπίσης στή θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, στό Σκίνο Περαχώρας[39]. Στήν περιοχή τοῦ Σκίνου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλη Οἰνόη. Στήν Καζάρμα Ναυπλίου, ἀριστερά τῆς ὁδοῦ πού συνδέει τό Ναύπλιο μέ τήν 'Επίδαυρο, στίς πλευρές ἑνός λόφου τοῦ ὁποίου ἡ κορυφή στεφανώνεται ἀπό τά τείχη ἑνός φρουρίου (Ξεροκαστέλλι), ὑπάρχουν λείψανα οἰκοδομῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων[40]. 'Ερείπια ἐκκλησιῶν καί ἄλλων οἰκημάτων καθώς καί νομίσματα τῶν χρόνων τοῦ 'Ιουστινιανοῦ καί τῶν διαδόχων του βρέθηκαν καί στό χῶρο τοῦ 'Ασκληπιείου τῆς 'Επιδαύρου[41]. 'Ενάμισυ περίπου χιλιόμετρο νότια τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τοῦ 'Αγγελοκάστρου, στή θέση "Πατίμα", ὑπάρχουν φτωχικά λείψανα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, πού πρέπει νά ἀνήκουν σέ χωριό τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων[42]. Πλούσια σέ παλαιοχριστιανικά γλυπτά εἶναι ἡ περιοχή Σοφικοῦ-Κόρφου· σώθηκαν κυρίως ὡς ἀρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινῶν ναῶν (Ταξιαρχῶν, Θεοτόκου Στειρίου)[43]. 'Η περιοχή αὐτή, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, ἦταν ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα καί στή μέση βυζαντινή περίοδο. Λίγο δυτικότερα τῆς Κορίνθου, κοντά στό σημερινό Ζευγολατειό βρέθηκαν ὑπολείμματα ρωμαϊκῶν λουτρῶν τοῦ Δ' αἰώνα[44]. Λείψανα ρωμαϊκοῦ ἤ βυζαντινοῦ κτίσματος, καί ὑστερορωμαϊκός πλινθόκτιστος καμαροσκέπαστος τάφος, βρέθηκαν ἐπίσης στή θέση ὅπου ἦταν χτισμένη ἡ ἀρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χαία Τενέα[45], ἐνῶ στίς ἀρχαίες Κλεωνές ἐντοπίσθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική[46]. Δυτικότερα, κοντά στά Δερβενάκια, ὑπάρχουν θεμέλια κτίσματος ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, καθώς καί λείψανα ἑνός κτηρίου, τοῦ ὁποίου τό δάπεδο καλύπτεται ἀπό ψηφιδωτά μέ γεωμετρικά κοσμήματα. Πιθανῶς ἦταν ἀγρέπαυλη ἤ συγκρότημα λουτρῶν τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς[47]. Στή θέση τῆς ἀρχαίας Νεμέας ἡ ὕπαρξη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ε' ἤ ΣΤ' αἰώνα[48], πού διέθετε καί βαπτιστήριο[49], ἡ ἀποκάλυψη κοιμητηρίου τῆς ἴδιας ἐποχῆς, θραυσμάτων ἀγγείων καί ἄλλων ἀρχαιολογικῶν στοιχείων τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου[50], φανερώνουν τή συνέχεια τοῦ ἀρχαίου βίου τῆς Νεμέας. Λίγο νοτιότερα, στά ὑψώματα πού χωρίζουν τή Φλειασία ἀπό τή Σικυωνία - σημερινή περιοχή Στιμάγκας - ὑπάρχουν ἐνδείξεις κατοικήσεως ἀπό τήν πρωτοβυζαντινή ὥς τήν ὑστεροβυζαντινή ἐποχή, δέν εἶναι ὅμως γνωστό κανένα ὄνομα μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή ἀνήκει μιά ἐνδιαφέρουσα ἐπιτύμβια ἐπιγραφή πού ἐπεσήμανε ὁ περιηγητής Ross κοντά στήν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου[51]. Ὁ ναός ἐπίσης τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἕνα χιλιόμετρο δυτικά τῆς Στιμάγκας, ἔχει χτιστεῖ πάνω σέ ἀρχαῖο κτήριο πού μετασκευάστηκε στούς πρωτοβυζαντινούς χρόνους[52]. Λίγα χιλιόμετρα δυτικά τοῦ Φλιοῦντος, κοντά στό χωριό Πετρί, ἐπισημάνθηκε, ἐκτός ἀπό ἄλλα ἀρχιτεκτονικά λείψανα, καί "γωνία παλαιοχριστιανικοῦ κτίσματος μετά ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀποτελουμένου ἐκ ζώνης πλ. 0,33 μ. κατά μῆκος τῶν τοίχων, κοσμουμένης διά βλαστοπείρας καί περιβαλλούσης τήν κυρίως διακόσμησιν, συγκειμένην ἐκ ρόμβων φερόντων ἐσωτερικῶς σταυρούς ἤ φύλλα ἀκτινοειδῶς διατεταγμένα"[53]. Λείψανα παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, πού διαδέχθηκε ἀρχαιότερο, βρέθηκαν κοντά στό χωριό Μελίσσι: Νόμισμα τοῦ Ἰουστίνου Β' καί τῆς Σοφίας, γυάλινα τεμάχια ἀγγείων καί μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικοῦ μᾶλλον ναοῦ, εἶναι μερικά ἀπό τά εὑρήματα πού ἀποκάλυψε ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη[54]. Στή βόρεια ἄκρη τῆς ράχης "Τσέρκοβα", ὅπου πρέπει νά ἦταν ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Πελλήνης, προβάλλουν ὀγκώδη ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς[55]. Στήν ἴδια περιοχή, στήν τοποθεσία Σεντερήνα, κατά τούς χριστιανικούς ἐπίσης χρόνους, εἰδωλολατρικός ναός μετατράπηκε σέ χριστιανικό καί κατόπιν σέ κοιμητήριο. Ἐδῶ ἐπισημάνθηκαν ἐπίσης κατασκευές καί ἐπιγραφές τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, καθώς καί ἀνάγλυφο τεμάχιο θωρακίου[56].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀπέναντι ἀπό τήν ἀρχαία Πελλήνη, ἀνάμεσα στά χωριά Βλαντούσα (Στίλια) καί Παναρίτι, ὑπάρχουν πλῆθος ἐρειπίων ἀρχαίας καί βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀπό τά ὁποῖα ξεχωρίζουν μερικά παλαιοχριστιανικά Θωράκια[56α]. Τέλος, σέ λόφο, κοντά στήν ἀκρόπολη τοῦ ἀρχαίου Φενεοῦ, ἐπισημάνθηκαν τάφοι τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων[57], ἐνῶ στόν Ἄνω Αἰγιαλό Δερβενίου βρέθηκαν ἀποθηκευτικά πιθάρια τῆς ἴδιας ἐποχῆς[58], καί στά Μαῦρα Λιθάρια τῆς ἴδιας περιόχῆς ὑστερορωμαϊκός τάφος[59].

Ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω φαίνεται πώς ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἐξακολούθησε νά συνεχίζεται σέ πολλά σημεῖα τῆς περιοχῆς πού ἐξετάζουμε καί ἀσφαλῶς οἱ συνεχιζόμενες ἔρευνες θά αὐξήσουν τόν ἀριθμό τῶν παλαιοχριστιανικῶν εὑρημάτων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαπίστωση ὅτι στή θέση ἀρχαίων οἰκισμῶν (Κρομμυῶνος, Οἰνόης, Κλεωνῶν, Νεμέας, Τενέας, Πελλήνης, Φενεοῦ) ὑπάρχουν παλαιοχριστιανικά ἐρείπια, τά ὁποῖα, σέ συνδυασμό μέ τίς πόλεις πού μαρτυροῦνται στίς πηγές (Σικυών, Κεγχρεαί, Λέχαιον, Φλιοῦς, Ἐπίδαυρος, Αἴγειρα), δείχνουν τή συνέχεια τῆς ζωῆς ἀρχαίων οἰκισμῶν. Σέ γενικές γραμμές φαίνεται πώς ἡ ζωή δέν ταράχθηκε ἀπό μιά μόνιμη ἀπειλή ξένων ἐπιδρομέων. Μπορεῖ οἱ ἐχθροί νά ἐπέφεραν φοβερές καταστροφές, ἀλλά ἡ παραμονή τους διαρκοῦσε μικρό μόνο χρονικό διάστημα. Ὡς τό τέλος λοιπόν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δέν ἔγιναν ἐθνολογικές μεταβολές καί οἱ ἐπιδρομές, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐποχή πού θά ἀκολουθήσει, δέν εἶχαν μόνιμα ἀποτελέσματα[60].

β) Περίοδος τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν

Στά τέλη τοῦ ΣΤ' αἰώνα βυζαντινοί συγγραφεῖς μνημονεύουν ἀβαροσλαβικές ἐπιδρομές στήν ἑλληνική χερσόνησο. Οἱ ἱστορικοί Μένανδρος Προτήκτωρ καί Εὐάγριος κάνουν λόγο γιά σλαβικές ἐπιδρομές στήν "Ἑλλάδα" χωρίς νά μνημονεύουν τήν Πελοπόννησο[61]. Μεταγενέστερες ὅμως πηγές μνημονεύουν τήν Πελοπόννησο καί ἀναφέρουν ὅτι βρισκόταν κάτω ἀπό σλαβική κατοχή γιά μεγάλο χρονικό διάστημα. Ἡ πιό πολυσυζητημένη ἀπό τίς πηγές αὐτές εἶναι τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας. Τό Χρονικό αὐτό ἀναφέρει πώς οἱ Ἄβαροι "τήν Πελοπόννησον κατασχόντες καί κατοικήσαντες ἐν αὐτῇ διήρκεσαν ἐπί χρόνοις διακοσίοις ὀκτωκαίδεκα μήτε τῷ τῶν Ρωμαίων βασιλεῖ, μήτε ἑτέρῳ ὑποκείμενοι, ἤγουν ἀπό τοῦ ϛκς' ἔτους

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τῆς τοῦ κόσμου κατασκευῆς ὅπερ ἦν ἕκτον ἔτος τῆς βασιλείας Μαυρικίου, καί μέχρι τοῦ ς΄τιγ΄ ἔτους, ὅπερ ἦν τέταρτον ἔτος τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Παλαιοῦ τοῦ ἔχοντος Σταυράκιον"[62]. Τό ἴδιο χρονικό διάστημα σλαβικῆς κυριαρχίας στήν Πελοπόννησο ἀναφέρεται καί σέ ἰδιόχειρο σχόλιο τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα. Οἱ βάρβαροι, γράφει, ἀπώθησαν τά "ἐγγενῆ" ἑλληνικά ἔθνη, καί κατοίκησαν οἱ ἴδιοι στή χερσόνησο "ἀπό βασιλείας Μαυρικίου ἔτους στ΄ μέχρι τετάρτου ἔτους Νικηφόρου"[63]. Τέλος, σ' ἕνα συνοδικό γράμμα τοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ' πρός τόν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' μνημονεύονται γιά μιά ἀκόμη φορά τά 218 χρόνια ἀβαρικῆς κυριαρχίας τῆς Πελοποννήσου, μέ τήν πρόσθετη εἴδηση "μηδέ πόδα βαλεῖν ὅλως δύνασθαι ἐν αὐτῇ Ρωμαῖον ἄνδρα"[64].

Πολλά ἔχουν γραφτεῖ γιά τήν κοινή πηγή τῶν παραπάνω κειμένων. Μερικοί ἀμφισβήτησαν τό κύρος της, ἐνῶ ἄλλοι τήν δέχονται ὡς γνήσια[65]. Ἐνισχυτικά γιά τούς τελευταίους εἶναι τό περίφημο χωρίο τοῦ Πορφυρογέννητου "ἐσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καίγέγονε βάρβαρος"[66] καί ἡ τοποθέτηση τῆς Μονεμβασίας σέ σλαβική γῆ ἀπό τή συγγραφέα τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Βιλιβάλδου[67].

Γιά τήν Κόρινθο, τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας γράφει πώς οἱ κάτοικοί της, τήν ἐποχή πού αὐτοκράτορας ἦταν ὁ Μαυρίκιος, μπροστά στήν ἐπιδρομή τῶν Ἀβάρων κατέφυγαν στή νῆσο Αἴγινα[68]. Τό ἴδιο ἔπραξαν καί οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄργους, τῆς Πάτρας καί τῆς Λακεδαίμονας οἱ ὁποῖοι κατέφυγαν, μέ τή σειρά τους, οἱ πρῶτοι στή νῆσο Ὀρόβη[69], οἱ δεύτεροι στό Ρήγιο τῆς Ἰταλίας καί οἱ τρίτοι στή Σικελία, τήν Τσακωνιά καί τή Μονεμβασία. Εἰδικά στήν Κόρινθο ἀναφέρεται καί ἕνα χωρίο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μιχαήλ τοῦ Σύρου, στό σημεῖο πού περιγράφει τίς σλαβικές ἐπιδρομές ἐπί Μαυρικίου, ἀπό τό ὁποῖο μαθαίνουμε πώς Σλάβος ἄρχοντας χρησιμοποίησε ὡς σκηνή κιβώριο τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου[70]. Ἐπίσης ἕνα μεταγενέστερο κείμενο τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας Κυρίλλου πρός τόν πατριάρχη Ἰωσήφ Β', μνημονεύει ὅτι οἱ Οὐνίγαροι "ληισάμενοι πάντα καί μέχρι Κορίνθου φθάσαντες εἷλον παραχρῆμα τήν πόλιν καί αὐτοβοεί"[71].

Πολλοί σημερινοί ἱστορικοί, παίρνοντας ὡς βάση τίς πληροφορίες αὐτές πιστεύουν ὅτι λίγα χρόνια μετά τό 580 ἡ πόλη τῆς Κορίνθου κυριεύθηκε ἀπό τούς Ἀβάρους[72]. Οἱ πηγές ὅμως πού μιλοῦν γιά τήν Κόρινθο ἔχουν τό μειονέκτημα νά εἶναι μεταγενέστε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρες ἀπό τήν ἐποχή πού διαδραματίσθηκαν τά γεγονότα, καί ἐπί πλέον μία ἀπό αὐτές, ἡ ἀναφορά τοῦ Κυρίλλου, τοποθετεῖ τά συμβάντα σέ διαφορετική περίοδο, στή βασιλεία τοῦ 'Ιουστινιανοῦ "τοῦ Μεγάλου". 'Εκεῖνοι πού πιστεύουν σέ μιά κατάληψη τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ ΣΤ' αἰώνα βασίζουν τά ἐπιχειρήματά τους καί σέ ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις. 'Ο Setton εἶναι ὁ μόνος πού μετατοπίζει τήν κατάληψη τῆς πόλης μετά τό ἔτος 640, ἐνῶ παράλληλα πιστεύει ὅτι οἱ ἐπιδρομεῖς ἦταν Βούλγαροι. Στηρίζει τή γνώμη του στήν ἀναφορά τοῦ Κυρίλλου, ἡ ὁποία μολονότι τοποθετεῖ τήν ἅλωση τῆς Κορίνθου ἐπί 'Ιουστινιανοῦ, παραδίδει τό ὄνομα τῶν 'Ονογούρων Βουλγάρων καί ὄχι τῶν 'Αβάρων[73]. Στηρίζεται ἐπίσης καί σέ μερικές παλιές πόρπες πού βρέθηκαν σέ τρεῖς τάφους, μέσα σέ ἐρειπωμένο πύργο τῆς Κορίνθου. 'Η Davidson ὑποστηρίζει ὅτι οἱ πόρπες αὐτές ἀνῆκαν σέ βαρβάρους πολεμιστές καί σύνδεσε τήν ὕπαρξή τους μέ τήν ἀβαρική ἐπιδρομή πού ἀναφέρει τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας[74]. 'Ο T. Harvath χρονολογεῖ τίς πόρπες στόν Ζ' αἰώνα καί τίς ἀποδίδει σέ Κουτριγούρους[75]. 'Ο Setton, καθώς ἀναφέραμε, χρονολογικά συμφωνεῖ μέ τόν Harvath, ἀποδίδει ὅμως τίς πόρπες σέ 'Ονογούρους Βουλγάρους[76]. Τελευταῖα ὁ Δ. Πάλλας, σέ μιά ἐκτενή μελέτη του, χρονολογεῖ τίς λεγόμενες "βαρβαρικές" πόρπες ἀπό τόν Θ' ὡς τό ΙΒ' αἰώνα καί τίς θεωρεῖ βυζαντινές[77].

Μιά παρόμοια πόρπη βρέθηκε καί στίς Κεχριές, κατά τίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν τελευταῖα ἐκεῖ[78]. 'Από θησαυρούς ἐπίσης νομισμάτων πού βρέθηκαν στό ἴδιο μέρος, ὁ Hohlfelder συμπεραίνει ὅτι ἡ πόλη τῶν Κεχριῶν ὑπέφερε κατά τά τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἀπό ἐπιδρομεῖς. Οἱ θησαυροί σχηματίστηκαν λίγο πρίν ἤ μετά τό θάνατο τοῦ 'Ιουστίνου Β', δηλ. κατά τήν ἔναρξη τῶν ἀβαροσλαβικῶν ἐπιδρομῶν. 'Υποθέτει ὅτι θάφτηκαν ἀπό φόβο ἤ κατά τή διάρκεια ἐπιδρομῆς ἤ ὅτι χάθηκαν πάνω σέ μάχη[79]. Πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι ἀπό ἀρχαιολογικές ἔρευνες διαπιστώθηκε πώς τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ Κόρινθος ἔπαθε καταστροφές πού ἀποδίδονται σέ ἐπιδρομές[80]. Τό ἴδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε καί στή Νεμέα, μετά τίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν τελευταῖα ἐκεῖ[81]. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, καθώς καί οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν πού ἀναφέραμε πιό πάνω, δείχνουν μέ μεγάλη πιθανότητα ὅτι ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου ἀναστατώθηκε στό τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώνα ἀπό ἐχθρικές ἐπιδρομές. Φαίνεται πώς ἡ Κόρινθος, ὅπως

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί ἄλλες πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἔπεσε στά χέρια τῶν ἐχθρῶν καί ὁ πληθυσμός της τήν ἐγκατέλειψε γιά ἕνα χρονικό διάστημα. Τό ἴδιο ἔγινε καί στήν Ἤπειρο καί τή Δυτική Βαλκανική, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό μιά ἀξιόπιστη πηγή, τήν ἀλληλογραφία τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Α'. Οἱ πόλεις Εὔροια, Λίσσος καί πιθανῶς τό Ρισίνιο κυριεύθηκαν ἀπό τούς ἐχθρούς καί ὁ πληθυσμός τους τίς ἐγκατέλειψε[82]. Δέν πρέπει ὅμως νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι τά ἀποτελέσματα τῶν ἐπιδρομῶν ἐκείνων ἦταν μόνιμα γιά τήν Κόρινθο. Ὅπως θά ἀναφέρουμε παρακάτω, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα συνεχίστηκε στήν πόλη, μέ μειωμένη βέβαια ἔνταση. Εἰδικά, στά ἀμέσως ἑπόμενα χρόνια, ὅπως φαίνεται ἀπό τό πνεῦμα τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Γρηγορίου Α' πρός τόν ἀρχιεπίσκοπο Κορίνθου, Ἰωάννη, τοῦ ἔτους 595, δέ φαίνεται νά ὑπῆρχαν προβλήματα κληροδοτημένα ἀπό τίς πρόσφατες βαρβαρικές ἐπιδρομές. Ὁ πάπας παροτρύνει τόν ἀρχιεπίσκοπο νά καθοδηγεῖ σωστά τό λαό, τώρα πού ὁ θεός τόν ἀξίωσε νά γίνει ποιμένας του καί ἀφοῦ ἔδιωξε τόν προκάτοχό του ἀνάξιο μητροπολίτη (τόν Ἀναστάσιο), ὁ ὁποῖος ἔβλαψε ἠθικά τό ποίμνιό του[83]. Γίνεται λοιπόν λόγος γιά ποίμνιο ὄχι μόνο ἐπί ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννη, τό 595, ἀλλά καί πιό μπροστά, ἐπί ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου. Οἱ Κεχριές ἐπίσης δέν ἔπαψαν νά ζοῦν· ἀντίθετα, στίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν ἐκεῖ, βρέθηκε ἕνας ἀριθμός πήλινων ἀγγείων πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν Ζ' ὡς τόν ΙΑ' αἰώνα[84]. Στά τέλη τοῦ ΣΤ' ἤ στόν Ζ' αἰώνα, στίς Κεχριές ἐπίσης, ἔγιναν μερικές ἐπιδιορθώσεις στό ἱερό τῆς Ἴσιδας πού εἶχε μετατραπεῖ σέ χριστιανική ἐκκλησία[85]. Τέλος βρέθηκαν ἐκεῖ καί μερικά νομίσματα πού ἀνήκουν στόν Ζ' αἰώνα[86]. Ὁ Hohlfelder πιστεύει ὅτι οἱ Κεχριές ἐξακολούθησαν νά κατοικοῦνται καί ἀργότερα, ἀλλά ἡ δραστηριότητά τους ἦταν σέ σημαντικό βαθμό μειωμένη. Πρέπει νά καταλήξουμε λοιπόν στό συμπέρασμα ὅτι μολονότι οἱ πόλεις καί οἱ οἰκισμοί τῆς περιοχῆς Κορίνθου ἔπαθαν καταστροφές ἀπό ἐπιδρομεῖς στά τέλη τοῦ ΣΤ' αἰώνα, ἡ βυζαντινή κυριαρχία ἐπανῆλθε σύντομα, γιατί οἱ ἐπιδρομεῖς δέν ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στά ἐδάφη της.

Τά χρόνια πού ἀκολουθοῦν τήν ἔναρξη τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν δέ φωτίζονται σέ ἱκανοποιητικό βαθμό ἀπό γραπτές πηγές. Ἔτσι στηριζόμαστε κυρίως στά πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, πρέπει ὅμως νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα δέν ἔχει καλύψει παρά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μικρό μόνο μέρος τοῦ κορινθιακοῦ ἐδάφους. Τά συμπεράσματα βασίζονται περισσότερο στόν ἀριθμό τῶν νομισμάτων πού βρέθηκαν κατά τίς ἀνασκαφές στήν πόλη τῆς Κορίνθου[87]. Συγκρίνοντας τά νομίσματα κατά ἐποχές καί βασιλεῖες, βλέπουμε πώς στήν Κόρινθο ὁ ἀριθμός τῶν νομισμάτων, ὥς καί τή βασιλεία τοῦ Κώνσταντα Β' (641-668), μολονότι μειώθηκε αἰσθητά, ἐξακολούθησε νά εἶναι σημαντικός. Ὁ συντριπτικά μεγαλύτερος ἀριθμός νομισμάτων βρέθηκε στόν Ἀκροκόρινθο, καί ὄχι στήν κάτω πόλη, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ πληθυσμός εἶχε ζητήσει ἄσυλο στό ἰσχυρό αὐτό φρούριο[88]. Ἀνακαλύφθηκαν ὅμως καί στήν κάτω πόλη ἐλάχιστα ἴχνη κατασκευῶν δυό ἐπιγραφές[89] καθώς καί μιά βάση ἀγάλματος πού ὁ Kent ἀποδίδει στόν Κώνσταντα Β'[90]. Εἶναι πολύ πιθανό ὁ αὐτοκράτορας κατά τήν ἀναχώρησή του ἀπό τήν Ἀθήνα γιά τή Δύση νά ἐπιβιβάστηκε στό λιμάνι τοῦ Λεχαίου[91]. Φαίνεται λοιπόν πώς ὁ πληθυσμός σέ περιόδους ἡσυχίας κατέβαινε ἀπό τό φρούριο καί ζοῦσε στήν πόλη.

Ἡ περίοδος πού ἀκολουθεῖ τή βασιλεία τοῦ Κώνσταντα Β' καί φθάνει ὥς τά τέλη περίπου τοῦ Η' αἰώνα εἶναι ἀκόμη πιό σκοτεινή. Πολλοί ἀπό τούς μελετητές πιστεύουν ὅτι τήν ἐποχή αὐτή ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στήν πρωτεύουσα καί στήν Πελοπόννησο ἔπαψε νά ὑπάρχει[92]. Ἕνα ἀπό τά κυριότερα ἐπιχειρήματα πού ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή εἶναι ὁ πολύ μικρός ἀριθμός νομισμάτων πού βρέθηκε στήν Κόρινθο μετά τή βασιλεία τοῦ Κώνσταντα Β'[93]. Τά νομίσματα αὐτά, σέ ἀντίθεση μέ τά προηγούμενα, βρέθηκαν ὄχι στόν Ἀκροκόρινθο ἀλλά στήν κάτω πόλη[94]. Ἐν τούτοις, μολονότι ὁ ἀριθμός τους εἶναι πολύ περιορισμένος, ἀντιπροσωπεύουν σχεδόν ὅλους τούς αὐτοκράτορες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ μείωση τῶν νομισμάτων δέ διαπιστώνεται μόνο στήν Κόρινθο καί σ' ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο, ἀλλά καί σέ ἄλλες περιοχές[95]. Στήν Ἀθήνα π.χ. παρατηρεῖται σχεδόν τό ἴδιο φαινόμενο, ἀλλά σέ μικρότερη κλίμακα[96]. Ἔπειτα ἡ μεγάλη μείωση τῶν νομισμάτων δέν ἀρχίζει μέ τίς ἀβαροσλαβικές ἐπιδρομές, ἀλλά πολύ ἀργότερα· μετά τή βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα Κώνσταντα Β'. Ἡ αὔξηση ἐπίσης τῶν νομισμάτων δέ συμβαδίζει μέ τό ὑποτιθέμενο τέλος τῆς σλαβικῆς κυριαρχίας, στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα, ἀλλά καθυστερεῖ μερικές δεκαετίες[97]. Ἡ ἴδια διαπίστωση ἰσχύει καί γιά τά νομίσματα πού βρέθηκαν στίς Κεχριές[98]. Παρατηρήθηκε λοιπόν, πώς ἡ μείωση καί ἡ αὔξηση τῶν νομισμάτων δέν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀκολουθεῖ τήν ἀρχή καί τό τέλος τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλά τήν ἔναρξη καί τή μείωση τῆς ἀραβικῆς δραστηριότητας στή Μεσόγειο[99]. Πρέπει λοιπόν ἡ ἀραβική παρουσία στή θάλασσα νά ἔπαιξε κάποιο ρόλο στό φαινόμενο αὐτό τῆς ἐρημώσεως πού παρατηρεῖται στόν Ζ' καί Η' αἰώνα, ἀφοῦ οἱ μεγάλες ἐμπορικές ὁδοί πέρασαν σέ ἀραβικό ἔλεγχο, καί τό οἰκονομικό σύστημα πού ὑπῆρχε κλονίστηκε καί μεταβλήθηκε σέ κλειστή οἰκονομία[100].

Ἄν ἀφαιρέσουμε τά λίγα νομίσματα, ἡ σκοτεινή αὐτή ἐποχή ἀντιπροσωπεύεται μόνο ἀπό κοιμητήρια καί τάφους, καθώς καί ἀπό ἐκσκαφές καί συσσωρεύσεις χωμάτων στό χῶρο τῆς ἀγορᾶς[101]. δέ χτίστηκαν οὔτε ἀνακαινίστηκαν κτήρια. Οἱ ἀνασκαφές ὅμως ἔγιναν μόνο στό χῶρο τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς καί δέν εἶναι βέβαιο ἄν καί στή βυζαντινή περίοδο τό κέντρο τῆς πόλης βρισκόταν στό ἴδιο σημεῖο. Ὁ Δ. Πάλλας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δραστηριότητα τῆς πόλης εἶχε μεταφερθεῖ ἔξω ἀπό τήν ἀρχαία ἀγορά[102]. Ὁ Scranton, μέ βάση ἀρχαιολογικά τεκμήρια, πιστεύει ὅτι ἡ πόλη συνέχισε νά ὑπάρχει ὡς αὐτή τήν ἐποχή, ἔπεσε ὅμως σημαντικά ἡ ζωτικότητά της[103]. Ἀπό τή μελέτη τῶν τάφων πού ὑπῆρχαν στό χῶρο τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς καί πού ἀνήκουν στό Ζ' καί Η' αἰώνα συμπεραίνει ὅτι "πρέπει νά ὑπῆρχε ἀρκετός πληθυσμός πού ζοῦσε πολύ κοντά, ὥστε νά χρειάζεται ἕνα ἀρκετά ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο γιά νά θάβει τούς νεκρούς του, καί νά ἦταν ἀρκετά ἀκμαῖος, ὥστε νά θέλει νά κατασκεύαζει τουλάχιστο μερικούς ἐπιβλητικούς τάφους, ὅπως τίς καλές μέρες τοῦ Μεσαίωνα". Τέλος, ἐπιτύμβια ἐπιγραφή πού δημοσιεύτηκε τελευταῖα[104], χρονολογεῖται στή σκοτεινή αὐτή ἐποχή (Ζ'-Η' αἰώνα).

Οἱ πηγές πού κάνουν λόγο γι' αὐτή τήν ἐποχή εἶναι ἐλάχιστες καί οἱ ἑρμηνεῖες πού δίνονται στίς πληροφορίες πού ἀφοροῦν τό θέμα μας εἶναι πολλές καί διάφορες. Στή ΣΤ' Οἰκουμενική Σύνοδο τοῦ 680, ἀπό τούς ἑλλαδικούς ἐπισκόπους παρευρισκόταν μόνο ὁ Στέφανος Κορίνθου[105]. Τό ἔτος 689 ἐπίσης, ἐπίσκοπος τῆς ἴδιας πόλης μετεῖχε σέ μιά ἀποστολή στή Ρώμη μαζί μέ ἄλλους δύο συναδέλφους του[106]. Οἱ πληροφορίες αὐτές εἶναι πολύ σημαντικές γιά τήν τύχη τῆς Κορίνθου στούς σκοτεινούς ἐκείνους χρόνους, ὅσοι ὅμως δέχονται ὅτι τήν ἐποχή αὐτή ἡ Πελοπόννησος ἦταν σλαβοκρατούμενη, ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ ἐπίσκοποι αὐτοί δέν διέμεναν στήν ἕδρα τους[107].

Ἀνάμεσα στά ἔτη 687 καί 695 φαίνεται πώς ἱδρύθηκε τό θέμα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Ελλάδος. Μέ τόν ὅρο "'Ελλάς" νοεῖται ὁλόκληρη ἡ περιοχή νότια τῶν Θερμοπυλῶν, ὡς τό Ταίναρο[108]. 'Εάν ὁ γεωγραφικός ὅρος 'Ελλάς συμπίπτει μέ τό θέμα 'Ελλάδος, ἡ ἕδρα θά ἦταν πιθανῶς στήν Κόρινθο[109]. 'Επίσης, ἀφοῦ ὁ ὅρος "'Ελλαδικοί" σημαίνει στρατιῶτες πού ἔδρευαν στό θέμα 'Ελλάδος[110], ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ἡ ἐπανάσταση τῶν 'Ελλαδικῶν τοῦ 727, γιατί δείχνει τήν παρουσία βυζαντινῶν στρατιωτῶν στήν περιοχή μας. 'Υπάρχουν δύσκολίες ὅμως νά ταυτιστοῦν οἱ δυό ὅροι[111], καί πρέπει μᾶλλον νά δεχτοῦμε τελικά ὅτι ἡ Πελοπόννησος δέν περιλαμβανόταν στό θέμα 'Ελλάδος[112]. 'Από τήν ἄλλη μεριά δέν εἶναι βέβαιο ἄν πρόκειται γιά πραγματικό θέμα 'Ελλάδος, μέ τή μορφή πού τό γνωρίζουμε ἀργότερα. 'Η πηγή μας δέ μιλάει γιά θέμα ἀλλά γιά "στρατηγό" 'Ελλάδος[113]. Ἴσως τό "θέμα" 'Ελλάδος στήν ἀρχή περιλάμβανε τά ἐδάφη κοντά στίς ἀκτές, ὅπου ὁ βυζαντινός στρατός θά μποροῦσε νά κινεῖται εὐκολότερα[114].

Τό ἔτος 747 συνέβη τό μεγάλο θανατικό καί ἐξ αἰτίας του ὁ Πορφυρογέννητος ἔγραψε γιά τήν Πελοπόννησο τό γνωστό "ἐσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καί γέγονε βάρβαρος". Τότε πιστεύεται ἀπό πολλούς μελετητές ὅτι οἱ Σλάβοι ἐγκαταστάθηκαν κατά μάζες στή χερσόνησο, καλύπτοντας τό κενό πού σχηματίστηκε ἀπό τούς πολλούς θανάτους[115]. 'Επτά χρόνια μετά τό θανατικό ὁ Κωνσταντίνος ὁ Ε' "ἤνεγκε συμφαμίλους ἐκ τῶν νήσων καί 'Ελλάδος καί τῶν κατωτικῶν μερῶν" καί οἴκισε τήν πρωτεύουσα, πού εἶχε κι αὐτή πληγεῖ ἀπό τό θανατικό[116]. Τόν ΙΒ' αἰώνα εἶναι βέβαιο ὅτι μέ τή φράση "κατωτικά μέρη" ἐννοοῦν τήν Πελοπόννησο. 'Ενωρίτερα ὅμως ἡ φράση εἶχε μᾶλλον εὐρύτερη σημασία καί περιλάμβανε περισσότερα νότια τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους[117].

Τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας ἀναφέρει, ὅτι ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου, ὅπως καί ἡ ἀνατολική Πελοπόννησος, βρισκόταν κάτω ἀπό βυζαντινό ἔλεγχο. Στήν περιοχή αὐτή, γράφει, "στρατηγός Πελοποννήσου ... ὑπό τοῦ Ρωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο"[118]. 'Από αὐτούς πού παραδέχονται τή γνησιότητα τοῦ Χρονικοῦ, ἄλλοι δέχονται χωρίς ἐπιφύλαξη τήν παραπάνω εἴδηση καί ἄλλοι τῆς δίνουν διαφορετικές ἑρμηνεῖες[119]. Ἄν θελήσουμε νά ἐπαληθεύσουμε τήν πληροφορία αὐτή, λαμβάνοντας ὑπόψη τό τοπωνυμικό τῆς περιοχῆς, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ συχνότητα τῶν τοπωνυμίων συμφωνεῖ μέ τήν πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ, ἀφοῦ στήν ἀνατολική Πελοπόννησο ὑπάρχουν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πολύ λιγότερα σλαβικά τοπωνύμια σέ σχέση μέ τήν ὑπόλοιπη κεντρική καί δυτική Πελοπόννησο, σέ συσχετισμό βέβαια μέ τήν ἔκτασή τους. Ἡ σπανιότητα αὐτή τῶν τοπωνυμίων στήν ἀνατολική Πελοπόννησο ὁδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ Σλάβοι στήν καθοδό τους δέν ἀκολούθησαν τόν κύριο δρόμο πού περνᾶ ἀπό τόν Ἰσθμό, ὅπου καί θά περίμεναν νά βροῦν ἀντίσταση, ἀλλά προχωρώντας μέσα ἀπό τίς κοιλάδες τοῦ Σπερχειοῦ, Λοιδωρικίου καί Σαλώνων, ἔφθασαν στόν Κορινθιακό, στό σημεῖο πού βρίσκεται ἀνάμεσα στή Ναύπακτο καί τήν Ἰτέα[120].

Πιστεύεται γενικά ὅτι μέ τόν ἐρχομό τῶν Σλάβων οἱ Ἕλληνες τραβήχτηκαν στά παράλια, ὅπου οἱ ἐχθροί δέν κατόρθωσαν νά ἐπικρατήσουν[121]. Ἔτσι ὅλες οἱ ἕδρες τῶν ἐπισκοπῶν, τήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τίς σλαβικές ἐπιδρομές, βρίσκονταν στήν περιφέρεια τῆς Πελοποννήσου καί καμιά στό ἐσωτερικό. Στήν περιοχή μας ὅμως δέν ἰσχύει τό ἴδιο μέ τήν ἐπισκοπή Ζεμενοῦ, πού ἀντικατάστησε τήν ἐπισκοπή Σικυώνας τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων, γιατί ἡ πρώτη βρίσκεται πιό μακριά ἀπό τή θάλασσα. Ἔτσι εἶναι πιό εὔλογο νά ὑποθέσει κανείς ὅτι ἡ μετατόπιση τῆς ἐπισκοπῆς ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀραβικῆς καί ὄχι τῆς σλαβικῆς ἀπειλῆς. Παρ' ὅλα αὐτά δέν μποροῦμε νά ἀποκλείσουμε καί τή δεύτερη ἐκδοχή καί νά δεχτοῦμε ὅτι τό ἀπόκρημνο κάστρο τῆς Τσούκας Ζεμενοῦ δέχτηκε ἑλληνικούς πληθυσμούς, κατά τήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν.

Γιά μιά ἄλλη ἐπισκοπή, τήν ἐπισκοπή Σαρσοκορώνης, τά πράγματα εἶναι πιό ξεκάθαρα, ἄν βέβαια δεχτοῦμε, ὅπως διαπραγματευόμαστε στό οἰκεῖο κεφάλαιο, ὅτι ἡ ἐπισκοπή εἶχε ἕδρα τόν Ταρσό Φενεοῦ. Ἡ ὕπαρξη τῆς ἐπισκοπῆς τῶν κορινθιακῶν κέντρων Ταρσοῦ καί Κορώνης μᾶς ἐπιτρέπει νά ὁδηγηθοῦμε στά ἑξῆς δύο συμπεράσματα: α) Μετά τίς σλαβικές ἐπιδρομές ἱδρύθηκαν ἐπισκοπές ὄχι ἀποκλειστικά στήν περιφέρεια τῆς Πελοποννήσου, ἀλλά καί στό ἐσωτερικό (περιοχή ἀρχαίας Ἀρκαδίας). β) Οἱ ἀρχές τῶν δύο αὐτῶν κοντινῶν κορινθιακῶν οἰκισμῶν, τοῦ Ταρσοῦ καί τῆς Κορώνης, πρέπει νά ἀνάγονται ἤδη στόν Η' αἰώνα, ἀφοῦ τά πρῶτα χρόνια τοῦ ἑπόμενου αἰώνα εἶχαν ἐξελιχθεῖ σέ κέντρα[122] καί ἀποτέλεσαν ἕδρα ἐπισκοπῆς. Δέν ἀποκλείεται λοιπόν τό ὀχυρό κάστρο τοῦ Ταρσοῦ νά ὑπῆρξε καταφύγιο τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν κατά τίς μεγάλες σλαβικές ἐπιδρομές τοῦ Η' αἰώνα καί γενικά ἡ εὐρύτερη περιοχή τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φενεοῦ, στήν ὁποία σώζονται πολλά ἀρχαῖα τοπωνύμια, ἐνῶ λείπουν σχεδόν τελείως τά σλαβικά, νά ἦταν περιοχή πού δέν εἰσέδυσαν πυκνά οἱ Σλάβοι.

Τό ἔτος 783 ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ἔστειλε στήν Πελοπόννησο τόν εὐνοῦχο Σταυράκιο ὁ ὁποῖος "πολλήν αἰχμαλωσίαν καί λάφυρα ἤγαγε τῇ τῶν Ρωμαίων βασιλείᾳ"[123]. Εἶναι ἡ πρώτη γνωστή πολεμική ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου. Στή Ζ' Οἰκουμενική Σύνοδο, πού ἔγινε μετά 4 χρόνια, δέν παρευρέθηκε ἐπίσκοπος Κορίνθου, πράγμα πού σχολιάζεται ἀπό πολλούς μελετητές[124]. Ἐν τούτοις, στή Σύνοδο δέν ἀπουσίαζαν ἱεράρχες τῆς Πελοποννήσου, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ἦταν καί ὁ ἐπίσκοπος τῆς γειτονικῆς Τροιζήνας[125]. Ἐξ ἄλλου, τήν ἐποχή αὐτή ὑπάρχουν σφραγίδες ἀπό τήν Κόρινθο πού ἀποδεικνύουν τή βυζαντινή παρουσία στήν περιοχή[126]. Στό τέλος τοῦ Ζ' ἤ στίς ἀρχές τοῦ Η' αἰώνα πρέπει νά ἱδρύθηκε καί θέμα Πελοποννήσου. Κατά τήν ἐπίθεση τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Πάτρας, (805) οἱ κάτοικοί της ζήτησαν τή βοήθεια τοῦ στρατηγοῦ πού βρισκόταν στήν ἄκρη τοῦ θέματος, "ἐν κάστρῳ Κορίνθου"[127]. Ἄν ἡ Πελοπόννησος συμπεριλαμβανόταν στό θέμα Ἑλλάδος δέν δικαιολογεῖται ἡ λέξη ἄκρη (ἄκρα τοῦ θέματος)[128]. Τοῦτο ὅμως δέν εἶναι τελείως βέβαιο, παρά μόνο γιά τήν ἐποχή τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, κατά τήν ὁποία γράφτηκε τό ἔργο ἀπ' ὅπου ἀντλοῦμε τήν πληροφορία. Παρ'ὅλα αὐτά εἶναι πολύ πιθανό ὅτι τό θέμα Πελοποννήσου δημιουργήθηκε μετά τήν ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου.

Διαπιστώσαμε ὅτι γιά τή σκοτεινή αὐτή ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ λίγες γραπτές πηγές πού διαθέτουμε μᾶς παρέχουν ἐλάχιστες πληροφορίες γιά τήν Κόρινθο. Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα πλούτισε κάπως τίς γνώσεις μας γιά τήν τύχη τῆς Κορίνθου, τῶν Κεχριῶν καί τῆς Νεμέας. Ἀπό τίς δυό τελευταῖες οἱ Κεχριές, καθώς ἀναφέραμε, πιστεύεται ὅτι ἐξακολούθησαν νά ὑπάρχουν ὡς πόλισμα, ἀλλά μέ πολύ μειωμένη τή ζωτικότητά τους. Ἀντίθετα, ἀπό τίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν στή Νεμέα διαπιστώθηκε πώς στό χῶρο αὐτό ἐξαφανίζονται τά ἴχνη ζωῆς μετά τό τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώνα. Σέ ἄλλα μέρη τῆς περιοχῆς πού μελετᾶμε, ὀφείλουμε νά ποῦμε ὅτι οἱ ἀνασκαφές ἔχουν γίνει ἐλλιπέστατα καί δέν μποροῦμε νά συναγάγουμε συγκεκριμένα συμπεράσματα[129]. Ἀπ'ὅσα ὅμως ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ μποροῦμε νά καταλήξουμε σέ μερικά γενικά συμπεράσματα πού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι προσωρινά: α) Λίγο μετά τό 580 ἡ περιοχή Κορίνθου ἀναστατώθηκε ἀπό ἐπιδρομές. Εἶναι πολύ πιθανό μερικοί κατοικημένοι χῶροι ὅπως ἡ Κόρινθος, οἱ Κεχριες καί ἡ Νεμέα, νά περιῆλθαν σέ ἐχθρικά χέρια, εἶναι ὅμως βέβαιο πώς οἱ ἐπιδρομεῖς δέν ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα, γιατί στά ἀμέσως ἑπόμενα χρόνια βρίσκουμε ἐνδείξεις βυζαντινῆς παρουσίας. β) Ἀπό τό τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώνα ὥς καί τόν Κώνσταντα Β' ἡ πόλη τῆς Κορίνθου ἐξακολουθεῖ νά ἐπιζεῖ γύρω ἀπό τήν ἀρχαία ἀγορά ἤ πάνω στόν Ἀκροκόρινθο, ὁπωσδήποτε ὅμως εἶναι εὐδιάκριτα τά σημάδια τῆς παρακμῆς. Σημάδια παρακμῆς παρατηροῦνται καί στίς γειτονικές Κεχριές. γ) Ἡ ἐποχή πού ἀκολουθεῖ ὥς τήν ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου εἶναι ἡ πιό σκοτεινή γιά τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς, ἀλλά θά εἴμαστε πολύ μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα ἄν δεχτοῦμε τίς γνῶμες ἐκείνων πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Κόρινθος εἶχε καταληφθεῖ ἀπό τούς ἐπιδρομεῖς. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἐξακολουθοῦσε νά βρίσκεται κάτω ἀπό βυζαντινό ἔλεγχο, ὁπωσδήποτε μαζί μ' ἕνα ἐκτεταμένο τμῆμα τῆς Πελοποννήσου. Κατά τήν διάρκεια τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι πολύ πιθανό νά ἱδρύθηκαν τά κέντρα Ταρσοῦ καί Κορώνης στήν ὀρεινή περιοχή τῆς Ζήριας. δ) Μετά τήν ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου εἶναι βέβαιο πώς ἡ περιοχή ἐλεγχόταν ἀπό τούς Βυζαντινούς.

γ) Κ υ ρ ί ω ς β υ ζ α ν τ ι ν ή π ε ρ ί ο δ ο ς

Τήν περίοδο τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἀκολούθησε ἐποχή ἀκμῆς γιά τήν περιοχή, μολονότι στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα ἡ πόλη τῆς Κορίνθου ἀποδυναμώθηκε ἐκκλησιαστικά μέ τή δημιουργία στόν παλαιό χῶρο τῆς Ἀχαΐας δύο νέων μητροπόλεων, τῆς Πάτρας καί τῆς Ἀθήνας. Στή μητρόπολη τῆς Κορίνθου ὑπήχθησαν οἱ ἐπισκοπές Δαμαλᾶ, Ἄργους, Μονεμβασίας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ζεμενοῦ καί Μάνης. Ἀπό αὐτές ἐμπίπτει στά ὅρια τῆς περιοχῆς μόνο ἡ Ζεμενός. Πρόκειται γιά βυζαντινή πόλη πού βρισκόταν στή θέση τοῦ σημερινοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ (Ζεμενό), δέκα περίπου χιλιόμετρα νότια τοῦ Ξυλόκαστρου. Ἡ πόλη εἶναι γνωστή καί ἀπό τό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, ὁ ὁποῖος ἀσκήτεψε ἐκεῖ γιά μεγάλο χρονικό διάστημα. Μιά δεύτερη σημαντική κώμη, τό Ἐνόριον (Ἅγιον Ὄρος) βρισκόταν στή θέση τοῦ σημερινοῦ Ἁγιονορίου, δίπλα στήν ἀνατολικότερη δίοδο πού ἕνωνε τήν Κόρινθο μέ τό Ἄργος. Ἡ δίοδος τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἁγιονορίου εἶχε στρατηγική σημασία καί, ὅπως θά δοῦμε, εἶχε ὀχυρωθεῖ πρίν ἔρθουν οἱ Φράγκοι. Ἕνα ἀκόμη βυζαντινό φρούριο, πού ὁ Édrisi ὀνομάζει Achkala, εἶχε χτιστεῖ κοντά στό σημερινό χωριό Σοφικό. Ὀχυρώσεις ὑπῆρχαν, φυσικά, καί στό κυριότερο φρούριο τῆς περιοχῆς, τόν Ἀκροκόρινθο, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό ἀρχαιολογικά τεκμήρια[130] καί ἀπό τή διήγηση τοῦ Χωνιάτη, ὁ ὁποῖος μνημονεύει τήν κατάληψή του ἀπό τούς Νορμανδούς, τό ἔτος 1147, καί τόν χαρακτηρίζει ὡς "φρούριον ὀχυρόν ...τετειχισμένον ἀσφαλῶς"[131].

Ὡς πιθανότερο αἴτιο τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐπισκοπῆς Σικυώνας ἀπό τή νεώτερη ἐπισκοπή Ζεμενοῦ, ἀναφέραμε τόν ἀραβικό κίνδυνο. Μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα μποροῦμε νά ποῦμε πώς ἡ ἀκμή τοῦ Ἁγιονορίου ὀφείλεται στήν ἴδια αἰτία. Ἡ θέση του, μακριά ἀπό τή θάλασσα, μέσα σέ στενές κλεισοῦρες πού ὀχυρώνονταν εὔκολα, τό προστάτευε ἀπό τίς πειρατικές ἐπιδρομές. Ὁ κίνδυνος ἐκ μέρους τῶν Ἀράβων πειρατῶν ἦταν πράγματι πολύ μεγάλος. Παρακολουθώντας τή δραστηριότητά τους στίς κοντινές θάλασσες τοῦ Σαρωνικοῦ, τοῦ Κορινθιακοῦ καί τοῦ Ἀργολικοῦ κατανοοῦμε σέ πόσο δύσκολη θέση βρίσκονταν οἱ παραθαλάσσιοι οἰκισμοί. Ἡ πολιορκία τῶν Πατρῶν τό 805 ἀπό τούς Σλάβους ἔγινε σέ συνεννόηση μέ Ἄραβες πειρατές. Λίγα χρόνια ἀργότερα οἱ ναῦτες τοῦ πλοίου πού θά μετέφερε τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Δεκαπολίτη ἀπό τήν Κόρινθο στήν Ἰταλία, διστάζουν νά ἀναχωρήσουν ἀπό τό λιμάνι τῆς Κορίνθου, "διά τό ὑποκείμενον Ἀράβων ἔθνος"[132]. Μετά τό πρῶτο τέταρτο τοῦ ἕνατου αἰώνα, ὅταν ἡ Κρήτη κατακτήθηκε ἀπό τούς Ἄραβες, ἡ κατάσταση στίς θάλασσες τοῦ Αἰγαίου καί Ἰονίου χειροτέρεψε. Στό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἀναγράφεται πώς οἱ πρόγονοί του ἐγκατέλειψαν τήν Αἴγινα "τάς συνεχεῖς ἐφόδους τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ οὐ φορητάς εἶναι νομίσαντες"[133]. Στό ἴδιο σημεῖο ἀναφέρεται ὅτι οἱ Ἄραβες θαλασσοκρατοῦσαν σέ ὅλους τούς κόλπους καί λεηλατοῦσαν τίς ἀκτές. Τό 883 Ἄραβες πειρατές λεηλάτησαν τή Μεθώνη, τίς παραλίες τῆς Δ. Πελοποννήσου καί τίς ἀκτές τοῦ Κορινθιακοῦ, μέ ἀρχηγό τόν ἐξωμότη Φώτιο. Ὁ ναύαρχος Ὠορύφας, στόν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ καταδίωξή τους, ἀγκυροβόλησε στό λιμάνι τῶν Κεχριῶν καί μετέφερε τά πλοῖα του ἀπό τό Σαρωνικό "πολυχειρίᾳ καί ἐμπειρίᾳ πρός τό ἐκεῖθεν μέρος"[134]. Οἱ Σαρακηνοί αἰφνιδιάστηκαν, ὁ στόλος τους καταστράφη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κε καί οί περισσότεροι σκοτώθηκαν. Παρά τίς νίκες όμως τοῦ Ὠ-ορύφα καί τοῦ Νάσαρ, πού ἀναχαίτισαν τήν ἀραβική ὁρμή στή θάλασσα, οί πειρατικές ἐπιδρομές, κυρίως τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν τῆς Κρήτης, συνεχίστηκαν. Στό Βίο τοῦ ἁγίου Πέτρου, ἐπισκόπου Ἄργους, μνημονεύεται πώς Κρῆτες πειρατές ζοῦσαν ληστρικό βίο, στήνοντας ἐνέδρα σέ νησιά, παραλιακές κῶμες καί πόλεις καί αἰχμαλωτίζοντας ὅσους εὕρισκαν[135]. Τονίζεται μάλιστα ὅτι τοῦτο γινόταν "ἀνά πᾶν ἔτος". Γιά πειρατές στό Σαρωνικό κάνει ἐπίσης λόγο καί ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε[136].

Ἡ γενική ἀνάκαμψη πού παρατηρεῖται στήν ἐποχή τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας δέν ἀφήνει ἀνεπηρέαστο καί τό κατώτερο μέρος τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Τόν ἕνατο αἰώνα ἡ Κόρινθος ἦταν δραστήρια πόλη μέ σημαντική οἰκονομική ἄνθηση[137]. Ὁ ἀριθμός τῶν νομισμάτων πού κυκλοφοροῦσε στή διάρκεια τῶν βασιλειῶν τοῦ Θεοφίλου, Μιχαήλ Γ' καί Βασιλείου Α' ἦταν, σέ σύγκριση μέ ἄλλες πόλεις, ἐξαιρετικά μεγάλος[138]. Μαζί μέ τή Θήβα ἦταν οί ἐμπορικότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Τόν ἑπόμενο αἰώνα ἡ περιοχή, καί ὁλόκληρη ἡ κεντρική Ἑλλάδα, ἀναστατώνεται ἀπό βουλγαρικές ἐπιδρομές. Λίγο μετά τό ἔτος 923 ὁ Συμεών μέ τούς Βουλγάρους του ἔφθασε ὥς τήν Πελοπόννησο. Ἡ ἐπιδρομή αὐτή θεωρήθηκε πρόσφατα ὄχι ὡς βουλγαρική, ἀλλά ὡς ἡ τελευταία σλαβική κάθοδος κατά τῆς Πελοποννήσου[139]. Στήν ἐπιδρομή αὐτή πρέπει νά ὀφείλονται οί κρυμμένοι θησαυροί τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ Α', πού ἔρχονται στό φῶς σέ ἀνασκαφές[140]. Τό ἔτος 996 ὁ Σαμουήλ περνᾶ τή Θεσσαλία, Βοιωτία καί Ἀττική καί εἰσβάλλει στήν Πελοπόννησο, προξενώντας σημαντικές καταστροφές("πάντα ταῦτα δηοῦντα καί ληϊζόμενον")[141]. Στό Βίο τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε ἀναφέρεται ὅτι ὁ στρατηγός Βασίλειος Ἀπόκαυκος φρουροῦσε τόν Ἰσθμό, περιμένοντας βουλγαρική ἔφοδο[142].

Τό ὄνομα τοῦ ὁσίου Νίκωνος, καθώς καί ἐκεῖνο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, συνδέονται στενά μέ τήν περιοχή τῆς Κορίνθου. Ὁ πρῶτος, ἐκτός ἀπό τήν Κόρινθο, δίδαξε καί στό Ἁγιονόρι. Ὁ δεύτερος ἔμεινε στήν Κόρινθο γιά ἕνα χρονικό διάστημα, ἀλλά πολύ περισσότερο ἔμεινε στή γειτονική Ζεμενό. Τό τοπωνύμιο ἐπίσης Στείρι τῆς περιοχῆς Κόρφου, ὅπου ὑπάρχει βυζαντινός ναός τοῦ ΙΑ' αἰώνα, ὁδήγησε στήν ἄποψη ὅτι ὁ Λουκᾶς εἶχε μονάσει καί στό μέρος αὐτό[143]. Τοῦτο ὅμως ἴσως ὀφείλεται

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σέ ἁπλή σύμπτωση, γιατί τό ὄνομα Στείρι συναντᾶται καί ἀλλοῦ[143α].
Ὁ τρίτος μοναχός πού παρουσιάζεται ἕνα περίπου αἰώνα ἀργότερα στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, ὁ ὅσιος Μελέτιος ὁ Νέος, δρᾶ κυρίως στήν περιοχή Βοιωτίας καί Ἀττικῆς, δέν ἀποκλείεται ὅμως, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, νά ἔχει σχέση καί μέ τήν περιοχή Ἀργολιδοκορινθίας. Ἡ παρουσία τῶν τριῶν αὐτῶν ἀνακαινιστῶν τοῦ μοναχικοῦ βίου τόνωσε ὄχι μόνο τό θρησκευτικό βίο τῆς περιοχῆς, ἀλλά εἶχε καί εὐρύτερο πολιτικό ἀπόηχο. Ἔτσι, ὁ Βασίλειος Ἀπόκαυκος, ὅταν φρουροῦσε τόν Ἰσθμό, κάλεσε κοντά του τόν Νίκωνα, ὁ ὁποῖος τοῦ προεῖπε ὅτι οἱ ἐχθροί θά καταστραφοῦν[144].

Μετά τή συντριβή τῶν Βουλγάρων ἀπό τόν Βασίλειο Β' καί τήν παρακμή τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀράβων, ἐπικρατεῖ γιά μερικές δεκαετίες ἡσυχία στήν αὐτοκρατορία, στή ξηρά καί στή θάλασσα. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπαυλας αὐτῆς ἦταν ἡ ἕνωση τῶν δύο ἀνεξάρτητων διοικητικῶν περιφερειῶν Ἑλλάδας καί Πελοποννήσου σέ μιά ἑνιαία στρατιωτική διοίκηση, μέ ἕδρα τή Θήβα. Ἡ ἕνωση πραγματοποιήθηκε τό πρῶτο μισό τοῦ ΙΑ' αἰώνα[145]. Μετά τήν ἀπώλεια τῆς ἕδρας τοῦ στρατηγοῦ θέματος, πού ἀκολούθησε τήν ἐκκλησιαστική ἀποδυνάμωση τῆς μητροπόλεως Κορίνθου - μέ τή δημιουργία νέων μητροπόλεων στήν Ἀθήνα καί τήν Πάτρα - ἡ Κόρινθος, μέσα στό χῶρο τῆς παλαιᾶς ἐπαρχίας Ἀχαΐας βρίσκεται σέ δεύτερη μοίρα, ἄν τή συγκρίνουμε λ.χ. μέ τή Θήβα, πού τόν ΙΑ' καί ΙΒ' αἰώνα ἦταν τό ἐμπορικότερο κέντρο τῆς νότιας Ἑλλάδας. Ἐντούτοις κι αὐτή ἀκόμη τήν περίοδο παρατηρεῖται δραστηριότητα στόν ἐμπορικό καί βιοτεχνικό τομέα,[146] ὡς τά μέσα ὅμως τοῦ ΙΒ' αἰώνα, ὁπότε ἡ πόλη ἔπαθε μεγάλη καταστροφή. Σέ συσχετισμό καί μέ τή μείωση τῆς δραστηριότητας τῶν λιμανιῶν της, εἶναι θεμιτό νά θεωρήσουμε τήν ἐποχή αὐτή ὡς χρονική ἀφετηρία τῆς παρακμῆς της.

Τό 1147 ὁ βασιλιάς τῶν Νορμανδῶν, Ρογῆρος, ἄραξε μέ τά πλοῖα του στό λιμάνι τῆς Κρίσσας καί βάδισε μέ τό στρατό του ἐναντίον τῆς Θήβας, τήν ὁποία κατέλαβε. Ἀμέσως ἔπειτα ὁδήγησε τίς δυνάμεις του πρός τή δεύτερη σημαντική πόλη τῆς περιοχῆς, τήν Κόρινθο. Βρῆκε ἔρημη τήν κάτω πόλη, γιατί οἱ κάτοικοί της, ὅπως καί οἱ κάτοικοι τῶν γύρω κωμοπόλεων, ζήτησαν γιά μιά ἀκόμη φορά προστασία πίσω ἀπό τά τείχη τοῦ Ἀκροκόρινθου. Παρότι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὁ Ἀκροκόρινθος ἦταν ὀχυρωμένος καί θά μποροῦσε νά ἀντισταθεῖ γιά πολύ σέ ἐχθρική ἐπίθεση, οἱ Νορμανδοί τόν κατέλαβαν χωρίς πολύ κόπο. Ὁ Χωνιάτης ἀποδίδει τήν εὔκολη κατάληψη τοῦ φρουρίου στήν ἀνικανότητα τῆς φρουρᾶς καί τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Νικηφόρου Χαλούφη, τόν ὁποῖο ὁ Ρογῆρος ἀποκάλεσε "γυναικός μαλακώτερον"[147]. Οἱ Νορμανδοί, φεύγοντας, πῆραν μαζί τους πλῆθος αἰχμαλώτων, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ὑπῆρχαν καί γνῶστες τῆς κατεργασίας τοῦ μεταξιοῦ. Τό πλῆγμα γιά τή βιοτεχνία τῆς πόλης ἦταν μεγάλο, καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ ἐργάτες τῆς μετάξης δέν περιλαμβάνονται στούς ὅρους τῆς συνθήκης πού ἔγινε ἀργότερα ἀνάμεσα στό Μανουήλ Κομνηνό καί τούς Νορμανδούς. Ἔμειναν στή Σικελία, καί ὑποχρεώθηκαν νά ἀσκοῦν ἐκεῖ τό ἐπάγγελμά τους, πρός μεγάλη ζημιά τῆς οἰκονομίας τῆς πατρίδας τους[148].

Ἡ ἅλωση τῆς Θήβας καί τῆς Κορίνθου ἀπό τούς Νορμανδούς ἀποτέλεσε ἕνα μικρό μόνο μέρος τῆς δύσκολης κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε στήν αὐτοκρατορία τό ΙΒ' αἰώνα. Ἡ ἠρεμία, πού ἀκολουθησε τή συντριβή τῶν Βουλγάρων ἀπό τό Βασίλειο Β' καί τή μείωση τῆς ἀραβικῆς δύναμης στή θάλασσα, δέν κράτησε γιά πολύ. Στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΑ' αἰώνα νέοι ἐχθροί ἄρχισαν νά ἀπειλοῦν τό Βυζάντιο, σέ ξηρά καί θάλασσα. Ἀπό τό μέρος τῆς Δύσης οἱ φοβερότεροι ἀντίπαλοι ἦταν οἱ Νορμανδοί, οἱ ὁποῖοι ἀποβιβάστηκαν ἀρκετές φορές στά δυτικά παράλια τῆς Βαλκανικῆς, μέ σκοπούς καθαρά κατακτητικούς. Στίς θάλασσες ἡ κατάσταση δέν ἦταν καλύτερη. Τά νησιά καί οἱ ἀκτές ὑπέφεραν ἀπό τήν πειρατία[149], ὅπως τήν ἐποχή τῆς θαλασοκρατίας τῶν Ἀράβων, τούς Σαρακηνούς ὅμως κουρσάρους εἶχαν τώρα διαδεχθεῖ χριστιανοί πειρατές ἀπό τή Δύση. Ἀπό τούς φοβερότερους πειρατές ἦταν οἱ Νορμανδοί, καί γνωστότερος ἀπ'ὅλους ὁ Γενουάτης Gafforio[150]. Παρακολουθώντας γιά ἄλλη μιά φορά τήν πειρατία στίς θάλασσες γύρω ἀπό τήν Κόρινθο, διαπιστώνουμε ὅτι ἔγιναν καί πάλι ἡ χειρότερη πληγή γιά τούς παραθαλάσσιους οἰκισμούς καί τά νησιά. Ὁ ἐπίσκοπος Ἄργους καί Ναυπλίου Λέων, βεβαιώνει ὅτι "τά καθ' ἡμᾶς ...παράλια καθ'ὅλον τόν ἐνιαυτόν πλήρη τυγχάνουσι θαλαττίων ληστῶν"[151]. Ὁ Ἀλέξιος Γ' ἀνέθεσε τήν ἀντιμετώπισή τους στόν Σγουρό, μέ ἔξοδα πού κατεβαλλαν οἱ παραλιακές περιοχές[152]. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαήλ Χωνιάτης μιλᾶ γιά τούς θαλάσσιους ληστές μέ τό ζωηρότερο τρόπο: καραδοκοῦσαν στίς ἀκτές τῆς Ἀττικῆς καί ἄρπαζαν ἀνθρώ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πους, τούς ὁποίους ἔπειτα πουλοῦσαν ὡς δούλους[153]. Τό νησί Αἴγινα ἀποστελοῦσε ὁρμητήριό τους. Κανείς δέν τολμοῦσε νά πλησιάσει τό νησί καί οἱ λίγοι κάτοικοι πού ἔμειναν, εἶχαν ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τούς πειρατές καί "ἔμαθον τά ἔργα αὐτῶν"[154]. Ἀκόμη καί στόν Ἰσθμό, μᾶς πληροφορεῖ, ἐνέδρευαν πειρατικά πλοῖα πού καθιστοῦσαν δύσκολη τήν πορεία πρός Κόρινθο, ὥστε νά ἰσχύει καί τότε τό ἀρχαῖο "οὐ παντός ἀνδρός ἐς Κόρινθον ἔσθ' ὁ πλοῦς"[155]. Δημιουργήθηκε λοιπόν αἴσθημα ἀνασφάλειας στήν περιοχή καί ὁ πληθυσμός προτιμοῦσε νά κατεφεύγει σέ ὀχυρωμένους χώρους τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἐκτός ἀπό τόν Ἀκροκόρινθο, ὅπου κατέφευγε ὁ πληθυσμός τῆς γύρω περιοχῆς σέ περιπτώσεις ἐχθρικῆς ἀπειλῆς, τόν ΙΒ' αἰώνα ἀκμάζουν τό Ἁγιονόρι καί τό κάστρο πού βρισκόταν ἀνατολικά τοῦ Σοφικοῦ (Achkala).

Αὐτή τήν ἐποχή, ὅπως φαίνεται, ἡ Πελοπόννησος ξαναχωρίστηκε ἀπό τήν ἑνιαία στρατιωτική διοίκηση Ἑλλάδας καί ἀποτέλεσε δική της ἀνεξάρτητη διοικητική περιφέρεια[156]. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ περιοχή Κορίνθου, Ἄργους καί Ναυπλίου σχημάτισαν μικρότερη διοικητική περιφέρεια, τό "ὅριον" Κορίνθου, Ἄργους καί Ναυπλίου[157]. Ποιά ἦταν ἡ θέση τοῦ ὁρίου στήν ἐπαρχιακή διοίκηση καί ποιός ἦταν ἐπικεφαλῆς του δέν γνωρίζουμε μέ ἀκρίβεια. Πιθανῶς πρόκειται γιά ὑποδιαίρεση ναυτικῆς διοικήσεως, ἀντίστοιχη μέ τά "κατεπανίκια" τῶν ἄλλων θεμάτων[158]. Δέν ἀποκλείεται τό ὅριο νά περιλάμβανε καί ἄλλες περιοχές τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου, ἀφοῦ στή δυτική Πελοπόννησο ὑπῆρχε τό ὅριο Πατρῶν καί Μεθώνης[159].

Λίγο πρίν ἀπό τή Δ' σταυροφορία κύριος τῆς περιοχῆς Κορίνθου ἦταν ὁ Λέων Σγουρός. Ὁ Λέων ἔγινε ἄρχοντας τοῦ Ναυπλίου, ἀφοῦ διαδέχθηκε τόν πατέρα του, καί σέ μικρό χρονικό διάστημα, ἐκμεταλλευόμενος τό γενικό κλίμα χάους πού ἐπικρατοῦσε στίς παραμονές τῆς Δ' Σταυροφορίας, ἔγινε κύριος τοῦ Ἄργους καί τῆς Κορίνθου. Κατόπιν πέρασε τόν Ἰσθμό, πολιόρκησε χωρίς ἐπιτυχία τήν Ἀθήνα, κυρίευσε τή Θήβα καί ἔφθασε ὡς τή Λάρισα[160]. Ἐκεῖ τόν πρόλαβε τό κύμα τῶν Φράγκων, πού μετά τήν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατέβαιναν ἀπό τή Θεσσαλονίκη, μέ σκοπό νά καταλάβουν τή νότια Ἑλλάδα, πού εἶχε πέσει στόν κλῆρο τους. Ὁ στρατός τοῦ Σγουροῦ ὑποχώρησε χωρίς μάχη ἀπό τά στενά τῶν Θερμοπυλῶν, ὅπου εἶχε ὀχυρωθεῖ γιά νά ἀναχαιτίσει τόν ἐχθρό, καί οἱ Φράγκοι κατέλαβαν ἀνενόχλητοι τή Βοιωτία καί τήν Ἀθήνα. Στή συνέχεια, προ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χωρώντας πρός τήν Πελοπόννησο, νίκησαν τό στρατό τοῦ Σγουροῦ κοντά στόν Ἰσθμό[161], κατέλαβαν τήν κάτω πόλη τῆς Κορίνθου καί ἐνῶ ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός, πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ φραγκικοῦ στρατοῦ, βάδιζε κατά τοῦ Ναυπλίου, ὁ Ἰάκωβος d'Avesnes καί ὁ Ὄθων de la Roche πολιορκοῦσαν τόν Ἀκροκόρινθο, ὅπου εἶχε ὀχυρωθεῖ ὁ Λέων Σγουρός. Ἔτσι παρουσιάζουν τά πράγματα οἱ σύγχρονοι ἱστορικοί, ὁ Χωνιάτης καί κυρίως ὁ Βιλλεαρδουίνος[162]. Ἡ διήγηση ὅμως τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως εἶναι διαφορετική. Τό Χρονικό ἀναφέρει ὅτι ὁ Γουλιέλμος τῆς Καμπανίας (Γουλιέλμος Σαμπλίτης) πολιόρκησε τήν Κόρινθο, ὅπου ἔφθασε μετά τήν κατάληψη τῆς Πάτρας καί τῆς Ἀνδραβίδας. Ὁ Σαμπλίτης κατέλαβε τήν κάτω πόλη τῆς Κορίνθου[163], καί πολιόρκησε τόν Σγουρό στόν Ἀκροκόρινθο, ὅπου εἶχε καταφύγει καί ὅλος ὁ ἄμαχος πληθυσμός[164]. Κατά τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου καί μετά ἕναν περίπου χρόνο παραμονῆς του στήν Πελοπόννησο, ἔφθασε ἐκεῖ ὁ Βονιφάτιος μέ τό στρατό του.

Οἱ σημερινοί μελετητές τείνουν νά ἀκολουθοῦν τήν ἀφήγηση τῶν ἱστορικῶν Βιλλεαρδουίνου καί Χωνιάτη πού εἶναι σύγχρονοι μέ τά γεγονότα καί λιγότερο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, πού γράφτηκε ἕνα περίπου αἰώνα ἀργότερα. Στά σημεῖα πάλι πού δέ συμφωνοῦν οἱ δυό πρῶτοι, οἱ περισσότεροι ἀκολουθοῦν τό Βιλλεαρδουίνο[165]. Μερικοί ἀπό τούς νεώτερους ἱστορικούς ἀναφέρουν ὅτι ὁ Χωνιάτης, ἐκτός ἀπό τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου, μιλᾶ καί γιά πολιορκία τοῦ Ναυπλίου[166], πράγμα πού δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Ὁ Χωνιάτης στό σημεῖο αὐτό δέν ἐμφανίζει τόν Βονιφάτιο νά προχωρεῖ πέρα ἀπό τά φρούρια τῆς διόδου πού ὁδηγοῦσε στό Ναύπλιο. Τά φρούρια αὐτά, ὅπως θά δοῦμε στό οἰκεῖο κεφάλαιο, ἦταν τά κάστρα τοῦ Ἁγιονορίου, τά ὁποῖα ὁ Βονιφάτιος, ἔχοντας σκοπό νά κατευθυνθεῖ πρός τό Ναύπλιο, ἀναγκάστηκε νά πολιορκήσει ταυτόχρονα μέ τόν Ἀκροκόρινθο[167]. Ἄν συσχετίσουμε ὅσα ἀναφέρει ὁ Χωνιάτης μέ τήν πληροφορία τοῦ Βιλλεαρδουίνου ὅτι ὁ Βονιφάτιος ἦταν ἐκεῖνος πού πολιόρκησε τό Ναύπλιο[168], συνάγεται ὅτι ὁ μαρκήσιος ἔφθασε στό Ναύπλιο μετά τήν κατάληψη τῶν ἐρυμάτων τοῦ Ἁγιονορίου. Δυστυχῶς δέν ἔχουμε ἄλλες πηγές πού νά μᾶς βοηθοῦν κατά τρόπο ἱκανοποιητικό στό σημεῖο αὐτό. Τό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι τό Ἁγιονόρι ὑποτάχθηκε στούς Φράγκους, ἀλλά διευκρινίζει ὅτι ἡ ὑποταγή ὅ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λης τῆς περιοχῆς πού ἐκτείνεται ἀνατολικά του, ὥς τόν Δαμαλά, ἦταν εἰρηνική[169]. Ἴσως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τό κατά ἕναν αἰώνα μεταγενέστερο τῶν γεγονότων Χρονικό ἀπηχεῖ τήν εὐκολία τῆς καταλήψεως τῶν φρουρίων τοῦ περάσματος τοῦ Ἁγιονορίου.

Σχετικά μέ τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει ὅτι ἄρχισε ταυτόχρονα μέ τήν πολιορκία τῶν ὀχυρῶν τοῦ Ἁγιονορίου. Ὁ Βιλλεαρδουίνος τοποθετεῖ τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπό τόν Ἰάκωβο d'Avesnes ταυτόχρονα μέ τήν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου ἀπό τόν Βονιφάτιο[170]. Ὁ Χωνιάτης μιλᾶ ἐπίσης γιά κατασκευή ἀντικάστρου, δίπλα στόν Ἀκροκόρινθο, ἀπό τόν ἴδιο τόν Βονιφάτιο[171], ἐνῶ ὁ Βιλλεαρδουίνος παραλείποντας αὐτή τήν εἴδηση, μνημονεύει τό ἐπεισόδιο τῆς ἀντεπιθέσεως τοῦ Λεόντος Σγουροῦ[172]. Οἱ δυό τελευταῖες εἰδήσεις πρέπει νά ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα, γιατί καί τό ἀντίκαστρο σώζεται ὥς σήμερα (Πεντεσκούφι), καί τό ἐπεισόδιο τῆς ἐξόδου τοῦ Σγουροῦ μνημονεύεται σέ ἄλλη πηγή, τό Χρονικό τοῦ Μορέως[173]. Ἐπειδή οἱ δυό ἱστορικοί χωρίζουν τό φραγκικό στρατό σέ δυό μέρη, ὁ Βιλλεαρδουίνος μέ τήν ταυτόχρονη πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου καί τοῦ Ναυπλίου καί ὁ Χωνιάτης μέ τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις γύρω ἀπό τόν Ἀκροκόρινθο καί τήν πάροδο, φαίνεται πώς μετά τήν ἀπόκρουση τοῦ Βονιφατίου ἀπό τόν Σγουρό ἕνα φραγκικό τμῆμα ἔμεινε νά πολιορκεῖ τόν Ἀκροκόρινθο καί οἱ ὑπόλοιποι, ἔχοντας πρόθεση νά πολιορκήσουν τό Ναύπλιο, προχώρησαν γιά νά καταλάβουν τή δίοδο τοῦ Ἁγιονορίου, πού ὁδηγοῦσε ἀπευθείας ἀπό τήν Κόρινθο στό Ναύπλιο. Ἀρχηγός τοῦ δεύτερου τμήματος πρέπει νά ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Βονιφάτιος, ἀφοῦ ὁ Βιλλεαρδουίνος τόν ἀναφέρει ὡς ἐπικεφαλῆς τῶν Φράγκων πού πολιορκοῦσαν τό Ναύπλιο[174].

Ἐνῶ ἐξακολουθοῦσε ἡ πολιορκία τῶν κάστρων τοῦ Σγουροῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βιλλεαρδουίνος, ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης καί ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος ξεκινοῦσαν ἀπό τό πολιορκούμενο Ναύπλιο μέ σκοπό νά κατακτήσουν τή δυτική Πελοπόννησο, πράγμα πού πέτυχάν μέ εὐκολία. Τό 1208 ὁ Γουλιέλμος ἀναχώρησε γιά τήν πατρίδα του κι ἔτσι ἔλαχε ὁ κλῆρος στόν Γοδεφρίδο Βιλλεαρδουίνο νά γίνει ὁ πρῶτος πρίγκιπας τοῦ φραγκικοῦ Μορέως καί νά καταλάβει τά φρούρια τοῦ Σγουροῦ. Ἡ ἀντίσταση τοῦ Ἀκρρκορίνθου κράτησε μεγάλο χρονικό διάστημα, ἴσως καί ὁλόκληρο τό ἔτος 1209. Σ' ἔ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

να γράμμα τῆς 4ης Μαρτίου 1210 ὁ πάπας Ἰννοκέντιος λέει γιά τό φρούριο, ὅτι, ἄν δέν εἶχε κιόλας καταληφθεῖ, ἡ παράδοσή του ἦταν ζήτημα λίγου χρόνου[175]. Στό μεταξύ ὁ Σγουρός σκοτώθηκε -λέγεται ὅτι στήν ἀπελπισία του ἔπεσε ἔφιππος ἀπό τόν Ἀκροκόρινθο[176] - καί, σύμφωνα μέ τόν Henri de Valenciennes[177], συνεχιστή τοῦ Βιλλεαρδουίνου, κύριος τῆς Κορίνθου ἔγινε ὁ Μιχαήλ Δούκας, ὁ ἱδρυτής τοῦ λεγόμενου δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Στίς τελευταῖες στιγμές τοῦ Ἀκροκορίνθου φρούραρχος ἦταν κάποιος Θεόδωρος[178], πιθανῶς ἀδελφός τοῦ Μιχαήλ[179], ὁ ὁποῖος παράδωσε τό φρούριο στούς Φράγκους, μεταφέροντας τούς θησαυρούς τῆς ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου στό Ἄργος. Μετά τήν πτώση τῆς Κορίνθου οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις συνεχίστηκαν κάτω ἀπό τά τείχη τῆς Ἀκροναυπλίας καί τῆς Λάρισας τοῦ Ἄργους, μέ ἀποτέλεσμα, δύο περίπου χρόνια ἀργότερα, οἱ Φράγκοι νά κυριαρχήσουν σέ ὅλη τή ΒΑ Πελοπόννησο. Ἡ Κόρινθος ἔγινε ἡ δεύτερη λατινική μητρόπολη τῆς Πελοποννήσου μετά τήν Πάτρα, καί περιέλαβε ἑπτά ἐπισκοπές. Μιά ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κορίνθου ὁρίζει τήν περιοχή τῆς ἄμεσης δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως, ἀναφέροντας 13 χωριά[180]. Μολονότι τά περισσότερα ἀπό τά ὀνόματα τῶν χωριῶν δέν ἔχουν ὥς σήμερα ταυτιστεῖ, ἡ ἐπιστολή ἔχει μεγάλη σημασία γιά τήν ἱστορική γεωγραφία τῆς περιοχῆς, γιατί καί τά 13 ὀνόματα πρέπει νά ὑπῆρχαν πρίν ἔρθουν οἱ Φράγκοι· ἀνήκουν δηλ. σέ ἐποχή κατά τήν ὁποία δέν εἶναι γνωστοί πολλοί οἰκισμοί.

Ὡς τό σημεῖο αὐτό εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά μιλήσουμε, ἐκτός ἀπό τήν Κόρινθο, γιά τό Ἁγιονόρι, τή Ζεμενό, τό φρούριο τοῦ Σοφικοῦ (Achkala) καί τίς Κεχριές. Ὡς τό τέλος τῆς ἴδιας ἐποχῆς σύναντᾶμε ἀκόμη στίς πηγές τήν Ἀκράτα (Crata) τήν Κλένα καί τήν Πλαγία (Λέχαιο). Ἀρχαιολογικά μνημεῖα καθώς καί εὑρήματα πού ἦρθαν στό φῶς σέ ἀνασκαφές δείχνουν μέ μεγάλη πιθανότητα πώς ὑπῆρχαν οἰκισμοί καί σέ ἄλλες θέσεις, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνες πού ἀναφέρουν οἱ πηγές. Ἔτσι τά φρούρια τῆς Πιάδας καί τοῦ Ἀγγελοκάστρου, πού ἐμφανίζονται στά ἔγγραφα τῆς ἑπόμενης περιόδου, εἶναι πιθανό νά ὑπῆρχαν ἀπό τήν κυρίως βυζαντινή ἐποχή[181]. Ἐπίσης στό Λιγουριό, κάστρο πού ἐμφανίζεται στίς πηγές ἐπίσης στούς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας, ὑπάρχει ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, πού ἀνήκει στά τέλη τοῦ ΙΑ' αἰώνα[182]. Βυζαντινοί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ναοί αὐτῆς τῆς περιόδου σώζονται ἐπίσης στό Στείρι Κόρφου (πρῶτο μισό ΙΑ' αἰώνα) καί στή Λέχοβα (ΙΑ'- ΙΒ' αἰώνα). Ὁ πρῶτος εἶναι σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τρούλο. Ἐσωτερικά οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται μέ τοιχογραφίες τοῦ ΙΖ' αἰώνα[183]. Ὁ δεύτερος εἶναι δικιόνιος, τοῦ ἴδιου τύπου[184]. Θραύσματα ἀγγείων, νομίσματα τοῦ ΙΒ' αἰώνα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα μερικά τοῦ Μανουήλ Α', βυζαντινά θεμέλια τοίχων, πάνω στά ὁποῖα χτίστηκε ἀργότερα ἡ ἐκκλησία τῆς Εὐαγγελίστριας, γεωργικά ἐργαλεῖα, δείχνουν μέ βεβαιότητα τήν ὕπαρξη μικροῦ οἰκισμοῦ στή Νεμέα, τουλάχιστο ἀπό τό ΙΒ' αἰώνα καί ὕστερα[185]. Στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Φλιοῦντος, ἀπό τίς ἑπτά φάσεις κατασκευῶν καί καταστροφῶν πού γνώρισε ἕνα μεγάλο κτήριο -οἱ ντόπιοι τό ὀνομάζουν "παλάτι" — οἱ δυό τελευταῖες(6η καί 7η) ἀνήκουν σ'αὐτή τήν ἐποχή. Εἶναι πιθανό νά χτίστηκε στό μέρος αὐτό μιά ἐκκλησία. Στίς ἀνασκαφές τοῦ Φλιοῦντος βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρακα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, καθώς καί τάφοι μέ μιά ὀστεοθήκη πού χρονολογεῖται στόν ΙΑ' ἤ στόν ΙΒ' αἰώνα[186]. Στή Στιμάγκα ἀνακαλύφθηκε θησαυρός νομισμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ[187]. Κομμάτια γλυπτῶν βυζαντινῆς περιόδου βρέθηκαν στήν Ἀρμυρή[188] καί στόν Πολύφεγγο[189]. Στόν Πολύφεγγο ἡ τοιχογραφία πού σώζεται στήν παλαιά ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου χρονολογεῖται στόν ΙΑ' μέ ΙΒ' αἰώνα[190]. Οἱ δύο τελευταῖες περιοχές, κυρίως ὁ Πολύφεγγος, εἶναι γνωστές ἀπό τίς πηγές τῆς ἑπόμενης περιόδου. Στή μικρή χερσόνησο ὅπου ἦταν χτισμένη ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Ἐπιδαύρου ὑπῆρχαν ἐπίσης κατασκευές βυζαντινῆς ἐποχῆς[191]. Τέλος, ἴχνη ἀπό βυζαντινά κτήρια, πύργους, μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη καί θραύσματα ἀγγείων βρέθηκαν στήν Καζάρμα Ναυπλίου[192], στά Μερτικαΐκα[193], στό Καστράκι[194] (Μάζι), στόν Προφήτη Ἠλία, δυτικά τῆς Ζεμενοῦ[195], καί στήν περιοχή τῆς Περαχώρας (Σκίνος, Ἅγ. Θεόδωροι, Βουλιαγμένη[196]). Στό ἐρημητήριο τοῦ Ἁγίου Παταπίου Γερανείων ὑπάρχει παράσταση τῆς Β' Παρουσίας, ἔργο λιτό, πού ἀνήκει πιθανῶς στόν ΙΒ' αἰώνα[197]. Στόν ΙΒ' αἰώνα ἀνήκει καί ὁ ναός τῆς Παναγίας, στά Καλά νησιά[198].

δ' Φραγκοκρατία

Ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος διοίκησε τό πριγκιπάτο τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μορέως ὥς τά 1218. Τόν διαδέχθηκαν οἱ γιοί του Γοδεφρίδος Β' καί Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, πού διοίκησαν διαδοχικά ὥς τό θάνατο τοῦ τελευταίου, τό 1278. Ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου, σέ ἀντίθεση μέ τίς περισσότερες ὑπόλοιπες περιοχές τῆς χερσονήσου, δέν ἀποτέλεσε βαρωνία[199]. Ἀνῆκε στά ἐδάφη πού ἐξαρτιόνταν ἀπευθείας ἀπό τόν πρίγκιπα τοῦ Μορέως καί πού ἦταν διαιρεμένα σέ καστελλάνιες. Κάθε καστελλανία εἶχε ἐπικεφαλῆς ἕναν φρούραρχο μέ ἁρμοδιότητες βαρώνου[200]. Ὁ λόγος πού ἀνάγκασε τόν πρίγκιπα νά κρατήσει κάτω ἀπό τόν ἄμεσο ἔλεγχό του τήν Κόρινθο, σέ ἀντίθεση μέ τό Ἄργος καί τό Ναύπλιο, πού τά παραχώρησε στόν Ὄθωνα de la Roche, ἦταν ἡ ἐπίκαιρη θέση της καί ἡ μεγάλη ὀχυρότητα τοῦ Ἀκροκορίνθου.

Ὡς τά μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα οἱ Φράγκοι ἔκοβαν τά νομίσματά τους στήν Κόρινθο. Σώζονται δύο τύποι νομισμάτων μέ τήν ἐπιγραφή CORINTUM καί CORINTI. Στόν ἕνα τύπο εἰκονίζεται κάστρο μέ ἐπάλξεις, πού παριστάνει βέβαια τόν Ἀκροκόρινθο[201]. Ἀργότερα, τό νομισματοκοπεῖο μεταφέρθηκε στή Γλαρέντζα. Στά μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, σύμφωνα μέ τήν ἀραγωνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἐπισκεύασε τά τείχη τοῦ Ἀκροκορίνθου καί ἔχτισε τό κάστρο τῶν Βασιλικῶν[202]. Τό τελευταῖο χτίστηκε στή θέση τῆς ἀρχαίας Σικυώνας καί ἔγινε, ὥς τά 1446, ὅταν καταστράφηκε ἀπό τούς Τούρκους, τό κυριότερο κέντρο τῆς περιοχῆς, μετά τήν Κόρινθο. Ἐκτός ἀπό τήν Κόρινθο καί τά Βασιλικά, σημαντικό κέντρο τήν ἴδια περίοδο, καθώς καί τήν ἑπόμενη, ὅταν ἡ περιοχή περιῆλθε στό δεσποτᾶτο, ἦταν ἐπίσης καί τό κάστρο τοῦ Πολυφέγγους.

Ἀπό τήν Κόρινθο ὁ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος κίνησε τό 1256 ἐναντίον τοῦ δούκα τῆς Ἀθήνας Guy de la Roche καί τό 1259 ἐναντίον τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου[203]. Στή μάχη τῆς Πελαγονίας νικήθηκε ἀπό τά στρατεύματα τοῦ τελευταίου καί πιάστηκε αἰχμάλωτος. Γιά νά ἐλευθερωθεῖ, ἀναγκάσθηκε νά δώσει στόν αὐτοκράτορα τά κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Μυστρᾶ καί τῆς Μάνης. Ἡ ἀραγωνική παραλλαγή τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρει πώς εἶχε συμφωνηθεῖ νά ἀποδοθεῖ στούς Βυζαντινούς καί ἡ Κόρινθος, ὑπόσχεση πού δέν πραγματοποιήθηκε, λόγω ἀρνήσεως τοῦ Φράγκου φρουράρχου της[204].

Ἐπειδή ὁ Βιλλεαρδουίνος δέν εἶχε γιούς, γιά τήν ἐξασφάλι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ση τῆς τύχης τοῦ πριγκιπάτου, ἦρθε σέ συμφωνία μέ τό βασιλιά τῆς Σικελίας, Κάρολο 'Ανδηγαβό. Σέ ἀντάλλαγμα τῆς βοήθειας πού ὁ Κάρολος ἀνέλαβε νά στείλει στόν Πρίγκιπα, ὁ Γουλιέλμος τοῦ παραχωροῦσε τό δεσποτάτο μέ τούς ἑξῆς ὅρους: 'Η κόρη τοῦ Γουλιέλμου, 'Ισαβέλλα, ὄφειλε νά παντρευτεῖ γιό τοῦ Καρόλου, στόν ὁποῖο θά περιερχόταν τό πριγκιπάτο μετά τό θάνατο τοῦ Γουλιέλμου. Ἄν ὁ σύζυγός της πέθαινε χωρίς παιδιά, ἔπρεπε τό πριγκιπάτο νά περιέλθει στόν Κάρολο ἤ στό διάδοχό του. 'Η ἀνδηγαβική κυριαρχία κράτησε ἕναν περίπου αἰώνα[205], καί ὥς τό 1289 τό πριγκιπάτο διοικήθηκε ἀπευθείας ἀπό τούς βασιλιάδες τῆς Σικελίας Κάρολο Α' καί Κάρολο Β', γιατί ὁ σύζυγος τῆς 'Ισαβέλλας πέθανε νωρίς. 'Από τό 1289 ὥς τό 1307 τό πριγκιπάτο διοικήθηκε ἀπό τούς συζύγους τῆς 'Ισαβέλλας, Florent de Hainaut καί Philippe de Savoie[206], πού ἔμεναν στήν Πελοπόννησο. 'Ανεψιός τοῦ πρώτου ἦταν ὁ Gautier de Liedekerque, πού διορίστηκε φρούραρχος τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου[207]. Στό δεύτερο σύζυγό της ἡ 'Ισαβέλλα, τό 1301, πρόσφερε ὡς δῶρο ὁλόκληρη τήν καστελλανία[208].

Τό 1294 ὁ βασιλιάς Κάρολος Β' παραχώρησε τήν ἐπικυριαρχία τοῦ πριγκιπάτου στό γιό του Φίλιππο, πρίγκιπα τοῦ Τάραντος[209]. Μετά τό θάνατό του, τό 1311, ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ πριγκιπάτου περιῆλθε στόν πρωτότοκο γιό του Ροβέρτο, πού τήν κράτησε, ὥς τό 1364, ἔτος τοῦ θανάτου του. 'Η μητέρα του, Αἰκατερίνη de Valois πού ἔφερε τόν τίτλο τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως διοικοῦσε στήν πραγματικότητα τό πριγκιπάτο ὥς τό 1346, γιατί ὁ Ροβέρτος ἦταν ἀνήλικος. 'Από τά σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ἐγκατάσταση τῶν Καταλανῶν στήν 'Αθήνα τό 1311. 'Η περιοχή τοῦ δουκάτου τῶν 'Αθηνῶν ἔπεσε στά χέρια τους καί ὥς τά τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα, ὅταν ἡ 'Αθήνα θά καταληφθεῖ ἀπό τό Nerio Acciaiuoli, ἡ στρατηγική σημασία τοῦ 'Ακροκορίνθου, ὡς παραμεθόριου φρουρίου, αὐξήθηκε[210]. 'Η Κόρινθος καί ἡ γύρω περιοχή ἦταν ἀπό τίς πρῶτες πού δοκίμασε τίς καταστρεπτικές τους ἐπιδρομές[211].

Στίς ἀρχές τοῦ ΙΔ' αἰώνα οἱ Βυζαντινοί τοῦ δεσποτάτου περιόρισαν κατά πολύ τίς φραγκικές κτήσεις τῆς Πελοποννήσου. 'Η κοντινή περιοχή τῶν Καλαβρύτων ἦταν ἀπό τίς πρῶτες πού ἐπανῆλθαν σέ βυζαντινό ἔλεγχο. 'Ιδιαίτερα μετά τό 1316, ὅταν τοποθετήθηκε στρατηγός στό δεσποτάτο ὁ 'Ανδρόνικος Παλαιολόγος 'Ασάνης,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί μετά τήν κατάληψη τῶν ἀρκαδικῶν κάστρων τῆς Καρύταινας, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί τῆς Ἄκοβας οἱ φραγκικές βαρωνίες περιορίστηκαν ἀπό 12 σέ 4. Ἡ γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρει ἀνάμεσα στά κάστρα πού κυριεύθηκαν ἀπό τούς Βυζαντινούς καί τόν Ἅγιο Γεώργιο Πολυφέγγους[212]. Τό κάστρο ὅμως τοῦ Πολυφέγγους, ἄν πράγματι κυριεύθηκε ἀπό τούς Ἕλληνες, πρέπει νά ἔμεινε γιά λίγο μόνο χρονικό διάστημα στά χέρια τους, γιατί ἀργότερα τό ξαναβρίσκουμε νά τό κατέχουν οἱ Φράγκοι. Οἱ ὀρεινές περιοχές τῆς Φενεοῦ, τῆς Στυμφαλίας καί πιθανῶς τῆς Ζεμενοῦ, περιῆλθαν ἐπίσης σέ ἑλληνικά χέρια[213]. Ἔτσι, σέ μεταγενέστερα φραγκικά ἔγγραφα, ὡς δυτικότερα κάστρα τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου ἀναφέρονται ὁ Ἅγιος Γεώργιος καί τά Βασιλικά.

Τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΔ' αἰώνα ὁλόκληρη ἡ καστελλανία τῆς Κορίνθου συνδέεται στενά μέ τή φεουδαρχική οἰκογένεια Acciaiuoli. Ὁ Φλωρεντινός τραπεζικός οἶκος τῶν Acciaiuoli εἶχε ἀποκτήσει ἐδάφη στήν Πελοπόννησο ἤδη ἀπό τό ἔτος 1325[214]. Ὁ ὀνομαστότερος ἀπό τούς γόνους τῆς οἰκογένειας, ὁ Νικόλαος Acciaiuoli, ἔφθασε τό 1311 στή Νεάπολη, ὅπου διορίστηκε σύμβουλος τῆς Αἰκατερίνης de Valois καί κηδεμόνας τῶν τριῶν γιῶν της[215]. Ἀπό τή θέση αὐτή ὁ Νικόλαος ἔστρεψε τήν προσοχή του πρός τήν Πελοπόννησο, ὅπου ἐπιδίωξε νά προστατεύσει τά δικαιώματα τῆς Αἰκατερίνης καί ταυτόχρονα νά ἐνεργήσει γιά δικό του ὄφελος. Ἔτσι, ἀπέκτησε μέ δωρεές ἤ μέ δικές του ἀγορές ἐκτεταμένα ἐδάφη στή δυτική Πελοπόννησο. Πρίν ἀπό τό 1342 ὁ Νικόλαος ἀπέκτησε καί ἕνα μικρό μέρος τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου: τό φρούριο τῆς Πιάδας πού ἀνῆκε ατό Νικόλαο Ghisi[216].

Τήν ἴδια ἐποχή ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου, ἐξ αἰτίας τῆς ἐπίκαιρης θέσης της, ὑπέφερε ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν γειτόνων Καταλανῶν καί τῶν Τούρκων, πού πραγματοποιοῦσαν συχνές ἐπιθέσεις στά παράλια τῆς Πελοποννήσου[217]. Οἱ Τοῦρκοι στά ἑπόμενα χρόνια πύκνωσαν τίς ἐπιδρομές τους καί λεηλατοῦσαν τήν περιοχή μέ πυκνές καί ὀργανωμένες χερσαῖες ἐκστρατεῖες. Οἱ Καταλανοί, ἀκόμη καί μετά τή διάλυση τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν, συνέχισαν τίς πειρατικές τους ἐπιδρομές στίς ἴδιες θάλασσες, ὅπου λίγα χρόνια πρίν δέσποζε ὁ στόλος τους.[218] Ὅπως φαίνεται ἀπό ἕνα γράμμα τῶν κατοίκων τῆς καστελλανίας πρός τόν Ροβέρτο τοῦ Τά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ραντος, τοῦ ἔτους 1358, πολλοί ἀπό τούς κατοίκους της εἶχαν αἰχμαλωτιστεῖ ἀπό τούς Τούρκους, ἐνῶ ἄλλοι ἔφυγαν σέ ξένους τόπους. Ἡ περιοχή ἐρημώθηκε[219]. Ὁ Ροβέρτος, πού ἐπισκέφθηκε τήν Πελοπόννησο μαζί μέ τή σύζυγό του, Marie de Bourbon, διαπίστωσε τήν κακή κατάσταση τῶν πραγμάτων[220] καί τό 1358, γιά νά βελτιωθοῦν οἱ συνθῆκες στήν καταπονημένη αὐτή περιοχή, παραχώρησε τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου στό Νικόλαο Acciaiuoli. Ὁ Νικόλαος ἀμέσως μετά τήν παραχώρηση τῆς περιοχῆς ἀσχολήθηκε με τήν κατασκευή ἤ τήν ἐπιδιόρθωση τῶν φρουρίων της[221] καί φρόντισε νά χαριστοῦν στούς κατοίκους τῆς καστελλανίας καθυστερούμενα χρέη καί νά διατεθοῦν χρήματα γιά τόν τόπο[222]. Ἔριξε ὅλες τίς δυνάμεις του στήν ἀνόρθωση τῆς περιοχῆς αὐτῆς[223], ἐνῶ οἱ φυγάδες κάτοικοι προσκλήθηκαν νά ἐπιστρέψουν στούς τόπους τους[224].

Τό 1365 ὁ Νικόλαος διόρισε τόν ἀνεψιό του, Donato, τοποτηρητή τῶν κτήσεών του στήν Κόρινθο καί σέ ὁλόκληρο τό Μορέα, γιατί ὁ ἴδιος ἦταν ἀπασχολημένος στήν Ἰταλία[225]. Τήν ἴδια χρονιά ὁ Νικόλαος Acciaiuoli ἄφησε μέ τή διαθήκη του τήν πόλη τῆς Κορίνθου (nobilissam civitatem Corynthi), καθώς καί ὁλόκληρη τήν καστελλανία, στό γιό του Ἄγγελο[226]. Μετά τό θάνατο τοῦ Νικολάου, ὁ Φίλιππος, ὡς πρίγκιπας τῆς Ἀχαΐας, ἐνέταξε τήν περιοχή τῆς Κορίνθου στίς προσωπικές του κτήσεις. Οἱ ὑπηρεσίες ὅμως πού τοῦ πρόσφερε ὁ Ἄγγελος καί τά χρήματα πού εἶχε δαπανήσει ὁ πατέρας του Νικόλαος γιά τήν καστελλανία, συνέβαλαν ὥστε ὁ Φίλιππος νά παραχωρήσει καί πάλι τήν Κόρινθο καί τήν περιοχή της στόν Ἄγγελο[227].

Ὁ Ἄγγελος τό 1391, πρίν πεθάνει, ἄφησε μέ τή διαθήκη του γενικό κληρονόμο τόν πρωτότοκο γιό του, Ροβέρτο. Στόν δεύτερο γιό του, Ἰάκωβο, πού, καθώς φαίνεται, ἦταν διανοητικά ἀνάπηρος, κληροδότησε τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου, μέ τή διευκρίνιση πώς, ἄν δύό χρόνια μετά τό θάνατό του δέν ξανάβρισκε ὁ Ἰάκωβος τίς διανοητικές του δυνάμεις, ἡ καστελλανία θά περνοῦσε στόν τριτότοκο γιό του, Ἰωάννη[228]. Ἀπό τό τελευταῖο τμῆμα τῆς διαθήκης φαίνεται καθαρά πώς ἡ καστελλανία δέν βρισκόταν στά χέρια τοῦ Ἀγγέλου, παρά μόνο ὡς τίτλος[229]. Πραγματικός κύριος ἦταν ὁ Nerio Acciaiuoli, ἀνεψιός καί θετός γιός τοῦ Νικολάου, στόν ὁποῖο ὁ Ἄγγελος εἶχε ὑποθηκεύσει τά φρούρια τῆς περιοχῆς ἀντί χρη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ματικοῦ ποσοῦ, ἐπειδή ὁ ἴδιος ἔμενε στήν Ἰταλία, ὅπου εἶχε κληρονομήσει ἀπό τόν πατέρα του μεγάλος ἐκτάσεις. Ὁ Nerio αὔξησε τό γόητρό του ὡς κύριος τῆς Κορίνθου μέ τήν κατάλυση τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καί τήν ἐπέκταση τῶν κτήσεών του καί πέρα ἀπό τόν Ἰσθμό. Ἐπιθυμοῦσε βέβαια ὁ Nerio Acciaiuoli νά οἰκειοποιηθεῖ ἀκόμη τό Ἄργος καί τό Ναύπλιο, πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλά δέν μπόρεσε. Ἡ κυρία τοῦ Ναυπλίου καί Ἄργους Μαρία d' Enghien μεταβίβασε ἀντί ἐτήσιας χορηγίας τίς κτήσεις της στή Βενετία[230]. Ὁ δεσπότης ὅμως τοῦ Μυστρᾶ Θεόδωρος, μέ παρότρυνση τοῦ Nerio, πού τόν εἶχε πεθερό, ἔγινε κύριος τοῦ Ἄργους[231] κι ἔτσι τά σχέδια τῆς Βενετίας, ἐκείνη τή στιγμή, δέν μπόρεσαν νά πραγματοποιηθοῦν παρά μόνο γιά τό Ναύπλιο. Γιά τό γεγονός αὐτό ἡ Βενετία ὄχι μόνο διέκοψε κάθε ἐμπορική ἐπικοινωνία μέ τίς κτήσεις τοῦ Nerio, ἀλλά ἦρθε σέ συνεννοήσεις μέ τήν Ἑταιρεία τῶν Ναβαραίων, πού λίγα χρόνια πρίν εἶχε ἐγκατασταθεῖ στήν Πελοπόννησο[232]. Τό καλοκαίρι τοῦ 1389 ὁ ἀρχηγός τῶν Ναβαραίων Pierre de Saint Superan κάλεσε τό Nerio σέ συνάντηση, μέ σκοπό νά συζητήσουν τό θέμα τοῦ Ἄργους. Ὁ Nerio δέχτηκε τήν πρόσκληση, ἀλλά πιάστηκε αἰχμάλωτος καί κλείστηκε στό κάστρο τῆς Λιστρίνας, στήν Ἀχαΐα. Ὁλόκληρη ἡ οἰκογένειά του κινητοποιήθηκε νά τόν ἀπελευθερώσει. Ὁ ἀδελφός του καρδινάλιος Ἄγγελος, ἀρχιεπίσκοπος Φλωρεντίας, ζήτησε τήν ἐπέμβαση τοῦ πάπα. Περισσότερο κινήθηκε ὁ ἀδελφός του Δονάτος, ὁ ὁποῖος ἔστειλε πρέσβεις στή Βενετία μέ ὅρους εὐνοϊκούς γιά τήν τελευταία. Ἀπευθύνθηκε ἀκόμη καί στή Γένοβα. Ὁ ἴδιος πρότεινε νά παραχωρήσουν στή Βενετία τήν Ἀθήνα, τή Θήβα καί ὁρισμένες δευτερεύουσες θέσεις τῆς Καστελλανίας τῆς Κορίνθου, μαζί μέ ἄλλα ἀγαθά πού ὁ Nerio κατεῖχε στήν καστελλανία[233]. Τόν ἑπόμενο χρόνο ἀφέθηκε ἐλεύθερος, ἀφοῦ συμφωνήθηκε νά πράξει ὅ,τι μπορεῖ γιά νά δοθεῖ τό Ἄργος στή Βενετία. Ὡς ἐγγύηση ἄφησε ἐνέχυρο τά Μέγαρα καί ὅμηρο τήν κόρη του Φραντζέσκα[234].

Λίγο πρίν πεθάνει, ὁ Nerio ὅρισε μέ διαθήκη γενικό κληρονόμο τήν κόρη του Φραντζέσκα, σύζυγο τοῦ Καρόλου Τόκκου. Γιά τήν περιοχή τῆς Κορίνθου διευκρίνιζε ὅτι, ἄν ὁ μεγάλος στρατοπεδάρχης Ροβέρτος, γιός τοῦ Ἄγγελου, ἐπιθυμοῦσε νά δώσει τά χρήματα πού εἶχε δανειστεῖ ἀπό τό Nerio ὁ πατέρας τοῦ Ἄγγελος,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἡ Φραντζέσκα, ὅπως εἶχε συμφωνηθεῖ, θά τήν ἐπέστρεφε σ' αὐτόν[235]. Στήν πρώτη του κόρη, Βαρθολομαία, σύζυγο τοῦ δεσπότη τοῦ Μορέως Θεόδώρου, ὁ Nerio ἄφηνε μόνο 9.700 δουκάτα, ποσό πού τοῦ χρωστοῦσε ὁ δεσπότης[236]. Στόν Θεόδωρο ὁ Nerio εἶχε ὑποσχεθεῖ νά δώσει μετά τό θάνατό του τήν Κόρινθο[237], ὑπόσχεση πού δέν τήρησε. Ἔτσι ὁ Θεόδωρος ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ πεθεροῦ του, μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ Ἀντωνίου Acciaiuoli, νόθου γιοῦ τοῦ Nerio, κατέλαβε τήν περιοχή γύρω ἀπό τήν πόλη τῆς Κορίνθου καί πολιόρκησε τόν Ἀκροκόρινθο[238]. Ἡ κόρη τοῦ Nerio, Φραντζέσκα, βρισκόταν μέσα στήν Κόρινθο καί κατεύθυνε τήν ἀντίσταση κατά τοῦ Θεοδώρου. Ἡ ἴδια φρόντισε καί γιά τό κάστρο τῶν Βασιλικῶν, πού δέν εἶχαν καταλάβει τά στρατεύματα τοῦ Θεοδώρου, στέλνοντας ὡς ἀρχηγό τῆς φρουρᾶς τόν Pierro di Padoa[239]. Ὁ σύζυγος τῆς Φραντζέσκας, Κάρολος Τόκκος, πού ἐμποδιζόταν νά μπεῖ στήν Κόρινθο, ἦρθε σέ συνεννόηση μέ τούς Τούρκους. Ὁ Ἰταλός νοτάριος Nicolas Martoni, πού μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς του κατόρθωσε νά μπεῖ στήν Κόρινθο, ἀναφέρει πώς οἱ Τοῦρκοι ἦρθαν μέ 40 χιλιάδες στρατό, διασκόρπισαν τό στρατό τοῦ Θεόδωρου,πού ἀριθμοῦσε 20 χιλιάδες, καί ἔπιασαν αἰχμαλώτους 3.000 ἱππεῖς[240]. Ὁ Θεόδωρος ἀναγκάστηκε νά ὑποχωρήσει καί καταδιώχτηκε ὥς τά Βασιλικά[241]. Οἱ Τοῦρκοι, ἀφοῦ πέτυχαν τό σκοπό τους, ἀναχώρησαν σχεδόν ἀμέσως, καί ὁ Θεόδωρος μπόρεσε νά συνεχίσει τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου.

Ἡ ἐπιμονή τοῦ Θεοδώρου νά καταλάβει τήν Κόρινθο πρέπει νά ἦταν ὁ λόγος πού ὁ Κάρολος Τόκκος ἀποφάσισε νά πουλήσει τό κάστρο σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Ἀπευθύνθηκε ἀρχικά στή Βενετία[242], ἀλλά οἱ συνεννοήσεις ἀπέτυχαν, καί ἔτσι στράφηκε πρός τούς Ἱππότες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου[243]. Ἐπειδή ὅμως καί οἱ συνομιλίες μέ τούς τελευταίους δέν ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα, στράφηκε πρός τόν δεσπότη, μέ τόν ὁποῖο τελικά συμφώνησαν νά τοῦ παραδώσει τήν πόλη ἀντί τοῦ ποσοῦ τῶν 6.000 δουκάτων καί ἑνός ἐτήσιου ποσοῦ 600 δουκάτων[244]. Ἡ παράδοση τῆς Κορίνθου πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στά τέλη τοῦ 1395 καί στίς ἀρχές τοῦ 1396[245]. Ἔτσι, τό σημαντικό αὐτό φρούριο τῆς Πελοποννήσου μέ τήν προνομιακή γεωγραφική του θέση, ἔπεσε πάλι σέ ἑλληνικά χέρια, μετά ἀπό 185 χρόνια φραγκικῆς κυριαρχίας. Ὁ Θεόδωρος ἀποκατέστησε τόν ὀρθόδοξο μητροπολίτη στή θέση του[246]

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί σέ ἀνάμνηση τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς πόλης, δίπλα στήν κύρια πύλη τοῦ τείχους, τοποθετήθηκε στήλη μέ ἐπίγραμμα κάποιου Μάρκου μοναχοῦ[247].

Ἀπό μιά ἀπαρίθμηση τῶν ἐσόδων τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου τοῦ 1365, πού ἔγινε ἀπό τόν Νικόλαο Acciaiuoli[248], σέ συσχετισμό μέ ἕναν κατάλογο τῶν φραγκικῶν κάστρων τῆς Πελοποννήσου τοῦ ἔτους 1377[249], μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε τά φρούρια πού γύρω στά τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἀποτελοῦσαν τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου: ὁ Ἀκροκόρινθος μέ τό μικρό κοντινό κάστρο Πεντεσκούφι, τά Βασιλικά, ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Πολύφεγγος), ὁ Ἅγιος Βασίλειος, τό Ἀγγελόκαστρο, τό Αιγουριό, ἡ Πιάδα καί τό Ξεροκαστέλλι. Μερικά ἀπό αὐτά ἦταν νέα καί κατασκευάστηκαν ἀπό τούς Φράγκους σέ ἀπόκρημνα μέρη, ἐνῶ ἄλλα χτίστηκαν πάνω σέ ἐρείπια βυζαντινῶν ἤ ἀρχαίων φρουρίων. Ἔτσι, εἶναι βέβαιο πώς τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας ἔγιναν νέες κατασκευές στόν Ἀκροκόρινθο[250], πού τό 1350 χαρακτηρίζεται ὡς ἀπόρθητος[251]. Τό κάστρο τῶν Βασιλικῶν εἶναι, ὅπως ἀναφέραμε, γέννημα τῆς φραγκικῆς ἐποχῆς. Ἀπό τά ὑπόλοιπα, τό Ξεροκαστέλλι χτίστηκε πάνω σέ ἀρχαῖα τείχη, ἐνῶ τά φραγκικά τείχη τοῦ Ἀγγελόκαστρου καί τῆς Πιάδας εἶναι πιθανό νά ὑψώθηκαν πάνω σέ παλαιότερα βυζαντινά. Ὁ Ἅγιος Βασίλειος καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος χτίστηκαν σέ ἀχρησιμοποίητα πρίν ὑψώματα, καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, μέ ἐξαίρεση τόν Ἀκροκόρινθο, εἶναι τά πιό ἀπόκρημνα. Τέλος, τό Ἁγιονόρι, πού εἴδαμε ὅτι ἦταν ὀχυρωμένο ὅταν ἦρθαν οἱ Φράγκοι, μολονότι ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει ὡς οἰκισμός, δέν εἶναι βέβαιο, ἄν τήν ἐποχή ἐκείνη εἶχε ἀξιόλογες ὀχυρώσεις. Ἐπίσης, τό κάστρο πού συναντήσαμε ἀνατολικά τοῦ Σοφικοῦ δέν μνημονεύεται στίς πηγές τῆς ἐποχῆς.

Τά φρούρια τήν ἐποχή ἐκείνη χτίζονταν γιά νά ἐλέγχουν μιά περιοχή ἤ κάποιο πέρασμα, καί ἐπίσης νά χρησιμοποιοῦνται ὡς καταφύγια σέ περίπτωση ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἤ ἐσωτερικῆς ἐπαναστάσεως[252]. Στήν κατασκευή τους δέν συνέτειναν τόσο λόγοι οἰκονομικοί, ὅσο λόγοι στρατιωτικοί. Στήν περιοχή τῆς Κορίνθου, ἐκτός ἀπό τούς ἀγῶνες ἀνάμεσα στούς Φράγκους καί τούς ντόπιους, στήν κατασκευή τῶν φρουρίων συνέβαλαν καί οἱ πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Τούρκων, ἀπό τίς ὁποῖες, ὅπως ἀναφέραμε, ὑπόφερε πολύ ὁ τόπος. Κάθε κάστρο εἶχε ἐπικεφαλῆς ἕναν διοικητή, τόν καστελ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λάνο, πού διοικοῦσε ἕναν ἀριθμό ἀξιωματικῶν καί φρουρῶν. Ὑπῆρχε ἀκόμη ἕνας ταμίας ἐπιφορτισμένος μέ τά οἰκονομικά, ἕνας ὑπάλληλος πού μεριμνοῦσε γιά τή συλλογή τῶν συγκομιδῶν (balio), καί ἕνας ἀποθηκάριος, πού ἀποθήκευε τά προϊόντα σέ εἰδικούς χώρους[253]. Αὐτά τά πρόσωπα ἔπαιζαν τό ρόλο συνδέσμου μεταξύ τοῦ κυρίου τῆς περιοχῆς καί τῶν κατοίκων.

Τά κάστρα πού ἀναφέραμε παραπάνω - μέ ἐξαίρεση τό μικρό Πεντεσκούφι - ἦταν καί οἱ κυριότεροι οἰκισμοί. Τήν ἐποχή ὅμως αὐτή τά τοπωνύμια πού μαρτυροῦνται στίς πηγές πληθαίνουν. Τά γνωστότερα ἀπό αὐτά εἶναι ὁ Κόρφος, ἡ Περαχώρα, ἡ Συκιά, τό Ζευγολατειό, ἡ Βλοβοκά, ὁ Ζαρακάς κ.ἄ..

ε') Ἡ ἐ π ο χ ἡ τ ο ῦ δ ε σ π ο τ ά τ ο υ

Τήν ἐποχή πού δεσπότης τοῦ Μορέως ἦταν ὁ Θεόδωρος, δέκα χιλιάδες περίπου Ἀλβανοί μέ τίς οἰκογένειές τους καί τά κοπάδια τους ἔφθασαν στόν Ἰσθμό, "αὐτοῦ δέ πηξάμενοι τάς σκηνάς καί τάς κλισίας ἐκτείναντες, αὐτοί τῶν καθ' αὐτούς ἦσαν ἄγγελοι"[254]. Ὁ Θεόδωρος τούς δέχτηκε, ἀποβλέποντας σέ πολιτικούς σκοπούς. Στούς νέους ἐποίκους δέ θά ἔβρισκε μόνο καλλιεργητές τῆς γῆς, ἀλλά καί στρατιῶτες πού θά μποροῦσε νά χρησιμοποιήσει ἐναντίον τῶν ἀρχόντων πού δέν ὑποτάσσονταν στήν κεντρική ἐξουσία[255]. Ἡ ἀκριβής χρονολογία τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς δέν εἶναι γνωστή, πρέπει ὅμως νά τήν τοποθετήσουμε μετά τό ἔτος 1395, κατά τό ὁποῖο ὁ Θεόδωρος ἔγινε κύριος τῆς περιοχῆς Κορίνθου[256]. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ δεσποτάτου βρίσκουμε τούς Ἀλβανούς στήν περιοχή Φλιοῦντος καί Φενεοῦ νά πολεμοῦν μαζί μέ τούς Ἕλληνες ἐναντίον τοῦ Μωάμεθ Β'.

Ὕστερα ἀπό μικρό χρονικό διάστημα ἀπό τήν ὑπαγωγή τῆς Κορίνθου, ὁ Θεόδωρος ἀποφάσισε νά τήν παραχωρήσει, ἀντί χρηματικοῦ ποσοῦ, στή Βενετία. Ἡ αἰτία τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στόν τουρκικό κίνδυνο καί στήν ἀνάγκη νά βρεθοῦν χρήματα γιά τήν κατασκευή τοῦ τείχους τοῦ Ἐξαμιλίου[257]. Ἡ Βενετία ἀρνήθηκε νά ἀγοράσει τήν Κόρινθο[258] καί ὁ δεσπότης στράφηκε πρός τούς Ἱππότες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη οἱ ὁποῖοι δέχτηκαν τήν πρόταση, ἔγιναν κύριοι τῆς καστελλανίας τό ἔτος 1397[259], ἀλλά πολύ σύντομα ἀναγκάστηκαν, νά ἀποσυρθοῦν. Τό ἔτος 1404 ὁ Θεόδωρος ξαναγίνεται κύριος τῆς περιοχῆς[260].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μετά τήν κατάληψη τῆς Κορίνθου ἀπό τό δεσπότη τό κέντρο βάρους-τῆς περιοχῆς, ἀλλά καί ὁλόκληρης τῆς Πελοποννήσου, μετατοπίστηκε λίγα χιλιόμετρα ΒΑ τῆς Κορίνθου: στό στενό πέρασμα τοῦ 'Ισθμοῦ. 'Ο λαιμός αὐτός τῆς ξηρᾶς πού συνδέει τήν Πελοπόννησο μέ τή Στερεά, τειχίστηκε πολλές φορές γιά νά συγκρατήσει τήν πλημμυρίδα τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι στά τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἐγκαθίστανται μόνιμα στήν Εὐρώπη καί ἀρχίζουν τίς καταστρεπτικές τους ἐπιδρομές σέ κάθε κατεύθυνση. Στά 1387-88 τουρκική στρατιά, μέ ἐπικεφαλῆς τόν 'Εβρενός μπέη, διέσχισε τόν Μορέα κι ἔφθασε ὡς τή Μεθώνη καί τήν Κορώνη. Τό 1395 δροῦν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου, καλεσμένοι ἀπό τόν Κάρολο Τόκκο. Δύό χρόνια ἀργότερα πέρασαν καί πάλι τόν 'Ισθμό, κατέλαβαν τό "Αργος καί αἰχμαλώτισαν 30.000 ψυχές[261].

'Η τείχιση τοῦ 'Ισθμοῦ, πού εἶχε παραγματοποιηθεῖ κι ἄλλες φορές στό παρελθόν, ἔγινε καί πάλι ἐπιτακτική γιά τήν προστασία ὁλόκληρης τῆς χερσονήσου. Εἶναι χαρακτηριστικό πώς λίγο ἀργότερα ὁ Βησσαρίων συμβουλεύει τόν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο νά μεταφέρει καί τήν πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου στόν 'Ισθμό γιά τήν ἀποτελεσματικότερη ἄμυνα τοῦ τείχους[262]. 'Ο δεσπότης Θεόδωρος εἶχε προσπαθήσει νά κατασκευάσει τό τεῖχος μέ τή βοήθεια τῆς Βενετίας πρίν τό ἔτος 1396, κατά τό ὁποῖο ἡ καστελλανία τῆς Κορίνθου περιῆλθε στά χέρια του, ἄλλα δέν δέχτηκε τούς ὅρους τῆς βενετικῆς συγκλήτου ἡ ὁποία ζητοῦσε νά μείνει ἀποκλειστικά στά χέρια της[263] ἡ φύλαξη τοῦ τείχους. Τό ἔτος 1401, σέ συνεργασία μέ τούς 'Ιππότες, προσπάθησε ἀκόμη μιά φορά ἀλλά προσέκρουσε στήν ἀδιαφορία τῆς Βενετίας, τῆς ὁποίας πολιτική ἦταν νά φέρεται σέ ὅλους φιλικά, γιά νά διατηρεῖ τίς κτήσεις της στήν 'Ανατολή[264]. Τό 1415, ὅμως, ἡ κατασκευή τοῦ τείχους ἔγινε πραγματικότητα. 'Ο αὐτοκράτορας Μανουήλ Β' ἔφθασε στό λιμάνι τῶν Κεχριῶν καί μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα ἔχτισε τό τεῖχος, πού διέθετε 150 μικρούς πύργους, 19 μεγάλους καί τρία κάστρα[265].

Μετά τό τέλος τῶν ἐργασιῶν ὁ Μανουήλ πληροφόρησε τή Βενετία καί τήν παρακάλεσε νά συμβάλει στά ἔξοδα τειχίσεως. Οἱ Βενετοί ἀπάντησαν ὅτι εἶχε δοθεῖ ἐντολή στούς βαΐλους της, πού βρίσκονταν στήν Πελοπόννησο, νά βοηθήσουν στήν ὑπεράσπιση τοῦ 'Εξαμιλίου[266]. Στήν πραγματικότητα ὅμως εἶχαν δοθεῖ διαφορετι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κές ὁδηγίες. Οἱ διοικητές τοῦ Ναυπλίου ἔλαβαν ἐντολή νά σπεύσουν σέ βοήθεια τοῦ Ἐξαμιλίου, μόνο ἄν τό θεωροῦσαν συμφέρον γιά τήν ἀσφάλεια τῶν βενετικῶν κτήσεων[267]. Τήν ἐπόμενη χρονιά ὁ Μανουήλ ἐπανέλαβε τήν πρότασή του καί ἔστειλε στή Βενετία γιά τό σκοπό αὐτόν τόν Νικόλαο Εὐδαιμονογιάννη. Ἡ Βενετία ἀπάντησε ὅτι εἶχε δαπανήσει μεγάλα ποσά στόν πόλεμο μέ τούς Τούρκους καί δέν μποροῦσε νά συνεισφέρει στίς δαπάνες[268].

Τό 1421 πέθανε ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Α' καί ὁ διάδοχός του Μουράτ Β', ἀκολουθώντας ἐχθρική πολιτική πρός τούς Ἕλληνες, πολιόρκησε τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ δεσπότης Θεόδωρος ἔστειλε τόν Μανουήλ Καβάκη στή Βενετία, ὁ ὁποῖος πρότεινε τήν παραχώρηση τῶν ὀχυρώσεων τοῦ Ἰσθμοῦ στή Δημοκρατία, μέ τόν ὅρο ὅτι θά δεχόταν νά τά προστατεύσει[269]. Ἡ βενετική γερουσία ἀπάντησε θετικά, ἔθεσε ὅμως κι αὐτή μέ τή σειρά της μερικούς ὅρους. Ὁ ἕνας ἀπ' αὐτούς ἦταν ἡ παραχώρηση τῆς Κορίνθου μέ ὁλόκληρη τήν καστελλανία[270]. Οἱ συζητήσεις συνεχίστηκαν στήν Πελοπόννησο μέ Βενετό ἀπεσταλμένο, τόν Dolfin Venier, πού πληροφόρησε τή Δημοκρατία γιά τήν πλεονεκτική θέση τῶν ὀχυρώσεων τοῦ Ἐξαμιλίου[271]. Ἡ βενετική γερουσία τοῦ ἀνάθεσε νά ἐξετάσει τήν κατάσταση τῶν τειχῶν καί νά στείλει ἀναφορά γιά τά ἔξοδα πού θά ἀπαιτοῦσαν σέ καιρό πολέμου καί εἰρήνης. Ἐπίσης τοῦ ἔδωσε ἐντολή νά πληροφορήσει τό δεσπότη, ὅτι ἡ Βενετία ἦταν διατεθειμένη νά ἀφήσει τήν περιοχή τῆς Κορίνθου καί τά ἐδάφη πού ἐκτείνονταν ὡς τήν Βοστίτσα, ἀλλά θά κρατοῦσε τήν Πάτρα[272]. Τελικά ὅμως, οἱ μακρές αὐτές συζητήσεις δέν ἀπέδωσαν κανένα ἀποτέλεσμα.

Ὁ Μουράτ στίς ἀρχές τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1423 διέταξε τόν Τουραχάν Μπέη νά ἐκστρατεύσει κατά τοῦ Μορέως. Ὁ Τουραχάν ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στρατιωτικοῦ σώματος τῆς Θεσσαλίας κατέλαβε στίς 21 Μαΐου τό Ἐξαμίλιο καί μπῆκε στήν Πελοπόννησο[273] λεηλατώντας. Μέσα στή γενική σύγχυση εἶναι πολύ πιθανό ὁ κύριος τῶν Ἀθηνῶν Ἀντώνιος Acciaiuoli νά ἔγινε γιά λίγο κύριος τῆς Κορίνθου, γιατί σέ ἕνα ἔγγραφο ὀνομάζεται "signore de Corinto in Romania"[274]. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 1431, τουρκική στρατιά εἰσέβαλε στήν Πελοπόννησο καί λεηλάτησε γιά ἄλλη μιά φορά τό Ἐξαμίλιο[275].

Ἡ κατάσταση φάνηκε νά καλυτερεύει ὅταν ἔγινε δεσπότης τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μορέως ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, τελευταῖος αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου. Τό 1429-30 ἡ Πάτρα, τελευταία πόλη πού κρατοῦσαν οἱ Φράγκοι, ἔπεσε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων τοῦ δεσποτάτου κι ἔτσι ὁλόκληρη ἡ χερσόνησος, ἐκτός ἀπό τίς βενετικές κτήσεις, ἐπανῆλθε στόν ἔλεγχο τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ Κωνσταντίνος, γιά τήν καλύτερη διοίκηση τοῦ δεσποτάτου, ἔβαλε ἐπικεφαλῆς τῶν σημαντικότερων πόλεων ἔμπιστα πρόσωπα. Ἔτσι στόν Μυστρά διόρισε διοικητή τόν Γεώργιο Φραντζή καί στήν Κόρινθο τόν Ἰωάννη Καντακουζηνό[276]. Τό 1443, γιά νά ἀσφαλίσει τίς βυζαντινές κτήσεις τῆς Πελοποννήσου, ἔχτισε πάλι τό Ἑξαμίλιο τεῖχος[277]. Ἀμέσως ἔπειτα ἐξεστράτευσε πέρα ἀπό τόν Ἰσθμό, κυρίευσε τή Θήβα, καί ἔφθασε ὡς τήν Πίνδο[278]. Οἱ νέες αὐτές ἐξελίξεις ἀνάγκασαν τόν Μουράτ νά ἐκστρατεύσει προσωπικά ἐναντίον τοῦ δεσποτάτου τό χειμώνα τοῦ 1446. Φθάνοντας στό Ἑξαμίλιο καί ἀφοῦ εἶδε πώς ὁ στρατός τοῦ Κωνσταντίνου, πού εἶχε παραταχθεῖ στήν ἀντίθετη πλευρά (σέ 60.000 τόν ὑπολογίζει ὁ Δούκας)[279], δέν ὑποχωροῦσε, διέταξε νά πλήξουν τό τεῖχος μέ τά τηλεβόλα. Μετά ἀπό 4 μέρες ἄρχισε ἡ γενική ἐπίθεση[280]. Ὁ σουλτάνος μέ τούς γενιτσάρους του πολεμοῦσε στή μέση τοῦ τείχους. Τά τηλεβόλα δέν ἄφηναν τούς στρατιῶτες τοῦ δεσποτάτου νά μάχονται στίς ἐπάλξεις. Ἕνα μέρος τοῦ τείχους κυριεύθηκε πρῶτο καί οἱ ὑπερασπιστές του τό ἐγκατέλειψαν, παρασύροντας στή φυγή τους καί τούς ὑπόλοιπους. Οἱ δεσπότες στήν ἀρχή προσπάθησαν νά συγκρατήσουν ὅσους ὑποχωροῦσαν, ἀλλά, ὅταν ἡ φυγή γενικεύτηκε, ἀποχώρησαν κι αὐτοί γιά νά μήν πιαστοῦν αἰχμάλωτοι. Ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει πώς δέν κλείστηκαν στόν Ἀκροκόρινθο, ἐπειδή τό φρούριο δέν διέθετε πολλά ἐφόδια, ὥστε νά ἀντέξει σέ μιά μακρόχρονη παλιορκία[281]. Ὁ Δούκας κάνει λόγο γιά προδοσία τῶν Ἀλβανῶν[282].

Ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου ἦταν ἐκείνη πού ὑπέφερε πρώτη καί περισσότερο ὕστερα ἀπό τήν ἅλωση τοῦ τείχους[283]. Ὁ Μουράτ ἔπιασε μέ ἀπάτη 300 αἰχμαλώτους κοντά στίς Κεχριές (στό ὄρος Ὀξύ) καί τούς ἔσφαξε ὅλους[284]. Ἔπειτα χώρισε τό στρατό του σέ δυό μέρη καί τό ἕνα, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Τουραχάν, τό ἔστειλε στό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ἴδιος μέ τόν ὑπόλοιπο στρατό προχώρησε πρός τήν πόλη τῶν Βασιλικῶν, τήν ἴδια μέρα πού ἔπεσε τό Ἑξαμίλιο. Κατέλαβε τήν πόλη ἀμέσως, γιατί δέν ἦταν χτισμένη σέ ὀχυρό μέρος καί γιατί ὁ μάχιμος πληθυσμός ἔλειπε στήν ὑπεράσπι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ση τοῦ 'Εξαμιλίου. Αἰχμαλώτισε τούς κατοίκους της καί ἀμέσως ἔπειτα πολιόρκησε τήν ἀκρόπολη, ὅπου εἶχε καταφύγει ἄμαχος πληθυσμός. 'Ο Μουλγέριος, πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ὀλιγάριθμης φρουρᾶς της, ἀποφάσισε τήν παράδοση τῆς ἀκροπόλεως, γιατί φοβόταν βίαιη κατάληψή της. 'Ο σουλτάνος μετέφερε τούς αἰχμαλώτους στό Αἴγιο καί φεύγοντας, πυρπόλησε τά σπίτια τῆς μικρῆς πόλης[285]. Στή συνέχεια πολιόρκησε τήν Πάτρα, ἔφτασε σπέρνοντας τήν καταστροφή ὡς τήν Γλαρέντζα καί, ἀφοῦ ἑνώθηκε μέ τό στρατό τοῦ Τουραχάν, ἐγκατέλειψε τήν Πελοπόννησο.

Τό ἔτος 1452 ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β', σχεδιάζοντας τήν πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔστειλε στήν Πελοπόννησο τόν Τουραχάν μέ μεγάλη στρατιωτική δύναμη, γιά νά ἐμποδίσει τούς δύο δεσπότες, Θωμά καί Δημήτριο, ἀδελφούς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα, νά στείλουν βοήθεια στήν πολιορκούμενη πρωτεύουσα. Πράγματι, ὁ Τουραχάν εἰσέβαλε μέ τούς δυό γιούς του, 'Ομάρ καί 'Αχμέτ, στήν Πελοπόννησο λεηλατώντας, οἱ Ἕλληνες ὅμως κατόρθωσαν νά καταστρέψουν ἕνα μέρος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἐπικεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ 'Αχμέτ, καί νά πιάσουν τόν τελευταῖο αἰχμάλωτο. Τόπος τῆς μάχης ἦταν ἕνα στενό πέρασμα, πού ὁ Χαλκοκονδύλης τοποθετεῖ κοντά στίς Μυκῆνες[286]. 'Ο Ψευδοφραντζῆς ὅμως ἐντοπίζει τή σκηνή στό πέρασμα τοῦ Λεονταρίου, πού ἑνώνει τήν 'Αρκαδία μέ τή Μεσσηνία[287]. Ἄν πιστέψουμε τόν πρῶτο, πού εἶναι πιό ἀξιόπιστη πηγή, ἡ ἥττα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καί ἡ αἰχμάλωσία τοῦ 'Αχμέτ πρέπει νά ἔγιναν στό στενό τῶν Δερβενακίων ἤ τοῦ 'Αγιονορίου. 'Ανεξάρτητα πάντως ἀπό τόν τόπο πού ἔγινε ἡ μάχη, ἡ νίκη αὐτή τῶν 'Ελλήνων, μέσα στίς δύσκολες ἐκεῖνες ὧρες, ἦταν πολύ σημαντική, "ἡ τελευταία ἀκτίς λυκόφωτος πρό τοῦ σκότους αἰώνων ὅλων", ὅπως χαρακτηριστικά γράφτηκε[288].

Οἱ τρομακτικές καί ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές τῶν Τούρκων εἶχαν δύο συνέπειες γιά ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο, καί περισσότερο γιά τήν περιοχή τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία λόγω τῆς θέσεώς της δεχόταν πρώτη τή μανία τῶν ἐχθρῶν. 'Η πρώτη συνέπεια ἦταν ὅτι ὁ πληθυσμός ἀποτραβήχτηκε στά ψηλότερα μέρη - οἱ κάτοικοι τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ὁριστικά στόν 'Ακροκόρινθο - καί τά κάστρα πλήθυναν[289]. Στίς πηγές τῆς περιόδου αὐτῆς συναντᾶμε ὀνόματα φρουρίων πού δέ μαρτυροῦνται τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας. (Τρίκαλα, Φονιάς, Τάρσός, Γαρδίκι,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ρούπελη, 'Ακριβή, Ξυλόκαστρο). Βρίσκονται σχεδόν όλα στή δυτική Κορινθία καί μερικά, τουλάχιστο, πρέπει νά ύπήρχαν από τήν έποχή τής κυριαρχίας τών Φράγκων. 'Η περιοχή αύτή έπεσε άρκετά νωρίς σέ έλληνικά χέρια καί ίσως γι' αύτό τά ονόματα τών φρουρίων της δέν αναφέρονται σέ φραγκικά έγγραφα. Σχετικά μέ τόν 'Ακροκόρινθο γνωρίζουμε πώς τήν έποχή αύτή διέθετε τρεις γύρους τειχών[290]. 'Επίσης, οί 'Ιππότες τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννη, κατά τή διάρκεια τής σύντομης παραμονής τους στήν Κόρινθο, φαίνεται ότι είχαν έπισκευάσει τμήματα τοῦ φρουρίου[291].

'Η δεύτερη συνέπεια τών τουρκικών έπιδρομών ήταν ή μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τής περιοχής, πού είχε ήδη ύποστεῖ τά πάνδεινα από τίς τουρκικές πειρατικές έπιδρομές τοῦ προηγούμενου αιώνα. 'Αποτέλεσμα τών πειρατικών έπιδρομών ήταν ή αποδημία τών κατοίκων σέ άλλες περιοχές. Τώρα οί μόνοι οίκισμοί, πού θά μποροῦσαν νά ονομαστοῦν χωριά, μέ τή σημερινή σημασία τής λέξης, ήταν όσοι διέθεταν οχυρώσεις. Οί κάτοικοι κατέφευγαν στίς βενετοκρατούμενες κυρίως περιοχές, όπου εύρισκαν κάθε είδους εύκολία[292]. Τό μεγαλύτερο ρεῦμα προσφύγων κατευθυνόταν πρός τό Ναύπλιο, πού έξακολούθησε νά μένει σέ ενετικά χέρια γιά πολλά χρόνια μετά τήν κατάληψη τής Πελοποννήσου από τούς Τούρκους, καί τοῦ οποίου ο πληθυσμός αύξανόταν προοδευτικά[293]. 'Εκτός από τίς έπιδρομές τών Τούρκων, ώς πρόσθετη αιτία ερημώσεως τής περιοχής πρέπει νά αναφέρουμε καί τίς συχνές επιδημίες[294].

Τήν άνοιξη τοῦ 1458 ο ίδιος ο σουλτάνος Μωάμεθ Β', επικεφαλής μεγάλης τουρκικής στρατιάς, αποφάσισε νά δώσει τό τελευταίο χτύπημα εναντίον τών δύο δεσποτών τής Πελοποννήσου, αδελφών Θωμᾶ καί Δημητρίου Παλαιολόγου, καί νά θέσει έτσι τέρμα στίς έριδές τους. 'Αφορμή τής εκστρατείας του ήταν ή καθυστέρηση τής καταβολής τοῦ ετήσιου φόρου πού πλήρωναν οί δυό δεσπότες στούς Τούρκους. 'Ο σουλτάνος έστειλε πρέσβεις γιά νά ζητήσουν τήν πληρωμή πού καθυστεροῦσε γιά τρία περίπου χρόνια, ο Θωμάς αρνήθηκε καί ή ενέργειά του αύτή είχε ώς αποτέλεσμα τήν καταστροφή τοῦ δεσποτάτου[295]. 'Ο Μωάμεθ πέρασε τόν 'Ισθμό χωρίς νά βρεῖ καμιά αντίσταση καί έφτασε στήν Κόρινθο. 'Εκεῖ, επειδή διαπίστωσε ότι ήταν δύσκολο νά καταλάβει τόν 'Ακροκόρινθο - ή φύση τοῦ εδάφους δέν επέτρεπε νά τοποθετηθοῦν τά κανόνια κοντά στά τείχη —[296] άφησε ένα μέρος τοῦ στρατοῦ του μέ αρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χηγό τόν ἀρνησίθρησκο Μαχμούτ πασά νά τόν πολιορκεῖ, καί ὁ ἴδιος,-μέ τόν ὑπόλοιπο στρατό του, προχώρησε πρός τό ἐσωτερικό. Οἱ φοβερές καταστροφές πού ἀκολούθησαν καί πού συνεχίστηκαν στήν ἐπόμενη ἐκστρατεία τοῦ 1460, ἄρχισαν ἀπό τίς περιοχές Φλιοῦντος καί Φενεοῦ, ὅπου ὑπῆρχαν ἑστίες ἀντιστάσεως. Τά σχετικά μέ τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Μεχμέτ Β' στίς περιοχές αὐτές μᾶς διηγεῖται μέ λεπτομέρεια ὁ βυζαντινός ἱστορικός Χαλκοκονδύλης[297]. Φθάνοντας ὁ Μωάμεθ στήν περιοχή Φενεοῦ, πολιόρκησε τόν Ταρσό καί τόν ἀνάγκασε νά παραδοθεῖ. Πρίν φύγει, πῆρε μαζί του 300 παιδιά γιά τά τάγματα τῶν γενιτσάρων. Ἀμέσως ἔπειτα ἔφτασε στόν Πολύφεγγο, ὀχυρό φρούριο τῆς περιοχῆς Νεμέας, ὅπου εἶχαν ζητήσει προστασία πολλοί Ἕλληνες καί Ἀλβανοί τῆς περιοχῆς. Ὁ σουλτάνος κατόρθωσε νά καταλάβει τήν πηγή ἀπ' ὅπου ὑδρεύονταν οἱ πολιορκούμενοι καί τούς ἀνάγκασε νά στείλουν πρέσβεις γιά συνθηκολόγηση. Τήν ἴδια στιγμή ὅρμησαν οἱ γενίτσαροι, κατέλαβαν τό φρούριο καί ἐξανδραπόδισαν τόν πληθυσμό.

Ἀκολούθησε ἡ σειρά τῶν ὀχυρῶν τῆς Ἀκριβῆς καί τῆς Ρούπελης. Οἱ γενίτσαροι ἀνέβηκαν στά τείχη τῆς πρώτης, τήν κατέλαβαν καί ἐξανδραπόδισαν τούς κατοίκους. Στή Ρούπελη εἶχαν καταφύγει πολλοί Ἕλληνες, Ἀλβανοί καί ἄμαχος πληθυσμός. Δύό ἡμέρες πολιορκοῦσε ὁ τουρκικός στρατός τό φρούριο τῆς Ρούπελης χωρίς ἀποτέλεσμα καί μέ μεγάλες ἀπώλειες. Ὁ σουλτάνος ἀποφάσισε νά ἐγκαταλείψει τήν πολιορκία, ἀλλά, ἐνῶ ἑτοιμαζόταν νά φύγει, οἱ πολιορκούμενοι τοῦ ἔκαναν προτάσεις νά παραδώσουν ἐθελοντικά τό κάστρο. Μετά τήν παράδοσή του, οἱ κάτοικοι στάλθηκαν νά κατοικήσουν στήν Κωνσταντινούπολη, μέ ἐξαίρεση 20 περίπου Ἀλβανούς πού, ἄν καί εἶχαν παραδοθεῖ στόν Ταρσό, κατέφυγαν πάλι στό φρούριο τῆς Ρούπελης. Αὐτούς τούς σκότωσε ὅλους παραδειγματικά, θραύοντας τά κόκκαλα τῶν χεριῶν καί ποδιῶν τους[298].

Μετά τήν κατάληψη τῆς Ρούπελης ὁ Μεχμέτ ἄφησε τό κορινθιακό ἔδαφος καί κατευθύνθηκε σέ ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου. Ξαναγύρισε ὅμως σύντομα στήν Κόρινθο γιά νά λάβει καί αὐτός μέρος στήν πολιορκία της. Εἶχαν περάσει τέσσερις μῆνες ἀπό τήν ἔναρξη τῆς πολιορκίας. Ὁ στρατός τοῦ σουλτάνου ὑπέφερε ἀπό τίς κακουχίες καί τά ζῶα πέθαιναν ἀπό τήν πείνα[299]. Ἐπικεφαλῆς τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἀκροκορίνθου ἦταν κάποιος Νικηφόρος Λουκάνης, ἐπει-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δή ὁ Ματθαῖος Ἀσάνης, φρούραρχος τῆς Κορίνθου[300] καί ὁλόκληρης τῆς καστελλανίας[301], ἔλειπε ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐχθροπραξίες. Ὁ τελευταῖος ξεκινώντας ἀπό τό Ναύπλιο, κατόρθωσε νά ἀποβιβαστεῖ μέ πλοιάριο στίς Κεχριές καί διαφεύγοντας τήν προσοχή τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ νά ἐφοδιάσει τούς πολιορκούμενους μέ λίγα τρόφιμα[302]. Ὁ σουλτάνος μετά τήν ἐπιστροφή του στήν Κόρινθο ἔστειλε πρεσβεία στόν Ἀσάνη νά τοῦ παραδώσει τήν πόλη, ἀπειλώντας ὅτι διαφορετικά θά ἐξανδραποδίσει τούς κατοίκους καί "τούς πέριξ κακίστῳ παραδώσει ὀλέθρῳ". Ὁ Ἀσάνης ἀπάντησε ἀρνητικά ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στή θέση τῆς πόλης καί στήν τριπλή ὀχύρωσή της. Οἱ Τοῦρκοι, χτυπώντας μέ τά τηλεβόλα, ἀνάγκασαν τούς ὑπερασπιστές τοῦ πρώτου καί πιό ἀδύνατου τείχους νά τό ἐγκαταλείψουν. Τά τηλεβόλα ἄρχισαν νά χτυποῦν καί τό δεύτερο τεῖχος στό ὁποῖο προξένησαν σημαντικές καταστροφές. Ἀκολούθησε τουρκική ἔφοδος γιά τήν κατάληψη καί τοῦ τείχους αὐτοῦ, ἀλλά χωρίς ἐπιτυχία[303]. Οἱ ὑπερασπιστές τοῦ φρουρίου περιῆλθαν σέ δεινή κατάσταση ἀπό ἔλλειψη τροφίμων, πράγμα πού ὁ σουλτάνος πληροφορήθηκε ἀπό τόν ἐπίσκοπο τῆς πόλης, πού τόν εἰδοποίησε μέ εἰδικό ἀπεσταλμένο. Ὁ Μωάμεθ ἐπανέλαβε τίς προτάσεις καί ὁ Ἀσάνης, βλέποντας πώς ἡ ἀντοχή τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε ἐξαντληθεῖ, δέχτηκε νά παραδώσει τό φρούριο[304]. Ἡ πτώση τῆς Κορίνθου σήμανε τήν ἀρχή τοῦ τέλους τοῦ ἑλληνικοῦ δεσποτάτου τῆς Πελεποννήσου, γι' αὐτό καί ὁ Φραντζής κακίζει τούς ἀρχηγούς Ἀσάνη καί Λουκάνη, ἀποκαλώντας τους εἰρωνικά "γενναίους ἄρχοντας", ἐπειδή παράδωσαν τήν "κεφαλήν τοῦ σώματος τοῦ Μορέως"[305]. Οἱ Τοῦρκοι ὀχύρωσαν καλά τό φρούριο ἀφήνοντας πολεμοφόδια, κανόνια καί φρουρά ἀπό 400 ἄνδρες. Ὀχυρώθηκαν ἐπίσης τά σπουδαιότερα ἀπό τά γύρω φρούρια, ἐνῶ ὁ στρατός γκρέμισε τά ὑπόλοιπα, μεταφέροντας τούς κατοίκους τους στήν Κωνσταντινούπολη καί συμπληρώνοντας ἔτσι τήν ἐρήμωση τῆς περιοχῆς[306]. Οἱ δεσπότες ἀναγκάστηκαν νά παραδώσουν στό σουλτάνο ἐκτός ἀπό τήν Κόρινθο τήν περιοχή Αἰγίου καί Πάτρας[307].

Μετά τήν ἐπιτυχή αὐτή ἐκστρατεία, ὁ Μωάμεθ ἐπανῆλθε στήν Πελοπόννησο σύντομα, ἐξ αἰτίας τῆς καταστάσεως πού δημιουργήθηκε ἐκεῖ, μετά τήν ἀναχώρησή του. Ὁ ἕνας ἀπό τούς δεσπότες, ὁ Θωμάς, διέπραξε τό σφάλμα νά ἐπιτεθεῖ ὄχι μόνο κατά τῶν φρουρίων πού ἀνῆκαν στόν ἀδελφό του Δημήτριο, ἀλλά καί ἐναντίον τῶν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐδαφῶν τοῦ σουλτάνου. Ὁ σουλτάνος ἀναγκάστηκε τό Μάιο τοῦ 1460 νά ἐκστρατεύσει γιά μιά τελευταία φορά στήν Πελοπόννησο. Ὁ Μυστρᾶς κυριεύθηκε καί ὁ δεσπότης Δημήτριος παραδόθηκε στόν ἐχθρό. Στή συνέχεια στράφηκε ἐναντίον τῶν ἐδαφῶν τοῦ Θωμᾶ, τόν ὁποῖο ἀνάγκασε νά ἐγκαταλείψει τήν Πελοπόννησο, καί προχώρησε, σπέρνοντας τήν καταστροφή, πρός τή δυτική, τήν κεντρική καί τή βόρεια Πελοπόννησο. Ἀπό τή Βοστίτσα κατευθύνθηκε πρός τήν Κόρινθο. Περνώντας γιά ἄλλη μιά φορά ἀπό τήν περιοχή Φενεοῦ καί Φλιοῦντος ἔστειλε στά χωριά κήρυκες νά ἀναγγείλουν στούς κατοίκους ὅτι ὁ σουλτάνος τούς συγχωροῦσε γιά τά περασμένα καί τούς προέτρεπε "κατιόντας ἀπό τῶν πολισμάτων ἀγοράν παρέχειν τῷ βασιλέως στρατῷ". Μερικοί πείσθηκαν, κατέβηκαν στό στρατόπεδο τῶν Τούρκων καί πιάστηκαν αἰχμάλωτοι[308]. Ὁ Μωάμεθ εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τά φρούρια τῆς περιοχῆς αὐτῆς στήν προηγούμενη ἐκστρατεία του, ἀλλά, καθώς φαίνεται, στό διάστημα τῆς ἀπουσίας του εἶχαν ξεφύγει ἀπό τόν ἔλεγχό του. Γιά τό λόγο αὐτόν οἱ Τοῦρκοι κήρυκες διαλαλοῦσαν στά πολίσματα ὅτι ὁ βασιλεύς "τῶν παρεληλυθότων συγγνώμην ἴσχοι". Ὁ Χαλκοκονδύλης ὡς αἰτία τῆς δεύτερης αὐτῆς ἐκστρατείας τοῦ σουλτάνου στά ἐδάφη τοῦ Φλιοῦντος ἀναφέρει τό ἀλβανικό στοιχεῖο τῆς περιοχῆς. Οἱ Ἀλβανοί πού κατοικοῦσαν σέ ὀχυρωμένους τόπους ἦταν ταραχοποιοί καί συμπαρέσυραν καί τούς Ἕλληνες[309]. Ἔτσι ὁ Μεχμέτ θέλησε νά τούς ἐξασθενήσει, γιά νά μήν ἐπαναστατήσουν ἀργότερα.

Μέ τίς ἐπιχειρήσεις στήν περιοχή τοῦ Φλιοῦντος ἔληξε καί ἡ δεύτερη ἐκστρατεία τοῦ σουλτάνου μέ ἐπιτυχία, ἀφοῦ ὁλόκληρη ἡ Πελοπόννησος εἶχε καταληφθεῖ ἐκτός ἀπό τά φρούρια πού βρίσκονταν σέ ἐνετικά χέρια. Ὡστόσο, οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις ἐπαναλήφθηκαν στήν περιοχή μετά ἀπό μικρό χρονικό διάστημα. Στίς ἀρχές Μαΐου τοῦ 1463 οἱ Τοῦρκοι πῆραν μέ προδοσία τό Ἄργος, πού ἀνῆκε στούς Βενετούς[310]. Οἱ τελευταῖοι ἀντιδρώντας ἀμέσως, ἀνακατέλαβαν μέ εὐκολία τήν πόλη καί τό φρούριο τοῦ Ἄργους[311] καί εἰσχωρώντας στήν περιοχή τῆς Κορίνθου, κυρίευσαν τό κάστρο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου[312]. Φθάνοντας στόν Ἰσθμό ἔχτισαν γιά ἄλλη μιά φορά τό Ἑξαμίλιο τεῖχος — "κακῶς, ἀπό τῆς συντομίας", ὅπως γράφει ὁ Φραντζής[313] — , καί πολιόρκησαν τόν Ἀκροκόρινθο, γνωρίζοντας ὅτι "εἰ προσχωροίη καί ἡ Κόρινθος σφίσι, καί τά λοιπά τῆς Πελοποννήσου αὐτίκα χωρήσουσιν"[314]. Ὁ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Ακροκόρινθος ὅμως δέν ἦταν εὔκολο νά καταληφθεῖ καί οἱ Βενετοί ἀποφάσισαν νά ἐγκαταλείψουν τίς ἐπιχειρήσεις, ἐπειδή ἔφθανε ὁ χειμώνας καί πλησιάζε στόν 'Ισθμό ἰσχυρός τουρκικός στρατός[315]. Τό 'Εξαμίλιο κυριεύθηκε χωρίς μάχη καί σέ λίγες μέρες ὑπέκυπτε στούς Τούρκους ὁλόκληρη ἡ Πελοπόννησος[316]. 'Η κατάληψη τῆς χερσονήσου εἶχε ἐπέλθει πιά ὁριστικά.

'Από τούς συνεχεῖς πολέμους ἡ χώρα εἶχε μεταβληθεῖ σέ ἐρείπια, ὅπως μαρτυροῦν τά ἐρειπωμένα κάστρα πού συναντοῦμε στούς καταλόγους τῆς περιοχῆς. 'Απ' αὐτά τά περισσότερα πρέπει ἀσφαλῶς νά καταστράφηκαν στή διάρκεια τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Στήν καστελλανία τῆς Κορίνθου ἀναγράφονται ὡς ἐρειπωμένα φρούρια ὁ "Αγιος Βασίλειος, πού ἄλλαξε διαδοχικά χέρια κατά τόν Α' τουρκοβενετικό πόλεμο, τό 'Αγιονόρι, τό Ξυλόκαστρο, τό φρούριο τοῦ Φενεοῦ καί τό 'Αγγελόκαστρο[317].

Παραπάνω ἔγινε λόγος γιά τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀχυρῶν τήν ἐποχή πού προηγήθηκε τῆς ὁριστικῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Τούρκων. Τήν ἴδια ἐποχή μαρτυρεῖται στίς πηγές καί ἕνας ἀρκετά μεγάλος ἀριθμός νέων τοπωνυμίων: Κέρκοβα, Σελιάνα, Κλουκίνες, Κοντόσταβλος, Σόϊκα, Χαλκί, εἶναι τά κυριότερα ἀπ' αὐτά. Στίς δυό τελευταῖες περιόδους, δηλ. ἀπό τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων ὥς τήν ὁριστική ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων, σέ περιοχές πού δέν μνημονεύονται στίς πηγές βρίσκουμε τούς βυζαντινούς ναούς τῆς Μεταμορφώσεως στά Ταρσινά (ΙΓ' αἰώνα, ἴσως καί νωρίτερα), καί τό ναό τῆς 'Αγίας Τριάδας Σοφικοῦ (α' μισό ΙΓ' αἰώνα). 'Ο πρῶτος ἀνήκει στόν τύπο τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μέ τρουλο[318], ἐνῶ ὁ μικρός ναός τῆς 'Αγίας Τριάδας εἶναι σταυρεπίστεγος μέ τρίπλευρη κόγχη ἱεροῦ[319]. Στήν περιοχή Σοφικοῦ, ὅπως εἴδαμε, ὑπάρχουν κι ἄλλοι ναοί τῆς προηγούμενης περιόδου καί παλαιοχριστιανικά λείψανα. Τό παλαιότερο στρῶμα ἁγιογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στήν Καρυά Τρικάλων ἀνήκει στούς παλαιολόγειους χρόνους[320]. Στό Σκίνο Περαχώρας, ἡ πρώτη ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος χρονολογεῖται στόν ΙΒ'- ΙΓ' αἰώνα, ἐνῶ λίγο πιό ψηλά ἀπό τό ναό αὐτόν, σέ βυζαντινό ἀσκητήριο βραχώδους πλαγιᾶς, σώζονται λείψανα τοιχογραφιῶν τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου[321]. Στόν 'Ασπρόκαμπο τῆς ἴδιας περιοχῆς, ἡ τρουλωτή μονόκλιτη ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Νικολάου, ἄλλοτε καθολικό μονῆς, διασώζει ἀξιόλογες βυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ ΙΓ' αἰώ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

να[322]. Στόν ΙΒ' μέ ΙΓ' αἰώνα ἀνήκουν τά παλαιότερα μέρη τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στό Λουτράκι[323]. Θραύσματα ἀγγείων καί θεμέλια τοίχων μεσαιωνικῆς ἐποχῆς ἐντοπίστηκαν στήν Εὐαγγελίστρια καί στόν Προφήτη Ἠλία Στιμάγκας καθώς καί στή θέση "Κάστρο" τοῦ χωριοῦ Κούτσι[324].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Honigmann, Synecdēmos, σ. 16. Bon, Pēloponnēse, σ. 7,117. Γρυτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 76. Scranton, Med.Architecture, σ. 6.

2. Ἰουλιανός, σ. 222 κ.ἑ..

3. W. Vollgraff, Argos dans la dépendance de Corinthe au IVe siècle: L' Antiquité Classique 14(1945)19.

4. Ἰουλιανός, σ. 223 "Πῶς οὖν εὔλογον ἐκείνοις μέν ὑπάρχειν τήν ἀτέλειαν τήν πάλαι δοθεῖσαν, τούς δέ ἐπί τοῖς ὁμοίοις δαπανήμασιν ἀφεθέντας πάλαι, τυχόν δέ οὐδέ τήν ἀρχήν ὑπαχθέντας, νῦν ἀφῃρῆσθαι τήν προνομίαν ἧς ἠξιώθησαν;"

5. Πρβλ. C. Mamertini, Gratiarum actio de consulatu suo Iuliano imp., ἔκδ. E. Galletier (Panégyriques Latins, τ. III) Paris 1955, σ. 24, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἀνανέωση τειχῶν τῶν πελοποννησιακῶν πόλεων, ἐπί αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ.

6. Ἰουλιανός, σ. 219-20.

7. Libanii, Opera, ἔκδ. R. Foerster, τ.Β΄, Hildesheim 1963 (ἀπό τήν ἔκδοση Λιψίας 1904), σ. 98 "πατρῴα μοι πρός ὑμᾶς ὑπάρχει φιλία· καί γάρ ᾤκησε παρ'ὑμῖν ὁ ἐμός πατήρ καί ἀναχθεύς ἔνθεν, ὥσπερ ἐκ Φαιάκων Ὀδυσσεύς, τῆς πολυχρονίου πλάνης ἀπηλλάγη" Βλ. καί Ἰουλιανός, σ. 51.

8. Ζώσιμος, σ. 253-254.

9. Ζώσιμος, σ. 254. L. Schmidt, Die Ostgermanen, München,1969, σ. 430. Οἱ καταστροφές πού ἐπέφεραν οἱ Γότθοι διαπιστώνονται καί ἀπό ἀρχαιολογικά στοιχεῖα (Scranton, Med. Architecture, σ. 9, 10, 13, 14 . Gregory, Late Roman Wall, σ. 267, 269, 279). Ἕνα ἀπό τά κτήρια πού δοκίμασαν τή συμφορά ἦταν καί τό Ἱερό τοῦ Ποσειδῶνος στόν Ἰσθμό (A. Beaton-P. Clement, Tha Date of the Destruction of the Sanctuary of Poseidon on the Isthmus of Corinthi Hesp. 45(1976) 277. Τό ἔτος 267-268 ἡ Κόρινθος εἶχε πάλι καταστραφεῖ ἀπό τούς Γότθους (Ζώσιμος , σ. 40. L. Schmidt, ὅ.π., σ. 216).

10. C. Claudiani, In Rufinum II, στ. 190 "non mare fumasset geminum flagrante Corintho". Finley, Corinth, σ. 477.

11. Biers, Phlius 42(1973) 108, σημ. 14. Ὁ G. Hertzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπί τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, μετ. Π. Καρολίδου, τ. Γ΄, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 487, ἀναφέρει ὅτι οἱ Γότθοι πέρασαν μέσω τῆς Νεμέας.

12. Εὐνατίου, Βίοι Φιλοσόφων καί Σοφιστῶν, ἔκδ. Loeb, σ. 464 .

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

A. H. M. J o n e s - J. R. M a r t i n d a l e - J. M o r r i s, The Prosopography of the Later Roman Empire, τ. Α΄ Cambridge 1971, σ. 435.

13. C. C l a u d i a n i, De bello Gothico, στ. 611-14. Ε. Χ ρ υ σ ο ῦ, Οἱ Βησιγότθοι στήν Πελοπόννησο (396-397 μ.Χ.). Ἀνακ. στό Β΄ Συνέδριο Πελοπον. Σπουδῶν, Πάτρα, 25-31 Μαΐου , 1980 (ὑπό ἔκδοση).

14. W. D i t t e n b e r g e r, Sylloge inscriptionum graecarum, τ. Β΄, Hildesheim 1960, ἀρ. 908. Βλ. καί K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 51.

15. C o d e x T h e o d o s i a n u s, XI 1, 33(10 Ὀκτ. 424) Ε. Χ ρ υ σ ο ῦ, Βησιγότθοι, ὅ.π..

16. J. H a r r i s, Coins Found at Corinth: Hesp. 10(1941) 156.

17. C. C l a u d i a n i, De tertio consulatu Honorii augusti panegyris, στ. 459 κ.ἑ..L. S c h m i d t, ὅ.π., σ. 431. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Βυζαντινή Ἱστορία (324-1071), ἐν Ἀθήναις 1977, σ. 53.

18. G r e g o r y, Late Roman Wall, σ. 278-279.

19. S c r a n t o n, Med.Architecture, σ. 7.

20. L. S c h m i d t, ὅ.π., σ. 227.

21. G r e g o r y, Late Roman Wall, σ. 270.

22. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, τ. Δ΄, De aedificiis, IV, 2,1 καί IV, 2,24(σ.108,111).

23. P. C l e m e n t, Alaric and the Fortifications of Grece: Ἀρχαία Μακεδονία II (Β΄Διεθνές Συμπόσιον Θεσσαλονίκης 1973), Θεσσαλονίκη 1977 , σ. 136, 137. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, The Date of the Hexamilion: Μελετήματα στή μνήμη τοῦ Βασιλείου Λαούρδου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 163, 164.

24 B e e s, Griech. Inschriften, σ. 9-10.

25. G r e g o r y, Late Roman Wall, σ. 272, 280.

26. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, τ. Α΄, De bellis, II 4, 11(σ. 164) "οὕτω τε σχεδόν ἅπαντας Ἕλληνας, πλήν Πελοποννησίων, διεργασάμενοι ἀπεχώρησαν, A g a t h i a e myrinaei, Historiarum libri quinque, ἔκδ. R. Keydell, E 23, 6 (σ. 194).

27. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, De aedificiis, IV, 2, 24 (σ. 111). Βλ. καί B e e s, Griech. Inschriften, σ. 1, 6, ὅπου δημοσιεύονται δυό ἐπιγραφές, σχετικές μέ τήν ἵδρυση τοῦ τείχους. Ἐπίσης. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 6.

28. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, De aedificiis, IV 2, 27-28 (σ. 112). Γιά τό τεῖχος βλ. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφαί Λεχαίου, ΑΔ 17 B_1(1961-62) 78-83. Ἐπίσης B r o o n e e r, Isthmia, 24(1955) 124, 27(1958) 20-22, 28(1959) 320-321. Δίπλα στό τεῖχος, κοντά στό ἀρχαῖο ἱερό τοῦ Ποσειδώνα κατασκευάστηκε φρούριο.

29 B o n, Acrocorinth, σ. 129, 272, 273.

30. I o a n n i s M a l a l a e, Chronographia, CSHB, Bonnae 1831, σ.418.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θεοφάνης σ. 168. Evagrii, The Ecclesiastical History, ἔκδ. J. Bidez - L. Parmantier, Amsterdam 1964, IV, 8, (σ. 159). Προκόπιος, De aedificiis IV, 2,24 (σ. 111). Bon, Péloponnèse, σ. 15. Γριτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 106, 123, Scranton Med. Architecture, σ. 8. Ε. Χρυσοῦ, Συμβολή, ὅ.π. σ. 83.

31. Πάλλα, Ἀνασκ. ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1956, σ. 178.

32. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφή ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1954, σ. 218.

33. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ: ΠΑΕ 1976, σ. 184. Βλ. καί ΠΑΕ 1970 σ. 109, 1972 σ. 232.

34. C. de Boor, Nachträge zu den Notitiae Episcopatuum:Zeitschrift für Kirchengeschichte, 12(1891) 303-322, 519-534. (Ἡ παραπομπή ἀπό τόν Bon Péloponnèse, σ. 22). Κονιδάρη, Μητροπόλεις σ. 87 κ.ἑ. Τοῦ ἴδιου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 515-516. F. Dvornic, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Hattiesburg 1970, σ.241(ἀνατ. τῆς ἐκδ., Paris 1926). Γιά τήν Πελοπόννησο βλ. ἐπίσης Honigman Synecdēmos, σ. 4 Bon, Péloponnèse, σ. 24.

35. Bon, Péloponnèse, σ. 22, ὅπου ἀναγράφονται διάφορες ἀπόψεις. Βλ. καί H. G. Beck, Kirche und Theologische Literatur imbyzantinischen Reich, München 1959, σ. 150.

36. Πρβλ. V. Laurent, Les Notitiae: Byz. 7(1932) 521.

37. Corpus Juris Civilis, ἔκδ. P. Grueger, τ. 2, Berolini 1959, σ. 23 "πᾶσαν πόλιν...ἔχειν ἐκ παντός τρόπου ἀχώριστον καί ἴδιον τόν ἐπιμελησόμενον κατ' αὐτήν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐπίσκοπον θεσπίζομεν".

38. Πάλλα, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 43. Παπαχατζῆ, Παυσανίου Κορινθιακά, σ. 21.

39. Πάλλα, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 44.

40. ΑΔ, τ. 24 Β΄1(1969) 104 (ἀνακ. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη).

41. Γιαμαλίδου, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 406-407. Π. Καββαδία, Περί τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ ἀνασκαφῶν καί ἐργασιῶν; ΠΑΕ 1905, σ. 68. Ι. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφαί ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ καί ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἐν Ἐπιδαύρῳ: ΠΑΕ 1945-7 καί 1948, σ. 91.

42. Ν. Φαράκλα, Ἐπιδαυρία, ΑΕΠ, ἀρ. 12, Ἀθῆναι 1972, ἐπίμ. 3, σ. 1.

43. Ὀρλάνδου, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 74. Γριτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 87, 144. Βλ. ἐπίσης ΕΕΒΣ 36(1968) 412. (Βιβλιοκρ. Τ. Γριτσοπούλου).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

44. S. Charitonidis-R. Ginouvès, Bain romain de Zevgolatio, près de Corinthe: BCH 79(1955) 102 κ.ἑ..

45. Α Δ 25, Β1(1970) 159 (ἀναν. Ε. Πρωτοναταρίου-Δεϊλάκη). ΑΔ 24,Β1(1969) 103-104 (ἀναν. Ι. Παπαχριστοδούλου). Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου, Κορινθιακά σ.87.

46. ΕΕΒΣ, 36(1968) 412 (βιβλιοκρ. Τ. Γριτσοπούλου).

47. ΑΔ 27,Β1(1972) 212 (ἀναν. Χ. Κριτζᾶ).

48. Α. O r l a n d o s, Les monuments paléochrétiens decouverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, "Actes du Ve Congrès International d' Archéologie Chrétienne", (Aix-en-Provence, 13-19 Σεπτεμβρίου 1954), Città del Vaticano, Paris 1957, σ. 112. Στή ράχη Τσεμπές τῆς Νεμέας ἐντοπίσθηκε ἐπίσης παλαιοχριστιανική βασιλική (ΕΕΒΣ 36(1968) 411).

49. ΑΔ 20, Β1(1965), σ. 155 (ἀναν. C. Williams).

50. M i l l e r, Nemea, 44(1975) 154,45(1976) 202, 46(1977) 3, 47(1978) 72, 48(1979) 75, 85, 89 κ.ἑ..

51. R o s s, Reisen, σ. 44. Βλ. καί Π ά λ λ α-Ν τ ά ν τ η, Ἐπιγραφές, σ. 82-83, ὅπου ξαναδημοσιεύεται ἡ ἐπιγραφή καί χρονολογεῖται στόν ΣΤ΄ - Ζ΄ αἰώνα.

52. Α Δ 18,Β1(1963), σ. 75,76(ἀναν. Ο. Ἀλεξανδρῆ), 21, Β1 (1966) σ. 124 (ἀναν. Σ. Χαριτωνίδη) Βλ. καί BCH 87(1963) 736.

53. Α Δ 24, Β1(1969), 103 (ἀναν. Ἰ. Παπαχριστοδούλου).

54. Α Δ 22, Β1(1967) 220, 221(ἀναν. Φ. Δροσογιάννη).

55. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκαφαί ἐν Πελλήνῃ: ΠΑΕ 1931, σ. 73, κ.ἑ..

56. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκ. Πελλήνης ὅ.π., σ. 74, 81 κ.ἑ. Ἐπίσης ΠΑΕ 1932, σ. 62.

56α. Πληροφ. ὁμάδας Ἀρκαδ. Ἐρευνῶν (Ι. Πετρονώτης -Ι. Πίκουλας- Π. Βελισσαρίου).

57. ΑΔ 17, Β1(1961-62) 57, 60(ἀναν. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη).

58. Α Δ 22, Β1(1967) 221 (ἀναν. Φ. Δροσογιάννη).

59. ΑΔ 24, Β1(1969) 103 (ἀναν. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη).

60. Ὁ B o n, Péloponnèse, σ. 27, καταλήγει στό ἑξῆς συμπέρασμα γιά τήν Πελοπόννησο τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς:"...μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα κανένα ἀπό τά βαρβαρικά φύλα πού εἶχαν εἰσχωρήσει μέσα στίς διάφορες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας...δέν ἐγκαταστάθηκε κατά τρόπο πού νά ἀλλοιώσει τό χαρακτήρα τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ".

61. Μ ε ν ά ν δ ρ ο υ, Ἱστορία, ἔκδ. C. de Boor, Excerpta de legationibus, Berlin 1903, I, 1, 208 καί 2, 469. P.G. τ. 113, στ. 908. E v a g r i i, ὅ.π., VI, 10(σ. 228). B o n, Péloponnèse, σ. 31, 32. Πρβλ. P. G. τ. 116, στ. 1273 κ.ἑ.. P. L e m e r l e , Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démetrius. I. Le texte, Paris 1979, σ. 175, ὅπου ἀναφέρεται πώς οἱ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σλάβοι μέ τά μονόξυλά τους λεηλάτησαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἀνάμεσα στίς περιοχές πού λεηλατήθηκαν ἦταν καί ἡ Ἀχαΐα (...καί τήν Ἀχαΐαν πᾶσαν). Οἱ ἐπιδρομές ὅμως αὐτές ἔγιναν ἀργότερα. Βλ. Μ. Νυστάζοπούλου - Πελεκίδου, Συμβολή εἰς τήν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καί σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπί Μαυρικίου (582-602): Σύμμεικτα 2(1970) σ. 172-173. Ε. Χρυσοῦ, Συμβολή, ὅ.π., σ. 78.

62. Dujčev, Cronaca di Monem, σ. 16.

63. Σ. Κουγέα, Ἐπί τοῦ καλουμένου Χρονικοῦ περί τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας: NE 9(1912) 475. Τό σχόλιο ἔχει γραφεῖ στήν ὤα τοῦ κώδικος τῆς Δρέσδης, Da 12,φ. 6α. Βλ. καί Schreiner, Kleinchroniken, σ. 319.

64. PG, τ. 119, στ. 880 A.

65. Οἱ διάφοροι μελετητές στράφηκαν κυρίως γύρω ἀπό τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας. Ὁ Στ. Κυριακίδης, Βυζαντιναί Μελέται, ΣΤ΄, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 53 κ.ἑ., ἀρνεῖται τελείως τήν ἀξία τοῦ Χρονικοῦ ὡς ἱστορικῆς πηγῆς. Ἀντίθετα ὁ P. Charanis εἶναι ἀπό τούς κυριότερους ὑποστηρικτές του (βλ. κυρίως τή μελέτη του The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5(1950) 141 κ.ἑ.). Σχετικά μέ τήν κοινή πηγή ὁ Ζακυθηνός, Σλάβοι, σ. 40-41, ἀναζητᾶ τόν ἀρχικό της πυρήνα στήν προφορική παράδοση τοῦ λαοῦ τῆς Πελοποννήσου. Ἐπίσης ὁ Lemerle Chron. de Monem., σ. 21, 33, πιστεύει ὅτι τό Χρονικό ἄντλησε καί ἀπό τήν προφορική παράδοση. Ὁ P. Charanis, Chron of Monem. ὅ.π., σ. 154, ὑποθέτει ὅτι ἡ πηγή τους ἦταν ἡ ἄγνωστη χρονογραφία τοῦ Λέοντος Ἀρμενίου. Ὁ Κυριακίδης, ὅ.π., σ. 93, παραδέχεται ὡς κοινή πηγή τήν ἔκθεση τῶν δικαίων τοῦ μητροπολίτη Πατρῶν "ἐπί τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίσθη ἡ εἰς αὐτόν παρασχεθεῖσα τιμή τοῦ μητροπολίτου καί ἡ παραχώρησις τῶν τριῶν πελοπονησιακῶν ἐπισκοπῶν". Ὁ Σ. Λάμπρος, Ἱστορικά μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 127-128, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βάση τοῦ Χρονικοῦ εἶναι ἱστορική καί παλαιά καί ὅτι κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα προστέθηκαν μερικές εἰδήσεις πού ἀφοροῦσαν τίς ἐκκλησίες Λακεδαιμονίας καί Μονεμβασίας, ἐνῶ ἀργότερα προστέθηκαν μυθεύματα σχετικά μέ τήν μετοίκηση τῶν Πελοποννησίων. Ὅτι ὁπωσδήποτε τό Χρονικό περιέχει πολλά ἱστορικά στοιχεῖα δέχεται καί ὁ Ν. Βέης, Τό περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν. Αἱ πηγαί καί ἡ ἱστορική σημαντικότης αὐτοῦ: Βυζαντίς 1(1909) 104, καί ὁ Ε. Χρυσανθόπουλος, Περί τοῦ "Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας": ΕΕΒΣ 21(1951) σ. 238 κ.ἑ., ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τελείως τήν πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ γιά τά 218 χρόνια σλαβικῆς κυριαρχίας. Ὁ P. Lemerle, Chron. de Monem. σ. 26, 27, γράφει ὅτι τό Χρονικό εἶναι ἡ πηγή τοῦ σχολίου τοῦ Ἀρέθα καί ἑπομένως γράφτη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κε πρίν τό 932, χρονολογία πού συντάχθηκε τό σχόλιο ἀπό τόν λόγιο ἱεράρχη.

Τελευταῖα ἐκφράσθηκε ἡ γνώμη ὅτι συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ἀρέθας (J. K o d e r, Arethas von Kaesaria und die sogenante Chronik von Monembasia "Jahr. der Österr. Byzant.", 25(1976) σ. 75 κ.ἑ.. Βλ. ἐπίσης O. K r e s t e n, zur Echtheit des Σιγίλλιον des Kaisers Nicephoros I für Patras "Römische Historische Mitteilungen", τ. 19(Rom-Vien 1977), σ. 68 κ.ἑ. Συγκεκριμένες γνῶμες γιά τό κύρος τοῦ Χρονικοῦ βλ. Dujčev, Cronaca di Monem., σ. XIII κ.ἑ.. Πρβλ. καί Weithmann, Slav. Bevölkerung, σ. 33 κ.ἑ., 97 κ.ἑ.. Εἶναι δύσκολο νά πάρει κανείς ὁριστική θέση στά προβλήματα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ Χρονικοῦ, μποροῦμε νά ποῦμε ὅμως πώς μερικές πληροφορίες του, πού φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως τελείως ἀπίθανες, μπορεῖ νά εἶναι ἀληθινές. Ἔτσι ἡ εἴδηση πού μᾶς δίνει τό Χρονικό σχετικά μέ τήν ἐπιστροφή τῶν Πατρινῶν καί τοῦ ἐπισκόπου τους ἀπό τό Ρήγιο τῆς Ἰταλίας, μετά 218 χρόνια σλαβικῆς κυριαρχίας (D u j č e v, Cronaca di Monem., σ. 20), εἴδηση πού ὁ Κυριακίδης (ὅ.π., σ. 56) χαρακτήρισε "τερατώδη", φαίνεται πιθανή, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι στά πρακτικά τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 787, τό ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννου, ἐκπροσώπου τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν, βρίσκεται ἀνάμεσα στά ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων τοῦ Ρηγίου καί τῆς Κατάνης (M a n s i, τ. 13 στ. 365 E.O. S p e c k, Kaiser Konstantin VI, τ. Β΄, München 1978, σ. 529). Πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅμως ὅτι καί σέ πολλά τακτικά πού εἶναι μεταγενέστερα τοῦ ἔτους 805 ἡ ἐπισκοπή Πάτρας βρίσκεται μετά τήν ἐπισκοπή Ρηγίου (P a r t h e y, Notitiae, σ. 96, 300, G e l z e r, Texte, σ. 570, 598, 607, 640). Ἐπίσης τά σλαβικά τοπωνύμια στήν ἀνατολική Πελοπόννησο εἶναι πολύ πιό ἀραιά ἀπ' ὅτι στήν ὑπόλοιπη χερσόνησο. Τοῦτο ἔρχεται σέ συμφωνία μέ τήν πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ ὅτι ἡ ἀνατολική Πελοπόννησος βρισκόταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν Βυζαντινῶν (D u j č e v, Cronaca di Monem., σ. 18). Θά μπορούσαμε ἴσως νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι τουλάχιστον ὁ πυρήνας τοῦ Χρονικοῦ εἶναι ἀληθινός.

66. Costantino Porfirogenito, De Thematibus, ἔκδ. A. Pertusi, Vaticano 1952, σ. 91.

67. Vita Wilibaldi Eichstetensis: MGH, Scriptores, τ. 15, σ. 93. F. D v o r n i c, Les Slaves, ὅ.π., σ. 15. B o n, Péloponnèse, σ. 36. Z a κ υ θ η ν ο ῦ, Σλάβοι, σ. 44. Ὁ H o p f, Geschichte, τ. Α΄, σ. 40, ἀναφέρει ὅτι μιά τέτοια πληροφορία στερεῖται σημασίας γιατί ἡ μοναχή πού ἔγραψε τό Βίο εἶχε φτωχές γεωγραφικές γνώσεις, ἀφοῦ τοποθετεῖ τή Σιδόνα στήν Ἀδριατική. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, ἐν Βενετία 1872, σ. 57. Ὁ Z a κ υ θ η ν ό ς, Σλάβοι, σ. 44, ὑποστηρίζει πώς ἦταν εὔκολο νά ὀνομα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στεῖ ἡ περιοχή slavinia terra ἀπό τούς Δυτικούς, γιατί ἦταν γνωστό πώς τό ἀνατολικό μέρος τῆς Ἀδριατικῆς κατεχόταν ἀπό Σλάβους.

68. D u j Č e v, Cronaca di Monem., σ. 12.

69. Τό νησί Ὀρόβη ταυτίστηκε τελευταῖα ἀπό τούς Φ ο υ ρ ι ώ τ η, Κόρωθος, σ. 261 καί O. K r e s t e n, zur Echtheit, ὅ.π., σ. 48-50, σημ. 113, μέ τό νησί Ρόδι ἤ Ρόβη, πού βρίσκεται ἀπέναντι ἀπό τό Τολό.

70. J-B. C h a b o t, Chronique de Michel le Syrien, Paris 1901, φωτοτ. ἀνατ. 1963, τ. Β΄, σ. 362 "Le peuple des Esclavons fit des captifs en tous lieux; (ils enlevèrent les objets) du culte des églises et de grands ciborium, sur des chariots solides, par exemple celui de l'église de Corinthe que (leur roi) fit fixer et dresser au lieu de tente, et sous lequel il siégeait".

71. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀναφοραί σ. 286.

72. F i n l e y Corinth, σ.478. C h a r a n i s, Slavic Settl. σ. 101. Τ ο ῦ Ἴ δ ι ο υ, On the Capture of Corinth by the Onogurs and its Recapture by the Byzantines: Spec. 27(1952) 347, (καί ἔκδ. Variorum Reptints) Ὁ τελευταῖος πιστεύει ὅτι ἡ Κόρινθος ἔμεινε στά χέρια τῶν Ἀβάρων γιά μικρό χρονικό διάστημα. Ἡ περιοχή της, ὅπως καί ἐκείνη τῆς Ἀργολίδας, ξαναῆρθε, γράφει, σέ βυζαντινά χέρια πρίν τό ἔτος 586-587. Βασίζεται κυρίως στό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας τό ὁποῖο, στό σημεῖο πού ἀναφέρει γιά τή μακρόχρονη ἀβαρική κατοχή τῆς Πελοποννήσου, ἐξαιρεῖ τό ἀνατολικό της μέρος, ἀπό τήν Κόρινθο ὡς τό ἀκρωτήριο Μαλέας, ὅπου,"διά τό τραχύ καί δύσβατον καθαρεύοντος, στρατηγός Πελοποννήσου ... ὑπό τῶν Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο" (Dujčev, Cronaca di Monem. σ, 18).

73. K. S e t t o n, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century: Spec. 25(1950) 502 κ.ἑ..

74. G. D a v i d s o n, The Avar Invasion of Corinth: Hesp. 6(1937) 227 κ.ἑ. Βλ. καί Weithmann, Slav. Bevölkerung, σ. 246 κ.ἑ..

75. Hesp. 6(1937) 239-240. Συμπληρωματική σημείωση στό ἄρθρο τῆς Davidson.

76. K. S e t t o n, Bulgars, ὅ.π., σ. 520.

77. Δ. Π ά λ λ α, Αἱ "βαρβαρικαί" πόρπαι τῆς Κορίνθου, "Πεπραγμένα τοῦ θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Ἀπριλίου 1953), τ. Α΄, Ἀθῆναι 1955, σ. 394.

78. S c r a n t o n - S h a u - I b r a h i m, Kenchreai, σ. 67.

79. R. H o h l f e l d e r, Migratory Peoples Incursion into Central Greece in the Late Sixth Century: New Evidence from Kenchreai, "Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines", Bucarest 6-12 Septembre 1971,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τ. Γ΄(1976) σ. 335-6. Τ ο ῦ Ἴ δ ι ο υ A Sixth Century Hoard from Kenchreai: Hesp. 42 (1973) 101. Τ ο ῦ Ἴδιου, A Small Deposit of Bronze Coins from Kenchreai: Hesp. 39(1970) 71, ὅπου συμπεραίνει ὅτι στό τέλος τοῦ ΣΤ΄αἰώνα ἡ κεντρική Ἑλλάδα ταράχθηκε ἀπό ἐπιδρομές πού χαρακτηρίζουν τίς τελευταῖες στιγμές τῶν κλασσικῶν Κεγχρεῶν. Τ ο ῦ Ἴ δ ι ο υ, The End of Classical Kenchreai: Some Numismatic Evidence: AJA 74(1970) 197. Ἐκφράζει τή γνώμη ὅτι οἱ Κεχριές στά τέλη τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα ἔπεσαν θύμα ἀβαρικῶν ἤ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν.

80. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 8, 33 J. S h e l l e y, The Christian Basilica near the Cenchrean Gate at Corinth: Hesp. 12(1943) 189. Βλ. καί W e i t h m a n n, Slav. Bevölkerung σ. 89.

81. M i l l e r, Nemea, τ. 45(1976) 202, 46(1977) 3, 48 (1979) 99, 103. Ὁ Miller πιστεύει ὅτι οἱ ἐχθροί ἀνάγκασαν τούς κατοίκους νά ζητήσουν ἄσυλο στό τοῦνελ τοῦ ἀρχαίου σταδίου.

82. G r e g o r i i I, papae, Registrum epistolarum, τ. Α΄, ἔκδ. P. Paulus- L. Hartmann, (MGH), München 1978 (ἐπαν. τῆς ἐκδόσεως Berlin 1887 κ.ἑ.), σ. 133, 130-131, τ. Β΄, σ. 427-428, 432-433. Λεπτομερειακά τά γεγονότα, Ε. Χ ρ υ σ ο ῦ, Συμβολή, ὅ.π., σ. 72 κ.ἑ.. Πρβλ. S. H o o d, Isles of Refuge in the Early Byzantine Period: BSA 65(1970) 37 κ.ἑ. Τ ο ῦ Ἴ δ ι ο υ, An Aspect of the Slav Invasions of Greece in the Early Byzantine Period: Acta Musei Nationalis Pragae 20(1966) 165 κ.ἑ., ὅπου ἐπισημαίνονται μικρά ξερονήσια κοντά στήν Ἰτέα, τήν Ἀττική, καί τό Ναβαρίνο, στά ὁποῖα κατέφυγε Ἑλληνικός πληθυσμός, μπροστά στήν κάθοδο Σλάβων ἐπιδρομέων.

83. G r e g o r i i I, papae, ὅ. π., τ. Α΄, σ. 376, 360 κ.ἑ.. Βλ. καί Φούγια, Ἱστορία, σ. 169 κ.ἑ..

84. S c r a n t o n - S h a w - I b r a h i m, Kenchreai, σ. 48.

85. S c r a n t o n - S h a w - I b r a h i m, Kenchreai, σ. 71.

86. R. H o h l f e l d e r, Migratory, ὅ.π., σ. 337 σημ. 15. H o h l f e l d e r, Kenchreai, σ. 4, 74-75. Βλ. καί W e i t h m a n n, Slav. Bevölkerung, σ. 227.

87. B o n, Péloponnèse, σ. 53. C h a r a n i s, σ. 165-166, Weithmann, Slav. Bevölkerung, σ. 225.

88. B o n, Acrocorinth, σ. 131. B o n, Péloponnèse, σ. 54. C h a r a n i s, Signif. of Coins, σ. 171.

89. S c r a n t o n, Med. Architecture σ. 9, 27. Πρόκειται γιά ἕνα παρεκκλήσι, κοντά στό Ἀσκληπιεῖο καί γιά μιά ἐκκλησία πού εἶχε χτιστεῖ πάνω στά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἰουλιανῆς βασιλικῆς: Βλ. καί Δ. Π ά λ λ α, Κόρινθος Χριστιανικά μνημεῖα: ΘΗΕ, τ. Ζ΄, στ. 865. Π ά λ λ α - Ν ἰ τ ά ν τ η, Ἐπιγρα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φές, σ. 69-70, ἀρ. 8,9. Βλ. καί Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 123.

90. J. K e n t, A Byzantine Statue Base at Corinth: Spec. 25(1950) 545. (βλ. καί V. Laurent, Le Corpus des Sceaux de l' Empire Byzantin, τ. Ε΄, l' Église, Paris 1963, σ. 412, ἀρ. 553, ὅπου σφραγίδα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κόρίνθου χρονολογεῖται στόν ΣΤ΄ - Ζ΄αἰώνα).

91. Ὁ Α. Σ τ ρ ά τ ο ς, Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰώνα, τ. Δ΄, Ἀθῆναι 1972, σ. 217, πιστεύει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἐπιβιβάστηκε στήν Κόρινθο ἤ στήν Πάτρα, ἐνῶ ὁ στόλος του ἔκανε τό γύρο τῆς Πελοποννήσου.

92. A. B o n, Le problême slave dans le Péloponnèse à la lumière de l' archéologie: Βυζ. 20(1950) 19. B o n, Péloponnèse, σ. 42, 54, 55. L e m e r l e, Chron. de Monem., σ. 35. F i n l e y, Corinth, σ. 479. J. Harris, Coins found at Corinth: ὅ.π., σ. 160.

93. C h a r a n i s, Coins, σ. 165,166. Βλ. καί B o n, Péloponnèse, σ. 52.

94. Τοῦτο ἔδωσε ἀφορμή νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου, ὅτι κατά τήν πολιορκία τῶν Πατρῶν ἀπό τούς Σλάβους διέμενε στόν Ἀκροκόρινθο στρατηγός. (B o n, Acrocorinth, σ. 131. K. S e t t o n, The Bulgars, ὅ.π., σ. 522.

95. Ν. Σ β ο ρ ώ ν ο υ, Οἰκονομία-κοινωνία: ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 186.

96. C h a r a n i s, Coins, σ. 165.

97. C h a r a n i s, Coins, σ. 164. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Slavic Settl., σ. 98.

98. H o h l f e l d e r, Kenchreai, σ. 4, 74-75. Ἑπτά νομίσματα ἀνήκουν στόν Ζ΄ αἰώνα καί ἕνα στόν αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄. Ὁλόκληρος δηλ. ὁ Θ΄αἰώνας ἀντιπροσωπεύεται ἀπό ἕνα μόνο νόμισμα πού ἀνήκει στήν τελευταία δεκαετία. Ὀκτώ περίπου δεκαετίες βέβαιης βυζαντινῆς κυριαρχίας δέν ἀντιπροσωπεύονται -ὡς τώρα τουλάχιστο - ἀπό κανένα νόμισμα, μολονότι ὁ ἀριθμός νομισμάτων πού κυκλοφοροῦν στή γειτονική Κόρινθο ἐπί Θεοφίλου, Μιχαήλ Γ΄ καί Βασιλείου Α΄ ἦταν πολύ μεγάλος.

99. C h a r a n i s, Coins, σ. 172.

100. D. Z a k y t h i n o s, La grande brèche dans la tradition historique de l' hellenisme du septième au neuvième siècle, "Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὀρλάνδον", τ. Γ΄, Ἀθῆναι 1966, σ. 317,322.

101. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 30, 31, 32.

102. Ε Ε Β Σ 28(1958) 532, 534, 535 (Βιβλιοκρισία, Δ. Πάλλα).

103. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 33.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

104. Π ά λ λ α-Ν τ ά ν τ η, Ἐπιγραφές, σ. 71, ἀρ. 10 " Μνῆμα Ἀλεξάνδρου Ραβδαύχου, ὅπερ ἠγόρασα παρά Μαρκελλίνου".

105. L e Q u i e n, Oriens christianus τ. Β΄, σ. 162.

106. V. G r u m e l, Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople τ. I_1, Kadikoï 1932, σ. 126, ν^o 316. B o n, Péloponnèse, σ. 103. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 124. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 28.

107. B o n, Péloponnèse, σ. 103.

108. P. C h a r a n i s, Hellas in the Greek Sources of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries: Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend. Jr. Princeton 1955, σ. 173. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Observations, σ. 2.

109. F i n l e y, Corinth, σ. 479. G. O s t r o g o r s k y, Ἡ γένεσις τῶν θεμάτων τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Πελοποννήσου, Μετ. Ι. Παπαδριανοῦ, "Βαλκανική Βιβλιογραφία", τ. Α΄$_2$ (1973), σ. 208 κ.ἑ., ὅπου ἀναφέρονται διάφορες γνῶμες.

110. C h a r a n i s, Observations, σ. 3.

111. P. C h a r a n i s, Hellas, ὅ.π., σ. 174.

112. G. O s t r o g o r s k y, Ἡ γένεσις, ὅ.π., σ. 213.

113. Θ ε ο φ ά ν η ς, σ. 368.

114. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 57.

115. Χ ό π φ, Οἱ Σλάβοι, ὅ.π., σ. 26 κ.ἑ., 92. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 521.

116. Θ ε ο φ ά ν η ς, σ. 429. Ὁ B o n, Péloponnèse, σ. 57, ἰσχυρίζεται ὅτι αἰτία τῆς μεταφορᾶς ἦταν νέες ἀφίξεις Σλάβων!

117. T h e o p h a n i s, ὅ.π., σ. 465 "πάντας δεύρασα καί κουρεύσασα... ἐξώρισεν ἐπί τά κατωτικά μέρη ἕως Σικελίας." K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 39. Ἀντίθετα ὁ C h a r a n i s, Observations, σ. 6, περιορίζει τή γεωγραφική ἔννοια, τῆς φράσης μόνο στήν Πελοπόννησο. Βλ. καί B o n, Péloponnèse, σ. 42.

118. D u j č e v, Cronaca di Monem., σ. 18. Πρβλ. W e i t h m a n n. Slav. Bevölkerung, σ. 105, 148, 190.

119. Ὁ C h a r a n i s, Slavic Settl., σ. 100, παραδέχεται ὅτι ἡ ἀνατολική πλευρά τῆς Πελοποννήσου βρισκόταν κάτω ἀπό βυζαντινό ἔλεγχο, σέ ἀντίθεση μέ τή δυτική Πελοπόννησο. Ὁ ἴ δ ι ο ς, Observations, σ. 10, ὑποστηρίζει ὅτι τό ἀνατολικό τμῆμα τῆς Πελοποννήσου μαζί μέ τήν Κρήτη, τά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί τή ΝΔ πλευρά τῆς Μ. Ἀσίας ἀνῆκε στό θέμα τῶν Καραβησιάνων. Ὁ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

L e m e r l e, Chron. de Monem. σ. 17, πιστεύει ἐπίσης ὅτι στήν Ἀ. Πελοπόννησο ἦταν ἐλεύθερη μιά παραλιακή ζώνη, ἀλλά δέ δέχεται ὅτι ὁ στρατηγός πού στελλόταν ἐκεῖ ἀπό τόν αὐτοκράτορα εἶχε τήν ἀρμοδιότητα στρατηγοῦ θέματος. Ὁ B o n, Pēloponnēse, σ. 39, δέχεται ὅτι ἦταν ἐλεύθερες μόνο μερικές περιοχές (cantons-refuges).

120. J . K o d e r , Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland: BZ 71(1978) 322. Βλ. καί Κ. Ἀ.μ ά ν τ ο υ, Κυλλήνη - Κορινθία: Ἑλλ. 3(1930) 536. Πρβλ. J. Z a i m o v- Α. θ α β ώ ρ η, Ἐγκαταστάσεις τῶν Βουλγάρων Σλάβων στή βουλγαρική χερσόνησο. Περιληπτική μετάφραση καί παρατηρήσεις, ἀνατ. ἀπό τό "Δελτίο Βουλγαρικῆς Βιβλιογραφίας" ἔτ. 9, τεῦχ. 2, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 15.

121. L e m e r l e, Chron. de Monem., σ. 34. B o n, Pēloponnēse, σ. 57, 62. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 152-154. F. D v o r n i c , les slaves, ὅ.π., σ. 41. H e r t z b e r g, Ἱστορία, τ. Α΄ α, 273.

122. Ἡ ὕπαρξη ἐπισκοπῆς προϋποθέτει τήν ὕπαρξη πόλης (Βλ. H. A h r w e i l e r, L' histoire et la gēographie de Smyrne, ὅ.π., σ. 47.

123. θ ε ο φ ά ν η ς, σ. 456.

124. F i n l e y, Corinth, σ. 479. B o n, Pēloponnēse, σ.104. S c r a n t o n , Med. Architecture, σ. 28.

125. Στά ἑπόμενα τακτικά ἡ ἐπισκοπή Τροιζήνας συναντᾶται μέ τό ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ. Ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ὀνόματος τῆς Τροιζήνας μετά τό ἔτος 787 μπορεῖ νά συνδέεται μέ πειρατική ἐπιδρομή.

126. Ὑπάρχουν σφραγίδες πού χρονολογοῦνται στόν Η΄ αἰώνα, (G. Z a c o s- A. V e g l e r y, Byzantine Lead Seals, τ. Α΄ μερ. Β΄, Basel 1972, ἀρ. 2575 A) ἤ στόν Η΄ ὡς θ΄ αἰώνα (G. Z a c o s - A. V e g l e r y, ἀρ. 1335, 2528). Βλ. καί G. S c h l u m b e r g e r, Sigillographie de l' empire byzantin, Paris 1884, σ. 183. V. L a u r e n t, ὅ.π., σ. 413, ἀρ. 555: σφραγίδα μέ λεζάντα "Γαβριήλ ἀρχιεπισκόπου Ἑλλάδος". Πρόκειται γιά τήν Κόρινθο. Ὁ. S p e c k, ὅ.π., σ. 531, νομίζει ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιά τήν Ἀθήνα. Ὑπάρχουν ὅμως καί ἀμφιβολίες γιά τή σωστή χρονολόγηση τῶν παραπάνω σφραγίδων (P. L e m e r l e , Chron. de Monem., σ. 30. B o n, Pēloponnēse, σ. 39, 187).

127. C o n s t a n t i n e P o r p h y r o g e n i t i, De administrando imperio, ἔκδ. G. Moravcsik, Washington 1967, σ. 228, κεφ. 49. (Α΄ ἔκδ. Budapest 1949).

128. G. O s t r o g o r s k y, Ἡ γένεσις, ὅ.π. σ. 290. Ὁ B o n, Pēloponnēse, σ. 46, γράφει ὅτι ἱδρύθηκε μεταξύ 802 καί 812.

129. Ἀνασκαφές ἔγιναν τελευταῖα καί στόν Φλιοῦντα, ὅπου ὑπάρχουν ἴχνη λε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ηλασίας τοῦ Ε΄ ἢ ΣΤ΄ αἰώνα (B i e r s, Phlius, τ. 40(1971) 425).

130. B o n, Acrocorinth, σ. 132, 273, 274.

131. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75. Οἱ κάτοικοι πού εἶχαν ἀνέβει στό φρούριο αὐτό γιά νά σωθοῦν, εἶχαν πάρει μαζί τους "ὄψον πᾶν, ὅλβον ἅπαντα, ὅσος τε ἰδιώταις ᾠκείωτο καί ὅσος θεῷ ἀφιέρωτο". Φαίνεται λοιπόν πώς τά τείχη τοῦ φρουρίου ἦταν, ὅπως ὅλες τίς ἐποχές, ἰσχυρά καί οἱ κάτοικοι ἑτοιμάζονταν γιά μακρόχρονη πολιορκία.

132. F. D v o r n i c, La Vie de Saint Grégoire le Décapolite, ὅ.π., σ. 55.

133. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 26.

134. T h e o p h a n e s C o n t i n u a t u s ὅ.π. σ. 300-301. Ἡ ἐνέργεια αὐτή τοῦ Ὠορύφα, νά περάσει δηλ. μέσα σέ μιά νύχτα ὁλόκληρο τό στόλο του ἀπό τό Ἰσθμοῦ, ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση. Πολλοί ἀπό τούς χρονογράφους πού ἐπακολούθησαν δέν ξεχνοῦν νά ἐπαναλάβουν τό γεγονός. Βλ. I o a n n i s Z o n a r a e, Epitomae Historiarum, libri XVIII, τ. Γ΄, ἔκδοση CSHB, Bonnae 1847, σ. 430. I o a n n i s S c y l i t z a e, Synopsis Historiarum, Berolini 1973, ἔκδοση I. Thurn, σ. 153-154. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 242.

135. Χ. Π α π α ο ι κ ο ν ό μ ο υ, Ὁ πολιοῦχος τοῦ Ἄργους Ἅγιος Πέτρος, ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 67.

136. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 155.

137. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 34,35.

138. M e t c a l f, Corinth σ. 180, 200.

139. Χ. Π α π α ο ι κ ο ν ό μ ο υ, ὅ.π., σ. 70. Κ. Σ ά θ α, Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, Ἀθήνησιν, 1865 σ. 192. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 38. Ν. Β έ η, Αἱ ἐπιδρομαί τῶν Βουλγάρων ὑπό τόν τζάρον Συμεών καί τά σχετικά σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας: Ἑλλ. 1(1928) 354-356. B o n Péloponnèse, σ. 80. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 61. P. O r g e l s, La dernière invasion slave dans le Péloponnèse: Byz. 34(1964) 271 κ.ἑ.. Βλ. καί Κ. Κ υ ρ ι α κ ο π ο ύ λ ο υ, Ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους, Βίος καί λόγοι, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 445 κ.ἑ.. Τ ο ῦ Ἴ δ ι ο υ, Προβλήματα περί τόν βίον καί τό ἔργον τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους: Πελ. 13(1978-79), Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Ἐρευνῶν, σ. 266 κ.ἑ..

140. K. E d w a r d s, Report on the Coins Found in the Excavations at Corinth during the Years 1930-1935: Hesp. 6(1937) 250. M e t c a l f, Corinth, σ. 185, ὅπου ἐκτός ἀπό δύο θησαυρούς πού βρέθηκαν στήν Κόρινθο, ἀναφέρεται καί θησαυρός πού ἀνακαλύφθηκε στή Στιμάγκα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

141. I o a n n i s S c y l i t z a e, ὅ.π., σ. 341.

142. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 174.

143. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 80. Γ ρ ι τ σ ο - π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 143-144.

143α. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place names, σ. 259, 343, 352. Δέν ἀποκλείεται τό ὄνομα νά εἶναι παραφθορά τῆς λέξης Σπείραιο.

144. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 175 "ἀλλά καί τῆς τῶν Βουλγάρων φροντίδος ἀπελύετο ὁ Ἀπόκαυκος, προμηνύσαντος αὐτῷ τοῦ μακαρίου τήν ἐκείνων καταστροφήν".

145. B o n, Pēloponnēse, σ. 92. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 35.

146. B o n, Pēloponnēse, σ. 131, 133, 179. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 50.

147. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75-76. Βλ. καί I o a n n i s C i n n a m i, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, G S H B, Bonnae 1836, σ. 92. B o n , Pēloponnēse, σ. 81-82. Finley, Corinth, σ. 482-483.

148. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 98 "Καί νῦν ἔξεστιν ἰδεῖν τούς ἐς Σικελίαν καταίροντας θηβαίων παῖδας καί Κορινθίων ἱστῷ προσανέχοντας τῶν ἑξαμίτων καί χρυσοσπάστων στολῶν..." B o n, Pēloponnēse, σ. 82.

149. Μίλλερ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 18. B o n, Pēloponnēse, σ. 170. Z a k y t h i n o s, Despotat τ. Α΄, σ. 85.

150. B o n, Pēloponnēse, σ. 171. A h r w e i l e r, Byzance, σ. 289. J. H e r r i n, Realities of Byzantine Provincial Government Hellas and Peloponnesos (1180-1205): DOP 29(1975) 279. Κ. Σ ά θ α, Χρονικόν Γαλαξειδίου, ὅ.π., σ. 197.

151. Α. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ ο υ, Ὑπόμνημα Λέοντος ἐπισκόπου Ἄργους καί Ναυπλίου: Ἑλληνομνήμων σ. 280.

152. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Α΄ σ. 308 "ἡνίκα πάλιν ὑπέρ πλωΐμων τῷ Σγουρῷ.... ποσότητα νομισμάτων δεδώκαμεν".

153. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 42.

154. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 75.

155. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 129.

156. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 51. B o n , Pēloponnēse, σ. 93. Ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιά τήν ἀπόσπαση τῆς Πελοποννήσου ἀπό τό θέμα Ἑλλάδος, ἀλλά ἐάν λάβουμε ὑπόψη ὅτι στίς παραμονές τῆς Δ΄ σταυροφορίας εἶχε σταλεῖ ἐκεῖ ὡς διοικητής ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος Δούκας, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἀποτέλεσε ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια στό δεύτερο μι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σό τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα (Βλ. Μ. Κ ο ρ δ ώ σ η, Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου-Δούκα μέ τήν Πελοπόννησο: ΗΧ 22(1980) σ. 49 κ.ἑ.). Ἴσως ἡ ἐπιδρομή τῶν Νορμανδῶν τοῦ 1147 ἦταν ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας τῆς νέας διοικητικῆς περιφερείας.

157. G. L. F Tafel - G.M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republic Venedig, Amsterdam 1964, (φωτοτ. ἀπό τήν ἔκδ. Wien 1856), σ. 265. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει: ΕΕΒΣ 17(1941) 249. Στή Στερεά Ἑλλάδα ὑπῆρχε ἐπίσης τό ὅριο Θηβῶν καί Εὐρίπου καί τό ὅριο Ἀθηνῶν.

158. A h r w e i l e r, Byzance σ. 277. Βλ. καί K i r s t e n, Byzant. Stadt, σ. 35.

159. B o n , Péloponnèse, σ. 100-101. H e r r i n, ὅ.π., σ.278. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 116. H. A h r w e i l e r, Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe - XIe siècles: BCH, 84(1960) 77, σημ. 5, 86. M. D e n d i a s, Συμβολή εἰς τά τῆς ὀργανώσεως καί λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περί τήν ἐποχήν τῆς ὑπό τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ, "Atti dello VIII Congresso Internazionale di studi Byzantini, Palermo 3-10 Aprile 1951, Roma 1953, τ. Β΄, σ. 314. A. C a r i l e, Partitio terrarum Imperii Romanie: Studi Veneziani 7(1965) 229.

160. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 605 κ.ἑ..Georgii A c r o p o l i t a e Annales, P.G., τ. 140 στ. 1000-1001. Ὁ Λέων φέρθηκε σκληρά στό μητροπολίτη Κορίνθου Νικόλαο, τόν ὁποῖο, ἀφοῦ τύφλωσε, γκρέμισε ἀπό ὕψωμα τοῦ Ναυπλίου, γιατί δέν ξεχνοῦσε τίς ἐναντίον του ἐπιβουλές ἀπό μέρους τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου, "ὁπόθεν καί τό Ναύπλιον στρατιάν Ρωμαίων ἐπιδραμοῦσαν ἐώρακε καί νῆας ἐς αὐτό καταπλεύσάσας πολεμικάς" (Χ ω ν ι ά τ η ς, σ.606, 611). Ἐκτός ἀπό ἄλλες βιαιότητες καταλογίζουν στό Σγουρό καί μιά λεηλασία τῆς Κορίνθου, (Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 605, Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 170), πράγμα πού δέν μποροῦμε νά δεχτοῦμε χωρίς δισταγμούς, γιατί οἱ παραπάνω πηγές μιλοῦν μέ προκατάληψη γιά τό Λέοντα, τόν ὁποῖο, ἀντίθετα, ἐχθρικές πηγές (Βιλλεαρδουίνος, Χρονικό Μορέως), ἐπαινοῦν.

161. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 610.

162. V i l l e h a r d o u i n, La conquête, παρ. 301, 324. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 610-611.

163. Τό Χρονικό ἀναφέρει ὅτι ἡ κάτω πόλη τῆς Κορίνθου ἦταν τειχισμένη, πληροφορία πού ἀμφισβητήθηκε ἀπό τόν Δ. Π ά λ λ α, Ἑλλ. 27(1974) 414. Βλ. ἐπίσης B o n, Morée, σ. 475.

164. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 1398 κ.ἑ..C h r o n i q u e de Morée, παρ. 95 κ.ἑ. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ α γ ω ν. π α ρ ά λ. παρ. 92 κ.ἑ..

165. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, σ. 57. Φ. Γ ρ η γ ο ρ ο β ί ο υ, Ἱστορία τῆς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πόλεως τῶν 'Αθηνῶν, Μεταφρ. Σ. Λάμπρου, ἐν 'Αθήναις 1904, τ. Α', σ. 380. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, 'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος, τ. ΣΤ', ἐν 'Αθήναις 1908, σ. 203. G.-F. d u C a n g e, Histoire de l' empire de Constantinople sous les empereurs Français, New York 1971, τ. Α', σ. 57 ('Ανατυπ. ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1826). B o n, Acrocorinth, σ. 134. B o n, Morée, σ. 56.

166. Λ α μ π ρ ι ν ί δ ο υ, Ναυπλία, σ. 32. B o n, Morée, σ. 58 "Nicêtas Choniate et Villehardouin ne parlent que du siège de l' Acrocorinthe et de Nauplie..." 'Επίσης σ. 58, σημ. 7. "Pour Nicêtas Choniate... l'ordre des faits est le suivant: arrivée de Boniface, prise de Corinthe, échec devant l' Acrocorinthe, siège de Nauplie et construction de l' anticastro".

167. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 611. "ἀποκρουσθείς τοίνυν τοῦ 'Ακροκορίνθου, μαρκέσιος, ἀλλά μηδέ τήν ἐς τό Ναύπλιον πάροδον ῥᾳδίαν θεώμενος διά τήν τῶν ἐρυμάτων ἐχυρότητα καί τήν τῶν ἀπομαχομένων ἰσχυρότητα, χρονοτριβεῖν ἐφ' ἑκατέροις προτίθησιν..." 'Ακόμη καί ὅταν ὁ μαρκήσιος ἀναγκάστηκε νά φύγει γιά τή Θεσσαλονίκη, ἐξ αἰτίας τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου πού ἀπειλοῦσε τήν ἕδρα του, ἐνῶ ὁ Β ι λ λ ε α ρ δ ο υ ί ν ο ς (La conquête, σ. 198 παρ. 389), ἀναφέρει ὅτι ἀναχώρησε ἐγκαταλείποντας τήν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου, 'ο Χ ω ν ι ά τ η ς, (σ. 619), μνημονεύει ὅτι ὁ Βονιφάτιος, ὡς ἐκείνη τή στιγμή, ἀγωνιζόταν ἐναντίον τοῦ Σγουροῦ, χωρίς νά διευκρινίζει ὅμως σέ ποιό ἀπό τά κάστρα τοῦ τελευταίου.

168. V i l l e h a r d o u i n, La conquête, παρ. 331.

169. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 1496-1500.

170. V i l l e h a r d o u i n, La conquête, παρ. 324 "si les asseja ande-us ensemble..."

171. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 611.

172. V i l l e h a r d o u i n, La conquête, παρ. 331. 'Ο Σγουρός, σέ μιά κατάλληλη στιγμή, ὅρμησε ξαφνικά ἀπό τόν 'Ακροκόρινθο ἐναντίον τῶν πολιορκητῶν του, προξενώντας τους πολλές ζημιές. 'Ο ἴδιος ὁ 'Ιάκωβος d' Avesnes τραυματίστηκε σοβαρά.

173. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 1528 κ.ἑ. Chronique de Morée, παρ. 101-102.

174. 'Η κατάληψη τῶν φρουρίων τοῦ 'Αγιονορίου, ὅπως καί τῶν περισσότερων κάστρων τῆς Πελοποννήσου, πρέπει νά ἔγινε σέ σύντομο χρονικό διάστημα, καί ἑπομένως ἡ πολιορκία τοῦ Ναυπλίου νά ἄρχισε ὄχι πολύ ἀργότερα ἀπό τήν πολιορκία τοῦ 'Ακροκορίνθου. Ἔτσι πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἡ φράση τοῦ Βιλλεαρδουίνου, (παρ. 324), "καί τά πολιόρκησε καί τά δυό (Κόρινθο + Ναύπλιο) μαζί". Οἱ δυό πηγές μας λοιπόν, ἐνῶ ἀναφέρουν διαφορετικά πράγματα, δέν ἀλληλοσυγ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κρούονται· μποροῦμε νά ποῦμε μάλιστα ὅτι ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει τή λεπτομέρεια τῆς πολιορκίας τῶν φρουρίων τῆς παρόδου καί σταματάει τήν ἀφήγησή του ἐκεῖ. Ὁ Βιλλεαρδουίνος, παραλείποντας τά σχετικά μέ τήν πάροδο, μᾶς μεταφέρει ἀπευθείας στήν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου. Κατά τό χρονικό διάστημα τῆς πολιορκίας τοῦ τελευταίου καί ἐνῶ οἱ φραγκικές δυνάμεις εἶχαν διαιρεθεῖ, ἔκανε, καθώς φαίνεται, καί ὁ Σγουρός τήν ἀντεπίθεσή του κατά τοῦ τμήματος τοῦ Ἰακώβου d' Avesnes, πού πολιορκοῦσε τόν Ἀκροκόρινθο, μέ ἀποτέλεσμα νά τοῦ ἐπιφέρει μεγάλη φθορά.

175. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 201. B o n, Morée, σ. 68.

176. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀναφοραί, σ, 288 "Ἵνα γάρ μή δούλειον ἤμαρ ἴδῃ, αὐτῷ γε ὕπνῳ ἑαυτόν ἀπό τόν Ἀκροκόρινθον κατέβαλεν, ὡς μηδ' ὁστοῦν αὐτῷ σῷον ὑπολελεῖφθαι".

177. H. d e V a l e n c i e n n e s, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ἔκδ. J. Longnon, Paris 1948, παρ. 688. Βλ. καί M. K o ρ δ ώ σ η, ὅ.π., σ. 50.

178. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 598, ἐπιστ. LXXVII.

179. Ἐκφράστηκαν ἀμφιβολίες ἄν ὁ φρούραρχος Θεόδωρος ἦταν πράγματι ἀδελφός τοῦ Μιχαήλ Δούκα. R.- J. L o e n e r t z, Aux origines du despotat d' Epire et de la principauté d' Achaïe: Byz. 43(1973)391. Βλ. καί M. K o ρ δ ώ σ η, ὅ.π., σ. 55-56, ὅπου ὑποστηρίζεται τό ἀντίθετο.

180. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587. Ἀναφέρονται τά χωριά Enoria, Petricia, Palagia, Calesmata, Cyrilla, Succhyna, Sorados, Lavenicia, Clenna, Sarman, Crata, Quarrata, Saudyca.

181. B u c h o n, Grèce, σ. 370 κ.ἑ..

182. H. M e g a w, The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches: BSA 32(1931-32) 109, 117, 123. B o n, Péloponnèse, σ. 145. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 409-411.

183. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 80 κ.ἑ..

184. Α. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Οἱ ναοί τῶν Ταρσινῶν καί τῆς Λέχοβας: ΑΒΜΕ 1 (1935) 96.

185. M i l l e r, Nemea, 44(1975) 155, 162, 169. 46(1977) 3, 13.

186. B i e r s, Phlius 38(1969) 445. 40(1971) 432. 42(1973) 108, 111, 120.

187. M e t c a l f, Corinth, σ. 185. Ἐπίσης στή θέση "Καμάρι" τῆς Στυμάγκας ἤρθαν στό φῶς μεσαιωνικά λείψανα κτισμάτων. (Βλ. ΑΔ 1966, σ. 124, ἀνακοιν. Σ. Χαριτωνίδη).

188. F o w l e r, Corinth, σ. 99.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

189. Καλογεροπούλου, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 526.

190. ΑΔ 26(1971) 191 (ἀνακοίν. Ε. Κουνουπιώτου).

191. Bon, Morée, σ. 491.

192. ΑΔ. 24(1969) 104, 105(ἀνακοίν. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη).

193. Φαράκλα, Σικυωνία, 'Επ. II,σ. 16.

194. Φαράκλα, Σικυωνία, 'Επ. II, σ. 17.

195. Φαράκλα, Σικυωνία, 'Επ. II, σ. 1.

196 Fowler, Corinth, σ. 40, 46, 47.

197. Πάλλα, 'Οδοιπ. Γερανείων, σ. 47.

198. Γιανναροπούλου, Σουλτ. φιρμάνιον, σ. 205: παρατηρήσεις Τ. Γριτσοπούλου. Σέ τουρκικό ἔγγραφο τοῦ 1554 μνημονεύεται ναός "καλιοκλήσι", πού ὑπαγόταν στόν καζά τῆς Κορίνθου. 'Ο ναός εἶχε "πρό ἀπομνημονεύτων ἐτῶν λιθόκτιστον αὐλήν", ἐνῶ οἱ παλαιοί τοῖχοι "τῆς ἐν τῇ νήσῳ Καλοκλῆσι... κειμένης ἐκκλησίας" ἦταν κατεστραμμένοι. (Βλ. Ι. Βασδραβελλη, 'Ιστορικά ἀρχεῖα Μακεδονίας. Γ' 'Αρχεῖον Μονῆς Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 6,7). Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα γιά τό μοναστήρι τῆς Παναγίας στά Καλά νησιά, ἀφοῦ γίνεται λόγος καί γιά μοναχούς (Τ. Γριτσοπούλου, ὅ.π.).

199. 'Η 'Αραγωνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (Παρ. 133), ἀναφέρει πώς στήν περιοχή Κορίνθου καί Ἄργους παραχωρήθηκε φέουδο σ'ἕναν Φράγκο ἱππότη, πού λεγόταν Foucherolles.

200. Bon, Morée, σ. 87. Longnon Empire σ. 198.

201. 'Ο Bon, Acrocorinth, σ. 138, ὑποθέτει πώς ἡ ἀπεικόνιση τοῦ 'Ακροκορίνθου στά νομίσματα ἔγινε σέ ἀνάμνηση κάποιας κατασκευῆς ἀπό τό Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο.

202. Χρον. Μορέως, 'Αραγων. παραλ., παρ. 216 "despues aqui pres fizo fer el castiello de la Basilicata".

203. Finley, Corinth, σ. 487.

204. Χρον. Μορέως, 'Αραγων. παραλ. παρ. 297, 307. 'Η ἴδια παραλλαγή ἀναφέρει στή συνέχεια(παρ. 348 κ.ἑ.) ὅτι ὁ πρίγκιπας παρέμεινε γιά πολύ στήν Κόρινθο, μέ σκοπό νά τήν προστατεύσει, ἐπειδή περίμενε ἔφοδο τῶν Βυζαντινῶν. 'Ο Γεώργιος Παχυμέρης, De Michaele et Andronico Palaelogis, CSHB, τ. Α', Bonnae 1835, σ. 88, ἀναφέρει ὅτι συμφωνήθηκε νά δοθοῦν στόν αὐτοκράτορα ἡ Μονεμβασία, ἡ Μάνη, τό Γεράκι, ὁ Μυστράς, "πᾶν τό περί τήν Κινστέρναν θέμα", ἐνῶ ἔγινε λόγος καί γιά τίς πόλεις Ἄργος καί Ναύπλιο.

205. Bon, Morée, σ. 151. Μίλλερ, 'Ιστορία, σ. 230.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

206. B o n, Morée, σ. 153, 164.

207. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 662. "si le fist chapitaine dou real chastel de Corinte avec toutes les appartenances". B o n, Morée, σ. 168. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄ σ. 64.

208. B u c h o n, Recherches, τ. Β΄, σ. 379 κ.ἑ..

209. B o n, Morée, σ. 170.

210. B o n, Acrocorinth, σ. 139.

211. S e t t o n, Catalan Domin., σ. 25. M ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 345-346.

212. C h r o n i q u e d e M o r ē e, σ. 404-405.

213. B o n, Morée, σ. 221, 225. Τά ἐδάφη αὐτά πρέπει νά ἐπανῆλθαν κάτω ἀπό βυζαντινό ἔλεγχο πρίν τό 1276, γιατί ὁ κινστερκιανός κανονισμός τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἀναφέρει ὅτι ἀπό τά μοναστήρια τοῦ ὁμώνυμου τάγματος παρέμεινε σέ φραγκικά χέρια μόνο ἡ Μονή τοῦ Δαφνίου. (Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ φραγκική ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας: Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier τ. 3, Athènes 1957, σ. 18). Ὅπως εἶναι γνωστό, στή Στυμφαλία ὑπῆρχε ἕνα μοναστήρι τοῦ παραπάνω τάγματος.

214. B o n, Morée, σ. 206. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 8.

215. B o n, Morée, σ. 209.

216. H o p f, Chron. gr.-rom. σ. 486. B o n, Morée, σ. 210. M ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 390. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 8.

217. I o a n n i s C a n t a c u z e n i, Historiarum libri IV, CSHB, Βόννη 1828-1832, τ. Α΄ σ. 537, τ. Γ΄ σ. 85, ὅπου μιλάει γιά στόλο Περσῶν. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄ σ. 89-91. B o n, Morée, σ. 227-228.

218. Τό ἔτος 1437, ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Παλαιολόγος, ταξιδεύοντας πρός τήν Ἰταλία, μέ σκοπό τήν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, προσόρμισε στό ἔρημο Γαϊδουρονήσι, κοντά στό Σούνιο, ὅπου κινδύνευσε νά πέσει στά χέρια πειρατῶν Καταλανῶν, πού ἦταν κρυμμένοι μέ τά πλοῖα τους στήν ἀπέναντι πλευρά τοῦ νησιοῦ (Βλ. S y l v e r s t r e S y r o p o u l o s, Les Mémoires sur le concile de Florence (1438-1439), ἔκδ. V. Laurent, Roma 1971, σ. 202, 618).

219. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Α΄, σ. 103, τ. Β΄, σ. 145-146 "..quod castra non possunt admodum custodiri propter exploliacionem hominum qui capti sunt a Turchis, et propter famem recesserunt et iverunt ad alias regiones, non valentes tot tribulaciones ulterius supportare;" L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 151. "... le cose di Corintho e de la Basilicata, de le pertinencie de la baronnia de la Vosticza, tutte so deserte, li villani perduti et fuguti per il Turchi, ..."

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

220. B u c h o n, Nouv. Rech, τ.Α΄, σ. 102-103. F i n l e y, Corinth,σ. 488.

221. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 204 "...multas expensas fieri fecit in forticatione et reparatione castri predicti..."

222. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 155, ἔγγρ. XXVII, τ. Α΄,σ.106.

223. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 159, S e t t o n, Catalan Domin. σ. 66-67. B o n, Morée, σ. 217. Μ ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 409.

224. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 157, ἔγγρ. XXVIII,

225. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 190, ἔγγρ. XXXI, B o n, Morée, σ. 218.

226. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 164. B o n, Morée, σ. 217. Μύλλερ, Ἱστορία, τ. Α΄ σ. 415.

227. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄. σ. 204, ἔγγρ. XXXIII, τ. Α΄, σ. 117. B o n , Morée, σ. 250. Μ ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 415.

228. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 213, τ. Α΄, σ. 119-120.

229. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 213, τ. Α΄, σ. 120-121.

230. B o n, Morée, σ. 263.

231. S c r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 233,

232. B o n, Morée, σ. 255. Μ ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 14. Z a k y - t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 146. Οἱ Ναβαραῖοι, ξεκινώντας ἀπό τήν Ἰταλία ἐγκαταστάθηκαν γιά λίγο στήν κεντρική Ἑλλάδα (Βοιωτία), ἀπ' ὅπου τό 1381 ἢ λίγο πιό μπροστά, πέρασαν ἀνενόχλητοι τόν Ἰσθμό κι ἔγιναν κύριοι τῶν λευφάνων τοῦ πριγκιπάτου. Κατάλαβαν τό Αἴγιο, τό Ναβαρίνο, τήν Καλαμάτα, τήν Ἀνδρούσα κ.ἄ. Πολλές ἀπό τίς κτήσεις τῶν Acciaiuoli ἔπεσαν στά χέρια τους.

233. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 238-253, ἔγγρ. XLVI S e t t o n, Catalan Domin., σ. 191. Μ ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 15.

234. B o n, Morée, σ. 268. Μ ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, σ. 14-15.

235. Στόν Κάρολο Τόκκο ἀποδίδουν μιά ἐκστρατεία πού ἔγινε στήν Ἀργολίδα καί τόν Ἰσθμό τούς μῆνες Μάρτιο καί Ἀπρίλιο τοῦ 1395, ἔχοντας μισθοφόρους Τούρκους καί Ἀλβανούς, μέ σκοπό νά ἐκδικηθεῖ τή Βενετία (N. M o - σ χ ο ν ᾶ, Ἡ ἐπιδρομή τοῦ Καρόλου Τόκκου στήν Ἀργολίδα: Ἀνακοίνωση στό Β΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτρα 25-31 Μαΐου 1980). Πρέπει ἐπομένως νά πιστέψουμε ὅτι τήν ἐποχή αὐτή ὁ Ἰσθμός ἦταν σέ βενετικά χέρια;

236. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄ σ. 258.

237. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 208. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 144. Βλ. καί J. C h r y s o s t o m i d e s, Un Unpublished Letter

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

of Nerio Acciaiuoli: Βυζ. 7(1975) σ. 120 κ.ἑ..

238. Φ. Γ ρ η γ ο ρ ο β ί ο υ, ὅ.π., τ. Β΄, σ. 653 "post cujus obitum dispotus cepit omnia chastra chastellanie Chorintiensis; etiam rocem et civitatem Chorintim tenet obsesam..." ('Από γράμμα τοῦ ἐπισκόπου 'Ιακώβου Acciauoli πρός τόν καρδινάλιο "Αγγελο Acciaiuoli, τοῦ ἔτους 1394). Βλ. ἐπίσης M a r t o n i, Pèlerinage σ. 657. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ.Α΄, σ. 144. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου, σ. 30. S e t t o n, Catalan Domin. σ. 198-199. Μ ί λ λ ε ρ, 'Ιστορία, τ. Β΄, σ. 29. B o n, Morée, σ. 270.

239. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 86, 104.

240. M a r t o n i, Pèlerinage, σ. 657. B o n, Acrocorinth, σ. 140. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 144, τ. Β΄ σ. 175. J. L o e n e r t z, Pour l' histoire du Pèloponèse au XIVe siècle: Etudes Byzantines 1(1943) 185-186.

241. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 90, 104, 106.

242. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 93, 94.

243. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 95. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου, σ. 32.

244. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 97, 109. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου, σ. 39.

245. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου σ. 32. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 96.

246. Λ ά μ π ρ ο υ, 'Αναφορά, σ. 309.

247. Μ ά ρ κ ο υ μ ο ν α χ ο ῦ, Στίχοι εἰς τήν Κόρινθον καί εἰς τήν στήλην τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καί δεσπότου τοῦ πορφυρογεννήτου. Εἰς τήν πύλην τῆς Κορίνθου, Παλ. καί Πελ. τ. Δ΄, σ. 11.

248. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 157 κ.ἑ..

249. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 229. B o n, Morée, σ. 691. 'Ο Hopf, πού δημοσίευσε πρῶτος τόν πίνακα, τόν χρονολόγησε στά 1364. 'Ο A. L u t t r e l l, A Fourtheenth Century List of the Barons of Achaea: BZ 51(1958) 355, 356, ἀπόδειξε ὅτι εἶναι νεώτερος καί ἀνήκει στό ἔτος 1377.

250. B o n, Acrocorinth, σ. 144, 276. B o n, Morée, σ. 674.

251. B o n, Acrocorinth, σ. 139. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 84.

252. L o n g n o n, Empire, σ. 192.

253. L o n g n o n. - T o p p i n g, Documents, σ. 11, 256. Στή σ. 171 ἀναγράφονται οἱ ὑπάλληλοι τοῦ κάστρου τοῦ 'Αγίου Βασιλείου. 'Εκτός ἀπό αὐτούς πού ἀναφέραμε, γνωρίζουμε ἀκόμη τόν πορτιέρη τοῦ κάστρου καί τόν φύλα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κα τῶν ἀμπελιῶν. Σέ μερικά ὀχυρά ἡ φρουρά ἀποτελεῖτο ἀπό τοξότες. Γιά τή φρουρά καί τό μισθό της βλ. C a r i l e, Rendita feud., σ. 79. Βλ. ἐπίσης L o n g n o n, Empire, σ. 198.

254. Μ α ν ο υ ή λ Π α λ α ι ο λ ό γ ο υ, Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τόν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κῦρ θεόδωρον τόν Παλαιολόγον: Παλ. κ. Πελ. τ. Γ΄, σ. 41.

255. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 131.

256. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 32. Ὁ Ἰ. Π ο ῦ λ ο ς, πού μελέτησε εἰδικά τό θέμα (Ἐποίκησις Ἀλβανῶν, σ.56 κ.ἑ.), δέχεται ὅτι οἱ Ἀλβανοί ἦλθαν ὡς ἄποικοι στήν Κορινθία μετά τό ἔτος 1397 καί μάλιστα στά τελευταῖα χρόνια τοῦ θεοδώρου.

257. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου, σ. 33.

258. B o n, Morée, σ. 272. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 98,99.

259. B o n, Morée, σ. 272. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 100. Z a k y t h i n o s, Despotat, σ. 159. D e l l a v i l l e le R o u l x, Hospitaliers σ. 277 κ.ἑ.. R. L o e n e r t z, Pour l' histoire du Péloponnèse, ὅ.π., σ. 187. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου, σ. 32. Ὁ Μανουήλ στόν ἐπιτάφιο λόγο πρός τόν ἀδερφό του θεόδωρο (Παλ κ. Πελ., τ. Γ΄, σ. 85), ἀναφέρει ὡς αἰτία τῆς πωλήσεως τῆς Κορίνθου τόν τουρκικό κίνδυνο: "δυοῖν γε θάτερον ὑπολέλειπται, ἤ τήν τῶν Τούρκων ἀρχήν ἤ τήν εἰρημένην λοιπόν δέξασθαι. Ἐδόκει τοίνυν εἶναι βέλτιον ἡ τῶν φερίων ἅπασι τρόποις Κακῶν γάρ δύο προκειμένων τό μή χεῖρον βέλτιον κατά τόν θρυλούμενον λόγον". Βλ. καί σ. 71-73, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι ἄν ἔπεφτε ἡ Κόρινθος στούς Τούρκους θά ἀκολουθοῦσαν σύντομα καί τά ἄλλα μικρότερα πολίχνια. Τό ἴδιο λέγει καί ὁ Γ ε ώ ρ γ ι ο ς Γ ε μ ι σ τ ό ς (Εἰς τόν ἐπιτάφιον Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου: Παλ. κ. Πελ., τ. Γ΄, σ. 6 "αὐτήν τε ἔσωσε τῆς τῶν βαρβάρων χειρός").

260. R. L o e n e r t z, Pour l' histoire du Péloponnèse, ὅ.π., σ. 195-6. Bon, Morée, σ. 273.

261. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 98.

262. Β η σ σ α ρ ί ω ν Κ α ρ δ ι ν ά λ ι ο ς, Κωνσταντίνῳ δεσπότῃ τῷ Παλαιολόγῳ, Παλ. κ. Πελ., τ. Δ΄, σ. 33. "τειχίσας μέν οὖν τόν Ἰσθμόν... προσέτι καί πόλιν ἐκεῖσε ἱδρύσασθαι ... ἄνευ μέν φυλάκων οὐδέν ἄν ποτε δυνηθεῖεν μόνα τά τείχη". Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 226-227.

263. T h i r i e t, Régestes, τ. Α΄, σ. 204(ἀρ. 864), σ. 211 (ἀρ. 897), 212 (ἀρ. 903). Μ α λ τ έ ζ ο υ, Περιπέτειες Κορίνθου, σ. 32, 33.

264. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 170.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

265. Thiriet, Régestes, τ. Β΄, σ. 138, ἀρ. 1592. Schreiner, Kleinchroniken, σ. 286 "ἐν ἔτει ,ϛϡκγ΄ , ἰνδικτιῶνος η΄, μαρτίῳ κθ΄ ἡμέρᾳ παρασκευῇ μεγάλη, ἦλθεν ὁ βασιλεύς, ὁ μακαρίτης κῦρ Μανουήλ, ἐν τῷ λιμένι τῶν Κεχρεῶν καί τῇ η΄ ἀπριλίου ἤρξατο ἀνακαθαίρειν καί ἀνοικοδομεῖν τό 'Εξαμίλιον". 'Επίσης σ. 234, 246-247, 314. Σφραντζής, σ. 6. G. Schiro, Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo, Roma 1975, σ. 378, στ. 2120 κ.ἑ.. Ψευδοφραντζής, σ. 246. Χαλκοκονδύλης, σ. 183, 'Ισιδώρου, Πανηγυρικός σ. 165. Λάμπρου, Τά τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ, σ. 444 κ.ἑ.. Zakythinos, Despotat, τ. Α΄, σ. 168. Γιά τήν ἡμερομηνία τῆς ἀφίξεως τοῦ Μανουήλ στίς Κεχριές βλ. J. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425), New Brunswick 1969, σ. 310,σημ. 17, ὅπου σημειώνει ἐπίσης ὅτι ὁ Μανουήλ ἦρθε μέ τέσσερα κάτεργα καί δύο ἄλλα πλοῖα,τά ὁποῖα μετέφεραν σῶμα ἱππικοῦ καί πεζικοῦ μέ χτίστες καί πολεμικές μηχανές. Οἱ τελευταῖες, πού εἶναι πιθανό νά χρησιμοποιήθηκαν στή Θάσο, προορίζονταν γιά τήν Πελοπόννησο καί ἴσως τοποθετήθηκαν στό 'Εξαμίλιο τεῖχος.

266. Λάμπρου, Τά τείχη τοῦ 'Ισθμοῦ, σ. 461-462. Thiriet, Régestes, τ. Β΄, σ. 136, ἀρ. 1583.

267. Sathas, Documents, τ. Γ΄, σ. 116. Λάμπρου, Τά τείχη τοῦ 'Ισθμοῦ, σ. 466-467.

268. Thiriet, Régestes, τ. Β΄, σ. 140, ἀρ. 1599. Λάμπρου, Τά τείχη τοῦ 'Ισθμοῦ, σ. 463 κ.ἑ.. Zakythinos, Despotat, τ. Α΄, σ. 169. Παλ. κ. Πελ. τ. Γ΄, σ. 127-131.

269. Zakythinos, Despotat, τ. Α΄, σ. 193.

270. Sathas, Documents, τ. Α΄ , σ. 126 "et pro reductu gentium nostrarum quod nobis daretur et libere consignaretur terra et castrum Corinthii cum fortiliciis et tota castellania sua" Βλ. καί Thiriet, Régestes, τ. Α΄, σ. 200, ἀρ. 1870.

271. Sathas, Documents, τ. Α΄, σ. 115 κ.ἑ.. Thiriet, Régestes, τ. Α΄, σ. 196, ἀρ. 1849. Zakythinos, Despotat, τ. Α΄, σ. 194.

272. Sathas, Documents, τ. Α΄, σ. 117. Zakythinos, Despotat, τ. Α΄, σ. 195.

273. Σφραντζής, σ. 16. Ψευδοφραντζής, σ. 256. Χαλκοκονδύλης, σ. 238. Schreiner, Kleinchroniken, σ. 235. Zakythinos,Despotat,τ.Α΄, σ. 196-7. Bon, Morée σ. 290. Μίλλερ, 'Ιστορία, τ. Β΄, σ. 78-79. Λάμπρου, Τά τείχη τοῦ 'Ισθμοῦ, σ. 469-70. F. Thiriet, Délibérations des assembleés venitiennes concernant la Romanie τ. Β΄ 1364-1463, σ. 148, ἔγγρ. 1263 (ἔτ. 1423).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

274. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 287. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 198. B o n, Acrocorinth, σ. 142.

275. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 50. Χ ἀ λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 283. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 293. Z a k y t h i n o s, Despotat τ. Α΄, σ. 212.

276. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 68. F i n l e y, Corinth, σ. 495. Z a k y t h i n o s, Despotat τ. Α΄, σ. 228.

277. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 236, 251. Λ ά μ π ρ ο υ, Τά τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ, σ. 471 κ.ἑ.. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 226.

278. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 251. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 318-9. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 230-31.

279. D u c a e, Historia byzantina, CSHB, Bonnae 1834, σ. 223.

280. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 344 κ.ἑ., ὅπου περιγράφονται τά γεγονότα μέ λεπτομέρεια.

281. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 347 "ᾔδεσαν γάρ ὡς πολιορκησόμενοι ἁλώσοιντο ἐνταῦθα, τῆς τε τροφῆς ἱκανῆς οὔκ οὔσης ἐν αὐτῇ καί ἄλλης παρασκευῆς". Γιά τήν μάχη τοῦ Ἐξαμιλίου βλ. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 250. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 70. Λ ά μ π ρ ο υ, Τά τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ, σ. 479, κ.ἑ.. F i n l e y, Corinth, σ. 495. B o n, Acrocorinth, σ. 143. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 232 κ.ἑ..

282. D u c a e, ὅ.π., σ. 223.

283. Πρβλ. E l i s s e n, Analekten, τ. Γ΄, σ. 116 "ὅλος ὁ κάμπος ἔγεμεν ἅρματα καί δοξάρια / Σαγίταις χρυσοπτέριγαις, σπαθία κοσμημένα/ Κεφαλαί, χέρια, σώματα ἐς τόν κάμπον ἁπλωμένα.

284. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 348.

285. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 348-349. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 252. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἱστορία, ὅ.π., σ. 891. Zakythinos, Despotat, τ. Α΄, σ. 234. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 119. Ὁ P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 437, μεταγράφει δυό ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στά Βασιλικά καί πού ἀφοροῦν κάποιον σουλτάνο Μουράτ.

286. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 382 "ἐνταῦθα ἐξελαύνοντος αὐτοῦ ὁ νεώτερος Ἀχμάτης ἑάλω ὑπό Ἀσάνεω τοῦ ἡγεμόνος γυναικός ἀδελφοῦ, ἐνεδρεύσαντος ταύτῃ περί Μυκήνης χώρας, ᾗ ἔμελλεν ἐξελαύνων διά τῆς ὁδοῦ διεξιέναι. τοῦτον μέν οὖν ἀπαγαγόντες ἐς Σπάρτην παρά τόν ἡγεμόνα εἶχον ἐν φυλακῇ ἐς ὅ δή ἀπέδωκαν".

287. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 380 "... τήν ὁδόν τήν ἐρχομένην ἐν τῷ Λεοντάρῃ παρήγγειλεν ὁδεύειν" Βλ. καί Β α ρ δ ο υ ν ι ώ τ η, Καταστρ. Δρά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μαλη, σ. 218. Ὁ γνήσιος Σφραντζής δέ διευκρινίζει σέ ποιό σημεῖο ἔγινε ἡ μάχη, ἀναφέροντας μόνο (σ. 96): "... ὁ υἱός αὐτοῦ ἐάλω ὑπό τῶν Μοραϊτῶν". Ὁ Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 137, πιστεύει ὅτι ἡ μάχη ἔγινε στά Δερβενάκια. Τό ἴδιο καί ὁ F i n l e y, Corinth, σ. 496.

288. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 137. Γιά τή νίκη αὐτή ὁ Ἀλφόνσος, βασιλιάς τῆς Ἀραγωνίας καί Νεαπόλεως, μέ μιά ἐπιστολή τῆς 2ας Ἀπριλίου 1453, ἐκφράζει τή χαρά του καί συγχαίρει τό δεσπότη Δημήτριο, (Archivio storico per le provincie Napoletane 27 (1902) 612).

289. Τό τελευταῖο ἰσχύει βέβαια καί γιά ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο. Οἱ πηγές τά ὑπολογίζουν σέ ἑκατοντάδες. Βλ. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ὑπόμνημα περί τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καί ἐκκλησιῶν: NE 7(1910) 364 " in ista terra sunt civitates satis magne XXX et castra fortissima CC et ville CCCC" Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 263 "πόλεις τε ὀχυραί καί φρούρια ἐρυμνά καί πολίχνια ἐγγύς που διακόσια καί πεντήκοντα". Λ α μ π ρ ι ν ί δ ο υ Ναυπλία, σ. 67. Β η σ σ α ρ ί ω ν ο ς Καρδιναλλίου, Venerabili Patri Fr. Iacobo de Marchia: NE 3(1906) 32. Βλ. καί Παλ. κ. Πελ. τ. Δ΄ σ. 256 "sunt ibi quasi trecentae terrae muratae fortissimae et munitissimae ".

290. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 449 "ὁρᾶτε γάρ ὡς κύκλῳ ἡ πόλις ἐρυμνή τε οὖσα ἐς τά μάλιστα ταύτῃ μόνον ποιεῖται τήν εἴσοδον, τετειχισμένην τρισίν τε ἅμα τείχεσιν ὀχυρωτάτοις καί τρισίν πύλαις". Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 47. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 221 "καί αὐτήν ἀνάντη τε καί τριπλῷ τείχει τετειχισμένην καί πεφραγμένην".

291. B o n, Acrocorinth, σ. 141, 277.

292. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 171. Α. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων καί οἱ δοκιμασίες τους ὑπό τούς Τούρκους: ΙΕΕ, τ. Ι΄, σ. 74. T h i r i e t, Régestes, τ. Β΄, σ. 165, ἀρ. 1697.

293. Γ. Π λ ο υ μ ί δ η, Οἱ βενετοκρατούμενες ἑλληνικές χῶρες μεταξύ τοῦ δευτέρου καί τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537), Ἰωάννινα 1974, σ. 41, ὅπου ὑπάρχουν ἀριθμοί πού δείχνουν τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ του.

294. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 242-249.

295. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, σ. 145 κ.ἑ.. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 256.

296. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 221.

297. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 444-446.

298. " Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 446 "λαβών τούτους τούς τε πόδας καί χεῖρας ἔκλασε". Ὁ Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 147, γράφει πώς τό γεγονός τοῦτο ἀπομνημονεύει τό ὄνομα "Τοκμάκ Χισσάρ" ἤτοι Κάστρο τῶν Σφυρῶν",

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἀλλά δέν ἀναφέρει ποῦ ἀκριβῶς βρίσκεται. Στό χάρτη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Κορινθίας τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, τό κάστρο ἀναγράφεται κοντά στόν Ταρσό, ἐνῶ ὁ Χαλκοκονδύλης τοποθετεῖ, ὅπως εἴδαμε, τό γεγονός στή Ρούπελη. Δέν ἀποκλείεται ἡ φρικιαστική σκηνή νά ἔγινε μετά τήν κατάληψη τοῦ Ταρσοῦ. Ὁ Χ ά μ μ ε ρ, ὅ.π., σ. 303, σημ. 3, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τουρκικές πηγές (Σολακζαδέ, Ἴδρις, Ἀλῆς) τοποθετεῖ τό γεγονός στόν Ταρσό καί τό ἀποδίδει στήν προσπάθεια τῶν Ἀλβανῶν νά δραπετεύσουν. Εἶναι βέβαιο ὅτι τό κάστρο ὀνομάσθηκε Τοκμάκ (= σσφυρά) ἀπό τούς Τούρκους, ἐξ αἰτίας τῆς θραύσης τῶν σφυρῶν τῶν Ἀλβανῶν. Ἡ ἄριστη γνώση τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς Κορίνθου ἀπό τόν Χαλκοκονδύλη μᾶς ἐπιβάλλει, νομίζουμε, νά ἀκολουθήσουμε τήν ἀφήγησή του.

299. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 227.

300. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 413.

301. Archivio storico per le provincie Napoletane, ὅ.π., σ. 823-824.

302. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 444. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 229.

303. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 227 "Βιαζόμενοι δέ καί τοῦ δευτέρου τείχους ἔσω παρελθεῖν, ἐκακοπάθουν ἰσχυρῶς, κατά μετωπόν τε αὐτοῖς προσβαλλόντων τῶν ἐναντίων δόρασι μακροῖς καί ξυστοῖς καί παλτοῖς, καί ἄνωθεν ἀπό τῶν ἄκρων ἑκατέρου μέρους ἐξ ὑπερδεξίων λίθοις βαλλόμενοι κατά κεφαλῆς· ὅ δή καί μάλιστα τούτους ἐπίεσε· καί τέλος ἀποκρούονται παρά τῶν ἔνδον ἰσχυρῶς καί ἐξωθοῦνται τοῦ τείχους βιαίως".

304. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 451-2. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 229 κ.ἑ.. D u c a e, ὅ.π., σ. 340. S c h r e i n e r, Kleinchroniken, σ. 254,273, 400, 407, 420, 453. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 259, 260. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, σ. 149-50. Γ ρ η γ ο ρ ο β ί ο υ, Ἱστορία, σ. 390 κ.ἑ..

305. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 110.

306. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 231.

307. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 452. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Α΄, σ. 260.

308. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 482. Ζ ώ ρ α, Χρονικόν, σ. 106-107.

309. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 482. "οἱ γάρ ἐν τούτοις κατῳκημένοι τῶν Ἀλβανῶν, ἅτε ἐν ὀχυρῷ πάνυ ᾠκημένοι, ἦγον καί ἔφερον τά Ἑλλήνων πράγματα, καί τούς λοιπούς τούσδε ἐς τά κάτω χωρία τῆς Πελοποννήσου εἶχον ἑπομένους σφίσιν ᾗ ἂν αὐτοί ὑφηγήσαντο ἐπί τόν πόλεμον".

310. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 545. Α. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Γ΄, Τουρκοκρατία (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1968, σ. 19.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

311. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 556.

312. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 116. Α. Μ ο μ φ ε ρ ά τ ο υ, Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας. Πόλεμος Ἐνετῶν καί Τούρκων ἐν Πελοποννήσῳ κατά τά ἔτη 1463-1466, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 21.

313. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 128. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 311 "ἐτείχιζον χειρί πολλῇ καί δυνάμει, ἔτι δέ καί σπουδῇ καί προθυμίᾳ τῇ πάσῃ χρώμενοι".

314. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 558. T h i r i e t, Régestes, τ. Γ΄, σ. 249, ἀρ. 3183.

315. T h i r i e t, Régestes, τ. Γ΄, σ. 251, ἀρ. 3191.

316. S c h r e i n e r, Kleinchroniken σ. 254-255, 294, 300, 304. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 315-317. Χαλκοκονδύλης σ. 561 κ.ἑ.. N. J o r g a, Notes et extraits, ὅ.π., σ. 200 κ.ἑ.. Α. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἱστορία, ὅ.π., τ. Γ΄, σ. 23. Λ ά μ π ρ ο υ, Τά τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ, σ. 487 κ.ἑ..

317. B o n, Morée σ. 693-694.

318. Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Οἱ Ναοί τῶν Ταρσινῶν καί τῆς Λέχοβας, ὅ.π., σ. 91. Σέ μικρή ἀπόσταση νοτιότερα τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε βυζαντινός ἐπίσης ναός τοῦ Ἁγίου Ἑρμολάου (σ. 94-95).

319. ΑΔ 26 Β1(1971) 191 (ἀνακ. Ε. Κουνουπιώτου). Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 74.

320. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 230.

321. Π ά λ λ α, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 44.

322. Π ά λ λ α, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 45.

323. Π ά λ λ α, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 47.

324. Φ α ρ ά κ λ α, Σικυωνία, ἐπίμ. ΙΙ, σ. 4. Φ α ρ ά κ λ α, Φλειασία, ἐπίμ. ΙΙ, σ. 1. Ἡ κορυφή τοῦ ὑψώματος τῆς Εὐαγγελίστριας εἶναι κυκλική, διαμέτρου 50 μέτρων καί ἐλέγχει τήν περιοχή σέ μεγάλη ἀκτίνα. Ἡ θέα εἶναι ἐξαίρετη ἀπό τόν Παρνασσό ὥς τό Ναύπλιο καί τά βουνά τῆς Κυνουρίας, καί ἀπό τή Ζήρεια ὥς τή Σαλαμίνα. Ἡ θέση πρέπει νά ἦταν σύνδεσμος μεταξύ Ἀκροκορίνθου καί Πολυφέγγους. Στούς τοίχους τῆς ἐκκλησίας τῆς Εὐαγγελίστριας ὑπάρχουν ἐντοιχισμένα γλυπτά μαρμάρινα κομμάτια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

V. Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Οἱ πληροφορίες πού θά μᾶς ἐπέτρεπαν νά ὑπολογήσουμε, ἔστω καί κατά προσέγγιση, τόν πληθυσμό τῆς περιοχῆς ἤ κάθε οἰκισμοῦ ξεχωριστά λείπουν τελείως ἤ εἶναι ἐλάχιστες καί ἀναφέρονται στά τελευταῖα χρόνια τοῦ δεσποτάτου. Στό κατάστιχο Α', ὅπου μνημονεύονται ὀνομαστικά οἱ οἰκογένειες τῆς Κορίνθου καί 17 ἄκόμη οἰκισμῶν, ὁ μέσος ὅρος σπιτιῶν τῶν τελευταίων μόλις ξεπερνάει τόν ἀριθμό 20. Ἀπό τούς οἰκισμούς αὐτούς οἱ μόνοι πού θά μποροῦσαν νά ὀνομαστοῦν χωριά ἦταν οἱ ὀχυρωμένοι. Ἡ Κόρινθος, πού μετά τόν Η' αἰώνα βρίσκόταν πάλι σέ ἀκμή, τήν ἐποχή αὐτή, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, εἶχε χάσει τή σπουδαιότητά της. Στό Κατάστιχο Α' ὁ ἀριθμός τῶν σπιτιῶν της μόλις ξεπερνάει τίς τρεῖς ἑκατοντάδες. Ἀπό τόν περιηγητή Martoni μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι στά τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἡ πόλη εἶχε 500 σπίτια[1]. Μέσα σέ ἑξήντα πέντε χρόνια, ὁ πληθυσμός της εἶχε μειωθεῖ κατά τό ἕνα τρίτο.

Γενικά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ πληθυσμός ἦταν πολύ ἀραιός πρέπει ὅμως νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι κανένας ἀπό τούς οἰκισμούς τοῦ Κατάστιχου δέ φέρει ὄνομα γνωστοῦ φρουρίου τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς Ζήριας, ὅπου, καθώς ἀναφέραμε, λόγω τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, εἶχε συγκεντρωθεῖ πολύς πληθυσμός. Ὁ Χαλκοκονδύλης μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι, ὅταν τό 1458 ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β' κατέλαβε τόν Ταρσό, πῆρε μαζί του 300 παιδιά. Δύο χρόνια ἀργότερα στό φρούριο Σαλμένικο τῆς γειτονικῆς Ἀχαΐας, ὅπου εἶχαν κλειστεῖ 6.000 ἄτομα, ὁ ἴδιος σουλτάνος πῆρε γιά τά γενιτσαρικά τάγματα 900 παιδιά[2]. Ἑπομένως, οἱ πολιορκημένοι στό κάστρο τοῦ Ταρσοῦ, ἀναλογικά, πρέπει νά ἀριθμοῦσαν περίπου 2.000 ἄτομα. Οἱ δύο ἀριθμοί, ἰδίως ὁ πρῶτος, φαίνονται ὑπερβολικοί, πρέπει ὅμως νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι στά πολύ ὀχυρά φρούρια, σέ δύσκολες στιγμές ἐπιδρομῶν, συγκεντρωνόταν πληθυσμός ἀπό ὅλη τήν κοντινή περιοχή. Ὁ Χαλκοκονδύλης μνημονεύει τέσσερα ἀπό αὐτά τά φρούρια (Ταρσός, Πολύφεγγος, Ἀκριβή, Ρούπελη), ἀλλά ἀσφαλῶς θά ἦταν περισσότερα. Εἰδικά στά δύο ἀπ' αὐτά (Πολύφεγγο, Ρούπελη) διευκρινίζει ὅτι εἶχε συγκεντρωθεῖ ἀπό τίς γύρω περιοχές πληθυσμός γιά νά σωθεῖ.

Ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου στούς μέσους χρόνους γνώρισε τήν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐγκατάσταση καί ἄλλων φύλων πού εἰσέδυσαν καί ἔζησαν γιά αἰῶνες δίπλα στούς Ἕλληνες, εἴτε εἰρηνικά καί μέ ἄδεια τῆς τοπικῆς διοικήσεως, εἴτε βίαια καί μέ τή δύναμη τῶν ὅπλων. Οἱ νέοι αὐτοί ἄποικοι ἦταν Ἑβραῖοι, Σλάβοι, Φράγκοι καί Ἀλβανοί. Ὁ Μάζαρις, στό σημεῖο ἐκεῖνο τῆς ἐπιστολῆς του πού μιλάει εἰρωνικά γιά τίς ἐθνικότητες τῆς Πελοποννήσου, δίπλα στά παραπάνω ὀνόματα (Ἰουδαῖοι, Σλαβίνοι, Ἰταλοί, Ἰλλυριοί), μνημονεύει ἀκόμη τούς Τσάκωνες (Λακεδαίμονες), τούς γύφτους (Αἰγύπτιοι) καί φυσικά τούς Ἕλληνες (Πελοποννήσιοι)[3].

α' Ἕ λ λ η ν ε ς

Οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα τό ἐπικρατέστερο στοιχεῖο τῆς περιοχῆς. Ἡ ὑπεροχή αὐτή ἀπειλήθηκε τόν Ζ' καί Η' αἰώνα μέ τίς σλαβικές ἐγκαταστάσεις, πιστεύουμε ὅμως, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, ὅτι οἱ νέοι ἄποικοι δέν ἐπικράτησαν ἀριθμητικά. Τά τοπωνύμια πού συναντοῦμε σέ μεσαιωνικές καί νεώτερες πηγές ἤ πού ἐπιζοῦν ὡς σήμερα, στήν πλειονότητά τους εἶναι ἑλληνικά. Ἀπ' αὐτά μερικά ἐπέζησαν ἀναλλοίωτα ἤ μέ φυσιολογικές ἀλλαγές ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή (Κόρινθος, Κεχριές, Ἐπίδαυρος, Φενεός, κλπ.), ἐνῶ ἀρκετά εἶναι τά τοπωνύμια πού δείχνουν τή βυζαντινή παρουσία στήν περιοχή. Τά τελευταῖα σχετίζονται μέ βυζαντινές οἰκογένειες (Ἀγγελόκαστρο, Κατακάλι), βυζαντινούς τίτλους (Κοντόσταβλος), μοναστικές ἐγκαταστάσεις (Ἁγιονόρι, Πολύφεγγος), μέ τήν ἵδρυση ναῶν (Ἅγιος Βασίλειος, Ἅγιος Γεώργιος), μέ βυζαντινούς θεσμούς (Διαβατίκι), κλπ.

Σέ ἔγγραφα τοῦ ΙΔ' αἰώνα συναντᾶμε μεγάλο ἀριθμό ἑλληνικῶν ὀνομάτων, κατοίκων τῆς περιοχῆς Κορίνθου[4]. Τά πιό πολλά ἀπό τά ὀνόματα αὐτά μοιάζουν μέ τά σημερινά κάί παράγονται α) ἀπό ἐπαγγέλματα: Gianni Ghaliopoli (Χαλκιόπουλος) Nicita Marmata ἤ Marmora (Νικήτας Μαρμαρᾶς) β) ἀπό δέντρα: Strovigliati (στροβιλιά), Janne Chumari (κουμαριά), Janne Abelico (ἀμπελικός =δραγάτης) γ) ἀπό ζῶα καί πτηνά: Vervelida (βερβελιά=πρόβατο), Coraccia (κόρακας;), Provato. δ) ἀπό τόπους καταγωγῆς: Gulielmo Motoneo (Μεθώνη), Andrea Culuriotti (Κούλουρη), Nicola Cariati (Καρυά)[5], Theodoro Politi. ε) ἀπό τήν ἐκκλησία καί τή Θρησκεία: PapaJanni Arriati (Cariati;), Aiaghiliti (Ἁγιαγγελί-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

της), Πολλά ὀνόματα εἶναι πατρωνυμικά ἤ δηλώνουν κάποια ἰδιότητα: Nicola Magho (Μάγος), Sgurtoma ἤ Schortoma (Σγουροθωμᾶς), Giorgio Attenasopolo, Mauro (Μαῦρος), Nicola Dracho. Georgi Culuridi, Nicola Spano, Geórgi Pavlino, Michali Mavrea, Strozilo (Στρογγύλος), Michali Mavrussa. Ἐπίσης δέν εἶναι σπάνια ὀνόματα γνωστῶν βυζαντινῶν οἰκογενειῶν: Todero Dossopatri (Δοξοπατρής), Ducha (Δούκας), Giorgio Chonmino (Κομνηνός;), Mamuna (Μαμωνᾶς). Τέλος ὑπάρχουν καί τά ὀνόματα Nicola Stavroforo, γέννημα τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, καί Janne Curatora, πού προέρχεται ἀπό βυζαντινό τίτλο[6]. Τή μεγαλύτερη συχνότητα ἀπό τά βαπτιστικά παρουσιάζει τό ὄνομα Ἰωάννης καί ἀκολουθοῦν τά ὀνόματα Γεώργιος καί Νικόλαος.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πληροφορία ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Κορίνθου ἔστειλαν στόν πρίγκηπα τοῦ Τάραντος, Ροβέρτο, ἐπιστολή, μέ τήν ὁποία διεκτραγωδοῦσαν τήν κακή κατάσταση τῶν πραγμάτων τῆς καστελλανίας καί τοῦ ζητοῦσαν νά λάβει προστατευτικά μέτρα[7]. Δέ γνωρίζουμε ὅμως, ἄν αὐτό ἔγινε μέ πρωτοβουλία τῶν κατοίκων ἤ ἦταν ἐνέργεια τῶν φραγκικῶν ἀρχῶν, ἐξ ὀνόματος τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς.

β') Ἑ β ρ α ῖ ο ι

Οἱ Ἑβραῖοι διέμεναν συνήθως σέ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὅπου ἀσχολοῦνταν μέ τό ἐμπόριο. Ἔτσι εἶναι φυσικό νά εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν Κόρινθο καί νά κρατοῦσαν στά χέρια τους ἕνα μεγάλο μέρος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς πόλης. Στούς πρώτους χριστιανικούς χρόνους ὑπῆρχε στήν Κόρινθο ἰουδαϊκή συναγωγή[8]. Στή μέση βυζαντινή ἐποχή πολλοί ἀπό τούς Ἰουδαίους τῆς πόλης ἀσχολοῦνταν μέ τή μεταξουργία. Σώζεται κοιμητηριακή ἐπιγραφή ἑνός Ἑβραίου μεταξουργοῦ[9]. Τό 1147, ἔτος τῆς καταλήψεως τῆς Κορίνθου ἀπό τούς Νορμανδούς, πολλοί ἀπό τούς Ἰουδαίους κατοίκους της πιάστηκαν αἰχμάλωτοι καί μεταφέρθηκαν στή Σικελία[10]. Παρά τό γεγονός αὐτό, λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ ραβίνος Βενιαμίν ἀπό τήν Τουδέλα βρῆκε στήν Κόρινθο μιά ἀκμαία ἰουδαϊκή παροικία ἀπό 300 Ἑβραίους[11]. Μετά δύο περίπου αἰῶνες, οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν ἀναλάβει μέ πλειστηριασμό τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορίου τῆς Κορίνθου, τό λεγόμενο "chomerchio grande[12]"

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γ') Σ λ ά β ο ι

Ὅπως καί γιά ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο, δέν ὑπάρχουν πηγές πού νά μᾶς παρέχουν σαφεῖς εἰδήσεις γιά τήν ἐγκατάσταση Σλάβων στήν περιοχή Κορίνθου. Ἀναφέραμε πώς ἡ περιοχή αὐτή ἦταν ἀπό τά ἐδάφη ἐκεῖνα τῆς χερσονήσου, ὅπου οἱ νέοι ἄποικοι ἐγκαταστάθηκαν σέ μικρότερους ἀριθμούς. Τά περισσότερα ἀπό τά σλαβικά τοπωνύμια τά συναντοῦμε στή βορειοδυτική Κορινθία, πράγμα πού φανερώνει πώς οἱ Σλάβοι ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ πυκνότερα[13]. Τό κομμάτι αὐτό δέν ἀνήκει στήν ἀνατολική Πελοπόννησο, ὅπου, καθώς ἀναφέραμε, τά σλαβικά τοπωνύμια εἶναι λιγότερα. Ἴσως ἡ περιοχή αὐτή τῆς ΒΔ Κορινθίας διευκόλυνε τό νομαδικό τους βίο. Νομαδικό ἐπίσης βίο ζοῦσε μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ πού κατοικοῦσε στήν ἴδια περιοχή κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καί ἀργότερα. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι στό ἀνατολικό τμῆμα (περιοχές Σοφικοῦ, Ἐπιδαύρου) τά σλαβικά τοπωνύμια λείπουν τελείως. Μπορεῖ κανείς νά ἀναζητήσει τήν αἰτία στή μεταγενέστερη ἐγκατάσταση πολλῶν Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντικατέστησαν τά παλαιά τοπωνύμια μέ νεώτερα δικά τους. Ἐν τούτοις εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὅλα τά σημερινά ἀλβανόφωνα χωριά τῆς περιοχῆς ἔχουν ὀνόματα ἑλληνικά καί ὄχι ἀλβανικά (Γαλατάκι, Ἀρμυρή, Κατακάλι, Βλασαίικα, Κεφαλαίικα Σοφικό, Ἀγγελόκαστρο, Ρειτό, Ἅγιος Ἰωάννης, Κόρφος, Δήμαινα, Πιάδα, Πίδαυρα, Λιγουριό), πράγμα πού δείχνει ὅτι τά ἑλληνικά τοπωνύμια ἄντεξαν στό χρόνο.

δ') Φ ρ ά γ κ ο ι

Πρίν ἀπό τό 1205 δέν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιά τήν ὕπαρξη Λατίνων στήν περιοχή, εἶναι ὅμως βέβαιο πώς στά λιμάνια τῆς Κορίνθου, τούς δυό τελευταίους αἰῶνες, συναλλάσσονταν καί δυτικοί. Σέ χρυσόβουλλο τοῦ 1198 ἡ Κόρινθος μνημονεύεται ἀνάμεσα στά λιμάνια πού ἦταν ἀνοιχτά στό ἐμπόριο τῶν Βενετῶν[14]. Μετά τήν κατάληψη τῆς περιοχῆς ἀπό τούς Φράγκους, οἱ δυτικοί πληθαίνουν. Ὅπως καί στήν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο, ἀπέκτησαν φέουδα καί διορίστηκαν σέ σημαίνουσες διοικητικές καί στρατιωτικές θέσεις. Στά ἔγγραφα τῆς οἰκογένειας Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365, συναντοῦμε ἕνα πλῆθος ἀπό ὀνόματα Λατίνων[15]. Ἀπό πηγές ἐπίσης τοῦ ἴδιου αἰώνα γνωρίζουμε ὀνόματα καστελλάνων ἀπό τά περισσότερα φρούρια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τῆς περιοχῆς, καθώς καί ὀνόματα Φράγκων φρουράρχων τῆς Κορίνθου καί ὁλόκληρης τῆς καστελλανίας[16]. Ἐκτός ἀπό τόν Gautier de Liedekerque καί τόν Donato Acciaiuoli πού συναντήσαμε, μαθαίνουμε καί τό ὄνομα τοῦ Guillaume Baraballe, φρουράρχου τῆς Κορίνθου κατά τό ἔτος 1356[17]. Στά ἔγγραφα τοῦ 1365, ἕνα πρόσωπο, Accila Cavalieri, ὀνομάζεται "capetanio"[18]. Θά πρέπει νά ἀντικαθιστοῦσε τόν Donato, ὅταν ὁ τελευταῖος ἀπουσίαζε.

Δέν γνωρίζουμε πολλές φραγκικές οἰκογένειες πού νά κατεῖχαν φέουδα σέ κορινθιακά ἐδάφη, γιατί ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου δέν ἀποτέλεσε βαρωνία, κι ἔτσι ἔλειψαν ἀπό αὐτή τά μεγάλα φραγκικά ὀνόματα. Μοναδική περίπτωση οἰκογένειας πού διατηρήθηκε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα εἶναι ἡ οἰκογένεια Gracianelle. Τό ἔτος 1289 δόθηκαν στόν Amine Gracianelle ἀπό τόν Κάρολο τῆς Σικελίας γαῖες, πού ἄλλοτε ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως, Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, εἶχε παραχωρήσει στόν πεθερό του Jehan Marmache[19]. Ἑβδομήντα πέντε χρόνια ἀργότερα βρίσκουμε κάποιον Mino Grazanello νά εἶναι φεουδάρχης στήν Κόρινθο[20]. Ἀνάμεσα στά λατινικά ὀνόματα συναντοῦμε καί ἐκεῖνα τῶν Grimani καί Zacheria[21]. Τό πρῶτο εἶναι πιθανό νά σχετίζεται μέ τήν ὁμώνυμη βενετική οἰκογένεια καί τό δεύτερο μέ τήν οἰκογένεια τῶν Zacharia πού ἔδωσε τούς τελευταίους πρίγκιπες τοῦ Μορέως.

Οἱ σχέσεις μεταξύ Ἑλλήνων καί Φράγκων δέν ἦταν πάντοτε ἀγαθές. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν ἔρθει ὡς κατακτητές καί πίεζαν τούς αὐτόχθονες. Ἀμέσως μετά τόν ἐρχομό τους, γνωρίζουμε ὅτι πολλά ἀπό τούς κατοίκους τῆς περιοχῆς ἐγκατέλειψαν τήν πατρίδα τους. Οἱ περισσότεροι κατευθύνθηκαν πρός τήν περιοχή τῆς Νίκαιας τῆς Βιθυνίας[22]. Βασικές ἦταν οἱ θρησκευτικές διαφορές. Ὅπως θά δοῦμε στό οἰκεῖο κεφάλαιο, οἱ ὀρθόδοξοι μοναχοί ἀντιτάσσονταν στόν λατινικό κλῆρο. Χαρακτηριστικό εἶναι τό ἐπεισόδιο μέ τόν πλούσιο Ἕλληνα Φώτιο, συγγενή τοῦ διοικητή τῶν Καλαβρύτων Ἰακώβου Chasy (Ζασσῆ), ὁ ὁποῖος εἶχε κτήματα στήν περιοχή Κορίνθου. Ὁ Φώτιος ἦταν ἕνας ἀπό τούς Ἕλληνες κτηματίες τῆς περιοχῆς σέ ἐδάφη πού ὀνομάζονταν "casaux de parçon" καί πού ἦταν κοινά ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες καί στούς Φράγκους[23]. Ὁ διοικητής τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου, Gautier de Liedekerque, μέ ἀφορμή παράπονα ὑποτελῶν του ἐναντίον τοῦ Φωτίου, συνέλαβε τόν τε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λευταῖο καί τόν ἔκλεισε στή φυλακή, μέ ἀπώτερο σκοπό νά τοῦ ἀποσπάσει χρήματα. Γιά νά τόν ἀφήσει ἐλεύθερο τοῦ ζήτησε 10.000 ὑπέρπυρα. Ὁ Φώτιος κατόρθωσε νά ἐλευθερωθεῖ, δίνοντας ὡς ἐγγύηση ἕνα ποσό, καί ἀργότερα πῆρε μόνος του ἐκδίκηση σκοτώνοντας ἕναν Φράγκο εὐγενή, πού νόμισε ὅτι ἦταν ὁ διώκτης του Liedekerque. Στήν πραγματικότητα ὅμως τό θύμα ἦταν ὁ Guy de Charpigny, βαρῶνος τῆς Βοστίτσας[24].

ε) Ἀ λ β α ν ο ί

Ἡ ἐγκατάσταση Ἀλβανῶν στήν Κορινθία ἄρχισε στά τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΕ΄αἰώνα καί συνεχίστηκε στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὡς σήμερα ἀκόμη ὑπάρχουν στήν περιοχή ἀλβανόφωνοι κάτοικοι. Εἴδαμε ὅτι 10.000 Ἀλβανοί μέ τίς οἰκογένειές τους καί τά κοπάδια τους, ζήτησαν καί πῆραν τήν ἄδεια ἀπό τό δεσπότη Θεόδωρο νά κατοικήσουν στά ἐδάφη τοῦ δεσποτάτου. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτή πρέπει νά ἔγινε μετά τό 1395, ἔτος πού ἡ Κόρινθος ἔπεσε στά χέρια τοῦ Θεοδώρου. Ὁ Ἰ. Ποῦλος, πού μελέτησε εἰδικά τό θέμα, ὑποστηρίζει ὅτι τό 1397 δέν ὑπῆρχαν Ἀλβανοί στήν Κορινθία καί ὅτι ἡ παραπάνω ἐποίκηση πού ἀφορᾶ καί τήν περιοχή αὐτή, πρέπει νά ἔγινε τό ἔτος 1405[25]. Νομίζει ἐπίσης ὅτι τόπος προελεύσεως τῶν ἐποίκων ἦταν ἡ Αἰτωλοακαρνανία καί ὅτι μετά τό ἔτος 1418 πολλοί ἀπό τούς Ἀλβανούς τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐγκαταστάθηκαν καί πάλι σέ κορινθιακά ἐδάφη, ἐπειδή τήν ἐποχή ἐκείνη ἀναγκάστηκαν νά ἐγκαταλείψουν μαζικά τήν Αἰτωλοακαρνανία[26].

Πληροφορίες γιά τούς Ἀλβανούς τῆς Κορινθίας ἔχουμε πρός τά τέλη τῆς ζωῆς τοῦ Δεσποτάτου, στό ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ Χαλκοκονδύλη[27]. Οἱ Ἀλβανοί ζοῦσαν στίς περιοχές Φλιοῦντος καί Φενεοῦ καί μαζί μέ ἑλληνικούς πληθυσμούς ἀντιστάθηκαν στούς Τούρκους ἐπιδρομεῖς, μέσα ἀπό τά ὀχυρά κάστρα τους. Ἕνας ἀπό τούς Ἀλβανούς προεστούς, πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιστάσεως κατά τῶν Τούρκων στήν περιοχή τοῦ Φλιοῦντος, ὀνομαζόταν Δοξίης (Δόξας;)[28]. Ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει γιά τούς Ἀλβανούς τοῦ Φλιοῦντος καί τοῦ Φενεοῦ ὅτι κατοικοῦσαν σέ ὀχυρούς τόπους[29], ὁ βίος τους ὅμως, ὅπως ὅλων τῶν Ἀλβανῶν τῆς Πελοποννήσου[30], θά ἦταν νομαδικός. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς ἐγκαταστάσεις τῶν Ἀλβανῶν πού

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

βρίσκουμε στήν Κορινθία κατά τά νεώτερα χρόνια καί πού σήμερα μπορεῖ νά μαντέψει κανείς τήν ἔκτασή τους ἀπό τά ἀλβανόφωνα χωριά τῆς περιοχῆς, εἶναι ἀσφαλῶς νεώτερες καί ἀνάγονται στήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας. Ἔτσι, ὁ Spon, πού ἐπισκέφθηκε τήν Πελοπόννησο κατά ἔτη 1675-76 γράφει ὅτι στά Βασιλικά ὑπῆρχαν ἕξι μόνον οἰκογένειες, τρεῖς ἑλληνικές καί τρεῖς τουρκικές[31]. Στίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰώνα τά Βασιλικά εἶχαν περισσότερες ἀπό 50 ἀλβανικές οἰκογένειες[32]. Στήν ἔκθεση τοῦ Marin Michiel γιά τήν Πελοπόννησο, πού ἔγινε στίς 12 Μαΐου τοῦ 1691, γίνεται λόγος γιά πρόσφατες ἀποικίσεις Ἀλβανῶν, πού ἦρθαν νά προστεθοῦν σέ παλαιότερα ἀλβανικά στρώματα τῆς περιοχῆς. Πρέπει, ἑπομένως, στά τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα (ἀνάμεσα 1676 καί 1691) ἕνας σημαντικός ἀριθμός Ἀλβανῶν νά ἔφθασε στά κορινθιακά ἐδάφη. Ἀπό τήν ἴδια πηγή μαθαίνουμε ὅτι τόπος προελεύσεως τῶν νέων ἀποίκων ἦταν ἡ περιοχή Λεβαδιᾶς καί Θήβας[33]. Τόν ἐποικισμό αὐτό θά τόν ἐνεθάρρυναν βέβαια οἱ Βενετοί, οἱ ὁποῖοι τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν κύριοι τῆς Πελοποννήσου. Ἀπό τό Ἀρχεῖο Nani (τ.13 φ. 547 κ.ἑ.) διαπιστώνουμε πράγματι ὅτι οἱ Βενετοί δέχτηκαν οἰκογένειες ἀπό τή Θήβα, τή Λεβαδιά τήν Ἀθήνα, τήν Κρήτη κλπ. Ἰδιαίτερα ἀπό τό νησί τῆς Κρήτης, πού εἶχε πρόσφατα κατακτηθεῖ ἀπό τούς Τούρκους, οἱ οἰκογένειες τῶν Cittadini ἔφθαναν κατά ἑκατοντάδες.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Martoni, Pèlerinage, σ. 659.
2. Χαλκοκονδύλης, σ. 481.
3. Elissen, Analekten, τ. Δ΄, σ. 239.
4. Longnon - Topping, Documents, σ. 159, κ.ἑ.,
5. Τό ὄνομα Cariati εἶναι πιθανότερο νά προέρχεται ἀπό τοπωνύμιο (Καρυά) παρά ἀπό τό δέντρο (καρυδιά). Μέσα στά ἴδια ἔγγραφα (Longnon - Topping, Ducuments, σ. 137), ὑπάρχει ἐπώνυμο Caridacius, πού εἶναι βέβαιο ὅτι προέρχεται ἀπό τό δέντρο,
6. Ὁ κουράτορας ἦταν βυζαντινό ἀξίωμα πού εἶχε σχέση μέ τή φροντίδα τῶν βασιλικῶν κτημάτων (F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Leipzig - Berlin, 1927, σ. 39 κ.ἑ.). Ἐδῶ, ἄν πρόκειται γιά τίτλο, πρέπει νά ἀντιπροσωπεύει κάποιο κατώτερο ἀξίωμα (Longnon - Topping, Documents, σ. 178, σημ. 68).
7. Βλ. παραπάνω, σελ. 83-84.
8. Bees, Griech. Inschriften, σ. 16. Πάλλα - Ντάντη, Ἐπιγραφές, σ. 81. Bon, Pèloponnèse, σ. 85.
9. J. Starr, The Epitaph of a Dyer in Corinth: B N J 12(1936) 42, ὅπου τή χρονολογεῖ μεταξύ ἐννατου καί δωδέκατου αἰώνα (σ. 45). Bon, Pèloponnèse, σ. 87. Zakythinos, Despotat, τ. Β΄, σ. 42.
10. J. Starr, ὅ.π., σ. 45. Τοῦ ἴδιου, The Jews in the Byzantine Empire (641-1204), Verglag de BNJ 1939, σ. 223. Bon, Pèloponnèse, σ. 87, σημ. 1. Πρβλ. Χωνιάτης, σ. 144.
11. Benjamin of Tudela, Itinerary, σ. 10.
12. Longnon - Topping, Documents, σ. 162 "Le chomerchio grande di Choranto fu venduto alli Giudei allo gridanggio chome chostumato...".
13. Βλ. Χάρτη Γ΄.
14. G. L. Fr. Tafel - G. M. Thomas, Urkunden, ὅ.π., σ. 265. Zachariae von Lingenthal, Jus Graecoromanum, ἔκδ. Ζέπου, τ. Α΄, σ. 476. Bon, Pèloponnèse, σ. 83.
15. Longnon - Topping, Documents, σ. 159 κ. ἑ.
16. Κάστρο Βασιλικῶν: Pierro di Padoa (Chrysostomides, Corinth, σ. 104). Κάστρο Ἀγ. Βασιλείου: Guillielmo di Napoli, Marco di Nerbona (Longnon - Topping, Documents, σ. 171, 179). Κάστρο Ἁγίου Γεωργίου: Aloysius (Buchon, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 146), Petruccio di Taranto (Longnon - Topping, σ. 175). Κάστρο Λιγουριοῦ: Michali

ΙΔΡΥΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Pandea (L o n g n o n - T o p p i n g, σ. 177).

17. B o n, Morée, σ. 240.

18. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 190.

19. P e r r a t - L o n g n o n, Actes σ. 24, ἔγγρ. 4.

20. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 179.

21. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 160, 168, 178, 185, 186, 192.

22. J o h a n n e s A p o k a u k o s, Unedierte Schriftstücke: BNJ 21 (1971-76) σ. 72 (ἔκδ. E. Bees-Seferli, ἀπό τά κατάλοιπα τοῦ Ν. Βέη) "...διά τόν ἐκ τῆς Λατινικῆς ἐπελεύσεως τοῖς ἀνθρώποις ἐπιγενόμενον σκεδασμόν καί ἄλλον ἄλλῃ καί τούς πολλούς ἀναδραμεῖν πρός Ἀνατολάς διά τό ἐκεῖσε τούς Ρωμαίους ἔτι ἐπικρατεῖν" καί σ. 126. T o ῦ ἴ δ ι ο υ, Λέων-Μανουήλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς, Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης, Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου: ΕΕΒΣ 2(1925) 130. Βλ. ἐπίσης Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀναφοραί, σ. 285 "τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κορίνθου πολιορκίᾳ περιπεσούσης καί τῶν ἐποίκων αὐτῆς πανταχόσε διασπαρέντων ..."

23. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 666 "car puis que le pays estoit commun entre l' empereor et le prince, que tout ainxi comme li Franc fievē dou prince ne aloient demorer ne sejourner aux casaux que il avoient en parchon avec les Grex, que li Grec ne li devoient faire" Βλ. καί F i n l e y, Corinth, σ. 487. L o n g n o n, Empire, σ. 207. Τά "casaux de Parçon" εἶναι τά ἴδια μέ τά "casale mezanie" Βλ. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 267.

24. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 664 κ.ἑ..

25. Π o ύ λ o υ, Ἐποίκησις Ἀλβανῶν, σ. 63, 71.

26. Π o ύ λ o υ, Ἐποίκησις Ἀλβανῶν, σ. 76. Πρβλ. καί Κ. Μ π ί ρ η, Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1960, σ. 92. κ.ἑ..

27. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 444-446, 482.

28. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 444.

29. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 482 "... ἅτε ἐν ὀχυρῷ πάνυ ᾠκημένοι..."

30. Ἰ σ ι δ ώ ρ ο υ, Πανηγυρικός, σ. 194 "νομαδικόν γάρ τό γένος καί λυπρόβιον, οὐ πόλεσιν, οὐ φρουρίοις, οὐ κώμαις, οὐκ ἀγροῖς, οὐκ ἀμπελῶσιν, ἀλλ' ὄρεσιν χαῖρον καί πεδιάσιν".

31. I. S p o n, Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grēce, et du Levant, τ. Β΄, ā, Lyon 1678, σ. 306, 307.

32. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 357. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 440.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

33. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἱστορικά μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 212 "Li suoi habitanti sono la maggior parte Albanesi applicati alla coltura delle terre, tra quali al presente sono mischiati molti nuovi habitanti venuti dalla Livadia, Tebbe e Bulgari".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

VI. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

α') Τοπωνύμια πού παραδίδονται σέ μεσαιωνικές πηγές.

Ἀγγελόκαστρο. Σέ μικρή ἀπόσταση δυτικά τοῦ σημερινοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ, πάνω σέ χαμηλό καί εὐπρόσβλητο λόφο, ὑπάρχουν τά ἐρείπια ἑνός μικροῦ φρουρίου, στό ὁποῖο ὀφείλει τήν ὀνομασία του τό σημερινό χωριό. Τό ἔδαφος στήν περιοχή τοῦ Ἀγγελοκάστρου εἶναι ὀρεινό, ὑπάρχουν ὅμως μικρές εὔφορες κοιλάδες - ἡ δυτικότερη καί μικρότερη ὀνομάζεται "Λειμώνας" - πού ἔλκυσαν πληθυσμούς ἤδη ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους. Στή θέση "Πατίμα", 1,5 περίπου χιλιόμ. νότια τοῦ κάστρου, σέ πλαγιά λόφου, ὑπάρχουν ἐρείπια σπιτιῶν καί ἄλλων κτισμάτων ρωμαϊκῆς καί βυζαντινῆς ἐποχῆς. Εἶναι πιθανό, ὅπως ἀναφέραμε, νά ὑπῆρχε ἐκεῖ κάποιος οἰκισμός, τουλάχιστο ἀπό τά ὕστερα ρωμαϊκά χρόνια[1]. Ἀπό τό Ἀγγελόκαστρο περνοῦσε ἕνας δευτερεύων δρόμος, πού ἔνωνε τήν Κόρινθο μέ τήν Ἐπίδαυρο.

Ἀπό τά τείχη τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου σώζονται ὡς σήμερα μερικά φτωχικά ἐρείπια. Στήν κορυφή, ὅπου σχηματίζεται μικρό πλάτωμα διαμέτρου 20 περίπου μέτρων, ὑψωνόταν ὁ "κουλᾶς" (ἀκρόπολη). Ὁ χῶρος πού ἁπλώνεται νότια καί δυτικά ἀπό τήν κορυφή χαμηλώνει ὁμαλότερα καί προστατευόταν μέ εὐρύτερο περίβολο πού εἶχε πύργους[2]. Ὁλόκληρος ὁ χῶρος τοῦ κάστρου πού περικλείεται ἀπό τά τείχη δέν ξεπερνᾶ τά πέντε στρέμματα καί εἶναι γεμάτος ἀπό θεμέλια σπιτιῶν. Ἀπό τήν κορυφή τοῦ λόφου ἡ θέα εἶναι ἐκτεταμένη πρός τά ἀνατολικά, ὅπου φαίνονται ἡ χερσόνησος τῶν Μεθάνων, ἡ Αἴγινα καί ἡ Σαλαμίνα.

Δέν εἶναι βέβαιο πότε χτίστηκε τό φρούριο. Ὁ Bon δίνει μιά σύντομη περιγραφή του, ἀλλά δέν τό κατατάσσει στά φραγκικά κάστρα[3]. Ὁ Buchon, πού ἐπισκέφθηκε τό κάστρο, ὑποθέτει ὅτι χτίστηκε στά τέλη τοῦ ΙΒ' αἰώνα ἀπό κάποιο μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Ἀγγέλων Κομνηνῶν, σέ μιά ταραγμένη ἐποχή πού εὐνοοῦσε πρόσωπα μέ κύρος νά γίνονται ἀνεξάρτητα ἀπό τό κέντρο. Τά τείχη του, γράφει, μαρτυροῦν βιαστική κατασκευή[4]. Ἡ ὕπαρξη βυζαντινῶν ἐρειπίων στή θέση Πατίμα δείχνει πιθανότατα ὅτι στό σημεῖο αὐτό ὑπῆρχε βυζαντινός οἰκισμός. Δέν ἀποκλείεται, σέ δυσκολότερα χρόνια, ὁ πληθυσμός νά μετοίκησε ἀπό τή θέση αὐτή στόν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὀχυρωμένος λόφος. Ἐκτός ἀπό τό βυζαντινό φρούριο, στήν περιοχή τοῦ Ἀγγελοκάστρου παρατηροῦνται ἐνδιαφέροντα καί δύο πολλές ἐκκλησίες, πού βρίσκονται μέσα στό σημερινό χωριό· ὁ σημαντικότερος ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου[55]. Ὁ τελευταῖος εἶναι βυζαντινός, πιθανῶς πολλαπλόνεων χρόνων καί περιλαμβάνει ἐνδιαφέροντα. Ἔχει δύο σταύρωσεις τοιχογραφιῶν καί γλυπτό μαρμάρινο τεμάχιο, τοποθετημένο στούς τοίχους ἤ στό δάπεδο.

Πιό πολύτιμη, ὅμως τό Ἀγγελόκαστρο μνημονεύεται τό ἔτος 1565, ὅπότε ἔγγραφο ἐπώδων τοῦ Νικολάου Ἀλεξιαδιοῦ[66]. Ἀπό τό ἔγγραφο μανθάνουμε ὅτι τή φρουρά τοῦ κάστρου ἀποτελοῦσαν τοξότες[77]. Στόν κατάλογο τοῦ ἔτους 1577 βρίσκουμε τό Ἀγγελόκαστρο ὀνομασμένο ἀπό ἑνιαῖο κάστρο τῆς καστελλανίας τῆς Κορινθίας[88]. Ἀναφέρεται ἐπίσης στούς καταλόγους τῶν ἐτῶν 1145[90] καί 1467[91] καθώς καί στόν κατάλογο τοῦ 1469[100] ὅπου σημειώνεται ὡς ἕνα ἀπό τά καστελλωμένα φρούρια. Στό νεότερο χρόνο τό ὄνομα τοῦ Ἀγγελοκάστρου μνημονεύεται σπανιότερα στίς πηγές[111].

Ἀ γ γ ε λ ό κ α σ τ ρ ο. Στό μέσο περίπου τῆς Κορινθίας, τῆς ὀρεινοτέρας ὅμως. Ὁδοί πού ὁδηγοῦσαν ἀπό τόν Ἰσθμό στό Ἄργος, στή μιά πλευρά τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀγιονορείου, χτίστηκαν τή μεσοβυζαντινή ἐποχή δύο φρούρια, τό σημαντικότερο τῆς περιοχῆς μεταξύ τόν Ἀποσκόφινθος. Στήν εἴσοδο τῆς κοιλάδας χτίστηκε τό φρούριο πού σήμερα λέγεται "Κουτσιάφι", μέ σκοπό νά ἐμποδίζει ἐφόδους ἐξόρμησεις ἀπό στεριά, καί στήν ἔξοδό του χτίστηκε τό δεύτερο φρούριο, γνωστό στήν περιοχή ὡς κάστρο τοῦ Ἀϊνάρη. Κοντά στό δεύτερο κάστρο ὑπάρχουν σημαντικά μεταβυζαντινά οἰκοδομήματα, πού τόν ὀνομάζουν στίς πηγές μέ τό ὄνομα Ἐνόφιον, Ἄγιον Ὄρος, Ἁγιονόφι, Ἀϊνάρι. Τό ἔδαφος τοῦ Ἀγιονορείου εἶναι ὀρεινό καί σύνθετο, στήν ἐκτεταμένη ὀροσειρά πού χωρίζει τήν Κορινθία ἀπό τήν Ἀργολίδα. Μπροστά του ὅμως ἁπλώνεται μιά μικρή πεδιάδα καί κοιλαδοειδής ἔδαφος μήκους ἑπτά περίπου χιλιομέτρων καί πλάτους 1,5-2 χιλιομέτρων[122]. Ἡ μικρή κοιλάδα τοῦ Ἀγιονορείου μοιάζει πάρα πολύ κατοικημένη στούς ὁμοιόμορφους χρόνους, ὅπου κανείς ἀπό τά ἴχνη τειχῶν πού ὑπάρχουν στό λόφο Ἀφροντοφίφο, μικρό ὄμμα τῆς κοιλάδας, ἀπό σκόπιμο θεμελιώματος ὀγγείων καί ἀπό δυό ἀφιερώσεις ἐκκλησιές ἤ μοναστήρια μέλη πού εἶναι ἐντοιχισμένα σέ ἐκκλησιές τῆς περιοχῆς[133]. Στίς ὁμοιόμορφες πηγές ὅμως δίδει ὑπάρχει καμιά

εἴδηση πού νά πιστοποιεῖ τήν ὕπαρξη πολίσματος στήν περιοχή αὐτή[14].

Οἱ λόγοι πού ὁδήγησαν τούς Βυζαντινούς νά ὀχυρώσουν τήν κλεισούρα τοῦ Ἁγιονορίου καί ὄχι τά δυό δυτικότερα στενά (Δερβενακίων, Ἁγίου Γεωργίου) ἦταν οἱ ἑξῆς: α') Ἡ καταλληλότητα τοῦ ἐδάφους γιά τήν κατασκευή φρουρίων. Τά τρία βουνά πού κλείνουν ἀπό ἀνατολικά τήν κλεισούρα εἶναι μικρά, κανονικοῦ σχήματος, μέ ἀπότομη τήν πλευρά ἐκείνη πού βλέπει πρός τό μέρος τῆς στενωποῦ. Ἀπό τήν κορυφή τους οἱ ὑπερασπιστές τους μποροῦσαν νά ἐλέγχουν ἄνετα τό πέρασμα. β) Ὁ ἀποτελεσματικός ἔλεγχος τῆς περιοχῆς πού ἀσκοῦσαν τά κάστρα τοῦ Ἁγιονορίου καί τά γύρω τους ὑψώματα. Ἀπό τά βουνά τῆς κλεισούρας εἶναι ὁρατές οἱ γύρω θάλασσες τοῦ Κορινθιακοῦ, Σαρωνικοῦ καί Ἀργολικοῦ, καθώς καί τά τρία μεγάλα φρούρια τῆς περιοχῆς: ὁ Ἀκροκόρινθος, ἡ Λάρισα τοῦ Ἄργους καί ἡ Ἀκροναυπλία. γ') Ὁ ρόλος τοῦ συνδέσμου πού ἔπαιζαν τά φρούρια τῆς διόδου μεταξύ τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπό τή μιά μεριά καί τῆς Ἀργοναυπλίας ἀπό τήν ἄλλη, ἐπειδή ἦταν χτισμένα περίπου στή μέση τῆς ἀποστάσεως πού χώριζε τά τρία παραπάνω φρούρια. δ') Τό σημαντικά μικρότερο μῆκος δρόμου μεταξύ Ἀκροκορίνθου - Ἀκροναυπλίας διά μέσου τῆς Κοντοπορίας, σέ σχέση μέ τό δρόμο πού συνδέει τά ἴδια φρούρια μέσω τοῦ στενοῦ τῶν Δερβενακίων. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία, ὅταν ἀναλογιστεῖ κανείς τή σπουδαιότητα πού ἄρχισε νά ἀποκτᾶ τό Ναύπλιο ἀπό τή μέση βυζαντινή περίοδο καί ὕστερα[15]. Στρατηγικοί λοιπόν ἦταν οἱ λόγοι πού ὁδήγησαν στήν κατασκευή τῶν φρουρίων τοῦ Ἁγιονορίου[16].

Ἀπό τά δυό φρούρια τῆς κλεισούρας περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐκεῖνο πού βρίσκεται στήν ἔξοδο τοῦ στενοῦ καί πού γύρω του ἀναπτύχθηκε ἡ μεσαιωνική ὀχυρωμένη κώμη. Τό φρούριο στεφανώνει τήν κορυφή τοῦ τρίτου κατά σειρά βουνοῦ, πού ἀναφέραμε πώς κλείνουν τήν κλεισούρα ἀπό ἀνατολικά, καί διατηρεῖται σέ σχετικά καλή κατάσταση. Γύρω του ὑπάρχουν ἐρείπια (ἐκκλησίες, τεῖχη, τοῖχοι οἰκοδομῶν), πού σχηματίζουν ἕνα ἐνδιαφέρον σύνολο. Τό βουνό εἶναι κανονικοῦ σχήματος. Κατεβαίνει ἀπότομα πρός τό μέρος τῆς κλεισούρας καί ὁμαλά πρός τή νότια πλευρά, ὅπου ἔχει χτιστεῖ καί τό σημερινό χωριό.

Τό φρούριο εἶναι μικρό (850 τ.μ. ἐπιφάνεια περίπου) καί πο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λυγωνικό. Ἡ πύλη, ἕνα ἀψιδωτό ἄνοιγμα στό ΒΔ τεῖχος, σέ μέρος ὅπου τό ἔδαφος εἶναι πιό ἀπότομο, ἔχει 3 μ. ὕψος καί 2 μ. πλάτος. Μπροστά της ἔχει χτιστεῖ προμαχώνας, τοῦ ὁποίου ἡ πόρτα βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπό τόν κατεστραμμένο βόρειο πύργο τοῦ φρουρίου. Πύργοι ὑψώνονταν, καθώς φαίνεται, σέ ὅλες τίς γωνιές τοῦ φρουρίου, διατηρήθηκαν ὅμως ὡς σήμερα μόνο δυό πού βλέπουν πρός τό σημερινό χωριό. Ὁ ἕνας ἀπ'αὐτούς, ὁ δυτικός, μεγάλων διαστάσεων, σώζεται σχεδόν σέ ὅλο του τό ὕψος, πού φθάνει στό ἐξωτερικό του μέρος τά δώδεκα περίπου μέτρα. Ὁ ἀνατολικός πύργος σώζεται σέ μικρότερο ὕψος, διατηρεῖται ὅμως καλύτερα ἡ ἐσωτερική του διαρρύθμιση[17]. Ἡ τοιχοποιία τους ἀποτελεῖται ἀπό πέτρες μεγάλων σχετικά διαστάσεων, τετραγωνισμένες χωρίς ἐπιμέλεια[18]. Ἀπό τίς πλευρές τοῦ κάστρου διατηρεῖται σέ μεγαλύτερο ὕψος ἡ ἀνατολική (7 μ. περίπου), ὅπου σώζεται καί μικρή πάροδος. (Σχεδιάγραμμα τοῦ κάστρου στό τέλος).

Δέν γνωρίζουμε τήν ἀκριβή χρονολογία ἱδρύσεως τοῦ φρουρίου. Ὁ Βοη τό κατατάσσει στά μικρότερα φρούρια πού μποροῦν νά ἀποδοθοῦν στούς Φράγκους καί - μαζί μέ τά φρούρια Μύλους τῆς Λέρνης καί Μήλα Τριφυλίας - τό θεωρεῖ κάπως μεταγενέστερο ἐξ αἰτίας τῆς πιό ἐπιμελημένης μορφῆς του[19]. Ἐπειδή μάλιστα τά κάστρα τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἔχουν πολυγωνικό σχῆμα καί οἱ πύργοι τους εἶναι ψηλότεροι ἀπό τά τείχη, θεωρεῖ ὅτι ἐνδέχεται νά ἀνήκουν περισσότερο στό τέλος τοῦ ΙΓ' ἤ στό ΙΔ' αἰώνα, παρά στήν ἀρχή τῆς Φραγκοκρατίας[20]. Στόν κατάλογο κάστρων τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου τοῦ ἔτους 1377, ἀναφέρονται ὅλα τά φρούρια τῆς καστελλανίας πού συναντοῦμε καί σέ μεταγενέστερους πίνακες, ἐκτός ἀπό τό Ἀγιονόρι[21]. Ἐπίσης δώδεκα χρόνια νωρίτερα, τό 1365, στά ἔγγραφα ἐσόδων τοῦ δυνάστη τῆς καστελλανίας, Νικολάου Acciaiuoli, μνημονεύεται τό Ἀγιονόρι (Ainori) χωρίς ὅμως νά ἀναφέρεται καί τό φρούριό του[22]. Ἡ περιοχή του ἐντάσσεται στό φρούριο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου[23]. Μποροῦμε λοιπόν νά θεωρήσουμε τό 1377 ὡς πιθανό terminus post quem τῆς κατασκευῆς τοῦ κάστρου τοῦ Ἀγιονορίου. Ὡς terminus ante quem πρέπει νά δεχτοῦμε τό 1450, ἐπειδή μνημονεύεται σέ κατάλογο φρουρίων πού ἀνήκει στό ἔτος αὐτό[24].

Γιά τήν ἱστορία τοῦ Ἀγιονορίου περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά ἐρείπια πού ὑπάρχουν γύρω ἀπό τό μικρό κάστρο. Εἶ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ναι δύσκολο νά γίνει σχεδιάγραμμα τῶν ἐρειπίων, γιατί ἐκτός ἀπό τήν κακή κατάσταση πού βρίσκονται - πολλές φορές ἕνας ἄμορφος σωρός ἀπό πέτρες - ὁ χῶρος ἔχει ἀλλοιωθεῖ καί ἀπό τίς καλλιέργειες. Παρ' ὅλα αὐτά μποροῦμε νά χωρίσουμε τά ἐρείπια σέ τρεῖς κατηγορίες.

α) Ἐκκλησίες: Γύρω ἀπό τό φρούριο, σέ ἀκτίνα πέντε ἕως ἑκατό περίπου μέτρων, ὑπάρχουν πολλές ἐκκλησίες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ περισσότερες εἶναι ἐρειπωμένες ἤ τελείως ἐρειπωμένες. Στό βόρειο μέ βορειοδυτικό μέρος τοῦ φρουρίου βρίσκουμε τρεῖς ἐκκλησίες (ἀρ. 1,2,3) μέ κοινό γνώρισμα τό μεγάλο πάχος τῶν τοίχων τους[25]. Ἡ πρώτη (ἀρ. 1) ἔχει τίς μεγαλύτερες διαστάσεις ἀπ' ὅλες τίς ἐκκλησίες τοῦ κάστρου. Ἡ δεύτερη (ἀρ. 2, Ἅγιος Μάρκος) σώζεται σέ σημαντικό ὕψος, καί διακρίνεται ὁ στενός ἐσωτερικός της χῶρος. Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς εἶναι οἱ τεράστιες πέτρες - ὁλόκληροι ἀλάξευτοι βράχοι -μέ τίς ὁποῖες ἔχει χτιστεῖ. Θυμίζει τά μεγαλιθικά μνημεῖα τῆς Μάνης[26].

Ἀπό τίς τρεῖς ἐκκλησίες πού βρίσκονται στήν ἀντίθετη πλευρά τοῦ φρουρίου καί πρός τό μέρος τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ (ἀρ.4 Ἅγιος Στέφανος, ἀρ.5 Ἅγιος Γεώργιος, ἀρ. 6 Παναγία), ἡ μεσαία Ἅγιος Γεώργιος) διατηρεῖται σέ κατάσταση καλύτερη ἀπ' ὅλους τούς ἐρειπωμένους ναούς[27]. Τῶν ἄλλων δύο διακρίνονται μόνο τά θεμέλιά τους. Οἱ ἑπόμενοι τρεῖς ναοί (ἀρ.7 Ἅγιοι Ἀνάργυροι, ἀρ. 8 "Ἀγιάννης Ψηλός", ἀρ. 9 "Ἀγιάννης Σκουφίτσα") μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στήν ἴδια κατηγορία, γιατί ἔχουν τίς ἴδιες ἀκριβῶς διαστάσεις. Ἀπό τούς τρεῖς ὁ πρῶτος (Ἅγιοι Ἀνάργυροι) σώζεται ἀκέραιος. Εἶναι σταυρεπίστεγος, μέ ἕνα μονόλοβο παράθυρο στήν ἐγκάρσια κεραία τοῦ σταυροῦ, πάνω ἀπό τήν εἴσοδο. Διατηροῦνται οἱ περισσότερες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ καί ἐλάχιστες τοῦ κυρίως ναοῦ[28]. Στήν ἀψίδα ὑπάρχει ἡμικατεστραμμένη ἐπιγραφή[29], ἡ ὁποία διασώζει τή χρονολογία ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ (ἔτος 1323). Οἱ ὑπόλοιποι δύο ναοί εἶναι ἐρειπωμένοι, διατηροῦνται ὅμως οἱ τοῖχοι τους σέ σημαντικό ὕψος. Ἀπ' αὐτούς ὁ "Ἀγιάννης Ψηλός" (Πρόδρομος;) ἐρειπώθηκε τελευταῖα. Μερικοί ἀπό τούς κατοίκους τόν θυμοῦνται ἀκέραιο καί ὁ Α. Ὀρλάνδος πρόλαβε νά τόν καταγράψει, κατατάσσοντάς τον, μαζί μέ τόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, στήν ἁπλούστερη παραλλαγή τῆς κατηγορίας τῶν μονάκλιτων σταυρεπίστεγων ναῶν[30]. Ὁ δεύτερος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἅγιος Ἰωάννης (Θεολόγος;) θά πρέπει νά εἶχε τροῦλο, ἄν κρίνουμε ἀπό τό ὄνομα "Σκουφίτσα". Ἀπό τίς ὑπόλοιπες τρεῖς ἐκκλησίες (ἀρ. 10,11,12) ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μεσαία. Τιμᾶται στό ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καί εἶναι ἡ δεύτερη ἐκκλησία πού λειτουργεῖται ἀκόμη. Στήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ διασώζονται λιγοστές τοιχογραφίες σέ δυό στρώματα. Τό δεύτερο στρῶμα εἶναι μεταβυζαντινό καί ἀνήκει μᾶλλον στόν ΙΖ' αἰώνα.

Σχετικά μέ τήν ἐποχή πού χτίστηκαν οἱ ἐκκλησίες αὐτές, ἀκριβή χρονολογία διαθέτουμε μόνο γιά τό ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (ἔτος 1323). Μετά τό 1250 πρέπει κατά πάσα πιθανότητα νά χρονολογήσουμε τό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (ἀρ. 8), ἀφοῦ οἱ ὡς τώρα γνωστοί ἀρχαιότεροι σταυρεπίστεγοι ναοί τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου χρονολογοῦνται ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα[31]. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἄν ἦταν πράγματι σταυρεπίστεγος, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ν. Καλογερόπουλος. Ἡ τοιχοποιία του δείχνει ὅτι ἀνήκει πράγματι στούς παλαιολόγειους χρόνους. Ἴσως στήν ἴδια ἐποχή μέ τούς Ἁγίους Ἀναργύρους θά πρέπει νά χρονολογήσουμε καί τούς δυό Ἁγιάννηδες πού ἔχουν τίς ἴδιες διαστάσεις. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων ὑπῆρξε στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ οἰκοδομική δραστηριότητα. Τά περισσότερα ἀπό τά ὄστρακα πού βρίσκονται διασκορπισμένα γύρω ἀπό τό κάστρο ἀνήκουν ἐπίσης στήν ὄψιμη βυζαντινή περίοδο. Τέλος, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω, ἡ μεγαλύτερη ἐκκλησία μέ τά χοντρά τοιχώματα μπορεῖ νά ἀνήκει σέ ἐποχή πού προηγεῖται τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως.

Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν ἐκκλησιῶν, σέ μικρή σχετικά ἀκτίνα γύρω ἀπό τό φρούριο, ἐντυπωσιάζει. Ἀπό τούς δώδεκα ναούς πού ἐντοπίσαμε, οἱ ἕξι (ἀρ. 1,3,4,6,10,12) εἶναι τελείως ἐρειπωμένοι καί μέ δυσκολία φαίνονται τά θεμέλιά τους. Προσεκτικότερες ἔρευνες καί ἀνασκαφές πρέπει νά ἀποκαλύψουν περισσότερους ναούς, ἀφοῦ ὁ τόπος ἀλλοιώνεται μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, κυρίως νότια καί δυτικά τοῦ κάστρου, ὅπου ὁ χῶρος καλλιεργεῖται. Ὁ Γ. Λαμπάκης πού πέρασε ἀπό τό χῶρο αὐτόν στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα (1892), ἀναφέρει ὅτι ἐπισκέφθηκε "τάς περί τό φρούριον πολλάς ἐρειπωμένας ἐκκλησίας"— ὅπου βρῆκε καί ἕναν ἀξιόλογο ὀρειχάλκινο σταυρό—ἀλλά δέν ἀναφέρει ἀκριβή ἀριθμό[32]. Ὁ Ν. Καλογερόπουλος σημειώνει ὅτι γύρω ἀπό τό κάστρο ὑπῆρχαν δώδεκα βυζαντινοί ναοί, γράφει ὅμως τά ὀνόματα τῶν ἕντεκα Ἁγίων Ἀναρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γύρων, Ἁγίου Γεωργίου, Ζωοδόχου Πηγῆς, Ἁγίου Ἀνδρέου, Ἁγίου Ἀδριανοῦ, Ἁγίου Μάρκου, Χρυσοπηγῆς, Ἁγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων, Ταξιαρχῶν, Ἁγίου Δημητρίου καί Ἁγίου Ἀθανασίου)[33], στηριζόμενος, ὅπως φαίνεται στήν προφορική παράδοση. Ὁ Δ. Βαρδουνιώτης, στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα, ἀναφέρει ὅτι οἱ πολλοί ναοί πού ὑπῆρχαν ἄλλοτε "εἶναι σήμερον ἐρείπια καί μόλις δεκαπέντε περίπου ἐξ αὐτῶν διασώζονται ἔτι οἱ τοῖχοι"[34]. Σήμερα στήν προφορική παράδοση ἐπιζοῦν μερικά ὀνόματα ναῶν πού δέν ἀναφέρει ὁ Καλογερόπουλος (Ἅγιος Στέφανος, οἱ δύο Ἁγιάννηδες, Ἅγιος Σωφρόνιος). Εἶναι σωστό λοιπόν νά θεωρήσουμε τόν ἀριθμό 15 πού ἀναφέρει ὁ Βαρδουνιώτης, ὡς minimum τοῦ πραγματικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ναῶν πού ἱδρύθηκαν κατά καιρούς πάνω στό βουνό.

Σημαντικός ἀριθμός παλαιῶν ἐκκλησιῶν, βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν, ὑπῆρχε καί στήν περιοχή πού ἐκτείνεται γύρω ἀπό τό Ἁγιονόρι, σέ ἀκτίνα 1.500 μ. περίπου γύρω ἀπό τά φρούριά του. Οἱ περισσότερες βρίσκονταν στήν κοιλάδα - σήμερα ἐρειπωμένες ἤ πρόσφατα ἀνοικοδομημένες πάνω σέ παλιά χαλάσματα[35] - καί λιγότερες στά γύρω βουνά[36]. Ἀπό τίς τελευταῖες πρέπει νά ἀναφέρουμε τό καθολικό τῆς παλαιᾶς Μονῆς Φανερωμένης, ἕνα περίπου χιλιόμετρο ἀνατολικά ἀπό τό Καστράκι. Ὁ ναός εἶναι σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλο καί ἀνήκει χρονολογικά στό ΙΓ' αἰώνα[37]. Τέλος, στό κέντρο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας μέ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τό πρῶτο στρῶμα ὑπολογίζεται ὅτι ἀνήκει στό ΙΕ'- ΙΣΤ' αἰώνα[38]. Ὁ ναός ἀνήκει στόν τύπο τοῦ σταυρεπίστεγου μέ τροῦλο.

Στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, γύρω ἀπό τό φρούριο μποροῦμε νά διακρίνουμε ἀκόμη: β') Διάφορα ἄλλα κτίσματα (ἐκτός ἀπό ἐκκλησίες). Θεμέλια οἰκοδομημάτων διακρίνονται κυρίως στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ κάστρου καθώς καί στή βόρεια, ἀπέναντι ἀπό τόν μεσαῖο κατεστραμμένο πύργο καί τόν προμαχώνα. Βορειοανατολικά τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ πού ἔχει τίς μεγαλύτερες διαστάσεις (ἀρ. 1), ὑπάρχουν τά θεμέλια ἑνός συγκροτήματος ἀπό συνεχόμενα δωμάτια σέ σειρές[39]. Σειρές ἀπό θεμέλια διακρίνονται ἐπίσης βόρεια καί δυτικά τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Τό σύνολο τῶν θεμελιώσεων δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιά ἐκκλησία πού περιβάλλεται ἀπό σειρές κελιῶν. Τήν ἴδια ἐντύπωση δίνουν καί τά χαλάσματα πού περιβάλλουν τήν ἐκκλησία ἀρ. 9. Γύρω ἀπό τό ναό, οἱ πεσμένες σέ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σωρούς πέτρες σχηματίζουν Π.

γ') Τείχη: Εἶναι δύσκολο νά ἐπισημανθοῦν, γιατί δέν σώζονται παρά μόνο μερικά θεμέλια. Πίσω ἀπό τήν ἐκκλησία ἀρ. 3, ξεκινᾶ ἕνα τεῖχος μικροῦ σχετικά πάχους (1.20 μ.), μέ κατεύθυνση βορεινή. Σ'ἕνα σημεῖο κάμπτεται ἀνατολικά καί ἀγγίζει τό συγκρότημα θεμελίων πού εἴδαμε πιό πάνω. Εἶναι τελείως κατεστραμμένο καί μόνο τά θεμέλιά του διακρίνονται μέ δυσκολία. Ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος ὑπάρχει ἐπίσης τεῖχος πάχους 1.10.μ. καί σέ πολλά ἄλλα σημεῖα διακρίνονται ἴχνη τειχῶν, πού εἶναι δύσκολο νά καταλάβει κανείς τό ρόλο τους στήν ὅλη ὀχύρωση τῆς πολίχνης. Ἔτσι π.χ. νότια τῆς ἐκκλησίας ἀρ. 2 ὑπάρχουν ἴχνη τείχους, τοῦ ὁποίου οἱ μεγάλες πέτρες τῆς βάσης σ'ἕνα σημεῖο σώζονται ἀκόμη.

Εἶναι γνωστό γιά κάθε ὀχυρό, πώς ἄν ἡ περιφέρεια τῶν τειχῶν του ἦταν πολύ μεγάλη, ὁ πληθυσμός συγκεντρωνόταν στό ἐσωτερικό του. Ἐάν δέν ἦταν παρά ἕνα μικρό φρούριο πού κάλυπτε περιορισμένη ἔκταση, τά σπίτια χτίζονταν κοντά του, στήν πιό προσιτή πλευρά τοῦ βουνοῦ[40]. Μερικά ἀπό τά ὀχυρά ἀποτελοῦνταν μόνο ἀπό μία σειρά τειχῶν· ἀλλά εἶχαν ἐπιπλέον καί ἕνα δυνατό πύργο ἤ δυό σειρές τειχῶν[41]. Στό Ἁγιονόρι δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπό μιά σειρά τειχῶν, καί ὅτι ἕνας ἀριθμός σπιτιῶν προστατευόταν ἀπό τόν ἐξωτερικό περίβολο[42].

Παρατηρώντας τά χαλάσματα πού ὑπάρχουν στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τό σύνολο τῶν ἐρειπίων τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ φρουρίου ἀποτελοῦν τά θεμέλια κάποιας Μονῆς, τό καθολικό τῆς ὁποίας πρέπει νά ἦταν ἡ ἐκκλησία μέ τίς μεγάλες διαστάσεις (ἀρ. 1), πού βρίσκεται σχεδόν στή μέση. Ἀπό τή Μονή αὐτή, χωρίς νά ἀποκλείουμε καί τήν ὕπαρξη ἄλλων[43], ὀνομάστηκε τό βουνό "Ἅγιον Ὄρος", ὀνομασία πού κληρονόμησε, ὅπως θά δοῦμε, καί ἡ κοντινή πολίχνη[44].

Τό δεύτερο φρούριο τῆς κλεισούρας, τό Καστράκι βρίσκεται στό πρῶτο ἀπό τά τρία βουνά πού κλείνουν τό στενό ἀπό ἀνατολικά, τήν "Ἀμπιδίτσα", καί ἀπέχει ἀπό τό προηγούμενο φρούριο περίπου τρία χιλιόμετρα[45]. Τό Καστράκι ἐξαιτίας τῆς θέσης του, ἐλέγχει τήν εἴσοδο τῆς κλεισούρας ἀπό τό μέρος τῆς Κορίνθου. Κατέχει τή νότια ἀπό τίς δυό κορυφές τοῦ βουνοῦ, πού εἶναι ἡ πιό βραχώδης καί πού ὑψώνεται ἀκριβῶς στό σημεῖο ὅπου ἀρχίζει νά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στενεύει τό πέρασμα. Ἡ ἀνάβαση στό Καστράκι δέν εἶναι δυνατή ἀπό τό μέρος τῆς κλεισούρας. Μόνο ἀπό τήν ἀντίθετη πλευρά, τήν ἀνατολική, τό ἔδαφος εἶναι ὁμαλότερο καί μπορεῖ νά πλησιάσει κανείς τό φρούριο μέ ἄνεση. Ἡ ἀνάβαση γίνεται εὐκολότερα μέσω τῆς διόδου τῆς Φανερωμένης, τῆς ὁποίας ἕνας βραχίονας καταλήγει σέ μικρό ὀροπέδιο, 700-800 μ. ἀνατολικά ἀπό τό φρούριο[46].

Τό φρούριο εἶναι σχεδόν τελείως ἐρειπωμένο, εἶναι ὅμως εὔκολο νά χαρακτεῖ σέ σχεδιάγραμμα, γιατί ὁ τόπος, ἀκατάλληλος γιά καλλιέργειες, δέν ἔχει ἀλλοιωθεῖ σέ μεγάλο βαθμό. Τό φρούριο ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν κυκλικό πύργο, πού κατέχει τό ψηλότερο σημεῖο τοῦ βουνοῦ, καί ἀπό δυό ἀλλεπάλληλες ζῶνες τειχῶν[47]. Καλύπτει ἐπιφάνεια περίπου 4-5 στρεμμάτων, καί στόν ἐλεύθερο χῶρο πού ἁπλώνεται μεταξύ τῶν δυό τειχῶν διακρίνονται ἐλάχιστα ἴχνη θεμελίων σπιτιῶν καί θραύσματα ἀγγείων. Εἶναι φανερό ὅτι τό φρούριο χτίστηκε σ' αὐτή τή θέση γιά νά ἐλέγχει τήν εἴσοδο τοῦ στενοῦ. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι στήν ἔξοδο τῆς διαβάσεως δέσποζε τό κυρίως φρούριο τοῦ Ἁγιονορίου καί ὅτι καί τά δυό βουνά πάνω στά ὁποῖα ἦταν χτισμένα τά φρούρια ὑψώνονταν ἀπότομα ἀπό τό μέρος τῆς κλεισούρας-οἱ πολιορκούμενοι μποροῦσαν νά προκαλέσουν μεγάλες ἀπώλειες στόν ἐχθρό κυλώντας μόνο βραχους[48] - γίνεται φανερό πώς δέν ἦταν εὔκολο νά περάσει ἐχθρός μέσα ἀπό τή δίοδο αὐτή.

Σχετικά μέ τή χρονολόγηση τοῦ φρουρίου, ὑπάρχει μιά μαρτυρία στόν Χωνιάτη πού μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι τό φρούριο εἶχε χτιστεῖ πρίν ἔρθουν οἱ Φράγκοι, καί ἀκόμη ὅτι στή θέση τοῦ Ἁγιονορίου, πρίν χτιστεῖ τό μεταγενέστερο μικρό φρούριο, ὑπῆρχε παλαιότερο βυζαντινό. Ὁ βυζαντινός ἱστορικός Νικήτας Χωνιάτης, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, διηγεῖται ὡς ἑξῆς τά γεγονότα τῆς πολιορκίας τοῦ Ἁγιονορίου ἀπό τόν Βονιφάτιο Μομφερρατικό: "Ἀποκρουσθείς τοίνυν τοῦ Ἀκροκορίνθου μαρκέσιος, ἀλλά μηδέ τήν ἐς τό Ναύπλιον πάροδον ῥᾳδίαν θεώμενος διά τήν τῶν ἐρυμάτων ὀχυρότητα καί τήν τῶν ἀπομαχομένων ἰσχυρότητα, χρονοτριβεῖν ἐφ ἑκατέροις προτίθησιν, ἐς δέ τόν Ἀκροκόρινθον καί φρούριον ἀντίθετον ἀνίστησιν ᾗ μάλιστα ἐπίμαχος ὁ χῶρος αὐτῷ κατεφαίνετο"[49]. Ὑπάρχουν λόγοι πού πείθουν ὅτι ἡ πάροδος γιά τήν ὁποία μιλᾶ ὁ Χωνιάτης εἶναι ἡ δίοδος τοῦ Ἁγιονορίου καί ὅτι τά ὀχυρά (ἐρύματα) πού βρίσκονταν σ' αὐτήν εἶναι τό Ἁγιονό-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρι καί τό "Καστράκι" 'Αγιονορίου: α') 'Η πάροδος τοῦ 'Αγιονορίου καθώς ἀναφέραμε, εἶναι αὐτή πού ὁδηγεῖ, ἀπευθείας στό Ναύπλιο. Βέβαια, καί οἱ ἄλλοι δρόμοι πού διασχίζουν τίς διόδους τῶν Δερβενακίων καί τοῦ 'Αγίου Γεωργίου ὁδηγοῦν στό Ναύπλιο, ἀλλά περνοῦν πρῶτα ἀπό τό Ἄργος. Ἔτσι, ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι πιό μακρινές, ἐάν ἐπρόκειτο γιά μιά ἀπό αὐτές, ἔπρεπε ὁ Χωνιάτης νά ὀνομάζει τή δίοδο σχετίζοντάς την μέ τό Ἄργος καί ὄχι μέ τό Ναύπλιο. β') 'Ο Χωνιάτης ἀναφέρει "ἐρύματα" καί ὄχι ἔρυμα. Στή δίοδο τοῦ 'Αγιονορίου εἴδαμε ὅτι ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό ἕνα φρούρια, καί ἔτσι δικαιολογεῖται ὁ πληθυντικός. 'Από τίς ἄλλες διόδους, τό στενό τοῦ 'Αγίου Γεωργίου ἐλέγχεται ἀπό ἕνα μόνο φρούριο μεταγενέστερης ἐποχῆς. Νεώτερο ἐπίσης εἶναι τό φρούριο τοῦ 'Αγίου Βασιλείου, πού βρίσκεται κοντά στίς διόδους τῶν Δερβενακίων. γ') Ἕνας ἀπό τούς λόγους πού δέν ἔβλεπε ὁ Βονιφάτιος εὔκολο τό δρόμο γιά τό Ναύπλιο, ἦταν ἡ "τῶν ἀπομαχομένων ἰσχυρότητα"[50], ἡ ὀχυρότητα δηλ. αὐτῶν πού μάχονταν μέσα ἀπό ἀρκετά ἰσχυρά ἤ ψηλά τείχη. Καί τά δυό φρούρια πού περιγράψαμε πιό πάνω βρίσκονται πολύ κοντά στήν πάροδο καί σέ τέτοιο ὕψος, ὥστε οἱ ὀχυρωμένοι σ' αὐτά νά μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν ἕναν ἐχθρό πού ἤθελε νά διαβεῖ τά στενά, χωρίς νά βγοῦν ἀπό τά τείχη.

'Η ὕπαρξη λοιπόν τῶν φρουρίων αὐτῶν τήν ἐποχή πού ἦρθαν οἱ Φράγκοι, δείχνει ὅτι οἱ βυζαντινοί εἶχαν ὀχυρώσει τή δίοδο ἀπό πολύ νωρίς. Εἰδικά γιά τό 'Αγιονόρι, φαίνεται πώς στή θέση τοῦ μικροῦ καί μεταγενέστερου κάστρου, ὑπῆρχε παλαιότερο βυζαντινό φρούριο. Τά ἴχνη τῶν τειχῶν πού εἴδαμε νά ὑπάρχουν γύρω ἀπό τό μικρό κάστρο εἶναι πολύ πιθανό νά ἀνήκουν στό βυζαντινό ἐκεῖνο φρούριο[51]. 'Η μαρτυρία τοῦ Χωνιάτη γιά τά ὀχυρά τῆς διόδου τοῦ 'Αγιονορίου εἶναι μοναδική. Οἱ πληροφορίες πού προέρχονται ἀπό ἄλλες μεσαιωνικές πηγές ἀφοροῦν γενικά τό 'Αγιονόρι, χωρίς νά γίνεται λόγος γιά ὀχυρώσεις. 'Η σχέση μοναστηριοῦ καί φρουρίου δέν εἶναι γνωστή· δέν ξέρουμε δηλ. ἄν τό 'Αγιονόρι ἦταν ἁπλῶς ὀχυρωμένο μοναστήρι πού χρησίμευε ὡς φρούριο γιά τούς γύρω κατοίκους σέ στιγμές βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ἤ ἄν, γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια, κατασκευάστηκε γύρω του καί τεῖχος, γιά νά προστατεύει τά σπίτια πού εἶχαν χτιστεῖ κοντά του[52]. Ἄν κρίνουμε ἀπό τά θεμέλια πού ὑπάρχουν γύρω ἀπό τό σημερινό κάστρο, πιθανότερο εἶναι νά συνέβαινε τό δεύτερο. Παράδειγμα ὀχυρωμένου μο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ναστηριοῦ πού χρησίμευε ὡς κάστρο εἶναι ἡ Βήρα τῆς Θράκης, κοντά στό Ἕβρο ποταμό, ἡ ὁποία "πρότερον μέν φροντιστήριον ἀνδρῶν μοναζόντων ἦν, τότε δέ ὑπό τῶν συνεχῶν πολέμων καί τῶν ἐφόδων τῶν βαρβαρικῶν, ἀγροτῶν τινων κατῳκισμένων, πόλισμα ἤδη ἦν"[53]. Γύρω ἀπό τό μοναστήρι τῆς Βήρας χτίστηκαν σπίτια πού ἀποτέλεσαν οἰκισμό. Ἡ Βήρα ἀποτελεῖ κλασσικό παράδειγμα πόλης πού προῆλθε ἀπό ὀχυρωμένο μοναστήρι[54].

• Τό Ἁγιονόρι συναντᾶται γιά πρώτη φορά στό Βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε μέ τό ὄνομα "Ἐνόριον"[55]. Ὁ ὅσιος, μετά ἑφτάχρονη παραμονή στή Κρήτη, ἔφτασε στό Ἁγιονόρι, ἀφοῦ στό μεταξύ εἶχε περάσει ἀπό τό Δαμαλά, τήν Ἀθήνα, τή Χαλκίδα, τή Θήβα καί τήν Κόρινθο. Στό Ἁγιονόρι ἔμεινε καί δίδαξε γιά ἀρκετό χρονικό διάστημα "πρός ἐπιστροφήν καί μετάνοιαν πάντας ὁδηγήσας". Ἡ ἀναχώρηση τοῦ Νίκωνα ἀπό τό μέρος αὐτό συνδέεται μέ ἕνα ἀπό τά θαύματα πού ἀναφέρονται στό Βίο του. Ἀπό τή διήγηση τοῦ θαύματος ἀντλοῦμε χρήσιμα τοπογραφικά στοιχεῖα γιά τήν περιοχή.

Ἡ ἀκριβής χρονολογία τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Νίκωνα στό Ἐνόριον, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἱστορική μαρτυρία γιά τήν ὕπαρξη τοῦ μεσαιωνικοῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ, δέν ἀναφέρεται στό Βίο. Στήν Κρήτη ὁ Νίκων πῆγε νά διδάξει ἀμέσως μετά τήν κατάληψή της ἀπό τό Νικηφόρο Φωκᾶ τό ἔτος 961[56]. Ἐκεῖ ἔμεινε συνολικά ἑπτά τουλάχιστο χρόνια[57], ὁπότε ἡ ἀναχώρησή του ἀπό τήν Κρήτη θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό τέλος τῆς ἕβδομης δεκαετίας τοῦ Ι' αἰώνα. Μποροῦμε ἴσως νά ὑπολογίσουμε τόν χρόνο πού πέρασε ἀνάμεσα στήν ἀναχώρησή του ἀπό τήν Κρήτη καί τήν ἄφιξή του στό Ἁγιονόρι. Στή διαθήκη του[58] γίνεται λόγος γιά χρονικό διάστημα δύο ἐτῶν ἀπό τότε πού ὁ ὅσιος πάτησε τό πόδι του στήν Πελοπόννησο ὡς τή στιγμή πού ἔφθασε στό Ἀμύκλιο[59], τελευταῖο σταθμό τῆς περιοδείας του πρίν ἀπό τή Σπάρτη, ὅπου καί ἐγκαταστάθηκε ὁριστικά. Εἶχε λοιπόν σέ σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα διασχίσει ὁλόκληρη σχεδόν τήν Πελοπόννησο (Κόρινθο, Ἐνόριον, Ἄργος, Ναύπλιο, Σπάρτη, Μάνη, Καλαμάτα, Κορώνη, Μεθώνη, Μεσσήνη, Ἀρκαδία κλπ.). Ἄν θεωρήσουμε ὅτι χρειάστηκε περίπου τόν ἴδιο χρόνο καί γιά τίς πόλεις πού ἐπισκέφτηκε πρίν ἔρθει στό Ἁγιονόρι (Δαμαλάς, Ἀθήνα, Χαλκίδα, Θήβα, Κόρινθος), τότε πρέπει νά δεχτοῦμε πώς πέρασε ἀπό τό Ἐνόριον λίγο μετά τό 970, τήν ἐποχή δηλα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δή τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976).

Γιά δύο περίπου αἰῶνες μετά τήν ἄφιξη τοῦ Νίκωνα, τό Ἁγιονόρι δέν ἀναφέρεται στίς πηγές. Στά μέσα ὅμως τοῦ ΙΒ' αἰώνα ἕνα τμῆμα ἀπό τήν περιγραφή τῆς Πελοποννήσου τοῦ Ἄραβα γεωγράφου Ἐdrisi πιστεύουμε ὅτι ἀναφέρεται ἄμεσα στόν οἰκισμό αὐτόν. Ὁ Ἐdrisi συνέταξε ἕνα ὁδοιπορικό στήν αὐλή τοῦ βασιλιᾶ τῶν Νορμανδῶν, Ρογήρου Β', καί σχεδίασε ἕναν μεγάλο χάρτη τοῦ κόσμου. Τό ὁδοιπορικό ἔχει τόν τίτλο "Χαρά σ'ἐκεῖνον πού ἐπιθυμεῖ νά διασχίσει τίς χῶρες τοῦ κόσμου", ἀλλά εἶναι γνωστό ὡς "Βιβλίο τοῦ Ρογήρου", ἀπό τό ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ πού παράγγειλε τή σύνθεσή του[60]. Στήν περιγραφή πόλεων καί ὀχυρῶν τῆς Πελοποννήσου ἀρχίζει ἀπό τήν Κόρινθο καί μέ κατεύθυνση δυτική διατρέχει περιφερειακά ὁλόκληρη τή χερσόνησο. Ἡ τελευταία πόλη πού ἀναφέρει ὁ Ἐdrisi σέ πελοποννησιακό ἔδαφος εἶναι ἡ "Hadjiria". "Από ἐκεῖ (τό Ἄργος), γράφει ὁ Ἐdrisi, στό Ναύπλιο 90 μίλια (ἀπόσταση). Ἀπό ἐκεῖ στή Hadjiria, ὄμορφη πόλη πού βρίσκεται σέ ἀμμώδη πεδιάδα, ὄχι μακριά ἀπό τό φρούριο Achkala, στή βάση ἑνός ἀκρωτηρίου πού εἰσχωρεῖ στή θάλασσα σέ ἀπόσταση 50 μιλίων καί πού ἔχει 25 μίλια πλάτος, 90 μίλια. Ἀπό τή Hadjiria στή Bendesia κατ'εὐθείαν, 125 μίλια. Αὐτή ἡ πολιτεία βρίσκεται σέ 50 μίλια (ἀπόσταση) ἀπό τό ἀκρωτήριο Achkala..."[61]. Τό φρούριο Achkala τό ταυτίζουμε παρακάτω μέ τό μεσαιωνικό φρούριο ἀνατολικά τοῦ Σοφικοῦ. Ἡ πόλη Bendesia εἶναι δύσκολο νά ταυτιστεῖ. Ὁ Jaubert ἀναρωτιέται μήπως εἶναι ἡ Βοστίτσα[62], ἀλλά κατά πάσα πιθανότητα ἡ πόλη αὐτή πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τή Nadjina[63], πού μνημονεύεται ἀπό τόν Ἐdrisi πρίν ἀπό τήν Πάτρα[64]. Ἄλλωστε ὁ χάρτης τοῦ Ἐdrisi τοποθετεῖ τήν Bendesia ἔξω ἀπό τήν Πελοπόννησο καί ἀμέσως μετά τόν Ἰσθμό. Ἐπίσης, ὅταν πιό κάτω ὁ Ἐdrisi ἀναφέρει ἄλλη μιά φορά τήν Bendesia, τοποθετεῖ ἀμέσως ἔπειτα, σέ 50 μίλια ἀπόσταση, τήν Ἀθήνα. Πρέπει λοιπόν νά ἀναζητήσουμε τήν πόλη αὐτή μεταξύ Ἰσθμοῦ καί Ἀθήνας. Ἡ πόλη Hadjiria πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἀπέχει 90 μίλια ἀπό τό Ναύπλιο[65], 135 μίλια ἀπό τήν Bendesia καί δέν εἶναι μακριά ἀπό τό φρούριο Achkala. Πρέπει λοιπόν νά τήν τοποθετήσουμε μεταξύ Ναυπλίου, Ἰσθμοῦ καί Σοφικοῦ. (Χάρτης τοῦ Ἐdrisi στό τέλος).

Γιά τήν ἀκριβή τοποθέτηση τῆς Hadjiria, μᾶς βοηθᾶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας σ'ἕνα σημεῖο ὅπου μιλᾶ γιά τό δρόμο, ὁ ὁποῖος ὁδη-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γεῖ ἀπό τό Ναύπλιο στόν 'Ισθμό, μέσω τῆς Hadjiria-"..."Εχουμε ἤδη περιγράψει αὐτόν τό δρόμο στό τέταρτο κεφάλαιο. Λέμε λοιπόν ὅτι ἀπό τό Ναύπλιο στή Hadjiria ὑπολογίζουν 90 μίλια. Καί ἀπό τή Hadjiria στήν Bendesia, κατευθεῖαν καί διά ξηρᾶς, 135 μίλια"[66]. 'Ο φυσικότερος ὅμως καί συντομότερος δρόμος πού ὁδηγεῖ ἀπό τό Ναύπλιο στόν 'Ισθμό, εἶναι αὐτός πού περιγράψαμε παραπάνω, (Κοντοπορεία- Κοντοποριά), καί πού περνᾶ ὁπωσδήποτε ἀπό τό 'Αγιονόρι. Δέν ὑπάρχει βέβαια ὁμοιότητα ἀνάμεσα στίς λέξεις Hadjiria καί "'Ενόριον", ὑπάρχει ὅμως ὁμοιότητα μεταξύ τῶν λέξεων "Hadjiria" καί "Ἅγιον Ὄρος", πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ "Ἅγιον Ὄρος", πού ἀπαντᾶ στό Χρονικό τοῦ Μορέως, ὑπῆρχε ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΒ' αἰώνα. Μποροῦμε λοιπόν, παρά τίς δυσκολίες καί τίς ἀσάφειες τοῦ κειμένου καί τοῦ χάρτη τοῦ Édrisi[67], νά ποῦμε, σχεδόν μέ βεβαιότητα, ὅτι μέ τή λέξη Hadjiria ὁ Ἄραβας γεωγράφος ἐννοεῖ τό 'Αγιονόρι[68].

Τόν δωδέκατο λοιπόν αἰώνα, στό χῶρο τοῦ 'Ενορίου εἶχε ἀναπτυχθεῖ, καθώς φαίνεται, ἕνας σημαντικός οἰκισμός, πού διατηρήθηκε σέ ἀκμή, τουλάχιστο ὡς τόν ἔρχομό τῶν Φράγκων. 'Ο Édrisi εἶναι ὁ μόνος πού τόν ἀναφέρει ὡς πόλη ἐνδιαφέρουσα, στά πλαίσια ὁλόκληρης τῆς Πελοποννήσου[69]. 'Η παρακμή πού ἐπακολούθησε μετά τήν κατάληψη τῆς περιοχῆς ἀπό τούς Φράγκους, ἡ ἔλλειψη πηγῶν γιά τήν μέση βυζαντινή περίοδο καί ἡ θέση του μεταξύ δύο κέντρων, τῆς Κορίνθου καί τοῦ Ἄργους, εἶναι ἴσως οἱ λόγοι τῆς ἀφάνειάς του. Ἕνα μέρος τοῦ οἰκισμοῦ βρισκόταν στή βόρεια παρυφή τῆς κοιλάδας ὅπου ὑπάρχει καί ἡ πηγή πού ἀναφέραμε ἤδη. Ἴχνη θεμελίων σπιτιῶν ἐκτείνονται ἐκεῖ σέ μεγάλο μῆκος. 'Αρχίζουν ἀπό τή θέση Δριμώνα πού βρίσκεται κοντά στήν ἔξοδο τῆς κλεισούρας καί ἀπέναντι ἀπό τό κάστρο, πληθαίνουν στή θέση "Φραντζῆ", ὅπου οἱ τοῖχοι πολλῶν σπιτιῶν σώζονται σέ μικρό ὕψος)[70] καί προχωροῦν ἀκόμη δυτικότερα, ὅπου ὡς σήμερα διασώζεται τό ὄνομα "παλιοχώρι"."Στοῦ Φραντζῆ" τοποθετεῖ ἡ παράδοση τῶν κατοίκων τοῦ 'Αγιονορίου σέ παλαιότερη ἐποχή τό σημαντικότερο μέρος τοῦ χωριοῦ[71]. Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ σχέση τοῦ χαμηλοῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ τῶν βόρειων παρυφῶν τῆς κοιλάδας καί τοῦ οἰκισμοῦ πού βρισκόταν στήν κορυφή τοῦ ὀχυρωμένου βουνοῦ — ἀπέχουν μεταξύ τους περίπου 2000 μ. — ἦταν ἡ ἴδια μέ τή σχέση Κο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρίνθου - Ἀκροκορίνθου. Ὁ πληθυσμός ὅηλ. κατοικοῦσε στό χαμηλότερο αὐτό μέρος, ὅπου ὑπῆρχε καί ἡ πηγή, καί σέ στιγμές ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν κατέφευγε στό φρούριο. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν σπίτια γιά νά μένουν καί νά ἀποθηκεύουν τίς σοδειές τους. Ὁ κάτω οἰκισμός θά ἦταν φυσικά ὁ σημαντικότερος καί αὐτόν πρέπει νά ἐννοεῖ ὁ Edrisi.

Μιλήσαμε παραπάνω γιά τό μεγάλο ἀριθμό τῶν ἐκκλησιῶν πού ὑπάρχουν γύρω ἀπό τό κάστρο καί γενικά σέ ὁλόκληρη τήν περιοχή Ἀγιονορίου. Ὡς τελευταῖα διασωζόταν ἐπίσης ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό γλυπτά μαρμάρινα μέλη πού ἦταν ἐντοιχισμένα στούς ναούς τοῦ φρουρίου[72]. Τέλος, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι στήν ἄμεση περιοχή τοῦ Ἀγιονορίου διασώζονται ἀρκετές μεσαιωνικές τοπωνυμικές λέξεις (π.χ. Φραντζή, Καμάρι, Δραγατούρα, Κλεισούρα, Μπροσχώρα, Βιγλατούρι[73]). Ἡ ἀκμή μιᾶς ὀρεινῆς μεσαιωνικῆς κώμης, ὅπως εἶναι τό Ἀγιονόρι, πρέπει νά ὀφείλεται ὄχι μόνο στήν παρατηρούμενη ἀνάπτυξη τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων, κατά τόν ΙΑ' καί ΙΒ' αἰώνα, ὅταν ὀχυρά καί θρησκευτικά κέντρα ἐξελίσσονται μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου σέ πόλεις[74], ἀλλά, περισσότερο ἴσως, στή νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐπανάληψη των ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν καί τῆς πειρατίας ἀνάγκαζαν τούς πληθυσμούς νά καταφεύγουν σέ ὀχυρωμένους ὀρεινούς τόπους. Ἡ θέση καί οἱ ὀχυρώσεις τοῦ Ἀγιονορίου πρέπει νά ἕλκυσαν πολλούς ἀπό τούς κατοίκους τῶν παραλιακῶν κυρίως περιοχῶν.

Στούς χρόνους τῆς Δ'Σταυροφορίας καί τῆς καταλήψεως τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Φράγκους, συναντοῦμε ἀρκετές φορές τό Ἀγιονόρι στίς πηγές. Στό Χρονικό τοῦ Μορέως, ὅταν ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης ἀναφέρεται ὅτι εἰδοποίησε τούς κατοίκους τῆς περιοχῆς, μετά τήν κατάληψη τῆς κάτω πόλεως τῆς Κορίνθου, νά ἔρθουν νά προσκυνήσουν καί νά τόν ἀναγνωρίσουν ὡς κύριό τους, τό Ἀγιονόρι περιλαμβάνεται στούς τόπους πού ἔστειλαν ἀντιπροσώπους γιά νά ὑποταχθοῦν:

"Ἀκούσων ταῦτα οἱ ἄρχοντες καί τό κοινόν ὁμοίως
ἀρχίσασιν νά ἔρχονται, μικροί τε καί μεγάλοι,
ἀπό τό μέρος Δαμαλᾶ καί μέχρι εἰς τό Ἅγιον Ὄρος"[75].

Ἀντίθετα ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὅπως εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε, ἀναφέρει ὅτι ὁ Βονιφάτιος χρειάστηκε νά πολιορκήσει τά φρούρια τοῦ Ἀγιονορίου, γιά νά περάσει ἔπειτα πρός τό Ναύπλιο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Γιά πρώτη φορά σέ ἑλληνικό κείμενο βλέπουμε τόν οἰκισμό νά ὀνομάζεται "Ἅγιον Ὄρος", ἡ ὀνομασία αὐτή ὅμως, καθώς ἀναφέραμε, εἶναι παλαιότερη ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΒ' αἰώνα.

Ἀπό τίς ὑπόλοιπες παραλλαγές τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τό Ἁγιανόρι μνημονεύεται μόνο στήν Ἰταλική (Monte Santo), γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἡ παραλλαγή αὐτή γράφτηκε πολύ ἀργότερα καί εἶναι ἁπλή παράφραση τῆς Ἑλληνικῆς. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στό σημεῖο αὐτό ἡ σύγκριση τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς. Ἡ τελευταία γράφτηκε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1341 καί 1346 (κατά τόν Jacoby ἀντιγράφτηκε ἀπό προηγούμενο χειρόγραφο πού εἶχε γραφτεῖ τή χρονική περίοδο 1320-1324)[76].

Ἑλληνική παραλλαγή[77]	Γαλλική παραλλαγή[78]
Κι ἀφότου οἱ Φράγκοι ἐπιάσασιν τήν χώραν τῆς Κορίνθου.	Et quant li Champenois ot ainxi prise la cité, si fist crier son bant: que tout cil dou pais qui voudroient venir a lui, qu' il seroient bien receu, et auroit tout son heritaige aussi comme devant et plus francement. Et quant la novele fu espandue partout, si commencerent les gens de la contrée de Corinte er d' Argues et dou Damalet venir a lui de toutes pars.....
ὁ Καμπανέσης ὥρισεν, διαλαλημόν ἐποιῆσαν,	
ὅτι ὅσοι ἐκ τά περίγυρα τῶν χώρων τῆς Κορίνθου	
θέλουν νά προσκυνήσουσιν, νά τόν δεχτοῦν δι ἀφέντην,	
νά ἔχουν τιμήν καί εὐεργεσίαν, ἀναδοχήν μεγάλην·	
οἱ δέ πιαστοῦν εἰς πόλεμον ἐλεημοσύνη σύ μή εὕρουν.	
Ἀκούσαν ταῦτα οἱ ἄρχοντες καί τό κοινόν ὁμοίως,	
ἀρχίσασιν νά ἔρχωνται, μικραί τε καί μεγάλοι,	
ἀπό τό μέρος Δαμαλᾶ καί μέχρι εἰς τό Ἅγιον Ὄρος.	

Ἀπό τή σύγκριση τῶν δύο παραλλαγῶν βλέπουμε ὅτι τά "περίγυρα τῶν χώρων τῆς Κορίνθου", ὁ "Δαμαλάς" καί τό "Ἅγιον Ὄρος" τῆς ἑλληνικῆς παραλλαγῆς ἔγιναν στή γαλλική "la contrée de Corinthe", "Damalet" καί "Argue". Διατήρησε δηλ. ὁ Γάλλος χρονικογράφος τά δυό πρῶτα καί ἀντικατέστησε τό "Ἅγιον Ὄρος" μέ τό "Ἄργος". Φαίνεται πώς ἡ λέξη Ἅγιον Ὄρος ἦταν ἄγνωστη στό χρονικογράφο ὡς περιοχή τῆς ΒΑ Πελοποννήσου καί στή θέση του

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἔβαλε τό Ἄργος, γιατί ἔστεκε γεωγραφικά καί γιατί ἔμοιαζε μέ τήν πρώτη λέξη τοῦ ὀνόματος "Ἅγιον Ὄρος". Θά τό θεώρησε λοιπόν ὡς λάθος τοῦ προτύπου του καί τό διόρθωσε σέ Ἄργος. Νομίζουμε ὅτι εἶναι δύσκολο νά ἔγινε τό ἀντίθετο· νά ἦταν δηλ. Ἄργος στό γαλλικό Χρονικό (ἤ σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο Χρονικό πού χρησίμευσε ὡς πρότυπο) καί νά τό ἄλλαξε ὁ ἑλληνόγλωσσος χρονικογράφος σέ Ἅγιον Ὄρος, γιατί τό Ἄργος ἦταν πάντοτε σημαντικότερο καί γνωστότερο κέντρο ἀπό τό Ἁγιονόρι[79].

Στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κορίνθου, τό πρῶτο ἀπό τά 13 χωριά πού ὑπήγοντο στήν ἄμεση δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου ὀνομάζεται Enoria. Πρόκειται βέβαια γιά τό "Ἐνόριον", ὀνομασία πού συναντήσαμε ἤδη στό Βίο τοῦ Νίκωνα. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τά δυό ὀνόματα Ἐνόριον καί Ἅγιον Ὄρος συνυπῆρχαν. Εἶναι πιθανό τό πρῶτο ἀπό τά ὀνόματα νά ἀνῆκε στόν κάτω οἰκισμό καί τό δεύτερο στόν ὀχυρωμένο οἰκισμό τοῦ βουνοῦ. Ὁ κάτω οἰκισμός εἶναι πολύ κοντά στά ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου πολίσματος τῆς Δραγατούρας, στόν ὁποῖο ἴσως ὀφείλει καί τό ὄνομά του[80].

Στό τέλος τοῦ ΙΓ' αἰώνα συναντοῦμε γιά ἄλλη μιά φορά τό Ἁγιονόρι σέ ἔγγραφο τοῦ Ἀνδηγαυϊκοῦ οἴκου, πού ἦταν κυρίαρχος τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας ἀπό τό 1278. Πρόκειται γιά ἄδεια ἐπιστροφῆς δύο ἀπεσταλμένων τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, οἱ ὁποῖοι, φεύγοντας ἀπό τή Λομβαρδία ἔπρεπε νά ἐπιβιβαστοῦν σέ πλοῖο ἀπό λιμάνι τῆς Ἀπουλίας[81]. Ἦταν ὁ προκαθήμενος τοῦ παλατιοῦ τῶν Βλαχερνῶν[82] καί κάποιος Ἰωάννης ἀπό τό Ἁγιονόρι (Johannes d' Aynori), "milites"[83], ὅπως ἀποκαλοῦνται, πού ἔρχονταν ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ πρίγκιπα Θεόδωρου Παλαιολόγου[84]. Ἡ ἄδεια τούς ἐπιτρέπει νά περάσουν αὐτοί μέ τίς οἰκογένειές τους, τά πράγματά τους καί ὀκτώ ἵππους ἀπό λιμάνι τῆς Ἀπουλίας, ἐλεύθερα, χωρίς κανείς νά τούς ἐνοχλήσει[85]. Τό ἔγγραφο φέρει χρονολογία 21 Ἰουλίου 1292. Ὁ τύπος Ἀινόρι πού ἀναφέρεται στό ἔγγραφο, εἶναι ἡ σημερινή ὀνομασία τοῦ χωριοῦ. Πρίν φθάσει στή σημερινή κοινή ὀνομασία, πέρασε ἀπό τούς ἐνδιάμεσους τύπους Ἁγιονόρος - Ἁγιονόρι - Ἀγινόρι οἱ ὁποῖοι δέν συναντοῦνται σέ πηγές τοῦ ΙΓ' αἰώνα, μνημονεύονται ὅμως σέ μεταγενέστερα κείμενα[86]. Ὁ τύπος Ἁγιονόρι εἶναι ἡ σημερινή ἐπίσημη ὀνομασία. Τώρα μποροῦμε, νομίζω, νά ἐξηγήσουμε καλύτερα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί τήν παράλειψη του 'Αγίου Ὄρους ἀπό τή γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. 'Η ἄγνοια τοῦ 'Αγιονορίου ἀπό τό Γάλλο χρονικογράφο δέν πρέπει νά ὀφείλεται τόσο στήν ἀφημότητα τοῦ οἰκισμοῦ - μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων τό 'Αγιονόρι τίθεται σέ δεύτερη μοίρα ἔναντι ἄλλων γειτονικῶν οἰκισμῶν - ὅσο στό ὄνομά του, "'Αινόρι", στό ὁποῖο δέ φαίνεται εὔκολα ἡ συγγένειά του μέ τό "Ἅγιον Ὄρος"[87]. Τό ἴδιο μποροῦμε νά παρατηρήσουμε καί γιά τή χρονογραφία τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας, πού γράφτηκε τό ΙΣΤ' αἰώνα καί πού στήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων πού ἀφοροῦν τήν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Φράγκους, ἀκολουθεῖ πιστά τήν ἑλληνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Στό ἴδιο σημεῖο, ἐνῶ ἀναφέρεται ὁ Δαμαλάς, παραλείπεται τό Ἅγιον Ὄρος. (Βλ. παρακάτω, σ. 363 σημ. 82).

Τό ἔτος 1365, τό 'Αγιονόρι τό συναντοῦμε πολλές φορές μέ τόν παραπάνω τύπο (Ainori) στά ἔγγραφα ἐσόδων τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου, πού ἀνῆκε στό Νικόλαο Acciaiuoli[88]. Τά ἔσοδα εἶναι χωρισμένα κατά περιοχές μέ βάση τά ὑπάρχοντα φρούρια. Ὅπως δείχνουν τά ἔγγραφα, τό 'Αγιονόρι ἦταν προσκολλημένο στό φρούριο τοῦ 'Αγίου Βασιλείου, μολονότι ὅσα ἔσοδα προέρχονται ἀπό τήν περιοχή του γράφονται χωριστά[89]. 'Η ἀναφορά τοῦ 'Αγιονορίου σέ ὅλα σχεδόν τά εἴδη τῶν ἐσόδων, δείχνει ὅτι, περισσότερο ἀπό 150 χρόνια μετά τή φραγκική κατάκτηση, τό 'Αγιονόρι ἐξακολούθησε βέβαια νά εἶναι σημαντικός οἰκισμός, πέρασε ὅμως σέ δεύτερη μοίρα, ἀφοῦ τό κέντρο τῆς περιοχῆς μετατοπίστηκε στό φρούριο τοῦ 'Αγίου Βασιλείου. 'Η μείωση τῆς σπουδαιότητας τοῦ 'Αγιονορίου δέν ὀφείλεται μόνο στή γενικότερη κατάσταση τῆς περιοχῆς, τῆς ὁποίας χαρακτηριστικό γνώρισμα εἶναι ἡ δημογραφική πτώση ἔπειτα ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Τούρκων καί τή φυγή τῶν κατοίκων, ἀλλά ὀφείλεται καί σέ λόγους εἰδικούς. Ὅπως διαπιστώσαμε παραπάνω, τήν ἐποχή αὐτή τό 'Αγιονόρι πρέπει νά ἦταν χωρίς ὑπολογίσιμες ὀχυρώσεις, μέ συνέπεια νά στερεῖται τό σοβαρότερο πλεονέκτημά του. Μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων κυριάρχων ἡ πάροδος τοῦ 'Αγιονορίου παραμελήθηκε γιά τούς ἑξῆς, καθώς φαίνεται, λόγους α') Χαλάρωση τοῦ δεσμοῦ μεταξύ 'Ακροκορίνθου καί 'Αργοναυπλίας. Μετά τήν πτώση τοῦ Ναυπλίου καί τοῦ Ἄργους στά φραγκικά χέρια, ὁ Βιλλεαρδουίνος, πρόσφερε τήν περιοχή τους ὡς τιμάριο στόν Ὄθωνα de la Roche. Οἱ δεσμοί τῆς περιοχῆς τῆς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

'Αργοναυπλίας μέ τήν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο ἦταν φυσικό νά χαλαρώσουν, ἀφοῦ οἱ διοικητές της στέλνονταν ἀπό τήν 'Αθήνα καί ἀφοῦ οἱ σχέσεις πριγκιπάτου Μορέως καί δουκάτου 'Αθηνῶν δέν ἦταν πάντοτε ἀγαθές[90]. Ἔτσι, ἡ σημασία τοῦ 'Αγιονορίου ὡς συνδέσμου μεταξύ τῶν τριῶν σημαντικῶν φρουρίων περιορίστηκε κατά πολύ. β') Μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους, μετά τή φραγκική κυριαρχία, στή Δυτική-Πελοπόννησο. Στίς εὔφορες πεδιάδες τῆς 'Ηλείας, τῆς 'Αχαΐας καί τῆς Μεσσηνίας οἱ Φράγκοι ἐγκαταστάθηκαν μαζικότερα. Τά παράλια ἐξ ἄλλου αὐτῶν τῶν περιοχῶν ἦταν στραμμένα πρός τήν πηγή τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τους σέ ἔμψυχο καί ἄψυχο ὑλικό, τή Δύση. Εἶναι εὐνόητο λοιπόν οἱ δίοδοι πού ὁδηγοῦσαν ἀπό τόν 'Ισθμό πρός τό Ἄργος καί τήν 'Ανατολική Πελοπόννησο νά ἔχασαν σέ σημασία, πρός ὄφελος τῆς ὁδοῦ πού ὁδηγοῦσε στή Δυτική Πελοπόννησο[91]. 'Η κατάσταση αὐτή ἐντάθηκε μετά τήν κατάληψη τῆς ΝΑ Πελοποννήσου ἀπό τούς Βυζαντινούς, ὅταν ἡ ἐπικοινωνία τῆς περιοχῆς αὐτῆς μέ τήν Κωνσταντινούπολη δέν γινόταν πιά ἀπό τήν ξηρά καί μέσω τοῦ 'Ισθμοῦ, ἀλλά ἀπό τή θάλασσα[92]. 'Αποτέλεσμα τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἦταν ἡ παραμέληση τῶν ὀχυρώσεων τοῦ 'Αγιονορίου. γ') 'Η ἐξαφάνιση τῆς μοναστικῆς πολιτείας. Ὅπως θά ἀναφέρουμε πιό κάτω, τό Ἅγιον Ὄρος πρέπει νά ἐγκαταλείφθηκε ἀπό τούς μοναχούς σέ μιά ἐποχή μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων, πράγμα πού πρέπει νά ἐπέδρασε ἀρνητικά στίς τύχες τοῦ οἰκισμοῦ.

Μετά τήν κατάληψη τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἀπό τόν κύριο τοῦ ἑλληνικοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως, ἡ περιοχή τοῦ 'Ισθμοῦ ἑνώθηκε μέ τήν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο. 'Η σπουδαιότητα ὅμως τῆς διόδου τοῦ 'Αγιονορίου δέν ἦταν δυνατό νά ἀναβιώσει παρά μόνο ἐν μέρει, γιατί ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στήν περιοχή μετά τή φραγκική ἐποχή δέν ἔμοιαζε καθόλου μέ τήν κατάσταση τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἔπειτα τά πέρα ἀπό τόν 'Ισθμό ἐδάφη δέν ἀποτελοῦσαν πιά τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους - πού εἶχε περιοριστεῖ σέ μικρή περιοχή τῆς Θράκης, σέ μερικά νησιά καί στό δεσποτάτο τῆς Πελοποννήσου - καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τήν Κωνσταντινούπολη ἐξακολουθοῦσε νά γίνεται ἀπό τή θάλασσα. 'Από τήν ἄλλη, τό Ναύπλιο, πού, καθώς εἴδαμε στήν ἀρχή, ἦταν ἡ κυριότερη αἰτία πού δικαιολογοῦσε τό ρόλο τοῦ 'Αγιονορίου ὡς συνδέσμου μεταξύ τῶν μεγάλων φρουρίων τῆς ΒΑ Πελοποννήσου, ἐξακολούθησε νά παραμένει στά χέρια τῶν Δυτικῶν, μετά τή

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συμφωνία τῆς κυρίας τοῦ Ναυπλίου Μαρίας d' Enghien καί τῶν Βενετῶν (1388), σύμφωνα μέ τήν ὁποία περιῆλθε στούς δεύτερους[93]. Ὡς τό 1540 πού τό Ναύπλιο θά κυριευθεῖ ἀπό τούς Τούρκους, οἱ τύχες του εἶναι διαφορετικές ἀπό τίς τύχες τῆς Κορίνθου. Ἔτσι ἡ κατασκευή τοῦ μικροῦ φρουρίου τοῦ Ἁγιονορίου πού σώζεται ὡς σήμερα καί πού ἀναφέραμε ὅτι πρέπει νά χτίστηκε μετά τό 1377, συνέχισε νά ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς γιά τούς ὁποίους εἶχε χτιστεῖ τό βυζαντινό φρούριο σέ ἀρχαιότερη ἐποχή, ἀλλά σέ μικρότερη κλίμακα. Πρέπει νά συνδέσουμε τήν ὕπαρξή του ὄχι μόνο μέ τό σκοπό τῆς προστασίας τῆς διόδου , ἀλλά καί μέ τή γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς νά κατασκευάζονται ὅσο τό δυνατό περισσότερα ὀχυρά γιά τήν προστασία τοῦ πληθυσμοῦ[94]. Ἡ τάση αὐτή ἐπιβλήθηκε ἀπό λόγους ἀνάγκης. Ὑπογραμμίστηκε ἤδη ὅτι ὁ ΙΔ' αἰώνας ἦταν ἡ περίοδος τῆς μετατοπίσεως τῶν πληθυσμῶν στά ψηλά καί ὀχυρά μέρη. Τήν ἐποχή αὐτή οἱ κάτοικοι τοῦ χαμηλοῦ οἰκισμοῦ πρέπει νά κατέφυγαν ὁριστικά στό ὀχυρωμένο βουνό, ὅπου καί κατασκευάστηκε τό νεώτερο μικρό φρούριο, ἐπειδή οἱ προηγούμενες ὀχυρώσεις εἶχαν παραμεληθεῖ. Ἔτσι ἐξηγοῦνται τά πολλά μνημεῖα παλαιολόγειων χρόνων πού χτίστηκαν γύρω ἀπό τό κάστρο, καθώς καί τά ὄστρακα τῆς ὄψιμης μεσαιωνικῆς ἐποχῆς πού βρίσκονται διασκορπισμένα στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ.

Κατά τήν ὁριστική κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Τούρκους, τό Ἁγιονόρι ἀριθμοῦσε 45 μόνο σπίτια[95]. Ἡ μείωση ὅμως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε, παρά τή σημαντική παρακμή τοῦ Ἁγιονορίου, τρεῖς μόνο ἀπό τούς οἰκισμούς πού ἀναφέρονται στό κατάστιχο Α', βρίσκονται σέ καλύτερη κατάσταση (Κόρινθος, Ἅγιος Βασίλειος, Βασιλικά). Τό φρούριο τοῦ Ἁγιονορίου τό συναντοῦμε στόν κατάλογο φρουρίων τοῦ ἔτους 1450[96], καθώς καί στόν κατάλογο τοῦ 1467 πού συνέταξε ὁ Stefano Magno, μέ τό παρεφθαρμένο ὄνομα Alinori.[97] Πρόκειται βέβαια γιά τό νεώτερο μικρό φρούριο πού χτίστηκε στή θέση τοῦ παλαιοῦ. Ἐπίσης τό συναντοῦμε στόν κατάλογο πελοποννησιακῶν φρουρίων τοῦ ἔτους 1469[98] ὡς Alonori καί τοῦ 1471 ὡς Altori[99]. Στήν ἴδια περίπου ἐποχή (ΙΕ' αἰώνας). τό κάστρο ἀναφέρεται καί ἀπό κάποιον Βενετό περιηγητή μέ τό ὄνομα "Ἀγινάρι". Ξεκινώντας ὁ περιηγητής αὐτός ἀπό τό Ναύπλιο γιά τήν Ἀθήνα, μετά ἀπό 15 μίλια πορεία, ἔφθασε στό Ἁγιονόρι. Γιά τό χωριό δέν ἀναφέρει τίποτε καί μόνο γιά τό φρούριο γράφει πώς βρίσκεται πά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νω σ'ένα ψηλό βουνό[100]. Τό 'Αγιονόρι περιλαμβάνεται έπίσης στό Κατάστιχο Β'τοῦ ἔτους 1500.

'Η ἰταλική παραλλάγή τοῦ Χρονικοῦ τσῦ Μορέως, πού γράφτηκε τό ΙΣΤ' αἰώνα ἀναφέρει τό φρούριο μέ τό ὄνομα τῆς ἐποχῆς "Ainori" καί τό συγχέει μέ ἕνα ἀπό τά ἀντίκαστρα τοῦ 'Ακροκορίνθου[101]. Μέ τό ἴδιο ὄνομα τό βρίσκουμε καί στό χάρτη τοῦ Battista Agnese τοῦ ἔτους 1554, τοποθετημένο ὅμως σέ λανθασμένη θέση, κοντά στόν 'Ισθμό. Τό 'Αγιονόρι συναντᾶται ἐπίσης σέ νεότερα κείμενα καί περισσότερο σέ πηγές τῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 1821[102].

"Α γ ι ο ς Β α σ ί λ ε ι ο ς. Νότια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ "Αγιος Βασίλειος καί σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση, διακρίνονται τά λείψανα τοῦ ὁμώνυμου φραγκικοῦ φρουρίου, πάνω σέ ἀπότομο ὕψωμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ Δαφνιᾶ (ὑψόμ. 556 μ.). Τό μέρος ὅπου εἶναι χτισμένο ὑψώνεται κάθετα στή δυτική καί βόρεια πλευρά ἐνῶ ἀνεβαίνει ὁμαλότερα στήν ἀνατολική, ἡ ὁποία εἶναι διάσπαρτη ἀπό ἐρειπωμένα σπίτια, μικρῶν διαστάσεων. 'Από τό σημεῖο αὐτό, καθώς καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ βουνοῦ, μπορεῖ κανείς νά τό προσπελάσει. Ἡ φυσική ὀχυρότητα τοῦ λόφου αὐτοῦ ἦταν κι ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ὁδήγησαν τούς Φράγκους κυριάρχους στήν κατασκευή φρουρίου. 'Ο δεύτερος καί σημαντικότερος λόγος πού ἀνάγκασε τούς Φράγκους νά χτίσουν τό κάστρο ὀφείλεται στήν ἐπίκαιρη θέση του· ἀπό τό σημεῖο αὐτό μποροῦσαν νά ἀσκοῦν ἔλεγχο στή γύρω περιοχή. Τό φρούριο δεσπόζει τῶν στενῶν τοῦ 'Αγίου Σώστη καί τῶν Δερβενακίων καί τῆς μικρῆς καί εὔφορης πεδιάδας τῶν Κλεωνῶν, μέσα ἀπό τήν ὁποία περνοῦν ὄχι μόνο οἱ δρόμοι πρός "Αργος ἀλλά καί ἐκεῖνος πού ἕνωνε τήν κεντρική καί τή δυτική Πελοπόννησο μέ τόν 'Ισθμό, πού, ὅπως εἴδαμε, κέρδισε σέ σπουδαιότητα μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων.

'Τό φρούριο τοῦ 'Αγίου Βασιλείου μελέτησε ὁ Α. Bon[103]. Τό κατατάσσει μαζί μέ μερικά ἄλλα (Καλαβρύτων, "Ακοβας, Γλαρέντζας, Χλουμουτσίου, Καρύταινας, 'Ανδρούσας, Μυστρᾶ, Γερακιοῦ),στά μεγάλα φραγκικά φρούρια[104]. 'Ο χῶρος πού ἀπομονώνεται μέ τά τείχη εἶναι ἀρκετά μεγάλος (225 Χ 130 μ.) καί ἔχει σχῆμα αὐγοῦ. Στήν ἀνατόλική καί νότια πλευρά τοῦ ὑψώματος ὑπῆρχαν ὀχυρώσεις, πού σώζονται ὥς σήμερα σέ μικρό ὕψος[105]. Στίς ὑπόλοιπες πλευρές οἱ ὀχυρώσεις λείπουν, γιατί ἡ μεγάλη κλίση τοῦ ἔδαφους τίς καθι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στοῦσε περιττές. Κατά μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους διακρίνονται θεμέλια πύργων, ἀπό τούς ὁποίους δύό σώζονται ὥς σήμερα σέ μεγάλο σχετικά ὕψος[106].

Στό νοτιότερο σημεῖο τοῦ φρουρίου, πού εἶναι καί τό ψηλότερο, εἶναι χτισμένος ὁ "κουλάς" πού ἔχει σχῆμα τριγωνικό. Εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἐρειπωμένος καί διασώζεται μικρό μόνο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, καθώς καί μέρος τοῦ ἐπιβλητικοῦ του πύργου[107]. Στή νότια πλευρά τοῦ φρουρίου, σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀνατολικά τοῦ πύργου, βρισκόταν καί ἡ πύλη τοῦ φρουρίου. Ὁ χῶρος πού καλύπτουν οἱ ὀχυρώσεις εἶναι ἀρκετά ἐκτεταμένος καί γεμάτος ἀπό θεμέλια σπιτιῶν, μικρῶν διαστάσεων. Τά σπίτια συνεχίζονται καί ἔξω ἀπό τά τείχη, στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ὑψώματος, πού εἶναι καί ἡ πιό προσιτή[108].

Δέν εἶναι γνωστό πότε χτίστηκε τό φρούριο. Ὁ A.Bon τό χρονολογεῖ στίς ἀρχές τῆς Φραγκοκρατίας, ἐπειδή παρουσιάζει ὁμοιότητα μέ τά φρούρια τῶν Καλαβρύτων καί τῆς Ἄκοβας, πού χτίστηκαν ἀπό Φράγκους εὐγενεῖς τήν ἴδια ἐποχή[109]. Μετά τήν κατασκευή του, ὅπως δείχνουν τά ἔγγραφα ἐσόδων τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ 1365, ὁ Ἅγιος Βασίλειος ἔγινε τό κέντρο τῆς γύρω περιοχῆς. Στά ἴδια ἔγγραφα συναντοῦμε τό ὄνομά του γιά πρώτη φορά[110]. Στό φρούριό του συγκεντρώνονταν τά ἔσοδα τοῦ φεουδάρχη ἀπό τούς φόρους πού εἰσέπρατταν οἱ ὑπάλληλοί του. Ἀπό τήν ἔκταση τῶν ἐγγράφων καί ἀπό τήν ποσότητα τῶν φόρων, βλέπουμε ὅτι στό φρούριο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ὑπαγόταν μιά ἀρκετά ἐκτεταμένη περιοχή τῆς καστελλανίας, τρίτη σέ σπουδαιότητα, μετά τίς περιοχές Κορίνθου καί Βασιλικῶν.

Μετά 12 χρόνια ὁ Ἅγιος Βασίλειος (castello de Sancto Basile), συναντᾶται στόν κατάλογο φρουρίων τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως τοῦ ἔτους 1377, ἀνάμεσα στά ἐννέα κάστρα τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου, πού ἀνῆκαν στόν μεγάλο στρατοπεδάρχη Ἄγγελο Acciaiuoli[111]. Στό κατάστιχο Α' (σ. 168-169), βρίσκουμε τόν Ἅγιο Βασίλειο νά ἔχει 85 σπίτια[112]. Σέ σύγκριση μέ τούς ἄλλους οἰκισμούς πού ἀναφέρονται στήν ἴδια πηγή, ἔχει τίς περισσότερες οἰκογένειες, μετά τήν Κόρινθο. Τό 1463, μέ τήν ἔκρηξη τοῦ Α' Τουρκοβενετικοῦ πολέμου, ὁ Ἅγιος Βασίλειος ἔπεσε γιά λίγο σέ ἐνετικά χέρια[113]. Τό φρούριο μνημονεύεται στούς καταλόγους τοῦ 1467[114], 1469[115] καί 1471[116], κατεστραμμένο ἀπό τούς διαδοχικούς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κυριάρχους, καθώς καί στό Κατάστιχο Β'. Στήν ἰταλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ὁ χρονικογράφος τό ταυτίζει μέ ἕνα ἀπό τά ἀντίκαστρα πού κατασκεύασαν οἱ Φράγκοι γιά νά καταλάβουν τόν Ἀκροκόρινθο, καί συγκεκριμένα μέ τό Πεντεσκούφι (Monte Stuffé)[117]. Τό τελευταῖο ὅμως γνωρίζουμε ὅτι βρίσκεται μόλις ἕνα χιλιόμετρο νοτιοδυτικά τοῦ Ἀκροκορίνθου. Σέ παλιούς χάρτες ὁ Ἅγιος Βασίλειος συναντᾶται συχνότατα.[118] Ἐπίσης, συχνά τόν βρίσκουμε καί σέ κείμενα τῆς νεώτερης ἐποχῆς[119].

Ἅ γ ι ο ς Γ ε ώ ρ γ ι ο ς. Τό φρούριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού τό συναντοῦμε στίς μεσαιωνικές πηγές καί μέ τό ὄνομα Πολύφεγγος, βρίσκεται στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ πού διατηρεῖ ὡς σήμερα τό ἴδιο ὄνομα (Πολύφεγγος), δίπλα στόν δυτικότερο δρόμο πού ἑνώνει τήν Κόρινθο μέ τό Ἄργος. Τό βουνό Πολύφεγγος, πού σήμερα λέγεται ἀπό τούς κατοίκους τῆς Νεμέας[120] συχνότερα "βουνό τῆς Παναγίας", ἐξαιτίας τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου, βρίσκεται σέ θέση ἐπίκαιρη. Δεσπόζει τοῦ στενοῦ περάσματος πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στή ἀνατολική ἀπότομη πλευρά του καί στό βουνό τῆς Ἀναλήψεως, καί ἐλέγχει τό δρόμο πού ὁδηγεῖ στή δυτική Πελοπόννησο. Τό μέρος τοῦ βουνοῦ, πάνω στό ὁποῖο βρίσκονται τά μεσαιωνικά ἐρείπια εἶναι κατά τέτοιο τρόπο διαμορφωμένο, ὥστε νά εὐνοεῖ τήν ἀνέγερση ὀχυροῦ. Ἡ ἀνατολική καί ἡ νότια πλευρά τοῦ Πολυφέγγους εἶναι τελείως κάθετες, ὕψους 300 περίπου μέτρων. Ἡ βόρεια πλευρά, πού βλέπει πρός τό μέρος τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως, ὑψώνεται ὁμαλότερα καί ἀπό ἐδῶ μπορεῖ κανείς νά ἀναρριχηθεῖ, ὄχι ὅμως χωρίς δυσκολία. Ἔτσι, μένει ἡ δυτική πλευρά τοῦ Πολυφέγγους μοναδική γιά μιά ἄνετη ἀνάβαση ὡς τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, γιατί ὑψώνεται πολύ ὁμαλά. Ἡ πλευρά ὅμως αὐτή, ὅσο ἀνεβαίνει, γίνεται πιό στενή καί στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ δέ μένει παρά ἕνα βραχῶδες τεῖχος πού προεκτείνεται ἀνατολικά σάν λοφίο, σταματώντας 150 περίπου μέτρα πρίν φθάσει στό ὕψος τῆς ἀπότομης ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Πολυφέγγους. Ὁ βράχος αὐτός δεσπόζει, στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, σέ ἕναν ἀρκετά μεγάλο ἐπίπεδο χῶρο. Στόν περιορισμένο χῶρο πού βρίσκεται νότια ἀπό τό βράχο ἀναπτύχθηκε ὁ μεσαιωνικός οἰκισμός. Ὁ τόπος ἐκεῖ εἶναι γεμάτος ἀπό πεσμένες πέτρες καί θεμέλια σπιτιῶν πού ἦταν χτισμένα πολύ κοντά τό ἕνα στό ἄλλο. Θεμέλια ὑπάρχουν ἐπίσης καί ἀνατολικά ἀπό τό βράχο, ὅπου τά σπίτια ἦταν χτισμένα πιό ἄνετα, γι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ατί ὁ χῶρος εἶναι πιό ἐκτεταμένος. Τό φύσει ὀχυρό αὐτό μέρος ἦταν εὐάλωτο ἀπό ἕνα μόνο σημεῖο· ἀπό τή δυτική πλευρά τοῦ βουνοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως εἴπαμε, ἀνέρχεται ὁμαλά. Ἀνεβαίνοντας ὁ ἐχθρός ἀπό τήν πλευρά αὐτή, μποροῦσε νά φτάσει εὔκολα στή βραχώδη προέκτασή της καί νά βρεθεῖ πάνω ἀπό τόν οἰκισμό. Στό σημεῖο λοιπόν ἐκεῖνο ὅπου ἡ δυτική πλευρά τοῦ βουνοῦ στενεύει καί σχηματίζεται τό βραχῶδες τεῖχος, πλάτους 20-25 μ., σημεῖο πού εἶναι καί τό ψηλότερο τοῦ βουνοῦ, χτίστηκε τό μεσαιωνικό φρούριο τοῦ Πολυφέγγους, φράσσοντας ἔτσι τή μοναδική ἄνετη πρόσβαση πρός τό μέρος τοῦ οἰκισμοῦ.

Τό φρούριο εἶναι πολύ μικρό, ἀφοῦ ὁ χῶρος ὅπου χτίστηκε εἶναι περιορισμένος, καί πολύ κατεστραμμένο γιά νά σχεδιαστεῖ[121]. Στό κέντρο ὑψώνονται τά ἐρείπια ἑνός τετράγωνου περίπου πύργου (5.70Χ5.30 μ.), πού περιβάλλεται ἀπό πυκνά θεμέλια κατεστραμμένων τοίχων. Φαίνεται καθαρά πώς τά θεμέλια αὐτά ἔφθαναν, βόρεια καί νότια, ὥς τά σημεῖα πού τό ἔδαφος χαμηλώνει ἀπότομα. Γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια,6,5 μ. δυτικότερα τοῦ πύργου, εἶχε χτιστεῖ τεῖχος παράλληλο μέ τίς προηγούμενες ὀχυρώσεις. Τό μῆκος του ἦταν τόσο, ὥστε νά φράσσει ὁλόκληρο τό βατό ἔδαφος καί νά ἐμποδίζει τό πέρασμα[122]. Ἔτσι, γιά νά φθάσει ὁ ἐχθρός ὥς τήν ἐσωτερική καί πιό σύνθετη ὀχύρωση, ἔπρεπε πρῶτα νά ἐξουδετερώσει τήν ἀντίσταση τοῦ πρώτου τείχους.

Γιά πρώτη φορά συναντοῦμε τό φρούριο στή γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως μέ τόν τύπο Polifant (=Πολύφεγγος)[123]. Ἀναφέρεται ὡς περιοχή ἀπ'ὅπου ἔπρεπε νά περάσει ὁ ἡγεμόνας τοῦ πριγκιπάτου, Philippe de Savoie, γιά νά πάει ἀπό τήν Ἄκοβα[124] στήν Κόρινθο[125]. Ἔπρεπε δηλ. νά περάσει ἀπό τό δρόμο ἐκεῖνο πού, ὅπως ἀναφέραμε πιό πάνω, συνέδεε τήν κεντρική καί δυτική Πελοπόννησο μέ τήν Κόρινθο. Στό ἴδιο Χρονικό ὁ Πολύφεγγος (Polifant) μνημονεύεται ἀνάμεσα στά φρούρια πού κυρίευσαν τό 1320 οἱ Βυζαντινοί, σέ μιά ἀπό τίς κυριότερες ἐπιτυχίες τους σέ βάρος τοῦ κλονιζόμενου φραγκικοῦ πριγκιπάτου. Τά ἄλλα φρούρια πού ἔπεσαν στά χέρια τῶν Βυζαντινῶν ἦταν ὁ Ἅγιος Γεώργιος Σκορτῶν, ἡ Ἄκοβα καί ἡ Καρύταινα[126]. Σέ κείμενο τοῦ 1358 ξαναβρίσκουμε τό φρούριο κάτω ἀπό φραγκική διοίκηση, μέ τό ὄνομα Ἅγιος Γεώργιος, ὄνομα πού διατηρήθηκε ὥς πρόσφατα στήν κοντινή κωμόπολη. Πρόκειται γιά τήν ἐπιστολή πού, ὅπως εἴχαμε τήν εὐ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καιρία νά δοῦμε, ἔστειλαν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς στόν πρίγκιπα-τοῦ Τάραντα, Ροβέρτο, ζητώντας του νά τούς προστατεύσει ἀπό τίς τουρκικές πειρατικές ἐπιδρομές. Τούς ἀντιπροσώπευε ἕνας Φράγκος πού λεγόταν Aloysius, κάτοικος τῆς Κορίνθου, ὁ ὁποῖος διοικοῦσε μέ ἐπιτυχία τό κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί εἶχε ξοδέψει γι' αὐτό 200 ὑπέρπυρα[127].

Μέ τό ἴδιο ὄνομα (San Giorgio) τό συναντοῦμε στά ἔγγραφα ἐσόδων τοῦ Νικολάου Acciauoli τοῦ ἔτους 1365[128]. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἀποτελεῖ κέντρο μιᾶς μικρῆς περιοχῆς - ὅπως ὁ Ἅγιος Βασίλειος - ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ φόροι. Στόν κατάλογο φρουρίων τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως τοῦ ἔτους 1377 τό βρίσκουμε μέ τό ὄνομα "Sancto Georgio de Polisengno"[129], μνημονεύονται δηλ. καί οἱ δυό τοῦ ὀνομασίες πού συναντήσαμε ὥς τώρα. Στούς καταλόγους ἐπίσης τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Πολυφέγγους ὡς θέση τῶν ἀρχαίων Μυκηνῶν[130]. Τό ἴδιο λάθος γίνεται καί ἀπό τόν σχολιαστή τοῦ Πτολεμαίου, στόν παρισινό κώδικα 1402[131].

Τό 1458, ἔτος τῆς πρώτης ἐκστρατείας τοῦ Μωάμεθ στήν Πελοπόννησο, ἡ περιοχή τοῦ Πολυφέγγους ἦταν ἀπό τίς πρῶτες πού δέχτηκαν τό κύμα τῶν ἐπιδρομέων. Ὁ σουλτάνος, ἀφοῦ ἄφησε ἕνα τμῆμα στρατοῦ νά πολιορκεῖ τήν Κόρινθο, προχώρησε πρός τό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου, μέσω τοῦ "Φλιοῦντος". Ὁ "Δοξίης", πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Φλιοῦντος, ἀνέβηκε μέ πολλούς ἄντρες σ' ἕνα ὕψωμα γιά νά ἀμυνθεῖ κατά τῶν εἰσβολέων. Ὁ σουλτάνος, ἀφοῦ κατέλαβε τόν Ταρσό πού βρισκόταν στήν περιοχή Φενεοῦ, κατεύθυνε τίς δυνάμεις του ἐναντίον τῆς "πόλεως" ἡ ὁποία εἶχε χτιστεῖ "ἐπί ὄρους ὑψηλοῦ τε καί ἐρυμνοῦ" καί στήν ὁποία εἶχαν μαζευτεῖ πολλοί Ἕλληνες καί Ἀλβανοί τῆς περιοχῆς γιά νά γλυτώσουν ἀπό τούς Τούρκους[132]. Ἡ πηγή ἀπό τήν ὁποία ὑδρευόταν ἡ πόλη βρισκόταν ἔξω ἀπ' αὐτή, ἀλλά οἱ κάτοικοι πίστευαν ὅτι θά μποροῦσαν νά τήν προστατεύσουν ἀπό τήν ἐπιβουλή τῶν Τούρκων, ἐξαιτίας τῆς θέσης τοῦ τόπου, πού ἦταν ἀπότομος. Ὁ σουλτάνος ὅμως, ὅρμησε μέ τούς γενιτσάρους του καί κατόρθωσε νά κυριεύσει τήν πηγή, μέ ἀποτέλεσμα νά φέρει τούς πολιορκημένους σέ δεινή κατάσταση καί νά τούς ἀναγκάσει νά ζυμώνουν τό ψωμί μέ αἷμα ζώων. Μήν ἀντέχοντας ἄλλο ἀπό τή δίψα, ἔστειλαν πρέσβεις γιά συνθηκολόγηση. Τή στιγμή ἐκείνη, ἐνῶ οἱ φύλακες τῆς πόλης εἶχαν χαλαρώσει τήν ἐπαγρύπνησή τους στίς φρουρές, περιμένοντας τό ἀ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποτέλεσμα τῆς πρεσβείας, ὥρμησαν ξαφνικά οἱ γενίτσαροι, κυρίευσαν τήν πόλη καί ἐξανδραπόδισαν τόν πληθυσμό.

Ὁ Χαλκοκονδύλης, ἄν καί ἀφηγεῖται τά γεγονότα μέ λεπτομέρειες, δέν ἀναφέρει τό ὄνομα τῆς πόλης. Ἐπειδή ὅμως μνημονεύει πολλές φορές τό ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλης Φλιοῦντος, ἡ ὁποία βρισκόταν σέ μικρή ἀπόσταση βόρεια τοῦ ἀπόκρημνου βουνοῦ τῆς Παναγίας, οἱ περισσότεροι ταυτίζουν τήν ἀνώνυμη πόλη τοῦ Χαλκοκονδύλη μέ τό φρούριο τοῦ Πολυφέγγους[133]. Ὅσοι ἀσχολήθηκαν λεπτομερέστερα μέ τό θέμα διατυπώνουν τή γνώμη πώς πρόκειται γιά πιό μακρινή κώμη, καί μάλιστα γιά τόν Ἀετό Μεσσηνίας[134]. Θεωροῦν ὅτι μετά τήν κατάληψη τοῦ Ταρσοῦ ὁ Μωάμεθ ἐγκατέλειψε τήν περιοχή Κορινθίας καί κατευθύνθηκε πρός τήν κεντρική καί νότια Πελοπόννησο. Σ'αὐτό τό συμπέρασμα τούς ὁδήγησε ἡ πορεία τοῦ Μωάμεθ "διά τῆς μεσογαίου" -πράγμα πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νά σημαίνει ὅτι κατευθύνθηκε πρός τά ἐνδότερα τῆς Πελοποννήσου - καθώς καί τό ὄνομα τοῦ φρουρίου πού κυριεύθηκε ἀπό τούς Τούρκους μετά τήν ἀνώνυμη πόλη. Τό φρούριο αὐτό πού ὁ Χαλκοκονδύλης τό ὀνομάζει "Ἀκριβή"[135], οἱ νεώτεροι μελετητές τό ταυτίζουν μέ τήν Ἄκοβα, τό φραγκικό φρούριο κοντά στά Τρόπαια Γορτυνίας[136]. Ἡ ταύτιση δέν ὀφείλεται μόνο στήν ὁμοιότητα ἀνάμεσα στίς λέξεις Ἀκριβή καί Ἄκοβα, ἀλλά περισσότερο, στό ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ ἱστορικοῦ Φραντζῆ, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται ὡς ἑξῆς τά γεγονότα πού διαδραματίστηκαν μεταξύ τῆς πολιορκίας τοῦ Ἀκροκορίνθου καί τῆς καταλήψεως τοῦ Ναυπλίου: "αὐτός δέ ἐλθών ἔπεσεν εἰς τήν μέσην τοῦ τόπου καί πάντα τά ἐκεῖσε, τά μέν ἠχμαλώτευσε, τά δέ κατέκαυσε καί ἠφάνισεν, ἐξαιρέτως δέ τήν Ἄκωβαν, τόν Ἀετόν καί Πενταχώρια"[137]. Ἦταν εὔκολο λοιπόν, μετά τήν ταύτιση τῆς Ἀκριβῆς μέ τήν Ἄκοβα, νά ταυτιστεῖ καί ἡ ἀνώνυμη πόλη μέ τόν Ἀετό. Γιά νά λυθεῖ τό πρόβλημα, πρέπει νά ἐξετάσουμε καθολικότερα τά γεγονότα πού ἐκθέτει ὁ Χαλκοκονδύλης. Τό ἑπόμενο κάστρο πού κυρίευσαν οἱ Τοῦρκοι, μετά τήν ἀνώνυμη πόλη καί τήν Ἀκριβή, ὀνομάζεται ἀπό τό βυζαντινό ἱστορικό Ρούπελη. Στή συνέχεια ὁ Μωάμεθ παρουσιάζεται νά κατευθύνεται μέ τό στρατό του πρός τήν περιοχή τῆς Τεγέας, καί νά πολιορκεῖ τά φρούρια Παζενίκη (Μπεζενίγο) καί Μουχλί. Ὅπως θά δοῦμε στό οἰκεῖο κεφάλαιο, τό φρούριο τῆς Ρούπελης βρισκόταν στήν περιοχή πού γειτονεύει μέ τόν Φλιοῦντα, καί ὄχι στή σημερινή Ἀρκαδία. Ἐπομέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νως, εἶναι ἀναγκαῖο νά δεχθοῦμε, ὅτι ὡς τή στιγμή τῆς καταλήψεώς του, ὁ Τοῦρκος σουλτάνος δέν εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τό κορινθιακό ἔδαφος, γιατί, φυσικά, θά ἦταν τουλάχιστο περίεργο, νά πορευθεῖ ἀπό τήν Ἄκοβα πρός τήν Τεγέα μέσω κορινθιακοῦ ἐδάφους, μέ σκοπό τήν κατάληψη ἑνός μικροῦ φρουρίου, πού ὁ ἴδιος, εἶχε παραβλέψει, ὅταν, πρίν ἀπό μικρό χρονικό διάστημα βρισκόταν σ' ἐκείνη τήν περιοχή. Ἡ φράση τοῦ Χαλκοκονδύλη "προῄει διά τῆς μεσογαίου" δέ σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι βάδισε πρός τό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου, Κατά τή γνώμη μου, σημαίνει ὅτι φεύγοντας ἀπό τόν Ταρσό, μέ κατεύθυνση τήν περιοχή Φλιοῦντος, πῆρε τόν ἐσωτερικό δρόμο (μέσω Στυμφαλίας) καί ὄχι τόν παραλιακό (μέσω Βασιλικῶν).

Στήν περιοχή λοιπόν Φλειασίας (Ἁγίου Γεωργίου), ἤ κοντά σ' αὐτήν πρέπει νά ἀναζητήσουμε τήν ἀνώνυμη πόλη τοῦ Χαλκοκονδύλη πού κυρίευσαν οἱ Τοῦρκοι, ἀφοῦ τῆς στέρησαν τό νερό, καί πού βρισκόταν "ἐπί ὄρους ὑψηλοῦ τε καί ἐρυμνοῦ". Ἡ ἐρυμνότητα ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα χαρακτηριστικό τοῦ βουνοῦ "Πολυφέγγους" ἀπό τά γύρω ὑψώματα εἶναι τό πρῶτο πού θά μποροῦσε νά ὀνομαστεῖ "ἐρυμνόν". Ἡ ὕπαρξη πηγῆς στή βόρεια πλευρά τοῦ βουνοῦ, ὅπου εἶναι ὁρατά καί τά ὑπολείμματα ἔργων ὑδρεύσεως τῆς πολίχνης[138], ἀποτελεῖ πρόσθετο ἐπιχείρημα γιά τήν ταύτιση τῆς ἀνώνυμης πόλης τοῦ Χαλκοκονδύλη μέ τό φρούριο πού βρίσκεται στήν κορυφή του. Ἡ θέση στήν ὁποία βρίσκεται ἡ πηγή θυμίζει τό χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη "καί ὕδατι μέν οὐκ ἐχρῆτο ἀφθόνῳ ἡ πόλις, ὅτι μή ἐκτός τῆς πόλεως, ἀφ' οὗ ὑδρεύεσθαι ᾤοντο καί μή ἀφαιρεθήσεσθαι ὑπό τῶν πολεμίων, συμβαλλομένου τοῦ χωρίου ἐς τό ἀμύνασθαι ἰσχυρότατα ἐντεῦθεν"[139]. Πράγματι, τό νερό βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση ἔξω ἀπό τήν πόλη καί σέ τέτοιο σημεῖο - λίγο παρακάτω ἀπό τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, σέ μέρος ὅπου τό ἔδαφος εἶναι, ἄν ὄχι ἀπρόσιτο, ὁπωσδήποτε ἀπότομο - πού δικαιολογοῦσε τήν αἰσιοδοξία τῶν κατοίκων της ὅτι θά κατόρθωναν νά τό ὑπερασπιστοῦν "συμβαλλομένου τοῦ χωρίου", σέ περίπτωση πού οἱ ἐχθροί ἐπιχειροῦσαν νά τό καταλάβουν.

Τό 1463, ἔτος τοῦ πρώτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου, ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔπεσε σέ ἐνετικά χέρια[140]. Τό φρούριο τό συναντοῦμε στούς καταλόγους τῶν ἐτῶν 1450[140α], 1467[141], 1469[142] καί 1471[143] μέ τό ὄνομα S. Zorzi Tropico[144]. Μέ τό ἴδιο ὄνομα τόν βρίσκουμε στόν χάρτη τοῦ Batista Agnese[145]. Σέ κείμενα τῆς Τουρκοκρα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τίας τό συναντοῦμε πάντοτε μέ τό ὄνομα Ἅγιος Γεώργιος[146]. Πρόκειται βέβαια γιά τή σημερινή κώμη τῆς Νεμέας, πού καθώς ἀναφέραμε, μετονομάστηκε πρόσφατα. Τό ὄνομα Πολύφεγγος διατηρεῖται στό βουνό[147] καί στήν καταργημένη σήμερα ἐπισκοπή Πολυφέγγους.

Διαπιστώσαμε ὅτι τά ὀνόματα Πολύφεγγος καί Ἅγιος Γεώργιος χρησιμοποιοῦνται στίς πηγές ὥς τό τέλος τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, χωρίς νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσά τους. Ἐπειδή καί τά δυό ἐπέζησαν ὥς σήμερα, μποροῦμε ἴσως νά συμπεράνουμε ὅτι πρόκειται γιά δίδυμο οἰκισμό φρουρίου καί κάτω πόλης. Ἡ τελευταία θά εἶχε τό ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού διατηρήθηκε ὡς πρόσφατα στή σημερινή κωμόπολη τῆς Νεμέας, στίς βόρειες παρυφές τῆς ὁποίας βρέθηκαν, πράγματι, ἴχνη μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ[148]. Στήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν τό κάστρο ἐγκαταλείφθηκε, συναντοῦμε στίς πηγές μόνο τό ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ἅ γ ι ο ς Ν ι κ ό λ α ο ς. Λιμάνι πού μνημονεύεται στούς ἰταλικούς πορτολάνους[149]. Βρισκόταν ἀνάμεσα στόν Ἰσθμό καί στά Μέγαρα.

Ἀ ε τ ό ς. Σέ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1387 ἀναφέρεται ὅτι ὁ Nerio Acciaiuoli παραχώρησε στόν εὐγενή Νικολό de Athenais γῆ ἑκατό νομισμάτων στήν τοποθεσία Ἀετός, ὅπου στό παρελθόν εἶχε παραχωρηθεῖ γῆ καί στόν πατέρα του, Πέρο de Athenais ("τοῦ λεγόμενου ἰατροῦ"[150]). Ὁ Πέρος ἀνῆκε στήν αὐλή τοῦ Guy d'Enghien, κυρίου τοῦ Ἄργους καί τοῦ Ναυπλίου[151]. Ἴσως ἡ τοποθεσία βρισκόταν μεταξύ Ἄργους καί Κορίνθου.

Α ἴ γ ε ι ρ α. Μία ἀπό τίς δώδεκα ἀρχαῖες ἀχαϊκές πόλεις, πού βρισκόταν δίπλα στά σημερινά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας, κοντά στά Μαῦρα Λιθάρια. Ἀναφέρεται ἀπό τόν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλῆ[152] καί ἀπό τόν Paris gr. 1555 A[153]. Ἡ πόλη πρέπει νά ἦταν ἕδρα πρωτοχριστιανικῆς ἐπισκοπῆς.

Ἀ κ ρ ά τ α. Τό ἑνδέκατο ἀπό τά 13 χωριά τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Κορίνθου ὀνομάζεται "Crata"[154]. Πρόκειται γιά τήν Ἀκράτα, πού βρισκόταν στή θέση τῆς σημερινῆς ὁμώνυμης κωμοπόλεως, λίγο δυτικότερα ἀπό τά σημερινά ὅρια τοῦ νομοῦ Κορινθίας. Καί στά νεώτερα χρόνια συναντοῦμε τόν ἴδιο τύπο, χωρίς τό ἀρχικό Α[155], ὥς ὄνομα τοῦ ἀρχαίου Κράθιδος. Ἡ Ἀκράτα μνημονεύεται ἐπίσης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στούς ἑλληνικούς πορτολάνους[156], στό χάρτη τοῦ Agnese Battista καί σέ πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς[157]. Τό ὄνομα προέρχεται πιθανῶς ἀπό τό ὄνομα τοῦ κοντινοῦ ἀρχαίου ποταμοῦ "Κράθις".

Ἀ κ ρ ι β ή. Φρούριο τῆς περιοχῆς Κορίνθου πού, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, κυρίευσε ὁ Μωάμεθ Β' μετά τήν κατάληψη τοῦ Πολυφέγγους. Ὁ τουρκικός στρατός πολιόρκησε τό φρούριο τῆς Ἀκριβῆς καί οἱ γενίτσαροι κατόρθωσαν νά ἀναρριχηθοῦν στά τείχη καί νά συλλάβουν αἰχμαλώτους τούς κατοίκους του, πού πουλήθηκαν ὡς δοῦλοι[158]. Τό φρούριο δέ μνημονεύεται σέ ἄλλες πηγές, καί ἀπό τά γραφόμενα τοῦ Χαλκοκονδύλη δέν μποροῦμε νά ὁρίσουμε μέ ἀκρίβεια τή θέση του. Θά πρέπει ὅμως νά βρισκόταν ὄχι πολύ μακριά ἀπό τόν Πολύφεγγο[159].

Ἀ κ ρ ο κ ό ρ ι ν θ ο ς. Ἡ ἀρχαία ἀκρόπολη τῆς Κορίνθου μέ τήν ἄριστη ὀχύρωσή της ἐξακολουθοῦσε νά χρησιμοποιεῖται τό μεσαίωνα ὡς καταφύγιο τῶν γύρω κατοίκων σέ ἐποχές ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν. Ἡ ἱστορία τοῦ φρουρίου εἶναι συνυφασμένη μέ τήν ἱστορία τῆς Κορίνθου. Στίς περισσότερες πηγές τό φρούριο μνημονεύεται μέ τό ἀρχαῖο του ὄνομα, Ἀκροκόρινθος[160]. Ἡ κοινότερη ὀνομασία του, ὅπως φαίνεται σέ λαϊκότερες πηγές[161], ἦταν "Κάστρο τῆς Κορίνθου", ἐνῶ ἡ κάτω πόλη μνημονεύεται σέ μεσαιωνικές πηγές μέ τά ὀνόματα "χώρα Κορίνθου"[162] καί "Ἐμπόριον"[163].

Ἡ μόνη προσιτή πλευρά τοῦ φρουρίου εἶναι ἡ δυτική, ἡ ὁποία φράσσεται μέ τριπλό τεῖχος. Στήν ἐπιφάνεια τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ σχηματίζονται δύο κορυφές ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἀνατολική εἶναι ψηλότερη, ἀλλά ἀνοχύρωτη[164]. Ὀχυρωμένη εἶναι ἡ κορυφή πού βρίσκεται στό νοτιοδυτικό ἄκρο τοῦ βουνοῦ καί πού δεσπόζει τῶν ὀχυρώσεων τῆς εἰσόδου. Ὁ λόγος πού προτιμήθηκε νά ὀχυρωθεῖ τό ὕψωμα αὐτό καί νά ἀποτελέσει ἔτσι τόν "κουλά" (ἀκρόπολη) τοῦ βουνοῦ ἦταν ὄχι μόνο γιατί βρίσκεται κοντά στίς ὀχυρώσεις τῆς εἰσόδου, ἀλλά, κυρίως, γιατί τό ἔδαφός του ὑψώνεται ἀπότομα. Γύρω-γύρω τό βουνό προστατεύεται μέ τείχη πού διακρίνονται εὐκρινῶς ἀπό μακριά.

Διαπιστώθηκε ἀρχαιολογικά πώς τμήματα τοῦ Ἀκροκορίνθου ἐπισκεύαστηκαν σέ ὅλες τίς βυζαντινές περιόδους[165]. Ὁ Βοη θεωρεῖ τίς ὀχυρώσεις τῆς κορυφῆς φραγκικῆς προελεύσεως, ὁ Χωνιάτης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὅμως, μέ τήν εὐκαιρία τῆς νορμανδικῆς ἐφόδου τοῦ 1147 ἀναφέρει ὅτι τό βουνό τελειώνει σέ ὀξεία κορυφή καί αὐτή "εἰς τραπεζῶδες χωρίον, τετειχισμένον ἀσφαλῶς"[166].

Τόν ΙΕ' αἰώνα, ἐποχή τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ βυζαντινές πηγές μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Ἀκροκόρινθος εἶχε τριπλή ὀχύρωση στήν εἴσοδο καθώς ἐπίσης καί ὀχυρωμένη κορυφή[167]. Ὁ ἐξωτερικός περίβολος φτιάχτηκε τελευταῖος, στήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας. Ἐρείπια σπιτιῶν σώζονται πίσω ἀπό τό δεύτερο τεῖχος, καί κυρίως πίσω ἀπό τό τρίτο τεῖχος, ὅπου δέν ὑπάρχει στενότητα χώρου. Ὁ Evliya Tchelebi πού ἐπισκέφθηκε τό φρούριο τό Β' μισό τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἀναφέρει πώς πίσω ἀπό τή δεύτερη πύλη κατοικοῦσαν χριστιανοί καί στόν εὐρύτερο χῶρο, πίσω ἀπό τό τελευταῖο τεῖχος, μουσουλμάνοι[168].

Ἀ ρ ά χ ο β α. Σέ ἔγγραφο τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ρόδου, τοῦ ἔτους 1402, οἱ ὁποῖοι, καθώς εἴδαμε, ἔγιναν κύριοι τῆς περιοχῆς Κορίνθου γιά μικρό χρονικό διάστημα,συναντοῦμε τό σλαβικό τοπωνύμιο Ἀράχοβα, στήν περιοχή τοῦ ὁποίου οἱ Ἱππότες παραχώρησαν ἕνα σπίτι στούς M. Enclava καί G. Miltia[169]. Πρόκειται γιά τό χωριό Ἀράχοβα (Ράχοβα) πού βρίσκεται στό ἐσωτερικό τῆς περιοχῆς τῆς Ἀκράτας, κοντά στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας. Στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας τό χωριό Ἀράχοβα βρισκόταν σέ ἀκμή[170].

Ἄ ρ λ ο ς; (Arlos). Χωριό τῆς περιοχῆς πού ὑπαγόταν φορολογικά στό φρούριο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Συναντᾶται μόνο στά ἔγγραφα ἐσόδων τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365[171]. Πρέπει νά βρισκόταν πολύ κοντά στόν Ἅγιο Βασίλειο, γιατί σ' ἕνα εἶδος φόρου (telo) τά δυό χωριά ὑπολογίζονται ἀπό κοινοῦ, ἐνῶ ὑπάρχουν ἄλλα χωριά (Ἁγιονόρι, Astrona), πού ὑπολογίζονται ξεχωριστά. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος εἶναι μᾶλλον σλαβική[172].

Ἀ ρ μ υ ρ ή(;). Σέ ἔγγραφο τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ρόδου τῆς 2 Ἰουνίου 1401 γιά τή λήψη διάφορων μέτρων μέ στόχο τήν προσέλευση πληθυσμοῦ στήν καστελλανία τῆς Κορίνθου,ὑπάρχει τό τοπωνύμιο "Armiriotum"[173] πού ταυτίζεται μέ τήν Ἀρμυρή, παραθαλάσσιο χωριό,σέ ἀπόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων νότια τῶν Κεχριῶν (πάνω καί κάτω Ἀρμυρή)[174]. Στούς νεώ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τερους καταλόγους χωριῶν τῆς περιοχῆς τό ὄνομα Ἀρμυρή δέν ἀναφέρεται, τό συναντοῦμε ὅμως στό Ἀρχεῖο Nani[175]. Τό τοπωνύμιο εἶναι ἐπίσης γνωστό ἀπό πηγές τοῦ ΙΘ' αἰώνα[176], καθώς καί ἀπό ἕνα χάρτη τοῦ ἔτους 1791[177]. Παρά τήν ἀπουσία τοῦ τοπωνυμίου ἀπό τίς πηγές, ἀρχαιολογικά εὑρήματα τῆς περιοχῆς[178] ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι ὁ χῶρος ἦταν στούς μέσους χρόνους κατοικημένος. Ὁ ὅρμος θά ἐξυπηρετοῦσε τούς οἰκισμούς ἐκείνους πού βρίσκονταν στό ἐσωτερικό καί σέ μικρότερη ἀπόσταση ἀπό τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν[179].

Ἀ σ κ ά λ α ; (Achkala) Ὄνομα φρουρίου καί ἀκρωτηρίου πού ἀναφέρονται ἀπό τόν Edrisi, σ'ἕνα σημεῖο τοῦ ἔργου του πού μνημονεύσαμε παραπάνω. "Ἀπό ἐκεῖ (τό Ἄργος), γράφει ὁ Edrisi στό Ναύπλιο 90 μίλια (ἀπόσταση). Ἀπό ἐκεῖ στή Hadjiria, ὄμορφη πόλη πού βρίσκεται σέ ἀμμώδη πεδιάδα, ὄχι μακριά ἀπό τό φρούριο Achkala, στή βάση ἑνός ἀκρωτηρίου πού εἰσχωρεῖ στή θάλασσα σέ ἀπόσταση 50 μιλίων καί πού ἔχει 25 μίλια πλάτος, 90 μίλια. Ἀπό τή Hadjiria στή Bendesia κατ' εὐθείαν, 135 μίλια. Αὐτή ἡ πολιτεία βρίσκεται σέ 50 μίλια (ἀπόσταση) ἀπό τό ἀκρωτήριο Achkala..."[180]. Ἀφοῦ ὁ Edrisi ἀποδίδει τό ὄνομα Achkala σέ φρούριο καί ἀκρωτήριο μαζί, σημαίνει ὅτι καί τά δυό πρέπει νά βρίσκονταν στήν ἴδια περιοχή καί ὅτι τό ἕνα ἔδωσε τό ὄνομα στό ἄλλο. Ὁ μεταφραστής τοῦ Ἄραβα γεωγράφου, Jaubert, ταυτίζει τό ἀκρωτήριο Achkala μέ τό Σκύλαιο, τό ἀνατολικότερο δηλ. ἀκρωτήριο τῆς Πελοποννήσου, στήν ἄκρη τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου[181]. Ὁ A. Bon[182] ἀναρωτιέται ἄν τό Achkala πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τά ἀκρωτήρια Skilia καί Askalfa (ἤ Askiloufa), πού ἀναφέρει ἀλλοῦ ὁ Edrisi[183].

Ἄν ταυτίσουμε τό ἀκρωτήριο Achkala μέ τό Σκύλαιο, ἐξετάζοντας τό χάρτη τοῦ Edrisi[184] ἔχουμε νά ἀντιμετωπίσουμε τίς ἑξῆς δυσχέρειες. Ὁ χάρτης τοποθετεῖ τό φρούριο Achkala πολύ ἀριστερά, κοντά στόν Ἰσθμό, πράγμα πού ἀποκλείεται νά ἀνταποκρίνεται πρός τό ἀκρωτήριο Σκύλαιο, λόγω τῆς μεγάλης ἀποστάσεως. (Ὁ χάρτης τοῦ Edrisi εἶναι πολύ σχηματικός, φαίνεται ὅμως καθαρά ἡ ἀργολική χερσόνησος νά σχηματίζεται μετά τό Ναύπλιο (Anaboli), ὁπότε τό Σκύλαιο θά πρέπει νά τό νοήσουμε στήν ἄκρη της). Μέ βάση αὐτά τά δεδόμενα δέν ἐξηγοῦνται οἱ ἀποστάσεις πού ὁ Edrisi ἀναφέρει στό κείμενό του, ἀκόμη κι ἄν θεωρήσουμε

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὅτι εἶναι κατά κανόνα ἀνακριβεῖς. Εἶναι ἀδύνατο ἡ ἀπόσταση Hadjiria-Bendesia νά εἶναι 135 μίλια καί τό ἀκρωτήριο Σκύλαιο-Bendesia μόνο 50, γιατί ἡ Hadjiria στό χάρτη εἶναι πιό κοντά πρός τήν Bendesia ἀπ'ὅ,τι εἶναι τό ἀκρωτήριο Σκύλαιο. Πρέπει λοιπόν νά ἀναζητήσουμε τό ἀκρωτήριο Achkala ἀριστερά τῆς Hadjiria, κοντά στήν πόλη Bendesia καί ἑπομένως κοντά στόν 'Ισθμό. 'Εξετάζοντας πάντα τό χάρτη τοῦ Édrisi, βλέπουμε πώς τό μόνο ἀκρωτήριο πού ἀνταποκρίνεται γεωγραφικά στό φρούριο Achkala εἶναι ἐκεῖνο πού σχηματίζεται μεταξύ Hadjiria τοῦ 'Ισθμοῦ. Συνδυάζοντας τίς παρατηρήσεις αὐτές στό χάρτη τοῦ Édrisi μέ ἕνα τμῆμα τοῦ κειμένου του, διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται, πράγματι, γιά τό ἀκρωτήριο αὐτό, ἀφοῦ ὁ Ἄραβας γεωγράφος γράφει ὅτι 'σχηματίζεται ἀπό μιά ἀλυσίδα βουνῶν πού εἰσχωροῦν 100 μίλια μέσα στό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου"[185]. Κοιτάζοντας τό χάρτη βλέπουμε τά βουνά αὐτά σχεδιασμένα ἐπάνω στό ἀκρωτήριο πού ἀναφέραμε παραπάνω· ἀρχίζουν ἀπό τήν ἄκρη του καί εἰσχωροῦν βαθιά στό ἐσωτερικό τῆς Πελοποννήσου.

'Η θέση τοῦ ἀκρωτηρίου στό χάρτη εἶναι δίπλα στόν 'Ισθμό, πράγμα πού πιστοποιεῖται καί ἀπό τό κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Édrisi. "Γιά νά πάει κανείς ἀπό τό Δυρράχιο στήν Κωνσταντινούπολη, ἀκολουθώντας τήν περιφέρεια τῶν ἀκτῶν, γράφει, περνᾶ πρῶτα ἀπό τήν Lablouna (Αὐλώνα), ἔπειτα περιπλέει τήν ἄκρη τῆς Πελοποννήσου, κατόπιν προχωρεῖ κατά μῆκος αὐτῆς τῆς χερσονήσου μέχρι τόν πορθμό (στενό), τοῦ ὁποίου ἡ εἴσοδος εἶναι στήν ἀντίθετη πλευρά, κοντά στό ἀκρωτήριο Achkala"[186]. Εἶναι φανερό ὅτι μέ τή λέξη εἴσοδο ἐννοεῖ τόν 'Ισθμό, ἀφοῦ εἶναι γνωστό στόν Édrisi πώς τά μικρά πλοῖα ἦταν δυνατό νά περάσουν μέσω τοῦ διόλκου[187]. 'Εξ ἄλλου, σέ ἄλλο σημεῖο ὀνομάζει τόν 'Ισθμό "στόμιο τῆς Πελοποννήσου[188].

Δέν ἀπομένει παρά νά ἀναζητήσουμε τό ἀκρωτήριο πού βρίσκεται κοντά στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ 'Ισθμοῦ. Τό κοντινότερο γνωστό ἀκρωτήριο πρός τό μέρος αὐτό εἶναι τό Σπείραιο, ἀπόληξη, καθώς εἴπαμε, μικρῆς χερσονήσου, πού ἀποτελεῖ τό ἀνατολικό μέρος τοῦ σημερινοῦ νομοῦ Κορινθίας. Τό ἀκρωτήριο διατήρησε τό ὄνομά του ὡς πρόσφατα, ἐλαφρά ἀλλοιωμένο[189]. Δέν εἶναι εὔκολο τό Achkala νά συσχετιστεῖ φωνητικά μέ τό Σπείραιο, ὑπάρχουν ὅμως στήν ἴδια χερσόνησο καί ἄλλα μικρότερα ἀκρωτήρια ἀπό τά ὁποῖα τό βο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρειότερο καί κοντινότερο στόν 'Ισθμό σύμφωνα μέ πηγές τοῦ ΙΣΤ' καί -ΙΖ' αἰώνα, καλεῖται Cavalla,[190] ὄνομα πού μοιάζει φωνητικά μέ τό Achkala. Ἴσως νά πρόκειται γι'αὐτό.

'Επειδή ὁ Edrisi ἀποδίδει τό ἴδιο ὄνομα καί σέ φρούριο καί ἐπειδή εἶναι πιθανότερο τό ἀκρωτήριο νά ὀφείλει τό ὄνομά του στό φρούριο παρά νά ἔγινε τό ἀντίθετο - ἀφοῦ μάλιστα σχεδόν πάντα ἕνα ὀχυρό περιβάλλεται καί ἀπό ἕναν οἰκισμό - πρέπει νά ἀναζητήσουμε παραπλήσιο τοπωνύμιο καί στό ἐσωτερικό τῆς χερσονήσου. Σημερινό τοπωνύμιο πού εἶναι πιό κοντά φωνητικά πρός τό Achkala εἶναι τό χωριό "Κατακάλι" πού βρίσκεται ἀριστερά τοῦ νέου δρόμου Κορίνθου - 'Επιδαύρου καί βόρεια τῆς κωμοπόλεως τοῦ Σοφικοῦ, δέν μποροῦμε ὅμως νά εἴμαστε βέβαιοι ὅτι πρόκειται γι'αὐτό, μολονότι ἡ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου εἶναι βυζαντινή[191]. 'Αντίθετα, γιά τή γενικότερη τοποθέτηση τοῦ ἀκρωτηρίου καί τοῦ φρουρίου Achkala στή μικρή χερσόνησο τοῦ Σοφικοῦ εἴμαστε βέβαιοι, ὄχι μόνο ἐπειδή εἶναι τό πιό κοντινό στόν 'Ισθμό, ἀλλά καί ἐπειδή εἶναι δυνατό νά διακρίνει κανείς εὔκολα τήν ἁλυσίδα τῶν βουνῶν, πού, καθώς ἀναφέρει ὁ Edrisi, σχηματίζουν τό ἀκρωτήριο καί εἰσχωροῦν βαθιά στήν Πελοπόννησο. Πρόκειται γιά τήν ἐκτεταμένη ὀροσειρά πού, ὅπως εἴπαμε, χωρίζει τήν 'Αργολίδα ἀπό τήν Κορινθία. 'Από τό χῶρο τοῦ 'Ισθμοῦ, πίσω ἀπό τά Ὄνεια, φαίνονται τά βουνά τοῦ ἀκρωτηρίου, πού μέ κατεύθυνση νοτιοδυτική ἑνώνονται μέ τά βουνά τῶν στενῶν διαβάσεων.

Στό χῶρο τοῦ ἀκρωτηρίου Σπειραίου πρέπει νά ἀναζητήσουμε καί τό φρούριο Achkala. Πρίν ἀπό πολλά χρόνια ὁ Α. Μηλιαράκης εἶχε ἐπισημάνει ἀνατολικά τοῦ Σοφικοῦ, στό λόφο τῆς 'Αγίας Παρασκευῆς, ἐρείπια φρουρίου[192]. 'Ο χῶρος μελετήθηκε τελευταῖα ἀπό εἰδικούς τῆς 'Αμερικανικῆς Σχολῆς τῆς 'Αθήνας. Στήν κορυφή τοῦ λόφου διακρίνονται τά ἴχνη δύο σειρῶν τειχῶν. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου εἶναι περίπου 200 μ. μῆκος καί 100 μ. πλάτος καί τοῦ ἐσωτερικοῦ 90 μ. μῆκος καί 45 μ. πλάτος. Τό βόρειο τεῖχος τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου συμπίπτει μέ τό βόρειο τεῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ, δηλ. ἐκεῖ ἡ ὀχύρωση εἶναι μονή[193]. Στό ἐξωτερικό τεῖχος διακρίνονται ἐπίσης ἴχνη πύργων[194]. Οἱ μελετητές τοῦ φρουρίου συμπεραίνουν ὅτι οἱ ὀχυρώσεις αὐτές εἶναι μεσαιωνικές καί ὅτι πρέπει κάποτε νά εἶχαν ἐξαιρετική σπουδαιότητα[195]. Στή βάση τοῦ λόφου ὑπάρχουν ἴχνη ἀπό ἕναν τρίτο πολύ εὐ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρύτερο περίβολο πού προστάτευε ὅσα σπίτια βρίσκόνταν ἔξω ἀπό τίς ὀχυρώσεις τῆς κορυφῆς. Ἔτσι ὁ χῶρος πού προστατευόταν ἀπό τά τείχη ἦταν πολύ μεγάλος. Τή σπουδαιότητα τοῦ φρουρίου μαρτυρεῖ τό μέγεθός του καί ἡ θέση του δίπλα στό δρόμο πού συνδέει τόν Ἰσθμό μέ τήν Ἐπίδαυρο. Στή θέση αὐτή θά ὑπῆρχε σημαντική πολίχνη, κέντρο τῆς περιοχῆς,ἀντίστοιχο μέ τό σημερινό κεφαλοχώρι τοῦ Σοφικοῦ. Ἔνδειξη τῆς ἀκμῆς του ἀποτελοῦν τά χριστιανικά μνημεῖα πού σώθηκαν στήν περιοχή. Εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά ἀναφέρουμε παραπάνω τό ναό τῆς Ἁγίας Τριάδας τοῦ ΙΓ' αἰώνα, πού βρίσκεται τρία περίπου χιλιόμ. νότια. Πεντακόσια περίπου μ. βορειοδυτικά τῆς Ἁγίας Τριάδας στήν κοιλάδα Λαρίσι, βρίσκεται ὁ κομψός ναός τῶν ταξιαρχῶν, σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τρουλο, πού ἀνήκει στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΒ' ἤ στίς ἀρχές τοῦ ΙΓ' αἰώνα[196]. Τέλος λίγα βήματα βόρεια τῶν ὀχυρώσεων τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου πού περιγράψαμε ἀμέσως παραπάνω, βρίσκεται τό καθολικό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ναός σταυροειδής ἐγγεγραμμένος, μέ τρουλο, πού χρονολογεῖται στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΒ' αἰώνα[197]. Πρέπει νά ἀναφέρουμε ἐπίσης ὅτι πολλά μαρμάρινα κομμάτια πού προέρχονται ἀπό τίς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς βρίσκονται σήμερα διασκορπισμένα στό Σοφικό[198]. Ἀπό τούς ναούς ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, πολύ κοντά στίς ὀχυρώσεις, θά πρέπει προφανῶς νά χτίστηκε ὅταν τό φρούριο βρισκόταν σέ ἀκμή.

Τό φρούριο τοῦ λόφου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς δέν ἀναφέρεται στούς μεταγενέστερους καταλόγους φρουρίων. Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι τό ἀργότερο στό ΙΔ' αἰώνα θά εἶχε παρακμάσει. Οἱ λόγοι πού ὁδήγησαν τό φρούριο σέ ἀφάνεια πρέπει νά ἦταν ἀνάλογοι μέ τούς λόγους τῆς παρακμῆς τοῦ Ἁγιονορίου, τήν ἴδια ἐποχή. Μετά τήν κατάληψη τῆς Ἀττικῆς ἀπό τούς Καταλανούς ἡ ἐπικοινωνία τῆς περιοχῆς Ἐπιδαύρου μέ τόν Ἰσθμό περιορίστηκε στό ἐλάχιστο, καί, ὅπως φαίνεται, οἱ ὀχυρώσεις τοῦ φρουρίου παραμελήθηκαν. Μοναδική μνεία τοῦ φρουρίου γίνεται στόν χάρτη τοῦ Battista Agnese. Στή θέση αὐτή ἀναγράφεται τό φρούριο "Saracha", πού μέ βάση τό σημερινό τοπωνύμιο "Ζαρακᾶ", πού βρίσκεται ἀνατολικότερα τοῦ λόφου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, πρέπει ὁπωσδήποτε νά τό ταυτίσουμε μέ τό φρούριο πού περιγράψαμε.

Ἀπ' ὅσα λοιπόν ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ εἶναι βέβαιο ὅτι τό ἀκρωτήριο Achkala πού ἀναφέρει ὁ Edrisi ταυτίζεται μέ τό ἀκρωτήριο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σπείραιο. Τό φρούριο πού ὁ Ἄραβας γεωγράφος ἀναφέρει μέ τό ἴδιο ὄνομα εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι βρισκόταν σέ κάποιο σημεῖο τῆς μικρῆς χερσονήσου πού ἀπολήγει στό Σπείραιο καί εἶναι πολύ πιθανό ὅτι πρόκειται γιά τό φρούριο τοῦ Σοφικοῦ. Ποιά ὅμως εἶναι τά ἄλλα δύο ἀκρωτήρια, Askalfa ἤ Aksiloufa καί Skilia, πού ἀναφέρονται ἀπό τόν Edrisi καί μοιάζουν φωνητικά μέ τό Achkala; Τό πρῶτο ἀκρωτήριο (Askalfa ἤ Aksiloufa) ὁ Edrisi τό ἐκλαμβάνει ὡς ἀκρωτήριο τῆς Πελοποννήσου[199], μολονότι, καθώς παρατηρήθηκε, πρόκειται γιά τό νότιο ἀκρωτήριο τῆς Εὔβοιας "Ξυλοφάγος" (ἀρχ. Καφηρεύς)[200], τοῦ ὁποίου ἡ φωνητική ὁμοιότητα μέ τή λέξη Aksiloufa εἶναι φανερή. Πράγματι, ἀμέσως μετά ἀπό τό ἀκρωτήριο αὐτό καί σέ μικρή σχετικά ἀπόσταση ἀναφέρεται ἡ Ἄνδρος καί ἀμέσως ἔπειτα ἡ Τῆνος. Ἔτσι, τελικά, ἀπό τά τρία ἀκρωτήρια πού ἀναφέρει ὁ Edrisi ἀπομένει μόνο ἐκεῖνο πού ἔχει τό ὄνομα "Skilia", πού ἀσφαλῶς ταυτίζεται μέ τό Σκύλαιο[201].

Ἄ σ π ρ η Χ ώ ρ α. (Aspricora). Τοπωνύμιο πού συναντοῦμε στά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου, Acciaiuoli, τοῦ ἔτους 1365. Στή θέση αὐτή ὁ Νικόλαος εἶχε γαῖες πού ἐκμεταλλευόταν ἀπευθείας[202]. Ἡ ἀκριβής θέση τῆς Ἄσπρης Χώρας δέν εἶναι γνωστή, βρισκόταν ὅμως στήν περιοχή τῶν Βασιλικῶν.

Ἀ σ τ ρ ό ν α (Astrona). Χωριό πού ὑπάγεται στήν περιφέρεια τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Ἡ μοναδική του μνεία προέρχεται ἐπίσης ἀπό τά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli[203]. Ἡ ἀκριβής θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Β α σ ι λ ι κ ά. Τά Βασιλικά, μεσαιωνική πόλη, πού χτίστηκε πάνω στά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σικυώνας, ἦταν κατά τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας τό σημαντικότερο κέντρο τῆς περιοχῆς μετά τήν Κόρινθο. Ἡ σημασία αὐτή τή διατήρησε καί μετά τή λήξη τῆς Λατινοκρατίας, ὥς τό ἔτος 1446, ὅταν καταστράφηκε ἀπό τούς Τούρκους. Γιά πρώτη φορά συναντᾶμε τά Βασιλικά στήν ἀραγωνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Τό Χρονικό ἀναφέρει πώς στά μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα ὁ πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλεαρδουίνος κατασκεύασε τό κάστρο τῶν Βασιλικῶν καί ἐπισκεύασε τά τείχη τοῦ Ἀκροκορίνθου[204]. Ὁ τύπος "Basilicata" στό Χρονικό εἶναι ὁ πιό συνηθισμένος στά δυτικά ἔγγραφα. Καθώς φαίνεται, ἡ τελευταία

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συλλαβή προστέθηκε από επίδραση του ονόματος της ομώνυμης επαρχίας της νότιας Ιταλίας. Ως σήμερα το όνομα "Βασιλικό" επιζεί στο χωριό που βρίσκεται λίγο ανατολικότερα από την ακρόπολη της ελληνιστικής Σικυώνας.

Το μεσαιωνικό κάστρο των Βασιλικών πρέπει να είχε οικοδομηθεί επάνω στα ερείπια της ακροπόλεως της Σικυώνας[205], σήμερα όμως δεν διακρίνονται ίχνη του. Η αρχαία πόλη της Σικυώνας βρισκόταν στο ύψωμα που σχηματίζεται μεταξύ των ποταμών Ασωπού και Ελισσώνος. Μολονότι το μέρος αυτό ελέγχει το δυτικό τμήμα της κορινθιακής πεδιάδας, δεν είναι εξαιρετικά απόκρημνο, σε σύγκριση μάλιστα με τα ύψώματα όπου είχαν χτιστεί τα άλλα φραγκικά φρούρια. Ο ιστορικός Χαλκοκονδύλης πρόσεξε το μειονέκτημα αυτό της πόλης και το αναφέρει[206]. Παρά την αδυναμία του αυτή το φρούριο είχε μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί έλεγχε το ευφορότερο μέρος της κορινθιακής πεδιάδας. Από την παραλιακή ζώνη της περιοχής αυτής περνούσε και ο δρόμος που ένωνε τον Ισθμό με την Αχαΐα. Γύρω από το Βασιλικό υπήρχε μεγάλος αριθμός εκκλησιών, που ήταν ερειπωμένες ήδη τον προηγούμενο αιώνα. Πολλές απ' αυτές ήταν φτιαγμένες με αρχαίο υλικό και περιείχαν αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη[207]. Ως σήμερα σώζεται ο μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου (του 1578)[208]. Ο Ορλάνδος μνημονεύει επίσης και σταυρεπίστεγο ναό της Αγίας Βαρβάρας[209].

Το ΙΔ' αιώνα συναντούμε πολλές φορές τα Βασιλικά σε έγγραφα των Λατίνων κατακτητών της Πελοποννήσου. Σε υπόμνημα μιας ομάδας ευγενών Φράγκων του πριγκιπάτου (1344) προς τον Ιάκωβο Β', βασιλιά της Μαγιόρκας, βρίσκουμε το όνομα κάποιου Alibert de Luc, κυρίου των Βασιλικών (seigneur de Basilicata)[210]. Το όνομα των Βασιλικών το συναντούμε και σε μιά έκθεση του Nicola de Boiano, του έτους 1361, που έχει σχέση με την κατάσταση των κτήσεων της Marie de Bourbon στην Πελοπόννησο[211]. Η τελευταία, σύζυγος του πρίγκιπα του Τάραντος από το έτος 1347, απέκτησε πολλές γαίες στο έδαφος του πριγκιπάτου. Η αναφορά των Βασιλικών δυό φορές μέσα στην έκθεση δείχνει ότι η Μαρία είχε συμφέροντα στην περιοχή[212]. Από έναν απεσταλμένο του Nicola de Boiano στην ίδια περιοχή μαθαίνουμε πώς οι περιφέρειες της Κορίνθου και των Βασιλικών ήταν έρημες και οι κάτοικοι είχαν φύγει

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐξ αἰτίας τῶν Τούρκων. Δέν εἰσπράχθηκαν ἀπό ἐκεῖ παρά μόνο 40 ὑπέρπυρα. Στή συνέχεια ὁ ἀπεσταλμένος μᾶς πληροφορεῖ πώς, ἄν μποροῦσε νά ταξιδέψει μέ ἀσφάλεια μέσω θαλάσσης, θά πήγαινε ἐκεῖ καί θά ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε. Ἄν μάλιστα ἔβρισκε κάποιον πού νά ἐνδιαφερόταν γι' αὐτά, θά τοῦ τά ἐνοικίαζε προτοῦ καταντήσουν ἔρημα[213]. Στό ἴδιο ἔγγραφο ἀναφέρεται καί κάποιος Jan de Vinglali ἀπό τά Βασιλικά[214], πού, καθώς φαίνεται, ἦταν τοποτηρητής (vicaire) στίς κτήσεις τῆς Μαρίας de Bourbon στήν Πελοπόννησο.

Τά Βασιλικά συνδέονται στενά μέ τή Φλωρεντινή οἰκογένεια τῶν τραπεζιτῶν Acciaiuoli καί κυρίως μέ τόν τελευταῖο δυνάστη τῆς περιοχῆς Κορίνθου, Nerio. Τά συναντοῦμε πολλές φορές στά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365 πού ἀφοροῦν τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου[215]. Ἐξετάζοντας τά στοιχεῖα τῶν ἐγγράφων διαπιστώνουμε ὅτι ἡ περιοχή τοῦ φρουρίου τῶν Βασιλικῶν εἶναι ἡ ἀποδοτικότερη σέ ἔσοδα, μετά τήν περιοχή πού ἀντιστοιχεῖ στό φρούριο τῆς Κορίνθου καί ἀναφέρεται συχνά στά ἔγγραφα.

Στόν κατάλογο τοῦ ἔτους 1377, τά Βασιλικά εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐννέα φρούρια τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου, πού ἀνῆκαν στόν Ἄγγελο Acciaiuoli, γιό τοῦ Νικολάου[216]. Στή διαθήκη τοῦ Ἀγγέλου (1391), μέ τήν ὁποία ἄφηνε τήν καστελλανία στόν δευτερότοκο γιό του Ἰάκωβο, πού ἦταν διανοητικά καθυστερημένος, διευκρινίζεται πώς ἄν δυό χρόνια μετά τό θάνατό του δέν ἐπανακτοῦσε ὁ Ἰάκωβος τίς διανοητικές του δυνάμεις, ἡ πόλη τῆς Κορίνθου, τά Βασιλικά καί τά ἄλλα φεουδαρχικά δίκαια τῆς καστελλανίας, θά περνοῦσαν στόν τριτότοκο γιό του, Ἰωάννη[217].

Καθώς ἤδη ἀναφέραμε, ἡ καστελλανία τῆς Κορίνθου ἦταν οὐσιαστικά στά χέρια τοῦ Nerio Acciaiuoli καί κατ' ὄνομα ἀνῆκε στόν Ἄγγελο. Μετά τήν αἰχμαλωσία τοῦ Nerio ἀπό τούς Ναβαρραίους, τό ὄνομα τῶν Βασιλικῶν, ὅπως καί τῆς Κορίνθου, ἀναφέρεται μεταξύ τῶν λιμανιῶν ὅπου ὄφειλαν νά ἀποβιβαστοῦν δυό ἀπεσταλμένοι τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Nerio, Δονάτου, οἱ ὁποῖοι μέ γενοβέζικο πλοῖο θά πήγαιναν στή "Ρωμανία"[218]. Σκοπός τους ἦταν νά συναντήσουν τή γυναῖκα τοῦ Nerio, Ἀγνή, στά πλαίσια τῶν ἐνεργειῶν γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ κυρίου τῆς Κορίνθου. Τό 1392 βρίσκουμε καί πάλι τό ὄνομα τῶν Βασιλικῶν ἀνάμεσα σέ γνωστά λιμάνια τοῦ Ἰονίου, ὅπου ἐμπορεύονταν δυό ἀδελφοί ἀπό τή Ραγούσα μέ

ΙΔΡΥΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τό πλοῖο τους[219].

Λίγο ἀργότερα ὁ Nerio ἄφησε μέ τή διαθήκη του τά Βασιλικά στή δευτερότοκη κόρη του Φραντζέσκα, σύζυγο τοῦ Καρόλου Τόκου, τήν ὁποία κατέστησε γενική κληρονόμο του. Ἀπό τή στιγμή τοῦ θανάτου του, ἡ Φραντζέσκα κληρονομοῦσε τά φρούρια τῶν Βασιλικῶν καί τῶν Μεγάρων, καθώς καί 30.000 ὑπέρπυρα. Ὅταν θά γεννοῦσε παιδιά, θά ἀποκτοῦσε αὐτόματα καί ὅλες τίς κτήσεις τοῦ πατέρα της, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνες πού εἶχε κληροδοτήσει σέ ἄλλους. Ἄν δέν ἔκανε παιδιά, θά ἔπαιρνε τά ἴδια, ἀλλά μετά ἀπό διάστημα τριῶν ἐτῶν. Στήν πρώτη κόρη του, Βαρθολομαία, γυναίκα τοῦ δεσπότη τοῦ Μορέως Θεόδωρου Παλαιολόγου, ὁ Nerio ἄφηνε μόνο 9.700 δουκάτα, ποσό πού τοῦ χρωστοῦσε ὁ Θεόδωρος. Αὐτό ἐξώθησε καθώς εἴδαμε, τόν δεσπότη νά καλάβει τά μικρότερα φρούρια τῆς καστελλανίας καί νά πολιορκήσει τόν Ἀκροκόρινθο. Τήν ἀντίσταση μέσα στό φρούριο τοῦ Ἀκροκορίνθου κατεύθυνε ἡ ἴδια ἡ Φραντζέσκα, ἡ ὁποία φρόντισε καί γιά τήν ἀσφάλεια τοῦ κάστρου τῶν Βασιλικῶν, πού ἐπίσης δέν εἶχε καταληφθεῖ ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Θεοδώρου. Στά Βασιλικά ἔστειλε ὡς ἀρχηγό τῆς φρουρᾶς τόν Piero di Padoa[220]. Ἡ χρονολογία τῆς ἐντάξεως τῶν Βασιλικῶν στίς κτήσεις τοῦ δεσποτάτου δέν εἶναι γνωστή. Τό πιθανότερο εἶναι νά παραδόθηκαν λίγο μετά τήν παραχώρηση τῆς Κορίνθου ἀπό τόν Κάρολο Τόκκο στόν δεσπότη Θεόδωρο[221].

Μετά ἀπό χρονικό διάστημα 35 ἐτῶν ξαναβρίσκουμε τά βυζαντινά Βασιλικά σέ μιά ἄλλη φραγκική πηγή. Στή διαθήκη κάποιου Bartholomaeus Zane de Visnadelis, κατοίκου τῆς Πάτρας καί γαμπροῦ τοῦ Aegidius de Leonesa[222], μέ χρονολογία 28 Ἀπριλίου 1430, ἀναφέρεται κάποιος "κύρ Μιχάλης Παλαιολόγος, κεφαλή Βασιλικῶν"[223]. Ἡ λέξη "κεφαλή" κατά τούς πρωτοβυζαντινούς χρόνους εἶχε εὐρεία σημασία, ἀργότερα ὅμως δήλωνε ἀρχηγό στρατιωτικοῦ σώματος ἤ ἀποσπάσματος[224], καί ἐξελεκτικά τόν διοικητή μιᾶς περιοχῆς ἤ πόλης[225]. Ἀναφέρονται "καθολικαί ἤ περιέχουσαι κεφαλαί", πού ἀντικατέστησαν τούς δοῦκες τῶν θεμάτων καί "μερικῶς κεφαλατικεύοντες" διοικητές ὀχυρῶν[226]. Στήν Πελοπόννησο ἡ διάκριση αὐτή ἔπαυσε νά ἰσχύει ἀπό τό 1348, ὅταν στάλθηκε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη μόνιμος κυβερνήτης, ὁ δεσπότης, πού ἀντικατέστησε τήν καθολική κεφαλή. Ἔκτοτε μέ τή λέξη "κεφαλή" ἐννοοῦνται οἱ διοικητές μιᾶς μικρῆς περιοχῆς ἤ μιᾶς πόλης[227]. Τήν τελευταία σημασία (διοι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κητής πόλης) ἔχει καί ὁ τίτλος τοῦ Μιχάλη Παλαιολόγου. Γιά τό πρόσωπό του δέ γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, θά πρέπει ὅμως νά ἔχει σχέση μέ τήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια, ἡ ὁποία ἐκείνη τήν ἐποχή, στηρίζοντας πολλές ἐλπίδες στό δεσποτάτο, εἶχε στείλει μερικά μέλη της γιά τήν καλύτερη διοίκησή του[228].

Τό 1446, ἔτος τῆς ἐκστρατείας τοῦ σουλτάνου Μουράτ, τά Βασιλικά κυριεύθηκαν, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τόν ἐχθρό, τήν ἴδια μέρα πού ἔπεσε καί τό Ἑξαμίλιο τεῖχος. Ἡ αἰχμαλωσία τῶν κατοίκων καί ἡ πυρπόληση τῶν σπιτιῶν, σέ συσχετισμό μέ τό γενικό κλίμα ἀνασφάλειας πού ἐπικρατοῦσε στήν Πελοπόννησο, ἐπέφεραν τήν παρακμή τῆς πόλης. Ἔτσι, λίγα χρόνια ἀργότερα, μέ τήν τελική πτώση τῆς Πελοποννήσου στά χέρια τῶν Τούρκων, συναντοῦμε τά Βασιλικά στό Κατάστιχο Α' (σ. 167-168) νά ἔχουν μόνο 83 σπίτια, δηλ. λιγότερα ὄχι μόνο ἀπό τήν Κόρινθο, ἀλλά καί ἀπό τόν Ἅγιο Βασίλειο.

Στόν κατάλογο πελοποννησιακῶν φρουρίων τοῦ ἔτους 1463, τοῦ Stefano Magno, τά Βασιλικά εἶναι ἀνάμεσα στά φρούρια πού κατέλαβαν οἱ Βενετοί κατά τόν Α' τουρκοβενετικό πόλεμο[229]. Ἐπίσης τά συναντοῦμε στόν κατάλογο τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ[230], στό Σχολιαστή τοῦ Πτολεμαίου[231], καθώς καί στούς καταλόγους φρουρίων τῶν ἐτῶν 1450[232], 1467[233] καί 1469[234]. Τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας ὑπῆρχε στό φρούριο τουρκική φρουρά[235]. Τά Βασιλικά μνημονεύονται ἐπίσης στούς ἑλληνικούς πορτολάνους[236], στό Χρονικό περί τῶν Τούρκων σουλτάνων, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μωάμεθ κατά τήν ἐκστρατεία τοῦ 1458 πέρασε ἀπό ἐκεῖ[237], σέ ὅλους σχεδόν τούς παλαιούς χάρτες[238] σέ νεώτερα ἔγγραφα, σέ καταλόγους καί σέ πολλούς περιηγητές πού περνοῦσαν ἀπό τήν περιοχή γιά νά ἐπισκεφθοῦν τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σικυώνας[239].

Β ε λ ι σ κ ώ. Τοπωνύμιο περιοχῆς, ὅπου ὁ Nerio Acciaiuoli παραχώρησε φέουδο 50 νομισμάτων στόν Nicolo de Athenais[240], πρόσωπο στό ὁποῖο εἴδαμε νά παραχωρεῖ μέ τό ἴδιο ἔγγραφο γῆ 100 νομισμάτων καί στήν τοποθεσία Ἀετός. Ἡ ἀκριβής θέση τῆς Βελισκῶς (σέ ἄλλη ἔκδοση τοῦ ἐγγράφου ὀνομάζεται "Κελισκός")[241], δέν εἶναι γνωστή. Ὁ Vasmer κατατάσσει τό ὄνομα στά σλαβικά τοπωνύμια[242].

Β λ ο β ο κ ά (σημ. Αἰγαί). Σέ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1297, μέ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τό ὁποῖο ἡ πριγκίπισσα Ἰσαβέλλα Βιλλεαρδουίνη παραχωρεῖ στήν ἀδελφή της, Μαργαρίτα, γαῖες καί φρούρια, συναντοῦμε τό ὄνομα "Blobocan"[243]. Πρόκειται γιά χωριό πού βρίσκεται κοντά στά σημερινά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας καί πού τό συναντοῦμε σέ πολλές πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς[244]. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος σλαβική.

Γ α ρ δ ί κ ι. Στόν πίνακα πελοποννησιακῶν φρουρίων τοῦ ἔτους 1467, συναντοῦμε τό κάστρο Γαρδίκι(Gardichi), ἀνάμεσα στά κορινθιακά φρούρια Τρίκαλα καί Βασιλικά[245]. Ὡς τίς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰώνα τό φρούριο τοῦ Γαρδικιοῦ ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει, γιατί τό βρίσκουμε σέ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ὁ Albrizzi τό τοποθετεῖ στήν περιοχή τῶν Βασιλικῶν καί μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια κοντά στόν Σύθα (Τρικαλίτικο) ποταμό, στά σύνορα μέ τήν (ἀρχαία) Ἀχαΐα[246]. Στήν ἴδια περιοχή τοποθετεῖ καί ἄλλα χωριά, ἀνάμεσα στά ὁποῖα καί τή Ζάχολη. Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ἀναφέρει ὡς πιθανότερες θέσεις τῆς ἀρχαίας Πελλήνης τή Ζαχόλη, τό Γαρδίκι, τόν Ταρσό καί τή Βλοβοκά[247]. Ἑπομένως πρέπει νά ἀναζητήσουμε τή θέση τοῦ Γαρδικιοῦ στή δυτική Κορινθία καί μάλιστα στήν περιοχή πού γειτονεύει μέ τά Τρίκαλα. Αὐτή εἶναι περίπου καί ἡ θέση του σέ παλαιούς χάρτες πού τό ἀναφέρουν[248]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος εἶναι σλαβική[249].

Γ ο υ ρ ν ί τ σ ι; (Grunicci). Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς Βασιλικῶν πού συναντᾶται μόνο στά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli, τοῦ ἔτους 1365[250]. Ἡ ἀκριβής του θέση δέν εἶναι γνωστή.

Ἐ ν ό ρ ι ο ν. Ἡ πρώτη ὀνομασία τοῦ Ἁγιονορίου μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στίς μεσαιωνικές πηγές (Βίος ὁσίου Νίκωνος), Μέ τό ἴδιο ὄνομα (Enoria) ἀναγράφεται καί στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου, τοῦ ἔτους 1212. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, μέ τό ὄνομα αὐτό, πού πρέπει νά ἐπιζεῖ ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή, εἶναι πιθανότερο νά ὀνομαζόταν ὁ κάτω οἰκισμός πού βρισκόταν κοντά στά ἀρχαῖα ἐρείπια τοῦ μικροῦ λόφου τῆς κοιλάδας.

Ἐ ξ α μ ί λ ι α. Μέ τό βυζαντινό αὐτό ὄνομα μεσαιωνικές πηγές ἀποκαλοῦν τόν στενό λαιμό τοῦ Ἰσθμοῦ[251]. Γιά πρώτη φο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρά τό ὄνομα Ἐξαμίλια τό συναντοῦμε σέ καταλανικό Ἄτλαντα τοῦ 1375[252]. Ὅλες σχεδόν οἱ πηγές πού ἀκολουθοῦν μνημονεύουν τήν ὀνομασία αὐτή, σέ ἀντίθεση μέ τίς παλαιές πού χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικά τήν ἀρχαία ὀνομασία[253]. Πάνω στόν Ἰσθμό, ἀκολουθώντας μιά ἐδαφική γραμμή πού ἐπέβαλλε τό ἔδαφος, χτίστηκε, ὅπως ἀναφέραμε, τό ἰουστινιάνειο τεῖχος, γιά τήν προστασία τῆς Πελοποννήσου. Κοντά στό τεῖχος αὐτό βρέθηκαν ἐπίσης ἴχνη κλασσικοῦ καί προϊστορικοῦ τείχους[254], ἐνῶ εἶναι γνωστή ἡ προσπάθεια διανοίξεως τοῦ Ἰσθμοῦ πού ἔγινε στήν ἐποχή τοῦ Νέρωνα. Σχέδια πού ἀπέβλεπαν στόν ἴδιο σκοπό ἔγιναν καί ἀπό τούς Βενετούς κατά τή διάρκεια τῆς Β' Ἐνετοκρατίας στήν Πελοπόννησο[255]. Πρίν ἀνεγερθεῖ τό τεῖχος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Ἰσθμός εἶχε τειχιστεῖ γιά ἄλλη μιά φορά στά μέσα τοῦ Γ' αἰώνα[256]. Κατά τή γοτθική ἐπιδρομή τοῦ 396 τό τεῖχος πρέπει ἐπίσης νά ἦταν ὄρθιο, ἀφοῦ ὁ Ζώσιμος ἀναφέρει ὅτι οἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου ἦταν ἀτείχιστες "διά τήν ἀσφάλειαν ἥν ὁ Ἰσθμός παρεῖχεν αὐταῖς"[257]. Τό τεῖχος ὅμως καταστράφηκε ἀπό τόν ἐχθρό καί οἱ πόλεις ἔμειναν στό ἔλεος τοῦ ἐπιδρομέα. Ἀπό νομίσματα πού βρέθηκαν στά ἐρείπια τοῦ τείχους, ὁ Clement συμπεραίνει ὅτι στίς ἀρχές τοῦ Ε' αἰώνα τό τεῖχος ξαναχτίστηκε[258]. Τήν ἴδια ἐποχή πιστεύει ὅτι ὑψώθηκε καί τό τεῖχος τῆς πόλης τῆς Κορίνθου, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω. Ὁ Ἰουστινιανός, ἀργότερα, φαίνεται πώς συμπλήρωσε τά τμήματα ἐκεῖνα τοῦ τείχους πού εἶχαν πέσει[259].

Ἀναφέραμε πώς τό τεῖχος ξαναχτίστηκε τό ἔτος 1415 ἀπό τόν Μανουήλ Β' καί ὅτι σ' αὐτό στηρίχτηκαν, μάταια ὅμως, οἱ ἐλπίδες γιά τή σωτηρία τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου. Στό μεγάλο χρονικό διάστημα πού παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί στό ἔτος 1415, δέν ἔχουμε εἰδήσεις πού νά ἀφοροῦν τό τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ. Διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι ὁ περίβολος εἶχε καταρρεύσει καί ὅτι ἡ Πελοπόννησος εἶχε μείνει στό ἔλεος τῶν κατάκτητῶν[260]. Ἄν ὅμως παρακολουθήσουμε προσεκτικότερα τήν τύχη τοῦ Ἰσθμοῦ στό διάστημα αὐτό καί ἐπί πλέον ἄν λάβουμε ὑπόψη τά ἀρχαιολογικά δεδομένα, θά καταλήξουμε στό ἀντίθετο συμπέρασμα. Στό τέλος τοῦ Ι' αἰώνα ὁ στρατηγός τοῦ θέματος Πελοποννήσου, Βασίλειος Ἀπόκαυκος, "ἐφρούρει τόν ἐκεῖσε ἰσθμόν τῆς βουλγαρικῆς ἕνεκα ἐφόδου"[261]. Τό 1205 ὁ Λέων Σγουρός, μπροστά στήν ὁρμητική κάθοδο τῶν Φράγκων, ἐγκαταλείποντας τήν ἀνατολι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κή 'Ελλάδα, ἀκόμη καί τό στενό τῶν Θερμοπυλῶν, ἀντιμετώπισε γιά πρώτη φορά τόν ἐχθρικό στρατό στόν 'Ισθμό[262]. 'Επίσης λίγο μετά τό 983 οἱ Βούλγαροι εἶναι πιθανό νά ἔφθασαν ὥς τό σημεῖο αὐτό καί νά μήν προωθήθηκαν στά ἐδάφη τῆς χερσονήσου[263]. Τελευταῖα διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι οἱ Σλάβοι κατά τήν κάθοδό τους στήν Πελοπόννησο δέν ἀκολούθησαν τόν κύριο δρόμο πού περνοῦσε ἀπό τόν 'Ισθμό, ὅπου περίμεναν νά βροῦν ἀντίσταση, ἀλλά ἔφθασαν στή χερσόνησο περνώντας μέ πλοῖα ἀπό τήν παραλιακή περιοχή πού βρίσκεται ἀνάμεσα στή Ναύπακτο καί στήν 'Ιτέα[264]. Πρέπει λοιπόν νά ὑπῆρχαν στό σημεῖο αὐτό ὀχυρώσεις πού ἐνεθάρρυναν τούς ὑπερασπιστές τῆς Πελοποννήσου σέ ἀντίσταση καί ἐμπόδιζαν τούς εἰσβολεῖς. 'Εξάλλου, τό ἔτος 1395, πρίν δηλ. ὀχυρωθεῖ ὁ 'Ισθμός ἀπό τόν Μανουήλ καί ἐνῶ εἶχαν περάσει περισσότερα ἀπό 800 χρόνια ἀπό τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ 'Ιουστινιανοῦ, σύμφωνα μέ πληροφορίες τοῦ 'Ιταλοῦ Martoni, τό τεῖχος ἦταν σέ πολλά σημεῖα ἀκέραιο[265]. Σήμερα οἱ ἀρχαιολόγοι διαπιστώνουν λείψανα τείχους μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς πού εἶχε χτιστεῖ πάνω στό ἰουστινιάνειο[266]. Μερικές κατασκευές χρονολογοῦνται ἀπό τόν ΙΑ' ὥς τόν ΙΒ' αἰώνα[267], ἐνῶ σέ ἕνα σημεῖο τοῦ τείχους βρέθηκε νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορα 'Ιωάννη Τσιμισκῆ[268].

Δέν εἶναι γνωστό ἄν ἡ περιοχή τοῦ 'Ισθμοῦ ἦταν στούς μέσους χρόνους κατοικημένη. 'Ο 'Ιουστινιανός, καθώς ἀναφέραμε, δίπλα στό ἀρχαῖο 'Ιερό τοῦ Ποσειδώνα εἶχε χτίσει καί φρούριο τοῦ ὁποίου τμῆμα τοῦ τείχους[269] ἀποτελοῦσε τή βόρεια πλευρά. 'Ο Μάζαρις, στόν γνωστό διάλογο, ἀναφέρει ὅτι ὁ Μανουήλ οἰκοδόμησε μαζί μέ τό τεῖχος καί "τά ἐν ἄκροις κατεσκαμμένα δύο πολίχνια", ὅπου διέμενε ἡ φρουρά καί συγκεντρωνόταν ὁ πληθυσμός στίς δύσκολες περιστάσεις, ἀπό τίς κοντινές περιοχές τοῦ στερεοελλαδικοῦ ἐδάφους[270]. Δέν εἶναι φανερό ἄν μέ τίς λέξεις "κατεσκαμμένα πολίχνια" ἐννοοῦσε πολίσματα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἤ βυζαντινά χωριά πού εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ. Ὅπως στούς ἀρχαίους χρόνους, ἔτσι καί στούς μέσους πρέπει νά ὑπῆρχαν στίς ἄκρες τοῦ διόλκου δύο μικρά λιμάνια. Εἶναι πολύ πιθανό κοντά στό καθένα ἀπό αὐτά νά βρισκόταν καί ἕνας μικρός οἰκισμός πού ἐγκαταλείφθηκε ἐξαιτίας τῶν συνεπειῶν τῆς βαθμιαίας ἀχρήστευσης τοῦ διόλκου καί τῶν δύσκολων περιστάσεων τοῦ ΙΓ' καί τοῦ ΙΔ' αἰώνα. 'Από τούς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἑλληνικούς πορτολάνους καί ἀπό παλαιούς χάρτες γνωρίζουμε ὅτι τό ΙΣΤ' αἰώνα στό δυτικό μέρος τοῦ 'Ισθμοῦ ὑπῆρχε τό Λευτεροχώρι[271]. Σέ ἔγγραφο τοῦ 1415 μνημονεύεται ὅτι μαζί μέ τό τεῖχος χτίστηκαν τρία φρούρια[272] καί ὄχι δύο. Φαίνεται πώς ὑπολογίζονται τά δυό ἀκρινά φρούρια πού ἀναφέρει ὁ Μάζαρις καί τό φρούριο πού ἔχτισε ὁ 'Ιουστινιανός, κοντά στό 'Ιερό τοῦ Ποσειδώνα. Στή νεώτερη ἐποχή τό ὄνομα 'Εξαμίλια διατηρήθηκε σέ χωριό πού βρίσκεται κοντά, ἀλλά ὄχι πάνω στόν 'Ισθμό[273]. Σέ πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' 'Ενετοκρατίας, οἱ ὀχυρώσεις τοῦ 'Ισθμοῦ καλοῦνται "Πολύκαστρο"[274].

'Ε π ί δ α υ ρ ο ς. Στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή ἡ ἀρχαία πόλη τῆς 'Επιδαύρου, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἐξακολουθοῦσε νά ὑφίσταται. Τήν συναντοῦμε στόν Συνέκδημο μέ τόν τύπο "Πιλαύρα" καί στόν Paris. gr. 1555A μέ τόν τύπο "'Επιδάμπα". Τήν ὕπαρξη τῆς πόλης βεβαιώνουν τά παλαιοχριστιανικά της μνημεῖα. 'Ως τώρα ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στήν περιοχή της δυό παλαιοχριστιανικές βασιλικές[275]. Στή μέση καί τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο ἡ 'Επίδαυρος δέ μνημονεύεται στίς πηγές, ἐνῶ στή νεώτερη ἐποχή τή βρίσκουμε συχνά ὡς "Πίδαυρα"[276], "'Επίδαυρα"[277] καί "Πίδαυρος"[278]. Μόνη ἐξαίρεση ἀπό τίς μεσαιωνικές πηγές ἀποτελεῖ ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε στόν ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὅσιος, μετά ἀπό ἑφτάχρονη παραμονή στήν Κρήτη, "οὐριοδρομήσας εἰς Πίδαυρον, ὅν καί Δαμαλᾶν εἰώθασιν καλεῖν οἱ ἐγχώριοι, κατέλαβεν": 'Ο βιογράφος, ἀναφέροντας ὅτι τό κοινό ὄνομα τῆς 'Επιδαύρου ἦταν Δαμαλάς, συγχέει δυό κοντινά τοπωνύμια, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, τό ἀρχαῖο ὄνομα τοῦ Δαμαλᾶ ἦταν "Τροιζήν". 'Η μνεία λοιπόν τῆς 'Επιδαύρου ἀπό τόν Βίο δέ σημαίνει κατ'ἀνάγκη ὅτι ὁ οἰκισμός ὑπῆρχε. 'Ωστόσο ἡ ἔκπτωση τοῦ ἀρχικοῦ Ε , πού παρατηρήσαμε ἀκόμη καί στόν Συνέκδημο, εἶναι ἔνδειξη ὅτι στούς μέσους χρόνους τό τοπωνύμιο εἶχε αὐτόν τόν τύπο. Πράγματι, στή μικρή χερσόνησο ὅπου βρισκόταν ἡ πόλη τῆς ἀρχαίας 'Επιδαύρου καί πού οἱ ντόπιοι ὀνομάζουν "νησί" ὑπάρχουν ἴχνη κτισμάτων βυζαντινῆς ἐποχῆς[279]. Οἱ ὀχυρώσεις τῆς κορυφῆς πού βρίσκεται πάνω ἀπό τό θέατρο τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀνανεώθηκαν κατά τούς μέσους χρόνους. Στή δυτική πλευρά τοῦ λόφου σώζεται ἕνα μέρος ἀπό τό τεῖχος ὥς τίς ἐπάλξεις[280]. Πρέπει λοιπόν στούς βυζαντινούς χρόνους νά ὑ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πῆρχε στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἐπιδαύρου κάποιος οἰκισμός πού δέν τόν συναντοῦμε στίς πηγές τῆς μέσης καί τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, γιατί ἡ ἀρχαία πόλη σύντομα παρήκμασε καί τό κέντρο τῆς περιοχῆς μετατοπίστηκε στή γειτονική Πιάδα (Νέα Ἐπίδαυρος).

Ζ α ρ α κ ά ς. Γιά πρώτη φορά τό ὄνομα τοῦ Ζαρακᾶ ἀναφέρεται στήν ἀλληλογραφία τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ'. Ὁ Γρηγόριος καλεῖμέ αὐτό τό ὄνομα (Saraca) ἕνα ἀββαεῖο τῆς περιοχῆς Κορίνθου, πού ἀνῆκε στό τάγμα τῶν Κινστερκιανῶν[281]. Πρόκειται γιά τήν περιοχή τῆς Στυμφαλίας, πού διατήρησε τό ὄνομα αὐτό ὥς τά τελευταῖα χρόνια. Τό ἴδιο ὄνομα διατηροῦσε ὥς τελευταῖα καί ἡ ὁμώνυμη λίμνη. Ὁ Ζαρακάς μνημονεύεται στούς καταλόγους τοῦ Γεμιστοῦ (Στύμφαλος· ἤ Ζάρακα νῦν)[282] καί στόν σχολιαστή τοῦ Πτολεμαίου[283]. Στίς πηγές τῶν νεώτερων χρόνων ὁ Ζαρακάς συναντᾶται πολύ συχνά[284]. Τό ὄνομά του θεωρεῖται ἀπό τόν Vasmer σλαβικό[285]. Ὑπάρχει ὅμως καί ἀρχαῖο τοπωνύμιο Ζάραξ (Εὔβοια, βουνό Λακωνίας)[286].

Ζ ε μ ε ν ά. Δέκα περίπου χιλιόμετρα νότια τοῦ Ξυλόκαστρου, σέ μεγάλο σχετικά ὑψόμετρο, βρίσκεται τό χωριό Ζεμενό, στή θέση τῆς ὁμώνυμης βυζαντινῆς πόλης τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, πού εἶναι γνωστή ἀπό τήν ἐπισκοπή της[287]. Γιά πρώτη φορά συναντοῦμε τήν ἐπισκοπή Ζεμαινοῦ στό τακτικό τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Εἶναι, χρονολογικά, ἡ πρώτη μνεία πού ἔχουμε γιά τήν ὕπαρξη τῆς μεσαιωνικῆς αὐτῆς πόλης. Στά χρόνια πού ἀκολουθοῦν ἡ Ζεμενός ἐξακολουθεῖ νά μνημονεύεται ἀρχικά ὡς ἐπισκοπή τῆς μητροπόλεως Κορίνθου καί ἀργότερα ὡς ἐπισκοπή τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας.

Μεσαιωνικό κάστρο τῆς βυζαντινῆς Ζεμενοῦ δέν ἔχει ἐπισημανθεῖ. Γιά νά ἐπιβιώσει ὅμως μιά μεσοβυζαντινή πόλη ἔπρεπε νά ἦταν ὀχυρωμένη ἤ τουλάχιστο νά ὑπῆρχε κοντά της κάποιο φρούριο, ὅπου θά μποροῦσε νά καταφύγει ὁ πληθυσμός σέ περίπτωση ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς. Τό βουνό "Τσούκα", πού ὑψώνεται ἕνα περίπου χιλιόμετρο νοτιοδυτικά τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ καί δεσπόζει τῆς γύρω περιοχῆς ἦταν κατάλληλο ἀπό τή φύση του νά παίξει τό ρόλο αὐτό. Ἀπό τίς τέσσερις πλευρές του, βατή εἶναι μόνο ἡ βόρεια, πού βλέπει πρός τό σημερινό χωριό. Στήν κορυφή τοῦ ὑψώματος σχηματίζεται εὐρύχωρο ὀροπέδιο, κυκλικοῦ σχήματος — στό σχῆμα του θά ὁ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

φείλεται καί τό ὄνομα τοῦ βουνοῦ — ἀκτίνας 200-250 μ. Στήν κορυφή τῆς βατῆς πλευρᾶς σώζονται ἀκόμη τμήματα τῆς βάσεως τείχους, πού ἦταν φτιαγμένο ἀπό μεγάλες πέτρες[288]. Στό ἐσωτερικό, κυρίως ἐκεῖ ὅπου τό ἔδαφος εἶναι ἀκαλλιέργητο, ὑπάρχουν ἐρείπια καί θεμέλια σπιτιῶν, καθώς καί σκορπισμένα θραύσματα ἀπό κεραμίδια καί ἀγγεῖα.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τή συχνή μνεία τῆς ἐπισκοπῆς Ζεμενοῦ, ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη εἶναι ἡ μόνη πηγή πού μνημονεύει τήν ὁμώνυμη πόλη. Ὁ ἅγιος ἔφθασε στή Ζεμενό προσκαλεσμένος ἀπό ἕναν στυλίτη, ὁ ὁποῖος ζήτησε νά ἔρθει κοντά του καί νά ταχθεῖ στήν ὑπηρεσία του. Ὁ Λουκᾶς, μολονότι εἶχε σκοπό νά μεταβεῖ στήν Πάτρα, κοντά σέ ἄλλον στυλίτη, δέχθηκε τήν πρόταση καί παρέμεινε στή Ζεμενό δέκα ὁλόκληρα χρόνια "ξυλοφορῶν.., ὑδροφορῶν, μαγειρείου καί τραπέζης ἐπιμελούμενος, δίκτυα καταρτίζων, ἁλιείας μεταποιούμενος"[289]. Ἐκτός ἀπό τό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, ὑπάρχει καί μιά ἄλλη μεσαιωνική πηγή, ὁ Ἄραβας γεωγράφος Édrisi, πού πιθανότατα μνημονεύει ἐπίσης τήν πόλη. Μετά τήν Κόρινθο καί τήν Poras (;) στό κείμενο τοῦ Édrisi ἀναφέρεται ἡ Djentina, ὄνομα πού πιστεύουμε ὅτι πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τή Ζεμενό[290]. Ἡ πόλη βρισκόταν ὄχι πολύ μακριά ἀπό τόν περιφερειακό δρόμο πού ἐνδιαφέρει τόν Ἄραβα γεωγράφο καί ἡ θέση ὅπου εἶχε χτιστεῖ ἦταν εὔκολα ὁρατή ἀπό τή θάλασσα. Οἱ φραγκικές πηγές καί οἱ κατάλογοι φρουρίων τῆς δεκαετίας 1450-1470 δέν ἀναγράφουν τό ὄνομα τῆς Ζεμενοῦ. Στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα) τήν συναντοῦμε σέ κατάλογο ἑλλήνων ναυτικῶν καί πλοικτητῶν[291]. Μνημονεύεται ἐπίσης καί σέ πηγές τῆς νεότερης ἐποχῆς[292]. Ἀπό τό βυζαντινό οἰκισμό τῆς Ζεμενοῦ ὡς σήμερα διασώθηκαν στή θέση τοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ μόνο μερικά γλυπτά[293]. Τό ὄνομα τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι σλαβικῆς προελεύσεως[294].

Ζ ε υ γ ο λ ά τ ε ι ό. Στά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365 πού ἀφοροῦν τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου καί μάλιστα τήν περιοχή τῶν Βασιλικῶν, συναντοῦμε δυό φορές τό ὄνομα Ζευγολατειό[295], τοπωνύμιο πού ταυτίστηκε μέ τήν κωμόπολη στή μέση περίπου τῆς ἀποστάσεως Κορίνθου - Βασιλικῶν, νότια ἀπό τό Βραχάτι[296], τήν ὁποία συναντοῦμε σέ νεώτερες πηγές καί μέ τό ὄνομα Τρανό Ζευγολατειό[297]. Ὡστόσο δέν εἶναι βέβαιο ἄν πρόκειται

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γιά τήν κωμόπολη αὐτή, γιατί γύρω ἀπό τά Βασιλικά ὑπάρχουν καί ἄλλα τοπωνύμια μέ τό ἴδιο ὄνομα. Ἕνα ἀπό αὐτά εἶναι τό Ζευγολατειό Ματζανιοῦ ἤ Κρυονερίου, πού βρίσκεται δυτικά τῶν Βασιλικῶν, κοντά στό χωριό Σούλι[298]. Στήν περιοχή Ξυλοκάστρου ὑπάρχει ἐπίσης τοπωνύμιο Ζευγολατειό, ἐνῶ τό σημερινό χωριό Κεφαλάρι εἶχε παλαιότερα παρόμοιο ὄνομα (Ζευγολατή)[299]. Εἶναι γνωστά πολλά τέτοια τοπωνύμια, γιατί ἡ βυζαντινή λέξη, "ζευγολατεῖον", ἀπό τήν ὁποία προέρχονται, δήλωνε τό ἀγρόκτημα πού διέθετε οἴκημα, μύλο καί ὑποστατικό[300]. Στό Ἀρχεῖο Nani ὀνομάζονται ζευγολατειά καί τά τουρκικά τσιφλίκια.

Ζ ή ρ ι α. Τό βουνό Κυλλήνη, πού βρίσκεται στή δυτική Κορίνθία (ὑψόμ. 2375). Μνημονεύεται στούς καταλόγους τοῦ Πλήθωνος (Στύμφαλος ἡ Ζήρια τό αὐτό καί Κυλλήνη)[301] καί στόν Σχολιαστή τοῦ Πτολεμαίου[302]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος εἶναι μᾶλλον σλαβική[303].

Κ α λ έ σ μ α τ α. Τό τέταρτο ἀπό τά δέκα τρία χωριά τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ', τοῦ ἔτους 1212[304] (Calesmata). Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή[305].

Κ α λ ο σ τ α μ ά τ ι. Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου πού συναντοῦμε στό Κατάστιχο Α'(σ. 162). Ἡ ἀκριβής θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Κ ο υ α ρ ά τ α (;) (Quarrata). Ἕνα ἀπό τά χωριά τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ'. Πρόκειται πιθανῶς γιά τό Χαρβάτι[306], χωριό κοντά στίς Μυκῆνες.

Κ α ρ υ ά (;) Στά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365, πού ἀφοροῦν τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου, συναντοῦμε τό ὄνομα Nicola "Cariati"[307]. Εἶναι πολύ πιθανό τό πρόσωπο αὐτό νά προέρχεται ἀπό τό χωριό Καρυά[308] τῆς περιοχῆς Τρικάλων, πολύ κοντά στήν περιοχή πού ἀφοροῦν τά ἔγγραφα, ὅπου ὑπάρχει μικρός ναός τῆς Παναγίας μέ δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τό παλαιότερο στρῶμα ἀνήκει στούς παλαιολόγειους χρόνους[309]. Ἡ Καρυά ἀναγράφεται στό χάρτη τοῦ Battista Agnese (Carea), καθώς καί σέ νεώτερα κείμενα[310]. Ἀρχαῖο πόλισμα μέ τό ἴδιο ὄνομα βρισκόταν στήν περιοχή Φενεοῦ[311].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κ έ ρ κ ο β α. Ἡ θέση στήν ὁποία ἦταν χτισμένη ἡ ἀρχαία Πελλήνη, μνημονεύεται στόν κατάλογο τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ μέ τό ὄνομα Κέρκοβα, (Πελλήνη ἡ νῦν Κέρκοβα)[312]. Μέ τό ἴδιο ὄνομα ἀναφέρεται καί ἀπό τόν σχολιαστή τοῦ Πτολεμαίου[313]. Ὡς σήμερα ἀκόμη ἡ ράχη πού ὑψώνεται δυτικά τοῦ χωριοῦ Ζοῦγρα, ὅπου ὑπάρχουν πράγματι τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Πελλήνης, ὀνομάζεται μέ τό ἴδιο ὄνομα ("Τσέρκοβα" ἤ "Τσέρκοβι"). Ἡ ὀνομασία εἶναι σλαβικῆς προελεύσεως καί ὀφείλεται πιθανῶς στά ἐρείπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς πού βρίσκονται στή βόρεια ἄκρη τῆς ράχης[314].

Τό ὕψωμα δεσπόζει τῆς γύρω περιοχῆς μέ θέα πρός τόν κορινθιακό καί τά στερεοελλαδικά βουνά[315]. Στήν κορυφή τῆς ράχης ὑπάρχουν τά θεμέλια ἑνός τετράγωνου φρουρίου πού εἶχε στίς γωνίες του στρογγυλούς πύργους. Στό σημεῖο αὐτό βρέθηκε φραγκικό ἀνάγλυφο οἰκόσημο σέ πώρινη πλάκα, πού εἰκόνιζε στή μιά της πλευρά λιοντάρι καί στήν ἄλλη σταυρό[316]. Εἶναι πιθανό τό οἰκόσημο νά ἀνῆκε στόν πρίγκιπα Florent de Hainant ἤ στήν οἰκογένεια τῶν de Savoie[317]. Φαίνεται πώς τό φρούριο ἦταν στήν κατοχή Φράγκων εὐγενῶν. Φραγκικῆς προελεύσεως εἶναι καί τό κοντινό τοπωνύμιο Σεντερήνα (Ἁγ. Εἰρήνη), ὅπου ἀρχαῖος ναός μετασκευάστηκε σέ ἐκκλησία[318].

Ἡ ἀρχαία Πελλήνη, σύμφωνα μέ τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, ἄκμασε καί στούς ρωμαϊκούς χρόνους[319], ἐνῶ, καθώς ἀναφέραμε, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ πόλη ἐπιζοῦσε καί στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή. Ὡς τώρα δέν ἔχουν ἔρθει σέ φῶς ἀξιόλογα εὑρήματα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου[320], ὥστε νά μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά συνέχεια τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας στό σημεῖο αὐτό. Ὁ ἱστορικός Χαλκοκονδύλης μνημονεύει μιά φορά τούς κατοίκους τῆς Κέρκοβας (ἤ τουλάχιστο τούς κατοίκους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς γύρω ἀπ' αὐτήν) μέ τό ἀρχαῖο ὄνομα "Πεληνεῖς". Στόν Α' τουρκοβενετικό πόλεμο οἱ "Πελληνεῖς" ἦταν ἀνάμεσα σ' ἐκείνους τούς πληθυσμούς τῆς Πελοποννήσου πού προσχώρησαν στούς Ἐνετούς[321].

Κ ε χ ρ ι έ ς. Μέ τό ὄνομα τῶν Κεχριῶν συνδέεται ἕνα ἀπό τά γνωστότερα λιμάνια τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Βρισκόταν στό Σαρωνικό κόλπο, δώδεκα περίπου χιλιόμετρα ἀνατολικά τοῦ Ἀκροκορίνθου, στή θέση πού σήμερα ἐξακολουθεῖ νά φέρει τό ἴδιο ὄνομα. Τό λι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μάνι τῶν Κεχριῶν ἦταν φυσικό, σέ ἀντίθεση μέ τό ἄλλο λιμάνι τῆς Κορίνθου, τό Λέχαιο, πού βρισκόταν δυτικά τοῦ Ἰσθμοῦ, καί ἦταν τεχνητό. Βόρεια καί νότια προστατευόταν ἀπό μικρά ἀκρωτήρια, ἐνῶ ἀπό ἀνατολικά ἦταν ἀνοιχτό[322]. Ἡ ἀρχαία ὁμώνυμη πόλη βρισκόταν σέ μικρή ἀπόσταση δυτικά τοῦ λιμανιοῦ.

Ἡ θέση τῶν Κεχριῶν δέν ἦταν ἐπίκαιρη μόνο ἀπό πλευρᾶς θαλασσινῶν ὁδῶν. Ἀπό τήν περιοχή αὐτή περνοῦσε ἐπίσης ὁ δρόμος πού ὁδηγοῦσε ἀπό τόν Ἰσθμό στήν Ἐπίδαυρο. Τό πιό στρατηγικό σημεῖο τοῦ δρόμου βρισκόταν ἀνάμεσα στά Ὄνεια Ὄρη καί στή θάλασσα, δυο περίπου χιλιόμετρα νότια τοῦ λιμανιοῦ. Ἐκεῖ σχηματίζεται στενό, πλάτους λίγων δεκάδων μέτρων, πού στούς ἀρχαίους χρόνους προστατευόταν ἀπό φρούριο, χτισμένο στό ὕψωμα Σταυροτόπι, δυτικότερη κορυφή τῶν Ὀνείων[323]. Τά Ὄνεια ὄρη (βουνό τῆς Ξυλοκέριζας) ἐκτείνονται σάν φυσικό τεῖχος ἀπό τό σημεῖο αὐτό ὥς τόν Ἀκροκόρινθο, ἀπό τόν ὁποῖο καί χωρίζονται μέ πέρασμα δύο περίπου χιλιομέτρων[324].

Λίγο δυτικότερα ἀπό τό Σταυροτόπι, σέ μικρό λόφο τῆς βόρειας πλαγιᾶς τῶν Ὀνείων, πού βλέπει πρός τίς Κεχριές, ὑπάρχουν ἐρείπια μεσαιωνικοῦ τείχους ἀκανόνιστου σχήματος πού σώζεται σέ μερικά σημεῖα ὥς δύο μ. ὕψος[325]. Οἱ Κεχριές ἀπέχουν 12 περίπου χιλιόμετρα ἀπό τήν Κόρινθο καί ὁ πληθυσμός σέ στιγμές ἀνάγκης δέν ἦταν εὔκολο νά καταφεύγει στόν Ἀκροκόρινθο. Ἔτσι, τά ὀχυρωματικά ἔργα τῆς περιοχῆς χρησίμευαν ὡς καταφύγιο τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ οἰκισμός τῶν Κεχριῶν πρέπει, τουλάχιστο στά ὕστερα μεσαιωνικά χρόνια, νά ἦταν ὀχυρωμένος[326].

Μετά τήν ἐπανοίκιση τῆς Κορίνθου ἀπό τόν Καίσαρα τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν ξαναζωντάνεψε. Τόν Β' αἰώνα μ.Χ. γνωρίζουμε πώς ὑπάρχουν στίς Κεχριές ναοί τῆς Ἀφροδίτης καί τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἐπίσης ὑπῆρχε ναός τῆς Ἴσιδας, ἀσφαλῶς ἐξαιτίας τῆς ἀφίξεως πολλῶν ταξιδιωτῶν ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια καί τά ἄλλα λιμάνια τῆς ἀνατολῆς[327]. Κατά τούς ὕστερους ρωμαϊκούς χρόνους οἱ Κεχριές ἐξακολούθησαν νά ἀκμάζουν. Τό ὄνομά τους τό συναντοῦμε σέ ἐπιστολή τοῦ Ἰουλιανοῦ, πού γράφτηκε τήν ἐποχή πού ὁ αὐτοκράτορας βρισκόταν στή Γαλατία. Ἀπό τήν ἐπιστολή μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ἰουλιανός εἶχε διατάξει νά συγκεντρωθοῦν στίς Κεχριές πλοῖα[328], πιθανῶς γιά τήν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ Κωνσταντίου, τό ἔ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τος 361. Ἀπό ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές πού ἔγιναν τελευταῖα στίς Κεχριές, διαφωτίστηκε ἀρκετά ἡ ἱστορία τους κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή. Νομίσματα[329] καί μωσαϊκά τοῦ Δ' καί Ε' αἰώνα[330] εἶναι ἀπό τά σπουδαιότερα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Διαπιστώθηκαν ἐπίσης κατασκευές ἤ ἐπισκευές κτηρίων γιά τή νέα χριστιανική λατρεία[331]. Τό ἱερό τῆς Ἀφροδίτης, πού ἦταν χτισμένο στό ΒΑ ἄκρο τοῦ λιμανιοῦ, ἐπέζησε ὥς καί τόν Δ' αἰώνα, ἀλλά δέ μετατράπηκε σέ χῶρο χριστιανικῆς λατρείας[332]. Τό ἀντίθετο ἔγινε μέ τό ἱερό τῆς Ἴσιδας, πού τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ Δ'αἰώνα ἀποδόθηκε στή χριστιανική λατρεία. Οἱ τελευταῖες πέντε περίοδοι τῆς ζωῆς τοῦ ἱεροῦ ἀνήκουν στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή[333].

Στούς χρόνους τῶν σλαβικῶν διεισδύσεων οἱ Κεχριές, ὅπως εἴδαμε, ἐξακολούθησαν νά ἐπιζοῦν ἀλλά μέ πολύ μειωμένη τή ζωτικότητά τους. Τό ἔτος 883 ὁ βυζαντινός στόλος μέ ναύαρχο τόν Ὠορύφα, πρίν ἐπιτεθεῖ κατά τῶν Σαρακηνῶν στόν Κορινθιακό, ἀγκυροβόλησε στό λιμάνι τους. Εἶναι ἡ μόνη φορά πού συναντοῦμε τό ὄνομα τῶν Κεχριῶν στίς πηγές τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Σέ μεταγενέστερη περίοδο ἀνήκει καί ἕνας ἀριθμός νομισμάτων πού βρέθηκαν κατά τίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν τελευταῖα ἐκεῖ. Τά περισσότερα ἀνήκουν στούς αὐτοκράτορες Βασίλειο Β', Ἀλέξιο Α' καί Μανούηλ Α'[334].

Ἄν ἐξαιρέσουμε τήν πληροφορία τοῦ Χωνιάτη γιά τή λειτουργία καί τῶν δύο λιμανιῶν τῆς Κορίνθου, θά περάσουν περισσότερα ἀπό πεντακόσια χρόνια ἀπό τήν ἐπιχείρηση τοῦ 883 γιά νά ξανασυναντήσουμε - ἀρχές τοῦ ΙΕ'αἰώνα - τίς Κεχριές στίς βυζαντινές πηγές. Ἀπό τήν ἐποχή ὅμως αὐτή ὥς τό τέλος τοῦ δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου ἡ παρουσία τους εἶναι συχνή στίς πηγές. Ἡ συνεχής μνεία τῶν Κεχριῶν ἀπό τίς βυζαντινές πηγές τοῦ ΙΕ' αἰώνα δέν ὀφείλεται μόνο στό ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν γιά τήν Πέλοπόννησο, πού ἀποτελοῦσε ζωτικό τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί στίς συνθῆκες πού δημιουργήθηκαν μετά τήν ἐπιστροφή τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου στούς Βυζαντινούς. Τό γεγονός τοῦτο συνέβαλε στήν ἐπαναδραστηριοποίηση τοῦ λιμανιοῦ τῶν Κεχριῶν, γιατί σ'αὐτό συνήθως ἀποβιβάζονταν ὅσοι ἔφθαναν στήν Πελοπόννησο ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη.

Τό 1415 ὁ Μανουήλ Β', ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ἔφθασε στό λιμάνι τῶν Κεχριῶν μέ βασικό σκοπό νά κατασκεύασει τό Ἑξαμίλιο τεῖ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χος. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἀναχώρησε ἀπό τό ἴδιο λιμάνι καί ὁ Ἰωάννης Η', πρωτότοκος γιός τοῦ Μανουήλ[335]. Ὁ Ἰωάννης Η' ἦρθε στήν Πελοπόννησο μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ πατέρα του, γιά νά βοηθήσει τόν ἀδελφό του, Θεόδωρο Β'. Ἔφθασε στήν Πελοπόννησο κατά τό φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους πού ἀναχώρησε ὁ Μανουήλ[336] καί ἔφυγε ἀπό τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν τό 1418[337]. Δέκα χρόνια ἀργότερα, κατά τήν ἐπιστροφή τοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τόν Μορέα στήν Κωνσταντινούπολη, χρησιμοποιήθηκε τό ἴδιο λιμάνι[338].

Τό 1437 ὁ Ἰωάννης ξεκίνησε μέ τή συνοδεία μικροῦ στόλου ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη γιά τή Δύση μέ σκοπό νά λάβει μέρος στή συζήτηση γιά τό θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καί νά ἐξασφαλίσει βοήθεια στόν ἀγώνα κατά τῶν Τούρκων. Μετά ἀπό δυό μέρες ἀνάπαυσης στήν Εὔβοια ὁ στόλος ξεκίνησε γιά τή Βενετία περιπλέοντας τήν Πελοπόννησο, τό πλοῖο ὅμως τοῦ αὐτοκράτορα ἀναγκάστηκε, λόγω θαλασσοταραχῆς, νά προσορμιστεῖ στό μικρό Γαϊδουρονήσι, κοντά στό Σούνιο. Ἀπό ἐκεῖ, ὅταν ὁ ἄνεμος κόπασε γιά λίγο, ὁ Ἰωάννης ἔφθασε ἄλλη μιά φορά στό λιμάνι τῶν Κεχριῶν καί ἀφοῦ διέτρεξε ἔφιππος τήν Πελοπόννησο καί συναντήθηκε μέ τά ἀδέρφια του, δεσπότες τοῦ Μορέως, ἔφθασε στό Ναβαρίνο, ὅπου τόν περίμενε ὁ στόλος πού εἶχε στό μεταξύ φθάσει, καί συνέχισαν ὅλοι μαζί τό ταξίδι πρός τή Βενετία[339].

Μετά τήν ἅλωση τοῦ Ἐξαμιλίου τείχους, τό 1446, ὁ σουλτάνος κατέσφαξε κοντά στίς Κεχριές τριακόσιους αἰχμαλώτους, πού συνέλαβε μέ δόλο. Τό 1458 ὁ Ματθαῖος Ἀσάνης χρησιμοποίησε τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν γιά τόν ἀνεφοδιασμό τῆς Κορίνθου. Στό ἴδιο λιμάνι προσορμίστηκε καί ὁ βενετικός στόλος, κατά τόν τουρκοβενετικό πόλεμο τοῦ 1463, συντονίζοντας τίς κινήσεις του μέ τόν βενετικό στρατό, ἀναγκάστηκε ὅμως σύντομα νά τό ἐγκαταλείψει, γιατί οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις τῶν Βενετῶν κατά τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπέτυχαν[340]. Στά ἑπόμενα χρόνια τό λιμάνι τῶν Κεχριῶν ἐξακολούθησε νά χρησιμοποιεῖται. Τό ἔτος 1480-81 προσορμίστηκε ἐκεῖ τουρκικός στόλος μέ σκοπό νά μεταφέρει κανόνια ἀπό τήν Κόρινθο[341]. Στούς ἑλληνικούς πορτολάνους συναντοῦμε τό λιμάνι μέ τόν τύπο "Κεχραίς"[342].

Ἡ ἐπιβίωση τοῦ ὀνόματος τῶν Κεχριῶν σέ μεσαιωνικά κείμενα, ἀπό τά ὁποῖα μερικά εἶναι λαϊκά, δείχνει ὅτι τό ὄνομα διατηρήθηκε ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους. Τοῦτο τονίζουν καί νεώτεροι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

περιηγητές πού ἐπισκέπτονται τά ἐρείπια τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ λιμανιοῦ[343]. Οἱ περισσότεροι ὅμως παλαιοί χάρτες κοντά στόν Ἰσθμό, ἀπό τό μέρος τοῦ Σαρωνικοῦ, ἀναγράφουν τό τοπωνύμιο "Sutica". Οἱ ὡς τώρα μελετητές τοποθετοῦσαν τό τοπωνύμιο αὐτό στήν περιοχή τοῦ Σοφικοῦ[344], πρόκειται ὅμως γιά τίς ἴδιες τίς Κεχριές. Πράγματι ἡ ἀνώνυμη χρονογραφία τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα "Περί τῶν Τούρκων σουλτάνων" ἀναγράφει τό τοπωνύμιο (Οὔτικα) ὡς ἄλλη ὀνομασία τῶν Κεχριῶν[345]. Ἐπίσης ὁ G. Albrizzi ἀργότερα ἀποκαλεῖ τίς Κεχριές μέ τό ὄνομα Sutica[346]. Δέν εἶναι γνωστό πότε ἐμφανίστηκε ἡ νέα αὐτή ὀνομασία, πρέπει ὅμως νά ὑπῆρξε πρίν ἔρθουν οἱ Φράγκοι, ἀφοῦ στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ ἔτους 1212, τό τελευταῖο ἀπό τά casali ὀνομάζεται "Saudyca", ὄνομα πού πρέπει νά συσχετίσουμε μέ τό Sutica. Πρέπει λοιπόν νά δεχτοῦμε πώς μιά ἐποχή τά δυό ὀνόματα συνυπῆρχαν καί ὅτι τελικά ἐπικράτησε τό ἀρχαῖο. Ἐπειδή τό ὄνομα Sutica μνημονεύται σέ λατινικές κυρίως πηγές, εἶναι πιθανό νά εἶχε καί προέλευση δυτική. Εἶναι γνωστό ὅτι τά ὀνόματα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ Φράγκοι γιά μερικές περιοχές διέφεραν σημαντικά ἀπό τά ἑλληνικά ὥστε νά εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανείς ὅτι πρόκειται γιά ἁπλή παραφθορά ντόπιων λέξεων (π.χ. Pedruia ἤ Pedrena= Πιάδα, Foica=Πολύφεγγος). Ὅπως εἶναι γνωστό, μέ τό ἴδιο ὄνομα (Utica) καλοῦσαν στά ἀρχαῖα χρόνια τήν Καρχηδόνα. Ἡ νεώτερη αὐτή ὀνομασία καλύπτει κατά τό μεγαλύτερο μέρος τό χρονικό διάστημα μετά τή νορμανδική ἐπιδρομή τοῦ 1147 καί πρίν τό ἔτος 1415, κατά τό ὁποῖο οἱ Κεχριές δέν ἐμφανίζονται στίς πηγές, καί φανερώνει ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ λιμανιοῦ ἦταν ἀδιάκοπη, σ' ὁλόκληρη τή μεσαιωνική ἐποχή.

Κ λ έ ν ν α. Στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' τοῦ ἔτους 1212 πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κορίνθου, τό ἕνατο ἀπό τά δεκατρία χωριά πού ἀποτελοῦσαν τό χῶρο τῆς ἄμεσης δικαιοδοσίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου ὀνομάζεται "Clenna". Ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε[347], πρόκειται γιά τό χωριό Κλένια, πού βρίσκεται νότια τῆς ἀρχαίας Τενέας, δυό περίπου χιλιόμετρα ΒΔ τοῦ στόμιου τῆς κλεισούρας τοῦ Ἁγιονορίου. Ἡ ἀκριβής θέση τοῦ μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ πρέπει νά ἦταν ἕνα περίπου χιλιόμετρο δυτικά τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ, στή θέση Ἅγιος Νικόλαος. Ἐκεῖ ὑπάρχουν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ίχνη θεμελίων, θραύσματα αγγείων και ο ομώνυμος σταυροειδής ναός του ΙΓ' αιώνα[348]. Οι τοιχογραφίες του ναού είναι πολύτιμες διαφέρουσες και σώζονται κυρίως στο ιερό. Στο τέμπλο υπάρχει νεώτερο στρώμα τοιχογραφιών πάνω από παλαιότερο, μεταβυζαντινής εποχής[349]. Δυστυχώς από την επιγραφή της αψίδας του ιεραού σώζονται λίγες μόνον λέξεις[350], σε καλύτερη όμως κατάσταση βρίσκεται μια ανιερωτήρια επιγραφή που έχει γραφεί στην κόγχη της προθέσεως[351]. Ως τα τέλη του ΙΖ' αιώνα δεν ξαναπαντούμε τον οικισμό στις πηγές[352]. Μοναδικό μνημείο από το μεσαιωνικό αυτό παραμένει ένας άλλος ναός, επίσης του Αγίου Νικολάου (σημερ. Άγιος Παντελεήμονας), που βρίσκεται νότια του προηγούμενου, σε ύψωμα του βουνού Νικήτσα. Σύμφωνα με επιγραφή που σώζεται ακέραια στο βόρειο τοίχο του ναού, η εκκλησία ανακαινίστηκε και τοιχογραφήθηκε το έτος 1593[353].

Ενδιαφέρουσα παρουσιάζει η πληροφορία του Leake που αποδίδει το όνομα "Κλένες" όχι στο χωριό που αναφέραμε, αλλά σε χωριουδάκι 4-5 σπιτιών που βρισκόταν στην κατωφέρεια του λόφου των αρχαίων Κλεωνών, όχι μακριά από το μεγαλύτερο χωριό Κουρτέσσα[354]. Για την Κλένια μιλάει στο μέρος που μνημονεύει την αρχαία Τενέα και την ονομάζει λανθασμένα Ktenia[355]. Αν η πληροφορία του Leake είναι σωστή, είναι πιθανό η Clenia της επιστολής του Ιννοκεντίου να βρισκόταν όχι στη σημερινή Κλένια αλλά στη θέση των αρχαίων Κλεωνών, όπου υπάρχουν και ερείπια μεσαιωνικής εκκλησίας (βασιλικής) χτισμένης πάνω σε θεμέλια αρχαίου ναού[356]. Εξ άλλου πολλοί πιστεύουν σήμερα ότι το όνομα Κλένια έχει σχέση με εκείνα των αρχαίων Κλεωνών[357]. Η πληροφορία όμως του Leake είναι μοναδική· κανείς άλλος δεν αναφέρει χωριό "Κλένες"[358]. Ο Dodwell, σύγχρονός του περιηγητής, αναφέρει μια τις Κλεωνές ότι "τώρα ονομάζονται Κουρτέσσα"[359], το όνομα δηλαδή του μεγάλου χωριού Κουρτέσσα, γνωστού από την Επανάσταση του 1821[360]. Σήμερα στην περιοχή το τοπωνύμιο Κλένες είναι άγνωστο και η τοποθεσία των Κλεωνών λέγεται από τους εκεί κατοίκους "Μαλυβωτή".

Κ λ η μ ε ν τ ί ν η. Μεσαιωνικό χωριό με 13 οικογένειες, που μνημονεύεται στο κατάστιχο Α' (σ. 172). Ίσως να πρόκειται για το Κλημέντε, χωριό που βρίσκεται βόρεια Ζήρειας, κοντά στο χωριό Καίσαρι (Βλ. παρακάτω σ. 229).

Κ λ ο κ ί ν α. Στήν ἱσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως[361] ὑπάρχει ἡ φράση "dongo de la cloquina". Πρόκειται γιά τόν δρόγγο[362], τήν περιοχή δηλ. τῆς Κλοκίνας. Τό ὄνομα Κλουκίνες (Κλουκινοχώρια), πού εἶναι σλαβικῆς προελεύσεως[363], εἶχαν ὡς τελευταῖα τά χωριά Σόλος, Μεσορούγγι καί Περιστέρα, τά ὁποῖα βρίσκονται βορειοδυτικά τῆς Φενεοῦ. Τό ὄνομα τῆς Κλοκίνας συναντᾶται ἐπίσης σέ ἔγγραφο τοῦ 1402 τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Οἱ Ἱππότες, ἀνάμεσα στά μέτρα πού πῆραν γιά νά ἀποκτήσουν τή συμπάθεια τοῦ πληθυσμοῦ, ἦταν καί ἡ παραχώρηση σέ κάποιον Manuel Enclava (Γλαβᾶ;) ἑνός σπίτιοῦ στήν περιοχή τῆς Κλοκίνας[363α]. Στίς πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς τό ὄνομα τῆς Κλοκίνας τό συναντοῦμε συχνά[364].

Κ ο ν τ ό σ τ α β λ ο ς. Στό κατάστιχο Α' (σ. 170) ἀναφέρεται χωριό Κοντόσταβλος μέ 15 σπίτια. Πρόκειται βέβαια γιά τό σημερινό ὁμώνυμο χωριό πού βρίσκεται δυτικά τῶν ἀρχαίων Κλεωνῶν καί νότια τοῦ βουνοῦ Φωκᾶ. Κοντόσταβλος ἦταν ἀξίωμα τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς πού τό συναντοῦμε μετά τήν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Φράγκους. Εἶχε διάφορες σημασίες, ἀλλά κυρίως δήλωνε στρατιωτική ἐνασχόληση. Μέ τόν καιρό κατάντησε νά γίνει ἐπώνυμο[365]. Σέ νεώτερα κείμενα ὁ Κοντόσταβλος μνημονεύεται σπάνια[366].

Κ ο ν τ ό σ τ α β λ ο ς. Μιά ἀπό τίς τέσσερις συνοικίες τῆς Κορίνθου, πού συναντοῦμε στό Κατάστιχο Α'(σ. 163-164).

Κ ό ρ ι ν θ ο ς. Παρακολουθήσαμε τίς τύχες τῆς Κορίνθου μέσα στά πλαίσια τοῦ γεωγραφικοῦ τμήματος τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε τό κέντρο σέ ὅλες τίς ἐποχές καί τοῦ ὁποίου ἡ ἱστορία ταυτίζεται σχεδόν πάντοτε μέ τή δική της ἱστορία. Ἐδῶ θά προσπαθήσουμε νά δώσουμε μιά σύντομη εἰκόνα τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου τῆς πόλης.

Μετά τήν καταστροφή τῆς Κορίνθου ἀπό τόν Μόμιο, ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ ἐπανίδρυσε τήν πόλη, πού ἔγινε κέντρο τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδας καί ἕδρα τοῦ ἀνθυπάτου. Ἡ νέα πόλη ἦταν καθαρά ρωμαϊκή μέ πολλούς Ἰταλούς καί Ἑβραίους ἀποίκους καί ἔλαβε νέο ὄνομα, πρός τιμήν τοῦ νέου οἰκιστῆ της (Laus Julia Corinthiensis)[367], ἐξελληνίστηκε ὅμως πολύ σύντομα. Ἄν κρίνουμε ἀ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πό τίς ἐπιγραφές, ὀρόσημο ἀποτελεῖ ἡ ἐποχή τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἀπό τή βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ καί ὕστερα οἱ ἑλληνικές ἐπιγραφές πληθαίνουν καί ξεπερνοῦν τίς λατινικές[368]. Ἡ ἐπίκαιρη θέση τῆς πόλης ἔγινε αἰτία νά ἀναπτυχθεῖ γρήγορα. Ἡ ἀνάπτυξή της συνεχίστηκε καί στούς ὑστερορωμαϊκούς χρόνους[369]. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ὀνομάζει τήν Κόρινθο "πρώτη" πόλη τῆς Ἑλλάδας[370]. Δέν ἔλειπαν ἀπό τήν πόλη ἡ πολυτέλεια, ἡ χλιδή καί τά θεάματα, πράγματα συνηθισμένα στά μεγάλα κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Ἰουλιανοῦ πού ἀπευθύνεται στούς Ἀργείους, μαθαίνουμε ὅτι οἱ Κορίνθιοι χρησιμοποιοῦσαν τά χρήματά τους ὄχι γιά χορηγίες γυμνικῶν ἤ μουσικῶν ἀγώνων ἀλλά γιά νά ἀγοράσουν ἄρκτους καί λεοπαρδάλεις "ἐπί τά κυνηγέσια τά πολλάκις ἐν τοῖς θεάτροις ἐπιτελούμενα"[371]. Σώθηκε ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπό λευκό μάρμαρο τοῦ Γ' αἰώνα μ.Χ., στήν ὁποία εἰκονίζεται μανομάχος πού κρατᾶ μαχαίρι. Ἀπό τήν ἐπιγραφή γίνεται φανερό ὅτι ἡ στήλη ἀφιερώθηκε ἀπό κάποιον "ἐπιστάτη" (=προϊστάμενος σχολῆς μονομάχων) σέ νεκρό μαθητή του[372].

Στήν πόλη τῆς Κορίνθου ἄκμαζε ἡ ἀρχαία ἐθνική θρησκεία καθώς καί ἡ λατρεία θεοτήτων αἰγυπτιακῆς προελεύσεως. Παράλληλα ὁ χριστιανισμός, μετά τήν ἔλευση τοῦ ἀποστόλου Παύλου, κέρδιζε συνεχῶς ἔδαφος[373]. Στήν ἐποχή τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπό τούς πιό ἐπιφανεῖς Κορίνθιους ἐθνικούς ἦταν ὁ φιλόσοφος Ἀριστοφάνης ὁ ὁποῖος εἶχε φοιτήσει στίς σχολές τῆς Ἀθήνας. Ὁ Ἀριστοφάνης συκοφαντήθηκε στήν πατρίδα του ἀπό κάποιον Εὐγένιο καί ἀναγκάστηκε νά καταφύγει στήν Ἀνατολή[374]. Ὁ Λιβάνιος γιά νά τόν βοηθήσει νά γυρίσει στήν πατρίδα του, ἔγραψε τόν "Ὑπέρ Ἀριστοφάνους" λόγο ὑπενθυμίζοντας στόν αὐτοκράτορα τήν ἐπιστολή πού ἔστειλε στούς Κορίνθιους, μετά τήν εὐνοϊκή στάση τῶν κατοίκων τῆς ἀπέναντι στόν καταδιωκόμενο πατέρα του. Ὁ Λιβάνιος περιλαμβάνει τόν πατέρα τοῦ Ἀριστοφάνη, Μένανδρο, ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού εἶχαν δεχθεῖ τόν πατέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ, Κωνστάντιο, γιατί ὁ Μένανδρος ἦταν ἀπό τούς πρώτους τῆς πόλης, πράγμα πού θά τοῦ ἐπέτρεπε νά παίρνει μέρος στό δημόσιο βίο[375], καί ἑπομένως νά συμβάλει στήν πρόθυμη ὑποδοχή τοῦ Κωνστάντιου.

Ὁ Ἀριστοφάνης, ὡς ἐκπρόσωπος μιᾶς μεγάλης οἰκογένειας τῆς Κορίνθου, πραγματοποίησε ἄριστες σπουδές. Εἶχε δασκάλους του τούς φιλοσόφους Ἱέριο καί Διογένη, πού ἦσαν ἀδελφοί τῆς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μητέρας του, καθώς καί τόν ἴδιο τόν πατέρα του[376]. Τόν Δ' αἰώνα δίδαξε στήν Κόρινθο καί ὁ Βιθυνός φιλόσοφος Ἰμέριος,[377] ὁ ὁποῖος σπούδασε στήν Ἀθήνα, ἦταν δάσκαλος τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί τοῦ Γρηγορίου Νανζιαζηνοῦ καί πέθανε στά τέλη τοῦ ἴδιου αἰώνα[378]. Στήν ἴδια πόλη διατηροῦνταν κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή, ἕνα κλασσικιστικό πνευματικό κλίμα, ὅπως φαίνεται ἀπό μερικές ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται στό μυθικό παρελθόν της καί εἶναι συνταγμένες σέ ἡρωϊκό μέτρο[379].

Ἡ γοτθική ἐπιδρομή τοῦ 396 ἔφερε στήν Κόρινθο μεγάλες καταστροφές. Τά ἐπιβλητικά ὅμως μνημεῖα πού ὑψώθηκαν τήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τήν ἐχθρική εἰσβολή, δείχνουν πώς ἡ πόλη σύντομα συνῆλθε καί ἐξακολούθησε νά εἶναι ἀπό τίς σημαντικές πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, μέ πολύ πληθυσμό. Ὁ Προκόπιος χαρακτηρίζει τήν Κόρινθο ὡς πόλη "πολυανθρωποτάτη ἐκ παλαιοῦ"[380]. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, μετά τή γοτθική ἐπιδρομή τοῦ 396 πρέπει νά κατασκευάστηκε καί τό μεσαιωνικό τεῖχος τῆς Κορίνθου. Τό τεῖχος, μολονότι ἐκάλυπτε τό 1/3 τοῦ χώρου πού περιέκλειε τό κλασσικό τεῖχος, εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπό τίς γνωστές ὑστερορωμαϊκές ὀχυρώσεις τῆς νότιας Ἑλλάδας. Ἕνας ἀπό τούς λόγους πού συνέβαλαν ὥστε τό τεῖχος νά καλύπτει ἕνα περιορισμένο μόνο χῶρο ἦταν ἡ εὐκολότερη προστασία του. Ἀπό ἀρχαιολογικά τεκμήρια συμπεραίνουμε ὅτι ἡ πόλη εἶχε ἐπεκταθεῖ καί ἔξω ἀπό τό τεῖχος. Ἔξω ἀπό τίς ὀχυρώσεις βρίσκονταν ἐπίσης καί τρεῖς ἀπό τίς βασιλικές τῆς Κορίνθου[381]. Μποροῦμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ὅτι στήν πρωτοβυζαντινή Κόρινθο ὑπῆρχε μεγάλη οἰκοδομική δραστηριότητα, μέ σπουδαιότερα ἔργα τούς παλαιοχριστιανικούς ναούς, πού δείχνουν μιά ἀναπτυγμένη ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική ἀπό τά μέσα τοῦ Ε' ὡς τά μέσα τοῦ ΣΤ' αἰώνα. Ἕνας μεγάλος ἀριθμός παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἀνασκάφηκε πράγματι στό ἔδαφός της[382]. Ἡ σημαντικότερη ἀπ' αὐτές, ἡ πεντάκλιτη βασιλική τοῦ Λεχαίου, ἔχει τίς μεγαλύτερες διαστάσεις ἀπ' ὅλες τίς βασιλικές πού ἀνασκάφηκαν στόν ἑλληνικό χῶρο. Τό μῆκος τοῦ συγκροτήματός της πλησιάζει τά 200 μέτρα. Στίς βασιλικές τῆς Κορίνθου "εἶναι ἐμφανεῖς οἱ χαρακτῆρες σχολῆς, μιᾶς "κορινθιακῆς" ἀρχιτεκτονικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία προϋποθέτει ὑψηλήν καλλιτεχνικήν παράδοσιν καί σταθεράν ἄσκησιν τῆς τέχνης"[383]. Εἶναι εὐνόητο ὅτι καί ἡ οἰκονομική ἄνθηση τῆς πόλης θά ἦταν ἀνάλογη. Σύμφωνα μέ τά πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πού ἔγιναν τελευταῖα, ἡ κεντρική ἀγορά τῆς Κορίνθου στήν πρωτοβυζαντινή περίοδο δέν εἶχε ὑποστεῖ μεγάλες μεταβολές, ἄν τή συγκρίνουμε μέ τήν ἀγορά τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἔχασε ὅμως τή μνημειώδη ὄψη τῆς προηγούμενης περιόδου. Ἔγιναν ἀρκετές ἀλλαγές, ἀπαραίτητες γιά τίς ἀνάγκες τῆς νέας θρησκείας καί ἡ διακόσμηση ἁπλουστεύτηκε καί συμμορφώθηκε μέ τά ἰδεώδη τοῦ χριστιανισμοῦ[384].

Στήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν διεισδύσεων ἡ κεντρική ἀγορά ἔχασε σε ὅση ἐπιβλητικότητα τῆς εἶχε ἀπομείνει ἀπό τήν πρωτοχριστιανική πόλη[385]. Τήν ἐποχή αὐτή, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ ζωτικότητα τῆς πόλης μειώθηκε σέ ὅλους τούς τομεῖς. Παρά τήν κατάσταση αὐτή, ἡ Κόρινθος ἐξακολούθησε νά ἐπιζεῖ καί νά ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ἐλάχιστα κέντρα τῆς Πελοποννήσου γιά τό ὁποῖο ἔχουμε σχετικά ἱκανοποιητικές γραπτές καί ἀρχαιολογικές μαρτυρίες, στή σκοτεινή αὐτή περίοδο. Εἶναι ὅμως βέβαιο πώς ὁ πληθυσμός ἀπαυρόταν γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα στόν Ἀκροκόρινθο καί δέν μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά μνημεῖα ἤ γιά ἀνεπτυγμένη οἰκονομική καί πνευματική ζωή.

Τόν ἕνατο αἰώνα ἡ πόλη ἐμφανίζεται μέ νέες δυνάμεις. Στίς ἀρχές κιόλας τοῦ ἴδιου αἰώνα ὀνομάζεται σέ πηγές τῆς ἐποχῆς "περιώνυμος"[386]. Ἀπό τή βασιλεία τοῦ Θεοφίλου κυκλοφορεῖ στήν Κόρινθο μεγάλος ἀριθμός νομισμάτων, σέ σύγκριση μέ ἄλλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ στό ἔδαφός της βρέθηκαν καί πολλές σφραγίδες· περισσότερες ἀπό κάθε ἄλλη πόλη τῆς Ἑλλάδας[387]. Παρατηρεῖται δραστηριότητα σέ πολλούς τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο ἀνθίζουν. Ἀνάμεσα στίς βιοτεχνίες ξεχωρίζουν ἡ κατεργασία τῆς μετάξης καί τοῦ γυαλιοῦ. Τά δυό λιμάνια τῆς πόλης διευκολύνουν τήν κίνηση τοῦ ἐμπορίου καί γίνονται ἡ κυριότερη αἰτία μεγάλης κυκλοφορίας τοῦ χρήματος. Συναλλαγές γίνονται βέβαια καί στήν πόλη τῆς Κορίνθου, πού ὀνομαζόταν χαρακτηριστικά "ἐμπόριον"[388]. Ἡ ὀνομασία αὐτή ἦταν συνηθισμένη στούς μέσους χρόνους καί χαρακτήριζε τό τμῆμα ἐκεῖνο τῆς πόλης ὅπου γινόταν τό ἐμπόριο (ἀγορά)[389].

Ἡ ἄνοδος τῆς μεσοβυζαντινῆς Κορίνθου εἶχε ὡς συνέπεια τήν καταστροφή τῶν μεγάλων μνημείων τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, γιατί τό ὑλικό τους χρησιμοποιήθηκε γιά τήν κατασκευή νέων οἰκοδομημάτων[390]. Σύμφωνα μέ τά πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, γίνεται φα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νερό ὅτι ζοῦσε στήν πόλη μιά κοινωνία πού αἰσθανόταν τήν ἀνάγκη νά μετασκευάσει παλιά κτίσματα, μολονότι ἀρχιτεκτονικῶς ὑστεροῦσε πολύ τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου[391]. Μερικά μέρη τῶν κλασσικῶν κτηρίων ἦταν ἀκόμη ὄρθια. Ἀπό τά κτήρια αὐτά τά περισσότερα καταστράφηκαν στά μέσα τοῦ ΙΒ' αἰώνα, προφανῶς ἀπό τούς Νορμανδούς, καί ξαναφτιάχτηκαν ἐπί τῆς ἐποχῆς τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ. Κύριο χαρακτηριστικό τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὅτι τά κτήρια ὑψώνονται τό ἕνα κοντά στό ἄλλο, χωρίς νά ἀφήνουν μεγάλους ἀνοιχτούς χώρους. Εἶναι, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, φτωχά καί δέν ὑπάρχουν μνημεῖα πρώτης ποιότητας. Τό μέρος ὅπου ἔγιναν ἀνασκαφές (ἡ κεντρική πλατεία καί ὁ χῶρος γύρω ἀπό αὐτήν) ἀποκαλύπτει ἕνα πλούσιο πολεοδομικό σχέδιο, ἀλλά δέν εἶναι σαφές, ἄν ἀντιπροσωπεύει "τίς ἀπαρχές μνημειώδους συλλήψεως ἤ τή φτωχή ἀντανάκλαση μιᾶς παλαιᾶς μνημειακῆς παραδόσεως[392]". Ὁ Δ. Πάλλας ἔχει τή γνώμη, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὅτι στούς μέσους χρόνους τό κέντρο τῆς πόλης δέν ἦταν στό μέρος τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς καί ὅτι ἡ κτηριακή δραστηριότητα τῆς μεσοβυζαντινῆς κορίνθου στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά θεωρηθεῖ μᾶλλον ὡς προέκταση τῆς ζωῆς τῆς πόλης πρός τήν περιοχή τῆς ἀγορᾶς. Καί κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας τό κέντρο τῆς πόλης δέν ἦταν στό μέρος αὐτό, ἀλλά ἀγατολικότερα[393].

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλης κατά τή μέση βυζαντινή περίοδο εἶχε εὐεργετικά ἀποτελέσματα καί στήν πνευματική ζωή της, μέ τήν παρουσία ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων, κυρίως ἱεραρχῶν. Οἱ γνωστότεροι ἀπ'αὐτούς εἶναι οἱ μητροπολίτες Παῦλος , Βασίλειος, Ἀθανάσιος καί κάποιος ἀνώνυμος[394]. Στά μέσα τοῦ ΙΒ' αἰώνα ἄκμασε ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Γρηγόριος Πάρδος, πού ἔγραψε φιλολογικά καί θεολογικά ἔργα[395]. Οἱ πηγές μᾶς πληροφοροῦν καί γιά τή λειτουργία "διδασκαλείου" στήν Κόρινθο, ὅπου φοίτησε ὁ ὅσιος Λουκᾶς, γιά λίγο ὅμως καιρό, γιατί βρῆκε τούς συμμαθητές του "ἀκοσμοῦντας... καί μαθήματα μέν κάλλιστα παραδεχομένους, οὐ καλάς δέ τάς ἑαυτῶν ψυχάς εἰς τήν τῶν τοιούτων ὑποδοχήν εὐτρεπίζοντας...[396]" Τήν ἐποχή αὐτή ἔζησε στήν πόλη ἕνας σοφός καί ἐνάρετος διδάσκαλος πού λεγόταν Θεοφύλακτος καί πού δίδασκε "τήν θύραθεν σοφίαν"[397]. Ἀπό πηγή τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ' αἰώνα μαθαίνουμε ὅτι στήν Κόρινθο ἐκτιμοῦσαν τήν καλλιγραφία[398]. Σέ λόγο ἐπίσης τοῦ Θεοδώρου Λάσκαρι ἀναφέρεται ὅτι ἡ Κόρινθος ἦταν γνωστή γιά τή μουσική της, ὅπως

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καί ἡ Θεσσαλία γιά τά ὑφαντά της, ἡ Νίκαια γιά τή φιλοσοφία καί ἡ Φιλαδέλφεια γιά τήν ὑποδηματοποιία της[399].

Πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ παρακμή τῆς πόλης δέν εἶναι γνωστό. Μέ τήν ἀνάδειξη τῆς Θήβας ὡς διοικητικοῦ κέντρου ἡ σπουδαιότητα τῆς Κορίνθου ἄρχισε νά μειώνεται, ὁλόκληρο ὅμως τόν ΙΑ' καί τουλάχιστο τό πρῶτο μισό τοῦ ΙΒ' αἰώνα, ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἀκμαία πόλη. Ἡ παρακμή της γίνεται φανερή μόνο στούς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας. Ὁ Scranton τοποθετεῖ τήν ἀρχή τῆς παρακμῆς τῆς πόλης στά 1082, ἔτος κατά τό ὁποῖο ἡ Βενετία ἔλαβε τήν ἄδεια ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνό νά ἐμπορεύεται ἐλεύθερα στά λιμάνια ὁρισμένων πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας[400]. Ὅπως εἶναι γνωστό, τό ἔτος 1198 ἀνανεώθηκαν τά προνόμια τῶν Βενετῶν καί ἡ Κόρινθος ἦταν ἀνάμεσα στά λιμάνια ἐκεῖνα στά ὁποῖα οἱ τελευταῖοι ἐμπορεύονταν ἐλεύθερα[401]. Δέ νομίζουμε πάντως ὅτι ἡ αἰτία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στό γεγονός αὐτό, ἀφοῦ καί ἄλλα λιμάνια πού ἀνοίχτηκαν στούς Βενετούς (π.χ. τό Ναύπλιο) ὄχι μόνο δέν ζημιώθηκαν, ἀλλά συνέχισαν νά ἀκμάζουν. Ἡ παρακμή τῆς πόλης πρέπει νά ἄρχισε σιγά-σιγά, ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς βαθμιαίας ἀχρηστεύσεως τοῦ διόλκου καί τῶν λιμανιῶν της, ἀλλά καί γιά ἄλλους λόγους. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ἴσως ὁ σημαντικότερος, ἦταν ἡ ἅλωση τοῦ 1147. Τό πλῆγμα ὑπῆρξε πολύ μεγάλο. Ἀπό ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς διαπιστώθηκαν, καθώς ἀναφέραμε, καταστροφές σέ πολλά κτήρια τῆς Κορίνθου, πού ἀποδίδονται στούς Νορμανδούς. Ὁ ἴδιος ὁ Χωνιάτης, πού περιγράφει τά πολεμικά γεγονότα τοῦ 1147, ἀναφέρεται ἔμμεσα στή μεγάλη λεηλασία τῆς πόλης, ὀνομάζοντας τά πλοῖα τῶν Νορμανδῶν μετά τήν ἀναχώρησή τους, ὄχι πειρατικά καράβια, ἀλλά "μυριοφόρους φορταγωγούς, πολλῶν καί καλῶν χρημάτων οὔσας ὑπερβριθεῖς"[402]. Ἀνάμεσα στούς αἰχμαλώτους ὑπῆρχαν πολλοί γνῶστες τῆς κατεργασίας τῆς μετάξης, οἱ ὁποῖοι δέν ἀνταλλάχτηκαν στίς μετέπειτα συνθῆκες. Τοῦτο εἶχε ὡς συνέπεια νά πληγεῖ ἡ οἰκονομία τῆς πόλης.

Ὁ Ἄραβας γεωγράφος Edrisi μνημονεύει τήν Κόρινθο ὡς πόλη μεγάλη καί πυκνοκατοικημένη[403]. Ὁ Edrisi ἐξέδωσε τό ἔργο του τό 1154, ἑπτά δηλ. χρόνια μετά τή νορμανδική ἐπιδρομή, δέ γνωρίζουμε ὅμως ἄν ἡ πηγή πού χρησιμοποίησε εἶχε ὑπόψη της τή λεηλασία τῆς Κορίνθου. Πιθανότερο εἶναι ἡ εἴδηση νά ἀφορᾶ τήν Κόρινθο πρίν ἀπό τήν καταστροφή. Λίγο ἀργότερα πέρασε ἀπό τήν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κόρινθο ὁ Ἑβραῖος Βενιαμίν ὁ ἐκ Τουδέλης, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τήν Κόρινθο ὡς σημαντική πόλη[404]. Στά τέλη τοῦ ΙΒ' αἰώνα τό κράτος μείωσε τούς φόρους πού πλήρωνε ἡ πόλη. Δέν εἶναι γνωστό ἄν τά εὐνοϊκά αὐτά μέτρα ἀπέβλεπαν στήν ἀνόρθωση μιᾶς πόλης τῆς ὁποίας τά ἔσοδα ἦταν περιορισμένα. Γνωρίζουμε μόνο ὅτι ἡ ἴδια μείωση φόρων ἀποφασίστηκε καί γιά τίς πόλεις Ἀθήνα καί Χαλκίδα[405].

Τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας, μέ τόν κατακερματισμό τῆς Ἑλλάδας σέ μικρά φραγικά κρατίδια, ἡ σημασία τῆς Κορίνθου (στίς λατινικές πηγές ὀνομάζεται συνήθως Charanto, Coranzo καί Chorante) μειώνεται ἀκόμη περισσότερο. Ἰδιαίτερα μετά τό 1311, ὅταν οἱ Καταλανοί κατέλαβαν τό δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν, ἡ περιοχή τοῦ Ἰσθμοῦ, ἀπό σημεῖο ἐπικοινωνίας ἔγινε σημεῖο διαχωρισμοῦ. Ἀντίθετα, ἀναπτύσσονται τά λιμάνια τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου (Πάτρα, Γλαρέντζα, Μεθώνη, Κορώνη), καθώς καί τό κοντινό Ναύπλιο. Παρ' ὅλα αὐτά ὁ Ἀκροκόρινθος ἐξακολούθησε νά εἶναι ἰσχυρό φρούριο πού τό διεκδικοῦσαν οἱ γύρω κυρίαρχοι. Ὡς τήν κατάληψη τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τούς Καταλανούς ἡ Κόρινθος ἦταν κέντρο συναντήσεως τῶν Φράγκων τῆς Ἑλλάδας. Ἔτσι, τό 1304 ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως Philippe de Savoie ὀργάνωσε στήν πόλη μεγάλους ἱππικούς ἀγῶνες πού συγκέντρωσαν τό ἄνθος τοῦ φραγκικοῦ ἱπποτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς[406].

Ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΔ' αἰώνα καί ὕστερα ἡ Κόρινθος ταυτίζεται ἐξολοκλήρου μέ τόν Ἀκροκόρινθο, γιατί ὁ πληθυσμός της ζήτησε ἄσυλο στό μεγάλο αὐτό φρούριο. Ὁ Ἰταλός νοτάριος Μαρτόνι δέν ἐκφράζεται κολακευτικά γιά τά τείχη τῆς πόλης[407], σέ ἀντίθεση μέ ὅλους τούς ἄλλους πού θαυμάζουν τή θέση καί τήν ὀχυρότητά της[408]. Ἡ πόλη βέβαια δέν ἐκάλυπτε ὁλόκληρη τήν κλεισμένη ἀπό τά τείχη ἐπιφάνεια. Ὁ Μαρτόνι γράφει ὅτι πολλά μέρη τῆς τειχισμένης πόλης ἦταν ἄδεια, καί ὑπολογίζει τά σπίτια της σέ 500. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός παρουσιάζει τήν Κόρινθο ὡς πόλη μέ πολλά σπίτια καί ναούς[409], ἀλλά δέν δίνει ἀκριβεῖς ἀριθμούς. Οἱ περιπέτειες πού ἀκολούθησαν μείωσαν περισσότερο τόν πληθυσμό της. Τό 1460 εἶχε 300 περίπου σπίτια, χωρισμένα σέ τέσσερις γειτονιές[410].

Δέν εἶναι ἀκριβῶς γνωστό πότε ἀνέβηκε ὁ πληθυσμός στόν Ἀκροκόρινθο. Ὁ Μαρτόνι, τό 1395, βρίσκει τήν πόλη νά ἔχει ἤδη μεταφερθεῖ στό φρούριο. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός ἀναφέρει τό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γεγονός ὡς πρόσφατο[411], στά μέσα ὅμως τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἕνα μέρος τουλάχιστο τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά εἶχε ἐγκατασταθεῖ στό φρούριο, γιατί ὁ ἐφημέριος τοῦ Suchen, Sudheim, πού πέρασε ἀπό τήν Κόρινθο τό 1350, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ πόλη ἦταν χτισμένη στήν κορυφή ἑνός βουνοῦ[412]. Φαίνεται πώς οἱ τουρκικές πειρατικές ἐπιδρομές πού ἐρήμωσαν τήν καστελλανία ἦταν ὁ κυριότερος λόγος πού ἀνάγκασε τόν πληθυσμό νά ἀποσυρθεῖ στό ἰσχυρό φρούριο. Ὁ πληθυσμός ἔμεινε ἐκεῖ ὁλόκληρο τόν ΙΕ' αἰώνα[413], καί καθώς φαίνεται ἀπό τίς πηγές, παρέμεινε στήν ἴδια θέση καί κατά τή διάρκεια τοῦ ἑπόμενου αἰώνα. Τό 1546 ὁ Γάλλος J. Chesneau βρίσκει τήν πόλη πάνω στό βουνό[414]. Οἱ ἑλληνικοί ἐπίσης πορτολάνοι ἀναφέρουν ὅτι ἡ Κόρινθος "στέκει ἀπάνω εἰς μία κορφή ψηλή"[415]. Τό ἴδιο ἀναφέρει καί ὁ περιηγητής Evliyà Tchelebi[416], πού πέρασε ἀπό τήν Κόρινθο τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΖ' αἰώνα, μέ τήν πρόσθετη ὅμως πληροφορία ὅτι ὑπάρχουν πολλά σπίτια καί στό χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ὁ Wheler ἀντίθετα, ἀναφέρει ὅτι οἱ κάτοικοι ἔμεναν στήν πόλη καί ὅτι στό φρούριο εἶχαν σπίτια γιά νά φυλάσσουν τά ἀγαθά τους ἀπό τίς συχνές ἐπιδρομές τῶν πειρατῶν. Καί στόν παραμικρό συναγερμό, γράφει. ἔτρεχαν στό κάστρο κουβαλώντας ὅ,τι προλάβαιναν νά πάρουν μαζί τους[417]. Φαίνεται λοιπόν ὅτι στό ΙΖ' αἰώνα ἐπικρατοῦσε μιά κατάσταση ἀβεβαιότητας. Ὁ πληθυσμός ζοῦσε στήν κάτω πόλη καί σέ περιόδους ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν ἀποσυρόταν στόν Ἀκροκόρινθο. Μιά κατάσταση πού μοιάζει μέ ἐκείνη τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς.

Στήν περιοχή πού βρίσκεται κοντά στήν Κόρινθο καί στήν πεδινή ἔκταση πού ἁπλώνεται δυτικά της ὑπῆρχαν, ὅπως εἶναι φυσικό, κυρίως στήν πρωτοβυζαντινή καί μεσαβυζαντινή περίοδο, ἀρκετοί οἰκισμοί. Δυστυχῶς οἱ πηγές δέν παραδίδουν τά ὀνόματά τους, μερικές ὅμως ἀπ' αὐτές μιλοῦν γιά "πολίχνια" καί "κωμοπόλεις" πού βρίσκονταν γύρω ἀπό τήν Κόρινθο ἤ στό δρόμο πρός τό Ξυλόκαστρο[418].

Κ ό ρ φ ο ς. Στά ἔγγραφα ἐσόδων τῆς καστελλανίας τοῦ Νικολάου Acciauoli, ὑπάρχει τοπωνύμιο Ghorfoy[419], πού ταυτίστηκε μέ τόν Κόρφο[420], τόν ἀνατολικότερο ἀπό τούς ὅρμους πού εἴδαμε νά ὑπάρχουν στή μικρή χερσόνησο τοῦ Σοφικοῦ. Χρησιμοποιεῖται ὡς λιμάνι τοῦ Σοφικοῦ γιά τήν ἐξαγωγή ρετσινιοῦ ἀπό τά πλούσια δάση τῆς περιοχῆς. Σήμερα στή θέση τοῦ ὅρμου ὑπάρχει μικρό χωριό. Τό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὄνομα τοῦ Κόρφου μνημονεύεται καί σέ πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς[421].

Κ ο ρ ώ ν η. Μεσαιωνική κώμη τῆς περιοχῆς Φενεοῦ - Ζήριας πού πρέπει νά βρισκόταν σέ ἀκμή στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα. Ἀναφέρεται ὡς ἐπισκοπή μέ τό σύνθετο ὄνομα Σαρσοκορώνη (Ταρσός + Κορώνη)[422].

Κ ο υ β α ρ ᾶ. Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς Βασιλικῶν πού συναντᾶται στό κατάστιχο Α' (σ. 168). Ἡ ἀκριβής θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μεσαιωνικό τοπωνύμιο μέ τό ἴδιο ὄνομα ὑπάρχει καί στήν Ἀττική[423].

Κ ο υ μ π ά κ ι. Χωριό τῆς Κορινθίας μέ 12 σπίτια, πού συναντοῦμε ἐπίσης στό Κατάστιχο Α' (σ. 173). Δέν εἶναι γνωστό ποῦ βρισκόταν.

Κ ο υ τ α λ ᾶ. Τοπωνύμιο στή θέση τοῦ σημερινοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ, τρία περίπου χιλιόμετρα δυτικά τοῦ Χιλιομοδίου, πού τό συναντοῦμε στό κατάστιχο Α'(σ. 171). Πρόκειται γιά ἀγροτική θέση πού ὀφείλει τό ὄνομά της στή μοναδική οἰκογένεια πού ἔμενε ἐκεῖ. Ὅπως φαίνεται, στήν ἴδια κατάσταση ἔμεινε ὥς τά νεώτερα χρόνια, γιατί δέν ἀναφέρεται στούς καταλόγους χωριῶν τῆς νεώτερης ἐποχῆς. Τό 1851 ἦταν ἕνας μικρός συνοικισμός[424].

Κ ρ ό μ ω ν Ἐ μ π ό ρ ι ο. Μνημονεύεται στόν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους. Ὁ Honigmann τό ταυτίζει μέ τήν Κρομμυώνα, ἀρχαία πόλη πού βρισκόταν κοντά στούς Ἁγίους Θεοδώρους.

Κ υ ρ ί λ λ α (Cyrilla). Τό πέμπτο ἀπό τά χωριά τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου, πού ἀνῆκαν στήν ἄμεση δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου[425]. Μνημονεύεται καί σέ πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας, ἀνάμεσα στά χωριά Βέλο - Στιμάγκα καί Κιάτο - Λαλιώτη[426]. Σήμερα τό ἴδιο ὄνομα ἔχει μικρό ποτάμι πού πηγάζει ἀπό τά βουνά τῆς Στιμάγκας καί ἐκβάλλει κοντά στό Κιάτο. Πρέπει νά βρισκόταν λοιπόν στό δυτικό μέρος τῆς εὔφορης κορινθιακῆς πεδιάδας ἤ στίς πλαγιές τῶν γύρω βουνῶν.

Λ α β ε ν ί κ ι α; (Lavenicia). Τό ὄγδοο ἀπό τά χωριά τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς. Ἴσως πρόκειται γιά τό σλαβικό ὄνομα Ραβέν-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δηγεῖ ἀπό τό Ναύπλιο στήν Ἐπίδαυρο ὑπάρχουν πολλές ὀχυρώσεις, ἀρχαίας ἐποχῆς. Οἱ πλευρές τοῦ φρουρίου, ἐκτός ἀπό μερικά τμήματα τῆς βορειοδυτικῆς, πού εἶναι ἀπότομη, ἔχουν διαδοχικές ὀχυρώσεις. Στόν χῶρο αὐτό βρέθηκαν θραύσματα πήλινων βυζαντινῶν πινακίων καί δύο φραγκικά νομίσματα[435].

Γιά πρώτη φορά τό φρούριο τοῦ Λιγουριοῦ μνημονεύεται στά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365[436], μαζί μέ τά φρούρια τῆς Πιάδας καί τοῦ Ἀγγελόκαστρου. Στό Λιγουριό συγκέντρωναν, καθώς φαίνεται, τά ἔσοδα πού προέρχονταν ἀπό τά προϊόντα τῆς περιοχῆς καί τῶν τριῶν παραπάνω φρουρίων. Στόν κατάλογο τοῦ 1377 τό Λιγουριό (castello de lo Ligorio), εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐννέα κάστρα τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου[437]. Τό φρούριο δέν ὑπάρχει στούς καταλόγους κάστρων τοῦ ΙΕ' αἰώνα, τό 1456 ὅμως τό βρίσκουμε ἀνάμεσα στά ἀργολικά φρούρια, τά ὁποῖα κάποιος Ἕλληνας ἄρχοντας (Ἰωάννης Spagnolo) πρότεινε νά δοθοῦν στή Βενετία[438]. Στίς πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς τό Λιγουριό μνημονεύεται συχνά[439]. Γύρω του σώζονται μερικές ἐκκλησίες μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, καί ὁ βυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη πού ἀναφέραμε παραπάνω. Νοτιοδυτικά τοῦ χωριοῦ ὑψώνεται ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου πού ἀνακαινίσθηκε τό ἔτος 1622[440] ἐνῶ βορειοδυτικά σέ τοῖχο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίνας ἔχει χαραχτεῖ μέ ἀκίδα ἡ χρονολογία 1703 ὡς ἔτος ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ[441].

Λ ο υ κ ᾶ. Χωριό τῆς περιοχῆς Κορίνθου μέ δέκα σπίτια, πού μνημονεύεται στό Κατάστιχο Α'(σ. 174). Δέν εἶναι γνωστή ἡ θέση του. Ὀνοματωνυμικό.

Λ υ κ ό β ρ υ σ η. Συνοικισμός ἑπτά σπιτιῶν πού μνημονεύεται στό ἴδιο Κατάστιχο (σ. 172). Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Μ ά ν ε σ ι. Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου πού μνημονεύεται ἐπίσης στό Κατάστιχο Α'(σ. 169). Δέν εἶναιγνωστό πού ἀκριβῶς βρισκόταν. Δέκα περίπου χιλιόμετρα βορειανατολικά τοῦ Ἄργους, ὑπάρχει σήμερα χωριό μέ τό ἴδιο ὄνομα, εἶναι ὅμως πολύ μακριά γιά νά ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γι' αὐτό. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀλβανική[442].

Μ ί γ γ ι ε ς. Θέση στά μεγάλα Δερβένια τοῦ μεσογειακοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπό τόν Ἰσθμό στή Στερεά Ἑλλάδα. Σέ νεώτε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρες πηγές ἀναφέρεται ὡς "Μίγες",κοντά στή γνωστή ἀπό τό 1821 θέση-"Ἀέρας"[443]. Στό μέρος αὐτό στρατοπεύδευσε τό 1446 ὁ σουλτάνος Μουράτ, πρίν ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἐξαμιλίου τείχους[444].

Μ π ά ρ δ ι. Συνοικισμός ἐννέα σπιτιῶν πού συναντοῦμε στό Κατάστιχο Α'(σ. 173). Τοποθεσία μέ τό ἴδιο ὄνομα ὑπάρχει σήμερα κοντά στό χωριό Ἅγιος Ἰωάννης. Ἡ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου εἶναι ἀλβανική[445]. Στήν Ἀργολίδα ὑπάρχει ὁμώνυμο χωριό μέ ἀλβανόφωνους κατοίκους[446].

Μ π ο υ ζ μ π ά ρ δ ι. (σημ. Βελανιδιές). Στό Κατάστιχο Α' ἐπίσης, (σ. 170), μετά τόν Κοντόσταβλο, ἀναγράφεται τό χωριό "Μπεζμπάρδι"[447]. Πρόκειται γιά τόν μικροσυνοικισμό Μπουζμπάρδι (σημ. Βελανιδιές), πού βρίσκεται βόρεια τοῦ Κοντόσταβλου,1500 περίπου μέτρα ἀνατολικά τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ Φωκᾶ[448]. Στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ σχηματίζεται ἐπίπεδο, μήκους ἑνός περίπου χιλιομέτρου, ὅπου ὑπάρχουν ἴχνη μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ. Ὁ οἰκισμός αὐτός προστατευόταν ἀπό τεῖχος, τοῦ ὁποίου τά ἐρείπια σώζονται σέ τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς καί μόνης βατῆς πλευρᾶς[449]. Στή νότια βραχώδη πλευρά τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ, μέσα σέ σπήλαιο, ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, παλαιό ἀσκητήριο[450]. Γύρω ἀπό τό σημεῖο αὐτό, σέ ἔδαφος ὁμαλότερο, ὑψώνονται πολλοί ἐρειπωμένοι τοῖχοι[451]. Τό Μπουζμπάρδι μνημονεύεται καί σέ πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς[452]. Τό ὄνομά του ὀφείλεται σέ ἐπώνυμο "Βιζβάρδης" καί εἶναι ἀλβανικῆς προελεύσεως[453].

Ξ ε ρ ο κ α σ τ έ λ λ ι. Στόν κατάλογο τοῦ 1377, ἀνάμεσα στά φρούρια τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου ἀναγράφεται καί τό φρούριο "Sorcastelli"[454]. Τό ἴδιο φρούριο τό συναντοῦμε καί στούς καταλόγους τοῦ 1450(Sero castrelle)[455], τοῦ 1467 (Sero Castelia)[456], καί τοῦ 1469 (Sero castellia)[457]. Πρόκειται γιά τό φρούριο πού βρίσκεται στή θέση Καζάρμα, στήν κορυφή δυσπρόσιτου λόφου, ἀριστερά τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπό τό Ναύπλιο στό Λιγουριό[458]. Οἱ μεσαιωνικές ὀχυρώσεις ἔχουν χτιστεῖ πάνω στά ἐπιβλητικά τείχη ἀρχαίου κάστρου, πού καλύπτει ἔκταση 4-5 στρεμμάτων καί πού εἶχε κυκλικούς πύργους.Τό βόρειο καί δυτικό μέρος τοῦ λόφου εἶναι ἀνοχύρωτα, γιατί τό ἔδαφος κατεβαίνει ἀπότομα. Στό ψηλότερο σημεῖο, πάνω στόν ἀρχαῖο κυκλικό πύργο, ἔχει χτι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στεῖ μεσαιωνικός πύργος πού σώζεται σέ σημαντικό ὕψος[459]. Τά ὑπολείμματα τοῦ μεσαιωνικοῦ τείχους διατηροῦνται ἀκόμη σέ μερικά σημεῖα τῶν τειχῶν. Ἡ ἐπιφάνεια πού κλείνεται ἀπό τά τείχη εἶναι γεμάτη ἀπό θεμέλια σπιτιῶν. Ἡ πύλη τοῦ κάστρου βρίσκεται στό νοτιοδυτικό μέρος[460].

Ξ ε ρ ο κ α σ τ έ λ λ ι Βασιλικῶν. Τοπωνύμιο πού μνημονεύεται στά ἔγγραφα τοῦ 1365, ὅπου ὁ φεουδάρχης Νικόλαος Acciaiuoli εἶχε γαῖες, τίς ὁποῖες ἐκμεταλλευόταν ἀπευθείας[461]. Διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι πρόκειται γιά τό προηγούμενο Ξεροκαστέλλι[462], ἐπειδή ὅμως ἡ θέση του στά ἔγγραφα βρίσκεται μέσα στήν περιοχή Βασιλικῶν, εἶναι πιθανότερο νά πρόκειται γιά τόν ὁμώνυμο λόφο πού βρίσκεται νότια τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σικυώνας[463].

Ξ ε ρ ο κ α σ τ ἐ λ λ ι ά. Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς Ἁγιονορίου, πού συναντοῦμε στό Κατάστιχο Α' (σ. 172). Πρόκειται ἴσως γιά τό φρούριο πού βρίσκεται στήν εἴσοδο τῆς κλεισούρας τοῦ Ἁγιονορίου (Καστράκι), τό ὁποῖο περιγράψαμε παραπάνω (σ. 143).

Ξ υ λ ό κ α σ τ ρ ο. Μεσαιωνικό κάστρο πού μνημονεύεται στούς καταλόγους τοῦ 1450 (Schilo castro)[464], τοῦ 1467 (Silo Castro)[465] καί τοῦ 1469 (Silocastro)[466]. Βρισκόταν κοντά στή σημερινή ὁμώνυμη κωμόπολη, ἀλλά δέ γνωρίζουμε τήν ἀκριβή του θέση[467]. Τό Ξυλόκαστρο ἀναγράφεται σέ παλιούς χάρτες, σέ καταλόγους καί σέ ἔργα πολλῶν περιηγητῶν[468].

Ὀ ξ ύ ὄ ρ ο ς. Βουνό κοντά στίς Κεχριές, ὅπου κατέφυγαν τριακόσιοι κάτοικοι, μετά τήν ἅλωση τοῦ Ἐξαμιλίου τείχους, τό ἔτος 1446. Ἐκεῖ κυκλώθηκαν ἀπό τούς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι τούς συνέλαβαν μέ ἀπάτη καί τούς ἔσφαξαν ὅλους[469]. Πρόκειται μᾶλλον γιά τά Ὄνεια ὄρη, τῶν ὁποίων οἱ ἀνατολικές κορυφές, κοντά στίς Κεχριές, ἀπολήγουν πράγματι σέ σχῆμα ὀξύ.

Π ε ν τ ε σ κ ο ύ φ ι (Μ ο ν τ ε σ κ ο υ β έ, M a l v i c i n o). Κατά τήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπό τούς Φράγκους, νοτιοδυτικά τοῦ φρουρίου, σέ μιά ἀπότομη κορυφή, πού σήμερα καλεῖται "Πεντεσκούφι", οἱ πολιορκητές ἔχτισαν ἕνα μικρό φρούριο μέ σκοπό τήν εὐκολότερη κατάληψη τοῦ Ἀκροκορίνθου[470].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τό φρούριο ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν πύργο, στό ψηλότερο σημεῖο, πού τόν περιβάλλει μικρή ζώνη τείχους[471]. Ἡ ἱσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ὀνομάζει τό μικρό αὐτό φρούριο "Malvezmo"[472]. Τό ὄνομα αὐτό ἔχει τήν ἴδια προέλευση μέ τόν τύπο "Malvicino" πού τόν συναντοῦμε στόν πίνακα κορινθιακῶν φρουρίων τοῦ ἔτους 1377[473]. Ἡ ὀνομασία Malvicino (=κακός γείτονας) δικαιολογεῖται ἀπό τό ρόλο πού προορίστηκε νά παίξει τό μικρό αὐτό φρούριο, ὡς ἀντίκαστρο τοῦ Ἀκροκορίνθου.

Ἡ ἑλληνική, ἡ γαλλική, καί ἡ ἰταλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοποθετοῦν τήν κατασκευή τοῦ φρουρίου, ὅπως καί τήν κατάληψη τῆς Κορίνθου, στήν ἐποχή τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου. Ἀντίθετα, ἡ ἱσπανική παραλλαγή ἀναφέρει ὅτι τό φρούριο χτίστηκε ἀπό τόν Ὄθωνα de la Roche, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Γοδεφρίδου Βιλεαρδουίνου· δίνει δηλ. τή σωστή χρονική περίοδο κατασκευῆς τοῦ φρουρίου, ἡ ὁποία συμφωνεῖ μέ τήν πληροφορία πού μᾶς παρέχει ὁ Χωνιάτης γιά τό ἴδιο θέμα[474], μέ τή διαφορά ὅτι ὁ τελευταῖος ἀναφέρει ὡς ἱδρυτή του τόν Βονιφάτιο Μομφερρατικό. Σχετικά μέ τό ὄνομα τοῦ κάστρου ἔχουν διατυπωθεῖ διαφορετικές ἀπόψεις[475]: θεωρεῖται φραγκικό ἤ ἑλληνικό.

Ἡ ἑλληνική καί γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ μιλοῦν καί γιά δεύτερο ἀντίκαστρο πού χτίστηκε βόρεια τοῦ Ἀκροκορίνθου, στήν ἀντίθετη πλευρά ἀπό ἐκείνη ὅπου χτίστηκε τό Πεντεσκούφι[476]. Ἡ ὕπαρξη ἰχνῶν μεσαιωνικοῦ τείχους στήν κορυφή λόφου, πού βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Ἀκροκορίνθου καί ἡ τοποθέτηση τοῦ "Μοντεσκούβε" (Πεντεσκούφι) ἀπό τό Χρονικό τοῦ Μορέως νότια τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἐνῶ στήν πραγματικότητα βρίσκεται νοτιοδυτικά, ὁδήγησαν τόν A. Bon[477] στήν ὑπόθεση ὅτι τό δεύτερο κάστρο πρέπει νά εἶχε χτιστεῖ στόν ἀνατολικό αὐτό λόφο, ὁ ὁποῖος ὑψώνεται σέ σχεδόν διαμετρικά ἀντίθετη θέση σέ σχέση μέ τό Πεντεσκούφι.

Π ε ρ α χ ώ ρ α. Στήν ἀρχή τοῦ ΙΔ' αἰώνα ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως, Philippe de Savoie, παραχώρησε σέ κάποιον Φράγκο εὐγενή γαῖες στήν τοποθεσία "Peragora"[478]. Πρόκειται γιά τή σημερινή Περαχώρα, χωριό πού ἦταν ὥς τελευταῖα τό κέντρο τῆς μικρῆς χερσονήσου τοῦ Λουτρακίου, τῆς ἀρχαίας Περαίας, πού καταλήγει στό Ἡραῖο[479]. Βρίσκεται στό ἐσωτερικό τῆς χερσονήσου, στή θέση τοῦ ἀρχαίου Πειραίου, ὅπου μποροῦσαν νά καταφεύγουν οἱ παρα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λιακοί πληθυσμοί στίς δύσκολες στιγμές πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τά βυζαντινά μνημεῖα τοῦ ΙΒ' καί ΙΓ' αἰώνα τῆς μικρῆς χερσονήσου σώζονται σχεδόν ὅλα στήν παραλιακή περιοχή, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὡς τότε ὁ πληθυσμός της δέν εἶχε ἐγκαταλείψει τά παράλια. Εἶναι βυζαντινό τοπωνύμιο, συνώνυμο σημασιολογικά πρός τό ἀρχαῖο Περαία, ἀπό τό ὁποῖο δέν ἀποκλείεται νά προέρχεται[480].

Π ε τ ρ ί κ ι α; (Petricia). Ἕνα ἀπό τά χωριά πού ἀνῆκαν στήν ἄμεση δικαιοδοσία τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου τῆς Κορίνθου, ὅπως φαίνεται ἀπό τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς πού τοῦ ἔστειλε ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ', τό ἔτος 1212[481]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Π έ τ ρ ο Χ α ϊ κ ά λ. Τουρκικό(;) τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς Ἁγίου Βασιλείου, πού συναντοῦμε στό Κατάστιχο Α'(σ. 169). Ἡ ἀκριβής θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Π ι ά δ α. Στό βόρειο μέρος τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Πιάδα (Νέα Ἐπίδαυρος) σώζονται τά ἐρείπια μεσαιωνικοῦ φρουρίου. Τό σημερινό χωριό, πού ἔχει διατηρήσει ὡς ἕνα σημεῖο τό μεσαιωνικό του χρῶμα, βρίσκεται σφηνωμένο ἀνάμεσα στό βουνό πού τό κλείνει ἀπό νότια καί στό βραχῶδες ὕψωμα, πάνω στό ὁποῖο χτίστηκε τό φρούριο. Τό ὕψωμα εἶναι μακρόστενο καί φυσικά ὀχυρό. Ὑψώνεται ἀπότομα ἀπ' ὅλες τίς πλευρές καί περισσότερο ἀπό τή βόρεια, ὅπου δέν ὑπάρχουν ὀχυρώσεις, γιατί τό μεγάλο ὕψος τίς καθιστᾶ περιττές. Τό μοναδικό σημεῖο ἀπ' ὅπου μπορεῖ κανείς νά πλησιάσει τό φρούριο βρίσκεται στή νότια πλευρά. Στό σημεῖο αὐτό τά σπίτια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ εἶναι χτισμένα ὡς τήν κορυφή τοῦ βραχώδους ὑψώματος καί χωρίζουν τό ὕψωμα σέ δύο μέρη· τό δυτικό τμῆμα, ὅπου ἔχει χτιστεῖ τό φρούριο[482], καί τό ἀνατολικό πού εἶναι μικρότερο, καί χαμηλότερο. Στήν ἄκρη τοῦ χωριοῦ σώζεται ὡς σήμερα μεγάλος φραγκικός πύργος, σέ σημαντικό ὕψος (πλευρά 7,50 μ.)[483].

Στά τέλη τοῦ ΙΓ' αἰώνα ἡ οἰκογένεια τῶν Ghisi ἀπέκτησε τήν Πιάδα μετά ἀπό γάμο τοῦ Νικολάου Ghisi μέ τή Βαρθολομαία Chaudron[484]. Πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ ἑπόμενου αἰώνα ἡ Πιάδα περιῆλθε στά χέρια τοῦ Νικολάου Acciaiuoli[485], ἐνῶ λίγα χρόνια ἀργότερα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παραχωρήθηκε στόν ἴδιο ὁλόκληρη ἡ καστελλανία τῆς Κορίνθου. Ἔτσι, στά ἔγγραφα ἐσόδων τῆς καστελλανίας, τοῦ ἔτους 1365, συναντοῦμε τήν Πιάδα (Piada, Piata), μαζί μέ τά κοντινά της φρούρια Λιγουριό καί Ἀγγελόκαστρο[486]. Ἐπίσης στόν κατάλογο τοῦ 1377 τό φρούριο τῆς Πιάδας (castello de Pyegata) περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στά ἐννέα κάστρα τῆς καστελλανίας[487]. Δέν εἶναι γνωστό ἄν ὁ δεσπότης τοῦ Μορέως, Θεόδωρος, ὁ ὁποῖος τό 1395 ἔγινε κύριος τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου, κυρίευσε ἀνάμεσα στά φρούρια τῆς περιοχῆς καί ἐκεῖνο τῆς Πιάδας, γιατί τόν ΙΕ' αἰώνα τό φρούριο αὐτό βρισκόταν στά χέρια τῆς καταλανικῆς οἰκογένειας τῶν Caopena, μαζί μέ τή γειτονική Αἴγινα. Σέ ἔγγραφο τοῦ 1409 ὁ καταλανός βαρῶνος Don Alioto de Caopena ἀποκαλεῖται κύριος τῆς Αἴγινας καί τῆς Πιάδας. Ἀργότερα μαρτυρεῖται ὡς κύριος τῆς Πιάδας ὁ Arnau de Caopena[488], στόν ὁποῖο ἴσως ὀφείλεται καί τό ὄνομα τῆς ἀνατολικῆς κορυφῆς τοῦ Ἀραχναίου (Ἀρνᾶς). Τέλος, τό φρούριο τῆς Πιάδας ἀναγράφεται στούς βενετικούς καταλόγους τῶν ἐτῶν 1450[489], καί 1463[490]. Ἡ ὕπαρξή του στόν τελευταῖο κατάλογο δείχνει ὅτι κατά τόν Α' τουρκοβενετικό πόλεμο βρισκόταν σέ ἑνετικά χέρια.

Ἴσως ἀπό τήν Πιάδα καταγόταν ὁ Ἰωάννης Γεμιστός, γραμματέας στήν ἰταλική πόλη Ἀγκώνα, ὁ ὁποῖος τό 1516 ἔστειλε στόν πάπα Λέοντα Ι' λατινικό ποίημα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του. Σ' ἕνα στίχο τοῦ ποιήματός του, ὀνομάζει ὡς πατρίδα του τήν Ἐπίδαυρο[491]. Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά πρόκειται γιά τή Μονεμβασία, ἀρχαία Ἐπίδαυρο Λιμηρά. Στό τελευταῖο φύλλο τοῦ κώδικα 32 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς πόλεως τῆς Γενεύης, πού περιέχει ἔργα τοῦ ἁγίου Μαξίμου καί γράφτηκε τόν ΙΕ' αἰώνα, ὑπάρχει τό ἑξῆς σημείωμα; + εἰς δόξαν τοῦ μονογενοῦς σου υἱοῦ ἀμήν. ἐτελειώθη τό παρόν βιβλίον διά χειρός ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καί ἁμαρτολοῦ Ἰωάννου ἱερέως τοῦ προτοπαπά τῆς Πεδιάδος[492]... . Τό ὄνομα "Πεδιάδα" εἶναι ἑλληνικότερος τύπος τῆς Πιάδας—ὄνομα πού κατά πάσα πιθανότητα εἶναι ἰταλικῆς προελεύσεως[493]— καί προῆλθε ἀπό παρετυμολογία. Τή νεώτερη ἐποχή ἡ γνωστή ἐπισκοπή Δαμαλᾶ ἀναφέρεται καί μέ τό ὄνομα τῆς Πεδιάδας. Μέ τή σύνθετη αὐτή ὀνομασία (Δαμαλῶν καί Πεδιάδος) τή βρίσκουμε σέ τακτικά τοῦ ΙΕ' αἰώνα καί ἀργότερα[494]. Σέ δυτικούς πορτολάνους ἡ Πιάδα συναντᾶ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ται μέ τά ὀνόματα Preduia, Pedruia, Predena, Pednera, ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τοῦ ΙΔ' αἰώνα[495]. Ἀντίθετα στούς ἑλληνικούς πορτολάνους ἀναγράφεται τό ὄνομα Πιάδα[496]. Τέλος, σέ βενετικά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας μνημονεύεται ὡς Πεδιάδα καί Πιάδα[497]. Στά νεώτερα χρόνια ἡ Πιάδα ἦταν κεφαλοχώρι τῆς περιοχῆς καί τό 1821 ἔγινε ἐκεῖ ἡ πρώτη Ἐθνική Συνέλευση. Στό φρούριο τῆς Πιάδας καί στή γύρω περιοχή σώζονται ἀρκετοί μεταβυζαντινοί ναοί, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους εἶναι ἐρειπωμένοι. Στήν ἄκρη τοῦ φρουρίου ὑψώνεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης, στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντοιχισμένο φραγκικό οἰκόσημο. Πάνω ἀπό τή μεσαία πύλη ὑπάρχει ἐπιγραφή, μέ χρονολογία 1710[498]. Μέσα στό φρούριο ὑπάρχουν ἐπίσης ἄλλοι δύό ἐρειπωμένοι ναοί καί στήν ἀνατολική πλευρά του ὁ ναός τῆς Θεοτόκου ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή πού βρίσκεται πάνω ἀπό τήν Ὡραία Πύλη, τοιχογραφήθηκε τό ἔτος 1551[499]. Δυό ἄλλες ἐκκλησίες βρίσκονται ἔξω ἀπό τό χωριό· ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἀνατολικά καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος βορειοδυτικά, κοντά στή Μονή τῶν Ταξιαρχῶν. Ὁ πρῶτος οἰκοδομήθηκε καί ἱστορήθηκε τό ἔτος 1577 ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀνακαινίσθηκε καί ἱστορήθηκε λίγο ἀργότερα (ἔτος 1595)[500].

Π λ α γ ί α (Πύργος). Στό Βίο τοῦ Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε μνημονεύεται κώμη, "Πλαγία", πού τοποθετεῖται κοντά στήν Κόρινθο[501]. Ἡ κώμη ἀναφέρεται ὡς πατρίδα κάποιου δαιμονιζόμενου πού βρισκόταν σέ κακή κατάσταση καί θεραπεύθηκε, ὅταν πλησίασε τή λάρνακα τοῦ ἁγίου καί ἀλείφθηκε μέ τό "θεῖον μῦρον" πού ἀνάβλυζε ἀπ' αὐτή. Ἡ κώμη συνδέθηκε μέ τό "Πλάγιον κακόν", πού μνημονεύει ὁ Ψευδοφραντζής[502], τίς ἀρχαῖες δηλ. Σκιρωνίδες Πέτρες (σημερ. Κακιά Σκάλα), πού ὑψώνονται κατά μῆκος τῆς παραλίας τοῦ Σαρωνικοῦ, δυτικά τῶν Μεγάρων[503]. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά κώμη καί ὄχι γιά ἐπικίνδυνη διάβαση. Νομίζουμε ὅτι πρέπει νά συνδέσουμε τήν κώμη Πλαγία μέ τό χωριό "Palagia", πού ἀναφέρει ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ', τρίτο κατά σειρά, στήν ἐπιστολή τοῦ ἔτους 1212 πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο[504]. Στά σχόλια τῶν Γεωγραφικῶν τοῦ Στράβωνος ὁ Ἀδάμ. Κοραῆς συνδέει τήν παραπάνω κώμη (Palagia) μέ τό Λέχαιο. Ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τό Λέχαιο ἀποκαλεῖται Πύργος Βαλάγα ἤ Μπαλάγα (Tour Balaga)[505]. Τήν τελευταία σύνθετη ὀνομασία τή συναντήσαμε καί στούς ἑλληνικούς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πορτολάνους ὡς θέση, πράγματι, τοῦ Λεχαίου. Τό τοπωνύμιο Palaga ἀναγράφεται ἐπίσης σέ μερικούς παλαιούς χάρτες στήν ἴδια θέση[506].

Στά ἔγγραφα ἐσόδων τοῦ Νικολάου Acciaiuoli πού ἀφοροῦν τήν καστελλανία τῆς Κορίνθου, ἀναφέρεται συχνά τοπωνύμιο Torre (Πύργος)[507], συνήθως μαζί μέ τήν Κόρινθο καί τά Βασιλικά, πράγμα πού σημαίνει ὅτι βρισκόταν κοντά τους. Διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι μέ τή λέξη Torre ἐννοεῖται τό μικρό φρούριο Πεντεσκούφι (Montescouvé), πού εἴδαμε ὅτι κατασκεύασαν οἱ Φράγκοι, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τόν Ἀκροκόρινθο[508]. Τό Πεντεσκούφι εἶναι, πράγματι, τό μόνο ἀπό τά κορινθιακά φρούρια τοῦ πίνακα τοῦ ἔτους 1377 πού δέν ἀναφέρεται μέ τό ὄνομά του στά ἔγγραφα τοῦ 1365, σέ καμιά ὅμως ἄλλη μεσαιωνική πηγή τό Πεντεσκούφι δέν ὀνομάζεται Πύργος. Π.χ. τό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀναφέρει ὅτι οἱ Φράγκοι ἔχτισαν γιά τήν ἅλωση τοῦ Ἀκροκορίνθου φρούρια καί ὄχι πύργο. Ὁ Χωνιάτης ἐπίσης ὀνομάζει τό ἴδιο ὀχυρό "φρούριο". Στόν κατάλογο τοῦ 1377, πού εἶναι λίγα χρόνια νεώτερος ἀπό τά φορολογικά ἔγγραφα τῆς καστελλανίας, τό Πεντεσκούφι ἀναγράφεται πάλι ὡς φρούριο καί ὄχι ὡς Πύργος[509]. Πρέπει λοιπόν νά τό ἀναζητήσουμε ἀλλοῦ.

Ἀναφέραμε παραπάνω ὅτι τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου ὀνομαζόταν κάποτε "Πύργος Μπαλάγα", ὀνομασία πού συναντήσαμε γιά πρώτη φορά στούς ἑλληνικούς πορτολάνους. Εἶναι λοιπόν πιθανότερο τό τοπωνύμιο Torre νά ἀνήκει στό Λέχαιο καί ὄχι στό Πεντεσκούφι. Ἡ συνήθεια νά προστατεύει πύργος ἕνα λιμάνι δέν ἦταν σπάνια. Ὡς σήμερα ἀκόμη πύργοι προστατεύουν πολλούς ἀρσανάδες Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἕνας τέτοιος, φραγκικός, μᾶλλον, πύργος, πού σωζόταν τουλάχιστο ὡς τήν ἀρχή τοῦ ΙΖ' αἰώνα[510], προστάτευε καί τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου. Ὡς σήμερα στόν ἀνατολικό ἀμμόλοφο, πάνω ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ, ὑπάρχουν ἴχνη μεσαιωνικοῦ πύργου[511]. Ὁρισμένοι ἐπίσης χάρτες ἀναγράφουν στή θέση τοῦ Λεχαίου τό τοπωνύμιο "Torre"[512]. Φαίνεται λοιπόν πώς στή μέση βυζαντινή περίοδο τό Λέχαιο πῆρε τό ὄνομα "Πλαγία" (Palagia) καί ἀργότερα τό ὄνομα "Πύργος", ἀπό τήν ὕπαρξη ἑνός πραγματικοῦ πύργου, δίπλα στό λιμάνι. Πιθανότερο εἶναι τό δεύτερο αὐτό ὄνομα νά ἐπικράτησε τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας. Τό πρῶτο ὅμως ὄνομα, ἔστω καί ἀλλοιωμένο, δέν ξεχάστηκε, καί τελικά ἑνώθηκαν καί τά δυό σέ ἕνα (Πύργος Μπαλάγα). Στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας τό Λέχαι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ο συναντᾶται σέ κείμενα τῆς ἐποχῆς μέ διαφορετικό ὄνομα, "Διαβατίκι"[513], πού ἔχει σχέση μέ τή μεσαιωνική κίνηση τοῦ λιμανιοῦ. Ὁ οἰκισμός τοῦ λιμανιοῦ πρέπει νά ἐπέζησε ὁλόκληρη τή μεσοβυζαντινή ἐποχή - στό Βίο τοῦ Νίκωνα ἡ Πλαγία ὀνομάζεται κώμη - καί ὥς τά πρῶτα χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας. Στό ΙΔ' αἰώνα ὁ πληθυσμός πιθανότατα ἀκολούθησε τούς κατοίκους τῆς Κορίνθου στόν Ἀκροκόρινθο. Στά νεώτερα χρόνια δέν ὑπῆρχε ἐκεῖ οἰκισμός. Οἱ περιηγητές ἀναφέρουν μόνο ἀποθῆκες γιά τό φόρτωμα τῶν πλοίων[514].

Π ο λ ύ φ ε γ γ ο ς. Μεσαιωνική ὀνομασία τοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε λεπτομερειακά παραπάνω (σ. 156 κ.ἑ.). Τό συναντοῦμε στή γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, στόν κατάλογο φρουρίων τοῦ ἔτους 1377 καί στούς πίνακες τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ. Τό ὄνομα τοῦ Πολυφέγγους συνδέεται ἐπίσης μέ μιά ἀπό τίς ἐπισκοπές τῆς Κορίνθου τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τό ὄνομά του ἴσως συνδέεται μέ τά μοναστικά ἱδρύματα πού βρίσκονταν στήν κορυφή του. Πολύφεγγος εἶναι μεταγενέστερος καί μεσαιωνικός τύπος τοῦ Πολυφέγγης καί σημαίνει αὐτόν πού φέγγει λαμπρά[515]. Γιά τόν μεσαιωνικό Πολύφεγγο πρέπει νά ἴσχυε ἡ μεταφορική σημασία τοῦ ἐπιθέτου, κάτι ἀντίστοιχο δηλ. μέ τό "ἅγιο Ὄρος".

Π ό ρ α ς ;(Poras). Οἰκισμός πού ἀναφέρεται ἀπό τόν περιηγητή Édrisi, μεταξύ Κορίνθου καί Djentina[516]. Ἄν ἀληθεύει ἡ ταύτιση τῆς Djentina μέ τή Ζεμενά, πού προτείναμε παραπάνω, τότε ἡ θέση του θά ἦταν μεταξύ Κορίνθου καί Ξυλοκάστρου.

Π ρ α σ τ ό ς; (Prastai), Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς Βασιλικῶν πού μνημονεύεται στά ἔγγραφα ἐσόδων τῆς καστελλανίας, τοῦ ἔτους 1365[517]. Ἡ ἀκριβής θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Π ύ ρ γ ο ς (Torre). Ὀνομασία τοῦ Λεχαίου στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, γιά τήν ὁποία ἔγινε λεπτομερειακά λόγος παραπάνω, Μνημονεύεται στά ἔγγραφα τοῦ 1365, στούς ἑλληνικούς πορτολάνους καί σέ κείμενα νεώτερης ἐποχῆς.

Ρ ο ύ π ε λ η. Φρούριο πού πολιόρκησαν καί κατέλαβαν οἱ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τοῦρκοι κατά τήν ἐκστρατεία τοῦ 1458. Οἱ κάτοικοι παρέδωσαν τό φρούριο στό σουλτάνο, μετά ἀπό διήμερη πολιορκία, πού στοίχισε στούς Τούρκους πολλούς νεκρούς[518]. Τό φρούριο τῆς Ρούπελης μνημονεύεται ἐπίσης στόν κατάλογο τοῦ 1463, ἀνάμεσα στά φρούρια πού κατεῖχαν οἱ Βενετοί[519]. Ὁ Χαλκοκονδύλης τοποθετεῖ τή Ρούπελη στή Φλειασία, ἡ ἄφιξη ὅμως τοῦ Μωάμεθ στήν Ἀρκαδία καί μάλιστα στήν περιοχή τῆς Τεγέας, ὅπου βρισκόταν τό φρούριο Ruballo (Ρούβαλι, σημ. Νέα Χώρα)[520], πού μοιάζει φωνητικά μέ τή Ρούπελη, ἡ ταύτιση ἀπό πολλούς μελετητές τῆς Ἀκριβῆς (κάστρο πού κυριεύθηκε πρίν τή Ρούπελη) μέ τήν Ἄκοβα Ἀρκαδίας καί τέλος ἡ ταύτιση ἀπό τόν Τοῦρκο ἱστορικό Σεαδδεδίν τῆς Ἄκοβας μέ τήν ἴδια τή Ρούπελη[521], καθιστοῦν προβληματική τή θέση τῆς τελευταίας[522]. Πρέπει λοιπόν νά καταφύγουμε καί σέ ἄλλες νεώτερες πηγές, γιά νά ἐλέγξουμε τήν πληροφορία τοῦ Χαλκοκονδύλη. Ὁ G. Albrizzi, ἀργότερα, τοποθετεῖ τήν Ρούπελη ὄχι στήν Ἀρκαδία, ἀλλά στήν περιοχή τῶν Βασιλικῶν (Σικυῶνος)[523], δηλαδή σέ ἔδαφος γειτονικό τοῦ Φλιοῦντος. Στόν κατάλογο ἐπίσης τοῦ Alberghetti ἕνα ἀπό τά χωριά τῆς Κορίνθου ὀνομάζεται "Petri Roumeliotti"[524]. Πρόκειται γιά τό σημερινό χωριό Πετρί, πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση ΒΔ τοῦ Πολυφέγγους. Ἄν τό ὄνομα "Roumeliotti" ἔχει σχέση μέ τή Ρούπελη (Ρούμπελη, Ρούμπολη), τότε πρέπει τό φρούριο νά βρισκόταν στή θέση αὐτή. Ὅσοι παλαιοί χάρτες ἀναγράφουν τήν Ρούπελη (Rubogli)τήν τοποθετοῦν ἐπίσης ΒΔ τοῦ Πολυφέγγους[525]. Ἡ θέση της στόν κατάλογο τοῦ 1463, μετά τό φρούριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Πολυφέγγους), δείχνει ἴσως ὅτι τά δυό φρούρια βρίσκονταν κοντά. Πρέπει λοιπόν νά θεωρήσουμε βέβαιο πώς τό φρούριο αὐτό βρισκόταν στήν περιοχή τοῦ Πολυφέγγους, ἤ τουλάχιστο στό γειτονικό χῶρο καί ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης τό τοποθετεῖ σωστά. Ὅπως φαίνεται, ὁ Βυζαντινός ἱστορικός γνώριζε καλά τήν τοπογραφία τῆς περιοχῆς. Ἔτσι, δικαιολογεῖται γιατί καί οἱ Ἀλβανοί κατέφυγαν ἀπό τόν Ταρσό στή Ρούπελη, ὅταν ὁ πρῶτος ἔπεσε στά χέρια τῶν Τούρκων[526]. Ἄν ἡ Ρούπελη βρισκόταν κοντά στά ἀρκαδικά φρούρια πού ἀναφέραμε παραπάνω, θά ἦταν πολύ μακριά γιά νά καταφύγουν ἐκεῖ.

Σ α ρ α κ ί ν η. Μικροσυνοικισμός τῆς περιοχῆς μέ ἕξι σπίτια, πού μνημονεύεται στό κατάστιχο Α'(σ. 174). Ἡ θέση του δέν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εἶναι γνωστή. Εἶναι πιθανό τό ὄνομά του νά ἔχει σχέση μέ τούς Σαρακηνούς[527] καί νά βρισκόταν ἐπομένως κοντά στή θάλασσα.

Σ α ρ μ ά ν; (Sarman). Ἕνα ἀπό τά 13 χωριά τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκέντίου Γ'. Στό χάρτη τοῦ Batista Agnese ἀναγράφεται φρούριο Sarnata μεταξύ Ταρσοῦ καί Καρυᾶς, βόρεια τῆς Ρούπελης. Εἶναι πιθανό νά πρόκειται γι' αὐτό.

Σ ε λ ι ά ν α. Στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰώνα, οἱ Ἱππότες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, πού εἶχαν γίνει πρόσφατα κύριοι τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου, παραχώρησαν σέ κάποιον G. Miltia τό δικαίωμα νά εἰσπράτει τούς φόρους δύο χωριῶν, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ὀνομάζεται Σελιάνα[528]. Πρόκειται γιά τό σημερινό ὁμώνυμο χωριό πού βρίσκεται ΝΑ τῆς Ἀκράτας, κοντά στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας[529]. Ἡ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου εἶναι σλαβική[530].

Σ ε ρ μ ο ρ ί ν η. Τοπωνύμιο τῆς περιοχῆς Ἁγίου Βασιλείου πού ἀναγράφεται στό Κατάστιχο Α'(σ. 169). Ἡ ἀκριβής θέση του δέν εἶναι γνωστή. Ἴσως πρόκειται γιά φραγκικό τοπωνύμιο.

Σ ι κ υ ώ ν. Ἀπό τίς γνωστότερες πόλεις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἡ Σικυών εὐνοήθηκε ἀπό τούς Ρωμαίους μετά τήν καταστροφή τῆς Κορίνθου. Ὑπό τή διοίκησή της ὑπαγόταν ἕνα σημαντικό μέρος τῶν κορινθιακῶν ἐδαφῶν καί ἐπίσης εἶχε τό δικαίωμα νά ὀργανώνει τούς ἀγῶνες τῶν Ἰσθμίων, προνόμιο πού διατήρησε ὥς τήν ἐποχή τοῦ Αὐγούστου[531]. Ἡ ἐπανίδρυση τῆς Κορίνθου ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας κατάργησε τόν ἡγετικό ρόλο τῆς Σικυώνας. Ὡστόσο,στούς πρωτοβυζαντινούς χρόνους ἡ πόλη ἦταν ἕδρα ἐπισκόπου καί ἀποτελοῦσε, μέσα στά ὅρια τῆς περιοχῆς πού μελετοῦμε, τό πιό σημαντικό κέντρο, μετά τήν Κόρινθο. Στή σύνοδο τῆς Σαρδικῆς τοῦ ἔτους 343 συμμετεῖχε ὁ ἱεράρχης Hermogenes de "Siceono"[532], στό ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ὁποίου ἀναγνωρίζουμε τή Σικυώνα. Ἡ ἐπισκοπή μνημονεύεται καί στό λεγόμενο τακτικό τῆς Εἰκονομαχίας (Paris. gr. 1555A) μέ τόν τύπο "Σικύου"[533]. Τό ὄνομα τῆς πόλεως Σικυῶνος ἀναγράφεται δυό φορές στίς βυζαντινές πηγές· στό Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους μέ τόν τύπο "Νέα Σικυών"[534] καί στό "Περί θεμάτων" τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Ὁ τελευταῖος κατατάσσει τή Σικυώνα ἀνάμεσα στίς πιό ἐπίσημες πόλεις τῆς Πελοπον-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νήσου[535], ὅπως εἶναι ὅμως γνωστό οἱ πηγές πού χρησιμοποιεῖ εἶναι πολύ παλαιότερες τῆς ἐποχῆς του.

Σχετικά μέ τή Νέα Σικυώνα τοῦ Συνέκδημου, διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι εἶναι πιθανό νά ἐννοεῖται ἡ πόλη πού συνοίκισε ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητής, ὅταν τό 303 κατέλαβε τή Σικυώνα καί ὑποχρέωσε τούς κατοίκους της νά κατοικήσουν στό πλάτωμα τῆς ἀκροπόλεως τῆς κλασσικῆς Σικυώνας[536]. Ὁ Ὀρλάνδος ἔχει τή γνώμη πώς ἡ νέα πόλη τοῦ Δημητρίου (Δημητριάδα) παρήκμασε ἀπό σεισμούς τοῦ Β' καί Γ' αἰώνα μ.Χ. καί ἡ προσωνυμία "Νέα Σικυών" πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ συνοικισμό πού χτίστηκε μετά τούς σεισμούς, τοῦ ὁποίου ἐπισήμανε τά ἴχνη[537], κοντά στήν παραλία. Σ' αὐτόν τόν συνοικισμό, ἀναφέρει, θά πρέπει νά ἀνῆκε ἡ μεγάλη βασιλική τοῦ Ε' αἰῶνα πού ἀνέσκαψε ὁ ἴδιος στό Κιάτο, στή θέση ὅπου ἦταν τό ἐπίνειο τῆς Σικυώνας[538].

Δέν εἶναι γνωστό ἄν στή μέση βυζαντινή περίοδο, ὡς τήν ἐποχή τῆς ἱδρύσεως τοῦ φραγκικοῦ κάστρου τῶν Βασιλικῶν, ἡ περιοχή τῆς Σικυώνας ἦταν κατοικημένη. Ὁ Ὀρλάνδος πιστεύει ὅτι μετά τούς σεισμούς πού κατέστρεψαν τή Δημητριάδα, διατηρήθηκε κάποιος συνοικισμός, στή θέση τῆς ἑλληνιστικῆς Σικυώνας. Τό μόνο βέβαιο εἶναι πώς τήν ἐποχή ἐκείνη τό κέντρο βάρους εἶχε μετατοπιστεῖ δυτικότερα, στή βυζαντινή πόλη Ζεμενό, πού ἦταν ἕδρα ἐπισκοπῆς. Ἡ βασιλική μετά τήν καταστροφή της δέν ξαναχτίστηκε, ἀλλά χρησίμευσε ἀργότερα ὡς τόπος ταφῆς. Βρέθηκαν ἐκεῖ πλινθόκτιστοι καί κεραμοσκέπαστοι τάφοι, καθώς καί κομμάτια βυζαντινῶν ἀγγείων κίτρινου χρώματος, μέ κόκκινη διακόσμηση[539].

Σ κ ά λ α Μ ε γ ά ρ ω ν. Ὄνομα τῆς σημερινῆς Κακιᾶς Σκάλας (ἀρχ. Σκιρωνίδες Πέτραι), πού συναντοῦμε στό Χρονικό τοῦ Μορέως[540], μέ τήν εὐκαιρία τῆς διαβάσεως ἀπό ἐκεῖ τοῦ πρίγκιπα τοῦ Μορέως, Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου, ὁ ὁποῖος τό 1256 ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ δούκα τῶν Ἀθηνῶν. Ὀνομάζεται καί "Πλάγιον Κοκόν".

Σ ό ι κ α. Χωριό 14 σπιτιῶν πού μνημονεύεται στό Κατάστιχο Α' (σ. 172) καί στό Κατάστιχο Β'. Ὡς σήμερα ἀκόμη Σόικα ὀνομάζεται ἡ θέση ὅπου εἶναι χτισμένη ἡ νέα Μονή Φανερωμένης, 2,5 περίπου χιλιόμετρα βόρεια τῆς παλαιᾶς Μονῆς, σέ δασώδη περιοχή.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στό χῶρο αὐτό, πού ἦταν μετόχι τῆς παλαιᾶς Μονῆς, ὑπάρχει μικρός ναός τῆς Ἁγίας Μαρίνας, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή πού σώζεται πάνω ἀπό τήν Ὡραία Πύλη, τοιχογραφήθηκε τό ἔτος 1607[541], ἀπό τόν Δημήτριο Κακαβά. Ὁ Ὀρλάνδος διαπίστωσε ὅτι ὁ ναΐσκος χτίστηκε νωρίτερα ἀπό τή χρονολογία αὐτή. Τό ὄνομα Σόικα δέν ὑπάρχει στούς νεώτερους καταλόγους χωριῶν τῆς περιοχῆς, τό βρίσκουμε ὅμως στά ἔγγραφα πού ἀφοροῦν τή γειτονική Μονή Φανερωμένης[542]. Ἴσως ἀνθρωπωνυμικό.

Σ ο ρ ά δ ο ς; (Sorados). Ἕνα ἀπό τά 13 χωριά τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ', πρός τόν πρῶτο Λατίνο ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κορίνθου[543]. Σήμερα ὑπάρχει χωριό Σαραδί, δυτικά τῶν Καλαβρύτων, ἀλλά εἶναι πολύ μακριά γιά νά τό ἐντάξουμε στήν περιοχή τῆς Κορίνθου.

Σ ο υ κ ί ν α; (Succhyna). Χωριό τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή[544].

Σ ο ύ τ ι κ α. (Οὔτικα). Νεώτερο ὄνομα τῶν Κεχριῶν, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω. Μνημονεύεται στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου, σέ ξένους πορτολάνους, καθώς καί σέ κείμενα νεώτερης ἐποχῆς. Utica ὀνομαζόταν καί ἡ Καρχηδόνα[545].

Σ υ κ ι ά. Τοπωνύμιο πού μνημονεύεται στή γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (Saint Nicolas au Figuier)[546]. Στό σημεῖο αὐτό ἀποβιβάστηκε ὁ βαρῶνος τῆς Βοστίτσας, Guy de Charpigny, ταξιδεύοντας μέ πλοῖο γιά τήν Κόρινθο, ὅπου καί δολοφονήθηκε ἀπό τόν Φώτιο Ζασσῆ καί τούς ἀνθρώπους του. Ὁ Φώτιος νόμισε ὅτι χτύπησε τόν Φράγκο διοικητή τῆς Κορίνθου, Gautier de Liedekerque, ὁ ὁποῖος παλαιότερα τόν εἶχε ἄδικα φυλακίσει. Πρόκειται γιά τό σημερινό χωριό Συκιά, πού βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Ξυλοκάστρου[547].

Τ α ρ σ ό ς. Φρούριο τῆς περιοχῆς Φενεοῦ, γνωστό κυρίως ἀπό τήν ἐκστρατεία τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ, τοῦ ἔτους 1458. Ὁ σουλτάνος ἀνάγκασε τόν Ταρσό νά παραδοθεῖ καί ἀναχώρησε γιά τήν περιοχή τοῦ Φλιοῦντος, ἀφοῦ διόρισε δικούς του ἄρχοντες καί πῆρε 300 παιδιά γιά τά τάγματα τῶν γενιτσάρων[548]. Τό φρούριο μνημο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νεύεται καί στούς καταλόγους τῶν ἐτῶν 1450 (Torsos)[549], 1467 (Tarses)[550], 1469 (Tarso)[551], καί πιθανῶς στόν κατάλογο τοῦ ἔτους 1471 (Farsas)[552].

Σήμερα τό τοπωνύμιο τοῦ μεσαιωνικοῦ Ταρσοῦ ἐπιζεῖ στά δυό παρακείμενα ὁμώνυμα χωριά (πάνω καί κάτω Ταρσός). Ὁ κάτω Ταρσός βρίσκεται στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ στήν κορυφή τοῦ ὁποίου σώζονται ἐρείπια τειχῶν καί πού οἱ χωρικοί ὀνομάζουν Κάστρο. Ἕνα περίπου χιλιόμετρο νότια τοῦ χωριοῦ, ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ βουνοῦ ὀρθώνεται κάθετα, σχηματίζοντας ἕνα πέτρινο τεῖχος, ὕψους 100 περίπου μέτρων. Λίγο ψηλότερα ἀπό τή βάση τοῦ βράχου μέσα σέ μιά σχισμή, ἔχει χτιστεῖ τό ἐρημητήριο τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου[553]. Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ συγκεντρώθηκαν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς κατά τίς φοβερές τουρκικές ἐπιδρομές καί ὅτι αὐτό ἦταν τό φρούριο πού κυρίευσε τό 1458 ὁ σουλτάνος Μωάμεθ. Λίγο νοτιότερα, στό Παλιοχώρι Ταρσοῦ, ὑπάρχουν ἐρείπια καί ἕνας ναός τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰώνα[554]. Ἐδῶ θά πρέπει νά ἦταν χτισμένη ἡ κώμη τοῦ Ταρσοῦ.

Μέ τό ὄνομα τοῦ Ταρσοῦ εἶναι γνωστή καί ἐπισκοπή (Ζεμενοῦ καί Ταρσοῦ), πού συναντᾶται ἀπό τόν ΙΕ' αἰώνα καί ὕστερα καί ὑπάγεται στή μητρόπολη Κορίνθου. Ὅπως ὅμως ἤδη ἀναφέραμε παραπάνω ἡ ὕπαρξη τῆς ἐπισκοπῆς Σαρσοκορώνης μᾶς κάνει νά πιστεύουμε ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ κορινθιακοῦ Ταρσοῦ εἶναι πολύ παλαιότερη. Ἡ κώμη πρέπει νά ἄκμασε τουλάχιστο ἀπό τό τέλος τοῦ Η' αἰώνα καί ὕστερα καί νά ἀποτέλεσε καταφύγιο τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς περιοχῆς κατά τίς τελευταῖες σλαβικές ἐπιδρομές. Ἀργότερα, ὅταν τά πράγματα ἡσύχασαν γιά τήν περιοχή καί γιά ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία, τό ὀχυρό αὐτό φρούριο ἔχασε τή σημασία του, τήν ἀπέκτησε ὅμως καί πάλι κατά τόν ΙΕ' αἰώνα, κατά τόν ὁποῖο, μέ τίς μεγάλες τουρκικές ἐπιδρομές, δημιουργήθηκαν οἱ ἴδιες ἱστορικές συνθῆκες.

Ἀπό τά δυό σημερινά χωριά τοῦ Ταρσοῦ, ὁ κάτω Ταρσός πρέπει νά διαδέχθηκε τή μεσαιωνική ὁμώνυμη πόλη, γιατί βρίσκεται κοντά στό κάστρο. Στίς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰώνα μαρτυροῦνται καί τά δυό χωριά, ὁπότε πρέπει νά δεχτοῦμε μᾶλλον ὅτι ὁ μεσαιωνικός οἰκισμός εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Ἡ προέλευση τέλος τῶν κατοίκων τοῦ πάνω καί κάτω Ταρσοῦ πρέπει νά εἶναι διαφορετική, γιατί στίς πηγές τοῦ ΙΗ' καί τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα τό ἕνα χωριό καλεῖται "ρωμαίικο" καί τό ἄλλο "βλάχικο"[555].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τ ρ ί κ α λ α. Μεσαιωνικό φρούριο πού μνημονεύεται στούς πίνακες τῶν ἐτῶν 1450 (Trechale)[556], 1467 (Tricalia)[557] καί 1469 ((Teichala)[558]. Τά Τρίκαλα ἦταν ἀπό τά μεγαλύτερα χωριά στήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, πατρίδα τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῶν Νοταραίων. Στίς πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς μνημονεύονται πολύ συχνά[559], χωρισμένα σέ τρεῖς συνοικίες. Ὁ Vasmer θεωρεῖ τό τοπωνύμιο σλαβικό[560]. Ὁ Ἄμαντος πιστεύει ὅτι προῆλθε ἀπό τό ἐπίθετο "τρίκαλος" (=πολύ καλός)[561]. Ἡ ὕπαρξη πολλῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων στήν περιοχή τῶν Τρικάλων δικαιώνει μᾶλλον τήν πρώτη ἄποψη.

Φ α ν ά ρ ι. Χωριό μέ 22 σπίτια, πού ἀναγράφεται στό Κατάστιχο Α'(σ. 173). Ἴσως πρόκειται γιά τό Φανάρι Ἀργολίδας, γνωστό φρούριο[562] ἀνάμεσα στήν Ἐπίδαυρο καί τό Δαμαλά.

Φ λ ι ο ῦ ς. Τό ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Φλιοῦντος μνημονεύεται στό λεγόμενο τακτικό τῆς Εἰκονομαχίας (Paris. gr. 1555 A), ὡς "Φλίου"[563]. Εἶναι ἡ μοναδική φορά πού βρίσκουμε τόν Φλιούντα σέ μεσαιωνική πηγή, ὑπάρχουν ὅμως καί ἀρχαιολογικά δεδομένα πού δείχνουν ὅτι ἡ πόλη ἐξακολουθοῦσε νά ἐπιζεῖ κατά τήν πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Φλιοῦντος βρέθηκαν θραύσματα ἀγγείων πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς[564] καί παλαιοχριστιανικές ἐπιγραφές[565]. Ἐπίσης ἀπό τίς ἑπτά φάσεις κατασκευῶν καί καταστροφῶν τοῦ "παλατιοῦ" τῆς ἀρχαίας πόλης, ἡ τέταρτη καί ἡ πέμπτη ἀνήκουν στήν ἴδια ἐποχή[566]. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἀρχαιολογικά ἐπίσης τεκμήρια μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε ὅτι στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλης ἡ ἀνθρώπινη ζωή συνεχίστηκε καί στή μέση βυζαντινή περίοδο. Φαίνεται πώς ἀργότερα, σέ δύσκολες στιγμές, οἱ κάτοικοι ἀποσύρθηκαν γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια στό ΝΑ μέρος τῆς πεδιάδας, ὅπου ὑψωνόταν τό βουνό Πολύφεγγος. Ὁ Σχολιαστής τοῦ Πτολεμαίου χαρακτηρίζει τόν Φλιοῦντα μέ τή λέξη "ἔρημον"[567]. Ὡς τόν περασμένο αἰώνα στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως ἐπιζοῦσε τό τοπωνύμιο "στά ψλίκα"[568].

Φ ο ν ι ά ς (σημ. Πανόραμα). Μεσαιωνικό φρούριο στό ὁμώνυμο χωριό τῆς περιοχῆς Φενεοῦ, ἀπό τό ὄνομα τῆς ὁποίας προῆλθε, παρετυμολογικά. Συναντᾶται στούς καταλόγους κάστρων τῶν ἐτῶν 1450 (Fonea)[569] 1467[570] καί 1469[571]. Ἐπίσης μνημονεύεται στόν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κατάλογό τοῦ 1463, ἀνάμεσα στά φρούρια πού περιῆλθαν σέ βενετικά χέρια[572]. Κοντά στό χωριό Φονιάς οἱ περιηγητές ἐπισήμαναν λόφο μέ ἐρείπια μεσαιωνικοῦ κάστρου[573]. Ὁ Bursian ἀναφέρει ὅτι ἐρείπια μεσαιωνικοῦ πύργου ὑπῆρχαν καί στή μικρή χερσόνησο τῆς λίμνης, στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Φενεοῦ, γύρω ἀπό τήν ὁποία βρέθηκαν καί ἀσημένια βενετικά νομίσματα[574]. Τό ἴδιο ὄνομα μέ τό φρούριο εἶχε ὡς τελευταῖα ἡ κοντινή λίμνη. Χωριό καί λίμνη μνημονεύονται πολύ συχνά στίς πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς[575].

Φ ρ ά τ η. Μικροσυνοικισμός τεσσάρων σπιτιῶν πού μνημονεύεται στό Κατάστιχο Α'(σ. 174). Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Ἴσως τό ὄνομά του προῆλθε ἀπό τήν ὕπαρξη κάποιου καθολικοῦ μοναστηριοῦ (ἤ μήπως πρόκειται γιά ὄνομα Ἀφράτη;).

Φ ρ ε σ ί ν α. Χωριό 32 σπιτιῶν πού μνημονεύεται στό ἴδιο Κατάστιχο (σ. 175). Πρόκειται μᾶλλον γιά τό ὁμώνυμο σημερινό χωριό πού βρίσκεται στή δυτική Ἀργολίδα, κοντά στήν ἀρχαία Ἀλέα, λίγο νοτιότερα ἀπό τά ὅρια τοῦ νομοῦ Κορινθίας[576].

Χ α λ κ ι ά. Συνοικισμός 9 σπιτιῶν πού μνημονεύεται στό Κατάστιχο Α'(σ. 171). Πρόκειται πιθανῶς γιά τό σημερινό Χαλκί, πού βρίσκεται βόρεια τῆς ἀρχαίας Νεμέας, στούς δυτικούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ Φωκᾶ[577].

Ψ η ρ ά τ ο (ἤ Πεστράτο). Μικροσυνοικισμός πέντε σπιτιῶν πού μνημονεύεται στό Κατάστιχο Α'(σ. 175). Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

β') Τ ο π ω ν ύ μ ι α π ο ύ π α ρ α δ ί δ ο ν τ α ι σέ π η γ έ ς τ ῆ ς μ ε τ α β υ ζ α ν τ ι ν ῆ ς κ α ί τ ῆ ς ν ε ώ τ ε ρ η ς ἐ π ο χ ῆ ς.

1. Τοπωνύμια πού μνημονεύονται σέ μεταβυζαντινές πηγές τοῦ ΙΕ' καί ΙΣΤ' αἰώνα

Οἱ μεταβυζαντινές πηγές τοῦ ΙΕ' καί ΙΣΤ' αἰώνα πού περιέχουν τοπογραφικές εἰδήσεις συμβάλλουν στή γνώση τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας[578], ἐπειδή ἕνας μεγάλος ἀριθμός τοπωνυμίων πού μνημονεύονται στίς πηγές αὐτές, ἰδίως σ' ἐκεῖνες πού εἶναι πιό κοντά στό Μεσαίωνα, εἶναι βέβαιο πώς ὑπῆρχε πρίν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἔρθουν οἱ Τοῦρκοι. Ἐδῶ θά δώσουμε ἕναν κατάλογο τῶν τοπωνυμίων πού μνημονεύονται στίς μεταβυζαντινές αὐτές πηγές, ὥς τά τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα.

Οἱ πηγές στούς σκοτεινούς αὐτούς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἐλάχιστες. Τά περισσότερα τοπωνύμια προέρχονται ἀπό τούς ἑλληνικούς πορτολάνους καί τό Κατάστιχο Β'.

Ἅ γ ι ο ς Δ η μ ή τ ρ ι ο ς. Λιμάνι κοντά στό σημερινό Κιάτο πού ἀναφέρεται στούς ἑλληνικούς πορτολάνους[579]. Ἐξυπηρετοῦσε τή μεσαιωνική πόλη τῶν Βασιλικῶν, πού βρισκόταν σέ μικρή ἀπόσταση, νότια τοῦ λιμανιοῦ.

Ἅ γ ι ο ς Ἰ ω ά ν ν η ς. Οἰκισμός πού ἀναγράφεται στό Κατάστιχο Β'. Πρόκειται γιά τό σημερινό ὁμώνυμο χωριό, πού βρίσκεται ΒΔ τοῦ Ἀγγελοκάστρου. Μνημονεύεται συχνά καί σέ νεότερες πηγές[580].

Ἅ γ ι ο ς Ν ι κ ό λ α ο ς. Τό ἀρχαῖο ἀκρωτήριο Ἡραῖον, ἀπόληξη τῆς μικρῆς χερσονήσου τῆς Περαχώρας. Μνημονεύεται στούς ἑλληνικούς πορτολάνους (Ἅγιος Νικόλαος εἰς τά Μάργουλα).

A r b o n e. Ὄνομα τοῦ ἀρχαίου Ἀσωποῦ ποταμοῦ (σημ. Ἀγιωργίτικο ποτάμι) πού συναντοῦμε γιά πρώτη φορά στό λεξικό τοῦ A. Ortelius[581]. Μέ τό ἴδιο ὄνομα μνημονεύεται ὁ ποτάμός σέ παλαιούς χάρτες καί σέ πηγές τῆς Β' Ἐνετοκρατίας[582]. Ἡ λέξη "Arbone" μοιάζει μέ μιά ἀπό τίς μεσαιωνικές ὀνομασίες τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ. Εἶναι γνωστό πώς ὁ Ἀλφειός μνημονεύεται στίς μεσαιωνικές πηγές μέ τρία ὀνόματα· τό ἀρχαῖο του ὄνομα, ἐλαφρά παραλλαγμένο[583], τό ὄνομα "Ρουφιάς"[584] καί τό φραγκικό ὄνομα "Carbone" ἤ "Charbon"[585]. Εἶναι πιθανό τό ὄνομα Arbone τοῦ κορινθιακοῦ Ἀσωποῦ νά εἶναι τό ἴδιο μέ τό τελευταῖο ὄνομα τοῦ Ἀλφειοῦ, ὁπότε πρέπει νά ἐπέζησε ἀπό τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας στήν Πελοπόννησο. Ἐπίσης ἡ κοινή ὀνομασία τῶν δύο ποταμῶν πρέπει νά ὀφείλεται σέ κοινό λόγο[586]. Ἐξ ἴσου πιθανό εἶναι νά προέρχεται ἡ λέξη Arbone ἀπό τό φυτό Ἀρμπούνές (τήν ἀρχ. βρυωνία)[587].

Β ο υ λ ι σ μ έ ν η. Τοπωνύμιο πού ἀναγράφεται στούς ἑλληνικούς πορτολάνους[588]. Πρόκειται γιά τή σημερινή λίμνη Βού-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λιανμένη, ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικὰ τοῦ Ἡραίου.

Γ ε λ ί ν η. Στὸ κατάστιχο Β' συναντοῦμε τὸν οἰκισμὸ Γελίνη ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ τῶν Τρικάλων. Κοντὰ στὸ χωριὸ ὑπάρχει τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, σὲ σπηλιὰ ἀπόκρημνου βράχου[589]. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν ἀμιγὲς οἰκισμός[590].

Ζ ά χ ο λ η. Σλαβικὸ ὄνομα χωριοῦ ΒΔ τῆς Γελίνης[591], ποὺ συναντοῦμε στὸ ἴδιο κατάστιχο. Ἀναγράφεται ἐπίσης στὸ χάρτη τοῦ Batista Agnese καὶ σὲ ἄλλους νεώτερους χάρτες. Ἡ παλιὰ Ζάχολη βρισκόταν ἀνατολικότερα τῆς σημερινῆς, στὴ θέση Ἀχούρι, ὅπου ὑπάρχει σήμερα τὸ τοπωνύμιο Παλιοζάχολη[592]. Ὡς τὸν προηγούμενο αἰώνα ἦταν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα χωριὰ τῆς περιοχῆς[593]. Μνημονεύεται πολὺ συχνὰ στὶς πηγὲς τῆς νεώτερης ἐποχῆς[594]. Σὲ ἐγγράφα ποὺ ἀφοροῦν τὸ κοντινὸ μοναστήρι τοῦ προφήτη Ἠλία, βρίσκουμε ὀνόματα τῆς οἰκογένειας τῶν Μαμωνάδων, κατοίκων τῆς περιοχῆς Ζάχολης[595].

Κ ο β ά λ λ α. Μνημονεύεται στὸ λεξικὸ τοῦ Ortelius καὶ σὲ πηγὲς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας[596] ὡς τὸ κοντινότερο ἀκρωτήριο στὸν Ἰσθμὸ (βορειότερα τοῦ Σπείραιου, ἀπέναντι ἀπὸ τὶς Κεχριές), τὸ ὁποῖο συσχετίζουν μὲ τὸ ἀρχαῖο κοντινὸ λιμάνι Βουκράλα, ποὺ μνημονεύει ὁ Πτολεμαῖος[597].

Κ ο λ ό ν η σ ι ά. Ξερονήσια βόρεια τῶν ἀκτῶν τῆς μικρῆς χερσονήσου τῆς Περαχώρας (ἀρχ. Ὀλμιαί). Σ' ἕνα ἀπὸ αὐτὰ οἱ ἑλληνικοὶ πορτολάνοι, ποὺ τὰ μνημονεύουν, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὑπῆρχε μοναστήρι τῆς Παναγίας[598].

Λ ε υ τ ε ρ ο χ ώ ρ ι. Χωριὸ κοντὰ στὸν Ἰσθμό, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἑλληνικοὺς πορτολάνους[599] καὶ σὲ πολλοὺς χάρτες.

Λ ι ό ν τ ι. Οἰκισμὸς ποὺ συναντοῦμε στὸ κατάστιχο Β' καὶ ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη ΝΑ τοῦ Φαλιοῦντος, στὴ θέση τῶν ἀρχαίων Ὀρνεῶν. Τὸ παλιὸ Λιόντι βρισκόταν τρία περίπου χιλιόμετρα νότια ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριό. Μνημονεύεται συχνὰ στὶς πηγὲς τῆς νεώτερης ἐποχῆς[600].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μ ά ζ ι. Ἀναγράφεται στό ἴδιο Κατάστιχο. Πρόκειται γιά τό σημερινό χωριό Καστράκι, πού βρίσκεται ΒΔ τοῦ Φλιοῦντος. Κοντά του ἐπισημάνθηκαν λείψανα βυζαντινοῦ πύργου[601]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀλβανική[602]. Στό Ἀρχεῖο Nani μνημονεύεται "Ἀπάνω" Μάζι[603]. Τό χωριό μνημονεύεται καί στίς νεότερες πηγές[604].

Μ α κ ρ υ π λ ά γ ι. Σημερινό ὄνομα τῶν Γερανείων. Τό συναντοῦμε γιά πρώτη φορά σέ Βενετό περιηγητή τοῦ ΙΕ' αἰώνα[605]. Μερικοί περιηγητές συγχέουν τά Γεράνεια μέ τά Ὄνεια ὄρη[606]. Ὁ Wheler τά ὀνομάζει Παλαιοβούνι[607]. Τό ὄνομα Μακρυπλάγι εἶχε στούς μέσους χρόνους καί τό στενό τοῦ Λεονταρίου Ἀρκαδίας.

Ν ε ο χ ώ ρ ι. Χωριό σέ μικρή ἀπόσταση νότια τοῦ Ἀκροκορίνθου, κοντά στό Σολομό[608]. Ἀναγράφεται στό ἴδιο Κατάστιχο.

Π α λ α ι ά Χ ώ ρ α. Μετά τή μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κορίνθου στόν Ἀκροκόρινθο, ἡ ἐγκαταλειμμένη πόλη, ὅπου ὑπῆρχαν καί τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, λεγόταν Παλαιά Χώρα. Μ' αὐτό τό ὄνομα ἀναγράφεται στούς ἑλληνικούς πορτολάνους.

Π α λ α ι ο χ ώ ρ ι. Χωριό πού μνημονεύεται στό ἴδιο σημεῖο τοῦ Κατάστιχου Β' μέ τό Νεοχώρι. Ἡ θέση του κοντά στό τελευταῖο καί ἡ ὀνομασία του δείχνουν ὅτι τό χωριό ὑπῆρχε ὁπωσδήποτε πρίν ἀπό τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων.

Π λ ά γ ι ο ν Κ α κ ό ν. (δηλαδή Κακό Πλάι). Μεσαιωνική ὀνομασία τῆς Κακιᾶς Σκάλας πού μνημονεύεται ἀπό τόν Ψευδοφραντζή[609]. Στό Χρονικό τοῦ Μορέως τή συναντήσαμε ὡς "Σκάλα τῶν Μεγάρων".

Σ ο φ ι κ ό. Εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά ἀναφερθοῦμε στό Σοφικό, ὅταν μιλήσαμε γιά τό βυζαντινό κάστρο Achkala, τοῦ ὁποίου τά ἐρείπια σώζονται 2,5 χιλιόμετρα ἀνατολικά. Τό ὄνομα τοῦ Σοφικοῦ τό συναντοῦμε γιά πρώτη φορά στό Κατάστιχο Β'. Εἶναι πολύ πιθανό ἡ παρακμή τοῦ Achkala τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας νά ἔγινε ἡ αἰτία τῆς ἀνάπτυξεως τοῦ Σοφικοῦ. Στούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν ἀπό τά μεγαλύτερα χωριά[610]. Στήν περιοχή τοῦ Σοφικοῦ, ἐκτός ἀπό τά βυζαντινά μνημεῖα, πού εἴχαμε τήν εὐκαιρία

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νά δοῦμε, ὑπάρχουν ἐπίσης καί πολλά μεταβυζαντινά. Ἀπό αὐτά τό σπουδαιότερο εἶναι ὁ ναός τῶν Ταξιαρχῶν μέ τοιχογραφίες τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες διακρίνεται ἄλλο στρῶμα[611]. Εἶναι πιθανό ὁ ναός νά χτίστηκε πρίν τήν ἅλωση[612]. Στή μέση τοῦ χωριοῦ ὑψώνεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος, μονόκλιτη βασιλική μέ τρούλο, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή, χτίστηκε καί ἁγιογραφήθηκε τό ἔτος 1700, μέ ἔξοδα τοῦ χωριοῦ[613]. Ἀνατολικότερα, πάνω στά ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου (Achkala;) χτίστηκε ὁ μονόκλιτος ναΐσκος τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, πού τοιχογραφήθηκε, σύμφωνα μέ ἐπιγραφή, τό ἔτος 1617[614]. Στόν ΙΖ' αἰώνα πρέπει νά ἀνήκουν ἐπίσης καί οἱ κοντινοί ναοί τῆς Ὑπαπαντῆς καί τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου[615]. Τέλος, ὁ βυζαντινός ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀνακαινίσθηκε καί τοιχογραφήθηκε κατά τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα[616].

Τ ε υ τ ά ν ι ο. Νεώτερο παρεφθαρμένο ὄνομα τῆς ἀρχαίας Τιτάνης πού μνημονεύει ὁ Ἑρρίκος Stephanus καί ἄλλες πηγές[617].

Τ ρ ί σ τ ε ν α. Ὄνομα τῆς Νεμέας πού ἀναγράφεται γιά πρώτη φορά στό λεξικό τοῦ Ortelius[618]. Μνημονεύεται ἐπίσης ἀπό τόν Μελέτιο Ἀθηνῶν[619] καί σέ παλαιούς χάρτες. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἔχει διαπιστωθεῖ ἀρχαιολογικά ὅτι στή θέση τῆς ἀρχαίας Νεμέας ὑπῆρξε βυζαντινός οἰκισμός, τουλάχιστο ἀπό τόν ΙΒ' αἰώνα καί ὕστερα. Εἶναι πολύ πιθανό τό ὄνομα Τρίστενα νά ἀνῆκε σ' αὐτόν. Τό τοπωνύμιο ὀφείλεται μᾶλλον στή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους (τρία στενά).

Φ ό ι κ α. Ἄλλη ὀνομασία τοῦ φρουρίου Πολυφέγγους πού συναντᾶται σέ παλιούς χάρτες τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα καί ἀργότερα[620], καθώς καί σέ νεώτερους συγγραφεῖς. "Στά ὅρια τῆς Σικυωνίας, γράφει ὁ Albrizzi, βρίσκεται ἡ Φλειασία, σήμερα Foica, πού κάποτε ἦταν πόλη, σήμερα φρούριο στήν κορυφή ἑνός λόφου.... Στούς πρόποδες τοῦ λόφου βρίσκεται τό χωριό (suo burgo) καί ἀνάμεσά τους τρέχει ὁ ποταμός Ἀσωπός, σήμερα Arbone"[621]. Ἀναφέρει δηλ. ὁ Βενετός συγγραφέας τό φρούριο Foica (Πολύφεγγος), τό χωριό πού βρίσκεται κοντά του (Ἅγιος Γεώργιος) καί τό ποτάμι πού τρέχει ἀναμεσά τους (Ἀσωπός). Εἶναι πολύ πιθανό τό ὄνομα Foica νά δημιουργήθηκε ἀπό τούς Φράγκους, τήν ἐποχή πού ἦταν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κύριοι τῆς περιοχῆς[622].

Φ ο υ κ ᾶ. Χωριό πού ἀναφέρεται στό Κατάστιχο Β'. Πρόκειται μᾶλλον γιά τόν μεσαιωνικό οἰκισμό τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ Φωκᾶ, τοῦ ὁποίου τά ἐρείπια περιγράψαμε πιό πάνω. Τό τοπωνύμιο προέρχεται μᾶλλον ἀπό τή βυζαντινή οἰκογένεια τῶν Φωκάδων.

Ψ ά ρ ι. Πατρίδα τοῦ νεομάρτυρα Νικολάου, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τό Βίο του μαρτύρησε τό 1554[623]. Πρόκειται γιά τό σημερινό ὁμώνυμο χωριό τῆς Στυμφαλίας[624].

2. Τοπωνύμια πού μνημονεύονται στίς πηγές ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰώνα ὥς σήμερα(ὀνόματα οἰκισμῶν καί τῶν κυριότερων γεωγραφικῶν ὅρων).

Συντάσσουμε ἕναν ἀκόμη κατάλογο οἰκισμῶν (καί ὁρισμένων ἄλλων τοπωνυμίων) πού συναντοῦμε στίς πηγές κατά τή νεότερη ἐποχή, γιατί πολλοί ἀπό αὐτούς θά ὑπῆρχαν ἀπό τούς μεσαιωνικούς χρόνους - ἐπιζοῦν οἰκισμοί μέ βυζαντινά ὀνόματα-καί δέν εἶναι γνωστοί, ἐπειδή δέ μνημονεύονται στίς μεσαιωνικές πηγές. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τά ὀνόματα τῶν περισσότερων οἰκισμῶν πού ὑπῆρχαν κατά τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας ἐπιζοῦν ὥς σήμερα, μέ ἐξαίρεση τά τουρκικά ὀνόματα τῶν ζευγολατειῶν (τσιφλίκια). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀπαραίτητο νά διερευνηθεῖ ἡ γλωσσική προέλευση τῶν ὀνομάτων ὅλων τῶν οἰκισμῶν πού ὑπῆρξαν ὥς σήμερα (στούς μέσους καί νεώτερους χρόνους), καθώς καί τῶν σημαντικότερων γεωγραφικῶν ὅρων, (βουνά, ποτάμια, πεδιάδες κλπ.), γιατί αὐτό θά μᾶς βοηθήσει ἀρκετά στή γνώση τῶν ἐποικισμῶν πού ἔγιναν στήν περιοχή, στή γνώση τῆς ἐγκαταστάσεως ξένων φύλων δίπλα στούς Ἕλληνες, καθώς καί στήν ἐπισήμανση τῶν τόπων τῆς ἐγκαταστάσεώς τους. Ὅταν μάλιστα δέν ἔχουμε πηγές πού νά μᾶς δίνουν ἱκανοποιητικές πληροφορίες γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν ξένων αὐτῶν φύλων (π.χ. γιά τούς Σλάβους), τά τοπωνύμια ἀποτελοῦν τούς κυριότερους μάρτυρες τῆς ἐλεύσεως καί τῆς παρουσίας τους.

Στόν κατάλογο, ἐκτός ἀπό τή διερεύνηση τῆς γλωσσικῆς προ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐλεύσεως τοῦ ὀνόματος (ὅπου βέβαια ἦταν δυνατό, καί μέ ἐξαίρεση τά τοπωνύμια ἐκεῖνα πού φαίνεται εὔκολα ὅτι εἶναι ἑλληνικά), ἐπισημαίνουμε τή θέση τοῦ οἰκισμοῦ καί ἀναφέρουμε τίς σπουδαιότερες πηγές στίς ὁποῖες μνημονεύεται, καθώς καί ὁρισμένες ἄλλες πληροφορίες πού κρίναμε ὅτι ἄξιζε νά μνημονευθοῦν (π.χ. ἐπισήμανση μεταβυζαντινῶν μνημείων). Σέ ὅσα τοπωνύμια δέν ἀναγράφουμε τήν ἰδιότητά τους, ἐννοεῖται ὅτι πρόκειται γιά χωριά.

Ἀ β γ ό[625] (σημ. Λυκοποριά) Ἀνατολικά τοῦ Δερβενίου. Τό ἴδιο ὄνομα φέρει καί κοντινό ἀκρωτήριο.

Ἁ γ ί α Β α ρ β ά ρ α. Δυτικά τοῦ Ταρσοῦ στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος. Μνημονεύεται σέ καταλόγους τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας στήν Πελοπόννησο, καί σέ πολλούς περιηγητές[626].

Ἁ γ ί α Β α ρ β ά ρ α. Οἰκισμός πού ὑπάγεται στήν ἄνω συνοικία Τρικάλων[627].

Ἁ γ ι α ν ν ι ώ τ ι κ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[628].

Ἁ γ ί α Π α ρ α σ κ ε υ ή. Ἡ θέση της δέν εἶναι γνωστή Μνημονεύεται μόνο στό ἀρχεῖο Nani[629].

Ἅ γ ι ο ι Θ ε ό δ ω ρ ο ι. Τό ὄνομα τῆς γνωστῆς κωμοπόλεως τοῦ Σαρωνικοῦ ὑπῆρχε τουλάχιστο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰώνα[630], μολονότι ἐποικίσθηκε ἀργότερα ἀπό κοντινά ὀρεινά χωριά τῆς περιοχῆς Γερανείων.

Ἅ γ ι ο ς Ν ι κ ό λ α ο ς. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ[631].

A g m ū. Τό συναντοῦμε μόνο στό ἀρχεῖο Nani[632].

Ἀ γ ρ ί δ ι. Στήν περιοχή Νωνάκριδος, βόρεια τοῦ χωριοῦ Περιστέρα. Μνημονεύεται σέ βενετικούς καταλόγους καί σέ νεότερους γεωγράφους[633]. Τό ὄνομα εἶναι μεσαιωνικό καί σημαίνει μικρό ἀγρό[634].

Ἀ θ ί κ ι α[635]. Νότια τῶν Ὀνείων. Οἱ κάτοικοί του προέρχονται ἀπό τό ἐρημωμένο κοντινό χωριό Ρυτό. Πρόκειται πιθανῶς γιά ἑλληνικό ὄνομα[636].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἄ κ ω λ η (=αὐτή πού δέν ἔχει πυθμένα , ἡ πολύ βαθειά). Ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti[637], ἀνάμεσα στή Μεγάλη καί Μικρή Βάλτσα. Ἡ ἀκριβής θέση της δέν εἶναι γνωστή.

Ἀ λ α μ ά ν ὸ[638]. Βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ Ἀθίκια, στήν κοινότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγεται. Τό ὄνομά του προέρχεται ἀπό τό μεταγενέστερο ἐθνικό ἢ ἀπό τό ἐπώνυμο Ἀλαμανός[639]. Ὡς ὄνομα προσώπου τό συναντοῦμε σέ ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου Acciaiuoli[640].

Ἀ λ ῆ Γ ι α γ ι ά. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ, πού πρέπει νά ἦταν ζευγολατειό (τσιφλίκι)[641]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή, ἀναγράφεται ὅμως πρίν ἀπό τά χωριά Ραψομάτι καί Σούλι.

Ἀ λ ί κ ι ζ α. Ἀλβανικό ὄνομα χωριοῦ τῆς περιοχῆς Νεμέας[642]. Τό ἔτος 1851 ἦταν μικρός ἀγροτικός συνοικισμός[643].

Ἀ λ ω π ε κ ή. Ἀναφέρεται μόνον ἀπό τόν περιηγητή Gell[644], ὁ ὁποῖος τό τοποθετεῖ κοντά στό χωριό Παραδίσι. Εἶναι ἀρχαῖο τοπωνύμιο καί τό βρίσκουμε καί ἀλλοῦ[645].

A m i l o s. Μνημονεύεται ἀπό τόν Pouqueville[646], ὡς ἕνα ἀπό τά δώδεκα χωριά τῆς περιοχῆς Φενεοῦ. Ἀρχαῖος οἰκισμός μέ τό ἴδιο ὄνομα βρισκόταν κοντά στόν ἀρκαδικό Ὀρχομενό, πάνω στό δρόμο πού ὁδηγοῦσε πρός Φενεό καί Στύμφαλο[647].

Ἄ μ π ο υ λ α. Μικροσυνοικισμός τῆς περιοχῆς Στυμφαλίας[648]. Ἡ γλωσσική του προέλευση εἶναι μᾶλλον ἀλβανική[649].

Ἀ μ υ γ δ α λ ι ά. Στήν περιοχή Φενεοῦ.

Ἀ ν α π λ ο γ ά. Μικρός οἰκισμός στούς πρόποδες τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἡ παράδοση συσχετίζει τό ὄνομά του μέ τόν ἀπόστολο Παῦλο[650], πρέπει ὅμως νά ἔχει σχέση μέ τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους (πλαγιά).

Ἀ ν α σ τ α σ ο π ο υ λ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ.

Ἀ ν δ ρ ι α ν ο π ο υ λ α ί ι κ α. Ὑπάγεται στήν ἴδια κοινότητα.

Ἀ ρ α χ ο β ί τ ι κ α. Μικρός οἰκισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[651]. Προέρχεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ Ἀράχοβα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀ ρ ν ά ς. Ἡ ἀνατολική κορυφή τοῦ βουνοῦ Ἀραχναίου[652]. Τό ὄνομα του συσχετίστηκε μέ τόν Καταλανό δυνάστη τῆς περιοχῆς, Arnau de Caopena[653].

Ἀ ρ φ α ρ ά[654] (σημ. Ἀμπελόκηποι Ἀχαΐας). Δυτικά τῶν Αἰγῶν. Πιθανότατα προέρχεται ἀπό τό φραγκικό ὄνομα Ἀλφαράνος[655].

Ἀ σ έ ς (Assais) Ἐφέ ν τ η. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ πού μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[656]. Πρέπει νά ἦταν χτισμένο κοντά στό βουνό Φωκά, γιατί μνημονεύεται μαζί μέ χωριά πού βρίσκονταν στήν περιοχή του καί νά ἦταν ζευγολατειό (τσιφλίκι).

Ἀ σ ά ν μ π έ ϊ . Τουρκικό ὄνομα ζευγολατειοῦ, πού συναντοῦμε ἐπίσης στό ἀρχεῖο Nani[657]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Ἀ σ ί ζ ι[658] (σημ. Κάτω Ἄσσου). Ἀνατολικά τοῦ Βραχατίου. Ἡ προέλευσή του τουρκική. Στό Ἀρχεῖο Nani συναντοῦμε ὄνομα Τούρκου, Assis Effendi[659].

Ἀ σ π ρ ό κ α μ π ο ς[660]. Στήν περιοχή Στυμφαλίας, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Καλιάνι.

Ἀ σ π ρ ό κ α μ π ο ς. Μικρός οἰκισμός, βόρεια τῆς Περαχώρας.

Ἄ σ σ ο υ[661]. Ἀνατολικά τοῦ Ζευγολατειοῦ. Ἀναφέραμε παραπάνω τουρκικά ὀνόματα Assis καί Assais, πού μοιάζουν μέ τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ. Κορινθιακή πόλη "Ἀσσαί" μνημονεύεται ἀπό τόν Θεόπομπο.[662]

Ἀ χ μ έ τ η. Τουρκικό ὄνομα οἰκισμοῦ, πού ἀναγράφεται στό Ἀρχεῖο Nani[663], μαζί μέ τό χωριό Μπραΐμ μπέη (σημ. Κρῆνες). Στό ἴδιο Ἀρχεῖο μνημονεύεται καί οἰκισμός μέ τό ὄνομα Ἀχμέτ Ἐφέντη[664]. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό ἴδιο ζευγολατειό.

Ἀ χ ο ύ ρ ι α. Δύο μικροί οἰκισμοί κοντά στή Ζάχολη. Ὁ Aldenhoven τούς μνημονεύει μέ τά ὀνόματα Ἀχούρια Βαρίάτικα καί Ἀχούρια Κοριάλικα[665].

V a l i a e s[666]. Μικροσυνοικισμός, τοῦ ὁποίου ἡ θέση εἶναι ἄγνωστη. Σέ ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας συναντοῦμε ὄνομα Ἰωάννης Βαλάεις[667].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β α λ ι μ ή[668]. Δυτικά τοῦ χωριοῦ Ἀρφαρά.

Β ά λ τ ο ς[669]. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Κρινακαίικα (ρίζα) Ξυλοκάστρου.

Β ά λ τ σ α. Δύο κοντινά χωριά Νοτιοδυτικά τοῦ Κιάτου, πού διακρίνονται μέ τά ὀνόματα Μεγάλη καί Μικρή Βάλτσα[670]. Στό Ἀρχεῖο Nani μνημονεύεται καί ζευγολατειό Βάλτσα[671]. Ἡ λέξη εἶναι σλαβική[672].

Β α ρ έ λ λ α[673]. Ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ δέν εἶναι γνωστή.

Β α ρ ο ύ σ ι. Ἕνας ἀπό τούς συνοικισμούς τοῦ χωριοῦ Ἀθίκια. Ἀπό τό Φραγκικό Βαρώσι (ὅπως στήν Κύπρο).

Β α σ ι λ ι κ α ρ ι ώ τ ι κ α[674]. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Σικυῶνος.

Β ε λ ά[675]. Δυτικά τοῦ χωριοῦ Σελιάνα, στήν περιοχή τ. δήμου Φελλόης Ἀχαΐας. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος σλαβική[676].

Β ε λ ί ν α[677]. Βόρεια τοῦ χωριοῦ Κλιμέντι. Στό Ἀρχεῖο Nani καί στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti τό συναντοῦμε στόν πληθυντικό (veglines)[678]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος σλαβική[679].

Β έ λ ο υ ἤ Β έ λ ο. Ἡ γνωστή κωμόπολη τῆς Βόχας (παραλιακῆς Κορινθίας) πού τή συναντοῦμε καί μέ τόν τύπο Βέλλιο[680]. Ἡ μνεία της στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα εἶναι συχνή[681]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἐπίσης σλαβική[682].

Β ε ρ β ά λ ι. Στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Νεμέας. Μνημονεύεται μόνο ἀπό τόν Ἀδ. Κοραῆ, ὁ ὁποῖος τό συνδέει μέ τήν ἀρχαία Βέμβινα[682α].

Β ε ρ γ ο υ β ί τ σ α. Σλαβικό ὄνομα χωριοῦ[683], κοντά στίς Αἰγές Ἀχαΐας. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές τῆς νεώτερης ἐποχῆς[684].

Β ε ρ σ ο β ά[685] (σημ. Χρυσάνθιον) Στήν περιοχή τ. δήμου Αἰγείρας, ἀνατολικά τῶν Αἰγῶν. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἐπίσης σλαβική[686].

Β έ σ ε ζ α[687]. Βουνό (ὑψ. 1207 μ.), πού βρίσκεται στό κεντρικό περίπου μέρος τοῦ σημερινοῦ νομοῦ Κορινθίας. Ἡ προ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

έλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[688].

Β ι α χ α τ α ί ι κ α. Συνοικισμός πού μνημονεύεται μόνο ἀπό τόν Pouqueville[689]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Β ί λ ι α. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καλύβια Φενεοῦ[690]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[691].

Β λ α ν τ ο ύ σ (ι) α[692]. Νοτιοδυτικά τῆς Ζεμενοῦ. Σήμερα λέγεται Στίλια, ὄνομα πού, καθώς φαίνεται, συνυπῆρχε μέ τό Βλαντούσα, γιατί στό Ἀρχεῖο Nani συναντοῦμε καί τά δυό μαζί ὡς ξεχωριστά κοντινά χωριά. Ἡ γλωσσική του προέλευση σλαβική[693].

Β λ α σ α ί ι κ α. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Κατακάλι[694].

Β ο ε ́ β ό ν τ α[695]. Ἀνατολικά τοῦ βουνοῦ Βέσεζα. Βόρεια τοῦ χωριοῦ οἱ περιηγητές ἐπισημαίνουν τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τρύφωνα, κοντά στά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Τιτάνης, στήν ὁποία τό χωριό ὀφείλει καί τό σημερινό του ὄνομα[696]. Στό Ἀρχεῖο Nani συναντοῦμε τοπωνύμιο Voivodeus[697]. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος, κατά τόν Vasmer, σλαβική[698].

Β ο υ ν ά κ ι, Χωριό τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος Ἀχαΐας. Τό συναντοῦμε συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[699].

Β ό χ α[700]. Ὄνομα τῆς παραλιακῆς εὔφορης πεδιάδας τῆς Κορινθίας, πού ἐκτείνεται ἀπό τό Κουτσουμαδιώτικο ποτάμι (ἀρχ. Νεμέας), ὡς τόν Ἀσωπό ποταμό. Σήμερα ἀποτελεῖ τό πιό πυκνοκατοικημένο τμῆμα τῆς Κορινθίας. Κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας εἶχε πολλά μικρά χωριά, τά περισσότερα τουρκικά τσιφλίκια[701].

Β ρ α χ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[702].

Β ρ ᾰ χ ά τ ε β α. Ἡ θέση του εἶναι ἄγνωστη. Τό συναντοῦμε μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[703]. Ἡ προέλευσή του σλαβική.

Β ρ α χ ά τ ι. Ἡ γνωστή κωμόπολη τῆς Βόχας, τῆς ὁποίας τό ὄνομα προέρχεται ἀπό κάποιον Τοῦρκο τσιφλικά, Βρακάτ μπέη[704].

Β ρ ο σ τ ί ν α (Ἐβροστίνα). Βουνό (ὕψ. 1208 μ.) στά ὅρια τῶν σημερινῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας[705]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος εἶναι μᾶλλον σλαβική[706].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β υ ζ ι ά ν ι κ α. Μικροσυνοικισμός, νοτιοανατολικά τοῦ Δερβένίου.

Γ α β ρ ι ά ς. Βουνό (ὕψ. 1209 μ.), δυτικά τοῦ Φλειάσιου πεδίου[707]. Ὁ Vasmer, τό κατατάσσει ἀνάμεσα στά σλαβικά τοπωνύμια[708]. Ὁ Leake πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά ἀρχαῖο τοπωνύμιο, Γαύριον, πού ὑπάρχει καί στή νῆσο Ἄνδρο[709]. Νεώτεροι μελετητές τό συνδέουν μέ τό δέντρο γάβρος (εἶδος δρυός)[710].

Γ α λ α ν α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός στή μικρή χερσόνησο τῆς Ἐπιδαύρου, πού καταλήγει στό ἀκρωτήριο Τραχήλι. Ὑπαγεται στήν κοινότητα Πιάδας.

Γ α λ α τ ᾶ[711]. Δυτικά τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (σημ. Νεμέα).

Γ α λ α τ ά κ ι[712]. Νότια τῶν Κεχριῶν, στή θέση τῆς ἀρχαίας Σολυγείας.

Γ ε λ ι ν ι ά τ ι κ α[713]. Συνοικισμός, δίπλα στή Συκιά Ξυλοκάστρου. Τό ὄνομά του προέρχεται ἀπό τό χωριό Γελίνη.

Γ ε ω ρ γ α ν τ α ί ι κ α[714]. Μικροσυνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρίζας Ξυλοκάστρου.

Γ ι ο υ σ ο ύ φ Γ ι α γ ι ά. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (τσιφλίκι), πού μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani, πρίν ἀπό τό Βέλο[715].

Γ ι α λ ό ς (Π ά ν ω). Νοτιοδυτικά τοῦ Δερβενίου, δίπλα στό χωριό Ροζενά.

Γ κ ι ό ζ α (σημ. Μάτι). Στό νοτιοανατολικό ἄκρο τῆς πεδιάδας τοῦ Φενεοῦ. Ἀναφέρεται πολύ συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[716]. Ἡ προέλευσή του ἴσως ἀλβανική.

Γ κ ι ό ν (ι) α. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καλύβια Φενεοῦ[717]. Προέρχεται ἀπό τό ἀλβανικό ὄνομα g'on[718].

Γ κ ό λ α ς (G h o l a s). Ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti, ἀνάμεσα στά χωριά Λαλιώτη καί Θολερό[719]. Πρόκειται γιά σλαβικό τοπωνύμιο[720].

Γ κ ο υ μ α ί ι κ α. Χωριό τοῦ τ. δήμου Ἀκράτας[721].

Γ κ ο ύ ρ α[722]. Κεφαλοχώρι τῆς περιοχῆς Φενεοῦ. Ἐτυμολογεῖται ἀπό τό ἀλβανικό gur (γρούρ-ρα =πέτρα) Ὁ G. Meyer τό ἐτυμολο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γεῖ ἀπό τήν ἑλληνική λ. γούρνα[723].

Γ κ ο υ ρ ι ώ τ ι κ α. Συνοικισμός πού ἀνήκει στήν κοινότητα Βέλου.

Γ ο ύ ρ γ ο υ ρ α (Gurgura). Ἀναγράφεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό Καπανδρί Μεγάλης Βάλτσας[724]. Ἴσως ἀνθρωπωνυμικό[725].

Γ ο υ ρ ο υ ν ο σ π η λ ι ά. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου. Σικυῶνος[726].

Γ ο υ ρ τ σ ά τ ι ;(Gurzati). Ἀναγράφεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό Βέλο[727].

Γ ρ ᾶ ψ α (G r a p s a). Βρισκόταν στήν περιοχή Φενεοῦ. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[728].

Γ ρ ο ύ σ τ ι. Μικροσυνοικισμός τῆς περιοχῆς Νεμέας[729]. Πρόκειται πιθανῶς γιά ἀλβανικό τοπωνύμιο[730].

Γ υ μ ν ό[731]. Νοτιοδυτικά τῆς σημερινῆς Νεμέας, στά ὅρια τῶν νομῶν Ἀργολίδας καί Κορινθίας.

Δ α λ μ α τ ί ν α. Μικροσυνοικισμός κοντά στό στενό τῶν Δερβενακίων[732].

Δ α σ κ α λ ε ι ό. Ἕνα ἀπό τά Καλά Νησιά (ἀρχ. Ὀλμιαί). Ὄνομα βυζαντινό[733].

Δ ε ν τ ρ ό[734]. Νότια τῆς ἀρχαίας Πελλήνης.

Δ ε ρ β έ ν ι. Τό ὄνομα τῆς κωμόπολης Δερβένι εἶναι τουρκικό (=στενό πέρασμα). Τό 1928 μετονομάσθηκε "Στενόπορον"[735], ἀλλά τό νέο ὄνομα δέν ἐπικράτησε. Εἶναι σχετικά νέος οἰκισμός καί οἱ κάτοικοί του προέρχονται ἀπό τήν ὀρεινή περιοχή τῆς Ζάχολης.

Δ ε σ κ ι λ ι ά. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ. Στήν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε παρόμοιο τοπωνύμιο (Δασκύλιον)[736].

Δ ή μ α ι ν α[737]. Βορειοανατολικά τῆς Πιάδας.

Δ ι α β α τ ί κ ι. Ἔτσι ὀνομάζεται ὡς σήμερα ἡ περιοχή τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ τοῦ Λεχαίου. Στήν ἐποχή τῆς Β' Ἑνετοκρα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τίας ἦταν ζευγολατειό[738]. "Διαβατίκι" καί "διαβατικό" εἶναι βυζαντινές λέξεις καί σημαίνουν τό φόρο πού πλήρωναν οἱ ἔμποροι γιά τή μεταφορά ἐμπορευμάτων[739].

Δ ι μ η ν ι ό[740] (πάνω καί κάτω). Βορειοδυτικά τοῦ Κιάτου. Ὁ Ν. Πολίτης πιστεύει ὅτι τό χωριό ὀφείλει τό ὄνομά του σέ "εἶδος τινός σίτου ἤ κριθῆς, ὡριμάζοντος ἐντός δύο μηνῶν, τοῦ ὁποίου ἴσως ἡ καλλιέργεια διά κλιματικούς λόγους ηὐδοκίμει ἐν τῷ χωρίῳ κατά τήν σύστασιν αὐτοῦ. Τό εἶδος τοῦτο ἐκάλουν οἱ ἀρχαῖοι σιτανίαν ἤ σιτάνιον καί κατά λόγον τῆς ὡριμάνσεως αὐτοῦ δίμηνον ἤ τρίμηνον"[741].

Δ ό ξ α. Ἀναγράφεται στό Ἀρχεῖο Nani[742]. Ὁ Leake μνημονεύει μοναστήρι Dhoxa πάνω στό δρόμο πού ὁδηγεῖ ἀπό τό χωριό Φονιά (σημ. Πανόραμα) στή Ζαρούχλα[743], τό ὁποῖο ὀφείλουμε νά ταυτίσουμε μέ τό μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Φενεοῦ. Κοντά στό μοναστήρι πρέπει νά βρισκόταν καί ὁ οἰκισμός. Μέ τό ἴδιο ὄνομα μνημονεύεται καί παραπόταμος[744].

Δ ο υ ρ δ ο υ β ά ν α (ἀρχ. Πεντέλεια). Βουνό (ὕψ. 2109 μ.), δυτικά τῆς Φενεοῦ[745].

Δ ρ ί ζ α. Συνοικισμός τῆς κοινότητας Μάτσιζας (Στυμφαλίας). Ἡ γλωσσική προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀλβανική[746].

Ἐ λ έ ν η ς λ ο υ τ ρ ά. Συνοικισμός, δύο περίπου χιλιόμετρα νότια τῶν Κεχριῶν, ὅπου ὑπάρχουν θερμά λουτρά. Μνημονεύεται σέ πηγές τοῦ ΙΘ' αἰώνα[747] μέ τό ἀρχαῖο αὐτό ὄνομα, πού τό συναντοῦμε καί στόν Παυσανία[748]. Ἀπό μερικούς περιηγητές ἡ θέση ἀναφέρεται μέ τήν κοινή της ὀνομασία, "Μύλος"[749].

Ε ὐ ρ ω σ τ ι ν α ί ι κ α. Συνοικισμός δυτικά τῶν Ροζενῶν Δερβενίου. Ἔχει σχέση μέ τή Βροστίνα (Εὐρωστίνη).

Ζ α π ά ν τ ι[750] (σημ. Σουλινάρι). Νότια τοῦ Ζευγολατειοῦ. Ἡ γλωσσική του προέλευση σλαβική[751].

Ζ ά ρ μ π ο λ η. Μνημονεύεται μόνο ἀπό τόν Albrizzi[752]. Σέ μερικούς παλαιούς χάρτες σημειώνεται βόρεια τῆς Ζάχολης.

Ζ α ρ ο ύ χ λ α. Δυτικά τοῦ Ταρσοῦ στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος Ἀχαΐας. Μνημονεύεται πολύ συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[753], μερικές ἀπό τίς ὁ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ποῖες τονίζουν τό μέγεθος τοῦ χωριοῦ[754]. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος σλαβική[755].

Ζ α χ α ρ ι ᾶ[756]. Συνοικισμός κοντά στό στενό τῶν Δερβενακίων, γνωστός ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.

Ζ α χ ο υ λ ή τ ι κ α καί Ζ α χ ο λ ι ώ τ ι κ α.[757] Μικρόσυνοικισμοί πού ἀνῆκαν στούς τ. δήμους Κορίνθου καί Εὐρωστίνης καί πού προέρχονται ἀπό τό ὀρεινό χωριό Ζάχολη.

Ζ ε ρ β ι ά ν ι κ α. Συνοικισμός τῆς Ζάχολης[758].

Ζ ε υ γ ο λ α τ ή ἤ Ντούσια (Κεφαλάρι). Στήν περιοχή Στυμφαλίας, ἀνάμεσα στά χωριά Κέσαρι καί Καλιάνι. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος βυζαντινή. Μέ τή δεύτερη ὀνομασία μνημονεύεται συχνότερα.

Ζ ε υ γ ο λ α τ ι ά. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ.δήμου Κορίνθου, πού μνημονεύεται μόνο ἀπό τόν Ραγκαβή[759].

Ζ η τ ο υ λ ι α ρ α ί ι κ α[760]. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρίζας Ξυλοκάστρου.

Z o r z u. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[761], μαζί μέ τό Βέλο. Πρόκειται μᾶλλον γιά φραγκικό ὄνομα.

Z o u a n o s. Μικροσυνοικισμός πού ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Pouqueville, ἀνάμεσα στά χωριά Σούλι καί Ραψομάτι[762]. Προφανῶς πρόκειται γιά φραγκικό ὄνομα.

Ζ ο ύ γ ρ α[763] (Πελλήνη). Στή θέση τῆς ἀρχαίας πόλης Πελλήνης, ἀπό τήν ὁποία πῆρε τό σημερινό του ὄνομα. Προέρχεται ἀπό τό μεσαιωνικό "ζύγρα", ἀρχ. δίυγρος (θηλ. διύγρα)[764].

Ζ ο υ μ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[765].

Ἡ λ ι α ί ι κ α[766]. Συνοικισμός τῆς κοινότητας Κατακαλίου.

Θ ε λ ο π ό τ α μ ο. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[767].

Θ ε ο δ ω ρ α ί ι κ α. Συνοικισμός πού ὑπαγόταν στήν κοινότητα Ξυλοκάστρου[768].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Θ ε ο δ ω ρ α κ α ί ι κ α. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καλύβια Φενεοῦ.

Θ ε ο δ ω ρ ί τ ζ α. Μνημονεύεται μόνο στό τουρκικό φιρμάνι τοῦ 1803[769]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Θ ο λ ε ρ ό[770] (σημ. Θαλερό). Νότια τοῦ Μελισσιοῦ. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ὀφείλεται στό θολό νερό[771].

Θ ρ ο φ α ρ ί[772]. Ἀνατολικά τῆς Ζεμενοῦ.

Ἰ ε ρ ό. Μικροσυνοικισμός κοντά στά ἐρείπια τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου. Τό ἀρχαῖο ὄνομα "Ἱερόν" ἐπέζησε ὡς τελευταῖα, ἀλλαγμένο ἐλαφρά σέ "γερό". Πολλοί περιηγητές τό μνημονεύουν μέ τόν παρεφθαρμένο αὐτόν τύπο[773].

Ἰ μ π ρ α ή μ π ε η (σημ. Κρῆνες). Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ, νότια τοῦ Βέλου. Τό συναντοῦμε συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β΄Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[774]. Στό ἀρχεῖο Nani μνημονεύεται καί ζευγολατειό Μπραΐμ μπέη[775]. Προφανῶς πρόκειται γιά τό ἴδιο τοπωνύμιο.

Κ α ι σ α ρ α ί ι κ α. Προσφυγικός συνοικισμός, πού ἀνήκει στήν κοινότητα Βέλου.

Κ α λ α μ ά κ ι[776]. Στό ἀνατολικό στόμιο τῆς διώρυγας τοῦ Ἰσθμοῦ.

Κ α λ ά μ ι. Συνοικισμός κοντά στό Λιγουριό[777], ὅπου σώζεται μεταβυζαντινός ναός τοῦ 1616[778].

Κ α λ έ ν τ ζ ι. Βόρεια τοῦ βουνοῦ Φωκᾶ. Μολονότι μνημονεύεται σέ πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β΄ ἐνετοκρατίας[779], τό ὄνομά του ἀπουσιάζει ἀπό μεταγενέστερες πηγές. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματός σλαβική ἤ ἀλβανική[780].

Κ α λ ι ά ν ι[781]. Στήν περιοχή τῆς Στυμφαλίας, ἀπέναντι ἀπό τό ὁποῖο ὑπάρχει ἀπόκρημνος βράχος. Σέ μιά ἀπό τίς σπηλιές τῆς βάσης τοῦ βράχου εἶναι χτισμένη ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, στήν ὁποία ὁδηγοῦν σκαλοπάτια πελεκημένα στήν πέτρα[782]. Σχετικά μέ τήν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος διατυπώθηκαν οἱ γνῶμες ὅτι εἶναι σλαβικῆς[783] ἤ ἑλληνικῆς προελεύσεως[784].

C a l g i c ȣ. Ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alber-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ghetti, ἀνάμεσα στά χωριά Καστρί καί Βραχάτι[785].

Κ α λ ύ β ι α[786]. Στό δυτικό μέρος τῆς πεδιάδας τοῦ Φενεοῦ. Λέγεται καί καλύβια τῆς Φονιᾶς (Φενεοῦ) ἤ Φονιάτικα καλύβια[787].

Κ α μ α ρ έ τ α. Μικροσυνοικισμός μεταξύ Χιλιομοδίου καί νέας Μονῆς Φανερωμένης.

Κ α μ ά ρ ι. Δυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου. Μνημονεύεται σέ πολλές πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β΄Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[788]. Προέρχεται ἀπό τή μεσαιων. λέξη "καμάριν" πού σημαίνει κτίσμα τοξωτό. Μερικοί ἀπό τούς περιηγητές ἐπισημαίνουν κοντά του ὑπολείμματα μικρῶν (ρωμαϊκῶν;) τόξων, πού ἀνῆκαν σέ ὑδραγωγεῖο[789].

Κ α μ π ε ρ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου.

Κ α π α ν δ ρ ί. Κοντά στή μεγάλη Βάλτσα[790]. Στό 'Αρχεῖο Nani ἀναφέρεται χωριό Καπανδρίτι[791]. Πρόκειται προφανῶς γιά τόν ἴδιο οἰκισμό. Κυριώνυμο[792].

Κ α ρ α β ι ά ν ι κ α[793]. Βορειοανατολικά τῆς Ζάχολης.

Κ α ρ α γ κ ο ύ ν ι. Μνημονεύεται μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[794]. Πρέπει νά βρισκόταν στήν περιοχή τῆς Εὐρωστίνης, γιατί ἀναγράφεται μαζί μέ τά χωριά Γελίνη, Καμάρι, Σκούπα καί Σοφιανά. Τό ὄνομα πρέπει νά ὀφείλεται σέ κάποιον Καραγκούνη[795].

Κ α ρ α γ κ ο ύ σ ι. 'Αναγράφεται μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[796]. Βρισκόταν πιθανῶς στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Κλεωνῶν[797].

Κ α ρ α μ ά ν ι. 'Επίσης μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[798]. Πρέπει νά βρισκόταν στήν περιοχή Εὐρωστίνης, γιατί μνημονεύεται ἀνάμεσα σέ χωριά πού ἀνήκουν σ' αὐτή.

Κ α ρ α σ ο υ μ ά ν ι. Δέν εἶναι γνωστό πού βρισκόταν. 'Αναγράφεται μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[799]. 'Ανθρωπωνυμικό[800].

Κ α ρ τ έ ρ ι. Στήν περιοχή Στυμφαλίας, κοντά στή Λαύκα.

Κ α ρ υ ώ τ ι κ α[801]. Δύο οἰκισμοί νοτιοανατολικά καί δυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου. Τό ὄνομά τους προέρχεται ἀπό τό ὀρεινό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χωριό Καρυά.

Κ α σ α β έ τ η . Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[802]. Ἡ λέξη εἶναι τουρκική καί σημαίνει, λύπη, τό τοπωνύμιο ὅμως εἶναι ἀνθρωπωνυμικό.

Κ α σ ά ν α β α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Λίγειρας Ἀχαΐας[803]. Σλαβικό τοπωνύμιο[804].

Κ ά σ ο[805]. Οἰκισμός πού πιθανῶς βρισκόταν στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Κλεωνῶν[806].

Κ α σ τ α ν ι ά. Στήν περιοχή Στυμφαλίας, πρός τό μέρος τῆς Φενεοῦ, χτισμένη σέ μεγάλο ὑψόμετρο. Ἀναφέρεται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[807].

Κ α σ τ ρ ί. Ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti, ἀνάμεσα στά χωριά Chizzude καί Calgicò[808]. Τό ἴδιο ὄνομα ἔχει σήμερα καί τό χωριό Μάζι, βόρεια τῆς Τιτάνης.

Κ ά σ τ ρ ι ζ α. Νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ Ἀθίκια. Στή θέση αὐτή μετοίκησαν οἱ κάτοικοι τοῦ κοντινοῦ Ρειτοῦ, πρίν κατεβοῦν ὁριστικά στά Ἀθίκια[809]. Τοπωνύμιο ἀλβανικό.

Κ α τ α κ ά λ ι. Στό βόρειο τμῆμα τῆς μικρῆς χερσονήσου τοῦ Σοφικοῦ. Τοπωνύμιο βυζαντινό[810].

Κ α τ α φ ύ γ ι[811]. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος Ἀχαΐας. Ὑποκοριστικό τοῦ ἀρχαίου καταφυγή[812].

Κ α τ σ ο υ λ α ί ι κ α[813]. Μικροσυνοικισμός, νότια τοῦ Ξυλοκάστρου, πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρίζας.

Κ α υ τ ή (Cafti). Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[814], μαζί μέ τά Βασιλικά. Προφανῶς βρισκόταν κοντά τους.

Κ ε λ ί. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καλύβια Φενεοῦ[815].

Κ ε λ ι ν λ ή. Μνημονεύεται μόνο στό τουρκικό φιρμάνι τοῦ 1803[816]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Ὄνομα τουρκικό.

Κ ε ρ ν ί κ ε λ ο[817]. Βουνό (ὑψ. 1048 μ.), ἀνατολικά τοῦ Ἁγιονορίου. Ἡ ἐτυμολογία του σλαβική[818].

Κ έ σ α ρ ι. Βορειοανατολικά τῆς Ζήριας, δίπλα στό Κλιμέντι. Καί τά δυό χωριά μαζί εἶναι γνωστά μέ τό κοινό ὄνομα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κλιμεντοκέσαρα. Τό συναντοῦμε συχνά στίς πηγές[819]. Ὁ Curtius θεωρεῖ καί τά δυό ὀνόματα τῶν παραπάνω χωριῶν ρωμαϊκά[820], πρόκειται ὅμως γιά ἀλβανικά τοπωνύμια. Κέσαρι καί Κεσαράτι ὑπαρχουν καί στίς περιοχές Βερατίου καί Τεπελενίου[821].

K e s r a. Κοντά στό Ζαρακά. Ἀναφέρεται μόνο ἀπό τόν περιηγητή Gell[822].

Κ ε φ α λ α ί ι κ α[823]. Μικροσυνοικισμός πού ὑπάγεται στό Κατακάλι.

Κ ι α ο υ σ α ν τ έ ς. (Chiaussades). Μνημονεύεται μόνο στό ἀρχεῖο Nani, ὅπου καί συναντοῦμε ὄνομα Τούρκου Chiaussadē cara Achmet Aga, "nella villa Voca"[824]. Πρόκειται βέβαια γιά τσιφλίκι (ζευγολατειό).

Κ ι ά τ ο. Τό συναντοῦμε συχνά στίς πηγές, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἑνετοκρατίας[825]. Μέ τό ὄνομα τοῦ Κιάτου μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani καί ζευγολατειό[826].

Κ ι ά φ α. Στήν περιοχή τῆς Νεμέας. Ἡ γλωσσική του προέλευση ἀλβανική[827].

Κ ι ό ν ι α. Στήν περιοχή τῆς Στυμφαλίας, ὅπου ὑπάρχουν τά ἐρείπια τοῦ φραγκικοῦ μοναστηριοῦ τῶν Κινστερκιανῶν[828]. Ὁ Leake ἀποδίδει τό ὄνομα Κιόνια σέ τρία ὥς τέσσερα μικρά χωριά, μέ λιγότερα ἀπό 10 σπίτια τό καθένα[829]. Τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ, ὀφείλεται σέ λείψανα οἰκοδομημάτων[830] (μεσαιων. Κιόνιν, ὑποκορ. τοῦ κίων).

Κ ι ρ ί μ ι. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[831]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Ὄνομα τουρκικό (Kirim=σφαγή).

C h i z z u d e. Ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti, ἀνάμεσα στά χωριά Κάσο καί Castri[832].

Κ λ ι μ έ ν τ ι. Δίπλα στό Κέσαρι. Συναντᾶται πολύ συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἑνετοκρατίας καί ὕστερα[833]. Τό ὄνομά του ὀφείλεται σέ ἀλβανική φάρα, πού εἶχε τήν ἕδρα της στήν ὀρεινή περιοχή τοῦ Σκουτάρι[834].

Κ λ ι μ ε ν τ α ί ι κ α. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Σικυῶνος. Τό ὄνομά του προέρχεται ἀπό τό Κλιμέντι. //

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κ λ ο υ τ σ ι ν ε τ α ί ι κ α. Ὑπάγεται στήν κοινότητα Καμαρίου[835]. Τό ὄνομα προέρχεται ἀπό τό ὀρεινό χωριό Κλοκίνα.

Κ ο κ κ ι ν ά δ ε ς. Συνοικισμός κοντά στήν κωμόπολη τοῦ Λιγουριοῦ[836], ὅπου σώζεται μεταβυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου[837].

Κ ο κ κ ι ν ι ά[838]. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κλεωνῶν.

Κ ό κ λ α. Συναντᾶται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[839]. Ἀναφέρεται μαζί μέ τά χωριά Ἅγιο Ἰωάννη καί Ρειτό Κλεωνῶν καί πρέπει ἑπομένως νά βρισκόταν στήν περιοχή τους. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[840].

Κ ο κ ό ν ι[841]. Ἀνάμεσα στό Βέλο καί στό Βραχάτι.

Κ ο λ α ν τ ζ ί κ ι[842]. Στήν περιοχή τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Ἡ ἐτυμολογία του κατά τόν Vasmer σλαβική[843]. Ὁ Δ. Πάλλας ἀναφέρει ὅτι τό ὄνομα ὀφείλεται σέ τουρκικούς πύργους (Κουλέδες), πού βρίσκονταν ἐκεῖ κοντά[844].

Κ ο λ ο μ π ό τ σ ι. (Σημ. Λέχαιο). Τρία χιλιόμ. δυτικά τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ τοῦ Λεχαίου. Κυριώνυμο[845].

Κ ο λ ο ν ί τ η (ἤ Βαλιμίτικα Καλύβια). Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[846]. Ἀνθρωπωνυμικό.

Κ ο μ α ί ι κ α κ α λ ύ β ι α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ ἴδιου δήμου[847].

Κ ο ν ι τ ο χ ώ ρ ι (Conidochori). Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τά Βασιλικά[848].

Κ ο ν τ ο π ο ρ ι ά. Ὁ δυτικός βραχίονας τοῦ Σολομιώτικου ποταμοῦ,[849], πού ὀφείλει τό ὄνομά του στήν ἀρχαία Κοντοπορεία, ἡ ὁποία ἀκολουθοῦσε τήν κοίτη του[850].

Κ ό ν τ ο υ[851]. Ἕνας ἀπό τούς συνοικισμούς τῆς Ζάχολης. Ἀνθρωπωνυμικό.

Κ ο ρ α κ ι ά ν ι κ α. Κοντά στήν Μπαλκουβίνα (Ἄμπελος), Ἀχαΐας.

Κ ο ρ ά λ ι. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[852]. Ἡ θέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ση του δέν εἶναι γνωστή.

Κ ο ρ ώ ν η[853]. Ἀνατολικά τοῦ Λιγουριοῦ. Ὄνομα ἀρχαῖο.

Κ ο ρ ω ν α ί ι κ α[854]. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων.

Κ ο ρ ω ν ι α τ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός κοντά στό Ξυλόκαστρο[855].

Ｃ o s c i a. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[856]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἀλβανικό τοπωνύμιο[857].

Κ ο σ τ α ρ ί. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[858], μαζί μέ τά χωριά Λεῦκο καί Chiaussades.

C u c g l i. Ἐπίσης μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[859], μαζί μέ τό χωριό Ζαπάντι.

Κ ο ύ λ α. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Σικυώνας. Τό ὄνομα εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως[860].

Κ ο υ ν ι ά ν ι κ α. Ἕνας ἀπό τούς συνοικισμούς τῆς Ζάχολης[861]. Ἡ ἐτυμολογία του, κατά τόν Vasmer, σλαβική[862].

Κ ο υ ρ α κ ι ά ν ι κ α. Στήν περιοχή τῆς Ἀκράτας[863].

Κ ο ύ ρ μ π ε ϊ. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (τσιφλίκι), πού τό συναντοῦμε μόνο στό Ἀρχαῖο Nani, μετά τό Βέλο[864].

Κ ο υ ρ τ έ σ σ α.[865]. Νότια τοῦ Κοντόσταυλου, εἶναι γνωστή ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Τό ὄνομά της πρέπει νά ἔχει σχέση μέ τή βυζαντινή οἰκογένεια τῶν Κουρτέσσηδων[866].

Κ ο υ τ ι ώ τ ι κ α[867]. Συνοικισμός τῆς περιοχῆς Εὐρωστίνης. Προέρχεται ἀπό τό χωριό Κοῦτος.

Κ ο ῦ τ ο ς[868]. (σημ. Χελυδόρεον). Ἀνατολικά τῆς Ζάχολης.

Κ ο ύ τ σ ι[869]. Βόρεια τῆς σημερινῆς Νεμέας. Στό Ἀρχεῖο Nani μνημονεύεται πάνω καί κάτω Κούτσι[870]. Ἡ προέλευσή του ἀλβανική[871].

Κ ο ύ τ σ ι Ζ ά χ ο λ η ς[872]. Νότια τοῦ Λουτροῦ, νοτιοδυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου. Σήμερα λέγεται Κορφιώτισσα.

Κ ο υ τ σ ι ν ε τ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δή-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μου Τρικάλων. Ἡ προέλευσή του ἀπό τό χωριό Κούτσι Ζάχολης.

Κ ο υ τ σ ο μ ά δ ι. Δίπλα στήν ἀρχαία Νεμέα. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[873]. Ἡ προέλευσή του βυζαντινή "κουτσό μόδι" =ἐλλιπές μόδι[874].

Κ ο υ τ σ ο ύ (Cuzzu). Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό μικρό Μπολάτι[875]. Σέ ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας συναντοῦμε ὄνομα "Ράδου τοῦ Κουντζοῦ"[876].

Κ ο υ τ ο υ μ ά τ σ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[877].

Κ ο υ φ ό. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[878]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Κ ο υ φ ο λ ο ύ ζ ι. Στήν περιοχή Φενεοῦ. Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani[879].

Κ ρ ε μ ν ό. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ.

Κ ρ ε μ ο ύ (Cremu). Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό μικρό Μπολάτι[880].

Κ ρ ι ν α κ α ί ι κ α. (σημ. Ρίζα). Νότια τοῦ Ξυλοκάστρου.

Κ ρ ο υ σ τ έ λ λ ι. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani. Ἴσως βρισκόταν στήν περιοχή τῆς Βάχας[881].

Κ υ π α ρ ί σ σ ι.[882]. Κοντά στά χωριά Κοκόνι καί Νεράντζα.

Κ υ π α ρ ί σ σ α. Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani[883], μαζί μέ ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς Φενεοῦ.

Κ υ ρ ᾶ ς Β ρ ύ σ η. (σημ. Ἴσθμια). Κοντά στά ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ τοῦ Ἰσθμοῦ.

Κ υ ρ ᾶ ς Β ρ ύ σ η. Νότια τοῦ Ζευγολατειοῦ, στήν κοινότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγεται.

Λ α γ κ α δ α ί ι κ α[884]. Συνοικισμός κοντά στό χωριό Γελίνη.

Λ α λ ι ώ τ η. Νοτιοδυτικά τοῦ Κιάτου[885]. Σπό Ἀρχεῖο Nani ὑπάρχει μέ τό ἴδιο ὄνομα καί Ζευγολατειό[886]. Κυριώνυμο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Λ α σ ι ν ι ά. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας[887].

Λ α σ κ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός, κοντά στό Ξυλόκαστρο.

Λ α ύ κ α. Στήν περιοχή τῆς Στυμφαλίας, δυτικά τῆς λίμνης. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[888].

Λ α υ κ έ ν τ ι α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου.

L e c o s s i. Μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό χωριό Κουτσομάδι, καί στόν Pouqueville[889].

Λ έ ρ ι ζ α[890] (σημ. Δάφνη). Στήν περιοχή Νεμέας. Ἡ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀλβανική[891].

Λ ε ῦ κ α[892]. Κοντά στό χωριό Σολωμό.

Λ έ χ ο β α ς ποτάμι. Ὁ ἀρχαῖος Ἐλισσών, πού ἐκβάλλει στό Κιάτο. Τό ἴδιο ὄνομα ἔχει καί σημερινή Μονή[893], τῆς ὁποίας τό καθολικό χρονολογεῖται ἀπό τόν ΙΒ' αἰώνα. Στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti ὑπάρχει χωριό μέ τήν ἴδια ὀνομασία[894]. Πρέπει νά βρισκόταν κοντά στό μοναστήρι, νότια τοῦ Σουλίου. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος σλαβική[895].

Λ ι θ ό π ε τ ρ α. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας, Ἀχαΐας.

Λ ί μ ν ε ς[897]. Νότια τοῦ Ἁγιονορίου.

Λ ι μ ο χ ώ ρ ι[898] (σημ. Ἑλληνοχώρι). Νότια τῶν Βασιλικῶν.

Λ ι ν ό ς[899]. Κοντά στή θέση τῆς ἀρχαίας Νεμέας.

Λ ι ό π ε σ ι (Γονούσα). Ἀνατολικά τοῦ βουνοῦ Βέσεζα. Μνημονεύεται σέ πολλές πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[900]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[901].

Λ ι ό σ α. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[902]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Τοπωνύμιο ἀλβανικό[903].

Λ ο γ γ ο π ό τ α μ ο ς[904]. Μικρό ποτάμι πού διασχίζει τήν πεδιάδα τῶν Κλεωνῶν καί ἐκβάλλει κοντά στό Περιγιάλι.

Λ ό π ε σ ι. (σημ. Ἀχλαδέαι). Στό νότιο τμῆμα τῆς πεδιά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δας τοῦ Φενεοῦ. Ἀλβανικό.

L u g a t i. Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό χωριό Ἰμπραήμ μπέϊ (Κρῆνες)[905], Ἰταλικό τοπωνύμιο;

Λ ο ύ ζ ι (σημ. Ἑλληνικό). Νότια τῆς Λυκοποριᾶς (Ἀβγοῦ). Συναντᾶται στίς πηγές συχνά[906]. Σέ ἔγγραφο τῆς Μονῆς τοῦ προφήτη Ἠλιοῦ Ζάχολης μνημονεύεται καί τοπωνύμιο Παλιολούζι[907]. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος σλαβική[908].

Λ ο ύ ζ ι Φενεοῦ[909]. Στό Ἀρχεῖο Nani συναντᾶται ἐπίσης τό τοπωνύμιο Παλιολούζι, μαζί μέ ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς Φενεοῦ[910].

Λ ο υ τ ρ α ί ι κ α. Στήν περιοχή Εὐρωστίνης.

Λ ο υ τ ρ ά κ ι[911]. Ἡ γνωστή λουτρόπολη τοῦ Κορινθιακοῦ, τῆς ὁποίας τό ὄνομα ὀφείλεται στά θερμά λουτρά.

Λ ο υ τ ρ ό. Δυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[913]. Τό ὄνομά του ὀφείλεται ἐπίσης σέ θερμά λουτρά ἤ σέ ἀρχαῖα ἐρείπια, πού οἱ ντόπιοι ἐξέλαβαν ὡς λουτρά[914]. Ὁ Pouqueville ἀναφέρει ὅτι ἐπί τῆς ἐποχῆς του τά νερά εἶχαν ἐξαφανιστεῖ, ἔμεναν ὅμως ἐρείπια ἀπό κτηριακές ἐγκαταστάσεις[915].

Λ υ γ ι ά. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Εὐρωστίνης.

Λ υ κ ο π ο ρ ι ά. Τό χωριό Ἀβγό Εὐρωστίνης.

Λ υ κ ο υ ρ δ ᾶ. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[916].

Λ υ κ ο ύ ρ ι α. Νοτιοδυτικά τῆς πεδιάδας τοῦ Φενεοῦ, συναντᾶται συχνά στίς πηγές[917]. Τό τοπωνύμιο ἐπιζεῖ ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή· μνημονεύεται ἀπό τόν Παυσανία[918].

Μ ά ζ α ν η ἤ Μ ά τ σ α ν η[919] (Σημ. Κρυονέρι). Λέγεται καί Ζευγολατειό Ματζανιοῦ. Κυριώνυμο[920].

Μ α ζ α ρ ά κ ι. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[921]. Τό ὄνομά του προέρχεται ἀπό τήν ἀλβανική φάρα τῶν Μαζαρακαίων[922].

Μ ά ζ ι[923] (σημ. Ξανθοχώρι). Δυτικά τῆς Πελλήνης. Ἡ γλωσ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σική του προέλευση ἀλβανική[924].

M a c h i n i. Κοντά στό Παραδίσι. Ἀναφέρεται μόνον ἀπό τόν περιηγητή Gell[925].

Μ α λ ί (πάνω καί κάτω)[926]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Μ α ν ω λ α ί ι κ α[927]. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων.

Μ α ρ ί τ σ α. Ἀναγράφεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, ὡς συνοικία τῶν Τρικάλων[928]. Ἡ προέλευσή του σλαβική.

Μ ά ρ κ α σ ι (σημ. Μάννα). Ἀνατολικά τῶν Τρικάλων. Ἡ προέλευσή του ἀλβανική[928α]. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[929].

Μ ά ρ μ α ρ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[930].

Μ ά σ τ ι ζ α (ἤ Ρυάκιον)[931]. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Σικυῶνος. Τοπωνύμιο ἀλβανικό.

Μ ά σ τ ρ ι ζ α. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Σολυγείας (Σοφικοῦ)[932]. Τοπωνύμιο ἀλβανικό.

Μ α τ ζ ί ζ α (σημ. Στυμφαλία)[933]. Ἡ προέλευσή του ἀλβανική.

Μ α ῦ ρ α Λ ι θ ά ρ ι α[934]. Παραθαλάσσιος οἰκισμός στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας, δυτικά τοῦ Δερβενίου.

Μ α υ ρ έ ν τ ι. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας[935].

Μ α υ ρ ι ά ν ι κ α[936]. Συνοικισμός τῆς Ζάχολης.

Μ α ῦ ρ ι ό ρ ο ς[937] (ἀρχ. Χελυδόρεα, ὑψ. 1757 μ.). Στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας.

Μ α υ ρ ί τ η. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[938].

Μ α χ α λ ᾶ ς Μ ι κ ρ ό ς. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καστανιά. Ὄνομα Τουρκικό.

Μ ε τ ό χ ι. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Ἀθίκια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μ α ψ ό ς. Νοτιοδυτικά τοῦ Χιλιομοδίου, πάνω στό βουνό Παλουκόραχη. Πρέπει νά προέρχεται ἀπό τό ὄνομα τῆς ἀρχαίας κορινθιακῆς πόλης Μαυσός, πού μνημονεύει ὁ Θεόπομπος[939].

Μ ε γ α λ ο β ο ύ ν ι (ἀρχ. Καρνεάτης, ὑψ. 1273 μ.). Νότια τοῦ Φλειάσιου πεδίου[940].

Μ ε λ ι σ σ α ρ α ί ι κ α. Συνοικισμός τῆς περιοχῆς Εὐρωστίνης.

Μ ε λ ί σ σ ι[941]. Μεταξύ Κιάτου καί Ξυλοκάστρου. Συνδέθηκε μέ τήν ἀρχαία κορινθιακή κώμη Μέλισσος πού μνημονεύει ὁ Πλούταρχος[941α], νομίζουμε ὅμως ὅτι τό Μελίσσι εἶναι πολύ δυτικά γιά νά ταυτιστεῖ μέ τήν ἀρχαία κορινθιακή κώμη.

Μ ε ν τ ο υ ρ γ ι ά ν ι κ α. Συνοικισμός, νοτιοανατολικά τοῦ Δερβενίου.

Μ ε ρ ζ ά κ ι. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κλεωνῶν[942].

Μ έ ρ τ ι ζ α[943]. Μικροσυνοικισμός κοντά στό χωριό Γαλατάκι. Ὄνομα ἀλβανικό[944].

Μ ε ρ τ ι κ α ί ι κ α. Νότια τοῦ Ξυλοκάστρου[945].

Μ ε σ η ν α ί ι κ α. Δυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου.

Μ ε σ ι ν ό[946]. Στήν περιοχή Φενεοῦ, νότια τῆς Γκούρας.

Μ ε σ ο ρ ο ύ γ γ ι. Χωριό τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος Ἀχαΐας. Τό συναντοῦμε συχνά στίς πηγές, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[947].

Μ έ τ ρ ο (ἤ Μέτρα), Μνημονεύεται μόνο στό τουρκικό φιρμάνι τοῦ 1803 μέ τό σύνθετο ὄνομα Μετροκορώνη[948]. Πρόκειται γιά δυό κοντινές κοινότητες (πρβλ. Κλιμεντοκέσαρα) οἱ ὁποῖες, ὅπως θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά δοῦμε παρακάτω, πρέπει νά βρίσκονταν στήν περιοχή Φενεοῦ ἤ πάντως στήν ὀρεινή περιοχή τῆς Ζήριας. Τοπωνύμιο μέ τό ἴδιο ὄνομα ὑπάρχει καί ἀλλοῦ[948α].

M i n d o. Μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[949]. Πρέπει νά βρισκόταν στή Στυμφαλία, γιατί μνημονεύεται μαζί μέ χωριά τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

Μ ι σ ο χ ώ ρ ι Ζάχολης. Μνημονεύεται σέ ἔγγραφο τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1733, τῆς Μονῆς τοῦ προφήτη Ἠλία Ζάχολης[950].

M o c h i a. Συναντᾶται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[951]. Ἴσως πρόκειται γιά τή Μοσιά Φενεοῦ, μαζί του ὅμως μνημονεύονται τά χωριά Λιόπεσι καί Παραδίσι πού βρίσκονται ἀρκετά μακριά ἀπό τήν περιοχή τῆς Φενεοῦ.

M o σ ι ά. Ἀνατολικά τῆς πεδιάδας τοῦ Φενεοῦ. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β'ένετοκρατίας[952].

M o υ ζ ά κ ι, Συναντᾶται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[953]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή, ἀλλά πιθανῶς βρισκόταν στή Βόχα. Ἡ προέλευσή του ἀλβανική[954].

M o ῦ λ ά. Μνημονεύεται ἐπίσης στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό παραπάνω τοπωνύμιο. Ἡ προέλευσή του τουρκική.

M o ύ λ κ ι. Δίπλα στά Βασιλικά, συναντᾶται συχνά στίς πηγές[955]. Ὄνομα τουρκικό[956].

M o υ ν τ ζ ά. Στήν περιοχή τῆς Φενεοῦ[957]. Κυριώνυμο.

M u s s o l i. Συναντᾶται μόνο σέ πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti ἀναγράφεται ἀνάμεσα στά χωριά Βραχάτι καί Μπολάτι[958]. Κυριώνυμο, θυμίζει τίς βυζαντινές οἰκογένειες Μωσελέ καί Μουζάλων[959].

M o υ σ τ α φ ᾶ Ἐ φ έ ν τ η. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (ζευγολατειοῦ), πού μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[960]. Πιθανῶς βρισκόταν κοντά στόν Κοντόσταβλο, γιατί μνημονεύεται μαζί μέ χωριά τῆς περιοχῆς του.

M π ά δ ι ψ α. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Σικυώνας[961].

M π α λ κ ο υ β ί ν α (σημ. Ἄμπελος). Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας, Ἀχαΐας[962]. Σέ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος Ἁγίου Ὄρους (ἔτους 1320), ὑπάρχει ὄνομα Μπελκουβάς[963].

M π ά σ ι (σημ. Δροσοπηγή). Στήν περιοχή Στυμφαλίας, κοντά στήν Καστανιά. Μνημονεύεται συχνά στίς νεώτερες πηγές[964].

M π α χ ί ά γ ᾶ(Bachi Aga). Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Τό συναντοῦμε μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[965].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μ π έ ι κ ο. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Σικυώνας[966]. Ἡ γλωσσική του προέλευση τουρκική (μπέης).

Μ π ε κ ι ά ν ι κ α. Συνοικισμός στούς νότιους πρόποδες τοῦ Ἀκροκορίνθου, πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Σολομοῦ.

Μ π ε ρ μ π ά τ ι[967] (σημ. Πρόσυμνα). Ἀνατολικά τῶν Μυκηνῶν. Πρόκειται πιθανῶς γιά τουρκικό ὄνομα[968].

Μ π ε χ ί ρ μ π έ η. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (ζευγολατειοῦ), πού τό συναντοῦμε μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[969]. Πιθανῶς βρισκόταν στή Βόχα.

Μ π ί σ ι α[970]. Ἀνατολικά τῆς Περαχώρας, ὅπου ὑπάρχει μικρή μεταβυζαντινή ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, μέ τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1638[971].

Μ π λ ο υ γ ο ύ ρ ι. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[972]. Ὄνομα τουρκικό (bulgur).

Μ π ό ζ ι α. Κοντά στόν Ἄσσο[973]. Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[974].

Μ π ο ζ ι κ ά[975]. Ἀνατολικά τοῦ βουνοῦ Βέσεζα. Στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας μνημονεύεται τό ὄνομα Bozzichieus ἤ Basichieus[976]. Ἴσως πρόκειται γιά τήν ἴδια θέση. Ὁ Vasmer θεωρεῖ τό τοπωνύμιο σλαβικό[977], ἀλλά τό ὄνομα Βαζίκης τό εἶχε γνωστή ἀλβανική οἰκογένεια.

Μ π ο λ ά τ ι. Δυτικά τοῦ Βραχατίου. Συναντᾶται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[978]. Στό Ἀρχεῖο Nani μνημονεύεται Μπολάτι "μεγάλο".

B o n e s. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[979]. Εἶναι τοπωνύμιο ἑλληνικό[980].

Μ π ό σ ν α. Στό Ἀρχεῖο Nani[979] συναντᾶται ὡς μικρή καί μεγάλη Μπόσνα, καθώς καί ὡς ζευγολατειό[981]. Ὁ Pouqueville εἶναι ὁ δεύτερος πού τό μνημονεύει[982]. Βρισκόταν στή Βόχα, κοντά στό Τρανό Ζευγολατειό.

Μ π ό τ σ ι κ α (σημ. Ἀηδόνια). Δυτικά τῆς Νεμέας. Τό συναντοῦμε συχνά στούς περιηγητές[983]. Ἡ γλωσσική προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[984].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μ π ο ύ ζ ι[985]. Δυτικά τοῦ χωριοῦ Καλιάνι Στυμφαλίας. Ἡ ἐτυμολογία του σλαβική[986].

Μ π ο ῦ τ σ ο ι (καλύβια Καρυωτῶν). Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[987]. Πρόκειται πιθανῶς γιά τά Καρυώτικα Ξυλοκάστρου ἤ Καμαρίου.

Μ ύ λ ο ς (μυλο-ζευγολατειό)[988]. Ἡ θέση του δέν. εἶναι γνωστή. Πιθανῶς βρισκόταν στήν περιοχή Φενεοῦ. Τό ἴδιο ὄνομα εἶχε ὡς τελευταῖα καί ὁ συνοικισμός Λουτρά τῆς Ἑλένης[989].

Ν ε ζ α ί ι κ α. Συνοικία τοῦ Κατακαλίου[990].

Ν ε ρ ά ν τ ζ α. Βορειοανατολικά τοῦ Βόλου. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές τῆς νεότερης ἐποχῆς[991].

N i s s u f' Z u c a l ã. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (ζευγολατειοῦ), πού μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[992], ἀνάμεσα σέ χωριά τῆς Στυμφαλίας.

Ν ι τ σ α δ α ί ι κ α. Συνοικισμός τῆς περιοχῆς Τρικάλων.

Ν τ ά ρ α. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό χωριό Ζαπάντι[993]. Ἡ προέλευσή του ἀλβανική[994].

Ν τ ε λ ῆ Μ ο υ σ τ α φ ᾶ. Μνημονεύεται ἐπίσης στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τά Βασιλικά[995]. Τοπωνύμιο τουρκικό.

Ν τ ό ρ φ α. Ἀναγράφεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti[996]. Πρέπει νά βρισκόταν στούς βόρειους πρόποδες τοῦ βουνοῦ Φωκᾶς, γιατί στόν κατάλογο μνημονεύεται ἀνάμεσα στά χωριά Ζαπάντι καί Καλέντζι.

D o r i s c a. Στήν περιοχή Φενεοῦ. Τό συναντοῦμε στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ πολλά χωριά τῆς περιοχῆς αὐτῆς[997]. Ἀλβανικό.

Ν τ ο ύ σ ι α ἤ Ζευγολατή (σημ. Κεφαλάρι). Βρίσκεται στήν περιοχή Στυμφαλίας, βόρεια τοῦ χωριοῦ Καλιάνι. Μνημονεύεται πολύ συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[998]. Ἡ ἐτυμολογία του ἀλβανική[999].

Ξ υ λ ο κ έ ρ ι ζ α[1000]. Νότια τῶν Ἐξαμιλίων. Ἡ γλωσσική του προέλευση ἀλβανική[1001].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ὀ β ρ ι ο ν ή σ ι. Νησάκι ἀπέναντι ἀπό τό Φραγκολίμανο τῆς χερσονήσου τοῦ Σοφικοῦ.

Ο ἰ κ ο ν ο μ α ί ι κ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[1002].

Ὀ μ έ ρ μ π ε ϊ. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (ζευγολατειοῦ),πού συναντοῦμε μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1003]. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Ὀ μ έ ρ Τ σ α ο ύ ς (σήμ. Σπαθοβούνι). Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ, στό βορειοδυτικό μέρος τῆς πεδιάδας τῶν Κλεωνῶν. Μνημονεύεται συχνά ἀπό τούς περιηγητές, ἐπειδή βρισκόταν πάνω στό δρόμο πού συνέδεε τήν Κόρινθο μέ τή Νεμέα[1004].

Ὀ σ μ ά ν Κ ε ρ α τ ά Μ π α λ ή. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1005]. Τουρκικό.

Ὀ σ τ α χ α σ ά ν ι. Τουρκικό ὄνομα ἀγροτικοῦ μικροσυνοικισμοῦ τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[1005α].

Π α λ α ι ό κ α σ τ ρ ο. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[1006]. Ὑπάγεται στήν κοινότητα Βλοβοκᾶς (Αἰγῶν).

Π α λ ι ο κ α τ ο ύ ν α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας[1007].

Π α λ ι ο σ τ α φ ί δ α. Συνοικισμός κοντά στήν Ἀκράτα[1008].

Π α λ ο υ κ ό ρ ἀ χ η. Βουνό, βόρεια τοῦ Χιλιομοδίου.

Π α ν α γ ί α. Συνοικισμός, νότια τῆς Π. Ἐπιδαύρου.

Π α ν α ρ ί τ ι. Βορειοανατολικά τῶν Τρικάλων. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἔπειτα[1009]. Ὄνομα ἀλβανικό. Στήν ἐπαρχία Πρεμετῆς Ἠπείρου συναντᾶται δυό φορές μέ τόν τύπο Παναρέτι[1010]. Σέ ἀπόσταση 20 λεπτῶν ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ ὑπάρχουν ἐρείπια παλαιᾶς ἐκκλησίας, πού οἱ ἀλβανόφωνοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς ὀνομάζουν "κλίσι μπούκουρα" (=ὡραία ἐκκλησία)[1011]. Ἐπί τόπου διατηροῦνται πλῆθος μαρμάρινων γλυπτῶν. Θά πρέπει νά προϋπῆρχε ἀρχαῖο Ἱερό, πάνω στό ὁποῖο χτίστηκε βυζαντινός ναός[1012].

Π α ρ α δ ε ί σ ι. Βορειοανατολικά τοῦ βουνοῦ Βέσεζα. Τό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συναντοῦμε συχνά στίς πηγές[1013]. Κυριώνυμο, ἤ τόπος δεντροφυτευμένος[1014];

Π α σ ᾶ. Μνημονεύεται μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[1015]. Δυτικά τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἐπιζεῖ ὡς σήμερα τοπωνύμιο "Πασιᾶ".

Π α σ ρ α κ α ί ι κ α. Συνοικισμός κοντά στό Ξυλόκαστρο.

Π ά σ ο υ[1016]. Οἰκισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Κλιμεντίου.

Π ά σ τ ο υ. Συνοικισμός δυτικά τοῦ Κιάτου[1017].

Π ε ν τ ε ν ή σ ι α (ἀρχ. Διαπόριαι). Πολλά μικρά νησιά ἀπέναντι ἀπό τό ἀκρωτήριο Σπείραιο.

Π ε ρ θ ω ρ ε ι ό. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Βέλου.

P e r i. 'Ανατολικά τοῦ Λιγουριοῦ. 'Αναφέρεται μόνο ἀπό τόν περιηγητή Gell[1018]. Χωριό μέ τό ἴδιο ὄνομα συναντοῦμε καί στήν περιοχή τῆς Θήβας, πού ταυτίζεται μέ τό μεσαιωνικό Πέργιον[1019]. Προέρχεται ἀπό τό ἀρχαῖο ὄνομα Πέργη.

Π ε ρ ι γ ι ά λ ι[1020]. 'Ανάμεσα στά χωριά Λέχαιο καί κάτω "Ασσο. Μεσαιωνική λέξη περιγιάλιν-παραγιάλιν· οὐδ. τοῦ μεταγ. ἐπίθετου παραιγιάλιος[1021].

Π ε ρ ι θ ώ ρ ι. Δυτικά τοῦ Σαραντάπηχου, κοντά στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί 'Αχαΐας. Τό συναντοῦμε συχνά στίς πηγές[1022].

Π ε ρ ι σ τ έ ρ α. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος, ἀποτελεῖ, μαζί μέ τά χωριά Μεσορούγγι καί Σόλο, τά Κλουκινοχώρια. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' 'Ενετοκρατίας[1023].

Π έ τ α. Στήν περιοχή Τρικάλων - Ξυλοκάστρου. Μνημονεύεται μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[1024]. 'Η γλωσσική του προέλευση ἀλβανική[1025].

Π ε τ α λ ο ύ. Συνοικία τοῦ Δερβενίου.

Π ε τ ρ α κ α ί ι κ α. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρίζας Ξυλοκάστρου[1026].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Π ε τ ρ ί[1027]. Δυτικά τῆς Νεμέας. Κυριώνυμο.

Π ε ῦ κ ο. Μικροσυνοικισμός κοντά στή Ν. Ἐπίδαυρο (Πιάδα), στήν κοινότητα τῆς ὁποίας ὑπάγεται.

P i n t o. Μνημονεύεται μόνο ἀπό τόν Pouqueville, ὡς χωριό τῆς Σικυωνίας[1028].

Π ι κ έ ρ μ ι. Ἐρημωμένος συνοικισμός, κοντά στή νέα Μονή Φανερωμένης[1029]. Ἐτυμολογεῖται ἀπό βυζαντινό κτήτορα, πού ἔφερε τόν τίτλο τοῦ ἐπικέρνη (ἀρχιοινοχόου)[1030].

Π ι τ σ ά[1031] (ἄνω καί κάτω). Δυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου κοντά στό Λουτρό. Ἡ γλωσσική του προέλευση ἀλβανική[1032].

Π ι τ σ α δ α ί ι κ α. Στήν περιοχή Εὐρωστίνης.

Π λ ά κ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας Ἀχαΐας[1033].

Π λ α τ ά ν ι. Ἀνατολικά τῆς Σκοτεινῆς, κοντά στά ὄρη τῶν νομῶν Ἀργολίδας καί Κορινθίας.

Π λ α τ α ρ ο ύ δ α. Μικρό νησί στόν Κεγχρεάτη κόλπο, ἀπέναντι ἀπό τόν ὅρμο Λυχνάρι.

Π λ α τ α ν ι ώ τ ι κ α Κ α λ ύ β ι α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας[1034].

P l a t i n ó . Μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1035].

Π ο ρ ο β ί τ σ α. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας[1036]. Ἡ προέλευσή του σλαβική[1037].

Π ο ρ τ ά κ ι (Pordachi). Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ τό Βέλο[1038].

Π ο τ α μ ό ς. Κοντά στή Ζάχολη. Μνημονεύεται σέ ἔγγραφο τοῦ 1813[1039].

Π ο υ λ ί τ σ α. Νοτιοανατολικά τοῦ Βέλου. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β'Ἐνετοκρατίας[1040]. Στό Ἀρχεῖο Nani μνημονεύεται καί ζευγολατειό Πουλίτσα[1041]. Ἡ ἐτυμολογία του σλαβική[1042].

Π ο υ ρ ν ά ρ ι. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[1043].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στό 'Αρχεῖο Nani συναντοῦμε ὄνομα χωριοῦ "Prinari"[1044]. Πρόκειται προφανῶς γιά τό ἴδιο τοπωνύμιο.

Π ύ ρ γ ο ς. Συνοικισμός τῆς Ζάχολης[1045].

Π ύ ρ γ ο ς. Νότια τῆς 'Ακράτας.

Ρ α λ ο ύ (Ralu). 'Η θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στό 'Αρχεῖο Nani[1046]. Τοπωνύμιο βυζαντινό (Ράλλης).

Ρ ά χ ε ς. Μνημονεύεται ἐπίσης στό 'Αρχεῖο Nani[1047]. 'Η θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Ρ ά χ ι α ν η[1048] (σημ. Βελιανίτικα). Νοτιοδυτικά τῆς ἀρχαίας Κορίνθου.

Ρ α ψ ο μ ά τ ι. Μνημονεύεται μόνο σέ καταλόγους[1049] καί στό 'Αρχεῖο Nani[1050]. "Ισως βρισκόταν κοντά στό Σούλι, γιατί στό παραπάνω 'Αρχεῖο μνημονεύονται μαζί. Τό ὄνομα εἶναι βυζαντινό καί ἔχει σχέση μέ τήν ποινή τῆς τυφλώσεως. ("Αννα Κομνηνή, ἔκδ. Bidé, τ. Β', σ. 162 κ.ἑ.).

Ρ έ θ ε ζ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Σολυγείας (Σοφικοῦ)[1051]. "Ονομα ἀλβανικό.

Ρ έ θ ι. Βόρεια τῶν Τρικάλων[1052]. 'Η ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος ἀλβανική[1053].

Ρ ε ι τ ό[1054] (ἤ Ρυτό;). 'Ανάμεσα στά χωριά 'Αθίκια καί 'Αγίου 'Ιωάννη. Οἱ κατοικοί του τό ἐγκατέλειψαν λίγο μετά τά μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα καί ἐγκαταστάθηκαν στά 'Αθίκια. Κοντά στό Ρειτό, πάνω σέ ὕψωμα σώζεται ὁ μεταβυζαντινός σταυρεπίστεγος ναός τοῦ 'Αγίου Δημητρίου. Σύμφωνα μέ ἐπιγραφή πού σώζεται κατά τό μεγαλύτερο μέρος πάνω ἀπό τήν πόρτα τῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ, ἡ ἐκκλησία τοιχογραφήθηκε τό ἔτος 1611 ἀπό τόν Δημήτριο Κακαβά[1055]. Τό ὄνομα Ρειτό εἶναι ἀρχαῖο καί ἔχει σχέση μέ πηγή νεροῦ[1056].

Ρ ε ι τ ό. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Σολυγείας[1057], νότια τῆς 'Αρμυρῆς. Τό τοπωνύμιο ἐπιζεῖ ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή. 'Ο Θουκυδίδης περιγράφει ἕνα ἐπεισόδιο τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου λέγοντας ὅτι οἱ 'Αθηναῖοι καί οἱ σύμμαχοί τους, μέ 80 πλοῖα "πλέοντες ἅμα τῇ ἕῳ ἔσχον μεταξύ χερσονήσου τε καί Ρ ε ί-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τ ο υ ἐς τόν αἰγιαλόν τοῦ χωρίου ὑπέρ οὗ ὁ Σολύγειος λόφος ἐστίν"[1058]. Στό ὄνομα τοῦ Ρείτου πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε τό Ρειτό[1059]. "Χερσόνησος" εἶναι ἡ μικρή χερσόνησος-λόφος τῶν λουτρῶν τῆς Ἑλένης καί τό μέρος πού ἄραξε ὁ στόλος, ὁ ὅρμος τῆς Ἀρμυρῆς[1060].

Ρ ε π ο ύ λ ι. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Λιγείρας[1061]. Ἀνθρωπωνυμικό.

R i n g a. Τό συναντοῦμε μόνο σέ πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας[1062]. Πιθανῶς βρισκόταν κοντά στό Μπολάτι.

Ρ ί ζ α[1063] (Κρινακαίικα). Νότια τοῦ Ξυλοκάστρου. Στήν κοινότητα Ρίζας ὑπάγονται πολλοί μικροί συνοικισμοί τοῦ βόρειου τμήματος τῆς κοιλάδας τῶν Τρικάλων.

Ρ ο δ ι ά. Ἀνατολικά τοῦ Δερβενίου.

Ρ ο ζ ε ν ά. Νότια τοῦ Δερβενίου, Νέος οἰκισμός ἀπό κατοίκους τῆς περιοχῆς Ζάχολης. Ὄνομα σλαβικό (rozen)[1064].

Ρ υ σ β α ν α ί ι κ α. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα τοῦ Λιγουριοῦ.

Ρ ω μ ι ά. Ἕνας ἀπό τούς συνοικισμούς τοῦ χωριοῦ Ἀθίκια.

Ρ ω μ ι ά δ ε ς (Romiades καί Romides). Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1065]. Πρέπει νά βρισκόταν στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Κλεωνῶν, γιατί ἀναγράφεται μαζί μέ γνωστά χωριά τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

Σ α γ κ ρ ι χ α σ ά ν. Συναντᾶται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Pouqueville[1066]. Τουρκικό ὄνομα τσιφλικιοῦ.

Σ α ΐ τ ᾶ. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[1067]. Σήμερα ὑπάγεται στήν συνοικία Τρικάλων.

Σ α ΐ τ ᾶ[1068] (ἀρχ. Ὄρυξις, ὑψ. 1814 μ). Βουνό στά σύνορα τῶν νομῶν Ἀρκαδίας Κορινθίας καί Ἀχαΐας.

Σ α κ ά τ ι. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1069]. Τουρκικό (Sakat = κουτσός).

Σ α κ ε λ α ρ α ί ι κ α. Συνοικιομός, κοντά στό Ξυλόκαστρο.

Σ α λ ι β ά ν ι; (Sanglivani). Μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1070].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πρέπει νά βρισκόταν νότια τοῦ Ξυλοκάστρου, γιατί μνημονεύεται μαζί μέ τά χωριά Βάλτσα μικρή, Ζεμενό, καί Τροφαρί.

S a l i g h o. Ἐπίσης μόνο στό ἴδιο Ἀρχεῖο[1071]. Ἴσως βρισκόταν στή Βόχα, γιατί ἕνα ἀπό τά χωριά πού μνημονεύεται μαζί του εἶναι τό Μπραΐμ μπέη.

Σ α ρ α ν τ ά π η χ ο. Νότια τῆς Ζάχολης, στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀχαΐας. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[1072]. Τό ὄνομά του ἴσως ὀφείλεται στή βυζαντινή οἰκογένεια τῶν Σαραντα πήχων[1073].

Σ α ρ α ν τ α π η χ ι ώ τ ι κ α. Ἀνατολικά τοῦ Δερβενίου. Τό ὄνομά τους προέρχεται ἀπό τό χωριό Σαραντάπηχο.

Σ α τ α ί ι κ α. Συνοικισμός νοτιοανατολικά τῶν Βασιλικῶν. Σήμερα ὑπάγεται στήν κοινότητα Βέλου.

S a t i r i. Μνημονεύεται μόνο στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας[1074]. Πρέπει νά βρισκόταν στή Βόχα, γιατί ἀναγράφεται μαζί μέ χωριά τῆς περιοχῆς της.

Σ β υ ρ ο ῦ. Στόν τ. δῆμο Φελλόης Ἀχαΐας[1075]. Ὑπάρχει οἰκογένεια Sbiro (Σεβῆρος). Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος ἀλβανική.

Σ ε λ ι α ν ί τ ι κ α καλύβια. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας. Τό ὄνομά τους ὀφείλεται στό ὀρεινό χωριό Σελιάνα.

Σ έ σ ι. Βόρεια τῆς κωμοπόλεως Ἅγιοι Θεόδωροι, ὅπου οἱ κάτοικοί του μετοίκησαν τά νεώτερα χρόνια. Ἡ ἐτυμολογία του ἀλβανική[1076].

Σ ι β ί σ τ α[1077] (σημ. Φενεός). Στό βόρειο μέρος τῆς πεδιάδας τοῦ Φενεοῦ. Ἡ προέλευσή του σλαβική.

Σ ι γ ι ρ ί τ σ α[1078]. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρίζας Ξυλοκάστρου. Ὄνομα σλαβικό.

Σ ι λ ι β ν ι ώ τ ι κ α. Συνοικισμός τῆς περιοχῆς τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας[1079].

Σ ι ν ά ν ι. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Στιμάγκας. Ὄνομα τουρκικό, πού ἔφερε ὡς τελευταῖα καί ἡ Μεγαλόπο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λη.

Σ κ ε ν τ σ ι ά ν ι κ α[1080]. Συνοικισμός τῆς κονότητας Ρίζας Ξυλοκάστρου.

Σ κ ί π ε ζ α[1081] (ἀρχ. Ὀλίγυρτος). Βουνό (ὑψ. 1935 μ.), στά σύνορα τῶν νομῶν Ἀρκαδίας, Κορινθίας καί Ἀργολίδας. Ὄνομα ἀλβανικό.

Σ κ ο ρ δ α ί ι κ α[1082]. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Τρικάλων. Νοτιοδυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου ὑπάρχει καί ὁ συνοικισμός Σκορδιάνικα. Μᾶλλον πρόκειται γιά τήν ἴδια θέση. Ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρίζας.

Σ κ ο τ ε ι ν ή. Κοντά στά σύνορα τῶν νομῶν Ἀργολίδας, Κορινθίας καί Ἀρκαδίας. Μνημονεύεται πολύ συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[1083].

Σ κ ο ύ π α[1084] (σημ. Καλλιθέα). Ἀνατολικά τῆς Ζάχολης.

Σ κ ο υ π α ί ι κ α. Ἀνατολικά τοῦ Δερβενίου. Θερινός οἰκισμός τῆς Σκούπας.

Σ κ ο ύ ρ ο γ λ ι. Μικροσυνοικισμός βόρεια τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, κοντά στό Σπαθοβούνι. Ὄνομα τουρκικό;

Σ κ ρ α μ π ο υ λ ι ά (Scrabuglia). Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani , μαζί μέ τή Στιμάγκα[1085].

Σ κ ρ α π ά ν ι. Δυτικά τῆς Στιμάγκας[1086].

Σ κ υ λ ο χ ώ ρ ι. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1087].

Σ ό λ ο ς. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος. Μαζί μέ τήν Περιστέρα καί τό Μεσορούγγι ἀποτελοῦν τά Κλουκινοχώρια. Συναντᾶται συχνά στίς πηγές ἀπό τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[1088].

Σ ο λ ο μ ό ς . Νοτιοανατολικά τοῦ Ἀκροκορίνθου.

S o r i a n u s. Μνημονεύεται ὡς συνοικία τῶν Τρικάλων, μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1089].

Σ ο ύ λ ι. Νοτιοδυτικά τῆς Σικυώνας. Συναντᾶται στίς πηγές συχνά[1090]. Τοπωνύμιο ἀλβανικό[1091].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σ ο ύ λ ι ν ά ρ ι. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τῆς περιοχῆς Στυμφαλίας[1092].

Σ ο φ ι α ν ά[1093]. Συνοικισμος πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ξανθοχωρίου (Μάζι) Τρικάλων.

Σ π α ρ τ ι ν α ί ι κ α. Δυτικά τοῦ χωριοῦ Γελίνη. Στό Νουχάκη συναντοῦμε συνοικισμό "Σπαρταίικα" Γελίνης[1094]. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό ἴδιο τοπωνύμιο. Στό Ἀρχεῖο Nani τά Σπαρτιναίικα μνημονεύονται μαζί μέ τά Σοφιανά (Soffiana con maccala Spartineus)[1095].

Σ π ε ι ρ ί. Ἔτσι καλεῖται ὡς σήμερα τό ἀρχαῖο ἀκρωτήριο Σπείραιο[1096]. Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν διευκρινίζει ὅτι λεγόταν κοινῶς "κάβο Σπείραι"[1097].

Σ π ι ρ ι ά[1098]. Τά βουνά τῆς Στιμάγκας (ὑψ. 803 μ.).

Σ τ α μ α τ α ί ι κ α[1099]. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ.

S t a m u t i. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1100].

Σ τ ε ν ό. Στό βόρειο ἄκρο τῆς πεδιάδας τοῦ Φενεοῦ, ὅπου τό ἔδαφος στενεύει. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές[1101].

Σ τ έ ν ω μ α. Συνοικισμός, πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Γκούρας[1102].

Σ τ ε φ ά ν ι. Δυτικά τοῦ Ἁγιονορίου. Μνημονεύεται συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ἀργότερα[1103]. Στό Στεφάνι διασώζονται ἐνδιαφέροντα μεταβυζαντινά μνημεῖα, ἔνδειξη ὅτι ὁ οἰκισμός ἄκμαζε στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Στό κέντρο τοῦ χωριοῦ ὑψώνεται ὁ ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, σταυρεπίστεγος μέ τροῦλο, πού τοιχογραφήθηκε τό ἔτος 1694 ἀπό τόν ἱερέα Ἰωάννη Ρίτζη καί μέ τά ἔξοδα τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ[1104]. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, σήμερα νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ, φέρει δύο στρώματα τοιχογραφιῶν, ἀπό τά ὁποῖα τό ἐσωτερικό ὁ Λαμπάκης τό χρονολογεῖ στόν ΙΣΤ'-ΙΖ' αἰώνα[1105]. Τέλος 3-4 χιλιομ. ΝΑ τοῦ χωριοῦ, μέσα σέ ρεματιά, σώζεται τό καθολικό τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν, ναός σταυρεπίστεγος, πού σύμφωνα μέ ἐπιγραφή πού διατηρεῖται ὡς σήμερα σέ καλή κατάσταση, χτίστηκε καί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἁγιογραφήθηκε τό ἔτος 1565 ἀπό τόν Θεοδόσιο Κακαβά[1106]. Ἴσως στό ὀρεινό αὐτό σημεῖο μετοίκισαν οἱ κάτοικοι τοῦ φραγκικοῦ κάστρου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, μετά τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων[1107].

Σ τ ί λ ι α. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani, ἀνάμεσα στή Βλαντούσα καί στό Παναρίτι[1108]. Σήμερα ὀνομάζουν Στίλια τή Βλαντούσα, ὅπως φαίνεται ὅμως ἀπό τά ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου Nani, τά δυό ὀνόματα ἀντιπροσώπευαν χωριστά χωριά. Ἡ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀλβανική[1109].

Σ τ ι μ ά γ κ α. Στά ὑψώματα πού χωρίζουν τή Σικυωνία ἀπό τή Φλειασία. Συναντᾶται συχνά στίς πηγές[1110]. Τό ὄνομα περιέχει τήν ἀλβανική λέξη "μάγκα" (στή μάγκα), πού σημαίνει ἀγέλη καί κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας τά παλικάρια τῶν ἁρματολῶν[1111].

Σ τ ό γ κ α. Μικροσυνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Γκούρας[1112].

Σ τ ό μ ι. Ἀνατολικά τοῦ Δερβενίου[1113].

Σ τ ρ ο ύ σ α (Strussa). Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1114]. Πρέπει νά βρισκόταν κοντά στή Ζάχολη, γιατί μνημονεύεται μαζί μέ ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς Εὐρωστίνης. Ἡ γλωσσική του προέλευση εἶναι μᾶλλον σλαβική[1115].

S t u n a c h a. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στόν κατάλογο τοῦ Alberghetti[1116].

Σ υ ν ε β ρ ό ν[1117]. Στήν περιοχή τ. δήμου Φελλόης, Ἀχαΐας.

Σ χ ί ν ο ς. Μικροσυνοικισμός στήν περιοχή Περαχώρας.

Τ α ρ σ ι ν ά[1118]. Ἀνατολικά τῶν Βασιλικῶν. Στά Ταρσινά σώζεται βυζαντινός ναός τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Τό ὄνομά τους ὀφείλεται στή μεσαιωνική κώμη Ταρσός.

T a f f a n d u s s i. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1119]. Βρισκόταν στήν περιοχή Στυμφαλίας.

G i a f f ū. Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1120]. Ἴσως πρόκειται γιά τοπωνύμιο Κιάφα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τ ζ ω ρ τ ζ ή ς[1121]. Ποτάμι στήν περιοχή Κιάτου - Ξυλοκάστρου, πού οἱ πηγές μας ταυτίζουν μέ τόν Ἐλισσώνα ἤ τό ποτάμι τῆς Λέχοβας. Ὄνομα φραγκικό.

Τ ο υ ρ τ ο υ ρ α ί ι κ α[1122] (σημ. Κρυσταλλοπηγή). Κοντά στό χωριό Γελίνη.

Τ ρ α γ ά ν α. Συνοικισμός τοῦ Κιάτου. Ὁ Vasmer θεωρεῖ τή λέξη "Τραγανό" σλαβική[1123], πιθανότερο ὅμως εἶναι νά προέρχεται ἀπό τό θέμα τοῦ ἔτραγον (ἀόρ. τοῦ ρ. τρώγω)[1124] ἤ ἀπό τό ἐπίθετο τραγανός[1125].

Τ ρ α π ε ζ ό ν α[1126]. Βουνό (ὑψ. 1139 μ.), νότια τοῦ Ἀγγελοκάστρου, στά σύνορα τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀργολίδας. Τό ὄνομα ἐπιζεῖ ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή[1127].

Τ ρ α χ ή λ ι. Ἀκρωτήριο, βόρεια τῆς Ἐπιδαύρου. Τό ὄνομά του ὀφείλεται στή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους[1128].

Τ ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ί τ σ α. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Καλύβια Φενεοῦ[1129].

Τ ρ ι κ α λ ί τ ι κ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[1130].

Τ ρ ι κ λ ί τ σ α. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Κορίνθου[1131]. Σλαβικό τοπωνύμιο.

Τ ρ ί κ ο ρ φ α. Βουνό, κοντά στά Δερβενάκια.

T r i p p a n i a. Μνημονεύεται ἀπό τόν G. Albrizzi[1132]. Ἀναγράφεται ἐπίσης σέ πολλούς παλαιούς χάρτες, δυτικά τῶν Βασιλικῶν.

Τ σ ε ρ ε γ ο ύ ν ι[1133] (σημ. Βρυσούλα). Ἀνατολικά τῆς Ζάχολης. Χωριό μέ τό ἴδιο ὄνομα ὑπάρχει καί στήν περιοχή Πρεμετῆς[1134].

Τ σ ι λ α ρ δ ή. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας, Ἀχαΐας[1135]. Ὄνομα Ἰταλικό (Girardin);

Τ σ ο ύ κ α. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Ρεθίου Τρικάλων[1136]. Λέξη ἀλβανική, πού σημαίνει κεφάλι[1137].

Z u c a g l i a. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1138].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἡ θέση του δέν εἶναι γνωστή.

Φ α κ ο υ λ ά ζ ο υ[1139] (σημ. Ἀμφιθέα). Βορειοδυτικά τῆς ἀρχαίας Πελλήνης.

Φ α ρ μ α κ ά ς[1140]. Βουνό (ὑψ. 1616 μ.), νοτιοανατολικά τοῦ Φλειάσιου πεδίου.

Φ ι α μ ε γ κ ι ά ν ι κ α[1141]. Μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων.

Φ ι δ α κ ι ά ν ι κ α. Συνοικισμός τῆς περιοχῆς Ζάχολης (Εὐρωστίνης).

Φ λ α μ π ο ύ ρ ί τ σ α. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν ἄνω συνοικία Τρικάλων[1142].

Φ λ ε β ά ρ ι. Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani[1143]. Βρισκόταν δυτικά τοῦ χωριοῦ Κλένια, ὅπου τό τοπωνύμιο ἐπιζεῖ ὥς σήμερα. Τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ τό συναντοῦμε καί σέ δύο ἐνθυμήσεις πού ἔχουν γραφεῖ τό ἔτος 1658, πάνω ἀπό τήν ὡραία πύλη τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κλένιας.

Φ ό ν ι σ σ α (Κριός). Ποτάμι πού πηγάζει ἀπό τήν περιοχή Καρυᾶς καί ἐκβάλλει κοντά στό Καμάρι.

Φ ο ῦ ρ ν ο ι. Κοντά στήν Ἀκράτα[1144].

Φ ρ α γ κ α ί ι κ α[1145]. Μικροσυνοικισμός, νοτιοδυτικά τοῦ Ξυλοκάστρου.

F r i g a g n i. Μνημονεύεται μόνο σέ πηγές τῆς Β' Ἐνετοκρατίας[1146]. Πρέπει νά βρισκόταν κοντά στά χωριά Κλιμέντι καί Βελίνα.

Χ α λ κ ι ά ν ι κ α. Στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Νωνάκριδος. Ἀχαΐας. Ἡ μνεία τους στίς πηγές εἶναι συχνή[1147].

Χ α λ κ ι α ν ι ώ τ ι κ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας, Ἀχαΐας[1148].

Χ ά ν ι α. Βόρεια τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, στό δρόμο Κορίνθου — Δερβενακίων, σέ σημεῖο ὅπου ὑπῆρχαν στό παρελθόν Χάνια.

Χ ά ν ι α. Συνοικισμός τοῦ χωριοῦ Μπότσικα (Ἀηδόνια)[1149].

Χ α ρ δ ε λ ο υ π α ί ι κ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[1150].

Χ α ρ τ σ ι ά ν ι κ α. Νότια τῆς Ρίζας Ξυλοκάστρου. Ὁ Νουχάκης ἀναφέρει συνοικισμό περιοχῆς Τρικάλων, μέ τό ὄνομα Χαρακιώνικα[1151]. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό ἴδιο χωριό .

Χ α σ ά ν α γ α[1152] (Κροκιδᾶ, Ἀσωπία καί σημ. Βοχαϊκό). Νοτιοδυτικά τοῦ Βραχατίου. Ὄνομα τουρκικό.

Χ α σ ά ν Μ ο υ σ τ α φ ᾶ. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ (τσιφλίκι), πού μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1153].

Χ α σ ά ν Π α σ ᾶ. Μνημονεύεται στό Ἀρχεῖο Nani, μαζί μέ ἄλλα χωριά, ἀπό τά ὁποῖα γνωστό εἶναι μόνο τά Βασιλικά[1154]. Ὄνομα τουρκικό.

Χ α τ ζ α λ α ί ι κ α. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ.

Χ α τ ζ ῆ Μ ο υ σ τ α φ ᾶ[1156] (σημ. Εὐαγγελίστρια). Νοτιοδυτικά τοῦ Βραχατιοῦ.

Χ α τ ζ ῆ Χ α σ ά ν ι. Τουρκικό ὄνομα χωριοῦ, πού βρισκόταν πιθανῶς στήν περιοχή Στυμφαλίας. Μνημονεύεται μόνο στό Ἀρχεῖο Nani[1157].

Χ α τ ο ύ π η. Στήν περιοχή τ. δήμου Κορίνθου, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Ξαμίλια.

Χ έ λ ι (σημ. Ἀραχναῖο). Νότια τοῦ βουνοῦ Τραπεζόνα. Συναντᾶται συχνά στίς πηγές τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας καί ὕστερα[1158].

Χ ε λ μ ό ς (ἀρχ. Ἀροάνεια). Ἡ ἐτυμολογία του σλαβική[1159].

Χ ι λ ι ο μ ό δ ι[1160]. Στό δρόμο Κορίνθου-Δερβενακίων. Τοπωνύμιο βυζαντινῆς ἐποχῆς (χίλια μόδια)[1161].

Χ ο υ τ α λ α ί ι κ α. Μικροσυνοικισμός, κοντά στό Λιγουριό.

Χ ρ υ σ ο β ί τ σ ι. Ἀναγράφεται σέ πολλούς παλαιούς χάρτες ἀνάμεσα στή Zarboli καί Ζάχολη. Στόν Albrizzi μνημονεύεται ὡς Guzuizi[1162]. Τοπωνύμιο σλαβικό.

Ψ η λ ά Ἀ λ ώ ν ι α. Συνοικισμός τοῦ τ. δήμου Τρικάλων[1163].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ψ η λ ή Ρ ά χ η. Βουνό (ύψ. 1068 μ.), βόρεια τοῦ Στεφανίου.

Ψ ι μ ο υ λ α ί ι κ α. Συνοικισμός πού ὑπάγεται στήν κοινότητα Λιγουριοῦ.

Ψ ώ ρ α. Ἀγροτικός μικροσυνοικισμός τῆς περιοχῆς Νεμέας[1164].

Ἀπό τά 570 τοπωνύμια πού συγκεντρώσαμε συνολικά, ἄν ἀφαιρέσουμε ἐκεῖνα γιά τά ὁποῖα ἔχουν διατυπωθεῖ ἀποκλίνουσες γνῶμες ἀπό εἰδικούς σχετικά μέ τήν ἐτυμολογία τους, καθώς καί ἐκεῖνα πού μνημονεύονται γιά πρώτη φορά ἐδῶ καί δέν μπόρεσαμε νά ἐπισημάνουμε τήν ἐθνική τους προέλευση, μένουν περίπου 500 τοπωνύμια. Ἀπό αὐτά ξενικῆς προελεύσεως εἶναι 140 τοπωνύμια, μέ πρῶτα ἀνάμεσά τους, ποσοτικά, τά ἀλβανικά.

Ἑλληνικά τοπωνύμια

Εἰδική μελέτη γιά τά τοπωνύμια τῆς Κορινθίας ἔχει δημοσιεύσει ὁ Δ. Βαγιακᾶκος. Ξεχωρίζει τά ἑλληνικά τοπωνύμια[1166] σέ ναωνύμια (π.χ. Ἅγιος Γεώργιος), σέ τοπωνύμια πού προέρχονται ἀπό κτίσματα (π.χ. Βασιλικά, Παλαιόκαστρο), σέ τοπωνύμια πού ὀφείλονται στό χρῶμα, στή μορφή ἤ στό σχῆμα τοῦ ἐδάφους (π.χ. Ἀσπρόκαμπος, Κόρφος, Στενό), σέ φυτώνυμα (π.χ. Καρυά, Λυγιά), σέ ὑδρώνυμα (π.χ. Ἀρμυρή), καί σέ κυριώνυμα (π.χ. Γαλατᾶς, Κοκώνι). Πολλά τοπωνύμια διαμορφώθηκαν μέ ὁρισμένες καταλήξεις -αίικα, -ιάνικα, -ιάτικα, -ίτικα-ιώτικα -ιάνοι καί δηλώνουν οἰκισμούς πού ἀνήκουν σέ οἰκογένειες ἤ χωριά[1167].

Δέν εἶναι λίγα τά τοπωνύμια πού ἔχουν παραδοθεῖ ἀπό τή βυζαντινή ἐποχή (Ἀγγελόκαστρο, Ἁγιονόρι, Ἅγιος Βασίλειος, Ἅγιος Γεώργιος, Ἅγιος Νικόλαος, Βασιλικά, Ἐξαμίλια, Ζευγολατειό, Κοντόσταβλος, Κύριλλο, Ξεροκαστέλλι, Ξεροκαστελλιά, Ξυλόκαστρο, Πεντεσκούφι, Περαχώρα, Πολύφεγγος, Σαρακίνη, Σκάλα Μεγά-

ΙΔΡΥΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρων, Παλαιά Χώρα, Πλάγιον Κακόν, Φωκᾶ, Ἀγρίδι, Δασκαλειό, Διαβατίκι, Ζεύγολατή, Καμάρι, Κατακάλι, Κουρτέσσα, Κουτσομάδι, Μακρυπλάγι, Περιγιάλι, Πικέρμι, Ραλλού, Ραψομάτι, Σαραντάπηχο, Χιλιομόδι). Πολλά ἀπό τά τοπωνύμια αὐτά βρίσκονται κοντά ἤ πάνω στά στενά πού ἑνώνουν τήν Κορινθία μέ τήν Ἀργολίδα, ἔνδειξη ὅτι ἡ περιοχή αὐτή εἶχε κατοικηθεῖ πυκνά τό Μεσαίωνα. Εἴχαμε τήν εὐκαιρία, πράγματι, νά μιλήσουμε παραπάνω γιά πολλούς ἀπό τούς οἰκισμούς αὐτούς, μερικούς ἀπό τούς ὁποίους χαρακτηρίσαμε ὡς σημαντικούς. Ἕνας μεγάλος ἐπίσης ἀριθμός μεσαιωνικῶν τοπωνυμίων διασώζονται γύρω ἀπό τήν Κόρινθο.

Ἀρκετά εἶναι καί τά τοπωνύμια πού διασώζονται ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή (Ἀκράτα, Ἐνόριον, Πίδαυρος, Κεχριές, Κόρινθος, Κορώνη (Φενεοῦ), Ταρσός, Φλίκα (Φλιοῦς), Φονιάς (Φενεός) Τευτάνιον, (Τιτάνη), Ἀλωπεκή, Ἄμιλος, Ζούγρα (δίυγρος), Γερό (Ἱερό), Κιόνια(;), Κορώνη (Λιγουριοῦ), Κοντοποριά, Λυκούρια, Μαψός, Πέρι, (Πέργη), Ρειτό, Σπειρί (Σπείραιο), Τραπεζόνα).

Μερικά (Λέχαιο, Σικυών, Αἴγειρα) δέν ἐπέζησαν πέρα ἀπό τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή. Οἱ περιοχές στίς ὁποῖες διασώζονται πιό πυκνά τά ἀρχαῖα τοπωνύμια εἶναι ἡ Φενεός καί ἡ ἀνατολική Κορινθία.

Σλαβικά τοπωνύμια

Ἀπό τά ξένα τοπωνύμια ποσοτικά βρίσκονται στή δεύτερη θέση καί εἶναι τά ἑξῆς: Ἀράχοβα, Ἄρλος, Βελισκώ, Βλοβοκά, Γαρδίκι, Grunicci(;) Ζεμενά, Ζήρια, Κέρκοβα, Κλοκίνα, Prastai(;) Σελιάνα, Τρίκαλα, Ζάχολη, Βάλτσα, Βελά, Βελίνα, Βέλο, Βεργουβίτσα, Βερσοβά, Βλαντούσια, Βοϊβόντα, Βραχάτεβα, Βροστίνα, Γκόλας, Ζαπάντι, Ζαρούχλα, Κασάναβα, Κερνίκελο, Κουνιάνικα, Λέχοβα, Λούζι, Μαρίτσα, Μπούζι, Πορορβίτσα, Πουλίτσα, Ροζενά, Σιβίστα, Στρούσα, Τρικλίτσα, Χελμός, Χρυσοβίτσι.

Τά σλαβικά τοπωνύμια δέν εἶναι ὁμοιόμορφα κατανεμημένα στόν κορινθιακό χῶρο. Τά περισσότερα βρίσκονται στό βορειοδυτικό μέρος τῆς περιοχῆς. Στόν ὑπόλοιπο χῶρο (ἀνατολική Κορινθία καί ὀρεινή ζώνη πού χωρίζει τούς νομούς Ἀργολίδας καί Κορινθίας) ὑπάρχουν ἐλάχιστα. Στό βορειοδυτικό τμῆμα καί σέ ἐκτα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ση πού καλύπτει περίπου τό ἕνα τρίτο τῆς Κορινθίας συναντοῦμε τό 90% τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων. Τό τμῆμα αὐτό μποροῦμε νά τό χωρίσουμε πάλι: α') στήν περιοχή τοῦ τ. δήμου Αἰγείρας, νοτιοανατολικά τῆς Ἀκράτας, ἡ ὁποία ἀνάλογα μέ τήν ἔκτασή της, ἔχει τά πιό πολλά σλαβικά τοπωνύμια β') στήν περιοχή γύρω ἀπό τή Ζεμενό, ὅπου τά σλαβικά τοπωνύμια εἶναι ἀρκετά πυκνά καί γ') στίς ὑπόλοιπες περιοχές τοῦ ΒΔ τμήματος, ὅπου τά σλαβικά τοπωνύμια εἶναι σχετικῶς ἀραιά. Γίνεται φανερό ὅτι στό βορειοδυτικό μέρος τοῦ κορινθιακοῦ χώρου ἐγκαταστάθηκαν περισσότεροι Σλάβοι.

Ἀλβανικά τοπωνύμια

Συναντήσαμε τά παρακάτω ἀλβανικά τοπωνύμια: Μάνεσι, Μπάρδι, Μπουζμπάρδι (;) Μάζι, Ἀλίκιζα, Βέσεζα, Βίλια, Γκιόνια, Γκούρα, Γρούστι, Δρίζα, Κάστριζα, Κέσαρι, Κιάφα, Κλιμέντι, Κόκλα, Coscia, Κούτσι, Λάλουκα, Λέριζα, Λιόπεσι, Λιόσα, Λόπεσι, Μαζαράκι, Μάζι, Μάρκασι, Μάστιζα, Μάστριζα, Ματσίζα, Μέρτιζα, Μουζάκι, Μπόζια, Μπότσικα, Ντάρα, Ντούσια, Ξυλοκέριζα, Παναρίτι, Πέτα, Πιτσά, Ρέθεζα, Ρέθι, Σβυροῦ, Σέσι, Σκίπεζα, Σούλι, Στίλια, Στιμάγκα, Τσούκα.

Τά ἀλβανικά τοπωνύμια μποροῦν νά χωριστοῦν σέ ἐκεῖνα πού προέρχονται ἀπό ὀνόματα Ἀλβανῶν πού ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή (π.χ. Κλιμέντι), καί σέ ἐκεῖνα πού οἱ νέοι ἔποικοι ὀνόμασαν μέ ἀλβανικές λέξεις (π.χ. Κούτσι)[1168]. Ἐπειδή οἱ ἀλβανικοί ἐποικισμοί εἶναι σχετικά πρόσφατοι καί ὑπάρχουν ὡς σήμερα στήν περιοχή ἀλβανόφωνοι, γνωρίζουμε περίπου τά σημεῖα ὅπου ἐγκαταστάθηκαν οἱ νέοι ἔποικοι κι ἔτσι τά ἀλβανικά τοπωνύμια δέ μᾶς εἶναι πολύ χρήσιμα. Ἀπό τή σύγκριση ἀνάμεσα σέ περιοχές πού εἶναι ἀλβανόφωνες ὡς σήμερα καί σ' ἐκεῖνες ὅπου διασώθηκαν ἀλβάνικά τοπωνύμια, συμπεραίνουμε ὅτι δέν μποροῦμε νά ἔχουμε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στά τελευταῖα καί νά δεχτοῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι μιά περιοχή κατοικήθηκε ἢ ὄχι ἀπό ἀλβανικά φύλα, μέ βάση μόνο τήν ὕπαρξη ἀλβανικῶν τοπωνυμίων. Ἔτσι, στήν περιοχή Σολυγείας ὅλα τά ὀνόματα τῶν σημερινῶν χωριῶν εἶναι ἑλληνικά, οἱ κάτοικοί τους ὅμως εἶναι ἀλβανόφωνοι. Ἀντίθετα, στήν περιοχή Φενεοῦ ὑπάρχουν μεγάλα χωριά μέ ἀλβανικά ὀνόματα, ἀλλά δέν ὑ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πάρχουν ἀλβανόφωνοι. Τέλος, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι οἱ Ἀλβαβανοῖ ἔγιναν φορεῖς ὁρισμένων σλαβικῶν ὀνομάτων, γιατί πρίν κατέβουν νότια, εἶχαν ὑποστεῖ τήν ἐπίδραση τῆς σλαβικῆς γλώσσας.

Τουρκικά τοπωνύμια

Βρίσκονται, ποσοτικά, στήν ἴδια περίπου θέση μέ τά σλαβικά καί εἶναι τά ἑξῆς: Πέτρο Χαϊκάλ(;) Ἀλῆ Γιαγιά, Ἀσές Ἐφέντη, Ἀσάν μπέη, Ἀσίζι, Ἀχμέτη, Βραχάτι, Γουσούφ Γιαγιά, Δερβένι, Ἰμπραΐμπέη, Κασαβέτη, Κελινλή, Κιαουσαντές, Κιρίμι, Κούλα, Κούρμπεη, Μαχαλάς (μικρός), Μουλᾶ, Μούλκι, Μουσταφᾶ Ἐφέντη, Μπαχί ἀγά, Μπέϊκο, Μπερμπάτι, Μπεχίρ μπέη, Μπλουγούρι, Νισούφ Τσουκαλᾶ, Ντελή Μουσταφᾶ, Ὀμέρμπεη, Ὀμέρ Τσαούς, Ὀσταχασάνι, Πασᾶ, Σαγκριχασάν, Σακάτι, Σινάνι, Σκούρογλι, Χάσάν ἀγᾶ, Χασαν Μουσταφᾶ, Χασάν πασά, Χατζῆ Μουσταφᾶ, Χατζῆ Χασάνι.

Προέρχονται κυρίως ἀπό ὀνόματα Τούρκων μπέηδων πού ἦταν κάτοχοι μεγάλων ἐκτάσεων (τσιφλίκια). Βρίσκονταν, ὅπως εἶναι φυσικό, σέ πεδινά μέρη καί κυρίως στήν πεδιάδα τῆς Βόχας. Στίς πηγές ὀνομάζονται ζευγολατειά[1169]. Τά τουρκικά αὐτά τοπωνύμια ἀποδείχθηκαν τά πιό εὐπαθῆ στό πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἐξαφανίσθηκαν σχεδόν ὅλα, γιατί ἦταν δεμένα μέ τό ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη τους.

Φραγκικά τοπωνύμια

Εἶναι τά λιγότερα, σκορπισμένα μέσα στόν κορινθιακό χῶρο. Τά ὀνόματά τους εἶναι τά ἑξῆς: Πιάδα, Σερμορίνη(;)Ἀλαμάνο, Ἀρφαρά, Ζωρζού, Ζουάνος, Τζωρτζῆς, Τσιλαρδή(;) Ἀρνᾶς(;) Βαρούσι.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. F o w l e r, Corinth, σ. 102-103. Φ ά ρ ά κ λ α, Ἐπιδαυρία, ὅ.π., ἐπιμ. Ι, σ. 1.

2. Ἀπό τούς πύργους διατηρεῖται μόνον ἕνας σέ ὕψος δύο περίπου μέτρων. Εἶναι τετράγωνος μέ πλευρά τέσσερα σχεδόν μέτρα καί ἐξέχει ἀπό τό τεῖχας 1.60 ὡς 1.90 μ. (B o n, Morée , σ. 484). Στή μέση τοῦ "κουλᾶ" σώζονται τά θεμέλια τετράγωνου κτίσματος καί ἕνας τοῖχος, πού σώζεται ὡς 2,5 μ. ὕψος. Ὁ τοῖχος εἶναι φτιαγμένος μέ μικρές πέτρες καί πλούσια συνδετική ὕλη.

3. B o n, Morée, σ. 484. Ὁ P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 248, γράφει ὅτι τό ἔχτισαν οἱ Φράγκοι τό 1206.

4. B u c h o n, Grèce, σ. 373. Στό ἴδιο σημεῖο ἀναφέρει ὅτι σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῶν ντόπιων Ἀλβανῶν κατοίκων, τό κάστρο χτίστηκε ἀπό κάποιον ἄρχοντα τῆς Πιάδας γιά χάρη τῆς κόρης του. Τή γνώμη ὅτι τό κάστρο μπορεῖ νά ὑπῆρχε ἀπό τή βυζαντινή ἐποχή ἐκφράζουν καί οἱ L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 258.

5. Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 528.

6. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 176, 177, 181: Angielochastro, Angolo chastro, Angnolchastro.

7. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 176.

8. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 229. "Lo chastello de Angelo castro" B o n, Morée, σ. 691.

8α. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331 "Anzelo castro".

9. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ 693. M c L e o d, Castles, σ. 356.

10. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

11. Μνημονεύεται στό Κατάστιχο Β΄ τοῦ ἔτους 1500, στό Ἀρχεῖο N a n i(τ. 11, φ. 275^{r}) στόν πίνακα τοῦ A l b e r g h e t t i (Notizia, σ. 119), σέ ἐπιγραφή ἐκκλησίας τῆς γειτονικῆς Πιάδας (Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 421), καί σέ πολλούς περιηγητές, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους τονίζουν τό μέγεθος τοῦ χωριοῦ. Βλ. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 413 "grand village". G e l l, Itinerary, σ. 203 "a large village". C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 429. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 290. Πρίν τήν ἐπανάσταση εἶχε 120 σπίτια (P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182) καί τό 1851 506 κατοίκους (P a γ κ α β ᾶ, Ἑ λ λ η ν ι κ ά, σ. 381.

12. Στόν μικρό αὐτό χῶρο ὑπάρχει σήμερα καί τό χωριό Στεφάνι, 4,5 χιλιομ. δυτικά τοῦ Ἁγιονορίου. Καί τά δυό χωριά βρίσκονται σέ παρακμή, οἱ δύσκολες

ΙΔΡΥΜΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὅμως συνθῆκες τοῦ παρελθόντος συντέλεσαν νά ἀκμάσει ὁ μικρός αὐτός χῶρος δυό φορές· τή βυζαντινή ἐποχή, γιά τούς λόγους πού θά ἀναφέρουμε ἐκτεταμένα πιό κάτω, καί τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, σέ μικρότερο βαθμό, λόγω τοῦ ὀρεινοῦ ἐδάφους.

13. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού βρίσκεται στό κέντρο τῆς κοιλάδας, ὑπῆρχε στό ἐξωτερικό μέρος τοῦ βόρειου τοίχου ἐντοιχισμένη ἀρχαία ἐπιγραφή, διαστάσεων 1,40 X 0,50, καί κοντά στήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ κομμάτι μιᾶς ἄλλης ἐπιγραφῆς μέ τίς λέξεις ΚΑΙ ΝΟΜΟ. Διάφορα ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀποκαλύφθηκαν τελευταῖα, μετά τήν ἀνακαίνιση τῆς ἐκκλησίας, ἀνάμεσα στά ὁποῖα καί ἄλλα μαρμάρινα κομμάτια ἀπό ἀρχαῖες ἐπιγραφές.

14. Ὑποστηρίχτηκε (Ἰ. Π α π α χ ρ ί σ τ ο υ, Ἁγιονόριον ἤ Ἁγινόρι, "Πελοπον. Ἐγκυκλοπαιδεία", τ. Α΄, σ. 142), ὅτι στήν περιοχή τοῦ Ἁγιονορίου βρισκόταν ὁ ἀρχαῖος οἰκισμός Πέτρα, πού μνημονεύει ὁ Ἡ ρ ό δ ο τ ο ς (Ἱστορία Ε΄ 92, β,γ). Ὁ C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 597, σημ. 94, τοποθετεῖ τήν Πέτρα στήν ὀρεινή περιοχή τῆς ἀρχαίας Τενέας καί ὁ B u r s i a n, Geographie, σ. 22-23, ἀπό τήν ὀρεινή περιοχή τῆς ἀρχαίας Τενέας ὡς τά σύνορα τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁ L o l l i n g, Kontoporeia, σ. 47, τήν τοποθετεῖ στήν περιοχή "Δυό Βουνά", κοντά στό χωριό Ἀθίκια. Ἡ ἔλλειψη στοιχείων δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐντοπίσουμε μέ ἀκρίβεια τήν πραγματική θέση τῆς ἀρχαίας Πέτρας. Ὁ μικρός ἀρχαῖος οἰκισμός τῆς Δραγατούρας εἶναι πιθανότερο νά ὀνομαζόταν "Ἐνόριον", ὄνομα ἀρχαίας ἐποχῆς, μέ τό ὁποῖο τό Ἁγιονόρι συναντᾶται γιά πρώτη φορά στίς μεσαιωνικές πηγές. Δέν ἀποκλείεται ὁ ἀρχαῖος οἰκισμός νά ἔδωσε τό ὄνομά του στό μεσαιωνικό, ὅταν σέ κάποια ἐποχή τοῦ Μεσαίωνα, οἱ κάτοικοι μετακινήθηκαν ἀπό τόν μικρό λόφο τῆς κοιλάδας, στήν κοντινή μεσαιωνική κώμη.

15. Λ α μ π ρ ι ν ί δ ο υ, Ναυπλία, σ. 17 κ.ἑ.

16. Ὁ B o o n Morée, σ. 486, δέ δίνει ἕναν ὀργανικό ρόλο στό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου μέσα στά πλαίσια τῶν ὀχυρώσεων ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς. Ἀντίθετα οἱ L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 257, χαρακτηρίζουν τήν περιοχή τοῦ Ἁγιονορίου ὡς στρατηγική.

17. Ἡ πύλη τοῦ πρώτου καί μεγαλύτερου πύργου σχηματίζεται 2,5 περίπου μ. πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στόν ἀπέναντι ἐξωτερικό τοῖχο ὑπάρχει ἕνα παράθυρο, καί στό δεύτερο ὄροφο τέσσερις πολεμῆστρες· δυό στόν ἀπέναντι ἀπό τήν πύλη νότιο τοῖχο, μιά στόν ἀνατολικό καί μιά στό δυτικό. Στό κατώτερο μέρος τοῦ δεύτερου πύργου ὑπάρχει στέρνα γιά τή συγκέντρωση τοῦ νεροῦ τῆς στέγης. Διακρίνονται στίς γωνίες τοῦ πύργου δύο ἀγωγοί (ὑδρορρόη), πού ὁδηγοῦσαν τό νερό στό ἐσωτερικό της. Στόν ὄροφο πού βρίσκεται πάνω ἀπό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τή στέρνα εἶναι ἀνοιγμένη ἡ πόρτα - στό ἴδιο ὕψος μέ τήν πόρτα τοῦ προηγούμενου πύργου - καί στόν ἀπέναντι τοῖχο ἕνα τετράγωνο παράθυρο. Ἀπό ἐδῶ, στόν ἑπόμενο ὄροφο, πού εἶναι κατά τό μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένος, ὁδηγοῦσε καταπακτή. Στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ἴδιου χώρου σχηματίζεται τυφλή ἀψίδα, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ μεσαῖος ὄροφος χρησιμοποιόταν ὡς παρεκκλήσι. Ἡ ὕπαρξη παρεκκλησίων σέ πύργους δέν ἦταν φαινόμενο ἀσύνηθιστο. Στίς μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους τό παρεκκλήσι εἶναι ἀναπόσπαστο τμῆμα τῶν πύργων (Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1958, σ.185). Ἐπίσης στόν τελευταῖο ὄροφο πύργου, πού ἀνῆκε, καθώς φαίνεται, στή Μονή Δοχειαρίου, ὑπῆρχε παρεκκλήσι μέ τρεῖς κόγχες (Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντινός πύργος παρά τήν Ὄλυνθον: ΕΕΒΣ 13(1937) 394).

18. B o n, Morée, σ. 661, ὅπου ὑπάρχει καί σύντομη περιγραφή τοῦ κάστρου.

19. B o n, Morée, σ. 682.

20. B o n, Morée, σ. 684.

21. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 229. Bon, Morée, σ. 691.

22. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 170, 174, 181, 184. Ἡ ὕπαρξη τοῦ Ἁγιονορίου στά ἔγγραφα αὐτά δείχνει ὅτι περιλαμβανόταν μέσα στά ὅρια τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου. Ἀντίθετα ὁ B u c h o n, Recherches, τ. Α΄, σ. XXX, ξεχωρίζει τό Ἁγιονόρι ἀπό τήν ὑπόλοιπη καστελλανία.

23. Δέν πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἔνταξη τοῦ Ἁγιονορίου στόν Ἅγιο Βασίλειο ἦταν ἡ αἰτία νά μήν ἀναφερθεῖ τό κάστρο του, γιατί στά ἴδια ἔγγραφα οἱ τρεῖς θέσεις Ἀγγελόκαστρο, Λιγουριό καί Πιάδα, μολονότι στά ἔσοδα λογαριάζονται μαζί, ἐν τούτοις τά κάστρα τους ἀναφέρονται ξεχωριστά (L o n g n o n-T o p p i n g, Documents, σ. 176 "...La ragione delli gienmori delli tre chastelli, Angnolchastro, Leghorio ella Piata").

24. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331 "Honeri".

25. Τό πάχος τῶν τοίχων τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν εἶναι πολύ μεγάλο (1-1.40 μ.), πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ναοί αὐτοί πρέπει νά στεγάζονταν μέ καμάρα. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐνισχύεται καί ἀπό τήν παρατήρηση ὅτι οἱ βόρειοι καί νότιοι τοῖχοι καί τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἀνισοπαχεῖς. Οἱ βόρειοι τοῖχοι εἶναι παχύτεροι, γιατί ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης κλίσης τοῦ ἐδάφους, ἦταν ψηλότεροι καί κρατοῦσαν μεγαλύτερο βάρος.

26. Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η, Ὁ ναός τοῦ Ἅι Λέου εἰς τήν Μάνην: ΔΧΑΕ 6(1970-72) 153. Ν. Μ ο υ ρ ί κ η, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήνα 1975, σ. 20.

27. Σώζεται ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καί οἱ τοῖχοι του, πού διατηροῦνται σέ ἀρκετό ὕψος πάνω ἀπό τό ἔδαφος. Στήν ἐσωτερική τους ἐπιφάνεια διακρίνονται τά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χρώματα τοιχογραφιῶν. Ὁ Ν. Καλογερόπουλος, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ναός εἶχε "ἠρημνισμένον τό ἐπίστεγον τοῦ Σταυροῦ", πράγμα πού δείχνει ὅτι παλαιότερα θά διακρινόταν καί ὁ τύπος τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης σωζόταν καί ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Καλογεροπούλου, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 527).

28. Στήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη (Ὁ Χριστός σέ μετάλλιο, πού τό κρατοῦν τέσσερις ἄγγελοι). Στήν κόγχη ἡ βρεφοκρατούσα ἔνθρονη, ὁλόσωμη καί κάτω ἀπ' αὐτήν οἱ ἱεράρχες Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος καί Σπυρίδων.

29. Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καί πάνσεπτος ναός τῶν ἁγίων ... τοῦ Χριστοῦ (;) ἰατρῶν Κοσμᾶ καί Δαμιανοῦ. Δι' ἐξόδου τε καί κόπου... ἔτους ΣΤ΄ ΩΛΑ ...

30. Ἀ. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος: ΑΒΜΕ 1(1935) 44.

31. Ἀ. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι, ὅ.π., σ. 42. Βλ. καί Γ. Δημητροκάλλη, Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν: Χαριστ. εἰς Α. Ὀρλάνδον, τ. Β΄, σ. 189,192, 202 (Δίπλα στούς ἄλλους ναούς μνημονεύεται ὁ ναός τοῦ Bjelo Pole Σερβίας, ἔτους 1197-99 καί τῆς Ἀναλήψεως Φιλιατρῶν, πού κατά τόν Γκητᾶκο ἀνήκει στόν ΙΒ΄ αἰώνα. Ἡ χρονολογία τοῦ τελευταίου ναοῦ δέ φαίνεται πιθανή).

32. Γ. Λαμπάκη, Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνά τήν Ἑλλάδα: ΔΧΑΕ 2(1894) 19-20.

33. Καλογεροπούλου, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ σ. 526. Ἀπ' αὐτούς γράφει ὅτι σώζονταν οἱ ναοί τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, Ἁγίου Ἀθανασίου, Ἁγίου Γεωργίου καί Ἁγίου Ἀνδριανοῦ.

34. Βαρδουνιώτη, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 233. Στό ἴδιο σημεῖο ἀναφέρει, πώς, σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῶν κατοίκων, ὑπῆρχαν παλαιότερα γύρω ἀπό τό κάστρο 80 ναοί. Σήμερα οἱ κάτοικοι τοῦ Ἁγιονορίου μιλᾶνε γιά 40 ἐκκλησίες. Καί οἱ δυό ἀριθμοί εἶναι ὑπερβολικοί, ἀλλά τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ ἄλλες περιοχές στίς ὁποῖες ὑπάρχουν πολλοί ναοί. Σέ μερικές μάλιστα ἀπ' αὐτές ὁ ἀριθμός τῶν ἐκκλησιῶν ἐξισώνεται μέ τίς μέρες τοῦ χρόνου.

35. Παναγία, Ἅγ. Βλάσης, Ἅγ. Δημήτριος, Ἅγ. Βαρβάρα, Ἅγ. Νικόλαος, Ἅγ. Στέφανος, Ἅγ. Μάμας, Ἅγ. Βασίλειος, Ἅγ. Γεώργιος, χαλασμένο κλησί (=χαλασμένη ἐκκλησία). Ἀπό αὐτές ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ Ἅγιος Νικόλαος μέ τά ἐντοιχισμένα μαρμάρινα κομμάτια, ἀπό τά ὁποῖα μνημονεύσαμε μερικές ἀρχαῖες ἐπιγραφές. Στό μικρό ἐρειπωμένο ναό τῆς Ἁγίας Βαρβάρας σώζεται ἐπίσης σπασμένη κολόνα ἀπό πράσινο μάρμαρο, πάνω στήν ὁποία ἔχουν χαραχτεῖ σταυροί. Τέλος πρέπει νά ἀναφέρουμε καί τήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, διαστάσεων 6.80 Χ 10.20μ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἀπό τόν παλαιό ναό ἔχουν μείνει μόνο τά θεμέλια καί μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

36. Ἀγία Μαρίνα, 1500 μ. ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, Ἅγιος Ἠλίας, νότια τῆς κοιλάδας, ἐρειπωμένες, Ἅγιος Ἰωάννης, 1000 μ. νότια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ, ἀκέραιος καί μέ ἴχνη τοιχογραφιῶν.

37. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 88. κ.ἑ.. B o n, Morée, σ. 586. Στηρίζεται σέ δύο ἐσωτερικές κολόνες μέ ἰωνικά κιονόκρανα καί εἶναι περίπου τετράγωνος μέ νάρθηκα καί μέ μιά μόνη τρίπλευρη κόγχη ἱεροῦ. Ἐσωτερικά φέρει δυό στρώματα τοιχογραφιῶν. Τά ἐρείπια πού ὑπάρχουν γύρω του καί ἀποτελοῦσαν τήν ἀκμάζουσα ἄλλοτε Μονή εἶναι νεωτέρα.

38. Γ. Λ α μ π ά κ η, ὅ.π., σ. 19-20. Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ σ. 526.

39. Οἱ γωνίες τῶν τοίχων τῶν δωματίων φαίνονται καθαρά, γιατί ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, βρίσκονται σέ διαφορετικά ἐπίπεδα. Οἱ τοῖχοι εἶχαν φτιαχτεῖ ἀπό μεγάλες ἀλάξευτες πέτρες καί εἶχαν πάχος 1-1.10 μ.. Μεγαλύτερο ἀκόμη πάχος εἶχαν οἱ τοῖχοι δυό κτισμάτων ἀνατολικά τοῦ ναοῦ (ἀρ. 13, 14). Ὁ βορεινός τοῖχος τοῦ ἑνός ἀπό αὐτά σώζεται σέ μικρό ὕψος καί εἶναι φτιαγμένος ἀπό μεγάλες πέτρες.

40. B o n, Morée, σ. 680.

41. L o n g n o n, Empire, σ. 191. Πρβλ. C. A s d r a c h a, Region de Rhodopes, ὅ.π., σ. 173 κ.ἑ..

42. Ὁ A. B o n, Morée, σ. 660, ἀναφέρει πώς δέ βρῆκε δείγματα ἑνός εὐρύτερου περιβάλου γύρω ἀπό τό μικρό κάστρο πού σώζεται ὥς σήμερα. Τά ἴχνη ὅμως τῶν τειχῶν, γιά τά ὁποῖα μιλήσαμε, μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε τό ἀντίθετο. Ὁ Ν. Κ α λ ο γ ε ρ ό π ο υ λ ο ς, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 526, μιλᾶ ἐπίσης γιά ἕνα "εὐρύτερον περίβολον ἀπαρτιζόμενον ἀπό τά τοιχώματα τοῦ πολίσματος", πού περιέβαλλε ἀπ' ἔξω τό μικρό κάστρο πού σώζεται ὡς σήμερα. Πρέπει νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι τό ἄλλο φρούριο πού βρίσκεται στήν εἴσοδο τῆς κλεισούρας, τό Καστράκι, εἶναι πολύ μεγαλύτερο ἀπό τό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου, καλύπτοντας ἔκταση 4-5 στρεμμάτων. Ἄν τό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου δέν εἶχε δεύτερο περίβολο πού νά ἐκάλυπτε μεγαλύτερη ἐπιφάνεια ἀπό ἐκείνη πού καλύπτει τό Καστράκι, τότε δέ δικαιολογεῖται τό ὑποκοριστικό ὄνομα τοῦ δεύτερου. Ἀκόμη καί ἡ παράδοση τῶν κατοίκων τοῦ σημερινοῦ Ἁγιονορίου δίνει στό Καστράκι τό ρόλο ἀντιφρουρίου, πού χτίστηκε ἀπό τούς ἐχθρούς μέσα σέ μιά νύχτα γιά τήν κατάληψη τοῦ κυρίως φρουρίου τοῦ Ἁγιονορίου. Καί σήμερα λέγεται πώς τό μικρό κάστρο (τό Καστράκι) ἔφαγε τό μεγάλο (τό σημερινό Ἁγιονόρι).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

43. Σέ κάποια έποχή, καθολικό Μονῆς πρέπει νά ἦταν καί ἡ ἐκκλησία ἀρ. 9. Ἴσως ἡ Μονή αὐτή ἱδρύθηκε ἀργότερα ἀπό τήν προηγούμενη. Οἱ πέτρες πού χρησιμοποιήθηκαν εἶναι πολύ μικρότερες καί τό καθολικό, ἴσων διαστάσεων μέ τό ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, μπορεῖ νά ἀνήκει στήν ἴδια έποχή.

44. Δέν μπορεῖ τό βουνό νά ὀνομάστηκε Ἅγιον Ὄρος ἀπό τίς ἐκκλησίες, ὅπως εἰπώθηκε, (Β α ρ δ ο υ ν ι ώ τ η, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 233, Γ. Λ α μ π ά κ η , Περιηγήσεις, ὅ.π., σ. 42, σημ. 1), γιατί δέν ἔχουμε ἄλλα τέτοια παραδείγματα. Ἀντίθετα βουνά πάνω στά ὁποῖα ἱδρύθηκαν μοναστήρια παίρνουν τήν προσωνυμία "Ἅγιον Ὄρος" (π.χ. Ἄθως, Λάτρος). Ἐπίσης ἡ ὀνομασία τοῦ πολίσματος, Ἅγιον Ὄρος, ὅπως θά ἀναφέρουμε πιό κάτω, φαίνεται πώς δέ γινόταν πιά κατανοητή σέ μεταγενέστερες έποχές (ὕστερα ἀπό τό τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα). Ἡ αἰτία ἦταν βέβαια ἡ ἐξαφάνιση τῆς μοναχικῆς πολιτείας, ἀφοῦ οἱ ἐκκλησίες ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν.

45. Τό κάστρο ἐπισήμανε μόνον ὁ L o l l i n g, Kontoporeia, σ. 48 "... die Ruinen einer kleinen mittelalterliechen Befestigung..."

46. Ἡ δίοδος τῆς Φανερωμένης ἦταν ἕνα δευτερεῦον πέρασμα πρός τήν Πιάδα. Τό βουνό ὅπου βρίσκεται τό ὁμώνυμο μοναστήρι λέγεται "Ἐλευθερόπυργος".(Ε. Δ ρ ά κ ο υ, Μοναί ἑλληνικαί. Κορινθιακαί: Ἱερός Σύνδεσμος 6(1900) 181). Ὡς σήμερα νότια τῆς Μονῆς φαίνονται τά ἴχνη ἑνός κυκλικοῦ πύργου πού ἦταν χτισμένος μέ ἀδούλευτες πέτρες, χωρίς ἐπιμέλεια. Ἴσως νά εἶναι ὁ πύργος πού συναντοῦμε στά ἔγγραφα τοῦ ἔτους 1698 καί πού ἀφοροῦν τή Μονή Φανερωμένης (Βλ. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 117).

47. Ὁ κεντρικός πύργος ἔχει σχῆμα τέλειου κύκλου, μέ ἐλεύθερο ἐσωτερικό χῶρο ἀκτίνας τριῶν μέτρων. Ὁ κυκλικός του τοῖχος, πάχους περίπου ἑνός μέτρου, σώζεται σέ μικρό ὕψος καί εἶναι χτισμένος ἐπιμελημένα ἀπό μεγάλες πελεκημένες πέτρες στίς ὁποῖες ἔχει δοθεῖ ἐξωτερικά ἐλαφρά κυρτό σχῆμα. Ἡ ἐσωτερική ζώνη τοῦ φρουρίου ἔχει σχῆμα μή κανονικό καί περιβάλλει τόν πύργο ἀπ' ὅλες τίς μεριές, ἐκτός ἀπό μικρό μέρος πρός τήν πλευρά τῆς κλεισούρας. Τό τεῖχος, περίπου 1.20 μ. πάχους, ἀλλοῦ σώζεται σέ μικρό ὕψος, ὅπου μπορεῖ νά δεῖ κανείς τίς μεγάλες πελεκημένες πέτρες τῆς βάσης καί ἀλλοῦ εἶναι κατεστραμμένο. Ὁ ἐξωτερικός περίβολος τοῦ φρουρίου, πολύ μεγαλύτερος σέ διαστάσεις, ἔχει σχῆμα πού μοιάζει μέ τρίγωνο καί εἶναι σέ ὅλα σχεδόν τά σημεῖα κατεστραμμένος. Ἐν τούτοις μπορεῖ κανείς νά παρακολουθήσει τά ἴχνη του ἀπό τίς πεσμένες πέτρες καί τά θεμέλια του. Στή δυτική καί νοτιοδυτική πλευρά τοῦ φρουρίου τά ἴχνη τοῦ τείχους χάνονται. Φαίνεται πώς ἡ ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους τό καθιστοῦσε περιττό. Στό δυτικότερο σημεῖο τοῦ σύγκροτήματος φαίνονται τά ἐρείπια τετράγωνου περίπου χώρου, μέ πάχος τοίχων ἑνός μέτρου καί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐλεύθερο ἐσωτερικό χῶρο τριῶν περίπου μέτρων, πού μοιάζει μέ πύργο. Συνδετική ὕλη δέ φαίνεται νά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σέ κανένα σημεῖο τῶν τειχῶν.

48. Στίς 28 Ἰουλίου 1822, γυναῖκες τοῦ Ἁγιονορίου συνέβαλαν μέ αὐτόν τό τρόπο στό κρίσμο σημεῖο τῆς μάχης μέ τό στρατό τοῦ Δράμαλη. Ἀνέβηκαν στό κάστρο καί κύλησαν ἀπό ἐκεῖ μεγάλες πέτρες.(Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, ὅ.π., σ. 257. Β α ρ δ ο υ ν ι ώ τ η, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 160).

49. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 611.

50. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 611.

51. Δέ γνωρίζουμε δυστυχῶς πόση ἔκταση κάλυπτε τό βυζαντινό φρούριο, γιατί, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ τόπος ἔχει ἀλλοιωθεῖ ἀπό τίς καλλιέργειες. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὡς σήμερα τό βουνό μέ τό φρούριο λέγεται ἀπό τούς κατοίκους τοῦ Ἁγιονορίου "γουλάς" (κουλάς καί κουλές: μεσαιων. λέξη πού προέρχεται ἀπό τά τουρκικά καί Ἀραβικά) θά πρέπει ἴσως νά συμπεράνουμε ὅτι τό μικρό κάστρο πού διατηρεῖται ὥς σήμερα χτίστηκε στά ἴχνη τοῦ κουλᾶ τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ φρουρίου. Ὅπως εἶναι γνωστό, κουλάς λεγόταν τό ψηλότερο σημεῖο ἑνός φρουρίου πού προστατευόταν ἀπό τείχη καί πού ἔπαιζε ρόλο ἀκροπόλεως (Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 168. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 32. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 554). Γύρω του ὑψώνονταν ἕνας ἤ δυό εὐρύτεροι περίβολοι μέσα στούς ὁποίους χτίζονταν τά σπίτια, γιά νά προστατεύονται οἱ κάτοικοι ἀπό ἐπιδρομές. Στόν κουλά ἔμενε ὁ ἄρχοντας ἤ ἡ φρουρά τοῦ τόπου. Τό σύνολο αὐτό (κουλάς+ἐξωτερικοί περίβολοι) ἀποτελοῦσαν μιά πλήρως ὀχυρωμένη πόλη πού λεγόταν "κάστρο". (Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 530 "...καί ἀντί τοῦ εἰπεῖν κώμας ἤ ἄστεα, κάστρας ἔλεγον κατά τήν αὐτῶν γλῶσσαν τήν βαρβαρίζουσαν". Ἡ διαφορά μεταξύ "κάστρου" καί "κουλᾶ" φαίνεται καθαρά ἀπό τό παρακάτω ἀπόσπασμα τοῦ Σ φ ρ α ν τ ζ ῆ, σ. 42 "καί καβαλλικεύσαντες ... ἐσέβημεν εἰς τό κάστρον ... ἀπό δ'ἄνωθεν τοῦ κουλᾶ διά σκευῶν καί τζαγρῶν κακῶς δεξιουμένων ἡμῶν".) Μερικές φορές ὑπῆρχε ἐξωτερικό τεῖχος χωρίς κουλά (Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 169).

52. Εἶναι πιθανότερο, ὅταν χτίστηκε τό ὀχυρό μοναστήρι, νά μήν ὑπῆρχαν στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ ὀχυρώσεις (K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 107).

53. I o a n n i s C a n t a c u z e n i, ὅ.π., τ. Γ΄, σ. 310.

54. C. A s d r a c h a, La region de Rhodopes, ὅ.π., σ. 126 κ.ἑ..

55. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 159-160. Μολονότι τό Ἐνόριον εἶχε ταυτίστεῖ μέ τό Ἁγιονόρι (H o p f, Geschichte, τ. Α΄, σ. 70. Ι. Π α π α χ ρ ή σ τ ο υ, Ἁγιονόριον, ὅ.π., σ. 142, Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 74), ἐν τούτοις οἱ κυριότεροι μελετητές τῆς περιοχῆς δέ γνωρίζουν αὐτή τή σχέση. Ὁ B o n, Morée, σ. 483, πιστεύει ὅτι ἡ κώμη μνημονεύεται γιά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πρώτη φορά τό ἔτος 1205. Τή μνεία τοῦ Ἁγιονορίου στό Χρονικό τοῦ Μορέως θεωροῦν καί οἱ L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 257, ὡς πρώτη μαρτυρία τῆς ὑπάρξεώς του. Πρβλ. καί M e λ e τ ί o υ Γ α λ α ν ο π ο ύ λ ο υ, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καί ἀσματική ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καί θεοφόρου πατρός ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 90. Ὁ Ν. Β έ η ς, Περί τῆς "Ἑλληνικῆς Νομαρχίας" καί τοῦ συγγραφέως αὐτῆς, "Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. ΙΘ΄ (1944) 302, σημ. 6, (ἀνακοίν. Κων. Α. Παπαχρίστου), ταυτίζει, μέ κάποια ἐπιφύλαξη, τό Ἐνόριο μέ τό Ἁγιονόρι. Ἡ θέση τοῦ Ἁγιονορίου καί οἱ τοπογραφικές εἰδήσεις πού μᾶς παρέχει ὁ Βίος, μέ τή μνεία τῆς κοιλάδας, αἴρουν κάθε ἀμφιβολία γιά τήν ταύτιση τῶν δύο τοπωνυμίων.

56. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 150 "ἄρτι μέν τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν χειρός ἀποσπασθείσῃ καί τῇ ρωμαϊκῇ ἐπικρατείᾳ ἐπανασωθείσῃ ὑπό Νικηφόρου τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως".

57. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 152, 153.

58. NE 3(1906) 223-228, συνέχεια τοῦ Βίου.

59. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 223 "Ὡσάν ὁ θεός, καί ἡ παναγία θεοτόκος ἠθέλησε, κάι μέ ἔφεραν εἰς τήν Πελοπόννησον, ὅπου ἐδίδασκα δύο χρόνους, στόν καιρόν τοῦ κυρίου Νικολάου τοῦ Κριτοῦ, ἐρχόμενος ἐγώ εἰς τό Ἀμύκλειον, ἐπαράγγειλα τά λόγια τά θεῖκά".

60. M. C a n a r d, Les géographes arabes des XIe et XIIe siècles en Occident: Annales de l' Institut des Etudes Orientales XVIII-XIX, Alger 1960-1961, (καί ἔκδ. Var. Repr.), σ. 37. Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Α΄, σ. 215. Τό ἔργο ἀποτελεῖ κύρια πηγή τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, γιατί ἡ περιγραφή κάθε γεωγραφικοῦ τμήματος εἶναι ἀρκετά ἐκτεταμένη. Μειονέκτημα τοῦ πολύτιμου τούτου ἔργου εἶναι ἡ δυσκολία ταυτίσεως τῶν πολλῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων πού παραθέτει καί τό γεγονός ὅτι ὁ Ēdrisi δέν ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος ὅλούς τούς τόπους πού περιγράφει (Βλ. καί B o n, Pēloponnēse, σ. 156).

61. Ē d r i s i, Gēographie σ. 125 "De lā (Argho) ā Anaboli, 90 milles. De Iā ā Hadjiria, Jolie ville située dans une plaine sablonneuse, non loin du fort d' Achkala, ā la base d' un promontoire qui s' avance dans la mer sur un espace de 50 milles, et qui a 25 milles de largeur, 90 milles. De Hadjiria ā la ville de Bendesia, par la route directe, 135 milles. Cette ville est située ā 50 milles du cap Achkala..."

62. Ē d r i s i, Gēographie, σ. 295.

63. B o n, Pēloponnēse, σ. 157.

64. Ē d r i s i, Gēographie, σ. 124.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

65. Πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν πόλεων πού ἀναφέρει ὁ Édrisi εἶναι τελείως ἀνακριβεῖς. Ὑπολογίζει π.χ. τήν ἀπόσταση Κορίνθου - Ναυπάκτου 35 μίλια καί τήν ἀπόσταση Ἄργους - Ναυπλίου 90 μίλια (É d r i s i, Géographie, σ. 123, 125). Γιά νά βγάλουμε κάποιο συμπέρασμα πρέπει οἱ ἀποστάσεις νά ὑπολογίζονται κατά γεωγραφικά τμήματα καί σέ συσχετισμό μεταξύ τους. Ὁ M. C a n a r d, ὅ.π., σ. 39, γράφει, σχετικά μέ τά μίλια, ὅτι δέν εἶναι γνωστό ἄν πρόκειται γιά γαλλική λεύγα ἤ γιά μίλια ἰταλικά ἤ ἀραβικά. Οἱ περισσότεροι λόγιοι, ἀναφέρει (σ. 43), δέχονται τό βιβλίο τοῦ Édrisi μόνο ὡς σχόλια πού συντροφεύουν τούς χάρτες του. Πολλές φορές ἐκφράστηκε ἡ γνώμη πώς οἱ ἀποστάσεις πού ὑπάρχουν μέσα στό κείμενο (μίλια, ἡμέρες πορείας) δέ στηρίχθηκαν σέ ὁδοιπορικό ἀλλά σέ ὑπολογισμούς τῆς θέσης τῶν διάφορων σημείων πάνω στό χάρτη.

66. É d r i s i, Géographie, σ. 295 "Nous avons dejã décrit cette route dans le quatrième climat. Nous disons donc que d' Anoboli ã Hadjiria on compte 90 milles; Et de Hadjiria ã Bendesia, en ligne directe et par terre, 135 milles..."

67. Ἡ φράση "στή βάση ἑνός ἀκρωτηρίου" (ã la base d' un promointoire), πού στό κείμενο ἀποδίδεται μᾶλλον στή Hadjiria παρά στό φρούριο Achkala, ἁρμόζει γεωγραφικά στό δεύτερο. Ὁ χάρτης ἐπίσης, τοποθετεῖ τή Hadjiria πιό βόρεια καί κοντά στή θάλασσα ἀλλά ἡ ἀνακρίβεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι πολύ συνηθισμένη στό χάρτη τοῦ Édrisi (π.χ. τό Ἄργος, ἡ Θήβα ἡ Λακεδαίμονα τοποθετοῦνται στήν παραλία ἤ πολύ κοντά σ' αὐτή). Τέλος ἡ τοποθέτηση τῆς Hadjiria σέ μιά "ἀμμώδη πεδιάδα" εἶναι προβληματική. Ἴσως νά ἐννοεῖ τή μικρή κοιλάδα, στίς παρυφές τῆς ὁποίας εἶχε χτιστεῖ ἡ κώμη. Ἡ φράση ὅμως "ἀμμώδης" πού χρησιμοποιεῖται ἀλλοῦ γιά νά δείξει ἀφρικανική ἔρημο (π.χ. τ. Α΄, σ. 23), δέν ἁρμόζει σέ ἑλληνικό ἔδαφος. Στήν περιγραφή τῆς νότιας Εὐρώπης, περιοχή πού ἐδαφικά μοιάζει μέ τήν Ἑλλάδα, δέ χρησιμοποιεῖ αὐτή τή φράση. Δέν πρέπει ἐπίσης νά ἐννοεῖ ἀμμώδεις θίνες κοντά σέ ἀκτή, ἀφοῦ σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του (τ. Β΄, σ. 78) τίς καλεῖ μέ τό ὄνομά τους (dunes sablonneuses).

68. Ὁ B o n, Péloponnèse, σ. 158, τοποθετεῖ μέ βεβαιότητα τή Hadjiria βόρεια τῆς Ἀργολίδας, ἀποκλείει τήν Αἴγινα, πού ἀναγράφεται στό χάρτη ὡς Aginis, καί μολονότι δέ γνωρίζει τή θέση τοῦ ἀκρωτηρίου Achkala, ἀναρωτιέται μήπως εἶναι τό Ἁγιονόρι.

69. Ἀπό τίς πόλεις τῆς Πελοποννήσου πού ἀναφέρει ὁ Ἄραβας γεωγράφος ἕξι μόνο χαρακτηρίζει ἐπαινετικά (Κόρινθο, Ἀρκαδιά, Καλαμάτα(;) Λακεδαίμονα, Ἄργος, Ἁγιονόρι).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

70. Στήν πλειονότητά τους τά σπίτια εἶναι ἐπιμήκη, ὀρθογώνια, μικρῶν διαστάσεων, χτισμένα τά περισσότερα παράλληλα πρός τήν κλίση τοῦ ἐδάφους. Τό ὑλικό μέ τό ὁποῖο εἶχαν χτιστεῖ ἦταν μεγάλες πέτρες, οἱ ὁποῖες, μέ ἐξαίρεση ἐκεῖνες πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς παραστάδες στίς πόρτες, δέν εἶχαν πελεκηθεῖ.

71. Στούς σημερινούς κατοίκους τοῦ χωριοῦ εἶναι διάχυτη ἡ παράδοση ὅτι τά παλιά χρόνια τό Ἀγιονόρι εἶχε χίλια σπίτια. Τήν παράδοση ἄκουσε καί σημείωσε ἐπίσης ὁ A. B o n, Morée, σ. 658. Ὡς σήμερα ἐπιζοῦν πολλές παραδόσεις γιά τό παλαιό Ἀγιονόρι. Μιά ἀπό αὐτές ἀναφέρει ὅτι ὁ ἄρρωστος ἀδερφός τοῦ βασιλιᾶ "τῶν Μιστρῶν" ἔμεινε ἐκεῖ τρία χρόνια καί ἔγινε καλά, πίνοντας ἀπό τό νερό τῆς πηγῆς τοῦ "Φραντζῆ".

72. Ὁ K a λ o γ e ρ ό π o υ λ o ς, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 526, ἀναφέρει ὅτι στήν αὐλή τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ ὑπῆρχε ἕνας μεγάλος ἀριθμός γλυπτῶν. Ἀπό αὐτά, ὡς τά τελευταῖα χρόνια παρέμενε στή θέση του ἕνα ἰωνικό κιονόκρανο. Μιά μικρή συλλογή ἀπό γλυπτά, πού προέρχονται ἀπό τούς ναούς τῆς γύρω περιοχῆς, καί ἀπό μεταβυζαντινές εἰκόνες ἄρχισε νά δημιουργεῖται τελευταῖα, μέ πρωτοβουλία τοῦ δασκάλου καί παπᾶ τοῦ χωριοῦ, Ἰ. Καρλῆ.

73. Ἀ n δ p ι ώ τ η, Ἐτυμ. λεξικό. Γιά τό Βιγλατούρι, βλ. Φ o υ p ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 100.

74. A. K a j d a n e, La ville et le village ã Byzance aux XIe-XIIe siècles: Στό βιβλίο "Féodalisme ã Byzance" μεταφρ. M. Gavriilidou (στή σειρά "Recherches Internationales ã la lumière du Marxisme", ἀρ. 79), σ. 84. Σχετικά μέ τό Ἀγιονόρι ἰσχύει ἡ περίπτωση τοῦ φρουρίου καί ὄχι τοῦ διοικητικοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου, γιατί ποτέ δέν ἀναφέρεται σέ ἐπισκοπικούς καταλόγους.

75. X p o ν. M o p é ω ς, στ. 1496-1500. Τό χειρόγραφο τοῦ Παρισιοῦ γράφει: "ἀπέ τό μέρος Δαμαλᾶ καί τοῦ Ἁγίου Ὄρους". (Βλ. καί J. S c h m i t t, The Chronicle of Morea, London 1904, στ. 1499). Ὁ Δαμαλάς, στή θέση τῆς ἀρχαίας Τροιζήνας, ἦταν κέντρο στήν ἄκρη τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου, γνωστό ἀπό τήν ἐπισκοπή του.

76. D. J a c o b y, Quelques considérations sur les versions de la "Chronique de Morée": Journal des Savants (1968), σ. 146-147 (καί ἔκδοση Variorum Reprints).

77. X p o ν. M o p é ω ς, στ. 1490-1498.

78. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 98.

79. Στενά μέ τήν ἄποψη αὐτή συνδέεται τό φιλολογικό πρόβλημα ποιά παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἐνισχύ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ουν τή γμώμη ἐκείνων πού πιστεύουν ὅτι ἡ ἑλληνική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ εἶναι πρότυπο τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς. (Βλ. M. J e f f r e y s, The Chronicle of the Morea. Priority of the Greek version: BZ 68(1975) 322.

80. Τό τοπωνύμιο "Ἐνόριον" εἶναι ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἐνόριος εἶναι αὐτός πού βρίσκεται "μέσα στά ὅρια" (Βλ. Α. θ α β ώ ρ η, Οὐσιαστικά ἀπό ἐπίθετα (καί μετοχές) στή Νέα Ἑλληνική, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 104. Βλ. καί Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 90-91). Οἱ πηγές δέν κάνουν διάκριση στά δύο ὀνόματα (Ἅγιον Ὄρος - Ἐνόριον), πράγμα πού συμβαίνει, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καί στόν δίδυμο οἰκισμό Πολυφέγγους - Ἁγίου Γεωργίου. Ἔτσι τά τοπογραφικά στοιχεῖα πού μᾶς δίνονται στό Βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνα (ἡ ἀπόσταση πού διάβηκαν ὁ χωρικός μαζί μέ τόν ἅγιο, ἡ ἀπόσταση πού βάδισε μόνος του ὁ ὅσιος, ἐνῶ ὁ ἀγρότης ἐπέστρεφε, ἡ κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους, καί ἡ διάβαση τῆς κοντινῆς κοιλάδας, ἀπό τόν ὅσιο τή στιγμή πού ὁ ἀγρότης τόν παρατηροῦσε καθιστός) δείχνουν ὅτι ὁ βιογράφος ἐννοεῖ μᾶλλον τόν οἰκισμό τοῦ βουνοῦ (καί ὄχι τῆς κοιλάδας) τόν ὁποῖο ὅμως ὀνομάζει Ἐνόριον. Στήν Ἐπιστολή τοῦ παπα ὁ οἰκισμός ὀνομάζεται Ἐνορία (Enoriàκαί ὄχι Ἐνόριον. Εἶναι πιθανό τό ὄνομα Ἐνορία νά ὀφείλεται σέ παρετυμολογία. "Ἐνορία" ἦταν ἕνα σύνολο ἀπό χωριά πού ἐξαρτῶνταν ἀπό μεγάλο ἐκκλησιαστικό κέντρο, μητρόπολη ἤ ἐπισκοπή, τό ὁποῖο μποροῦσε νά περιλαμβάνει πολλές ἐνορίες. Διοικοῦνταν ἀπό ἕναν πρωτοπαπά. (H. A h r w e i l l e r, L' histoire et la géographie de Smyrne, ἔ.π. σ. 55. Πρβλ. S v o r o n e s, Cadastre de Thèbes, σ. 55-56). Ἡ περιοχή τοῦ Ἁγιονορίου ἦταν προφανῶς ἐνορία τῆς μητροπόλεως Κορίνθου.

81. P e r r a t - L o n g n o n, Actes σ. 57-58 (ἔγγρ. 50).

82. Ἦταν ὁ ἐπιφορτισμένος μέ τήν ἐπίβλεψη τοῦ παλατιοῦ τῶν Βλαχερνῶν πού βρισκόταν στό βόρειο ἄκρο τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κοντά στόν Κεράτιο (Z a k y t h i n o s, Despotat. τ.Β΄, σ. 57).

83. Πρόσωπα στήν ὑπηρεσία βασιλιᾶ ἤ αὐτοκράτορα πού εἶχαν ἀξιώματα μέσα στό παλάτι. "Miles" ὀναμάζεται σέ μεσαιωνικά ἔγγραφα καί ὁ Νικόλαος Acciaiuoli (B u ç h o n, Nouv. Rech. τ. Β΄, σ. 14).

84. Ὁ Θεόδωρος Παλαιολόγος ἦταν δευτερότοκος γιός τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου ἀπό τή δεύτερη γυναίκα του, Γιολάντα ἤ Εἰρήνη, κόρη τοῦ μαρκίονα τοῦ Μομφερράτου, Γουλιέλμου V(1254-1292). Ὁ Θεόδωρος στάλθηκε στόν ἀδελφό τῆς Γιολάντας, Ἰωάννη Α΄, μαρκίονα ἐπίσης τοῦ Μομφερράτου (1292-1305) καί ἀσπάσθηκε τό καθολικό δόγμα. Ὅταν τό 1305 πέθανε ὁ Ἰωάννης Α΄, πῆρε τή θέση τού ὁ Θεόδωρος.

85. P e r r a t - L o n g n o n, Actes, σ. 58 "... cum familiis et rebus eorum transire per regnum nostrum Sicilie et ibidem equos octo emere ac re-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

gnum ispum exire per mare cum equis ipsis, et rebus suis predictis per portus Apulie libere permittentes, nullam eis in personis vel rebus molestiam inferatis nec inferri ab aliquo permittatis".

86. Φαίνεται πώς προῆλθε ἀπό τόν τύπο " Ἅγιον Ὄρος", μέ ἐπίδραση τοῦ τύπου "Ἐνόρι(ον)", ("Ἅγιον Ὄρος, Ἁγιονόρι, Ἁινόρι). Ἡ κώμη, σέ μεταγενέστερες πηγές δέ συναντᾶται μέ τό πρῶτο ὄνομά της, "Ἐνόριον", ἀλλά μέ τά ὀνόματα "Ἁινόρι" καί "Ἁγιονόρι" ἤ "Ἁγινόρι". Ὁ τύπος "Ἁινόρι", ἄν καί κοινός, ἐμφανίζεται σέ λίγες γραπτές πηγές τοῦ ΙΘ΄αἰώνα. Μ. Ο ἰ κ ο ν ό μ ο υ, Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, ἔκδ. Τσουκαλᾶ, σ. 271. Μπελιᾶ, Εἰδήσεις, σ. 99 "Ἁεινορῖται". Περισσότερο ἀπαντᾶται ὡς "Ἁγιονόρι" καί "Ἁγινόρι". Γ. Τ ε ρ τ σ έ τ η, Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 1821. Ἀπομνημονεύματα Νικηταρᾶ, σ. 423-424. Ε. Π ρ ω τ ο ψ ά λ τ η, Ὁ Διονύσιος Εὐμορφόπουλος: Πελ. Πρ. 4(1960), σ. 59. Γ ε ν ν α ί ο υ Κ ο λ ο κ ο τ ρ ώ ν η, Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. Τσουκαλᾶ, σ. 76, 78. Κ α ν έ λ. Δ ε λ η γ ι ά ν ν η, Ἀπομνημονεύματα, τ. Β΄, σ. 60. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα σ. 10, 100, 233 κλπ. Α. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἀπομνημονεύματα, ὅ.π. σ. 335. Α. Λ ι γ ν ο ῦ, Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὕδρας, τ. 8 (1822), ἐν Πειραιεῖ 1927, σ. 368. Σέ δημοτικά τραγούδια συναντᾶται Ἁινόρι καί Ἁγιονόρι. Μ. Λ ε λ έ κ ο υ, Ἄσματα Δημοτικά: "Παρνασσός", 3(1879) 165 κ.ἑ. "Ἁινόρι". Δ. Β α ρ δ ο υ ν ι ώ τ η, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 169 "Ἁγιονόρι". Στίς παραδόσεις τοῦ Ν. Π ό λ ί τ ο υ ἀπαντᾶται ὡς Ἁγινόρι (τ. Α΄, σ. 202, 203). Μερικοί χρησιμοποιοῦν τό ὄνομα "Ἅγιον Ὄρος". Βλ. Α. Κ ο ρ α ῆ, Στράβωνος γεωγρ. σ. 165 "καί κώμης ἑτέρας καλουμένης Ἅγιον Ὄρος, διά τήν αὐτήν ἴσως αἰτίαν, δι' ἣν καί Πλίνιος ἱεράν προσηγόρευσε τήν Βέμβιναν". Ἅγιο Ὄρος τό ὀνομάζουν ἐπίσης ὁ P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 188, καί ὁ D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 207.

87. Ἡ διάσταση ἀνάμεσα στούς τύπους "Ἅγιον Ὄρος" καί "Ἁινόρι" φαίνεται στήν ἰταλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, πού δέν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπό μιά μετάφραση τῆς ἑλληνικῆς παραλλαγῆς καί πού γράφτηκε τόν ΙΣΤ΄ αἰώνα (D. J a c o b y, ὅ.π., σ. 159, 189. Ὁ H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. XLII, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἰταλική παραλλαγή γράφτηκε στόν ΙΔ΄αἰώνα). Ἡ ἰταλική παραλλαγή στή θέση τοῦ Ἁγίου Ὄρους γράφει "Monte Santo" (H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 423 "...molti vennero ad inchinarsi dal Damala insino al Monte Santo"), ὄνομα πού εἶναι μιά ἁπλή μετάφραση τοῦ ὀνόματος τοῦ πρωτοτύπου. Ὅταν, παρακάτω, ὁ ἰταλόφρωνος μεταφραστής μνημονεύει τό πραγματικό Ἁγιονόρι, δέν τό ὀναμάζει Monte Santo, ἀλλά τό καλεῖ μέ τήν ὀνομασία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, " Ainori" (H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 436. Στό σημεῖο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

αὐτό ὁ ἰταλόφωνος μεταφραστής ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, προσπαθώντας νά ἐντοπίσει τά δύο ἀντίκαστρα τοῦ Ἀκροκορίνθου, ταυτίζει, κατά λάθος, τό ἕνα μέ τό Ἀγιονόρι). Χρησιμοποιεῖ δηλ. γιά τήν ἴδια θέση δύο ὀνόματα.

88. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 170, 174, 181, 184.

89. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 170, 181.

90. Εἶναι γνωστή ἡ ἔριδα καί ὁ πόλεμος πού ξέσπασε μεταξύ τους, λίγο πρώ ἀπό τή μάχη τῆς Πελαγονίας. Στήν Ἀργολίδα ἐγκαταστάθηκαν περισσότεροι Ἰταλοί, παρά ἄποικοι γαλλικῆς καταγωγῆς (B o n, Morée, σ. 496).

91. Τά πιό σημαντικά κέντρα βρίσκονται συνήθως πάνω σέ μεγάλες ὁδικές ἀρτηρίες. Πρβλ. A s d r a c h a, Region de Rhodopes, ὅ.π., σ. 173.

92. Μετά τήν προώθηση τῶν ἑλληνικῶν θέσεων στήν κεντρική Πελοπόννησο, μόνο ἡ περιοχή Ἄργους-Ναυπλίου ἐπικοινωνοῦσε μέ τόν Ἰσθμό, μέσω τῶν στενῶν διόδων.

93. B o n, Morée, σ. 263. M ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 12. Λ α μ π ρ ι ν ί δ ο υ, Ναυπλία, σ. 49 κ.ἑ..

94. Πρέπει νά τονίσουμε ὅμως ὅτι κατά τόν ΙΕ΄ αἰώνα ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στήν Κωνσταντινούπολη καί τό Δεσποτάτο τοῦ Μορέως γινόταν μόνο ἀπό τή θάλασσα καί ὅτι οἱ Κεχριές ἦταν ἕνα ἀπό τά λιμάνια ἐκεῖνα πού συνήθως ἀποβιβάζονταν οἱ ταξιδιῶτες. Ἡ ἐπικοινωνία λοιπόν μέ τήν ἀνατολική καί νότιο Πελοπόννησο ἦταν τώρα συντομότερη μέσω τῆς Κοντοπορείας καί μάλιστα ἀπό τό δρόμο ἐκεῖνο πού περνοῦσε ἀπό τά Ἀθίκια καί τή νέα Μονή Φανερωμένης. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἀκόμη καί αὐτοκράτορες χρησιμοποίησαν τό λιμάνι αὐτό.

95. K α τ ά σ τ ι χ ο Α΄, σ. 171-172.

96. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

97. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693. Πολλά ἄλλα κάστρα τοῦ καταλόγου μνημονεύονται μέ ἀλλοιωμένα ὀνόματα. Ἡ γνώμη ὅτι τό Alinori δέν μπορεῖ νά εἶναι τό Ἀγιονόρι, γιατί ἀναγράφεται μεταξύ γνωστῶν κάστρων τῆς ἐπαρχίας Πατρῶν (Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 74), δέν εὐσταθεῖ, ἀφοῦ τά πρῶτα 35 κάστρα τοποθετοῦνται ὅλα στήν περιοχή Κορίνθου (questi fin qui sono di Coranto), ἡ ὁποία καθώς φαίνεται, θεωρεῖται πολύ ἐκτεταμένη. Ὁ Β α κ α λ ό π ο υ λ ο ς, Ἱστορία, ὅ.π., τ. Γ΄, σ. 40, ταυτίζει τό Alinori μέ τό Ἀγινόρι. Τελευταῖα ὁ W. M c L e o d, Castles σ. 354, 356, ταυτίζει ἐπίσης τό Alinori μέ τό Ἀγινόρι.

98. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

99. B u c h o n, Recherches, τ. Α΄, σ. LXV. B o n, Morée σ. 694.

100. E. Z i e b a r t h, Ein griechischer Reisebericht des XV. Jahrhunderts: Mittheilungen des Kaiserlich deutschen archaeologischen Instituts, Athenische

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Abteilung: 24(1899) 73.

101. Τό Χρονικό τοῦ Μορέως ἀναφέρει πώς οἱ Φράγκοι ἔχτισαν καί δεύτερο ἀντίκαστρο, μέ σκοπό νά ἀποκλείσουν τόν Ἀκροκόρινθο (Βλ. λ. Πενεσκούφι).

102. Ὁ A l b r i z i, Esatta, notitia, σ. 118, ἀναφέρει πώς ἀπό τίς Μυκῆνες στήν Κόρινθο ὑπάρχει ἕνα κάστρο πού τό λένε "Τενέα". Σ' αὐτό τό ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλης, πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε μᾶλλον τό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου, ἀφοῦ, καθώς εἴδαμε, ἡ θέση της ἦταν δίπλα στήν Κοντοπορεία καί σέ σχετικά μικρή ἀπόσταση ἀπό τό Ἁγιονόρι. Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ἐννοεῖται καί τό κάστρο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, μολονότι ἡ θέση τοῦ τελευταίου ταυτίζεται συνήθως ἀπό τούς περιηγητές ὄχι μέ τήν ἀρχαία Τενέα, ἀλλά μέ τίς ἀρχαῖες Κλεωνές. Σέ παλαιούς χάρτες τῆς Πελοποννήσου τό Ἁγιονόρι, κατά κανόνα, δέν ἀναφέρεται. Σέ μερικούς ὅμως ἀπό αὐτούς, τό ὄνομα Saminti (Saminiti), πού σημειώνεται ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, (G e r. M e r c a t o r, Morea olim Peloponnesus. I. M e u r s i u s, Peloponnesus sive Morea. I. B a p t. H o m a n n o, Peloponnesus hodie Moreae regnum. J. B l e a u, Nova et Accurata Moreae olim Peloponnesus. F. d e W i t t, Peloponnesus hodie Moreae regnum, Amsterdam 1702. N. d e F e r, La Grece ou la partie meridionale de la Turquie en Europe, A. Paris 1715) πρέπει ἴσως νά τό ταυτίσουμε μέ τό Ἁγιονόρι (San Monte). Γύρω στά 1700, ἐποχή δηλ. τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας στήν Πελοπόννησο, συναντοῦμε τό Ἁγιονόρι (Agio Nori) στούς καταλόγους τοῦ A l b e r g h e t t i (Notizia, σ. 118), πού ἦταν ἐπόπτης τοῦ καταστίχου τοῦ Μορέως (κατάρτιζε τό κτηματολόγιο, περιγράφοντας τόν τόπο, ἐνῶ συγχρόνως ἦταν πρακτικός μηχανικός καί σχεδιαστής), καθώς καί στό Ἀρχεῖο N a n i (τ. 11, φ. 273^{r}, τ. 13, φ. 559^{v}, 562^{v}, 569^{v}, 578^{v}, 585^{r}). Πρίν ἀπό τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση ὁ πληθυσμός τοῦ Ἁγιονορίου εἶχε αὐξηθεῖ ἀρκετά καί ἀποτελοῦσε (μέ τό μέτρο τῆς ἐποχῆς) σημαντικό οἰκισμό 110 οἰκογενειῶν (P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182). Τόν ἀριθμό αὐτό ὁ Γάλλος περιηγητής τόν πῆρε ἀπό ἐπίσημα στοιχεῖα τοῦ βοεβόδα τῆς Κορίνθου. Ὁ ἴδιος σημειώνει πώς εἶχε 80 ἀλβανικές χριστιανικές οἰκογένειες, πληροφορία πού δεν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα, γιατί στό Ἁγιονόρι σήμερα δέν ὑπάρχουν ἀλβανόφωνοι. Ἐξάλλου καί στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰώνα (1887-89) ὁ P h i l i p s o n, Zur Ethnographie des Peloponnes: "Mitteilungen aus justus Perthes" Geographischer Anstalt 36(1890) 34, δέν κατατάσσει τό Ἁγιονόρι ἀνάμεσα στά ἀλβανόφωνα χωριά. Ὁ D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 207, ἀποδίδει τό ὄνομα "Ἅγιον Ὄρος" σέ βουνό, "πάνω στό ὁποῖο ὑπάρχουν ἐρείπια μιᾶς μικρῆς πόλης ἤ κάστρου". Ὁ L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 325, ὀνομάζει "Ἅγιον Ὄρος" ἐπίσης βουνό πού βρίσκεται κοντά στό Ἁγιο-

ΙΔΡΥΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νόρι. Μετά τήν 'Επανάσταση καί τήν κατασκευή τοῦ ἁμαξιτοῦ δρόμου τῶν Δερβενακίων ὁ πληθυσμός τοῦ οἰκισμοῦ ἄρχισε νά μειώνεται καί πάλι. Τό 1851 ἦταν ἀπό τά μικρότερα χωριά τῆς περιοχῆς (Ρ α γ κ α β ῆ, 'Ελληνικά, σ. 380: κάτοικοι 149).

103. B o n, Morée, σ. 635-637. Σχεδιάγραμμα τοῦ κάστρου, βλ. στό album τοῦ ἴδιου ἔργου, πίν. 128. Βλ. ἐπίσης Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 73.

104. B o n, Morée, σ. 602 κ.ἑ..

105. Τό τεῖχος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πού εἶναι καί τό μεγαλύτερο σέ μῆκος, εἶναι φτιαγμένο μέ μικρές πέτρες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες διακρίνονται ἴχνη συνδετικῆς ὕλης.

106. 'Η δόμηση τῶν πύργων εἶναι πιό ἐπιμελημένη ἀπό ἐκείνη τῶν τειχῶν καί στή βάση τοὺς χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερες πέτρες. Καί οἱ δυό εἶναι περίπου τετράγωνοι καί σχεδόν ὅμοιοι. Τό πάχος τῶν τοίχων τους ποικίλει ἀπό 0.70-1μ. Στόν ἕναν ἀπό τούς πύργους διασώζονται δυό πολεμίστρες καί ἕνα παράθυρο, ἐνῶ στόν ἄλλον διασώζεται μόνο μιά πολεμίστρα.

107. B o n, Morée, σ. 636. "Στίς δυό γωνίες, δυτική καί βόρεια, ὑπῆρχαν προμαχόνες πού προεξεῖχαν, ἀπό τούς ὁποίους σήμερα φαίνονται μόνο τά ἴχνη, πάνω στό ἔδαφος. Στό νότιο μέρος ὁ πύργος σώζεται ἐν μέρει· εἶναι ἕνας ὀγώδης τετράγωνος πύργος, 6.80 X 7 μ., πού πρέπει νά προεξεῖχε ἀπό τό τεῖχος 2,5 περίπου μέτρα. 'Αποτελεῖτο ἀπό μιά ὑπόγεια στέρνα, ἕνα ἰσόγειο καί ἕνα πάτωμα". Οἱ πέτρες πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή τοῦ πύργου εἶναι μικρῶν διαστάσεων. Μόνο στίς γωνίες του εἶναι μεγαλύτερες καί πελεκημένες ἐλαφρά. Τό πάχος τῶν τοίχων του εἶναι πολύ μεγάλο (περίπου 1,5 μ.).

108. 'Από τήν ὕπαρξη τῶν ἐρειπωμένων σπιτιῶν, οἱ κάτοικοι τοῦ 'Αγίου Βασιλείου ὀνομάζουν σήμερα τό ὕψωμα μέ τό κάστρο "σπιτάκια".

109. B o n, Morée, σ. 636.

110. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 159, 170, 172, 174,180, 184. 'Ο B o n, Morée, σ. 483, πιστεύει ὅτι ὁ "Αγιος Βασίλειος ὑπῆρχε πρίν ἔρθουν οἱ Φράγκοι.

111. B o n, Morée, σ. 691. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 229.

112. Στό ἴδιο Κατάστιχο τό φρούριο ὀνομάζεται "κάστρο Τσαγάλ".

113. A l b r i z z i, Esatta, notitia, σ. 116, ὅπου ἀναφέρει ὅτι οἱ Βενετοί διέθεταν 15.000. στρατό. 'Α. Μ ο μ φ ε ρ ά τ ο υ, Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας, ὅ.π., σ. 21.

114. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693. M c L e o d, Castles, σ.356.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

115. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

116. B u c h o n, Recherches, τ. Α΄, σ. LXV.

117. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 436 "...un altro monte opposito a Coranto dalla parte d' ostro dello Monte Stuffē (ora detto S. Baseggio) e sopra quello edificō un castello..." Βλ.καί H o p f, Geschichte, τ. Α΄, σ. 148.

118. Χάρτες σ269, σημ.τ102 καθώς καί L. S. D e la R o c h e t t e, Greece Archipelago and Part of Anadoli, London 1791. B a t t i s t a A g n e s e. G. G a s t a l d i, Venise 1545 (Sathas, Documents, τ.Γ΄,). C. H. A. J a i l l o t, Παρίσι 1692, κλπ.

119. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Κλεωναί. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 19-20. M ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 432. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. 'Αρχεῖο N a n i, τ. 11, φ. 253^{v}, τ. 13, φ. 559^{v}, 561^{r}562^{v}, 565^{v}, 591^{r}, 595^{r}. M. B r u e, Journal de la campagne que le grand vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée, Paris 1870, σ. 22. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 325. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, 'Απομνημονεύματα, σ. 247, 262, 539. Στά χρόνια πού προηγήθηκαν τῆς 'Επαναστάσεως, ὁ πληθυσμός του εἶχε μειωθεῖ στό ἐλάχιστο (P o u q u e v i l l e, τ. Ε΄ σ. 182). Τριάντα χρόνια ὅμως μετά τήν 'Επανάσταση ἀποτελοῦσε καί πάλι ἕνα ἀπό τούς μεγαλύτερους οἰκισμούς τῆς περιοχῆς Κλεωνῶν. (P α γ κ α β ῆ, 'Ελληνικά, σ. 380).

120. Πρόκειται γιά τήν σημερινή κωμόπολη πού βρίσκεται ΒΑ τοῦ Πολυφέγγους, στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ τοῦ προφήτη 'Ηλία (ἀρχ. Τρικάρανον). 'Η κωμόπολη ἔφερε ὡς τελευταῖα τό μεσαιωνικό της ὄνομα Ἅγιος Γεώργιος. Πιό σωστό ἦταν νά τῆς δοθεῖ τό ὄνομα τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος, πού βρίσκεται πιό κοντά καί μέσα στήν ἴδια πεδιάδα. 'Η ἀρχαία Νεμέα δέ βρίσκεται μόνο μακρύτερα, ἀλλά καί ἡ ὁμώνυμη κοιλάδα μέσα στήν ὁποία ἦταν χτισμένη, χωρίζεται γεωφυσικά ἀπό τό Φλειάσιο πεδίο.

121. 'Ο B o n, Morée, σ. 648, τό κατατάσσει στά μικρότερα κάστρα πού μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν στούς Φράγκους καί τό συμπεριλαμβάνει στόν τύπο τοῦ κάστρου Santameri. Δέν τό περιγράφει.

122. Ἔχει 35 μ. μῆκος καί 1.70 πάχος. Τό ἴδιο πάχος ἔχει τό τεῖχος πού ξεκινᾶ ἀπό τόν πύργο καί φθάνει ὥς τή νότια ἄκρη τοῦ βατοῦ τμήματος. Εἶναι τό μαναδικό τεῖχος τῶν ἐσωτερικῶν ὀχυρώσεων πού σώζεται σέ μικρό ὕψος. Ὅλοι οἱ τοῖχοι πού βρίσκονται ἀκόμη ὄρθιοι ἔχουν χτιστεῖ μέ πέτρες, κεραμίδια καί κονίαμα. 'Ο πύργος εἶναι χτισμένος μέ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια καί ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ περισσότερα κεραμίδια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1233. Ὁ Λάμπρος, Περί Πολυφέγγους, σσ. 179, εἶναι ὁ πρῶτος πού τά φέρει τόν τύπο "Polifant" μέ τόν Πολύφεγγο.

124. Ἕνας ἀπό τά σπουδαιότερα φραγκικά κάστρα τῆς Πελοποννήσου. Χτίστηκε στήν ἀρχή τῆς Φραγκοκρατίας, δύο κιλομέτρα ἀπό τό χωριό Κάστρο Λαλαπάνας, κοντά στά Τρόπαια.

1255. Chronique de Morée, παρ. 1009: "...de l'abbaye de Polifant au chemin de Corinte... Et de la de vont a l'abbaye par Polifant au Corinte". Ἐπίσης παρ. 1013: "et s'en va a l'abbaye par Polifant, et vint au Corinte". Βλ. καί Λάμπρου, Περί Πολυφέγγους, σσ. 179.

1266. Chronique de Morée, σσ. 4004-4005. "Et ce l'abbaye, si pris ce l'ui Assaigni le chastel de Mathegriffon, Polipant, et puis Calamitaine et autres chastiaux". Βλ. καί Βυζ. Μορέας, σσ. 202.

1277. Βυζ. Χρον., Νόμ. Ρέθυμ., τ. Β', σσ. 146: "qui Aloysius vestrum castrum Sancti Georgii dum fecere habuit, salubriter gubernavit, et pro gubernatione dicti castri ultra 200 yperpera expendit de suo".

1288. Lock-Topp, Documents, σσ. 174, 175, 182, 185.

1298. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes, σσ. 229. Βυζ. Μορέας, σσ. 691.

1300. Γεωργιοστοῦ, Διαγραφή: "Μυκῆναι πάλαι τό Πολύφεγγος".

1311. Πετρολεμπασούου, Ἐξιστορία τῆς, III, 165-200. "Μυκῆναι τό Πολύφεγγον (πολυφεγγές ἤ πολύφωγγος) ἄστυ". Βλ. καί Λάμπρου, Περί Πολυφέγγους, σσ. 185, ὅπου σημειώνεται ἐπίσης ὅτι ὁ κώδικας Par. 1402 ἀναφέρει τόν ΙΕ' αἰώνα.

1321. Χαλκοκονδύλης, σσ. 444-445.

1333. Zaakhythinos, Despotat, τ. Α', σσ. 237. Βασκαλλοπούλου Ἱστορία, ὅπ., τ. Α', σσ. 279. F. Babinger, Mahomet II le conquérant et son temps (1432-1481), Paris 1954, σσ. 192. Hopf, Geschichte, τ. Β', σσ. 127.

1344. Ι. Χάμερ, Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐξελληνισθεῖσα ὑπό Κων. Κρομπάχη, τ. Β', Ἀθῆναι 1870, σσ. 308. Heerretzbeerg, Ἱστορία, τ. Β', σσ. 698.

1353. Χαλκοκονδύλης, σσ. 445.

1386. Μιλλέρ, Ἱστορία, σσ. 147. Zώρας, Χρονικά, σσ. 230. Heerretzbeerg, Ἱστορία, σσ. 698. A. Philippson, Zur Ethnographie, ὅπ., σσ. 8. J. J. — P. Paulin Limmer, Geschichte der Hauptinsel Morea während des Mittelalters, Hildesheim 1965 (φωτοστ. τῆς ἔκδ. Stuttgart 1830) τ. Β', σσ. 369. Κ. Μπούρας, ὅπ., σσ. 134. Ὁ Hopf, Geschichte, τ. Β', σσ. 127, δίνει ταυτόχρονα τήν Ἀκροβήμ ἤ τήν Ἄκραβα, ἡ ὁποία ἀπό τῶν πάλαι ἐπαναφέρει ὁ-

τι κατέλαβε ὁ Μεχμέτ (Ταρσός - Φλιοῦς - Ἄκοβα - Ἀετός - Παντεχώρια - Ρούπελη) καθώς καί τό ὅτι δέν κάνει λόγο γιά τήν Ἀκριβή, δείχνει πώς τό ἐννοεῖ.

137. Σ φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 108. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 526.

138. Στή ρίζα τοῦ βράχου, ὅπου σχηματίζεται μικρό σπήλαιο, εἶχαν χτίσει δεξαμενή, μήκους ἕξι περίπου μ. πού σώζεται σέ σημαντικό ὕψος. Τά τοιχώματά της, πάχους 0,60-0,70 μ. ἔχουν χτιστεῖ μέ πλούσια συνδετική ὕλη. Ἡ ἐσωτερική ἐπιφάνεια ἔχει σοβατιστεῖ ἐπιμελημένα, γιά νά συγκρατεῖται τό νερό, πού ἔτρεχε ἀπό μιά τρύπα ἀνοιγμένη στό δυτικό τοῖχο. Λίγο ἀνατολικότερα, ὑπάρχει ἄλλη πηγή, στή βάση ἐπίσης τοῦ βράχου. Τό νερό της ἔτρεχε σέ αὐλάκι πού εἶχε λαξευτεῖ στό πέτρινο ἔδαφος καί ἐπικοινωνοῦσε μέ τή δεξαμενή.

139. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 445.

140. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 202. B o n, Morée, σ. 693.

140α. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329,331.

141. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693. M c L e o d, Castles, σ. 356.

142. C a r i l e, Lista, σ. 389, 395.

143. B u c h o n, Recherches, τ. Α΄, σ. LXV. B o n, Morée, σ. 694.

144. Ἡ λέξη Tropico δέ συναντᾶται ἀλλοῦ, πρέπει ὅμως νά εἶναι διευκρινιστική, ὥστε νά μή συγχέεται μέ τόν ἄλλο Ἅγιο Γεώργιο τῶν Σκορτῶν.

145. Συναντᾶται καί σέ πολλούς ἄλλους παλαιούς χάρτες (βλ. παραπάνω, σ. 269, σημ. 102.

146. Ἔτσι τόν συναντᾶμε στό Κ α τ ά σ τ ι χ ο Β΄, σέ ἔγγραφο καταγραφῆς τῆς περιουσίας τῆς κοντινῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου (Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλησ. περιουσία, σ. 119), στόν κατάλογο τοῦ A l b e r g h e t t i (Notizia, σ. 118), στόν Μ ε λ έ τ ι ο Ἀθηνῶν (Γεωγραφία, σ. 423), στό Ἀρχεῖο N a n i (τ. 11, φ. 239^{v}, τ. 13, φ. 554^{r}, 579^{r}, 587^{v}, 588^{r}, 547^{v}, 583^{r}, 584^{v}) σέ σιγίλλιο γιά τό κοντινό μετόχι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 301-3), καί στούς περισσότερους περιηγητές, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους τονίζουν τό μέγεθος τοῦ χωριοῦ (P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 305, ὅπου σημειώνει ὅτι εἶχε 250 οἰκογένειες, ὅλες ἑλληνικές. Στόν κατάλογο πού τοῦ εἶχε δώσει ὁ βοεβόδας Κορίνθου, σ. 183, μνημονεύονται μόνο 120 σπίτια, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ κατάλογος εἶναι προγενέστερος τῆς ἀφίξεως τοῦ Pouqueville. L e a k e, Travels, τ.Γ΄, σ. 336. D o d w e l l, Tour Through Greece, σ. 211. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 399. R o s s, Reisen σ. 26. G e l l, Itinerary, σ. 170. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382

ΙΔΡΥΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(210 σπίτια). C h a n d l e r, Travels, σ. 233. G e l l, Itinerary σ. 170. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 184, 235, 242, 345, 503. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 469 κ.ἑ., 479 κ.ἑ.).

147. Δέν γνωρίζουμε ὥς πότε διατηρήθηκε ὁ οἰκισμός τοῦ βουνοῦ. Πρέπει ὅμως νά εἶχε ἀφανισθεῖ πρίν γράψει ὁ Μελέτιος τή Γεωγραφία του, ἐπειδή τοποθετεῖ τίς Μυκῆνες "εἰς τόν τόπον, ὅπου ἦ τ ο ν τό Πολύφεγγον, ἀντικρύ τῆς Κώμης, ἡ ὁποία καλεῖται τανῦν Ἅγιος Γεώργιος" (Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία σ. 423).

148. Φ α ρ ά κ λ α, Φλειασία, ἐπίμ. ΙΙ, σ. 2.

149. K r e t s c h m e r, Ital. Portolane, σ. 321, 511, 636.

150. Φ. Γ ρ η γ ο ρ ο β ί ο υ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 741-742. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 220-221. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Recherches, τ. Β΄, σ.421. H o p f, Geschichte, τ. Β΄, σ. 26.

151. D, J a c o b y, La féodalité à Grèce médiévale. Les "assises de Romanie", Paris 1971, σ. 219.

152. H o n i g m a n n, Synecdèmos, σ. 18.

153. K o ν ι δ ά ρ η, Αἱ μητροπόλεις, σ. 102.

154. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587.

155. K o ρ α ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 171. "Κράτα νῦν ὀνομαζόμενος...παρά δέ τῷ Μελετίῳ μετά τοῦ πλεοναστικοῦ α".

156. D e l a t t e, Portulans, σ. 211.

157. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 422-3. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 301. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 157, 160, 212, 386 κ.ἑ.. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 382. B u r s i a n, Geographie, σ. 202, 313, 337. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 96. B u c h o n, Grèce, σ. 541. G e l l, Itinerary, σ. 12, 22. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 246, 278, 293. C u r t i u s, Peloponnesos, τ.Α΄, σ. 472. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 58.

158. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 445.

159. Δέν ἀποκλείεται νά βρισκόταν στά ὑψώματα πού χωρίζουν τή Σικυωνία ἀπό τή Φλειασία, ὅπου ὑπάρχουν ἴχνη μεσαιωνικῶν οἰκισμῶν. Θραύσματα ἀγγείων μεσαιωνικῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν στή θέση κάστρο τοῦ Κούτσι (Φ α ρ ά κ λ α, Φλειασία, ἐπίμ. ΙΙ, σελ. 1) καί στόν προφήτη Ἠλία Στιμάγκας (Φ α ρ ά κ λ α , Σικυωνία, ἐπίμ. ΙΙ, σ. 4). Στήν Εὐαγγελίστρια Στιμάγκας, πού εἶναι καί τό ψηλότερο σημεῖο, ὑπάρχουν τά ἐρείπια μεγάλου στρογγυλοῦ φραγκικοῦ πύργου. Στή θέση αὐτή, ὅπου σώζεται ἐπίσης τμῆμα πολυγωνικοῦ ἀρχαίου τείχους, τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Σικυωνίας, Θυαμία (Φ α ρ ά κ λ α, Σικυωνία, ἐπίμ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

II, σ. 4. R o s s. Reisen, σ. 41, 43). Ὁ L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 110, σημ. α, ὑποθέτει ὅτι ἡ Ἀκρίβή μπορεῖ νά βρισκόταν στό χωριό Κιόνια τῆς Στυμφαλίας.

160. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75, 611. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 162 κ. ἑ., Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 47. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 221, 229.

161. C o n s t a n t i n o P o r p h y r o g e n n i t i, De administrando imperio, ἔκδ. G. Moravcsik, Washington 1967, σ. 228 "ἐν κάστρῳ Κορίνθου". Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 1459, 2765.

162. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 1461, 1485, 1605.

163. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75.

164. Εἶχε ὀχυρωθεῖ μέ ἕνα μόνο πύργο, πού ὁ B o n, Acrocorinth, σ. 256, χρονολογεῖ ἀπό τόν θ΄- Ι΄ αἰώνα.

165. B o n, Acrocorinth, σ. 201, 202, 215, 274. K. A n d r e w s, Castles of the Morea, Princeton 1953, σ. 135κ.ἑ.

166. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75. Πρβλ. Στράβωνος Γεωγραφικά, VII, 6,21.

167. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 47. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 221. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 449.

168. P. MacKay, Acrocorinth in 1668, a Tourkish Account: Hesp. 37(1968) 389.

169. H o p f, Geschichte, τ.Β΄, σ. 68. J. D e l a v i l l e le R o u l x, Hospitaliers, σ. 281, σημ. 1, ὅπου στή θέση τῆς Ἀράχοβας ἀναφέρεται τό τοπωνύμιο "Ratone", τό ὁποῖο δέν μπορέσαμε νά ταυτίσουμε. Ἴσως πρόκειται γιά τήν ἴδια τήν Ἀράχοβα.

170. Β. Π λ α σ σ ά ρ α, Ἡ ἑλληνική Σχολή Ραχώβης: Πελ. Πρ. 2(1958)121 κ.ἑ.. Βλ. καί L e a k e, Travels, τ. Α΄, σ. 124, τ. Β΄, σ. 264. P a γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 203. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ.123. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ.117.

171. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 174, 184.

172. Vasmer, Slaven, σ. 129 "Ἄρλα".

173. J. D e l a v i l l e le R o u l x, Hospitaliers, σ. 281, σημ. 1, "terres à Armiriotum".

174. B o n, Morée, σ. 480, σημ. 5.

175. N a n i, τ. 13, φ. 583ν "Luoco Armiri".

176. Μ π ε λ ι ᾶ, Εἰδήσεις, σ. 98. P a γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

177. Χάρτης τοῦ L. S. De l a R o c h e t t e: "Armini". Βλ. καί ΜΕΕ, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι σημειώνεται σ' ἕνα ἀγγλικό χάρτη τοῦ 1513.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

178. F o w l e r, Corinth, σ. 99: Στήν αὐλή τῆς ἐκκλησίας τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ὑπάρχουν κομμάτια κιόνων πού προέρχονται προφανῶς ἀπό βυζαντινό χτήριο. Στήν πλαϊνή πόρτα τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐντοιχισμένα ἕνα κομμάτι ἰωνικοῦ θριγκοῦ καί ἕνα ἄλλο κομμάτι διακοσμητικῆς γλυπτικῆς. Ὁ Ν. Κ α λ ο γ ε ρ ό π ο υ λ ο ς, Ἄγνωστα βυζαντινά μνημεῖα Κορινθίας, τεῦχ. Β΄, Ἀθῆναι 1935, σ. 17, μιλάει γιά λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μεταξύ Κεχριῶν καί "Σολυγείας". Προφανῶς ἐννοεῖ τήν περιοχή Ἀρμυρῆς - Λουτρῶν Ἑλένης.

179. Στήν ἀρχαία ἐποχή ἦταν τό λιμάνι τῆς κώμης Σολυγείας, πού βρισκόταν κοντά στό Γαλατάκι.

180. É d r i s i, Géographie, σ. 125.

181. É d r i s i, Géographie, σ. 295.

182. B o n, Péloponnèse, σ. 157-158.

183. É d r i s i, Géographie, σ. 128.

184. Οἱ χάρτες τοῦ Édrisi δημοσιεύτηκαν ἀπό τόν K. M i l l e r, Die Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 n. Chr., σ. 35-63 καί Die kleine Idrisi Karte vom Jahr 1192 n. chr., Mappae Arabicae, I, 2 καί 3, Stuttgart 1926 (Βλ. B o n, Péloponnèse, σ. 156, σημ. 2.). Ἐμεῖς χρησιμοποιήσαμε τή φωτοτυπία τοῦ B o n, (Péloponnèse) σ. 20.

185. É d r i s i, Géographie, σ. 295 "ce cap est formé par une chaîne de montagnes qui pénètre à 100 milles dans l' intérieur du Péloponnèse".

186. É d r i s i, Géographie, σ. 295 "Pour se rendre de Durazzo à Constantinople, en suivant les contours des rivages, on passe d' abord par Lablouna, puis on double la pointe du Péloponnèse, puis on longe les côtes de cette presqu' île jusqu' au détroit dont l' entrée est sur le côté opposé près le cap Achkala...". Ὡς ἄκρη τῆς Πελοποννήσου πρέπει νά νοήσουμε τό ἀκρωτήριο Ἄραξος.

187. É d r i s i, Géographie, σ. 123. "Les petites embarcations pénètrent dans le golfe des Sabbaghin (Κορινθιακό), parviennent à l' extrémité du canal et sont transportées par terre durant 6 milles".

188. É d r i s i, Géographie, σ. 123. "Ici (στό Ρίο) le bras de mer se retrécit au point qu' une personne placée sur l' une des deux rives peut facilement distinguer presque tous les objects sur la rive opposée; mais ensuite il s' élargit et s' étend jusqu' à l' embouchure de la presq'île du Péloponnèse".

189. M ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 431 "κοινῶς Κάβο Σπείραι", Bursian, Geographie, σ. 77 "...von dem cap Spiri (dem alten Speiraeon...).

190. Βλ. παρακάτω, λ. Καβάλλα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

191. Προέρχεται από τίς λέξεις "Κατακαλός" καί "Κατάκαλος", πού βρίσκονται σέ λαϊκότερα κείμενα. Ἑλληνικότερος τύπος τῶν παραπάνω λέξεων εἶναι τό ὄνομα "Κατακαλών", πού ἔφερε μιά ἀπό τίς ὀνομαστές οἰκογένειες στό Βυζάντιο (Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 489). Ἡ οἰκογένεια αὐτή ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στό Βυζάντιο καί φαίνεται πώς εἶχε στήν περιοχή τοῦ Σπειραίου κτήματα. Ἀπό τήν ἴδια βυζαντινή οἰκογένεια προέρχονται καί ἄλλα παρόμοια τοπωνύμια, ὅπως π.χ. Κατακαλοῦ καί Κατακάλενα (Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 3674. E. G e r l a n d, Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Erzbistums Patras, Leipzig 1903, σ. 124).

192. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 142.

193. F o w l e r, Corinth, σ.100-101: Στό δυτικό τεῖχος τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου ὑπάρχει ἕνα ἄνοιγμα σάν πόρτα, πλάτους, 1.50 μ. Στό χῶρο πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στόν ἐξωτερικό καί ἐσωτερικό περίβολο, ὑπάρχουν θεμέλια ὀρθογώνιων στενῶν κτισμάτων, ἀπό τά ὁποῖα μερικά φαίνεται πώς περιεῖχαν δυό τουλάχιστο δωμάτια. Τό ὑλικό πού χρησιμοποιήθηκε γιά τά κτίσματα αὐτά, ὅπως καί γιά τό τεῖχος πού τά περιβάλλει, εἶναι ἡ σταχτόχρωμη πέτρα τοῦ λόφου. Τό πάχος τοῦ τείχους εἶναι 1.80 μ. περίπου καί καθώς φαίνεται, συνδετική ὕλη δέ χρησιμοποιήθηκε. Ἀρχαῖα ὄστρακα δέ βρέθηκαν σ' αὐτή τή θέση.

194. Ἐντοπίσαμε τρεῖς ἀπ'αὐτούς στό βόρειο καί στό δυτικό τεῖχος. Ὁ πρῶτος ἔχει διαστάσεις 4.40 Χ 7 μ., καί τό πάχος τῶν τοίχων του εἶναι κατά 40 περίπου ἑκατοστ. μικρότερο ἀπό ἐκεῖνο τῶν τειχῶν. Οἱ ὑπόλοιποι δυό πύργοι εἶναι μικρότερων διαστάσεων.

195. F o w l e r, Corinth, σ. 101.

196. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 70 κ.ἑ.

197. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 60 κ.ἑ. Ὁ A. B o n, Monuments d' art Byzantin et d' art Occidental dans le Pêloponnèse, au XIIIe siècle, "Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον", τ. Γ΄, Ἀθῆναι 1966, σ. 89-90, ἐπισημαίνει στούς ναούς τῆς Θεοτόκου καί τῶν Ταξιαρχῶν χαρακτηριστικά τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα.

198. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 117.

199. Ē d r i s i, Géographie, σ. 128.

200. Α. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Νησιογραφικά κατά τήν γεωγραφίαν τοῦ Ἄραβος Ἐδρισί: Ἐπετ. Φιλολογ. Συλλόγου Παρνασσοῦ 3(1899) 89. Μέ τό ὄνομα "Ξυλοφάγος" συναντᾶται καί σέ ἄλλες μεσαιωνικές πηγές (Βλ. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 281).

201. Τό βρίσκουμε καί σέ νεώτερα κείμενα μέ τό ἴδιο σχεδόν ὄνομα (D e l a t t e, Portulans, σ. 221, 223 "κάβο Σκύλο". K r e t s c h m e r, Ital.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Portolane, σ. 636. Στούς παλαιούς χάρτες τό συναντοῦμε πάντοτε ὡς "Schilli". Βλ. καί Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 429 "Κάβο Σκύλλι".

202. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 182. "Nel tereno del Signore chiamato Aspricora".

203. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 174, 184. Ἀναφέρεται ξεχωριστά σέ ἕνα εἶδος φόρου πού ὀνομάζεται telo. Δημιουργεῖ ἐντύπωση ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν νομισμάτων τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ (40 περίπου ὑπέρπυρα), σέ σχέση μέ τά νομίσματα τῶν χωριῶν Ἁγίου Βασιλείου καί Arlos (21 ὑπέρπυρά καί τά δύο μαζί).

204. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ α γ ω ν. π α ρ α λ. παρ. 216. Ὁ B o n, Morée, σ. 481, ἀναφέρει ὅτι δέν πρέπει νά ἔχουμε μεγάλη ἐμπιστοσύνη σέ μιά πληροφορία τέτοιου εἴδους.

205. Σέ εἰκόνα πού ὑπάρχει στό βιβλίο τοῦ Albrizi, (Esatta notitia) παρουσιάζονται τά Βασιλικά τειχισμένα, μέ τό ὄνομα "Σικυωνία". Ἡ ὕπαρξη τοῦ χωριοῦ Βασιλικοῦ στή θέση τῆς ἀρχαίας Σικυώνας ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μεσαιωνική πόλη βρισκόταν ἐκεῖ. Ὁ Χαλκοκονδύλης μνημονεύει τά Βασιλικά μέ τό ἀρχαῖο ὄνομα, Σικυών, καί ὁ Γεώργιος Γεμιστός σημειώνει: Σικυών' τά νῦν Βασιλικά. Ἡ πιό κατάλληλη θέση γιά τήν ἵδρυση τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου ἦταν ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλης, κοντά στό σημερινό χωριό. Βλ. καί B o n, Morée, σ. 482. Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 72. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 364. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 93. W. G e l l, Itinerary, σ. 15. Φ α ρ ά κ λ α, Σικυωνία, σ. 36.

206. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 348 "... καί οὐδέ ἐν ὀχυρῷ ᾠκημένης τῆς πόλεως". Δέν πρέπει ὅμως νά νομίσουμε ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης παρουσιάζει τά Βασιλικά τελείως ἀτείχιστα, γιατί ἀναφέρει πώς εἶχαν ἀκρόπολη ("τήν μέν πόλιν κενήν τε κατέλαβε, καί τήν ἀκρόπολιν ἐπολιόρκει"). Εἶναι πιθανό ἡ πόλη νά μή διέθετε ἐξωτερικό τεῖχος γιά τήν προστασία ὅλων τῶν σπιτιῶν, πράγμα πού συνέβαλε νά τήν καταλάβουν οἱ Τοῦρκοι, τό 1446, πολύ εὔκολα.

207. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 93. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 356. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 438. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 294. Aldenhoven, Itineraire, σ. 93. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 42. B u c h o n, Grèce, σ. 546.

208. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 230.

209. Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί, ὅ.π., σ. 45.

210. D u c a n g e, Histoire de l' empire de Constantinople τ. Β΄, σ. 224. L o n g n o n -T o p p i n g, Documents, σ. 256. B o n, Morée, σ. 213- 214. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, σ. 393-394. Μετά τό 1316, τό πριγκιπάτο τοῦ Μορέως

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

διοικεῖται μέ ἀντιπροσώπους (βαΐλους) πού στέλνονται γιά μικρό χρονικό διάστημα ἀπό τόν κυρίαρχο τῶν φραγκικῶν κτήσεων τῆς Πελοποννήσου, πρίγκιπα τοῦ Τάραντος. Τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν κακή διακυβέρνηση τοῦ πριγκηπάτου, ἐπειδή ὁ πρίγκιπας τοῦ Τάραντος εἶχε νά ἀσχοληθεῖ μέ ἄλλα πιό φλέγοντα προβλήματα. Ἔτσι, ἀποφασίσθηκε ἀπό μιά ὁμάδα Φράγκων εὐγενῶν νά ἀπευθυνθοῦν σέ ἄλλον ἀπόγονο τοῦ Βιλλεαρδουίνου, διαλέγοντας γιά τόν σκοπό αὐτό τόν Ἰάκωβο Β΄ τῆς Μαγιόρκας, δισέγγονο τοῦ πρίγκιπα Γουλιέλμου καί ἐγγονό τῆς δεύτερης κόρης του, Μαργαρίτας. Οἱ Φράγκοι εὐγενεῖς ὑποδεικνύουν στόν Ἰάκωβο τά κληρονομικά του δικαιώματα στό Μορέα καί τοῦ προτείνουν νά τόν ἀναγνωρίσουν ὡς κύριο, παραχωρώντας του τό πριγκιπάτο. Ὁ Ἰάκωβος δέχτηκε τήν πρόταση, ἀλλά ὁ πόλεμος πού εἶχε ἀναλάβει στή Δύση τόν κρατοῦσε ἐκεῖ. Τελικά τό 1349 σκοτώθηκε κι ἔτσι τό σχέδιο τῶν Φράγκων εὐγενῶν ματαιώθηκε.

211. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 141 κ.ἑ. Βλ. καί B o n, Morée, σ. 219, 220. Ὁ N. Boiano ἐνεργεῖ ὡς πληρεξούσιος τῆς Μαρίας.

212. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 256.

213. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 151. Βλ. καί C a r i l e, Rendita Feud., σ. 29, σημ. 52. Ἐπίσης σημ. 104.

214. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 145, σημ. 10, σ. 146.

215. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 146, 151, 160, 164,166, 168, 178, 181, 185, 186, 187, 189, 190.

216. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 229. B o n, Morée, σ. 691 " lo castello de Basilicata".

217. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Α΄, σ. 119-120, τ. Β΄, σ. 213 "..quod Johannes habeat civitatem Corinthii et omnia castra Basilicata..." Παρατηροῦμε πώς γιά τά Βασιλικά χρησιμοποιεῖ πληθυντικό (omnia castra). Εἶναι πιθανό, ἐκτός ἀπό τό κυρίως κάστρο τῶν Βασιλικῶν, νά ὑπῆρχαν στήν περιοχή του καί ἄλλα μικρότερα. Ἕνα ἀπό αὐτά πρέπει νά ἦταν τό Ξεροκαστέλλι πού θά συναντήσουμε παρακάτω. Ἴσως καί ὁ πληθυντικός (Βασιλικά καί ὄχι Βασιλικό) πρέπει νά ἐξηγηθεῖ μ'αὐτόν τόν τρόπο.

218. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 247 "... alla marina di Coranto, alla Basilichata, o a' pie' di Coranto, dentro del gholfo".

219. B. K r e k i ć, Dubrovnik et le Levant, ὅ.π., σ. 233, ἔγγρ. 424.

220. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 104.

221. Ὁ B o n, Morée, σ. 270, 474, 481, πιστεύει ὅτι τά Βασιλικά δέν ἔπεσαν τότε στά χέρια τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἡ ὑπόλοιπη καστελλανία, ἀλλά ἔμειναν, μαζί μέ τά Μέγαρα, στά χέρια τοῦ Καρόλου Τόκκου. Ὡς χρονολογία τῆς καταλήψεως τοῦ φρουρίου δέχεται τό ἔτος 1427, κατά τό ὁποῖο οἱ Βυζαντινοί κα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τέλαβαν τίς περισσότερες κτήσεις τοῦ Καρόλου στήν Πελοπόννησο. Εἶναι δύσκολο ὅμως νά ἔμειναν τά Βασιλικά 32 χρόνια μετά τήν κατάληψη τῆς Κορίνθου στά χέρια τοῦ καρόλου Τόκου, ἀφοῦ ἀκόμη καί ἡ περιοχή πού βρίσκεται δυτικά τους, εἶχε περιέλθει ἀπό πολύ νωρίς σέ ἑλληνικά χέρια. Ἐξάλλου ὁ πόλεμος τοῦ 1427 μεταξύ Βυζαντινῶν τοῦ δεσποτάτου καί Καρόλου Τόκκου, εἶχε ὡς θέατρο τήν περιοχή τῆς Ἠλείας, τῆς ὁποίας τά ἐδάφη κέρδισαν οἱ Βυζαντινοί μετά τή λήξη τοῦ πολέμου. (Βλ. Ἰ σ ι δ ώ ρ ο υ, πανηγυρικός, σ. 197 "τοῦθ' ἡμῖν ἀπέδωκεν Ἤλιδος ἁπάσας πόλεις").

222. E. G e r l a n d, Neue Quellen, ὅ.π., σ. 211 κ.ἑ.. Γιά τόν Aegidius καί τήν οἰκογένεια Leonessa, σ. 108 κ.ἑ.. Βλ. καί B o n, Morée, σ. 284.

223. E. G e r l a n d, ὅ.π., σ. 212 "Chir Michali Paleologo, cefali Vasilicate" Βλ. καί Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 111.

224. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 66.

225. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 67-68. Ἡ παλαιότερη μνεία μέ τή σημασία αὐτή, ἀνάγεται στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, ἐπί Μιχαήλ VII. Ὁ ἀξιωματοῦχος πού ἔφερε αὐτόν τόν τίτλο ὑπαγόταν στό στρατηγό καί τούς δοῦκες τοῦ θέματος.

226. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 64-65, 70. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ὅρος "κεφαλή" ὑπάρχει στά λαϊκότερα κείμενα.

227. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 107. Ἐπίσης σελ. 69, ὅπου μνημονεύονται διάφορες πόλεις ἤ περιοχές πού διοικοῦνταν ἀπό κεφαλές.

228. Ἀναφέρουμε γιά παράδειγμα τόν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο Γραίντζα, τόν ἡρωϊκό ὑπερασπιστή τοῦ Σαλμένικου (Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 480-482).

229. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 202: Vasilica sivè Valica. B o n, Morée, σ. 693.

230. Γ ε μ ι σ τ ο ῦ, Διαγραφή, "Σικυών τά νῦν Βασιλικά".

231. Πτολεμαίου, Σχολιαστής III, 16,

232. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331. "Vaxilicato".

233. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693. M c - L e o d, Castles, σ. 356.

234. C a r i l e, Lista, σ. 389, 395. Τό ὄνομα τῶν Βασιλικῶν δέν ὑπάρχει στόν κατάλογο τοῦ 1471. Τό κάστρο ὅμως πού φέρει τό ὄνομα "Vasco" εἶναι πιθανῶς παρεφθαρμένος τύπος τῶν Βασιλικῶν (B u c h o n, Recherches, τ. Α΄, σ. LXV. B o n, Morée σ. 694. Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 72.

235. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 295. A l d e n h o v e n, Itinéraire, σ. 93.

236. D e l a t t e, Portulans, σ. 211.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

237. Ζ ώ ρ α, Χρονικόν, σ. 98.

238. Βλ. παραπάνω, σ.271 σημ.118.

239. D a p p e r, Morea, σ. 52 κ.ἑ.. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 378. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 294 κ.ἑ. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 93. G e l l, Itinerary, σ. 15. P o c k o c k e, Voyage, σ. 203. R o s s. Reisen, σ. 47. R a n g a b ē, Souvenirs, σ. 41 κ.ἑ.. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 488 κ. ἑ.. B u r s i a n Geographie, σ. 25 κ.ἑ.. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 233, 246, 247, 632. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 224 κ.ἑ., 356 κ.ἑ. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Σικυών. N a n i, τ. 11 φ. 261^{r}, 238^{v}. τ. 13, φ. 547^{r}, 549, 565^{v}, 568^{r}, 571^{r}, 599^{v}. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 432 κ.ἑ., τ. Ε΄, σ. 183. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 99, 100. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. W h e l e r, Journey, σ. 442, 443. P a c i f i c o, Descriz. del Peloponneso, σ. 105. P i a c e n z a, L' Egeo, σ. 17.

240. B u c h o n, Recherches. τ. Β΄, σ. 421. H o p f, Geschichte, τ. Β΄, σ. 26.

241. Γ ρ η γ ο ρ ο β ί ο υ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 741.

242. V a s m e r, Slaven, σ. 121.

243. P e r r a t - L o n g n o n, Actes, ὅ.π., σ. 169-170, ἀρ. 199.

244. N a n i, τ. 11, φ. 523^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ.123. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 382. B u c h o n, Grèce, σ. 542. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ.Δ΄, σ. 427. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 141, 389, 391. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 93. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542. B o n, Morée, σ. 398.

245. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693. M c L e o d, Castles, σ. 358.

246. A l b r i z z i, Esatta notitia σ. 25 "... non molto lungi eui un luogo chiamato Meconica, ō Vasilica. Vi sono in questo Territorio alcuni luochi, cioē Ruboli, Trippania, Gardichi castello confinante con gl' Achei, ove nasce il fiume Sita, hor xus, divide questa Provincia, e mette in mare.

247. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 382.

248. Χάρτες I. B l e a u, G. M e r c a t o r e, ὅ.π.,

249. V a s m e r, Slaven, σ. 26, 68, 77, 88, 103, 151, 161.

250. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 182 "La stasia che tiene Rugieri Carletti a lo Grunicci".

251. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 83 κ.ἑ..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

252. A. N o r d e n s k i ö l d, Periplus, ὅ.π., σ. 30 "Cemilia".

253. Ζ ώ σ ι μ ο ς, σ. 254. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, De Aedificiis IV 2, 27 (σ. 112). Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος σ. 174. I o a n n i s S c y l i t z a e, ὅ.π., σ. 153. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 122, 124, 129. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 74, 605, 610. Ὁ Jaubert, μεταφράζοντας τό ἀραβικό κείμενο τοῦ Edrisi, ὀνομάζει τό στενό μέ τό ἀρχαῖο ὄνομα (σ. 122, 123). Στό κείμενο ὅμως τοῦ Ἄραβα γεωγράφου ἀναφέρεται ὅτι τό στενό ἔχει πλάτος ἕξι μίλια καί ὅτι ἐκεῖ ἕνας ἀπό τούς Ρωμαίους αὐτοκράτορες ἔχτισε τεῖχος, πού τό μῆκος του ἦταν ἴσο μέ τό πλάτος τοῦ στενοῦ.

254. Γενικά γιά τό τεῖχος, B r o o n n e r, Isthmia, τ. 24(1955) 124, τ. 27(1918) 20 κ.ἑ. , τ. 31(1962) 18, τ. 32(1963) 248 κ.ἑ., τ. 35(1966) 346 κ.ἑ., τ. 37(1968) 25 κ.ἑ.. H. M e g a w, Researches at Isthmia: BSA 22 (1931-2) 69 κ.ἑ..

255. Χ. Μ α λ τ έ ζ ο υ, Βενετσιάνικες ἐκθέσεις γιά τήν ὀχύρωση τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα, "Πρακτικά Α΄Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", ἐν Ἀθήναις 1976-8, τ. Γ΄, σ. 269 κ.ἑ. (Παράρτημα "Πελοποννησιακῶν" ἀρ. 6).

256. Ζ ώ σ ι μ ο ς, σ. 29. I o a n n i s Z o n a r a e, ὅ.π., τ. Β΄,σ. 593.

257. Ζ ώ σ ι μ ο ς, σ. 254.

258. Βλ. παραπάνω, σ. 58.

259. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, τ. IV, De aedif. IV, 2, 27 "Ἐπεί αὐτοῦ κατεπεπτώκει τά πολλά ἤδη".

260. Λ ά μ π ρ ο υ, Τά τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ, σ. 439, 440.

261. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 174.

262. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 610 "τροποῦται τό πρό Ἰσθμοῦ προσεδρεῦον Ρωμαϊκόν".

263. B o n, Péloponnèse, σ. 81.

264. Βλ. παραπάνω σ. 69.

265. M a r t o n i, Pélerinage, σ. 659 "... qui murus in aliquo loco est integer et in aliquo loco est dirructus".

266. Π ά λ λ α, Ἀνασκ. Λεχαίου, ὅ.π., σ. 82.

267. B r o o n e e r, Isthmia, τ. 28(1959) 320.

268. B r o o n e e r, Isthmia, τ. 27(1958) 21.

269. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνασκ. Λεχαίου, ὅ.π., σ. 78. Brooneer, Isthmia, τ. 28 (1959) 299: σχέδιο τείχους καί φρουρίου.

270. E l i s s e n, Analekten, τ. Δ΄, σ. 242. Ὁ P o c k o c k e, Voyage,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σ. 193, γράφει πώς στήν ἄκρη τοῦ τείχους, κοντά στή θάλασσα, βρίσκονται τά ἐρείπια ἑνός μεγάλου τετράγωνου κάστρου.

271. Βλ. παρακάτω σ. 213. Σήμερα στήν ἀντίθετη πλευρά βρίσκεται τό χωριό Καλαμάκι. Ὁ J. Chesneau, πού πέρασε ἀπό τήν Κόρινθο τό 1546, διανυκτέρευσε σ'ἕνα χωριό πού βρισκόταν στήν ἄκρη τοῦ Ἰσθμοῦ, σέ ἀπόσταση 4-5 μιλίων ἀπό τήν Κόρινθο. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό Λευτεροχώρι (Βλ. Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Α΄, σ. 376).

272. T h i r i e t, Régestes, τ. Β΄, σ. 138, ἀρ. 1592.

273. C h a n d l e r, Travels, σ. 242. W h e l e r, Journey, σ. 437. N a n i, τ. 11, φ. 253^{v}. L e a k e, Travels, τ.Γ΄, σ. 285. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 91. Al b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 538, 545, 597. G e l l, Itinerary σ. 207. P ὸ c k o c k e, Voyage, σ. 193. R a n g a b ê, Souvenirs, σ. 36.

274. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 19. Χάρτης G e r a r. M e r c a t o r e m, ὅ.π. Ὁ D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 184, ὀνομάζει τό τεῖχος "καστρότειχο".

275. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χριστιανική καί βυζαντινή ἀρχαιολογία, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 302-304. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Αἱ παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί τῆς Ἑλλάδος: ΑΕ 1929, σ. 198 κ.ἑ. Βλ. καί ΑΔ 21, Β1(1966) 131 (ἀνάκ. Σ. Χαριτωνίδη). Ὁ C h a n d l e r, Travels, σ. 221, δημοσιεύει ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἐπίδαυρο: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΑ ΧΑΙΡΕ.

276. D e l a t t e, Portulans, σ. 222. N a n i, τ. 11, φ. 237^{v}. τ. 13, φ. 548^{r}.

277. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 430. Κ ο ρ α ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 157. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 262. Μ π ε λ ι ᾶ, Εἰδήσεις, σ. 99.

278. L e a k e, Travels, τ. Β΄, σ. 430. G e l l, Itinerary, σ. 191.

279. B o n, Morée, σ. 491. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 105.

280. Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου, Κορινθιακά, σ. 218, 220.

281. B o n, Morée, σ. 480.

282. Γ ε μ ι σ τ ο ῦ, Διαγραφή.

283. Π τ ο λ ε μ α ί ο υ, Σ χ ο λ ι α σ τ ή ς, III 16, 19. Στούς παλαιούς χάρτες δέν ἀναφέρεται ὁ Ζαρακάς. Στό χάρτη τοῦ Battista Agnese ὑπάρχει τό κάστρο Sarnata κοντά στόν Ταρσό, πού ὁ C a r i l e (Lista, σ. 395) ταυτίζει μέ τόν Ζαρακά. Μερικοί χάρτες γράφουν ὡς δεύτερη ὀνομασία τῆς λίμνης Στυμφαλίας, τό ὄνομα "Βούλση", πού στήν πραγματικότητα ἀνήκει σέ λίμνη πού βρισκόταν νοτιότερα (Κ ο ρ α ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 172).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

284. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 136. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 370. B u r s i a n, Geographie, σ. 155. R a n g a b é, Souvenirs, σ.128. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Πελλήνη, καί Στύμφαλος. N a n i, τ. 11, φ. 258^{r}, 272^{r}, 237^{r}. τ. 13, φ. 572^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia,σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ.Ε΄, σ. 325, 319. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 108, 110. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 432. B u c h o n, Grèce, σ. 541. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 291, 292. G e l l, Itinerary, σ. 19, 146 κ.ἑ., 168. C u r t i u s, Peloponnesos, τ.Α΄, σ. 201. P α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

285. V a s m e r, Slaven, σ. 111.

286. G r a s b e r g e r, Griech. Ortsnamen, σ.110, 166.

287. Γιά τήν ἐπισκοπή Ζεμενοῦ,βλ. παρακάτω σ. 340-341.

288. Ὁ Κ ο υ τ ί β α ς, Ἱστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 63, θεωρεῖ τό τεῖχος προκλασσικό, μή ἀναφέροντας τίποτε γιά μεσαιωνική χρήση του.

289. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 39.

290. Ē d r i s i, Géographie, σ. 124. "De Poras ā Djentina, 28 milles" . Δέν εἶναι δύσκολο τό m νά γίνει ἀπό κακή ἀντιγραφή nt.

291. Κ. Π α ν α γ ι ω τ ο π ο ύ λ ο υ, Ἕλληνες ναυτικοί καί πλοιοκτῆτες ἀπό τά παλαιότερα οἰκονομικά βιβλία τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας (1536-1576): Θησαυρίσματα 11(1974)313. Τό πρόσωπο πού καταγόταν ἀπό τή Ζεμενό λεγόταν Nicolo καί ἦταν ἰδιοκτήτης πλοίου. Τό χωριό Ζεμενό συναντᾶται ἐπίσης καί στόν κατάλογο τοῦ A l b e r g h e t t i, (Notizia) σ. 118.

292. N a n i, τ. 11, φ. 260^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. P α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. Ἴσως τό τοπωνύμιο Temenium, πού ἀναγράφεται σέ παλαιούς χάρτες εἶναι ἡ Ζεμενός (Βλ. O. M a r k l, Ortsnamen Griechenlands in "fränkischer" zeit, Graz-Köln 1966, σ. 61, 66.

293. K o υ τ ί β α, Ἱστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 64-65, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε καί ἐπιστήθιος σταυρός ἐπισκόπου. Ἕνα κομμάτι σκαλιστῆς κολόνας βρίσκεται στό ἐκκλησιαστικό μουσεῖο Κορίνθου. Βλ. καί K α λ ο γ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 312, 524.

294. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

295. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 189, 190: Zevgilatio, Zegelatio. Ἡ λέξη εἶναι βυζαντινή (ζευγηλατῶ-ζευγηλάτης) καί δήλωνε ἀγρόκτημα μέ μύλο. (B α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 86-88, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα βυζαντινῆς καί μεταγενέστερης ἐποχῆς σχετικά μέ τή σημασία τοῦ ὀνόματος. Βλ. καί Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 181-183.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

296. Longnon - Topping, σ. 189, σ.96.

297. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183, τ. Δ΄, σ. 444, σημ. 4. Rangabé, Souvenirs, σ. 39. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 379. Nani, τ. 11, φ. 264^{v} (Μεγάλο Ζευγολατειό). Saint Vincent, Expédition, σ. 67.

298. Φαράκλα, Σικυωνία, ἐπίμ. ΙΙ, σ. 14.

299. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 86.

300. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 86-87.

301. Γεμιστοῦ, Διαγραφή.

302. Πτολεμαίου, Σχολιάστής ΙΙΙ, 16, 14.

303. ΝΕ 8(1911) 91.

304. Innocenti i, Opera, στ. 587.

305. Ὁ Bon, Morée, σ. 479, ὑποθέτει πώς μπορεῖ νά εἶναι τό Καλαμάκι.

306. Ὁ Bon, Morée, σ. 479, ὑποθέτει πώς πρόκειται γιά τό χωριό Καρατζά, πού βρίσκεται κοντά στό Φανάρι Ἀργολίδας.

307. Longnon - Topping, Documents, σ. 190.

308. Δέν πρέπει νά προέρχεται ἀπό δέντρο, γιατί τότε θά λεγόταν Caridacius, ὄνομα πού συναντᾶται ἐπίσης στά ἔγγραφα (Longnon-Topping, Documents, σ. 137).

309. Γριτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 230.

310. Nani, τ. 11, φ. 253^{r}, 259^{v}. Alberghetti, Notizia, σ.119. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 327, ὅπου σημειώνεται ὅτι εἶχε 80 οἰκογένειες. Curtius, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 186 κ.ἑ., τ. Β΄, σ. 194. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 141, 156. Aldenhoven, Itineraire, σ. 99. Gell Itinerary, σ. 21. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 389. Βλ. καί Κουτίβα, Ἱστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 248.

311. Παυσανίας, VIII, 14, 1. Grasberger, Griech. Ortsnamen, σ. 249.

312. Γεμιστοῦ, Διαγραφή.

313. Πτολεμαίου Σχολιαστής ΙΙΙ, 16, 15: Πελλήνη ἡ Κέρκοβα. Βλ. καί Ortelii, Thesaurus, λ. Πελλήνη. Κορα ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 171.

314. Α. Ὀρλάνδου, Ἀνασκαφαί ἐν Πελλήνῃ, σ. 73 σημ. 2. Τσέρκοβα σημαίνει ρωσιστί ἐκκλησία. Βλ. καί G. Stadtmüller, Τά προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διευρευνήσεως τῆς Ἠπείρου: ΗΧ 9(1934) 160. Πρβλ. Vasmer, Slaven, σ. 61.

315. Πρβλ. Παυσανίας ΙΙ, 27, 1 "Πελληνεῦσι δέ ἡ πόλις ἐστίν ἐπί

λόφου κατά ἄκραν τήν κορυφήν εἰς ὀξύ ἀνεστηκότος. Τοῦτον μέν δή ἀπότομον καί δι' αὐτό ἐστίν ἀοίκητον· τῷ δέ χθαμαλωτέρῳ πεπολισταί σφισιν οὐ συνεχής ἡ πόλις, ἐς δέ μοίρας νενεμημένη δύο ὑπό τῆς ἄκρας μεταξύ ἀνεχούσης".

316. Rangabé, Souvenirs, σ. 49, 50 καί εἰκ. 15, ὅπου ὑπάρχει σχέδιο τοῦ οἰκόσημου. Γιά τό φρούριο βλ. καί L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 215-7. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 123. Κ ο υ τ ί β α, Ἱστορ. Κορινθ. σ. 295. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Ἱστορ. Ξυλοκ. σ. 35.

317. A. B o n, Pierres inscrites ou armoriées de la Morée franque: ΔΧΑΕ 4 (1964-5) 89-92.

318. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκαφαί ἐν Πελλήνῃ, ὅ.π. σ. 74-75. Ὁ Φ ο υ ρ ί κ η ς, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 158, θεωρεῖ τό τοπωνύμιο ἀλβανικό.

319. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκαφαί ἐν Πελλήνῃ, ὅ.π., σ. 81.

320. Ἐκτός ἀπό ἕνα κομμάτι βυζαντινοῦ ἀγγείου (βλ. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκαφή Πελλήνης, ΠΑΕ 1932, σ. 62).

321. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 556 "οἱ μέν οὖν Λακωνική καί τό Ταίναρον καί οἱ ἀμφί Ἐπίδαυρον ἀπέστησαν αὐτίκα ἐπιόντων τῶν Οὐενετῶν, καί οἱ Ἀρκάδες καί οἱ Πελληνεῖς".

322. F o w l e r, Corinth, σ. 71, 72. Κ ο υ τ ί β α, Ἱστορ. Κορινθ., σ. 56 κ.ἑ..

323. R. S t r o u d, An Ancient Fort on Mount Oneion: Hesp. 40(1971) 127 κ.ἑ..

324. Τήν ἀρχαία ἐπόχή κατά τήν ὁποία ἡ Κόρινθος ἦταν ἑνωμένη μέ μακρά τείχη μέ τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου ἦταν πιό εὔκολο, γιά τήν προστασία τῆς Πελοποννήσου, νά ὀχυρωθοῦν τά στενά πού σχηματίζονται ἀριστερά καί δεξιά τῶν Ὀνείων, ἀπό τό νά ὀχυρωθεῖ ὁ Ἰσθμός (Βλ. Π ο λ υ β ί ο υ Ἱστορίαι, ΙΙ, 52, 5 "... διαλαβών χάρακι καί τάφρῳ τόν μεταξύ τόπον τοῦ τ' Ἀκροκορίνθου καί τῶν Ὀνείων καλουμένων ὀρῶν". Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Κλεομένης. 20, 1, 2 "... οὐκ ᾤετο δεῖν τόν Ἰσθμό ἀλλά τά Ὄνεια χαρακώσας καί τειχίσας...". Ὁ Ξ ε ν ο φ ῶ ν ἐπίσης, Ἑλληνικά ΣΤ΄ ε, 51, ἀναφέρει γιά τόν Ἀθηναῖο στρατηγό Ἰφικράτη: "ἐπιχειρήσας μέν γάρ φυλάττειν ἐπί τῷ Ὀνείῳ, ὅπως μή δύναιντο οἱ Βοιωτοί ἀπελθεῖν οἴκαδε, παρέλιπεν ἀφύλακτον τήν καλλίστην παρά Κεγχρειάς πάροδον". Ἄν μέ τή λέξη πάροδο ἐννοεῖ τό στενό πέρασμα πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στά Ὄνεια καί στή θάλασσα τοῦ Σαρωνικοῦ, ἡ φρουρά πού τοποθετήθηκε "ἐπί τῷ Ὀνείῳ" πρέπει νά ἦταν πρός τό μέρος τοῦ Ἀκροκορίνθου. Βλ. ἐπίσης Ξ ε ν ο φ ῶ ν τ ο ς, Ἑλληνικά Ζ, α, 41-42, ὅπου γίνεται λόγος γιά κατάληψη τοῦ "ὑπέρ Κεγχρειῶν λόφον" ἀπό τόν Τεισία τόν Ἀργεῖο, μέ σκοπό νά περάσουν ἀνενόχλητοι οἱ θηβαῖοι. (Πρβλ. R. S t r o u d, ὅ.π., σ. 139 κ.ἑ.).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

325. F o w l e r, Corinth, σ. 104-106. Τό τεῖχος εἶναι φτιαγμένο ἀπό πέτρες μέτριου μεγέθους, πού ἔχουν τοποθετηθεῖ προσεκτικά ἀπό τό ἐξωτερικό μέρος του. Τό ἐσωτερικό μέρος τοῦ τείχους ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπό μικρότερες πέτρες καί μέ λιγότερη ἐπιμέλεια. Ὁ Fowler ἀναφέρει ὅτι ἐξωτερικά τό τεῖχος εἶχε ὕψος 3,25 μέτρα. Τελευταῖα ἀφαιρέθηκαν πολλές πέτρες του πρός κατασκευή οἰκοδομῶν. Βλ. καί D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 194, ὅπου μιλᾶ γιά ἐρείπια νεώτερου ὀχυροῦ στό δεξιό μέρος τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπό τά Ἐξαμίλια στίς Κεχριές.

326. Στό βιβλίο τοῦ G. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 13, οἱ Κεχριές εἰκονίζονται τειχισμένες σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή θάλασσα. Στό βάθος τῆς εἰκόνας, σέ πλαγιά βουνοῦ, εἰκονίζεται ἐπίσης φρούριο. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό τεῖχος τῶν Ὀνείων πού περιγράφαμε.

327. Δ. Π ά λ λ α, Πρωτοχριστιανική Κόρινθος: Πελ. Πρ. 1(1957) 52. Σχετικά μέ τή λατρεία τῆς Ἴσιδας βλ. R. H o h l f e l d e r, Kenchreai on the Saronic Gulf: Aspects of its Imperial History: Classical Journal 71(1975-1976) 217 κ.ἑ..

328. Ἰ ο υ λ ι α ν ό ς, σ. 26 "Ναῦς ἐπέταξα γενέσθαι περί τάς Κεγχρέας. Τό μέν οὖν ὅσας, ὁ τῶν Ἑλλήνων ἡγούμενος φράσει τό δέ ὅπως χρή ποιεῖσθαι τήν ἐπιμέλειαν, ἄκουε παρ' ἡμῶν".

329. R. S c r a n t o n - E. R a m a g e, Investigations at Corinthian Kenchreai: Hesp. 36(1967) 158, 172, 174, 176, 186. M e g a w, Investigations at Kenchreai: ΑΔ 19 Β1 (1964) 106.

330. S c r a n t o n-S h a w-I b r a h i m, Kenchreai, σ. 109 κ.ἑ..

331. A. M e g a w, ὅ.π., σ. 104. R. S c r a n t o n - E. R a m a g e, ὅ. π., σ. 152 κ.ἑ., 158 κ.ἑ.. J. S h a w, Shallow-water Excavations at Kenchreai: AJA 78 (1967) 224. Ὁ Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς (Ἡ "βασιλική" τῶν Κεγχρεῶν, "Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν", 10(1935) 55 κ.ἑξ.) θεωρεῖ ὡς ρωμαϊκό τό κτήριο πού ὁ Λ α μ π ά κ η ς (Χριστιανικαί Κεγχρεαί, "Estratto dalla Miscellanea di Archeologia di Storia e di Filologia dedicata al prof. A. Salinas, Palermo, σ. 76.) ἐξέλαβε ὡς βασιλική.

332. S c r a n t o n - S h a w - I b r a h i m, K e n c h r e a i, σ. 87, 90.

333. S c r a n t o n - S h a w - I b r a h i m, K e n c h r e a i, σ. 71, 77.

334. A. M e g a w, ὅ.π., σ. 106. H o h l f e l d e r, Kenchreai, σ. 75κ.ἑ..

335. Ἰ σ ι δ ώ ρ ο υ, Πανηγυρικός, σ. 176.

336. Φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 6. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 246. Z a k y -

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

thinos, Despotat, τ.Α΄, σ. 180. Bon, Morée, σ. 280. J. Barker, Manouel II ὅ.π., σ. 346.

337. J. Barker, ὅ.π.,σ. 347.

338. Φραντζής, σ. 26. Schreiner, Kleinkhroniken, σ. 236. Ὡς τήν Κόρινθο τόν συνόδευσαν οἱ ἀδελφοί του, δεσπότες τοῦ Μορέως.

339. Sylvestre Syropoulos, ὅ.π., σ. 202,206,618. Hopf, Geschichte, τ. Β΄, σ. 109.

340. Χαλκοκονδύλης, σ. 561. Ζώρα, Χρονικόν, σ. 116. N. Jorga, Notes et extraits, ὅ.π., σ. 199.

341. Sathas, Documents, τ. ΣΤ΄, σ. 135, 138.

342. Delatte, Portulans, σ. 222.

343. Spon, Voyage, σ. 300. Wheler, Journey, σ. 437. Μελετίου,Γεωγραφία, σ. 374. P. Pacifico, Breve descrizione corographica del Peloponneso o Morea, In Venezia, 1704, σ. 21. Dodwell, Tour through Greece, σ. 193. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. Dapper, Morea, σ. 29. Pockocke, Voyage, σ. 196. Curtius, Peloponnesos, σ. 537. Κορανῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 167.

344. Bon, Morée, σ. 479, ὅπου τό συσχετίζει μέ τό "Succhyna", ἕνα ἀπό τά χωριά τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα τοῦ ἔτους 1212. Kretschmer, Ital. Portolane σ. 636: Sutica = Porto Sophicō.

345. Ζώρα, Χρονικόν, σ. 98 "... ἐδιάβη διά θαλάσσης εἰς τίς Κεχρές, ὁπού τίς ἐλέγανε παλαιά Οὔτικα...".

346. Albrizzi, Esatta, notitia, σ. 18. Βλ. καί σ. 13, ὅπου εἰκονίζονται οἱ Κεχριές.

347. Βαρδουνιώτη, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 236. Bon, Morée, σ. 479. Στίς νεώτερες πηγές ἐκτός ἀπό τούς τύπους Κλένια, Κλένιες, Κλένες, ὑπάρχει ἀκόμη καί ὁ τύπος Κλένα τῆς ἐπιστολῆς. (Κορανῆ, Στράβωνος, Γεωγρ., σ.165: Κλένα ἤ Κλένια (Clegna).

348. ΑΔ 26, Β1(1971), σ. 191 (ἀνακ. Ε. Κουνουπιώτου).

349. Οἱ μεταβυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ τέμπλου ἀνήκουν πιθανῶς στόν ΙΣΤ΄ αἰώνα, ὁπωσδήποτε ὅμως πρίν τό ἔτος 1658, γιατί ἡ χρονολογία αὐτή ἔχει γραφεῖ ἀπό μεταγενέστερο χέρι πάνω ἀπό τήν ὡραία πύλη.

350. ... βάθρων καί ἐζωγραφήθη ὁ πάνσεπτος καί ἱερός ναός τοῦ ἐναγίοις πατρός ἡμῶν Νικολάου ... ἐξόδου...).

351. ... ἡμέραν τή στ(αὐ)ροπροσκοινήσεος καί αφοι(νω)... κελύ ὅπου ... αμπαιλην καί χ(ω)ρ(ά)φ(ια) Τό χ(ωρά)φ(ι) εντα... καί τω ἀμπαίλοιν πλησίον τ(οῦ) καί τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ καί οἱ τ(ις) ἀνεστραίψει αὐτ(ό) να εχει τ(ων)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τιη θειοφόρων π(ατέ)ρων την ἀράν· καί της εκκλησί(ας) οἴ (;) καί να μενοι ... ναι βοι Ηλίαν ς' ψῃε(;)=1287(;)

352. Τό χωριό μέ τό σημερινό ὄνομα, Κλένια, ἀναφέρεται ὡς θέση κτημάτων τῆς γειτονικῆς Μονῆς Φανερωμένης στά τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα (Βλ. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. Περιουσία, σ. 117). Πρόκειται βέβαια γιά τόν οἰκισμό πάνω Κλένια, ὅπου καθώς φαίνεται, ἀποσύρθηκαν οἱ κάτοικοι κατά τήν Τουρκοκρατία. Σέ πιό πρόσφατα χρόνια τή βρίσκουμε στόν πίνακα τοῦ A l b e r g h e t t i (Notizia, σ. 118: Cheilnia), στό Ἀρχεῖο N a n i (τ. 11, φ. 253^{v}. τ. 13, φ. 585^{r}), στή Γεωγραφία τοῦ Μ ε λ ε τ ί ο υ (σ. 432: Κλέναι), σέ σιγίλλιο τῆς Μονῆς Φανερωμένης τοῦ 1720 (Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας: Ἑλλ. 2(1929) 416) καί σέ κείμενα τοῦ Ιθ' αἰώνα (P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 181, 182, 185, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε 40 σπίτια. C u r t i u s, Peloponnesos, σ. 511, 549, 550. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380, ὅπου ἀναφέρεται πάνω Κλένια μέ 102 κατοίκους καί κάτω Κλένια (σημερινό χωριό) μέ 227 κατοίκους. S a i n t V i n c e n t, E x p é d i t i o n, σ. 67).

353. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐνδιαφέρουσα "... νίσθη .../θη ὁ θεῖος καί πάνσε/πτος ναός οὗτος. τοῦ ε/ναγίοις π(ατ)ρ(ός)ς ἡμῶν, νικο/λάου ἀρχιεπισκόπου. /μῦρων τῆς λικί(ας) τοῦ θαυ/ματουργοῦ. δια σύνδρο/μῆς καί κόπου· μακαρίου ἱερομονάχου· μητρο/φάνου ἱερομονάχου· /γερμανοῦ μοναχοῦ./λεοντίου μοναχοῦ. εἰς/ψυχηκ(ήν) σ(ωτη)ρίαν. καί τῶν γονέων/αὐτῶν· ἔτους ζρβ Ιν(δικτι~νο)ς Ζ. ἐν μηνί νοέβρί/ω· ιε ἐπρόσίλοσε ὁ λεόντιος/χοράφηα εἰς τισάμια/κομάτια, δύο στο κασινι κοματι ἔ/να καί δεκα πέντε ρίζες ἐλές εἰς στήν/ κατο κνίστα(;)· χοραφια καί ἡ τις τό/ξιλεόσι να ἐνε ἀφορισμένος ἡ παροῦ/σα τήνην ἱστορία γέγονε παρεμοῦ μαρίνου τοῦ/κακαβά σύν τό ἀδελφό δημητρίο.

354. L e a k e, Travels, τ.Γ', σ. 325.

355. L e a k e, Peloponnesiaca, σ. 400.

356. Jahrbuch des Kaiserlich, Deutschen Arcäologischen Instituts 28(1913) 114. Πρβλ. Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου Κορινθιακά, σ. 122.

357. Ἡ πληροφορία τοῦ Leake ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι τό ὄνομα Κλένια προέρχεται ἀπό ἐκεῖνο τῶν ἀρχαίων Κλεωνῶν. Αὐτή τή γνώμη ἐξέφρασε ὁ Κ ο ρ α ῆ ς, Στράβωνος Γεωγρ. σ. 165, ὁ P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 185, ὁ H e r t z b e r g, Ἱστορία, τ. Α', σ. 276, ὁ C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α', σ. 511, ὁ F a l l m e r a y e r, ὅ.π., τ. Α', σ. 337, ὅπου μάλιστα ὀνομάζει τήν Κλένια "ἀρχιεπισκοπικό σημεῖο", καί ὁ P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 91. Σήμερα οἱ περισσότεροι πιστεύουν ὅτι ἡ καταγωγή του εἶναι σλαβική (V a s m e r, Slaven σ. 124. Δ. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ, Μερικοί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σλαβικού ὅροι καί τοπωνύμια στήν Πελοπόννησο: Πελ. 1(1956) 401-402. Ὁ Ζ ι ό ι ο ς, σέ νεώτερη μελέτη του, Τοπων. Ἀργολίδος, σ. 161, γράφει ὅτι μπορεῖ νά εἶναι σλαβικό, πού ὀφείλεται σέ ἀρβανίτικη μεσολάβηση). Ὁ A. B o n, Morée, σ. 479, ἀναφέρει πώς δέν ἀποκλείεται νά εἶναι τό ἀρχαῖο ὄνομα, πού ἄλλαξε γιά νά πάρει μιά ἔννοια μέσα στή σλαβική διάλεκτο.

358. Μόνο σέ σχόλια στά "Γεωγραφικά" τοῦ Στράβωνος (ἔκδ. C. M ü l l e r-F. D ü b n e r) Parisiis 1851, σ. 177 ἀναφέρεται: "Cleonai: Klenes ruinae propre vicum Kurtesi". Ἡ πληροφορία αὐτή ὅμως πρέπει νά ἀντλήθηκε ἀπό τόν Leake.

359. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 206.

360. Βλ. παρακάτω, σ. 231.

361. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ α γ. π α ρ α λ., παρ. 121.

362. Ε. Χ ρ υ σ ο ῦ, Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν Ἤπειρο σέ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell: ΗΧ 22(1980) 60, σημ. 3.

363. Ἀπό τό σλαβικό glog-glokina= λευκάγκαθα. "Γκουλόκνα" ὀνομάζονται στό Βελβεντό Κοζάνης καρποί δέντρου πού μοιάζουν μέ κορόμηλα (πληρ. κ. Α. Θαβώρη).

363α. D e l a v i l l e l e R o u l x, Hospitaliers, σ. 281, σημ. 1. H o p f, Geschichte, τ. Β΄, σ. 68.

364. N a n i, τ. 11, φ. 519r. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 423, τ. Ε΄, σ. 335. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 157 κ.ἑ. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 301. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 65, 92, 120, 535, 536. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 296. G e l l, Itinerary, σ. 21. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 196.

365. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 86.

366. N a n i, τ. 11, φ. 256r. τ. 13 φ. 551v. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

367. Ὁ B r o o n e e r, Colonia Laus Julia Corinthiensis: Hesp. 10(1941) 388-390.

368. K e n t, The Inscriptions, σ. 18, 19. Ἀπό τίς 104 ἐπιγραφές πού χρονολογοῦνται πρίν τόν Ἀδριανό, τρεῖς μόνο εἶναι ἑλληνικές. Στή βασιλεία τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπό τίς 25 ἐπιγραφές, 15 εἶναι ἑλληνικές καί 10 λατινικές. Τέλος στήν ἐποχή πού ἀκολούθησε μετά τή βασιλεία τοῦ Ἀδριανοῦ ἀνήκουν 24 ἑλληνικές ἐπιγραφές καί 7 λατινικές.

369. Δ. Π ά λ λ α, Πρωτοχρ. Κόρινθος, ὅ.π., σ. 52. B o n, Péloponnèse, σ. 11. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 5.

370. Ἰ ω ά ν ν ο υ Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Ὑπόθεσις τῆς πρός Κορινθίους

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πρώτης ἐπιστολῆς, P.G., τ. 61, στ. 9.

371. Ἰ ο υ λ ι α ν ό ς, σ. 224.

372. Π ά λ λ α - Ν τ ά ν τ η, Ἐπιγραφές, σ. 76. Ἡ ἐπιγραφή παρουσιάζει ἐνδιαφέρον: δραύκω μνείας χάριν ας ἐπιστάτης σεκ (ο)υ (νδ) (αρο) (ύδης) (Δραῦκος (ὡς ἐπύθετο): νεαρός ἀθλητής. Ἐπιστάτης: προϊστάμενος σχολῆς μοναμάχων καί διαιτητής στούς ἀγῶνες. Σεκουνδιάρης: ἐκπαιδευτής μονομάχος πού ὑπηρετοῦσε κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἐπιστάτη).

373. Στίς ἐπιτύμβιες πρωτοχριστιανικές ἐπιγραφές τά μισά περίπου ὀνόματα εἶναι χριστιανικά (K e n t, The Inscriptions, σ. 170 κ.ἑ.. B e e s, Griech. Inschriften, σ. 1 κ.ἑ.).

374. L i b a n i i, Opera. ὅ.π., σ. 89 κ.ἑ..

375. L i b a n i i, ὅ.π., σ. 98, 99. Ὁ Μένανδρος ἦταν "φίλος" τῆς Ἑκάτης καί τοῦ Ποσειδῶνος... "ἐλαύνων εἰς τόν Ἰσθμόν ὑπέρ τῶν τοῦδε μυστηρίων... τελῶν δέ εἰς τό μέγα συνέδριον" (σ. 89). J. B i d e z, La vie de l'empereur Julien, Paris 1965, σ. 279 κ.ἑ.. Βλ. καί A. H. M. J o n e s - J. R. M a r t i n d a l e - J. M o r i s, The Prosopography of the Later Roman Empire, ὅ.π., σ. 106-107.

376. L i b a n i i, ὅ.π., σ. 90.

377. H i m e r i i, Declamationes et orationes, ἔκδ. A. Colonna, Romae 1951, σ. 133 "Ἐπειδή χωρισθείς ὑμῶν παισίν Ἐφυραίων ὡμίλησα κατηφής μέν ἐδόκει καί ἀχλυόεσσα... ἡ χώρα, ἀλμυρά δέ Πειρήνης τά ρεύματα...".

378. A. H. M. J o n e s - J. R. M a r t i n d a l e - J. M o r r i s, ὅ. π., σ. 436. Βλ. καί RE, Suppl. IV, στ. 1035.

379. Δ. Π ά λ λ α, Βασιλική τοῦ Κρανείου, ΠΑΕ 1977, σ. 175.

380. Π ρ ο κ ό π ι ο ς, τ. Γ΄, Historia Arcana, 18, 42 (σ. 119).

381. G r e g o r y, Late Roman Wall, σ. 278.

382. Γιά βασιλικές τῆς Κορίνθου βλ. AJA 33(1929) 345-60. J. S h e l l e y, The Christian Basilica near the Cenhrean Gate at Corinth: Hesp. 12(1943) 166 κ.ἑ.. C. B l e g e n, Excavations at the Summit: Cor., τ. III, μέρ. Β΄, σ. 3 κ.ἑ.. D. P a l l a s, Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-58: Riv. di Archeol. Ital. 35(1959) 204 κ.ἑ.. Ε. Σ τ ί κ α, Κοιμητηριακή βασιλική παλαιᾶς Κορίνθου: ΠΑΕ 1961 σ. 129 κ.ἑ., 1962 σ. 51 κ.ἑ. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνασκαφή ἐν παλαιᾷ Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1953 σ. 175 κ.ἑ., 1954 σ. 210 κ.ἑ.. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1970, σ. 98 κ.ἑ., 1976 σ. 163 κ.ἑ., 1977 σ. 162 κ.ἑ.. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Ἀνασκ. (βασιλικῆς) ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1956 σ. 164 κ.ἑ., 1957 σ. 98 κ.ἑ., 1958 σ. 119 κ.ἑ., 1959 σ. 126 κ.ἑ., 1960 σ. 144 κ.ἑ., 1961 σ. 127 κ.ἑ., 1965 σ. 137 κ.ἑ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ. Ἀνασκαφαί καί περιοδεῖαι κατά τό ἔτος 1960. Ἀνασκ. Λεχαίου: ΑΔ τ. 17 Β1 (1961-62) 69 κ.ἑ.. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Αἱ παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί τῆς Ἑλλάδος, ὅ.π., σ. 197 κ.ἑ..

383. Δ. Π ά λ λ α, Κόρινθος. Χριστιανικά μνημεῖα: ΘΗΕ, τ. Ζ΄, στ. 864.

384. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 26.

385. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 33.

386. F. D v o r n i c, La vie, ὅ.π.,σ.55. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Δεκαπολίτης πρέπει νά πέρασε ἀπό τήν Κόρινθο, κατά πάσα πιθανότητα, ἐπί αὐτοκρατορίας τοῦ Λέοντος Ε΄. (D v o r n i c, La vie, ὅ.π., σ. 26, 48 κ.ἑ.).

387. D a v i d s o n, Minor Objects, σ. 311-312.

388. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75.

389. Ι. Β ο γ ι α τ ζ ί δ ο υ, Περί τοῦ νεοελληνικοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Νιμποργεῖοῦ: Ἀθηνᾶ 20(1908) 29. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 153-154. Σ. Κ ά ρ α ν τ ζ ᾶ, Ἀρχαιοπινῆ καί ἄλλα τινα τοπωνύμια ἐν Εὐβοίᾳ: Ἀθηνᾶ 50(1940) 239. Πρβλ. C. A s d r a c h a, ὅ.π. , σ. 85, 126,142. K i r s t e n, Byzant. Stadt, σ. 40. N. O i k o n o m i d e s, Actes de Dionysiou, Paris 1962, σ. 148, 151.

390. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνασκαφική ἔρευνα εἰς τήν βασιλικήν τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ: ΠΑΕ (1970) σ. 112.

391. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 49.

392. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 83. Εἶναι ἐνδιαφέρον τό σχέδιο τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου πού ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφές. Συμπεραίνει ὁ Scranton: Στό κέντρο τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς δημιουργήθηκε ἕνα μικρό τετράγωνο, ζωσμένο ἀπό κτήρια πού περιεῖχαν μαγαζιά, ἕνα πανδοχεῖο, μιά ταβέρνα, τουλάχιστο ἕνα διοικητικό κτήριο, μιά ἐκκλησία, ἕνα μοναστήρι. Ἀπ' αὐτό τό τετράγωνο ὁδηγοῦσαν πρός κάθε κατεύθυνση δρόμοι, κατά μῆκος τῶν ὁποίων ξεδιπλώνονταν οἱ δραστηριότητες τῆς ἀγορᾶς. Θά μποροῦσε νά βρεῖ κανείς ἐκεῖ περισσότερα μαγαζιά, βιομηχανικές ἐγκαταστάσεις, λουτρά, διοικητικά κτήρια καί σπίτια ... ὅλα μαζί καί στριμωγμένα πρός τήν πλατεία ... Μέ τό πέρασμα τῶν ἐτῶν τῆς Ι΄, ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ ἑκατονταετηρίδας ἡ κοινότητα ἔγινε συγκεντρωμένη, συμπαγής καί λιγότερο μνημειακή. Ἡ πόλη δέν εἶχε τήν ἀνάγκη οὔτε τόν τρόπο νά κρατήσει τήν εὐρύχωρη πλατεία τῆς ἀγορᾶς τῶν πρώτων χρόνων καί ὁ λαός ἐγκατέλειπε τίς ἔξω περιοχές καί συγκεντρωνόταν μέσα στά στενά ὅρια τοῦ κέντρου τῆς πόλης..... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πλατεία εἶναι περισσότερο ἀπό μιά τυχαία πλατεία χωριοῦ. Ἔχει τάξη καί φαίνεται νά ἀντικατοπτρίζει μιά ἐξυπνάδα στήν ἐμφάνισή της. Τά ὅριά της περικλείουν μιά ποικιλία ἀπό κτήρια μέ ἕνα βασικό τύπο σχεδίου, μολονότι ἡ ἐκτέλεση ἦταν πρωτογενής.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τό σχέδιο γιά διάφορους λόγους στερεῖται μεγαλοπρέπειας, ἀλλά εἶχε οἰκειότητα, τάξη ἐφευρετικότητα καί παρουσιάζει τή σύλληψη μιᾶς ἀγορᾶς, ὡς μιᾶς ἑστίας ὅλων τῶν μορφῶν ζωῆς.

393. ΕΕΒΣ 28(1958) 535.

394. Α. Κ ο μ ί ν η, Παρατηρήσεις καί διορθώσεις εἰς τούς ἐπισκοπικούς καταλόγους Ἀργολιδοκορινθίας: Α΄Συνέδριο Ἀργολικῶν Σπουδῶν, "Παράρτημα" "Πελοποννησιακῶν" 13(1978-79) 23.

395. Α. Κ ο μ ί ν η, Γρηγόριος Πάρδος μητροπολίτης Κορίνθου καί τό ἔργον αὐτοῦ, Ρώμη - Ἀθῆναι 1960. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Γρηγόριος μητροπολίτης Κορίνθου: Πρακτικά Α΄ τοπικοῦ Συνεδρίου Κορινθ. Ἐρευνῶν. Παράρτημα "Πελοποννησιακῶν" 11(1975) σ.17 κ.ἑ., Γριτσοπούλου, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 162 κ.ἑ.,

396. Κρέμου, Φωκικά, σ. 39.

397. Κρέμου, Φωκικά, σ. 45.

398. J o h a n n e s A p o k a u k o s, ὅ.π., σ. 74.

399. Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Λ ά σ κ α ρ ι, Τῆς φυσικῆς κοινωνίας λόγοι ἕξ., P. G., τ. 140, στ. 1345. Φ ο υ ρ ι ώ τ η, Κόρινθος, σ. 308.

400. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 50, 83. Τό χρυσόβουλλο τοῦ 1082 χάθηκε, ἡ ἄδεια ὅμως πού πῆραν οἱ Βενετοί, γίνεται φανερή ἀπό μεταγενέστερες συμφωνίες (Βλ. B o n, Pēloponnēse , σ. 83).

401. G. T a f e l- G. T h o m a s, Urkunden ὅ.π., σ. 265. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Μελέται, ὅ.π., σ. 249. B o n, Pēloponnēse, σ. 83, 84.

402. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 76. Συνέπεια τῆς ἐπιδρομῆς αὐτῆς πρέπει νά ἦταν καί ἡ ἀπόκρυψη θησαυρῶν ἀπό τούς κατοίκους, τούς ὁποίους ἀνακαλύπτουν σήμερα μέ τίς ἀνασκαφές (K. E d w a r d s, Report on the Coins Found at Corinth, ὅ.π., σ. 250. J. H a r r i s, Coins Found at Corinth, ὅ.π., σ. 146. Πρβλ. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἡ βυζαντινή Ἑλλάς (392-1204), ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 90.)

403. Ē d r i s i, Gēographie, σ.123. Δέ γνωρίζουμε ἄν ὁ Ēdrisi ἐπισκέφθηκε τήν Πελοπόννησο. Στίς ἀρχές τοῦ ἴδιου αἰώνα πέρασε ἀπό τήν Κόρινθο ἕνας ἔμπορος μέ τό ὄνομα Ṣaewulf, ὁ ὁποῖος δέ μᾶς παρέχει δυστυχῶς καμιά οὐσιώδη πληροφορία. Ἀναφέρει μόνο ὅτι στήν Κόρινθο δίδαξε ὁ ἀπόστολος Παῦλος καί ὅτι συνάντησε στήν πόλη αὐτή πολλές δυσκολίες, χωρίς νά δίνει περισσότερες πληροφορίες. (Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Α΄, σ. 195).

404. B e n j a m i n o f T u d e l a, Itinerary, σ. 10.

405. Ἀ κ ο μ ι ν ά τ ο ς, τ. Β΄, σ. 54.

406. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 1008 κ.ἑ., B o n, Morēe σ. 179.

407. M a r t o n i, Pēlerinage, σ. 658.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

408. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 121 "Ὑπερύψηλόν τε γάρ ἦν τό χωρίον καί ἀπότομον καί κρημνῶδες κύκλοθεν, καί μίαν μόνην πάροδον ἔχον τήν ἐπί τήν πόλιν, καί αὐτήν ἀνάντη τε καί τριπλῇ τείχει τετειχισμένην καί πεφραγμένην". Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 47. Μ α ν ο υ ή λ Π α λ α ι ο λ ό γ ο υ, Λόγος ἐπιτάφιος, ὅ.π., σ. 73. Ὁ ἐφημέριος τοῦ Suchem, Ludolph Sudheim, μνημονεύει τήν Κόρινθο ὡς τό πιό δυνατό κάστρο μέ ὅλα τά ἐφόδια σέ τρόφιμα καί νερό (Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Α΄, σ. 242).

409. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48.

410. Κ α τ ά σ τ ι χ ο Α΄, σ. 163 κ.ἑ..

411. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 47 "καί Ἀκροκόρινθος ὠνομασμένη, νῦν δέ εἰς πόλιν ὅλην συντελεσθεῖσα".

412. Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Α΄, σ. 241.

413. Πρβλ. καί Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 228 "Διονύσιος τό ἐπίκλιον Μάιδος ἐκ κάστρου Κορίνθου", E. Z i e b a r t h, ὅ.π., σ. 78.

414. Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Α΄, σ. 375.

415. D e l a t t e, Portulans, σ. 211.

416. P. M a c k a y, Acrocorinth in 1668, a Tourkish Account, ὅ.π., σ. 386 κ.ἑ.. Ὁ Evliyā ἀναφέρει (σ. 389) ὅτι πίσω ἀπό τή δεύτερη πύλη ὑπῆρχαν 200 σπίτια χριστιανῶν, μερικές ἐκκλησίες καί δέκα μαγαζιά. Πίσω ἀπό τήν τρίτη πύλη ὑπῆρχαν 200 σπίτια μουσουλμάνων.

417. W h e l e r, Journey, σ. 441. Βλ. καί S p o n, Voyage, ὅ.π., σ. 300.

418. Ζ ώ σ ι μ ο ς, σ. 254. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 39. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 75.

419. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 187 "Ad una barcha di Ghorfoy". Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά ὅρμο ἤ λιμάνι.

420. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 187, σημ. 85, σ. 258.

421. N a n i, τ. 11, φ. 259^{r}. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

422. Γιά τά προβλήματα πού δημιουργοῦνται σχετικά μέ τήν ταύτιση τῆς Κορώνης βλ. παρακάτω, σ. 343 κ.ἑ..

423. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 195.

424. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381.

425. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587.

426. N a n i, τ. 11, φ. 262^{r} "Chirillo". Alberghetti, Notizia, σ. 118 "Cerillo".

427. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 251. V a s m e r, Slaven, σ. 107.

428. G e o g r a c a s - M c D o n a l d, Places names, σ. 177. S a t h a s, Documents, τ. IV, σ. XLVI.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

429. Μ. Σ α κ ε λ λ α ρ ί ο υ, Ἡ ἀκμή τοῦ ἀρχαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ: ΙΕΕ, τ. Β΄, σ. 225.

430. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνασκ. ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1958, σ. 129-131. 1959, σ. 135-139. 1960, σ. 161-165. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Ἀνασκαφαί Λεχαίου, σ. 74-75. Βλ. καί ΑΔ, 27 Β1(1972) σ. 293-294, ὅπου γίνεται λόγος γιά παλαιοχριστιανικό κτήριο τοῦ Λεχαίου, μέ πολλά κινητά εὑρήματα.

431. C l. C l a u d i a n i, De bello Getico, σ. 190.

432. Ὁ B o n, Péloponnèse, σ. 161, σημ. 1, ὑποθέτει ὅτι τό ὄνομα τοῦ Λεχαίου ἐξαφανίστηκε μετά τό Ζ΄ αἰώνα. Βλ. ἐπίσης B o n, Morée, σ. 477.

433. ΑΔ, 25 Β1(1970) 206 (ἀνακ. Φ. Δροσογιάννη).

434. Μ. Μ ι τ σ ο ῦ, Τό μεσαιωνικόν Λιγουριό. Λιγουριό-Παλιγουριό: Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν: Παράρτημα Πελοποννησιακῶν 13(1978-79) 37 κ.ἑ..

435. Μ. Μ ι τ σ ο ῦ, ὅ. π., σ. 38 κ.ἑ.. Τό ἕνα ἀνήκει στόν Φίλιππο τοῦ Τάραντος (ἀρχές ΙΔ΄ αἰώνα) καί τό ἄλλο στόν δόγη τῆς Βενετίας, Michele Steno (ἀρχές ΙΕ΄ αἰώνα).

436. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 176, 177, 181.

437. Hopf, Chroniques Gr. - Rom, σ. 229. B o n, Morée, σ. 691.

438. S a t h a s, Documents, τ. Α΄, σ. 230. T h i r i e t, Régestes, τ. Γ΄, σ. 213 ἀρ. 3025. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 115. Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἡ "Ἐπισκοπή" τοῦ Δαμαλᾶ: ΑΒΜΕ 5(1939-40) 20-21. Σέ θρῆνο γιά τήν ἅλωση τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τούς Τούρκους ὑπάρχει τό τοπωνύμιο "Λεγουρία" (Βασική Βιβλιοθήκη τ. Α΄, σ. 222), πού ταυτίστηκε μέ τό Λιγουριό (Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 39, 40). Ὁ Σ. Λ ά μ π ρ ο ς, ΝΕ 2(1905) 236-238, ὑποστήριξε ὅτι πρόκειται γιά τά "Ἐλαιουργεῖα", τοποθεσία πού βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν Ἀθήνα. Εἶναι βέβαιο ὅμως ὅτι τό Λιγουριό λεγόταν καί "Λεγουρίο" (Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 418) καί μπορεῖ ἑπομένως νά πρόκειται γι' αὐτό. Βλ. Δ. Κ α μ π ού ρ ο γ λ ο υ, Τοπωνυμικά παράδοξα, Ἀθῆναι 1920, σ. 79 κ.ἑ., ὅπου ἐκφράζεται ἡ γνώμη ὅτι πρόκειται γιά τό Λιγουριό.

439. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 253 κ.ἑ.. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 237, 248. Χ ρ ύ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 212, 276, 287, 511. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 417 κ. ἑ.. B u r s i a n, Geographie, σ. 62, 75. B u c h o n, Grèce, σ. 374 κ. ἑ.. L e a k e, Travels, τ. Β΄, σ. 418 κ.ἑ.. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. Περιουσία, σ. 115. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 410. G e l l, Itinerary, σ. 186, 187. P a γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 275. Ὁ C h a n d l e r, Travels, σ. 222, κα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λεῖ μέ τό ὄνομα Λιγουριό τέσσερα κοντινά χωριά. Τήν ἐποχή τῆς Β΄Ἐνετοκρατίας εἶχε 120 σπίτια. (Βλ. A. N a n i, Catastico particolare d' ogni ville e luoco del territorio di Ramania Ἀνέκδ.,Ἀκαδημία Ἀθηνῶν).Γιά μία ἐποχή ὁ δεσπότης τοῦ Δαμαλᾶ ἔδρευε στό Λιγουριό, ἐξαιτίας τοῦ φόβου κουρσαρικῶν ἐπιδρομῶν. (Σ ι μ ο π ο ύ λ ο υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ.Β΄, σ.135).

440. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 417-418.

441. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 424-426.

442. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 125, σημ. 8.

443. N. B e e s, Zum Bericht, ὅ.π., σ. 239, σημ. 2, ὅπου ἀναγράφονται ἀποσπάσματα πηγῶν τῆς Ἐπαναστάσεως πού ἀφοροῦν τό τοπωνύμιο. M e λ e τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 372 "κοινῶς λεγόμεναι Μύγες".P o u q u e v i l l e,Voyage,τ.Ε΄,σ.178-179. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 75. D o d w e l l,Tour through Greece, σ. 183.

444. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 342 "ἐλθών δέ ἐπί τά Μιγγίας ἐστρατοπεδεύετο, καί τηλεβόλους τε καί πλοκάδια παρασκευαζόμενος ἐπί ἡμέρας τινάς..."

445. G e o g r a c a s - M c D o n a l d, Places names, σ. 297,321.

446. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ, Τοπων. Ἀργολίδος, σ. 163.

447. Ἡ τελευταία συλλαβή στό χειρόγραφο εἶναι σβησμένη.

448. Τό ὄνομα τοῦ βουνοῦ προέρχεται ἐπίσης ἀπό τό ἐπώνυμο τῆς μεγάλης βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Φωκάδων.

449. Τό τεῖχος, πάχους 1,5 μ. περίπου, εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπό ἀπελέκητες πέτρες, χωρίς κονίαμα. Τά χαλάσματα τῶν σπιτιῶν ἀποτελοῦν ἄμορφους σωρούς ἀπό πέτρες καί κεραμίδια.

450. Ὁ C u r t i u s, Peloponnesos,τ.Β΄σ.505, τήν ὀνομάζει "Παλαιά Ἐκκλησία". Ὁ χῶρος τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἀλλοιωθεῖ ἀπό νεώτερες ἐπισκευές. Ἀπό τόν κυρίως ναό ὀπή ἔβγαζε σέ μικρότερο σπήλαιο, ὅπου, καθώς φαίνεται,ἔτρεχε νερό. Βλ. καί S h a n d l e r, Travels, σ. 233.

451. Ὁ C u r t i u s, ἐπίσης, Peloponnesos,τ.Β΄σ.505,ἀναφέρει πώς ὑπάρχουν ἐρείπια ἀπό τό ναό τοῦ Ἀπεσαντίου Διός. (Στήν ἀρχαιότητα τό βουνό λεγόταν Ἀπέσας). Σήμερα δημιουργοῦν ἐντύπωση οἱ καλοδουλεμένες τετράγωνες πέτρες, πού ἀποτελοῦν βαθμίδες σκάλας. Ἴσως μεταφέρθηκαν ἀπό τήν ψηλότερη κορφή τοῦ βουνοῦ στήν ὁποία, σύμφωνα μέ τόν Π α υ σ α ν ί α (II 15, 13) ὑπῆρχε βωμός τοῦ Ἀπεσαντίου Διός καί ὅπου πράγματι σήμερα ὑπάρχουν ἴχνη του.

452. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r} "Bisbardi". P o u q u e v i l l, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

453. G e o g r a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 206, 297.

454. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ.229, B o n, Morée, σ. 691.

455. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

456. H o p f, Chroniques gr. - Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693.

457. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

458. N a n i, Catastico particolare del territorio di Romania, ὅ.π.. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 279 "... ἐβγῆκαν κατά τήν Πιάδα καί τό Λιγουριόν, καί ὕστερα ἐτοποθετήθησαν εἰς τό Ξερόκάστελλον καί εἰς τό μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου". B u c h o n, Grèce, σ. 376-377. M c L e o d, Castles, σ. 355, 356. B o n, Morée, σ. 485. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 258.

459. Τό σχῆμα του δέν εἶναι κυκλικό, ὅπως τοῦ ἀρχαίου πύργου, ἀλλά τετράγωνο. Ἔχει 6 μ. μῆκος καί οἱ τοῖχοι του ἔχουν πάχος 1.20 μ.. Ἀντίθετα ὁ νότιοανατολικός μεσαιωνικός πύργος τοῦ κάστρου ἀκολουθεῖ τά ἴχνη τοῦ ἀρχαίου κυκλικοῦ πύργου.

460. Γιά τό κάστρο βλ. καί Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 106-107.

461. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 182 "Nel tereno del Signore a Sorcastella e a la Torre".

462. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 182, σημ. 75, σ. 258.

463. Φ α ρ ά κ λ α, Σικυωνία, ἐπίμ. II, σ. 2.

464. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

465. H o p f, Chroniques Gr. - R o m., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693.

466. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

467. Ὁ Κ ο υ τ ί β α ς, Ἱστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 126 κ.ἑ., προσπαθεῖ νά ἐντοπίσει τή θέση τοῦ φρουρίου. Ἴσως βρισκόταν στό λόφο "κάστρο", κοντά στήν τοποθεσία τοῦ "κατῆ".

468. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Αἴγειρα. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 31. M ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 382. P i a c e n z a, L' Egeo, σ. 19. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 213-214. D o d w e l l, Tour through Greece. σ.298 P o u q u e v i l l e, Voyage, τ.Δ', σ. 431. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 94, 99. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α', σ. 410, 480, 485, τ. Β', σ. 498. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 45 κ.ἑ.. B u r s i a n, Geographie, σ. 314, 342, 366. N a n i, τ. 11, φ. 273^{v}. G e l l, Itinerary, σ. 15, 20.

469. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 348. Πρβλ. W. R e g e l - E. K u r t z - B. K o r a b l e v, Actes de Zographou, Amsterdam 1969, σ. 2,8 "ὀξύν βουνόν".

470. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 2803 κ.ἑ. "εὑρίσκεται πρός μεσημβρίαν τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἐκεινοῦ τοῦ κάστρου. / ὀκάτι ἕνα βουνόπουλον, τραχῶνι γάρ μέ σπήλαιον./ Κι ὀρύζει ἐνταῦτα ὁ πρύγκιπας κι ἀπάνω ἔχτισε κάστρον / Μοῦντ ἐσκουβέ τό ὠνόμασαν, οὕτως τό κράζουν πάλε'/

471. B o n, Acrocorinth, σ. 265-267, ὅπου περιγράφει τό κάστρο καί διευκρινίζει ὅτι ὁ πύργος εἶναι φραγκικός καί ἡ ζώνη τοῦ τείχους ἐνετική ἤ τουρκική.

472. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ α γ ω ν. π α ρ α λ., παρ. 106.

473. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 229. B o n, Morée σ. 691.

474. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 611.

475. Ἄλλοι ἀπό τούς σημερινούς μελετητές πιστεύουν ὅτι ὑπῆρχε τό ἑλληνικό τοπωνύμιο Πεντεσκούφι καί ἀπ' αὐτό προῆλθε τό Μοντεσκουβέ (Σ. Δ ρ α γ ο ύ μ η, Χρονικῶν Μορέως ἱστορικά καί τοπωνυμικά: Ἀθηνᾶ 25(1913) σ. 37 κ.ἑ.. Κ. Ρ ω μ α ί ο υ, Μεσαιωνικά τοπωνύμια: Ἑλλ. 11(1939) 289, 290) καί ἄλλοι τό ἀντίθετο (B o n, Morée, σ. 477. B u c h o n, Recherches, τ. Α΄ σ. 87, σημ. 5). Ὁ Κ α λ ο ν ά ρ ο ς, Χρον. Μορέως, σ. 118, δέχεται ὅτι ὁ τύπος Μοντεσκουβέ προῆλθε ἀπό τή γαλλική λέξη eschiverie=δυσπιστία, ἀπό τήν ὁποία προῆλθε καί ἡ λέξη "σκεβουρία" τοῦ Χρονικοῦ. Τό μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ ἑλληνικός τύπος, Πεντεσκούφι, δέν συναντᾶται σέ μεσαιωνικές πηγές. Ἡ λέξη Mont Escovée ἔχει σχέση μέ τό Montesquieu (esquieu ἤ esquiou: Βλ. B o n, Morée, σ. 477).

476. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 2807 κ.ἑ.. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 192.

477. B o n, Acrocorinth, σ. 135-136. Ὁ Σ. Δ ρ α γ ο ύ μ η ς, ὅ.π., σ.41 κ.ἑ., πιστεύει ὅτι δέν ὑπῆρξε δεύτερο κάστρο, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἱσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ καί ὁ Χωνιάτης δέν ἀναφέρουν κάτι τέτοιο. (Βλ. καί νεώτερη ἔκδοση, Σ. Δ ρ α γ ο ύ μ η, Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά-τοπογραφικά - ἱστορικά, ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 56 κ.ἑ.).

478. C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 867: "lui donna les casaux qui sont par dela Corinte vers le duchame, que on appelle la Peragora...". Στήν ἱσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ ὀνομάζεται "Paliacora" (Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, Ἀ ρ α γ ω ν. π α ρ α λ., παρ. 512).

479. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 171, ὅπου ἀναφέρει ὅτι εἶχε 300 σπίτια, ἦταν δηλ. ἀπό τά μεγαλύτερα χωριά τῆς περιοχῆς. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 100, 246, 261, 632. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 315, 380. C u r t i u s, Peloponnesos, τ.Β΄ σ.551. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 385.

480. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 84, 85.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

481. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587.

482. Τό μῆκος τοῦ κάστρου εἶναι περίπου 120 μέτρα καί τό πλάτος του ποικίλει ἀπό 15-20 μέτρα. Στή νότια πλευρά διακρίνεται κυκλικός πύργος. Στή μικρή ἐπιφάνεια πού περικλείουν τά τείχη, σώζονται ὥς σήμερα τά ἐρείπια τριῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ B u c h o n, Grèce, σ. 371-372, διακρίνει στά τείχη δυό στρώματα· τό κατώτερο (βυζαντινό) καί τό ἀνώτερο (φραγκικό).

483. B u c h o n, Grèce, σ. 372, ὅπου τόν περιγράφει, ἀφοῦ τόν βρῆκε νά σώζεται ὁλόκληρος. B o n, Morée, σ. 486. Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 110.

484. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 486.

485. B u c h o n, Nouv. Rech., τ. Β΄, σ. 11: "et totam aliam terram que fuit quondam Nicolai Guisi Magri ...sitam in castellania Corinthii, cum quandam fortellicio quo dicitur La Piada...." Βλ. καί B o n, Morée, σ. 485.

486. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 176, 181.

487. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 229. B o n, Morée, σ.691.

488. S e t t o n, Catalan Domin., σ. 110, σημ. 27.

489. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

490. H o p f, Chroniques Gr.- Rom., σ. 203. B o n, Morée, σ. 693 "Piaida vel Piada, ch' è verso Napoli". Στόν κατάλογο τοῦ 1467 καί 1469 τά κάστρα Pazoda καί Pizoda, ἀντίστοιχα, εἶναι πιθανῶς ἡ Πιάδα. Βλ. M c L e o d, Castles, σ. 356. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

491. S a t h a s, Documents, τ. ΣΤ΄, σ. 94: et mea gentilis domitrix Epidaurus equorum" Γιά τόν ἑαυτό του γράφει ὅτι ἀναγκάστηκε νά ἀφήσει τήν πατρίδα του καί νά ζητήσει ἄσυλο στήν ξένη χώρα. Βλ. E. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique des XVe et XIVe siècles, τ. Γ΄, σ. 225.

492. Ἀπό τό ἀ ρ χ ε ῖ ο Λ ά μ π ρ ο υ. Βλ. Φ. Ε ὐ α γ γ ε λ ά τ ο υ-Ν ο τ α ρ ᾶ, Καταλογράφησις τοῦ ἀρχείου Σπ. Λάμπρου: ΕΕΦΣΠΑ 25(1974-77) σ. 306. Στό τέλος τοῦ σημειώματος ὑπάρχει χρονολογία τῆς ὁποίας μόνο τά δυό πρῶτα γράμματα, α υ, διαβάσαμε μέ εὐκολία. Ἴσως τά δύο τελευταῖα εἶναι οθ΄, (ἔτος 1479;).

493. Ὁ Μ η λ ι α ρ ά κ η ς, Γεωγραφία, σ. 96, σημ. 9, πιστεύει, ἀντίθετα, ὅτι τό ὄνομα Πιάδα εἶναι παραφθορά τοῦ ὀνόματος Πεδιάδα, πού ἐπῆλθε ἀπό τούς Δυτικούς.

494. Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἐπισκοπή Δαμαλᾶ, ὅ.π., σ. 22κ.ἑ.. Στά ἑπόμενα χρόνια τή βρίσκουμε καί μέ τό ὄνομα Δαμαλῶν καί Πολυφέγγους. Ὁλόκληρο ὅμως τόν ΙΗ΄ αἰώνα ἡ ἐπισκοπή ὀνομάζεται Δαμαλῶν καί Πεδιάδος (Βλ. καί ΝΕ 6(1909) 231-232. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 409. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἱστορικά μελετήματα, ὅ.π., σ. 212. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σ. 341 κ.ἑ.. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, ὅ.π., σ. 130.

495. A. N o r d e n s k i ö l d, Periplus, ὅ.π., σ. 30. K r e t s c h m e r, Ital. Portolane, σ. 636.

496. D e l a t t e, Portulans, σ. 222.

497. S a t h a s, Documents, τ. Δ΄, σ. 202, 204, τ. ΣΤ΄ σ. 253. Σέ νεώτερα κείμενα, ἰδίως περιηγητῶν, ἀπαντᾶται ὡς Πιάδα (D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 288-289. P o u q u e v i l l e, Voyage τ.Ε΄, σ.182, 248, 263, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε 120 σπίτια. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 413. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 428. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 187 κ.ἑ., 276, 513, 520 κ.ἑ., 530). Πιγιάδα — σημερινή προφορά τῆς λέξης Πιάδα - (A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 117. N a n i, τ. 11, φ. 275, 246v. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Ἐπίδαυρος. P i a c e n z a, Egeo, σ. 46) καί Pleda. (D a p p e r, Morea, σ. 90 κ.ἑ.. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 20). Μέ τό τελευταῖο ὄνομα ἀναγράφεται καί στούς περισσότερους χάρτες (Βλ. παραπάνω σ. 271 σημ.118. Στό χάρτη τοῦ B a t i s t a A n g e s e ἀναγράφεται "Abiada".

498. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 422-423. Στή σ. 424, εἰκόνα τοῦ φραγκικοῦ οἰκόσημου.

499. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 408-409.

500. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 412-414.

501. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ. 168 "... τοῖς ἐνορίοις δέ διακειμένης Κορίνθου". Κώμη μέ τό ἴδιο ὄνομα ὑπῆρχε καί στή Θράκη (A. C a r i l e, Partitio, ὅ.π., σ. 273).

502. Βλ. παρακάτω, σ. 214.

503. Μ ί λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 154, σημ. 1.

504. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587.

505. K o ρ α ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 167. Ἐπειδή δέν μπορεῖ νά ἐξηγήσει τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος Palagio, ὁ Κοραῆς διευκρινίζει: "ὅπερ ὑπονοεῖν παρέχει Παλάτιον εἶναι τό γνήσιον ὄνομα, οὐ Παλάγιον".

506. Χάρτες L. S. De la Rochette, ὅ.π. S' D^r. A n v i l l e Z w a r t e, General Kaart van den Archipel, Zee van Marmara en het Canaal, 1792.

507. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 160, 166, 182, 185, 186, 187.

508. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 160 σημ. 9, σ. 256.

509. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 229. B o n, Morée, σ. 691. "Lo castello de Malvicino presso a Coranto".

510. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 89. Ὁ G e l l, Itinerary,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σ. 206, μιλάει έπίσης γιά ὑπολείμματα βενετικῶν ὀχυρώσεων, κοντά στό λιμάνι.

511. ΑΔ 23 Β1(1968) σ. 201 (ἀνακ. Φ. Δροσογιάννη).

512. F. de Witt, ὅ.π., Bapt. Hommano, ὅ.π..

513. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 484.

514. Gell, Itinerary, σ. 205-206. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 467.

515. Δημητράκου, Μέγα λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλλην. Γλώσσης, τ. Ζ΄, σ. 5988.

516. Édrisi, Géographie, σ. 124.

517. Longnon - Toping, Documents, σ. 178.

518. Χαλκοκονδύλης, σ. 445-446. Βλ. παραπάνω, σ. 94.

519. Hopf, Chroniques Gr. - Rom., σ. 202: "Rumbili vel Rubeli". Bon, Morée, σ. 693.

520. Hopf, Chroniques Gr. - Rom., σ. 206. Bon, Morée, σ. 694. W. McLeod, Castles σ. 359.

521. Ι. Χάμμερ, ὅ.π., σ. 304, σημ. 2.

522. Πράγματι ὁ Philippson, Zur Ethnographie, ὅ.π., σ. 8, ταυτίζει τή Ρούπελη μέ τό Ρούβαλι. Βλ. ἐπίσης ΜΕΕ, (λ. Ρούπελη), ὅπου τοποθετεῖται κοντά στήν Ἄκοβα.

523. Albrizzi, Esatta notitia, σ. 25, "Ruboli".

524. Alberghetti, Notizia, σ. 118.

525. I. Bleau, ὅ.π.. F. de Witt, ὅ.π. I. Bapt. Homanno, ὅ.π..

526. Χαλκοκονδύλης, σ. 446.

527. Δ. Βαγιακάκου, Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Ἰθάκης: ΕΕΒΣ 29(1959) 334.

528. Delaville le Roulx, Hospitaliers, σ. 281, σημ. 1. Hopf. Geschichte, τ. Β΄, σ. 68.

529. Τό χωρίό ἀναγράφεται στούς πίνακες τοῦ Alberghetti, Notizia, σ. 122. Βλ. καί Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 203.

530. Vasmer, Slaven, σ. 138.

531. Παυσανίας, II 2,2. Βλ. ἐπίσης RE, 2η σειρά, τ. Β΄, σ. 2543. Φαράκλα, Σικυωνία, σ. 54.

532. Mansi τ. 3 στ. 46, ἀρ. 47. Bon, Péloponnèse, σ. 10, σημ. 4.

533. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις, σ. 102. Bon, Péloponnèse, σ. 23.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

534. H o n i g m a n n, Synecdēmos, σ. 18.

535.- C o n s t a n t i n o P o r f i r o g e n i t o, De thematibus, ἔκδ. A. Pertusi, Vaticano 1952, σ. 90. Ὑπολογίζει στήν Πελοπόννησο 40 πόλεις ἀπό τίς ὁποῖες πιό ἐπίσημες τίς Κόρινθο, Σικυώνα, Ἄργος, Λακεδαίμονα καί Πάτρα.

536. B u r s i a n, Geography, σ. 26. Φ α ρ ά κ λ α, Σικυωνία, σ. 42. Ὁ Ε. H o n i g m a n n, Synecdēmos, σ. 18, προτείνει τή διόρθωση τοῦ "Νέα" σέ Νεμέα.

537. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκ. Σικυῶνος, ΠΑΕ 1933, σ. 90. Ἐν τούτοις προτιμάει νά ὀνομάσει τόν συνοικισμό αὐτόν Κάτω Σικυώνα "πρός ἀποφυγήν συγχύσεώς της πρός τήν ἑλληνιστικήν, ἥτις εἶναι ἐν ἀντιδιαστολῇ πρός τήν ἀρχαϊκήν, ἡ Νέα Σικυών". Στή θέση Μαγούλα Κιάτου, ὅπου ἐκτείνεται νεκροταφεῖο ὄψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, πού ἀνῆκε στό συνοικισμό τοῦ ὅρμου τῆς ἀρχαίας Σικυώνας, βρέθηκε καί χριστιανικός τάφος πιθανῶς τοῦ Δ΄ ἤ Ε΄ αἰώνα. Βλ. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνασκαφαί καί περιοδεῖαι κατά τό ἔτος 1960: ΑΔ 17 Β1(1961-62) 83.

538. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκ. Σικυῶνος, ΠΑΕ 1933, σ. 81 κ.ἑ.. Τό λιμάνι τῆς ἀρχαίας Σικυώνας πρέπει νά ἦταν στό Κιάτο, ὅπου ὁ λόφος "Μαγούλα" φαίνεται νά εἶναι τεχνητός, καί νά σχηματίστηκε ἀπό τό χῶμα πού προερχόταν ἀπό τήν ἐκσκαφή τοῦ λιμανιοῦ. Ἀνατολικά τοῦ λόφου αὐτοῦ ὑπάρχει πράγματι ἡ λεκάνη λιμανιοῦ, μέτριου μεγέθους. Ἐδῶ θά πρέπει νά ἦταν κατά πάσα πιθανότητα καί τό λιμάνι τῶν Βασιλικῶν, Ἅγιος Δημήτριος.

539. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀνασκ. Σικυῶνος, ΠΑΕ 1933, σ. 86,87. ΠΑΕ 1954, σ. 225-226. Ὁ Φ α ρ ά κ λ α ς, Σικυωνία, σ. 1, ἔχει τή γνώμη πώς ἡ Σικυών ἔπαψε νά ὑπάρχει τόν Ι΄ αἰώνα.

540. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς στ. 3260. Ἡ γαλλική παραλλαγή χρησιμοποιεῖ τή φράση "pas de la Meguare", (C h r o n i q u e d e M o r ē e, παρ. 231) καί διευκρινίζει ὅτι "ἄνθρωποι τῆς Κορίνθου" φύλαγαν τά στενά γιά νά μποροῦσε ὁ πρίγκιπας νά περνοῦσε ἀνενόχλητος, ὅποτε ἤθελε.

541. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 86. Στή θέση Δημητρίου Καχαρᾶ, πρέπει νά διαβάσουμε "Καχαβᾶ". Ὁ Ι. Π α π α χ ρ ί σ τ ο ς, Ἱερά πατριαρχική Μονή Φανερωμένης Χιλιομοδίου, Ἀθῆναι, σ. 28, γράφει ὅτι ἕνα περίπου χιλιόμ. ἀνατολικότερα ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καί βυζαντινοί τάφοι, καί ὅτι πάνω στή βασιλική χτίστηκε ἀργότερα ὁ ναός τῆς ἁγίας Ματρώνας (Ματράγκας).

542. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλησι περιουσία, σ. 116. Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, ὅ.π., σ. 416. Μ π ε λ ι ᾶ, Εἰδήσεις, σ. 99. Βλ. καί Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381 "Σοῖκια".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

543. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587.

544. Ὁ B o n, Morée, σ. 479, ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιά τό τοπωνύμιο Sutica, τό ὁποῖο ὅμως εἴδαμε ὅτι ἀνήκει στίς Κεχριές.

545. G r a s b e r g e r, Griech. Ortsnamen, σ. 278.

546. C h r o n i q u e d e M o r é e, παρ. 664 κ.ἑ.. B o n, Morée, σ. 169. M ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 268.

547. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 99 "Pyrgos Sykia". P a γ κ α - β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 45.

548. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 444. Βλ. καί Ἀ λ ε ξ ο π ο ύ λ ο υ, Ἡ Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951, σ. 164-165.

549. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

550. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693.

551. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

552. B u c h o n, Recherches, τ. Α΄, σ. LXV. B o n, Morée, σ. 694.

553. Βλ. καί ΕΕΒΣ 36(1968) σ. 414 (Βιβλ. Τ. Γριτσοπούλου).

554. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 351. Βλ. ἐπίσης ΕΕΒΣ 38(1968) σ. 414, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἐτοιχογραφήθηκε τό ἔτος 1637 ἀπό τόν Ζαχαρία Δρακούλη, πού καταγόταν ἀπό τό νησί τῆς Θήρας.

555. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}. τ. 13, φ. 547^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 156. Τό ὄνομα τοῦ Ταρσοῦ μνημονεύεται ἐπίσης καί ὁ πόνο του: M ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 382. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 110. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 194. P a γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 388.

556. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

557. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693.

558. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

559. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, 316, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε 200 σπίτια. P a γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 389: 2579 κάτοικοι. Βλ. καί N a n i, τ. 11, φ. 273^{v}, τ. 13, φ. 574^{v}, 576, 596^{v}, 600^{r}. A l b e r - g h e t t i, Notizia, σ. 118. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 409, 480 κ.ἑ.. B u r s i a n, Geographie, σ. 314 κ.ἑ.. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 141, 157, 220 κ.ἑ.. G e l l, Itinerary, σ. 20: 400 σπίτια. Χ ρ υ σ α ν - θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 226, 333, 345, 604. R a n g a b é, Souvenirs σ. 45, 47, 53. Βλ. καί K o υ τ ί β α, Ἱστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 263 κ.ἑ..

560. V a s m e r, Slaven, σ. 98, 125.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

561. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 446.

562. B o n, Morée, σ. 490-491. Σ φ η κ ο π ο ύ λ ο υ, Κάστρα τοῦ Μορηᾶ, σ. 116-117.

563. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Αἱ μητροπόλεις, σ. 102. B o n, Péloponnèse, σ. 24.

564. B i e r s, Phlius, τ. 40(1971) 439, 42(1973) 108, 113, 44(1975) 57.

565. R. S c r a n t o n, Inscriptions from Phlius: Hesp. 5(1936) 246. Οἱ δύο τελευταῖες ἐπιγραφές (ἀρ. 19, 20) εἶναι πρωτοβυζαντινές. Ὁ G. S t a m i r e s, Notes on Inscriptions from Phlius: Hesp. 22(1953) 57-58, ὑποστηρίζει ὅτι καί οἱ δύό προηγούμενες ἐπιγραφές (ἀρ. 17, 18) εἶναι ἐπίσης βυζαντινές. Βλ. καί C h a n d l e r, Travels, σ. 233, ὅπου μνημονεύει ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου, Πολυφέγγους.

566. B i e r s, Phlius, 42(1973) 111.

567. Π τ ο λ ε μ α ί ο υ, Σ χ ο λ ι α σ τ ή ς, III, 16, σημ. 1.

568. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 212. K o p a ῆ, Στράβωνος Γεωγρ. σ. 168: "Σταφλίκα, Στίφλι". Ὁ Κοραῆς ἀναφέρει ὅτι τό ὄνομα προῆλθε ἀπό τίς λέξεις "εἰς τόν Φλιοῦντα" μέ τουρκική ἐπίδραση, σύμφωνα μέ τό Σταμπόλ (εἰς τήν πόλιν) καί Στανκιό (εἰς τήν Κῶ).

569. F e n s t e r, Venez. Listen, σ. 329, 331.

570. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 205. B o n, Morée, σ. 693.

571. C a r i l e, Lista, σ. 389, 396.

572. H o p f, Chroniques Gr. - Rom., σ. 202. B o n, Morée σ. 693.

573. D o d w e l l, Tour thgough Greece, σ. 437-438. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 58. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 227. Ὁ Μ η λ ι α ρ ά κ η ς, Γεωγραφία, σ. 149, πιστεύει "ἐκ τῶν περισωθέντων μνημείων" ὅτι ἡ πόλη τοῦ ἀρχαίου Φενεοῦ ἦταν κατοικημένη καί στούς μέσους χρόνους.

574. B u r s i a n, Geography, σ. 200.

575. Βλ. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. M e λ e τ ί o υ, Γεωγραφία, σ. 370, 403. X ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 65, 80, 121, 546, 605. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 189 κ.ἑ.. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 116, 117, 141, 147. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, 325, 333. P ά γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 388. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 295, 296. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}, τ. 13, φ. 600^{r}. B u c h ó n, Grèce, σ. 541. G e l l, Itinerary, σ. 21, 149 κ.ἑ..

576. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. X ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 313, 540, 541. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68.

577. Τό χωριό Χαλκί συναντᾶται στόν κατάλογο τοῦ A l b e r g h e t t i,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Notizia, σ. 118, στό 'Αρχεῖο N a n i , τ. 11, φ. 265^{v} καί στόν κατάλογο τοῦ S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ.67.

578. Βλ. καί H. A h r w e i l e r, Les problèmes, ὅ.π., σ. 466.

579. D e l a t t e, Portulans, σ. 211.

580. N a n i, τ. 11, φ. 260^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 182. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 290. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 413. G e l l, Itinerary, σ. 203. P a γ κ α β ῆ, 'Ελληνικά, σ. 380.

581. O r t e l i i, Thesaurus, λ. 'Ασωπός.

582. A l b r i z z i, Esatta, notitia, σ. 25. P i a c e n z a, Egeo, σ. 17.

583. Χ ρ ο ν. Μ ο ρ έ ω ς, στ. 4670, 4705, 5203, 6597, 8329, 8375, 8382, 8328 (παραπόταμον τοῦ 'Αλφέως, πέραμα τοῦ 'Αλφέως).

584. O r t e l i i, Thesaurus, λ. 'Αλφειός. D e l a t t e, Portulans, σ. 213. S a t h a s, Documents, τ. Α', σ. XXIX. B o n, Morée, σ. 350.

585. C h r o n i q u e d e M o r é e, παρ. 579. S a t h a s, Documents, τ. Δ', σ. 149. Φ. K o u κ o u λ é, Ρουφέας-Carbon: NE 7(1910) 490. K r e t s c h m e r, Ital. Portolane, σ. 634. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Κυριακός ὁ 'Αγκωνίτης ἐν τῇ Λακωνικῇ: NE 5(1908) 415. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Τό δημῶδες ὄνομα τοῦ 'Αλφειοῦ: NE 6(1909) 328.

586. Γιά τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος τοῦ 'Αλφειοῦ βλ. B u c h o n, Recherches, τ. Α', σ. 176 σημ. 1. S a t h a s, Documents, τ. Α', σ. XXIX, σημ. 2. Α. Σ κ ι ᾶ, Τό ὄνομα τοῦ 'Αλφειοῦ Καρβούνι: NE 7(1910) 92-93. Φ. K o u κ o u λ é, Ρουφέας, ὅ.π., σ.489 κ.ἑ.. B o n, Morée, σ.350. Ἄν ἡ προέλευση τῆς ὀνομασίας τῶν ποταμῶν εἶναι ἴδια, πρέπει νά ἔχουν δίκαιο ἐκεῖνοι πού δέχονται ὅτι κοντά στίς ὄχθες τοῦ 'Αλφειοῦ, ὑπῆρχαν ἀνθρακοφόρα στρώματα, ἤ χωριά πού ἔφεραν τά ὀνόματα Καρβούνι καί Καρβουνάρι.

587. 'Η λ μ ο π ο ύ λ ο υ, τοπων. 'Ηλείας, σ. 184.

588. D e l a t t e, Portulans, σ. 211.

589. K o u τ ί β α, 'Ιστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 69 κ.ἑ..

590. N τ ό κ ο υ, 'Εκκλ. περιουσία, σ. 117. K o u τ ί β α, 'Ιστορ. Ξυλοκάστρου, σ. 236 κ.ἑ.. Βλ. καί N a n i , τ. 11, φ. 258^{r}, 276^{v}, 236^{r}, 237^{r}. τ. 13, φ. 570^{v}, 557^{r}. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 224. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P α γ κ α β ῆ, 'Ελληνικά, σ. 389. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, 'Απομνημονεύματα, σ. 604.

591. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

592. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 70.

593. P o u q u e v i l l e, Voyages, τ. Ε΄, σ. 184: 300 σπίτια. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι τήν ἀποτελοῦσαν 6 μαχαλάδες μέ 4.000 περίπου κατοίκους.

594. N a n i , τ. 11, φ. 266^{r}, 283^{r}. τ. 13, φ. 586^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 382. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 25. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 426-427. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 141, 386. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 346. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 95. G e l l, Itinerary, σ. 22. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 478.

595. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 82 κ.ἑ.. Βλ. καί Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 173, σημ. 11.

596. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Bucephalus, ὅπου ἐκφράζει τίς ἀμφιβολίες του γιά τήν ὀνομασία. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 120. P. P a c i f i c o, ὅ.π., σ. 11.

597. Βλ. παραπάνω, σ. 35. Πρόκειται μᾶλλον γιά τό σημερινό Φραγκολίμανο.

598. D e l a t t e, Portulans, σ. 211. Πρβλ. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 179. Ἐπίσης Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Σουλτ. Φιρμάνιον, σ. 205.

599. D e l a t t e, Portulans, σ. 211 "ἀπό τή Βουλισμένη ὡς τό Ξαμίλι εἶναι μίλλια λ.΄ καί εἰς αὐτήν τήν στράτα εὑρίσκεις τό Λευτεροχώρι". Στήν ἐποχή τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας ταυτίζεται μέ τό Λέχαιο. Βλ. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 18. C o r o n e l l i, Description géographique et historique de la Morée, A Paris, 1686, σ. 43. Τ ο ῦ Ἴ δ ι ο υ, Memorie, ὅ.π., σ. 35. P. P a c i f i c o, ὅ.π., σ. 21.

600. N a n i , τ. 11, φ. 270^{r}, 236^{r}. τ. 13, φ. 581^{v}, 590^{r}, 591^{v}, 600^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 68, 222. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 478. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 160.

601. Φ α ρ ά κ λ α, Σικυωνία, ἐπίμ. ΙΙ, σ. 17.

602. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 74.

603. N a n i , τ. 11, φ. 237^{r}, 257^{r}.

604. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 354.

605. E. Z i e b a r t h, Ein Griech. Reisebericht, ὅ.π., σ. 73.

606. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 181. W h e l e r, Journey, σ. 437. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 288. Κ ο ρ α ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 175.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

607. W h e l e r, Journey, σ. 443.

608. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 486.

609. Ψ ε υ δ ο φ ρ α ν τ ζ ή ς, σ. 246 "μετά τό καταβῆναι τήν τραχεῖαν ὁδόν τήν λεγομένην Πλάγιον Κακόν...".

610. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182: 300 σπίτια Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381: 1993 κάτοικοι. Βλ. καί N a n i, τ. 11, φ. 275^{r}, τ. 13, φ. 583^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 104 κ.ἑ., 147, 288, 316 κ.ἑ.. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 549 κ.ἑ..

611. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 53 κ.ἑ..

612. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Μνημεῖα Σοφικοῦ, σ. 162.

613. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 56 κ.ἑ..

614. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 67, 68. Ὁ Κ α λ ο γ ε ρ ό π ο υ λ ο ς, Ἄγνωστα βυζαντ. μνημεῖα Κορινθίας, ὅ.π., σ. 18, ἀποδίδει τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ στόν Δημ. Καβά.

615. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί, Κορινθίας, σ. 69. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Μνημεῖα Σοφικοῦ, σ. 164. Ὁ Κ α λ ο γ ε ρ ό π ο υ λ ο ς, ὅ.π., θεωρεῖ τούς ναούς ἀρχαιότερους.

616. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 60 κ.ἑ..

617. H. S t e p h a n u s, Thesaurus graecae linguae, τ. Η΄, Graz 1954, (φωτ. ἔκδ.) λ. Τιτάνη "νῦν δέ τευτάνιον καλεῖται". O r t e l i i, Thesaurus, λ. Τιτάνη. P i a c e n z a, Egeo, σ. 17.

618. O r t e l i i, Thesaurus, λ. Νεμέα.

619. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 434. Βλ. καί P i a c e n z a, Egeo, σ. 46.

620. Χάρτες B a t t i s t a A g n e s e ὅ.π.. F. d e W i t t, ὅ.π.. I. B l e a u, ὅ.π..

621. G. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 25. Βλ. καί D a p p e r, Morea, σ. 54, ὅπου ἀναγράφεται ὡς "Fonica".

622. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Φράγκοι ἀλλοίωσαν σέ μεγάλο βαθμό πολλά ἀπό τά τοπωνύμια πού βρῆκαν, ὅταν ἦλθαν ὡς κατακτητές στήν Ἑλλάδα. Εἶναι πολύ πιθανό ἡ λέξη Foica νά προῆλθε ἀπό τό τοπωνύμιο "Φλίκα". Ἡ λέξη Foica εἶναι φωνητικά πιό κοντά στό ὄνομα τοῦ βουνοῦ "Φωκᾶ", τό ὁποῖο ὅμως βρίσκεται ἀρκετά μακριά γιά νά δεχτοῦμε ὅτι προῆλθε ἀπό αὐτό.

623. Ἰ ε ζ ε κ ι ή λ Φ α ν α ρ ι ο φ α ρ σ ά λ ω ν, Ὁ νεοφανής Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐξ Ἰχθῦος καί οἱ Ἅγιοι Νικόλαοι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ: Θεολ. 8(1930) 221, 222. (Τό ὄνομα Ἰχθῦς εἶναι ἑλληνικότερος τύπος τοῦ χωριοῦ).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Βλ. καί Π. Τσακουμάκα, Οἱ ἐν Κορινθίᾳ τιμώμενοι ἅγιοι Νικόλαοι: Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Κορινθιακῶν Ἐρευνῶν. Παράρτημα "Πελοποννησιακῶν" 11 (1975) σ. 107.

624. Nani, τ. 11, φ. 274^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 194. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

625. Rangabé, Souvenirs, σ. 49.

626. Nani, τ.11, φ.519^{r}, 528^{v}. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 335. Leake, Travels, τ.Γ΄, σ. 158. Aldenhoven, Itineraire, σ. 296. Gell, Itinerary, σ. 21. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, α 562. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 201. Rangabé, Souvenirs, σ. 59.

627. Στοιχεῖα δήμων καί κοινοτήτων, τ. 27, σ.28.

628. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

629. Nani, τ. 11, φ. 557^{v}, 594^{v}.

630. Aldenhoven, Itineraire, σ. 76. Rangabé, Souvenirs, σ. 34.

631. Στοιχεῖα δήμων καί κοινοτήτων, τ. 2, α 142. Στόν κατάλογο τοῦ Saint Vincent, Expédition, σ. 68, ὑπάρχει μικρός οἰκισμός Ἁγίου Νικολάου, ἀνάμεσα στά χωριά Παραδίσι καί Σκοτεινή.

632. Nani, τ.11, φ. 270^{r}.

633. Nani, τ.13, φ. 519^{r}, 529^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 122 (Agrixi). Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 202. Rangabé, Souvenirs, σ. 59.

634. Κ. Ἀμάντου, Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς Χίου: Ἀθηνᾶ 27 (1915), λεξικ. ἀρχεῖον, σ. 32. Ἱστορ. Λεξ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, τ.Α΄, σ. 186.

635. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 551. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 381.

636. ἀθίτσια=μικρά ἄνθη (λεξ. Δημητράκου). Βλ. καί Georgacas-McDonald, Place names, σ. 97 "Ἀθίτσα".

637. Alberghetti, Notizia, σ. 118.

638. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 381.

639. Ἱστορ. λεξικό Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, τ. Α΄, σ. 399.

640. Chrysostomides, A letter, ὅ.π., σ. 124 κ.ἑ..

641. Nani, τ. 11, φ. 264^{r}.

642. Nani, τ. 11, φ. 274^{v}. τ. 13, φ. 592^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 118.

643. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

644. Gell, Itinerary, σ. 17.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

645. S v o r o n o s, Cadastre de Thêbes, σ. 61, 62. G r a s b e r - g e r, Griech. Ortsnamen, σ. 105.

646. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 333.

647. Π α υ σ α ν ί α ς, VIII, 13, 5. "Ἄμυλος χωρίον· πόλιν δέ τήν Ἄμυλόν ποτε εἶναι λέγουσι".

648. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 27, α 96.

649. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 97; ambulëi = πηγή ἀναβλύζουσα Βλ. καί Ἠ λ ι ο π ο ύ λ ο υ, Τοπων. Ἠλείας, σ. 200, ὅπου καί διάφορες γνῶμες γιά τήν ἐτυμολογία του. Ὁ Ἄμαντος πιστεύει ὅτι προέρχεται ἀπό τήν ἑλλην. λέξη ἐμβολή (Ἀθηνᾶ 23 (1911) σ.480).

650. Π ά λ λ α, Πρωτοχρ. Κόρινθος, σ. 62. Σ. Δ ρ α γ ο ύ μ η, Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά κλπ, ἐν Ἀθήναις 1921, ὅ.π., σ. 61, σημ. 2.

651. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

652. Μ Ε Ε λ. Ἀραχναῖον.

653. Μ ύ λ λ ε ρ, Ἱστορία, τ. Β΄, σ. 187. S e t t o n, Catalan Domin., σ. 110, σημ. 27.

654. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 123. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 93. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

655. Θ. Τ ζ α ν ν ε τ ά κ ο υ, Τό πρακτικόν τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καί ἡ ἐπιτομή αὐτοῦ, ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 36, στ. 94.

656. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}.

657. N a n i, τ. 13, φ. 568^{r}.

658. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄. σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. N a n i, τ. 13, φ. 559^{r}. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ.379. R a n g a b é, Souvenir, σ. 39.

659. N a n i, τ. 13, φ. 564^{r}.

660. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. R o s s, Reisen, σ. 54. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 208. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 127.

661. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

662. Stephan von Byzanz, Ethnica, ἔκδ. A. Meinekii, Graz, 1958, σ. 130.

663. N a n i, τ. 11, φ. 269^{r}.

664. N a n i, τ. 11, φ. 270^{r}.

665. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 95, 99.

666. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68.

667. P. L e m e r l e - A. G u i l l o u - N. S v o r o n o s, Actes de

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Lavra, μέρ. Α΄, Paris 1970, σ. 110.

668. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 206.

669. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

670. N a n i, τ. 11, φ. 260^{r}, 263^{r}, τ. 13, φ. 590^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 45.

671. N a n i, τ. 13, φ. 575^{v}.

672. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

673. N a n i, τ. 11, φ. 270^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67.

674. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 496.

675. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 123. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 203. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 565.

676. V a s m e r, Slaven, σ. 130.

677. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ Ε΄, σ. 183. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 47.

678. N a n i, τ. 11, φ. 237^{r}, 255^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118.

679. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

680. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 100.

681. N a n i τ. 11, φ. 261^{v}, 267^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

682. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

682α. Κ ο ρ α ῆ, Στράβωνος Γεωγρ., σ. 165.

683. V a s m e r, Slaven, σ. 130.

684. N a n i, τ. 11, φ. 523^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 123. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 203. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 565.

685. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 123. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά. σ. 93. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

686. V a s m e r, Slaven, σ. 151.

687. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 5, 101. R o s s, Reisen, σ. 54. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 468.

688. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 97, "Βάσεζα", ὅπου γίνεται λόγος καί γιά τήν ἀλβανική κατάληξη -εζα. Γιά τήν ἴδια κατάληξη βλ. Ι. Π ο ύ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λ ο ύ, Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς Κορινθίας: Πελ. 4(1958-9) σ.345κ.ἑ..

689. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 444 σημ. 4.

690. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542. Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο υ ν δ ο ύ ρ ο υ, Ἀρχεῖα, σ. 307.

691. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 74.

692. N a n i, τ. 11, φ. 254^{v}, τ. 13 φ. 552^{v}, 595^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. P α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

693. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

694. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 499.

695. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. P α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 128, 132. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 501.

696. R o s s, Reisen, σ. 49, 50, 54.

697. N a n i, τ. 11, φ. 255^{r}. τ. 13, φ. 600. Βλ. καί A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118 "Voivodeas".

698. V a s m e r, Slaven, σ. 124, 151.

699. N a n i, τ. 11, φ. 519^{r}, 528^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 122. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 159. P α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 202. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 562. R a n g a b é, Souvenirs, σ.59.

700. Βλ. παραπάνω, σ. 33. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 430. L e a k e, Travels τ. Γ΄, σ. 228. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 82. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 39.

701. Βλ. καί W h e l e r, Journey, σ. 443.

702. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 75.

703. N a n i, τ. 11, φ. 272^{r}.

704. N a n i, τ. 13, φ. 554^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 39. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Γιά τήν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος, Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 89-90.

705. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 5, 126-127. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 166.

706. Π α π α χ α τ ζ ῆ, Παυσανίου, Ἀχαϊκά, ἔκδ. 1967, σ. 170.

707. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 5, 101. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 468, 482, 499.

708. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

709. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 343, 345.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

710. J. Z a i m o v - Α. Θ α β ώ ρ η, ὅ.π., σ. 47. Γ. Κ ό λ ι α, Τοπωνυμικόν τοῦ δήμου Δωριέων Παρνασσίδος: Ἀθηνᾶ 44(1932)177.

711. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 315. R o s s, Reisen, σ. 39. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68.

712. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 196. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 235. C u r t i u s Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 549. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

713. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 496.

714. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

715. N a n i, τ. 11, φ. 268^{r}.

716. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119 (Giozzia). P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 114, 118, 142 κ.ἑ.. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 297. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 189, 198. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

717. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 388. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542 "Γκιώνα". Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο υ ν δ ο ύ ρ ο υ, Ἀρχεῖα, σ. 307.

718. Ἀ ν δ ρ ι ώ τ η, Ἐτυμ. λεξικό. Π. Φ ο υ ρ ί κ η, Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς Ἀττικῆς: Ἀθηνᾶ 42(1930)119.

719. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118.

720. V a s m e r, Slaven, σ.203.

721. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 543.

722. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, 325. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

723. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 74. Βλ. καί Γ. Κ ό λ λ ι α, ὅ.π., σ. 118. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 105.

724. N a n i, τ. 11, φ. 262^{v}.

725. Γούργουρας (ὀνοματοποιία ἤ ἀπό τό λατιν. gurgulio) Βλ.καί G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place - names, σ. 128.

726. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

727. N a n i, τ. 11, φ. 261^{v}.

728. N a n i, τ. 11, φ. 263^{r}.

729. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 34.

730. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ, Τοπων. Ἀργολίδος, σ. 161 "Βρούστι".

731. N a n i, τ. 11, φ. 270^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 280. Σ α ρ ρ ῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 152.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

732. Στοιχεῖα δήμων καί κοινοτήτων, τ. 27, σ. 32.

733. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 71.

734. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501 (Δεντρό=δέντρο. Βλ. "Ἀθηνᾶ" τ. Α΄, σ. 269).

735. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 90-91.

736. Grasberger, Griech. Ortsnamen, σ. 238.

737. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 439. Ντόκου, Ἐκκλησ. περιουσία, σ. 115.

738. Nani, τ. 13, φ. 581^{r}.

739. Κριαρᾶ, Λεξικό μεσαιων. ἑλλην. δημώδους γραμματείας τ. Ε΄, σ. 51. Πρβλ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos, Actes de Lavra, ὅ.π., σ. 268, 351.

740. Nani, τ. 11, φ. 564^{r}, 565^{v}. τ. 13, φ. 588^{v}. Aldenhoven, Itineraire, σ. 94, 99. Saint Vincent, Expédition, σ. 67. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. Rangabé, Souvenirs, σ. 44. Μελετίου, Γεωγραφία, σ. 382.

741. Ν. Πολίτου, Τοπωνυμικά: Λαογραφία 5(1915-16) σ. 535.

742. Nani, τ. 13, φ. 581^{r}.

743. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 157.

744. Δράκου, Μοναί, ὅ.π., σ. 242-243.

745. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 4, 101. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 147 κ.ἑ.. Curtius, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 194. Bursian, Geographie, σ. 199.

746. Φουρίκη, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 145-146 (=φρύγανα). Σαρρῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 143. Georgacas - McDonald, Place - names, σ. 301.

747. Dodwell, Tour through Greece, σ. 194. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. Bursian, Geographie, σ. 20.

748. Παυσανίας, ΙΙ, 2,3.

749. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 493. "...Les habitants, qui ont oublié leur nom historique..." Aldenhoven, Itineraire, σ. 91.

750. Nani, τ. 11, φ. 272^{v}, τ. 13, φ. 564^{v}, 599^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 119. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

751. Vasmer, Slaven, σ. 124.

752. Albrizzi, Esatta notitia, σ. 25.

753. Nani, τ. 11, φ. 519^{r}, 528^{r}. Alberghetti, Notizia, σ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

122. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 301. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 296. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 197. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 201. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία σ. 562. P a n g a b ḗ, Souvenirs, σ. 58, 59, 63.

754. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 329, 335: Περισσότερα ἀπό 300 σπίτια. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 150, 158 κ.ἐ.: 200 σπίτια.

755. V a s m e r, Slaven, σ. 133.

756. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 189, 298. G e l l, Itinerary, σ. 160. N a n i, τ. 11, φ. 273^{r}. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 68, 226, 234.

757. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 76.

758. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

759. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

760. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

761. N a n i, τ. 11, φ. 261^{v}.

762. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183.

763. N a n i, τ. 11, φ. 273^{v}. τ. 13 φ. 574, 575, 576^{r}, 600^{v}. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 214 κ.ἐ.. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 389. R a n g a b ḗ, Souvenirs, σ. 47.

764. Α. Θαβώρη, Μερικές ἀκόμη δάνειες ἑλληνικές λέξεις στή βουλγαρική γλώσσα καί ἰδιαίτερα στίς διαλέκτους της: Δωδώνη 8(1979) 349.

765. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

766. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 499.

767. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

768. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 27, σ. 180.

769. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Σουλτ. φιρμάνιον, σ. 195.

770. N a n i, τ. 11, φ. 263^{r}. τ. 13 φ. 600^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

771. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 71.

772. N a n i, τ. 11 φ. 260^{r}. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 496. Στήν Κρήτη "θροφαρέ" (θροφάρις) σημαίνει τό γουρούνι: Ἀθηνᾶ τ. 6(1894) σ. 18.

773. C h a n d l e r, Travels, σ. 222. "Gerao". P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 247 "Γέρο". L e a k e, Travels, τ. Β΄, σ. 420 "sto Iero", G e l l, Itinerary, σ. 187.

774. N a n i, τ. 11, φ. 261^{v}, 268^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183, τ. Δ΄, σ. 443. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 227. Saint Vincent, Expédition, σ. 67. Ross, Reisen, σ. 45. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 504. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

775. Nani, τ. 13, φ. 560^{v}, 561^{r}, τ. 11, φ. 263^{r} (μνημονεύεται μαζί μέ τό θολερό).

776. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 286. Aldenhoven, Itineraire, σ. 77. Saint Vicent, Expédition, σ. 68. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 539, 540. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 385. Rangabé, Souvenirs, σ. 35.

777. Νουχάκη, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 438.

778. Γιαμαλίδου, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 415.

779. Ντόκου, Ἐκκλησ. περιουσία, σ. 116. Nani, τ. 11, φ. 265^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 19.

780. Vasmer, Slaven, σ. 163. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 74.

781. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 383. Saint Vincent, Expédition, σ. 68.

782. Χρυσανθοπούλου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 539.

783. Vasmer, Slaven, σ. 124, 205.

784. Ὁ Γεωργακᾶς τό ἐτυμολογεῖ ἀπό τό ὄνομα Κόλιας (Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 72, σημ. 6).

785. Alberghetti, Notizia, σ. 119.

786. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 117. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 388.

787. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι εἶχε 300 σπίτια.

788. Nani, τ. 13, φ. 570^{v}. τ. 11, φ. 258^{r}, 276^{v}. Leake, Travels, τ.Γ΄, σ. 213. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 427-428, τ. Ε΄, σ. 184. Ross, Reisen, σ. 42. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 385, Rangabé, Souvenirs, σ. 49.

789. Dodwell, Tour through Greece, σ. 299. Aldenhoven, Itineraire, σ. 94. Gell, Itinerary, σ. 14.

790. Δρακάκη - Κουνδούρου, Ἀρχεῖα, τ. Α΄, σ. 111.

791. Nani, τ. 11, φ. 262^{v}.

792. Ἀμάντου, Γλωσ. μελετήματα, σ. 269 (Καπανδρίτης). Σαρρῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 130.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

793. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. 'Ηλιοῦ, σ. 112.

794. N a n i, τ. 11, φ. 276^{v}.

795. Πρβλ. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 148.

796. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}, 272^{v}.

797. 'Αναγράφεται ἀνάμεσα στά χωριά Cassū καί Μουσταφά 'Εφέντη.

798. N a n i, τ. 11, φ. 276^{v}.

799. N a n i, τ. 11, φ. 271^{v}. τ. 13, φ. 550^{v}.

800. Πρβλ. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place - names, σ. 149.

801. N o υ χ ά κ η, 'Ελλην. χωρογραφία, σ. 501.

802. N o υ χ ά κ η, 'Ελλην. χωρογραφία, σ. 502.

803. N o υ χ ά κ η, 'Ελλην. χωρογραφία, σ. 542. Μνημονεύεται ὡς Κασάναβα-Μαυρέντη.

804. V a s m e r, Slaven, σ. 205 "Καζάνοβο".

805. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}. "Cassū". A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ', σ. 444, σημ. 4 "Chazo".

806. Στόν κατάλογο τοῦ A l b e r g h e t t i ἀναγράφεται ἀνάμεσα στά χωριά Λεύκα καί Chizzude καί στό 'Αρχεῖο N a n i ἀνάμεσα στήν Κουρτέσσα καί τό Καραγκούσι.

807. N a n i, τ. 11, φ. 258^{v}. τ. 13. φ. 576^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 184, 323. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 110, 114, 115, 148. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 294. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 435. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. G e l l, Itinerary, σ. 148. P α γ κ α β ῆ, 'Ελληνικά, σ. 383.

808. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119.

809. M η λ ι ά ρ α κ η, Γεωγραφία, σ. 168.

810. Βλ. παραπάνω, σ. 166.

811. N o υ χ ά κ η, 'Ελλην. χωρογραφία, σ. 562.

812. 'A ν δ ρ ι ώ τ η, 'Ετυμ. λεξικό. Σ α ρ ρ ῆ, Τοπων. 'Αττικῆς, σ. 128.

813. N o υ χ ά κ η, 'Ελλην. χωρογραφία, σ. 501.

814. N a n i, τ. 11, φ. 261^{v}.

815. N o υ χ ά κ η, 'Ελλην. χωρογραφία, σ. 542. Δ ρ α κ ά κ η - K o υ ν δ ο ύ ρ ο υ, 'Αρχεῖα, σ. 307.

816. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Σουλτ. φιρμάνιον, σ. 195.

817. M η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 101.

818. P h i l i p p s o n, Griech. Landschaften, σ. 98 (Tsernikelo).

819. N a n i, τ. 11, φ. 254^{r}, 237^{r}. τ. 13, φ. 570^{v}. A l b e r g h e t t i,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Notizia, σ. 118. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 225, 376. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 184. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. R o s s, Reisen, σ. 57. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

820. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β', σ. 499.

821. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεγραφία, σ. 174, σημ. 20. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία Ἠπείρου, τ. Β', σ. 367, 390. Βλ. καί Θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ, Μελέτη τοπων. Κέω, σ. 90.

822. G e l l, Itinerary, σ. 19.

823. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 499.

824. N a n i, τ. 11, φ. 236^{v}, 255^{v}, 256^{v}. τ. 13 φ. 567^{r}.

825. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 183. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 94, 98. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 385. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 44.

826. N a n i, τ. 13, φ. 568^{r}.

827. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 74.

828. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 317, 325. R o s s, Reisen, σ. 55. G e l l, Itinerary, σ. 168. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α', σ. 204. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383. B u r s i a n, Geographie, σ. 196.

829. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 109.

830. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 71. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 293. Ὑπάρχουν καί ἄλλοῦ ὁμώνυμα τοπωνύμια.

831. N a n i, τ. 11, φ. 269^{r}.

832. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119.

833. N a n i, τ. 11, φ. 254^{r}, 237^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. L e a k e, Travels, τ. Γ', σ. 225. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 184. R o s s, Reisen, σ. 57. G e l l, Itinerary, σ. 19. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β', σ. 499. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

834. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 72-73. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 174, σημ. 20. Σ α ρ ρ ῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 155.

835. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 27, σ. 92.

836. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 438.

837. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ, Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 429.

838. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381.

839. N a n i, τ. 11, φ. 260^{v}.

840. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 113-4. G e o r g a c a s - M c -

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

D o n a l d, Place-names, σ. 314.

841. N a n i, τ. 11, φ. 271^{r}, τ. 13, φ. 551^{r}, 587^{r}. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

842. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 491.

843. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

844. Π ά λ λ α, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 43.

845. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 160 (ἐπων. Κολομπότσης-Μπότσιος).

846. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 93.

847. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 93.

848. N a n i, τ. 11, φ. 261^{v}.

849. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 299. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 490.

850. Βλ. παραπάνω, σ. 41.

851. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

852. N a n i, τ. 11, φ. 271^{v}.

853. L e a k e, τ. Β΄, σ. 419-420. G e l l, Itinerary, σ. 187. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 419. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 438.

854. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 75.

855. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 75. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

856. N a n i, τ. 11, φ. 264^{v}.

857. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 314 " κόση, κοσιές".

858. N a n i, τ. 11, φ. 255^{v}.

859. N a n i, τ. 11, φ. 272^{v}.

860. Σ α ρ ρ ῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 149. Βλ. παραπάνω, σ. 262, σημ. 51.

861. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

862. V a s m e r, Slaven, σ. 124.

863. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 543.

864. N a n i, τ.11, φ. 268^{r}.

865. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}. τ. 13, φ. 562^{r}. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 187. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 206. C u r t i u s, Péloponnesos, τ. Β΄, σ. 510. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 398.

866. Ὁ Φ ο υ ρ ί κ η ς, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 125, σημ. 8, θεωρεῖ τό Κουρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τέσι ἀλβανικό τοπωνύμιο. Ὁ Ἠ λ ι ό π ο υ λ ο ς, Τοπων. Ἠλείας, σ. 173, τό θεωρεῖ φραγκικό.

867. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 76.

868. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 119.

869. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. C u r t i u s, Peloponnesos, τ.Β', σ.480,504. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

870. N a n i, τ. 11, φ. 257^{v}, 262^{v}.

871. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 73. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 119.

872. N a n i, τ. 11, φ. 258^{r}, 277^{r}. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68 "Kouki".

873. N a n i, τ. 11, φ. 266^{v}, 267^{v}, τ. 13, φ. 561^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 184, 303, 304. D o d w e l l, Tour throug Greece, σ. 209. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 397. G e l l, Itinerary, σ. 158. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 40. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

874. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 89.

875. N a n i, τ. 11, φ. 270^{v}.

876. P. L e m e r l e - A. G u i l l o u - N. S v o r o n o s, Actes de Lavra, ὅ.π., σ. 344.

877. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

878. N a n i, τ. 11, φ. 270^{r}.

879. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}.

880. N a n i, τ. 11, φ. 270^{v}.

881. N a n i, τ. 11, φ. 265^{r}. Ἀναγράφεται μετά τό Λαλιώτη καί πρίν τό Καλέντζι.

882. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε', σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

883. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}, 269^{v}.

884. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

885. N a n i, τ. 11, φ. 265^{r}, τ. 13, φ. 557^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

886. N a n i, τ. 13, φ. 560^{v}, 580^{r}.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

887. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 94.

888. N a n i, τ. 11, φ. 258^{v}. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, 321, 325. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 114. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ - λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 68, 288. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 294. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄ σ. 201. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

889. N a n i, τ. 11, φ. 267^{r}, τ. 13, φ. 589^{v}, 600^{r}. P o u q u e v i l - l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184.

890. N a n i, τ. 11, φ. 274^{v} "Lersa". N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία. σ. 488.

891. Βλ. παρακάτω, σ. 254, ὅπου ὑπάρχουν πολλά ἀλβανικά τοπωνύμια μέ κατάλ. -ζα.

892. N a n i, τ. 11, φ. 255^{v}. τ. 13, φ. 567^{r} (Lefco). Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119.

893. R o s s, Reisen, σ. 54.

894. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118.

895. V a s m e r, Slaven, σ. 125.

896. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 94. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 542.

897. N a n i, τ. 11, φ. 273^{r}. τ. 13, φ. 560^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67.

898. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

899. N o υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 488.

900. N a n i, τ. 13, φ. 590^{v}, 593^{v}, 597^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 354. R o s s, Reisen, σ. 49. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 500. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 132.

901. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 124 κ.ἑ..

902. N a n i, τ. 13, φ. 555^{r}.

903. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 128 κ.ἑ., Σ α ρ ρ ῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 155.

904. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 444. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 510. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 11. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 39.

905. N a n i, τ. 11, φ. 268^{v}.

906. N a n i, τ. 11, φ. 259^{v}, 276^{v}. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ.

ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΔΙΑΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡλιοῦ, σ. 82, 122. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Saint Vincent, Expédition, σ. 68.

907. Γιαννοπούλου, Μονή προφ. Ἡλιοῦ, σ. 89.

908. Vasmer, Slaven, σ. 125.

909. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 388.

910. Nani, τ. 11, φ. 253r.

911. Aldenhoven, Itineraire, σ. 75. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 545, 551.

913. Nani, τ. 11, φ. 259v. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 427, τ. Ε΄, σ. 184. Aldenhoven, Itineraire, σ. 94, 95, 99. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 385.

914. Σαρρῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 151.

915. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 430.

916. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

917. Leake, Travels, τ. Γ΄, Τοῦ ἴδιου, Peloponnesiaca, σ. 225. σ. 143, 148. Dodwell, Tour through Greece, σ. 441. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 328. Aldenhoven, Itineraire, σ. 297, 298. Χρυσανθοπούλου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 63, 553. Gell, Itinerary, σ. 129, 152. Μελετίου, Γεωγραφία, σ. 382.

918. Παυσανίας VIII, 19, 4 "καί ἔστι φενεάταις ἡ Λυκουρία πρός Κλειτορίους ὅροι τῆς γῆς".

919. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 496.

920. Στήν Κρήτη ὑπάρχει ὄνομα Μαζηζάνης. Στό νησί αὐτό ἡ μελιτζάνα καλεῖται μαηζάνα καί μαζάνα (βλ. Ἀθηνᾶ 15(1903) 66).

921. Nani, τ. 11, φ. 272v.

922. Ἀραβαντινός, Χρονογρ. Ἠπείρου, ὅ.π., τ. Β΄, σ. 101. Ἡλιοπούλου, Τοπων. Ἠλείας, σ. 178.

923. Nani, τ. 11, φ. 258r, 276v, 277r. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Saint Vincent, Expédition, σ. 68.

924. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 73. Φουρίκη, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 133 κ.ἑ..

925. Gell. Itinerary, σ. 17.

926. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Γιαννοπούλου, Σουλτ. φιρμάνιον, σ. 195.

927. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

928. N a n i, τ. 11, φ. 273^{v}.

928α. S a t h a s, Documents, τ. Δ΄, σ. XLVI.

929. N a n i, τ. 11, φ. 254^{r}, 237^{r}. τ. 13, φ. 575^{r}. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 224. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 539. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 47.

930. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 94. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

931. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

932. Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο υ ν ό ο ύ ρ ο υ, Ἀρχεῖα, τ. Α΄, σ. 112.

933. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 500.

934. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 425. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 387. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 95, 99. G e l l, Itinerary, σ. 13.

935. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 542. Ἀναγράφεται ὡς Μαυρέντη -Κασάναβα.

936. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἡλιοῦ, σ. 112. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

937. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 4, 100. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 319 "Μαῦρον Ὄρος". L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 220,386. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 99. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄ σ. 200.

938. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 94.

939. S t e p h a n v o n B y z a n z, Ethnica, ἔκδ. A. Meinekii, Graz 1958, ὅ.π., σ. 437. S a k e l l a r i o u - F a r a c l a s, Korinthia, σ. 25, ὅπου ἐκφράζεται ἀμφιβολία γιά τήν ταύτιση τοῦ Μαυσοῦ μέ τό Μαφό, ἐπειδή ὁ θεόπομπος χαρακτηρίζει τό Μαυσό ὡς μεγάλη πόλη, καί τό σημερινό χωριό εἶναι πολύ μικρό. Ἐν τούτοις, δυό περίπου χιλιόμετρα ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ ἀνοίγεται καλλιεργήσιμο ἔδαφος μεγάλης ἐκτάσεως. Ἴσως τό σημερινό χωριό νά εἶναι ἀποτέλεσμα μετακινήσεως πρός τά ὀρεινά.

940. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 4, 101. B u r s i a n, Geographie, σ. 32.

941. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 431. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

941α. P l u t a r c h i Chaeronensis, Amatoriae Narrationes, ἔκδ. Λιψίας, τ. IV., σ. 465.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

942. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλησ. Ἱστορία, σ. 32.

943. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 196. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 415. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 549. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381.

944. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 143.

945. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

946. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 295; "Messano". S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

947. N a n i, τ. 11, φ. 519^{r}, 529^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 122. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 59, 62. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 159. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 202. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 197. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 562.

948. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Σουλτ. φιρμάνιον σ. 195.

948α. Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τ. Α΄, Bruxelles 1963 (φωτοτ. ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1891) σ. 300.

949. N a n i, τ. 11, φ. 258^{v}.

950. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 78.

951. N a n i, τ. 11, φ. 256^{v}.

952. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}. τ. 13, φ. 558^{v}. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, 325. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 295. G e l l, Itinerary, α 149.

953. N a n i, τ. 11, φ. 269^{r}.

954. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 335. Ἠ λ ι ο π ο ύ λ ο υ, Τοπων. Ἠλείας, σ. 178.

955. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 382. D o d w e l l, Tour through Greece σ. 297. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 94, 98. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 496. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 41,44.

956. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 75: mulk=ἰδιοκτησία.

957. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 71. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 388. "Μουζᾶ". Ὁ P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 432, ἀναφέρει χωριό "Mounzi". κοντά στό Δερβένι.

958. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. N a n i, τ. 11, φ. 269^{r}.

959. Πρβλ. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 200.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

960. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}.

961. Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο υ ν δ ο ύ ρ ο ύ, Ἀρχεῖα, σ. 111.

962. Ρ α γ κ α β ῆ , Ἑλληνικά, σ. 94.

963. L. P e t i t, Actes de Xenophon, Amsterdam 1964, σ. 56.

964. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

965. N a n i, τ. 11, φ. 272^{v}.

966. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

967. N a n i, τ. 11, φ. 254^{v}. τ. 13, φ. 578^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. "Barbati". P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 278. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ περιουσία, σ. 118.

968. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ, Τοπων. Ἀργολίδος, σ.161. Μνημονεύεται καί ἑλληνικό ὄνομα Barbati. (Φ. Μ α υ ρ ο ε ι δ ῆ, Συμβολή στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας στό ΙΣΤ΄ αἰώνα, Ἀθῆναι 1976, σ. 298, 312).

969. N a n i, τ. 11, φ. 271^{r}.

970. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 385. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 171 "Pisa".

971. Π ά λ λ α, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 44.

972. N a n i, τ. 11, φ. 272^{v}.

973. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

974. S a t h a s, Documents, τ. IV, σ. XLVI.

975. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

976. N a n i, τ. 11, φ. 255^{v}. τ. 13, φ. 596^{r}, 600^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118.

977. V a s m e r, Slaven, σ. 125.

978. N a n i, τ. 11, φ. 266 . τ. 13, φ. 551, 556^{v}, 562^{v}, 574^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Δ΄, σ. 444, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

979. N a n i, τ. 11, φ. 271^{v}.

980. Πρβλ. G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 207 "Μπόνα".

981. N a n i, τ. 13, φ. 552^{v}, 553^{r}, 565^{v}, 579^{r}, 585^{v}, 595^{v}. Ν τ ό κ ο υ,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἐκκλ. περιουσία, σ. 117.

982. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 444 σημ. 4., τ. Ε΄, σ.183.

983. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 343. Pouqueville, Voyage,τ. Ε΄, σ. 312. Ross, Reisen, σ. 39. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 478, 481. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

984. Βαγιακάκου, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 73.

985. Nani, τ. 11, φ. 258^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

986. Vasmer, Slaven, σ. 106, 125.

987. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 389.

988. Pouqueville, Voyage, τ.Ε΄, σ. 184. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. "Mylo - Zevgolatio".

989. Βλ. παραπάνω σ. 224.

990. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. Νουχάκη, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 499.

991. Nani, τ. 11, φ. 267^{v}, 586^{r}, 586^{v}, 589^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 119. "Narunze". Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 444, σημ. 2., τ. Ε΄, σ. 183. Saint Vincent, Expédition, σ. 67. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

992. Nani, τ. 11, φ. 258^{v}.

993. Nani, τ. 11, φ. 272^{v}.

994. Georgacas - McDonald, Place-names, σ. 298.

995. Nani, τ. 11, φ. 261^{v}.

996. Alberghetti, Notizia, σ. 119.

997. Nani, τ. 11, φ. 253^{r}.

998. Nani, τ. 11, φ. 274^{r}, τ. 13, φ. 570^{v}. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 110. Dodwell, Tour through Greece, σ. 432. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. Aldenhove, Itineraire, σ. 291, 292. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

999. Φουρνώτη, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 143. Οἱ Georgacas - McDonald, Place-names, σ. 216, τό ἀναγράφουν ἀνάμεσα στά ἑλληνικά τοπωνύμια.

1000. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ, 182, τ. Δ΄, σ. 491 "Xilodjara". Aldenhoven, Itineraire, σ. 91 "Xylokeratiâ" Ραγκαβῆ,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἑλληνικά, σ. 380: Ξυλοκερύζης καλύβια.

1001. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 147.

1002. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

1003. N a n i, τ. 11, φ. 269^{v}.

1004. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 206. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 185. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 325. G e l l, Itinerary, σ. 157. Βλ. καί N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}.

1005. N a n i, τ. 11, φ. 269^{r}.

1005α. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

1006. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

1007. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

1008. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 6, σ. 96.

1009. N a n i, τ. 11, φ. 254^{v}. τ. 13, φ. 553^{v}, 558^{r}, 570^{r}, 580^{r}, 590^{r}, 592^{r}, 594^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 387.

1010. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ῦ, Χρονογρ. Ἠπείρου, ὅ.π., σ. 374, 376.

1011. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 491, πού τή θεωρεῖ βυζαντινή.

1012. Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ναοί ἐν Κορινθία, σ. 525. (Βλ. παραπάνω σ. 62, ὅπου μιλήσαμε γιά παλαιοχριστιανικά θωράκια).

1013. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 117. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 354. G e l l, Itinerary, σ. 17. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. R o s s, Reisen, σ. 48. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 500. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 386.

1014. Κ. Μ η ν ᾶ, Τό τοπωνυμικό τῆς Κάσου, Ἀθήνα 1975, σ. 88. Θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ, Μελέτη τοπων. Κέω, σ. 130.

1015. N a n i, τ. 13, φ. 570^{r}, 584^{r}.

1016. N a n i, τ. 11, φ. 269^{v}, 270^{v}. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183 "Passo". Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 496. "Κλημεντέϊκα Πάσου".

1017. Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο ύ ν δ ο ύ ρ ο υ, Ἀρχεῖα, τ. Α΄, σ. 111.

1018. G e l l, Itinerary, σ. 187.

1019. S v o r o n o s, Cadastre de Thebes, σ. 55.

1020. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. "Peragieliti".

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1021. Ἀνδριώτη, Ἐτυμ. λεξικό.

1022. Nani, τ. 11, φ. 520^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 122. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 203. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 565. Ντόκου, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 117.

1023. Nani, τ. 11, φ. 519^{r}, 529^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 122. Leake, Travels, τ. Γ΄, σ. 159. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 202. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 562.

1024. Nani, τ. 11, φ. 273^{v}.

1025. Sathas, Documents, τ. IV, σ. XLVI.

1026. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1027. Nani, τ. 11, φ. 262^{v}, 236^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 382.

1028. Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 432.

1029. Ι. Παπαχρίστου, Κορινθιακή ἱστορία καί τοπωνύμια. Οἱ Ἀλβανοί Χριστιανοί εἰς τήν Κορινθία: Ἐφημ. "Νέα Κόρινθος", 18 Ἰουλίου 1954.

1030. Σαρρῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 130. Ἡλιοπούλου, Τοπων. Ἠλείας, σ. 167. Σ. Καραντζᾶ, Συμβολή εἰς τήν εὐβοϊκήν διαλεκτολογίαν, "Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἄμαντον", σ. 257, σημ. 3.

1031. Nani, τ. 11, φ. 259^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Γιαννοπούλου, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 121. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

1032. Georgacas - McDonald, Place-names, σ. 337.

1033. Νουχάκη, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 542.

1034. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 93.

1035. Nani, τ. 11, φ. 528^{v}.

1036. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 93. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

1037. Vasmer, Slaven, σ. 137.

1038. Nani, τ. 11, φ. 267^{v}.

1039. Γιαννοπούλου, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 112. Ντόκου, Ἐκκλησ. περιουσία, σ. 117.

1040. Nani, τ. 11, φ. 272^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 119: "Polissa". Pouqueville, Voyage, τ. Δ΄, σ. 444, σημ. 2 τ. Ε΄, σ. 183. Saint Vincent, Expédition, σ. 67. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

1041. Nani, τ. 13, φ. 560^{v}, 561^{r}.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1042. V a s m e r, Slaven, σ. 125.

1043. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

1044. N a n i, τ. 13, φ. 567^{r}.

1045. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλησ. περιουσία, σ. 119. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 111. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

1046. N a n i, τ. 11, φ. 269^{r}.

1047. N a n i, τ. 11, φ. 271^{v}.

1048. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 206. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67.

1049. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67.

1050. N a n i, τ. 11, φ. 264^{r}.

1051. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 499. Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο υ ν δ ο ύ ρ ο υ, Ἀρχεῖα, τ. Α΄, σ. 112.

1052. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 389. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 501. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 47.

1053. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 75. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 175, σημ. 8. Σ α ρ ρ ῆ, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 137.

1054. N a n i, τ. 11, φ. 260^{v}. τ. 13, φ. 584^{r}, 585^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

1055. ΑΝΗΣΤΩΡΙΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ)ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ Τ...Κ(ΑΙ)ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟ/ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΡΗΤΟΥ ΕΠΟΝΟΜ... ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ)ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΟΣΙΩΤ(ΑΤΟΥ) ἘΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΗΣ ΚΥΡΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ. ΤΟ ΕΠΙΚΛΗΝ ΔΗΜΗΤΡ.../ ἘΠΙ ἔΤΟΥΣ ϛ Ρ Ι θ, ϡ θ χειρ δημητρίου κακαβᾶ...

1056. G r a s b e r g e r, Griech. Ortsnamen, σ. 244.

1057. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 381.

1058. Θ ο υ κ υ δ ί δ ο υ Ἱστοριῶν Δ, 42, 2.

1059. Βλ. Κ ο υ τ ί β α, Ἱστορ. Κορινθ. σ. 175.

1060. Βλ. καί L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 309 κ.ἑ..

1061. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 94.

1062. N a n i, τ. 11, φ. 266^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119.

1063. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 298. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογράφία, σ. 502.

1064. Πληροφ. καθ. κ. Α. Θαβώρη.

1065. N a n i, τ. 11, φ. 256^{r}. τ. 13, φ. 587^{v}.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1066. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183.

1067. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 118.

1068. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 5, 101. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 327. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 142, 143, 147 κ. ἑ.. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 186. B u r s i a n, Geographie, σ. 199.

1069. N a n i, τ. 11, φ. 270^{r}.

1070. N a n i, τ. 11, φ. 260^{r}

1071. N a n i, τ. 11, φ. 268^{v}.

1072. N a n i, τ. 11, φ. 253^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 83, 100. G e l l, Itinerary, σ. 21. S a i n t V i n c e n t. Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 117.

1073. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 269.

1074. N a n i, τ. 11, φ. 268^{v}. τ. 13, φ. 567^{v}, 586^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119.

1075. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 123. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 203. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 565.

1076. Φ ο υ ρ ί κ η, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 158 (δῶμα). G e o r g a c a s - M c D o n a l d, Place-names, σ. 348.

1077. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 388.

1078. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 389. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1079. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 93. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 542.

1080. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1081. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 5, 101. L e a k e, Travels, τ. Γ΄, σ. 114, 142, 144 κ.ἑ.. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 186, 206, τ. Β΄, σ. 106. B u r s i a n Geographie, σ. 199.

1082. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1083. N a n i, τ. 11, φ. 260^{r}, 237^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184, 316, 317. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 540. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 431. A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 291, 292. G e l l, Itinerary,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σ. 146, 168. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Curtius, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 206. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 280. Rangabé, Souvenirs, σ. 57.

1084. Nani, τ. 11, φ. 258^{r}, 276^{v}, 277^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Γιαννοπούλου, Μονή προφ. Ἠλιοῦ, σ. 111. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

1085. Nani, τ. 11, φ. 262^{r}.

1086. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 481. Leake, Peloponnesiaca σ. 401. Saint Vincent, Expédition, σ. 68.

1087. Nani, τ. 11, φ. 269^{r}.

1088. Nani, τ. 11, φ. 519^{r}. Alberghetti, Notizia, σ. 119. Leake, Travels τ. Γ΄, σ. 158 κ. ἑ. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 335. Aldenhoven, Itineraire, σ. 296. Curtius, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 197 Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 201. Νουχάκη, Ἑλλην. Χωρογραφία, σ. 562. Rangabé, Souvenirs, σ. 63.

1089. Nani, τ. 11, φ. 273^{v}.

1090. Nani, τ. 11, φ. 264^{r}. τ. 13, φ. 600^{r}. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 499. Saint Vincent, Expédition, σ. 67. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 386. Rangabé, Souvenirs, σ. 45.

1091. Φουρίκη, Τοπων. Ἀττικῆς, σ. 161. Ἠλιοπούλου, Τοπων. Ἠλείας, σ. 179.

1092. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

1093. Nani, τ. 11, φ. 258^{r}, 276^{v}, 237^{r}. τ. 13, φ. 560^{r}, 568^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 389.

1094. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

1095. Nani, τ. 11, φ. 277^{r}.

1096. Buršian, Geographie, σ. 77 "Spiri". Βλ. καί ΜΕΕ, λ. Σπείραιο.

1097. Μελετίου, Γεωγραφία, σ. 431.

1098. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 161. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 481. Ross, Reisen, σ. 41.

1099. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 438.

1100. Nani, τ. 11, φ. 269^{r}.

1101. Nani, τ. 11, φ. 253^{r}. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 184. Curtius, Peloponnesos, τ. Α΄, σ. 186. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 388.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1102. Στοιχεῖα δήμων καί κοινοτήτων, τ. 27, σ. 52.

1103. Nani, τ. 11, φ. 254^{v}. τ. 13, φ. 551^{v}, 562^{r}, 571^{r}, 572^{v}. Alberghetti, Notizia, σ. 118. Ντόκου, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 115. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. Χρυσανθοπούλου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 233, 235, 263.

1104. Λαμπάκη, Περιηγήσεις, σ. 17.

1105. Λαμπάκη, Περιηγήσεις, σ. 18. Στούς τοίχους τοῦ ναοῦ ἔχουν χαραχτεῖ μέ ἀκίδα ἱστορικές ἐνθυμήσεις. Μία ἀπ' αὐτές φέρει χρονολογία, 1686.

1106. Λαμπάκη, Περιηγήσεις, σ. 18. Ν. Δρανδάκη, Χριστιανικαί ἐπιγραφαί Λακωνικῆς: ΑΕ 1967, σ. 159, σημ. 1.

1107. Ἔτσι, στόν κατάλογο τοῦ Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182, ὁ σημαντικός οἰκισμός τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, — στήν ἀρχή τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν σέ πληθυσμό δεύτερος μετά τήν Κόρινθο - εἶχε μόνο 15 σπίτια. Ἡ αἰτία τῆς φυγῆς τῶν κατοίκων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν ὕπαρξη Τούρκων τσιφλικάδων στήν πεδιάδα τῶν Κλεωνῶν, πού γίνεται φανερή ἀπό τουρκικά ὀνόματα χωριῶν (Ὀμέρ Τσαούσ, Σκούρογλι). Ἡ ἄποψη αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι μετά τήν ἀπελευθέρωση ἔγινε τό ἀντίθετο· πολλοί κάτοικοι τοῦ Στεφανίου μετοίκησαν στόν Αγιο Βασίλειο.

1108. Nani, τ. 11, φ. 254^{v}.

1109. Βαγιακάκου, Γλωσ. Ἔρευναι, σ. 73.

1110. Nani, τ. 11, φ. 237^{r}, 238^{v}, 262^{r}, τ. 13, φ. 548^{v}, 596, 554^{v}, 555^{v}, 556^{v}. Pouqueville, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. Saint Vincent, Expédition, σ. 68. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 382. Curtius, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 469. Ντόκου, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 119.

1111. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 175, σημ. 24.

1112. Στοιχεῖα δήμων καί κοινοτήτων, τ. 27, σ. 52.

1113. Δρακάκη - Κουνδούρου, Ἀρχεῖα, τ. Α΄, σ. 111.

1114. Nani, τ. 11, φ. 258^{r}, 276^{v}.

1115. Vasmer, Slaven, σ. 97, 117, 158 "Struza".

1116. Alberghetti, Notizia, σ. 118.

1117. Alberghetti, Notizia, σ. 123. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 203. Νουχάκη, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 565.

1118. Ραγκαβῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

1119. Nani, τ. 11, φ. 258^{v}.

1120. Nani, τ. 11, φ. 272^{v}.

1121. Μηλιαράκη, Γεωγραφία, σ. 11. Rangabé, Souvenirs, σ. 42, 44.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1122. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 501.

1123. V a s m e r, Slaven, σ. 139, 145.

1124. Ἀνδριώτη, Ἐτυμ. λεξικό.

1125. Γ ε ω ρ γ α κ ᾶ, Συμβολή, ὅ.π., σ. 47, σημ. 5.

1126. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 4, 101.

1127. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 31. G r a s b e r g e r, Griech. Ortsnamen, σ. 115.

1128. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 89. Κ. Μ η ν ᾶ, ὅ.π., σ. 110. Θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ, Μελέτη τοπων. Κέω, σ. 149.

1129. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 388. Δ ρ α κ ά κ η - Κ ο υ ν δ ο ύ - ρ ο υ, σ. 307.

1130. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

1131. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλησ. Ἱστορία, σ. 27.

1132. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 25.

1133. N a n i, τ. 11, φ. 258^{r}, τ. 13, φ. 557^{r}. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 68. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 384.

1134. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ῦ, Χρονογραφία, σ. 376.

1135. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 94.

1136. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 389. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 389.

1137. Κ. Ρ ω μ α ί ο υ, Τόποι καί τοπωνύμια: Πελ. Ε΄, (1962)43. Ἠ λ ι ο- π ο ύ λ ο υ, τοπων. Ἠλείας, σ. 178.

1138. N a n i, τ. 13, φ. 550^{v}.

1139. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία σ. 502.

1140. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 4, 101.

1141. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1142. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 27, σ. 28.

1143. N a n i, τ. 11, φ. 253^{v}. τ. 13, φ. 587^{v}, 594^{r}. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλησ. περιουσία, σ. 117.

1144. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 6, σ. 96.

1145. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1146. N a n i, τ. 11, φ. 255^{a}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 118.

1147. N a n i, τ. 11, φ. 519^{r}, 528^{v}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 122. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 202. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 562. R a n g a b é, Souvenirs, σ. 59.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1148. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 93.

1149. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 27, σ.24.

1150. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1151. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1152. Ν a n i, τ. 11, φ. 270^{r}. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379. Γιά τίς συχνές μετονομασίες τῆς κοινότητας βλ. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 27, σ. 43.

1153. Ν a n i, τ. 11, φ. 270^{r}.

1154. Ν a n i, τ. 11, φ. 261^{v}.

1155. Σ τ ο ι χ ε ῖ α δ ή μ ω ν κ α ί κ ο ι ν ο τ ή τ ω ν, τ. 2, σ. 142.

1156. Ρ o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 183. S a i n t V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 379.

1157. Ν a n i, τ. 11, φ. 258^{v}, 269^{v}.

1158. Ν a n i, τ. 11, φ. 275^{r}, τ. 13, φ. 582^{r}. A l b e r g h e t t i, Notizia, σ. 119. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. S a i n t - V i n c e n t, Expédition, σ. 67. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 116.

1159. V a s m e r, Slaven, σ. 140.

1160. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 182. Χ ρ υ σ α ν θ ο π ο ύ λ ο υ, Ἀπομνημονεύματα, σ. 239, 246. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 549. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 380.

1161. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. Ἔρευναι, σ. 88, 89. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 374. Βλ. καί θ ω μ ο π ο ύ λ ο υ, Μελέτη τοπων. Κέω, σ. 163.

1162. A l b r i z z i, Esatta notitia, σ. 25.

1163. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502.

1164. Ρ α γ κ α β ῆ, Ἑλληνικά, σ. 383.

1166. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. Ἔρευναι, σ. 70 κ.ἑ..

1167. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. Ἔρευναι, σ. 75 κ.ἑ..

1168. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. Ἔρευναι, σ. 72, 73..

1169. Ἐκτός ἀπό τό Ἀρχεῖο N a n i, βλ. καί W h e l e r, Journey, σ. 440, 443.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

VII. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

α) Ἐκκλησιαστική γεωγραφία

1) Μητρόπολη Κορίνθου

Ὁλόκληρη τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή, ἡ ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας ὑπαγόταν ἐκκλησιαστικά στή Ρώμη, μολονότι στά τέλη τοῦ Δ' αἰώνα τό Δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος ἔπαψε νά ἐλέγχει πολιτικά τήν περιοχή αὐτή. Ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ (βικάριος τοῦ πάπα) ἦταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ἡ κατάσταση αὐτή διατηρήθηκε ὥς τήν ἐποχή τῶν Ἰσαύρων, οἱ ὁποῖοι ὑπήγαγαν τό Ἰλλυρικό στό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Τάσεις πρός ἀπόσπαση τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπό τή Ρώμη καί ἐξάρτηση ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη εἶχαν ἐμφανισθεῖ νωρίτερα. Ἔτσι, λίγα χρόνια μετά τήν πολιτική ὑπαγωγή τοῦ Ἰλλυρικοῦ στό ἀνατολικό Κράτος, σέ ζήτημα πού γεννήθηκε κατά τήν ἐκλογή τοῦ Περιγένους Κορίνθου, τό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀναμείχθηκε στά πράγματα τοῦ Ἰλλυρικοῦ, καί ὁ ἴδιος ὁ Περιγένης προσπάθησε νά ἀνεξαρτητοποιηθεῖ ἀπό τό βικαριάτο τῆς Θεσσαλονίκης[1].

Ἡ Κόρινθος, πόλη ὅπου εἶχε διδάξει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, κέντρο χριστιανικό, ἀλλά καί ἕδρα τῆς τοπικῆς διοικήσεως ἔγινε ἡ μητρόπολη τῆς περιοχῆς, στήν ὁποία ὑπήχθησαν ὅλες οἱ ἐπισκοπές τῆς Ἀχαΐας. Ἀκριβή ἀριθμό τῶν ἐπισκοπῶν Ἀχαΐας δέν γνωρίζουμε. Ἀπό καταλόγους ὅμως ἐπισκόπων πού πῆραν μέρος σέ οἰκουμενικές ἤ τοπικές Συνόδους, καθώς καί ἀπό μιά συνοδική ἐπιστολή τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας, πρός τόν Λέοντα Α'[2], μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ βέβαιες ἐπισκοπές ἦταν πάνω ἀπό εἴκοσι, ἐνῶ δέν εἶναι λίγα καί τά ὀνόματα ἐπισκοπῶν πού ἔφτασαν ὥς ἐμᾶς ἀλλοιωμένα[3].

Ἂν συμβουλευτοῦμε τό σπουδαιότερο γεωγραφικό ἔργο τῆς ἐποχῆς, τόν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους, θά διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν πόλεων τῆς Ἀχαΐας πού μνημονεύει, εἶναι πολύ μεγαλύτερος, σχεδόν τριπλάσιος[4]. Ὁ Paris.gr. 1555 A, τό λεγόμενο Τακτικό τῆς Εἰκονομαχίας, γιά τό ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω[5], ἀναγράφει ἀκόμη μεγαλύτερο ἀριθμό ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν[6]. Ἂν βασιστοῦμε στό τακτικό αὐτό, θά συμπεράνουμε πώς ὁ ἀριθμός τῶν ἐ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πισκοπῶν πού ὑπάγονταν στή μητρόπολη Κορίνθου ἦταν πολύ μεγάλος. Τοῦτο μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ μέ βάση τό διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορα Ζήνωνα, πού ὅριζε ὅτι κάθε πόλη ἔπρεπε νά ἔχει τόν ἐπίσκοπό της[7]. Γιά ἐκεῖνες τίς πόλεις πού δέ μνημονεύονται σέ ἐπισκοπικούς καταλόγους, ἀλλά ὑπάρχουν στόν Συνέκδημο καί στόν Paris.gr. 1555 A, μποροῦμε, νομίζω, νά συμπεράνουμε, μέ κάποια ἐπιφύλαξη, ὅτι στήν πρωτοβυζαντινή περίοδο ἦταν ἐπισκοπικές ἕδρες. Ἀπό τίς βέβαιες ἐπισκοπές ἐμπίπτει στά ὅρια τῆς Κορινθίας μόνο ἡ ἐπισκοπή Σικυώνας. Τρεῖς ἀκόμη ἀρχαῖες πόλεις (Ἐπίδαυρος, Αἴγειρα, Φλιοῦς) μνημονεύονται ἀπό τόν Paris. gr. 1555 A ὡς ἐπισκοπικές ἕδρες, ὁ Συνέκδημος ὅμως ἀναγράφει μόνο τίς δύο ἀπ'αὐτές (Αἴγειρα, Ἐπίδαυρο).

Στή Ζ' οἰκουμενική Σύνοδο τοῦ 787, τόν παλαιό χῶρο τῆς Ἀχαΐας ἀντιπροσώπευσαν οἱ ἐπίσκοποι Τροιζήνας, Μονεμβασίας, Αἰγίνης, Πορθμοῦ Ὠρεοῦ , Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καί Λήμνου[8]. Ἄν κρίνουμε ἀπό τά μεταγενέστερα τακτικά, οἱ ἐπισκοπές τῆς Ἀχαΐας πρέπει νά ἦταν λιγότερες ἀπό τίς ἐπισκοπές τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, δέν εἶναι ὅμως βέβαιο, ἄν ἡ Κόρινθος τήν ἐποχή ἐκείνη, παρέμεινε μοναδική μητρόπολη ἤ ἄν ὁ γεωγραφικός χῶρος τῆς Ἀχαΐας χωρίστηκε στά δυό μετά τήν ἀνύψωση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀθηνῶν σέ νέα μητρόπολη.

Στά πιό παλιά τακτικά τοῦ Θ'αἰώνα ἡ μητρόπολη τῆς Κορίνθου ἐμφανίζεται μαζί μέ τίς νεότερες μητροπόλεις τῆς Ἀθήνας καί τῆς Πάτρας[9]. Ἡ παλαιά ἐκτεταμένη περιοχή τῆς Ἀχαΐας χωρίζεται στά τρία. Ἡ Πάτρα ἔγινε μητρόπολη ἀμέσως μετά τήν προσβολή της ἀπό τούς Σλάβους (805). Τήν ἴδια ἐποχή ἤ λίγο νωρίτερα πρέπει νά ὑψώθηκε σέ μητροπολιτική ἕδρα καί ἡ Ἀθήνα[10]. Σύμφωνα μέ τακτικό τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι'αἰώνα, στήν Κόρινθο ὑπήχθησαν οἱ ἐπισκοπές Δαμαλᾶ Ἄργους, Μονεμβασίας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ζημαινᾶς καί Μαΐνης[11]. Ἀπό τίς ἑπτά ἐπισκοπές, ἡ Ζεμένος βρισκόταν σέ κορινθιακό ἔδαφος. Εἶναι πολύ πιθανό ἐπίσης καί τό δυτικό τμῆμα τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ νά ἀνῆκε στά ἐδάφη τῆς ἴδιας περιοχῆς (τμῆμα Ἐπιδαύρου - Λιγουριοῦ). Τό δυτικό τμῆμα τῆς χερσονήσου καί ἕνα τμῆμα στό νότο περιῆλθαν στή μητρόπολη Πάτρας. Ἡ ἀνύψωση τῆς Πάτρας σέ μητροπολιτική ἕδρα πρέπει νά δημιούργησε περισσότερα προβλήματα ἀπό τήν ἀνύ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ψωση τῆς Ἀθήνας, γιατί προκάλεσε τήν ἐξαίρεση ἐδαφῶν ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου μέσα στήν ἴδια τήν Πελοπόννησο. Στήν ἀρχή ὑπήχθησαν στή μητρόπολη τῆς Πάτρας οἱ ἐπισκοπές Μεθώνης, Λακεδαίμονος καί Σαρσοκορώνης[12]. Ἕναν περίπου αἰώνα ἀργότερα συναντοῦμε τίς ἐπισκοπές Λακεδαίμονος, Μεθώνης, Κορώνης καί Βολαίνης ὡς ἐπισκοπές τῆς ἴδιας μητροπόλεως[13]. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ ἐπισκοπές Ζακύνθου καί Κεφαλληνίας, μολονότι γεωγραφικά ἦταν πλησιέστερες πρός τήν Πάτρα, παρέμειναν στή δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου.

Σέ τακτικό τῆς ἐποχῆς τοῦ Τσιμισκῆ ἐκτός ἀπό τίς ἑπτά γνωστές ἐπισκοπές, ἀναγράφεται καί μιά ὄγδοη· ἡ ἐπισκοπή Κυθήρων[14]. Τό ἴδιο ὄνομα τό συναντοῦμε μέ τόν τύπο Κυθουρίας, τρεῖς περίπου αἰῶνες ἀργότερα, ἀνάμεσα στίς ἐπισκοπές πού ὑπάγονταν στό μητροπολίτη Μονεμβασίας[15].

Στήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, τό λακωνικό Ἕλος γίνεται ἐπισκοπική ἕδρα καί ὑπάγεται στή μητρόπολη Πάτρας[16]. Σέ τακτικά τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ', καθώς καί τοῦ ΙΒ'αἰώνα, στό χῶρο τῆς Πελοποννήσου ἐμφανίζονται ἐπίσης καί οἱ μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως, Ἀχαΐας καί Λακεδαίμονος, τά ἐδάφη ὅμως καί τῶν τριῶν αὐτῶν νέων μητροπόλεων ἀνῆκαν προηγουμένως στή δικαιοδοσία τῆς Πάτρας.

Λίγο πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΒ'αἰώνα τά ὀνόματα τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Κορίνθου εἶναι τά ἴδια μέ ἐκεῖνα τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι'αἰώνα[17]. Ἡ Κόρινθος ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νά διατηρεῖ τήν πρωτοκαθεδρία ἀνάμεσα στίς μητροπόλεις τῆς Πελοποννήσου (27η θέση, ἐνῶ ἡ Πάτρα στήν 32η) καί νά ἔχει τίς περισσότερες ἐπισκοπές. Στή notitia ἀρ. 10 τοῦ Parthey, ἡ ὁποία δείχνει τήν κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας λίγο πρίν ἔρθουν οἱ Φράγκοι, ἡ δικαιοδοσία τῆς Κορίνθου περιορίζεται κατά μία ἐπισκοπή, τοῦ Ἄργους, ἡ ὁποία προβιβάστηκε σέ μητρόπολη ἐπί Ἰσαακίου Ἀγγέλου[18]. Ἐπίσης καί ἡ κεντρική Πελοπόννησος ἀποσπάσθηκε ἀπό τή δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Κορίνθου, ἀφοῦ ἡ ἐπισκοπή Ἀμυκλῶν (Ἀμυκλείου[19]) Τεγέας, ὑπήχθη στή μητρόπολη Πάτρας. Ὅπως διευκρινίζεται, ἡ παραχώρηση τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐπισκοπῆς στήν Πάτρα ἔγινε ἀντί τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος, ἡ ὁποία ὑψώθηκε ἐπίσης σέ μητρόπολη[20]. Ἔτσι, λίγο πρίν ἀπό τή

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φραγκοκρατία, ἡ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Κορίνθου περιορίστηκε στή γύρω της περιοχή, στίς δύο χερσονήσους τῆς Λακωνίας καί στά νησιά Κεφαλληνία καί Ζάκυνθο.

Μέ τήν κατάληψη τῆς Κορίνθου ἀπό τούς Φράγκους ἐπανέρχεται κατά κάποιον τρόπο ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε πρίν ἀπό τή δημιουργία τῶν τριῶν μικρότερων μητροπόλεων. Ἱδρύονται δύο μόνο ἀρχιεπισκοπές, τῆς Πάτρας καί τῆς Κορίνθου, στίς ὁποῖες ὑπήχθησαν ὅλες οἱ ἐπισκοπές. Στήν ἀρχιεπισκοπή Κορίνθου ἀνῆκαν πάλι οἱ ἐπισκοπές Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Δαμαλᾶ, Μονεμβασίας, Ἄργους, Ἔλους καί Ζεμενᾶς[21], τά ἐδάφη ὅμως τῶν δύο νοτιότερων (Μονεμβασίας καί Ἔλους) δέν εἶχαν ἀκόμη καταληφθεῖ ἀπό τούς Λατίνους. Ἡ ἐπισκοπή Ἀμυκλείου, στήν κεντρική Πελοπόννησο, ὑπήχθη στήν ἀρχιεπισκοπή Πάτρας[22], πού ἀποτέλεσε τήν πρώτη καί σπουδαιότερη λατινική μητρόπολη τοῦ Μορέως καί πού λίγο ἀργότερα ἐξαρτήθηκε ἀπευθείας ἀπό τήν παπική ἕδρα[23]. Ἡ ἀρχιεπισκοπή Κορίνθου ὑπαγόταν πάντα στό λατινικό πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλά οἱ σχέσεις μεταξύ τοῦ ἀρχιεπισκόπου καί τοῦ Βενετοῦ πατριάρχη δέν ἦταν πάντοτε ἀγαθές[24].

Ἀργότερα ἡ κορινθιακή ἐπισκοπή Ζεμενᾶς ἑνώθηκε μέ τήν ἀρχιεπισκοπή Κορίνθου, γιατί δέν μποροῦσε νά διατηρεῖ δικό της ἀρχιερέα. Ἡ ἔλλειψη ἐπίσης λατινικοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἡ αἰτία τῆς καταργήσεως τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ. Ἡ περιοχή της μοιράστηκε ἀνάμεσα στήν Κόρινθο καί στό Ἄργος[25]. Σ'ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο συγχωνεύτηκαν ἐπισκοπές καί ὥς τά μέσα περίπου τοῦ ΙΓ' αἰώνα δημιουργήθηκε μιά κατάσταση πού διατηρήθηκε γιά πολύ. Ἡ μητρόπολη Κορίνθου περιέλαβε τίς ἐπισκοπές Ἄργους καί Λακεδαίμονος. Οἱ ἐπισκοπές Ἀμυκλῶν Ἔλους καί Μονεμβασίας εἶχαν ἤδη συγχωνευθεῖ μέ τήν ἐπισκοπή τῆς Λακεδαίμονος[26] κι ἔτσι ἡ δικαιοδοσία τῆς λατινικῆς μητροπόλεως Κορίνθου ἐπεκτάθηκε στή μισή περίπου (ἀνατολική) Πελοπόννησο. Ἡ ὑπόλοιπη χερσόνησος, ὅπως καί τά νησιά Κεφαλληνία καί Ζάκυνθος, ἀποτέλεσαν ἐπισκοπές τῆς μητροπόλεως Πάτρας.

Μετά τήν κατάληψη τῆς ΝΑ Πελοποννήσου ἀπό τούς Βυζαντινούς ἡ δικαιοδοσία τῆς λατινικῆς μητροπόλεως Κορίνθου μειώνεται ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῶν κατακτήσεων τῶν Βυζαντινῶν τοῦ δεσποτάτου. Στήν ἀρχή χάνεται γιά τούς Φράγκους καί πρός ὄφε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λος τῆς νεοσύστατης βυζαντινῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας, ἡ περιοχή Λακωνίας καί κατόπιν ἡ κεντρική Πελοπόννησος. Ἡ μητρόπολη Μονεμβασίας ἱδρύθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο, ὁ ὁποῖος καί τῆς παραχώρησε τίς ἐπισκοπές Κυθουρίας (Κυθήρων), Ἕλους, Μαΐνης καί Ρέοντος. Μέ χρυσόβουλλο τοῦ ἔτους 1301, ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος παραχώρησε ἐπιπλέον στή μητρόπολη Μονεμβασίας τίς ἐπισκοπές Μεθώνης, Κορώνης καί Ζεμενοῦ[27], μολονότι, τουλάχιστο οἱ δυό πρῶτες, βρίσκονταν σέ λατινικά χέρια.

Ὅταν τό 1395 ἡ Κόρινθος ἐπανῆλθε στή βυζαντινή ἐξουσία, ὁ μητροπολίτης Κορίνθου, Θεόγνωστος, διεκδίκησε τίς δύο ἐπισκοπές, Μάνης καί Ζεμενοῦ, οἱ ὁποῖες, πρίν ἀπό τή Φραγκοκρατία, ἀνῆκαν στή μητρόπολή του. Ἡ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου ἀποφάσισε, τό 1397, νά δοθοῦν οἱ δυό παραπάνω ἐπισκοπές στήν Κόρινθο, ἀλλά μετά τό θάνατο τοῦ τότε μητροπολίτη Μονεμβασίας, Ἀκακίου[28]. Ἡ διένεξη ὅμως ἀνάμεσα στίς μητροπόλεις Κορίνθου καί Μονεμβασίας δέ σταμάτησε ἐδῶ. Τριάντα δύο χρόνια μετά τήν πράξη τοῦ 1397, ὁ τότε μητροπολίτης Μονεμβασίας, μέ ἀναφορά του πρός τόν πατριάρχη, ζητεῖ νά μήν ἰσχύσει ἡ ἀπόφαση ἐκείνη, πού ἦταν τόσο ἐπιζήμια γιά τή μητρόπολή του. Ἴσως ὁ πατριάρχης ὑπενθύμισε στόν μητροπολίτη Μονεμβασίας νά σεβαστεῖ τή συνοδική πράξη τοῦ 1397, καί ἐκεῖνος ἀπάντησε μέ τήν ἀναφορά του, ὅτι κατέχει τήν ἐπισκοπή Μάνης, ὅσα χρόνια ποιμαίνει τόν χῶρο τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας. Τό ἴδιο γινόταν, ἀναφέρει, καί μέ τούς προηγούμενους μητροπολίτες πού διαδέχθηκαν τόν Ἀκάκιο, ἐνῶ ὁ Ἱεράρχης Κορίνθου τήν κατεῖχε "ψιλῷ γράμματι[29]". Γιά τήν ἐπισκοπή Ζεμενοῦ γίνεται ἐλάχιστος λόγος στήν ἀναφορά, ἐπειδή βέβαια, ὅπως εἶναι εὐνόητο, δέν μποροῦσε νά τήν διεκδικήσει μέ ἐπιτυχία, ἀφοῦ ἡ ἐπισκοπή αὐτή βρισκόταν σέ κορινθιακό ἔδαφος. Ἐξάλλου, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἀναφορά, ἦταν ἤδη στήν κατοχή τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου[30]. Δέν ξέρουμε τί ἀπέγινε τελικά, μετά τή μακροσκελή αὐτή ἀναφορά, ἀλλά τό πιθανότερο εἶναι ὅτι διατηρήθηκε ἡ ἴδια κατάσταση πού εἶχε ἐπιβληθεῖ σιωπηλά· ἡ Μάνη δηλ. παρέμεινε στή μητρόπολη Μονεμβασίας καί ἡ Ζεμενός στή μητρόπολη Κορίνθου[31].

Στόν ἴδιο μητροπολίτη Θεόγνωστο, πού προερχόταν ἀπό τό πε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ριβάλλον τοῦ πατριάρχη Ἀντωνίου, παραχωρήθηκε, ὅσο ζοῦσε, καί ἡ μητρόπολη Χριστιανουπόλεως, ἡ ὁποία ἦταν φτωχή καί δέν μποροῦσε "γνήσιον ἔχειν μητροπολίτην"[32]. Ἡ ἴδια μητρόπολη εἶχε δοθεῖ προηγουμένως καί στόν προκάτοχο τοῦ θεογνώστου, Ἰσίδωρο[33]. Τό 1394 ἐπίσης, παραχωρήθηκαν στό μητροπολίτη Κορίνθου, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται "ὑπέρτιμος καί ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου", ἡ μητρόπολη Κερκύρας καί ἡ ἐπισκοπή Λευκάδας[34], "λόγῳ ἐπιδόσεως"[35]. Τά δυό αὐτά νησιά εἶχαν παραχωρηθεῖ πιό μπροστά στά μητροπολίτη Ἰωαννίνων[36], φαίνεται ὅμως πώς δέν ὑπῆρχαν πατριαρχικά ἔγγραφα πού νά μαρτυροῦν τήν παραχώρηση αὐτή. Ἔτσι, γίνεται γνωστό στόν Ἱεράρχη Κορίνθου, ὅτι ἄν ὁ παραπάνω μητροπολίτης κατεῖχε τά νησιά Κέρκυρα καί Λευκάδα "διά τιμίας καί πατριαρχικῆς γραφῆς", νά ἀφεθεῖ ἀνενόχλητος.

Τό ΙΕ΄αἰώνα ὑπάγεται στή μητρόπολη Κορίνθου ἡ νέα ἐπισκοπή Πολυφέγγους, ἐνῶ ἡ ἐπισκοπή Ζεμενοῦ ἐμφανίζεται μέ τό σύνθετο ὄνομα, Ταρσοῦ καί Ζεμενῶν. Οἱ ἀλλαγές ὅμως αὐτές, πού ἔγιναν μέσα στόν ἴδιο τόν κορινθιακό χῶρο, εἶναι πιθανότερο νά χρονολογοῦνται μετά τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων[37].

2) Ἐπισκοπές τοῦ κορινθιακοῦ χώρου

Ἐπισκοπή Σικυώνας

Ἡ Σικυώνα ἀποτελοῦσε κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή τήν ἕδρα μιᾶς ἀπό τίς πολλές ἐπισκοπές τῆς μητροπόλεως Ἀχαΐας, τήν πιό κοντινή στήν Κόρινθο. Ὁ ἱεράρχης Hermogenes de Ciceono, πού συμμετεῖχε τό 343 στή Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς εἶναι ὁ μόνος γνωστός ἐπίσκοπός της[38]. Ἡ ἐπισκοπή μνημονεύεται καί στόν Paris.gr. 1555 A, μέ τόν τύπο "Σικύου"[39]. Στή δικαιοδοσία της πρέπει νά ὑπαγόταν τό δυτικό μέρος τῆς περιοχῆς Κορινθίας. Στά κυρίως βυζαντινά χρόνια, τή θέση της παίρνει ἡ ἐπισκοπή Ζεμενᾶς.

Ἐπισκοπή Ἐπιδαύρου (;)

Ἡ ἵδρυση τῆς ἐπισκοπῆς Ἐπιδαύρου δέν εἶναι βέβαιη, γιατί ἀναφέρεται μόνο στόν Par.gr. 1555 A. Ἡ μνεία της ὅμως στό Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους, ὡς μιᾶς ἀπό τίς πόλεις τῆς πρωτοβυ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ζαντινῆς ἐποχῆς, καί τό γεγονός ὅτι, ὅπως ἀναφέραμε, σώζονται στήν περιοχή της σημαντικά χριστιανικά μνημεῖα, καθιστοῦν πολύ πιθανή τήν ὕπαρξή της. Στήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου της θά περιλαμβάνονταν ἀσφαλῶς οἱ περιοχές Ἀγγελοκάστρου, Ἐπιδαύρου-Πιάδας, Λιγουριοῦ καί πιθανῶς ἡ περιοχή Φαναρίου. Δέν εἶναι γνωστό ἄν στή μέση βυζαντινή ἐποχή τά ἐδάφη πού ἀναφέραμε παραπάνω ὑπήχθησαν στή μητρόπολη Κορίνθου ἤ στήν ἐπισκοπή Δαμαλᾶ. Πιό πιθανό εἶναι νά περιῆλθαν στή δεύτερη, γιατί σέ νεώτερη ἐποχή ἡ ἐπισκοπή αὐτή μνημονεύεται μέ τό σύνθετο ὄνομα Δαμαλῶν καί Πεδιάδος[40]. Τό τελευταῖο αὐτό ὄνομα ταυτίζεται, ὅπως εἴδαμε, μέ τήν Πιάδα (Νέα Ἐπίδαυρο), πού ἀναδείχθηκε στό μεταξύ τό σπουδαιότερο κέντρο τῆς περιοχῆς Ἐπιδαύρου.

Ἐπισκοπή Αἰγείρας (;)

Ἡ ὕπαρξη τῆς ἐπισκοπῆς ἐπίσης δέν εἶναι βέβαιη. Συναντᾶται στίς πηγές ἐκεῖνες πού μνημονεύουν καί τήν Ἐπίδαυρο. Ἐνδεχομένως εἶχε στή δικαιοδοσία της τήν παραλιακή περιοχή Δερβενίου-Ἀκράτας καθώς καί τήν ἐνδοχώρα, ὥς τήν περιοχή τῆς Ζαρούχλας καί τῆς Κλοκίνας.

Ἐπισκοπή Ζεμενοῦ

Γιά πρώτη φορά ἡ ἐπισκοπή Ζεμενοῦ μνημονεύεται στό τακτικό τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Ὑπάγεται στή μητρόπολη Κορίνθου καί ἀναγράφεται στήν ἕκτη θέση, πρίν ἀπό τήν ἐπισκοπή Μάνης[41]. Τήν ἴδια θέση κατέχει καί σέ τακτικά τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Ἀγγέλων[42]. Ἀμέσως μετά τή φραγκική κατάκτηση ἡ ἴδια ἐπισκοπή ὑπήχθη στή λατινική μητρόπολη Κορίνθου καί συγχωνεύθηκε μαζί της, λίγο πρίν ἀπό τό 1223. Ἡ ὑπαγωγή της στή μητρόπολη Μονεμβασίας, πού ἀκολούθησε, προκάλεσε διένεξη ἀνάμεσα στήν τελευταία καί στή μητρόπολη τῆς Κορίνθου. Ὄνομα ἐπισκόπου Ζεμενᾶς, βυζαντινῆς ἐποχῆς, δέν γνωρίζουμε. Μετά τήν ἅλωση συναντᾶται μέ τό σύνθετο ὄνομα Ταρσοῦ καί Ζεμενῶν[43].

Δέν μποροῦμε νά ὁρίσουμε μέ ἀκρίβεια τά ὅρια τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς ἐπισκοπῆς. Ἐκτός ἀπό τόν γύρω χῶρο (περιοχή Τρικά-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λων), πρέπει ἀσφαλῶς νά ὑπάγονταν σ'αὐτή καί οἱ λεκάνες Στυμφαλίας καί Φενεοῦ, ἀφοῦ ἀργότερα συναντοῦμε τήν ἐπισκοπή καί μέ τό ὄνομα τοῦ φενεατικοῦ Ταρσοῦ. Στή Ζεμενό ἀνήκει γεωγραφικά καί ἡ παραλιακή ζώνη Ξυλοκάστρου-Δερβενίου, στή γνωστή ὅμως ἐπιστολή τοῦ Ἰννοκεντίου, τοῦ ἔτους 1212, ἡ Ἀκράτα μνημονεύεται ὡς ἕνα ἀπό τά χωριά τῆς ἄμεσης δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως Κορίνθου. Δέν ἀποκλείεται ἑπομένως νά ἀνῆκε στήν ἐπισκοπή μόνο ἡ ἐσωτερική ὀρεινή περιοχή Κορινθίας. Εἶναι λογικό νά ἐντάξουμε στήν ἐπισκοπή Ζεμενοῦ καί τήν εὔφορη περιοχή γύρω ἀπό τή Σικυώνα, μετά τήν παρακμή ὅμως τῆς πρωτοβυζαντινῆς αὐτῆς πόλης, δέν εἶναι βέβαιο ἄν μετατοπίστηκε δυτικότερα μόνο ἡ ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς πού τήν ἀντικατέστησε, ἤ ἄν μετατοπίστηκαν πρός τήν ἴδια κατεύθυνση καί τά ὁριά της, πρός ὄφελος τῆς μητροπόλεως Κορίνθου.

Ἐπισκοπή Πολυφέγγους

Ἡ ἐπισκοπή Πολυφέγγους ἔδρευε στήν περιοχή τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος, ὁ ὁποῖος στόν Par.gr. 1555 A φέρεται ἐπίσης ὡς ἐπισκοπική ἕδρα. Πότε ἀκριβῶς ἱδρύθηκε δέν εἶναι γνωστό. Τή βρίσκουμε σέ μεταγενέστερα τακτικά[44], καθώς καί σέ φύλλο χάρτινο πού γράφτηκε τόν ΙΕ'αἰώνα καί βρίσκεται στήν ἀρχή τοῦ κώδικα. Theolog.gr. 266 τῆς Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης[45]. Ἡ ἐπισκοπή μνημονεύεται στίς πηγές συχνότερα μετά τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΣΤ'αἰώνα καί ἑξῆς[46]. Ἡ ἵδρυσή της λοιπόν εἶναι ἀρκετά πρόσφατη. Πιθανῶς ἀνάγεται στό τέλος τοῦ Μεσαίωνα ἤ στήν ἀρχή τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ ὕπαρξη ἐρειπίων βυζαντινῆς ἐποχῆς στή θέση τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος, πού οἱ κάτοικοι ὀνομάζουν "Παλάτι", καθώς καί ἡ τοποθέτηση τοῦ Πολυφέγγους ἀπό τόν περιηγητή Leake στήν ἴδια θέση, γέννησαν τή σκέψη πιθανῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ "Παλατιοῦ" ἀπό τήν Ἐπισκοπή Πολυφέγγους[47]. Τήν ὑπόθεση αὐτή, σύμφωνα μέ τά γραφόμενα τοῦ Leake[48], ἔκαναν καί οἱ ντόπιοι κάτοικοι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Leake ὅμως εἶναι ὁ μόνος πού τοποθετεῖ τόν Πολύφεγγο στή θέση τοῦ ἀρχαίου Φλιούντα. Ὅλοι οἱ ἄλλοι περιηγητές καί γεωγράφοι τόν τοποθετοῦν στό ὀχυρό βουνό τῆς Παναα-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

γίας[49]. Μέ τούς τελευταίους συμφωνεῖ ἡ τοπωνυμιακή παράδοση τῶν κατοίκων καθώς καί μιά ὀρειχάλκινη στρογγυλή σφραγίδα τῆς μεταβυζαντινῆς Μονῆς πού πάνω της γράφει "Μοναστήρι Παναγίας Πολυφέγγους τοῦ Βράχου 1633". Ἡ σφραγίδα αὐτή βρίσκεται σήμερα στό ἐκκλησιαστικό μουσεῖο Κορίνθου. Εἶναι βέβαιο πώς ὁ Leake τοποθέτησε τόν Πολύφεγγο στόν Φλιούντα, παρασυρμένος ἀπό τήν ὑπόθεση τῶν ντόπιων ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἡ ἐπισκοπή. Οἱ ντόπιοι κάτοικοι μέ τή σειρά τους εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπό τήν ὕπαρξη τῶν ἐπιβλητικῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλης. Ὁ περιηγητής Ross[50] γράφει πώς "δεσποτικό" ὀνομαζόταν τοποθεσία λίγο ψηλότερα ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο (Νεμέα), στήν ἐνδιαφέρουσα ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία ἦταν οἰκοδομημένη πάνω στή θέση ἀρχαίου μνημείου. Θά ἦταν δυνατό ἡ θέση αὐτή νά θεωρηθεῖ ὡς ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Πολυφέγγους, τουλάχιστο στά μεταγενέστερα χρόνια . Εἶναι πιθανότερο ὅμως ἡ θέση αὐτή νά μήν εἶχε σχέση μέ τήν ἐπισκοπή Πολυφέγγους, ἀλλά μέ μετόχι τῆς μητροπόλεως Κορίνθου πού χτίστηκε στίς ἀρχές τοῦ ΙΖ΄αἰώνα "εἰς ἀποστροφήν τῶν μητροπολιτῶν Κορίνθου, εἴποτε παρά τῶν εἰσιόντων ἤ ἐξιόντων ἐνοχλοῖντο..."[51]. Ἡ ἐποχή τῆς ἀκμῆς τῆς ἐπισκοπῆς Πολυφέγγους μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε χωρίς ἐπιφυλάξεις ὅτι ἦταν ἀδύνατο νά εἶχε ὥς ἕδρα της τήν ἀρχαία πόλη τοῦ Φλιοῦντος, ἡ ὁποία, καθώς ἀναφέραμε ἤδη, πρέπει νά ἐπιζοῦσε στή μέση βυζαντινή περίοδο, ἀλλά ὄχι στήν ὕστερη. Πιθανότερο εἶναι ἡ ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς νά βρισκόταν στό φρούριο τοῦ Πολυφέγγους[52], στό ὁποῖο ὀφείλει καί τό ὄνομά της, καί ἀργότερα στόν Ἅγιο Γεώργιο.

Ἐπισκοπή Ταρσοῦ

Δέν εἶναι βέβαιο ἄν στή μητρόπολη Κορίνθου ὑπαγόταν ποτέ ἐπισκοπή μέ τό ὄνομα μόνο τοῦ Ταρσοῦ, γιατί στίς πηγές μνημονεύεται πάντοτε μέ τό σύνθετο ὄνομα Ταρσοῦ καί Ζεμενῶν[53]. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, στό τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ὁ Ταρσός ἦταν ἀκμαῖο κέντρο μέ ἰσχυρό φρούριο. Γιά τή Ζεμενό δέν μποροῦμε νά ποῦμε τό ἴδιο. Ἀντίθετα μάλιστα, ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματός της - ὡς οἰκισμοῦ ἤ φρουρίου καί ὄχι ὡς ἐπισκοπῆς - ἀπό τίς

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πηγές τοῦ ΙΔ'καί ΙΕ'αἰώνα, δείχνει ὅτι ἡ ἄλλοτε βυζαντινή πόλη βρισκόταν σέ παρακμή. Φαίνεται λοιπόν πώς ἡ ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς μετατοπίστηκε στά χρόνια τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν στό ἀσφαλές φρούριο τοῦ Ταρσοῦ[54], ἡ περιοχή τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐπισκοπῆς Ζεμενοῦ. Εἶναι πιθανότερη, νομίζουμε, ἡ ἄποψη αὐτή, ἀπό τό νά πιστέψουμε ὅτι δημιουργήθηκε νέα ἐπισκοπή Ταρσοῦ καί ἑνώθηκε μέ τή Ζεμενό ἀργότερα, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει καμιά πηγή πού νά ἀναφέρει μόνο τό ὄνομα τοῦ Ταρσοῦ. Βέβαια, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως πιό κάτω, εἶναι πολύ πιθανό στίς ἀρχές τοῦ Θ'αἰώνα νά ὑπῆρχε ἐπισκοπή Ταρσοῦ (Σαρσοκορώνη), ἡ ἐπισκοπή ὅμως αὐτή ἀνῆκε στή μητρόπολη Πάτρας καί δέν γνωρίζουμε ὥς πότε διατηρήθηκε[55].

Ἡ ἐπισκοπή Πατρῶν, Σαρσοκορώνη

Σέ συνοδικό γράμμα τοῦ πατριάρχη Νικολάου,πρός τόν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α'Κομνηνό[56], ἀναφέρεται, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος ὁ Α', μέ χρυσόβουλλό του παραχώρησε στή νεοσύστατη μητρόπολη τῆς Πάτρας τίς ἐπισκοπές Μεθώνης, Λακεδαίμονος καί Σαρσοκορώνης. Στή συνέχεια, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τήν ἴδια πηγή, τό χρυσόβουλλο ἀνανεώθηκε ἀπό τούς αὐτοκράτορες Λέοντα καί Ἀλέξανδρο, Ρωμανό, Χριστόφορο καί Κωνσταντίνο, Νικηφόρο Φωκᾶ καί τελευταῖα ἀπό τόν Νικηφόρο Βοτανειάτη. Οἱ δυό πρῶτες ἐπισκοπές, Μεθώνη καί Λακεδαίμων, εἶναι γνωστές. Ἡ τρίτη ἐπισκοπή, ἡ Σαρσοκορώνη,δέν ἐμφανίζεται μ'αὐτόν τόν σύνθετο τύπο σέ μεταγενέστερα κείμενα, μέ ἐξαίρεση ἕνα πατριαρχικό ἔγγραφο τοῦ Κυρίλλου Α', τοῦ ἔτους 1622, ὅπου διαβάζουμε: αἱ ἐπισκοπαί Κορώνης καί Σαρσοκορώνης ὦσιν ἡνωμέναι τῇ μητροπόλει Παλαιῶν Πατρῶν, κατά τά παραδεδομένα χρυσόβουλλα τῶν μακαρίων βασιλέων[57] κ.λ.π.

Ὁ τύπος Σαρσοκορώνη δημιούργησε πολλά προβλήματα. Ὁ Ν. Βέης[58] διορθώνει τό ὄνομα σέ Ταρσοκορώνη καί πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά ἕνωση δύο τοπωνυμίων, τοῦ κορινθιακοῦ Ταρσοῦ καί τῆς Κορώνης Μεσσηνίας. Ἡ ἕνωση δύο τοπωνυμίων δέν εἶναι σπάνια κι ὁ Βέης ἀναφέρει πολλά παραδείγματα[59] στόν ἑλληνικό καί στόν ξένο χῶρο. Σέ ὅλα ὅμως τά τοπωνύμια πού ἀναγράφει γιά νά στηρίξει τήν ἄποψή του, παρατηροῦμε ὅτι πρόκειται γιά χωριά ἤ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νησιά πού βρίσκονται κοντά τό ἕνα μέ τό ἄλλο, ἤ γιά περιοχές πού συνορεύουν μεταξύ τους. Στήν περίπτωση ὅμως πού ἐξετάζουμε, ὁ Ταρσός καί ἡ Κορώνη βρίσκονται πολύ μακριά. Ἀκόμη κι ἄν δεχτοῦμε ὅτι καθένα ἀπό τά δυό αὐτά κέντρα εἶχε δική του ἐπισκοπή, πρίν ἑνωθοῦν, εἶναι ἀδύνατο νά συνέπιπταν τά σύνορά τους. Πρόκειται λοιπόν γιά ἐπισκοπή πού βρισκόταν ἤ στή μεσσηνιακή Κορώνη, πράγμα πού πιστεύουν οἱ πιό πολλοί[60], ἤ στήν περιοχή τοῦ κορινθιακοῦ Ταρσοῦ. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τό πατριαρχικό ἔγγραφο τοῦ Κυρίλλου, πού εἴδαμε νά μνημονεύει ἐπισκοπές Κορώνης καί Σαρσοκορώνης, μποροῦμε νομίζω, νά τοποθετήσουμε τή δεύτερη μέ βεβαιότητα σέ κορινθιακό ἔδαφος, γιατί δέν εἶναι δυνατό νά μνημονεύεται δυό φορές ἡ ἐπισκοπή Κορώνης Μεσσηνίας. Ἀπομένει λοιπόν νά ἀναζητήσουμε τό τοπωνύμιο Κορώνη στό κορινθιακό ἔδαφος. Πράγματι, στό τουρκικό φιρμάνι τοῦ ἔτους 1803, πού ἀφορᾶ τήν περιοχή Κορινθίας, βρίσκουμε νά μνημονεύονται κοινότητες "Μετροκορώνα"[61]. Πρόκειται δηλ. γιά κοινότητες Μέτρο καί Κορώνη πού βρίσκονταν κοντά καί πού τίς ὀνόμαζαν καί τίς δυό μαζί "Μετροκορώνα". Ἀντίστοιχη ὀνομασία φέρουν ὡς σήμερα τά γειτονικά στή Φενεό χωριά, Κλιμέντι καί Κέσαρι (Κλιμεντοκέσαρα).

Δέ γνωρίζουμε τήν ἀκριβή θέση τῆς κορινθιακῆς Κορώνης ὥστε νά διαπιστώσουμε ἄν βρισκόταν κοντά στόν Ταρσό, ὄχι πολύ μακριά ὅμως ἀπό τό Ξυλόκαστρο ὑπάρχουν οἱ μικροί οἰκισμοί Κορωναίικα καί Κορωνιαταίικα[62]. Εἶναι γνωστό πώς οἱ κάτοικοι ὁρισμένων ὀρεινῶν χωριῶν τῆς Ζήριας πού ζοῦσαν νομαδικό βίο, κατέβαιναν μετά τό τέλος τῆς θερινῆς ἐποχῆς χαμηλότερα, στήν περιοχή Ξυλοκάστρου, ἤ ἀκόμη ἀνατολικότερα, στήν κυρίως κορινθιακή πεδιάδα, γιά νά ξεχειμωνιάσουν μέ τά κοπάδια τους. Τά ὀνόματα τῶν χαμηλῶν αὐτῶν οἰκισμῶν σχηματίζονται μέ τήν προσθήκη μιᾶς ὁρισμένης καταλήξεως στό ὄνομα τοῦ χωριοῦ, ἀπό τό ὁποῖο προέρχονταν οἱ κάτοικοι (π.χ. Καρυά-Καρυώτικα, Ταρσός - Ταρσινά) ἤ στό ὄνομα τῆς οἰκογένειας πού ἦρθε (συνήθως πρώτη) καί κατοίκησε (π.χ Ζητουλιαραίικα, Ζουμαίικα)[63]. Ἀναλογικά, καί τά Κορωναίικα προῆλθαν ἀπό τήν Κορώνη, ὅπως καί τά Κορωνιαταίικα ἀπό κατοίκους τῆς Κορώνης[64]. Εἶναι πολύ πιθανό ἑπομένως ἡ Κορώνη νά βρισκόταν στήν περιοχή τῆς Ζήριας, δηλ. κοντά

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἡ τουλάχιστο ὄχι πολύ μακριά ἀπό τόν Ταρσό.

Φαίνεται λοιπόν πώς ὁ Ταρσός ἦταν ἀκμαῖο κέντρο κατά τόν ὄγδοο καί ἔνατο αἰώνα καί ἀποτέλεσε ἕδρα ἐπισκοπῆς τῆς μητροπόλεως Πάτρας, ἡ ὁποία καταργήθηκε ἀργότερα. Τόν ΙΕ' αἰώνα, κατά τόν ὁποῖο εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ ἴδιες περίπου ἱστορικές συνθῆκες, πού ἐπικρατοῦσαν στόν Θ' αἰώνα ὁ Ταρσός βρέθηκε πάλι σέ ἀκμή καί ἀποτέλεσε γιά μιά ἀκόμη φορά ἕδρα ἐπισκοπῆς, ἡ ὁποία τώρα ὅμως ὑπαγόταν στή μητρόπολη Κορίνθου. Ὑπάρχουν βέβαια ἀρκετές δυσκολίες, πού μᾶς κάνουν νά εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί γιά τήν ἄποψη πού ἐκφράσαμε παραπάνω. Πρῶτα - πρῶτα ἡ ἐπισκοπή ὀνομάζεται Σαρσακορώνη καί ὄχι Ταρσακορώνη. Ἔπειτα πολύ ὀλίγο ἐπέζησε τουλάχιστο ὡς τή βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη, δέν μνημονεύεται σέ κανένα τακτικό τῆς ἐποχῆς. Ἀντίθετα, ὑπέρ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐπισκοπῆς Ταρσακορώνης μαρτυρεῖ τό πατριαρχικό ἔγγραφο τοῦ Κυρίλλου, τοῦ ἔτους 1622. Φαίνεται πώς ὁ μητροπολίτης τῆς Πάτρας ζήτησε, σέ μιά στιγμή πού τοῦ φάνηκε κατάλληλη, τίς δύο ἐπισκοπές Κορώνης καί Σαρσακορώνης, πού τοῦ ἀνῆκαν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α'. Ἀπό τίς δύο ἐπισκοπές, ἡ Κορώνη ἀνῆκε στή Μονεμβασία[65]. Ἡ περιοχή Ταρσοῦ ἀποτελοῦσε, ὅπως ἀναφέραμε, μαζί μέ τή Ζεμενό μιά ἐπισκοπή, ἡ ὁποία ὑπαγόταν στή μητρόπολη Κορίνθου. Ἀργότερα, ἐπί πατριάρχου Ἱερεμία Β', χειροτονήθηκε ὁ τελευταῖος ἐπίσκοπος Ζεμενοῦ, μέ τό ὄνομα Νεκτάριος. Τήν ἐκλογή τοῦ Νεκταρίου ἀμφισβήτησε ὁ νέος μητροπολίτης Κορίνθου, Νεόφυτος, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ Ζεμενός "ὑπῆρχε τῇ μητροπόλει ἡνωμένη διά γραμμάτων παλαιγενῶν καί ἐπιτιμίων"[66]. Δέν γνωρίζουμε ἀπό ἄλλες πηγές ἄν καί πότε ἑνώθηκε ἡ ἐπισκοπή Ζεμενοῦ μέ τή μητρόπολη Κορίνθου, ὁ Νεκτάριος ὅμως χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος μόνο τῆς Ζεμενοῦ καί ὄχι τῆς ἐπισκοπῆς Ταρσοῦ καί Ζεμενῶν. Πρέπει νά δεχτοῦμε λοιπόν, ὅτι ἐπικρατοῦσε στή δυτική Κορινθία κάποια ἀβεβαιότητα ἐδαφικῆς δικαιοδοσίας. Τήν ἀβεβαιότητα αὐτή ὁ μητροπολίτης Πατρῶν θέλησε νά τήν ἐκμεταλλευτεῖ, κάνοντας λόγο γιά παλαιά δικαιώματα πάνω στήν ἐπισκοπή Ταρσοῦ, ἡ περιοχή τῆς ὁποίας βρίσκεται πολύ κοντά στήν Ἀχαΐα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

β) Μεσαιωνικά χριστιανικά μνημεῖα

1. Μοναστικά ἱδρύματα. Ἱστορία

Οἱ πληροφορίες γιά τή μοναστική ζωή τῆς περιοχῆς Κορίνθου στούς μέσους χρόνους λείπουν σχεδόν τελείως, μολονότι εἶχαν ἱδρυθεῖ καί ἐδῶ σημαντικά μοναστικά κέντρα. Ἀπό τό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ μαθαίνουμε ὅτι τόν Ἰ΄αἰώνα ὑπῆρχαν στή βόρεια περιοχή τῆς Πελοποννήσου καί μεμονωμένοι ἀσκητές, ἕνας ἀπό τούς ὁποίους ἦταν ὁ στυλίτης τῆς Ζεμενοῦ. Ἀσκητικό βίο ζοῦσε καί ὁ ἴδιος ὁ ὅσιος Λουκᾶς, πού, καθώς ἀναφέραμε, ἔμεινε στήν περιοχή τῆς Ζεμενοῦ δέκα ὁλόκληρα χρόνια. Ἐδῶ θά μιλήσουμε γιά τέσσερα μοναστικά κέντρα, τά ὁποῖα εἴτε ἐμφανίζονται στίς πηγές εἴτε ἔγιναν γνωστά μετά ἀπό ἀνασκαφές.

Ἅγιον Ὄρος

Περιγράφοντας στό οἰκεῖο κεφάλαιο τά ἐρείπια γύρω ἀπό τό μικρό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου, συμπεράναμε ὅτι τό σύνολο τῶν ἐρειπίων πού βρίσκονται βόρειά του ἀνῆκαν κάποτε σέ μοναστήρι. Τό ἴδιο συμπέρασμα ἰσχύει καί γιά τά ἐρείπια πού βρίσκονται στό βορειότερο σημεῖο τοῦ βουνοῦ, ἀρκετά χαμηλά ἀπό τήν κορυφή, ὅπου οἱ πεσμένες πέτρες σχηματίζουν ἕνα Π γύρω ἀπό τήν ἐκκλησία. Στά μοναστήρια αὐτά, πού ἴσως δέν ἦταν τά μόνα, ὀφείλει καί ὁ οἰκισμός τό ὄνομά του, Ἅγιον Ὄρος[67], ὄνομα πού συναντήσαμε στό Χρονικό τοῦ Μορέως καί στή Γεωγραφία τοῦ Édrisi. Πληροφορίες ἀπό μεσαιωνικές πηγές πού νά ἀναφέρονται ἄμεσα στό μοναστικό αὐτό κέντρο δέν ἔχουμε. Ἔτσι, μποροῦμε νά βγάλουμε μερικά συμπεράσματα γιά τίς τύχες του μόνο ἀπό τίς ἐναλλαγές τοῦ ὀνόματος τοῦ οἰκισμοῦ στίς πηγές.

Ὡς terminus ante quem τῆς ἱδρύσεως τοῦ μοναστικοῦ κέντρου πρέπει νά θεωρήσουμε τό ἔτος 1154, κατά τό ὁποῖο ἐκδόθηκε τό ὁδοιπορικό τοῦ Édrisi, ἐπειδή ὁ οἰκισμός ὀνομαζόταν ἤδη Ἅγιον Ὄρος[68]. Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη ὅτι πρέπει νά πέρασε ἀρκετό χρονικό διάστημα ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἱδρύσεως τοῦ μοναστικοῦ κέντρου ὥς τήν ἐποχή τῆς ὀνομασίας τοῦ βουνοῦ, καί τοῦ οἰκισμοῦ σέ Ἅγιον Ὄρος, πρέπει νά μεταθέσουμε τήν ἵδρυσή του τουλάχιστο μερικές δεκαετίες νωρίτερα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Εἶναι λογικό νά θεωρήσουμε τήν ἵδρυση τοῦ μοναστικοῦ κέντρου ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης ἐκείνης πού συγκέντρωνε τόν πληθυσμό κοντά σέ ὀχυρά μέρη ἢ τουλάχιστο σέ περιοχές ὅπου ὁ κίνδυνος θά ἦταν μικρότερότερος. Τέτοια παραδείγματα δέν εἶναι ἄγνωστα στό μακρόχρονο βίο τῶν μοναστηριῶν. Ὁ ἐπίσκοπος π.χ. Ἄργους καί Ναυπλίας, Λέων, μετέφερε γυναικεία παραθαλάσσια Μονή ἀπό τή θέση Ἄρεια τοῦ Ναυπλίου στό ἐσωτερικό, γιά νά ἀποφύγει τίς συχνές ἐπιθέσεις τῶν πειρατῶν, ἐνῶ τήν παλαιά Μονή τή μετέτρεψε σέ ἀνδρική καί τήν ὀχύρωσε[69]. Δέν εἶναι ἀπίθανο λοιπόν ἡ ἀσφαλής θέση τοῦ Ἁγιονορίου νά ἔλκυσε τήν προσοχή τῶν κτητόρων, ἀφοῦ ἡ θέση τοῦ ἱδρύματος στήν κορυφή τοῦ ἀπόκρημνου βουνοῦ, τό καθιστοῦσε ἀπροσπέλαστο. Ἡ ἐξήγηση ὅμως αὐτή, σέ μιά ἐποχή πού τά μοναστήρια ἔπαιζαν εὐρύτερο ρόλο, πέρα ἀπό τίς θρησκευτικές τους δραστηριότητες, δέν εἶναι δυνατό νά ἀρκεῖ. Εἶναι γνωστό πώς σέ πολλές περιπτώσεις ἡ αὐλή τοῦ Βυζαντίου ἔθεσε στή διάθεση τῶν μοναχῶν πολιτικές καί ἐκκλησιαστικές ἀρχές[70]. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τά σπουδαιότερα μοναστήρια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ὀχυρωμένα καί εἶχαν χτιστεῖ σέ καίρια σημεῖα τῆς χώρας (μονές ὁσίου Λουκᾶ, ὁσίου Μελετίου, Δαφνίου, ὁσίου Νίκωνος).

Ἀπό τούς σπουδαιότερους μοναχούς πού ἔτυχαν προστασίας ἀπό μέρους τῶν ἀρχῶν ἦταν ὁ Καππαδόκης Μελέτιος, ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε ὡς ἀναμορφωτής τοῦ μοναχικοῦ βίου στήν Ἑλλάδα καί ἔδρασε τήν ἐποχή τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, κυρίως στή Θήβα, Ἀττική καί Μεγαρίδα[71]. Ὁ Μελέτιος ἵδρυσε στό ὄρος τῆς Μυουπόλεως, στόν Κιθαιρώνα, μεταξύ Ἀθηνῶν καί Θηβῶν, τό σημερινό ὁμώνυμο μοναστήρι καί γύρω του 24 "παραλαύρια"[72]. Ὑποστηρίχτηκε ἀκόμη ὅτι ἵδρυσε μοναστήρια στή Μεγαρίδα, Ἀττική καί Ἀργολίδα, πού μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ ἔγιναν πραγματικά φρούρια καί ὁρμητήρια τῶν μοναχῶν[73]. Ἡ συμπερίληψη τῆς Ἀργολίδας ἀνάμεσα στίς περιοχές ὅπου ἵδρυσε μοναστήρια ὁ Μελέτιος ὀφείλεται σέ μνεία κάποιας Μονῆς του, πού συναντοῦμε στό ὑπόμνημά τοῦ ἐπισκόπου Ἄργους καί Ναυπλίου, Λέοντος. Ὁ Λέων, μέ τήν ἵδρυση μοναστηριοῦ στήν τοποθεσία Βούζη, ὅπου μετέφερε τίς μοναχές ἀπό τήν παραθαλάσσια περιοχή Ἀρείας Ναυπλίου, ὁρίζει νά ἀκολουθεῖται τό τυπικό τῆς Μονῆς τοῦ Κυροῦ Μελετίου[74]. Δέν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ βεβαιότητα ἄν ἡ Μονή τοῦ Μελετίου γιά τήν ὁποία μιλάει ὁ Λέων, βρισκόταν ὁπωσδήποτε μέσα στά ὅρια τῆς Ἀργολίδας. Εἶναι ἐξ ἴσου πιθανό νά ἐννοεῖται μοναστήρι πού ἀνῆκε σέ διαφορετική περιοχή, ἤ ἀκόμη καί ἡ ἴδια ἡ Μονή τοῦ Μελετίου, στόν Κιθαιρώνα.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τά παραπάνω, εἶναι βέβαιο πώς τό πρῶτο μισό τοῦ ΙΒ΄αἰώνα παρατηρεῖται στήν Ἀργολίδα μιά τάση πρός τό μοναχισμό, πού τή διαπιστώνουμε ἀπό τήν ἵδρυση Μονῶν στίς περιοχές Ἄρεια καί Βούζη, ἐνῶ παράλληλα χτίζονται καί πολλοί ναοί[75]. Ἡ Μονή τῆς Ἀρείας ἱδρύθηκε λίγο πρίν τό 1143, χρονολογία τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Λέοντος καί μάλιστα στά χρόνια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ ἴδιου τοῦ Λέοντος[76]. Ὑπάρχει ὅμως καί ἡ ἄποψη, ὅτι ἡ Μονή ἱδρύθηκε νωρίτερα καί μάλιστα τήν ἐποχή πού ζοῦσε ἀκόμη ὁ Μελέτιος[77]. Εἶναι πολύ λογικό νά ἐντάξουμε τήν ἵδρυση τοῦ μοναστικοῦ κέντρου τοῦ Ἁγιονορίου μέσα στή γενικότερη φιλομοναστική κίνηση πού παρατηρεῖται στήν περιοχή Ἄργους καί Ναυπλίου τό πρῶτο μισό τοῦ ΙΒ΄αἰώνα. Πρέπει ὅμως νά λάβουμε ὑπόψη καί τήν παρουσία τοῦ Μελετίου στήν περιοχή, πού γίνεται φανερή ἀπό τήν ἐπιρροή πού ἄσκησε τό πρόσωπό του στήν ὀργάνωση τῶν ἐκεῖ μοναστηριῶν. Τό μοναστικό κέντρο τοῦ Ἁγιονορίου, πού βρίσκεται στά ὅρια τῆς Ἀργολίδας, ἔχει ἕνα χαρακτηριστικό πού δέν τό ἔχουν τά ἄλλα μοναστήρια τῆς περιοχῆς· βρίσκεται σέ καίριο σημεῖο, πλάι στόν κυριότερο δρόμο πού ἑνώνει τήν Κόρινθο μέ τό Ἄργος. Αὐτό θυμίζει τή Μονή τοῦ Μελετίου στόν Κιθαιρώνα, πού ἦταν ἐπίσης ὀχυρή καί χτισμένη κοντά στό δρόμο πού ἔνωνε τήν Ἀθήνα μέ τή Θήβα. Δέν ἀποκλείεται λοιπόν τό μοναστικό κέντρο τοῦ Ἁγιονορίου νά χτίστηκε τήν ἐποχή τῆς προσωπικῆς δράσης τοῦ Μελετίου στήν Ἑλλάδα καί νά ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό πρόσωπό του.

Δέν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο γιά τό μοναστικό αὐτό ἵδρυμα, οὔτε ὥς πότε ἐπέζησε. Ὡς πιθανότερη ἐποχή παρακμῆς του μποροῦμε, νομίζω, νά δεχτοῦμε τή χρονική περίοδο πού ἀκολούθησε τή φραγκική κατάκτηση. Εἶναι γνωστό πώς ἡ στάση τῶν κατακτητῶν ἀπέναντι στούς ὀρθόδοξους δέν ἦταν εὐνοϊκή. Ὑπῆρχε ἀνταγωνισμός, ἀκόμη καί μίσος ἀνάμεσα στόν ἑλληνικό καί στόν λατινικό κλῆρο. Οἱ δυτικοί σφετερίζονταν τίς προσόδους τῆς ὀρ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

θόδοξης ἐκκλησίας, καί πολλοί ἀπό τούς Ἕλληνες κληρικούς ἔφυγαν σέ μέρη πού δέν εἶχαν κατακτηθεῖ (Ἤπειρο, Νίκαια)[78]. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἴδηση ὅτι ὁ πρῶτος Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου βρῆκε δυσκολίες μέ τούς Ἕλληνες μοναχούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἤθελαν νά ὑποταχθοῦν[79]. Ἀπό τά ὀρθόδοξα μοναστήρια ἄλλα καταστράφηκαν, ἄλλα ἐγκαταλείφθηκαν καί ἄλλα τά κατέλαβαν οἱ Λατίνοι[80]. Τό μοναστικό κέντρο τοῦ Ἁγιονορίου πρέπει ὁπωσδήποτε νά περιῆλθε στήν κατοχή τῶν Φράγκων, ἀφοῦ ἡ θέση του ἦταν σχεδόν ταυτόσημη μέ τίς ὀχυρώσεις τοῦ φρουρίου,τό ὁποῖο εἴδαμε νά πολιορκεῖται ἀπό τόν Βονιφάτιο. Οἱ μοναχοί του, ἀμέσως μετά τήν κατάληψή του ἤ ὁπωσδήποτε λίγο ἀργότερα, θά τό ἐγκατέλειψαν. Ὁ Α. Βοη ἔχει τή γνώμη πώς ὁ μεγάλος ἀριθμός ἐκκλησιῶν στήν περιοχή Ἁγιονορίου (ὅπως καί στήν περιοχή Σοφικοῦ) ὀφείλεται σέ μικρές κοινότητες μοναχῶν πού ἐγκατέλειψαν τά μοναστήρια τους στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα, μετά τόν ἐρχομό τῶν Φράγκων,καί ἀποτραβήχτηκαν σέ ἀπόμερες περιοχές[81]. Ἴσως καί ἡ γρήγορη ἐξέλιξη τοῦ ὀνόματος ἀπό Ἅγιον Ὄρος σέ Ἀινόρι νά δείχνει τήν ἐξαφάνιση τοῦ μοναστικοῦ κέντρου[82].

Πολύφεγγος

Στό ἔγγραφο τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (τῆς 23ης Μαΐου 1402), οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν μέ διάφορες παραχωρήσεις νά προσελκύσουν τή συμπάθεια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς καστελλανίας τῆς Κορίνθου, μνημονεύεται ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου (église N.D. de Roca)[83]. Πρόκειται μᾶλλον γιά τήν παλαιά ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου, ἡ ὁποία βρίσκεται ψηλότερα ἀπό τό μεταβυζαντινό μοναστήρι, στήν πιό ὀχυρή θέση τοῦ Πολυφέγγους[84]. Στή νότια πλευρά τῆς βραχώδους κορυφῆς τοῦ βουνοῦ πού περιγράψαμε παραπάνω, λίγες δεκάδες μέτρα μετά τό φρούριο,στήν ἄκρη τοῦ μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ, ὑπάρχει κοίλωμα, μήκους περίπου 40 καί βάθους 4-5 μέτρων,πού εἶχε φραχτεῖ μέ τεῖχος. Τό τεῖχος διατηρεῖται στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ κοιλώματος, ὅπου βρίσκεται καί ἡ ἐκκλησία. Ἐκεῖ σώζονται παράθυρα καί πολεμίστρες. Ἡ ἐκκλησία πού καλύπτει τό 1/4 περίπου τοῦ μήκους τοῦ κοιλώματος, χωρίζεται ἀπό τήν ὑπόλοιπη σπηλιά μέ τοῖχο.Τά τοι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χώματα τῆς σπηλιᾶς στό μέρος ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία εἶχαν τοιχογραφηθεῖ. Ὡς σήμερα σώζεται μόνο μιά ἀξιόλογη τοιχογραφία πού παριστάνει τήν Ὑπαπαντή καί πού ἀνήκει χρονολογικά στόν ἑνδέκατο ἤ τόν δωδέκατο αἰώνα[85]. Δίπλα της ὑπάρχουν ἴχνη ἀπό χρώματα ἄλλης σκηνῆς, δέν εἶναι δυνατό ὅμως νά διαπιστωθεῖ τί παρίστανε[86].

Δέ γνωρίζουμε ἄν αὐτή ἡ ὀχυρωμένη σπηλιά ἦταν ἁπλῶς ἕνα ἡσυχαστήριο, ἤ ἄν ἦταν τό μοναστήρι τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου, πρίν μεταφερθεῖ χαμηλότερα. Ἡ πηγή μας μνημονεύει μόνο τή λέξη "ἐκκλησία" καί δέ μᾶς διαφωτίζει. Ἡ ὕπαρξη ὅμως τοιχογραφημένης ἐκκλησίας, ἄλλα γνωστά παραδείγματα Μονῶν πού ἔχουν χτιστεῖ σέ βραχώδη κοιλώματα καί ἡ ὕπαρξη τῆς νεώτερης Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου καθιστοῦν πιθανότερη τή δεύτερη ἐκδοχή. Τό ἡσυχαστήριο θά χρησιμοποιήθηκε τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας ὡς καταφύγιο τῶν κατοίκων. Σήμερα ἀκόμη οἱ κάτοικοι τό ὀνομάζουν "Κάστρο".

Πότε χτίστηκε ἡ νέωτερη μεταβυζαντινή μονή πού σώζεται ὡς τίς μέρες μας στήν ἀνατολική ἀπόκρημνη πλευρά τοῦ Πολυφέγγους δέν εἶναι γνωστό. Τό μόνο πού ὑπάρχει σήμερα εἶναι μιά ὀρειχάλκινη κυκλική σφραγίδα μέ τήν εἰκόνα τῆς Παναγίας στή μέση καί γύρω της τήν ἐπιγραφή "Μοναστήρι Παναγίας Πολυφέγγους τοῦ Βράχου 1633"[87]. Τό μοναστήρι μνημονεύεται ἐπίσης σέ ἔγγραφα τοῦ ἔτους 1698 πού ἀφοροῦσαν τήν ἐκκλησιαστική περιουσία τῆς Πελοποννήσου, κατά τήν ἐποχή τῆς Β' Ἐνετοκρατίας[88]. Περισσότερο γνωστή ἔγινε ἡ Μονή στά χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως, μαζί μέ τόν ξακουστό της ἡγούμενο Δανιήλ[89].

Ἐκτός ἀπό τή βυζαντινή καί τή μεταβυζαντινή Παναγία τοῦ Βράχου, ὑπάρχουν μεταγενέστερες μαρτυρίες ἤ ἐπί τόπου ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν τή σχέση τοῦ βουνοῦ Πολύφεγγος μέ τό μοναχισμό. Ὁ Γάλλος περιηγητής Pouqueville, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐπισκέψεώς του στό χῶρο παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ Γάλλου Fourmont, τό ὁποῖο παρουσιάζει τό μικρό αὐτό βουνό ὡς σημαντικό ἀσκητικό κέντρο. Ὁ Γάλλος αὐτός περιηγητής καί ἀρχαιολόγος εἶχε περάσει ἀπό τήν Πελοπόννησο ἀρκετα χρονικό διάστημα (ἔτη 1729-1730) πρίν ἀπό τόν ἐρχομό τοῦ Pouqueville καί γι αὐτό οἱ μαρτυρίες του εἶναι πολύτιμες."Τό βουνό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Πολύφεγγος", γράφει ὁ Fourmont, "δέν εἶναι παρά ἕνας βράχος ἀπόκρημνος καί πολύ ψηλός, πάνω στόν ὁποῖο ὑπάρχουν 36 ἐκκλησίες πού ἔχουν 12 πόδια μῆκος ἐπί 8 πλάτος. Καθώς καμιά δέν ἦταν ὁλόκληρη, δέν μπορέσαμε νά ξέρουμε τό ὕψος τους. Ὅλες ἔχουν αὐλή, καί στήν ἄκρη ἕνα τετράγωνο κελί διαστάσεων 8 ποδῶν, μέ μιά μικρή στέρνα. Ἀνεβαίνοντας ἀπό τό μέσον τοῦ βουνοῦ, βρίσκει κανείς ἕξι ἐπίπεδα, σέ καθένα ἀπό τά ὁποῖα ὑπάρχουν 60 σπηλιές"[90]. Μᾶς πληροφορεῖ στή συνέχεια ὁ Pouqueville, ὅτι στά πολυάριθμα κελιά, πού ἄλλοτε κατοικοῦνταν ἀπό καλογέρους, ὁ Michel Fourmont δέ βρῆκε παρά μόνο ἕναν ἐρημίτη. Σήμερα μπορεῖ κανείς νά διακρίνει εὔκολα τά ἕξι "ἐπίπεδα" πού σχηματίζονται σέ μιά πλευρά τοῦ βουνοῦ, καθώς καί τίς σπηλιές, σέ πολύ μικρότερο ὅμως ἀριθμό ἀπό ἐκεῖνον πού ἀναφέρει ὁ Fourmont. Δέν ἀποκλείεται μερικές ἀπό αὐτές νά εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς κατοικίες ἐρημιτῶν[91]. Εἶναι δύσκολο ὅμως νά διαπιστωθεῖ ἄν ὑπῆρχαν πράγματι οἱ ἐκκλησίες μέ τά κελιά πού ἀναφέρει ὁ Fourmont καί μάλιστα σέ τόσο μεγάλο ἀριθμό, γιατί κανένα κτίσμα στήν κορυφή τοῦ Πολυφέγγους, ἐκτός ἀπό τό φρούριο καί τό τεῖχος τοῦ ἀσκητηρίου, δέ σώζεται ἔστω καί σέ μικρό ὕψος πάνω ἀπό τό ἔδαφος.

Ἡ δυτική πλευρά τοῦ βουνοῦ τῆς Ἀναλήψεως, πού βρίσκεται ἀπέναντι ἀπό τή νεώτερη Μονή τῆς Παναγίας, μοιάζει πολύ μέ τήν πλευρά ἐκείνη τοῦ Πολυφέγγους πού ὑψώνεται κατά ἐπίπεδα· εἶναι ἀρκετά ἀπόκρημνη καί στό ἔδαφός της σχηματίζονται σπήλαια. Σέ ἕνα ἀπό αὐτά, λίγο ψηλότερο ἀπό τό δρόμο, στεγάζεται ὡς σήμερα μικρό ἐκκλησάκι. Ὁ περιηγητής Dodwell, τήν ἐποχή πού περνοῦσε ἀπό τό μέρος αὐτό, συνάντησε κάποιον καλόγερο νά κατοικεῖ σέ μιά ἀπό τίς σπηλιές τοῦ βουνοῦ αὐτοῦ[92]. Φαίνεται λοιπόν πώς ὁ ἀσκητισμός ἐξακολούθησε νά ἐπιζεῖ ἐκεῖ ἀκόμη καί στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, συμπεραίνεται πώς σέ κάποια περίοδο τοῦ μεσαίωνα τό βουνό Πολύφεγγος ἦταν ἀκμαῖο μοναστικό κέντρο πού ἐξακολούθησε νά ἐπιζεῖ ὡς τά νεώτερα χρόνια. Ἴσως θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τήν ἀκμή τους στό ΙΑ'- ΙΒ' αἰώνα, ἐποχή πού ἄνθιζε ὁ μοναχικός βίος στόν ἑλλαδικό χῶρο. Σ' αὐτή τήν περίοδο ἀνήκει καί ἡ μοναδική τοιχογραφία πού σώζεται

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

στήν Παλαιά Παναγία τοῦ Βράχου.

Ἅγιος Ἰωάννης Κορίνθου

Στήν κεντρική ἀγορά Κορίνθου, γύρω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, πού σωζόταν ὡς τά τελευταῖα χρόνια, ὑπάρχει ἕνα σύνολο θεμελίων, τά ὁποῖα σύμφωνα μέ τά πορίσματα τῶν ἀρχαιολόγων πού ἀνέσκαψαν τόν χῶρο, ἀνῆκαν σέ μοναστήρι, πού ἄκμαζε στό τέλος τοῦ ΙΒ' καί στόν ΙΓ' αἰώνα[93]. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στίς ἀρχές τοῦ Κ' αἰώνα, εἶχε ὑποστεῖ πολλές μεταβολές ἀκόμη καί στά θεμέλια. Τό ἀρχικό κτήριο, διαστάσεων 20 Χ 12 μ., τό ἀποτελοῦσαν τό κεντρικό κλίτος καί δυό πτέρυγες. Τά κτήρια πού περιέβαλλαν τό ναό χτίστηκαν σύγχρονα μ' αὐτόν, ἐνῶ ἀρκετές ἀνακατασκευές καί μεταβολές ἔγιναν στόν ΙΔ' αἰώνα. Τό μοναστήρι δέ μνημονεύεται σέ καμιά ἀπό τίς πηγές τῆς ἐποχῆς.

Ἡ φραγκική Μονή τοῦ Ζαρακᾶ

Σέ μικρή ἀπόσταση ΒΔ τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου, κοντά στό χωριό Κιόνια, ὑψώνονται ὡς σήμερα τά ἐρείπια φραγκικοῦ μοναστηριοῦ τοῦ τάγματος τῶν Κινστερκιακῶν[94]. Ἀπό τό συγκρότημα τῆς Μονῆς σώζονται τά ἐρείπια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καί ἕνας πύργος, διαστάσεων 7,40 Χ 7,80, στό ἰσόγειο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἡ πόρτα τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ φραγκική αὐτή Μονή χτίστηκε βέβαια μετά τήν κατάληψη τῆς περιοχῆς ἀπό τούς Φράγκους. Γιά πρώτη φορά μνημονεύεται τό ἔτος 1236, σέ ἐπιστολή τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Θ'. Πρέπει νά ἐγκαταλείφθηκε πρίν τό ἔτος 1276, ἀφοῦ τή χρονολογία αὐτή ὁ χῶρος τῆς Στυμφαλίας εἶχε ἐπανέλθει σέ βυζαντινά χέρια[95].

Στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὑπῆρχαν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου καί πολλά ἄλλα μοναστήρια[96]. Ἐδῶ μνημονεύουμε τή Μονή Ἁγίου Γεωργίου Φενεοῦ, τῆς ὁποίας τά ἐρείπια σώζονται λίγο χαμηλότερα ἀπό τό σημερινό μοναστήρι[97], καί τίς Μονές προφήτη Ἠλία Ζάχολης, Φανερωμένης καί Ἁγίου Κωνσταντίνου Γελήνης, γιά τίς ὁποῖες ὑπάρχουν παραδόσεις πού ἀνάγουν τήν ἵδρυσή τους στά βυ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ζαντινά χρόνια. Μερικές μνημονεύονται σέ μεταβυζαντινές πηγές τοῦ ΙΕ' καί ΙΣΤ' αἰώνα[98]. Ἡ τελευταία στεγάζεται σέ σπήλαιο ἀπόκρημνου βράχου καί παρουσιάζει πολύ ἐνδιαφέρον. Μοναστήρι τῆς Παναγίας, "κτισμένο ὡσάν κάστρο"[99], ὑπῆρχε τόν ΙΣΤ' αἰώνα καί στά Καλά Νησιά. Τέλος, τά ἐρείπια πού ὑπάρχουν γύρω ἀπό τό ναό τῆς Ἁγίας Τριάδας Σοφικοῦ πρέπει νά ἀνήκουν σέ βυζαντινή Μονή[100]. Τοῦτο ἐξηγεῖ ὥς ἕνα σημεῖο καί τό πλῆθος τῶν βυζαντινῶν ναῶν στήν περιοχή αὐτή.

2. Ναοί. Κέντρα βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς τέχνης

Εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά μνημονεύσουμε παραπάνω βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα πού σώζονται ὥς σήμερα στήν περιοχή τῆς Κορίνθου. Μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ὁλόκληρη ἡ περιοχή, καί περισσότερο τό ἀνατολικό της τμῆμα, εἶναι πλούσια σέ χριστιανικά μνημεῖα καί ὅτι θά ὑπάρχουν ἀσφαλῶς περισσότερα, ἀφοῦ ὥς τώρα δέν ἔχει συγκροτηθεῖ corpus πού νά περιλαμβάνει ὅλους τούς ναούς τῆς περιοχῆς[101]. Ἱκανοποιητικά ἔχουν μελετηθεῖ ὥς σήμερα τά μνημεῖα τῆς περιοχῆς Σοφικοῦ-Κόρφου[102], ὅπου σώζονται πολλοί βυζαντινοί ναοί, καί μάλιστα ὁ ἀρχαιότερος τῆς Κορινθίας (Παναγία Στειρίου), χρονολογούμενος στό πρῶτο μισό τοῦ ΙΑ' αἰώνα. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς ἀνήκουν στήν κατηγορία τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ μέ τροῦλο, καί εἰδικότερα στόν δικιόνιο τύπο, πού συνηθίζεται στήν Ἑλλάδα καί χρησιμοποιήθηκε σχεδόν ἀποκλειστικά στήν Κορινθία[103]. Τοιχογραφίες βυζαντινῆς ἐποχῆς, σπουδαίας τέχνης, σώζονται μόνο στό ναό τῆς Ἁγίας Τριάδας Σοφικοῦ[104]. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες ἐκκλησίες οἱ περισσότερες ἀνακαινίσθηκαν καί τοιχογραφήθηκαν κατά τόν ΙΣΤ' καί ΙΖ' αἰώνα. Τοιχογραφίες μεγάλης τέχνης, αὐστηρῆς κρητικῆς τεχνοτροπίας, σώζονται στόν ἅγιο Ταξιάρχη τοῦ ἴδιου χωριοῦ. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν καί οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Κοιμήσεως τοῦ Σοφικοῦ, πού ἀνήκουν στό Β' μισό τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Τότε μᾶλλον θά πρέπει νά ἱδρύθηκε καί ἡ Μονή, τήν ὁποία συναντοῦμε σέ ἔγγραφα τῶν ἑπόμενων αἰώνων.

Τό ἴδιο πλούσια σέ βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα μέ τήν περιοχή Σοφικοῦ-Κόρφου εἶναι καί τό ἐδαφικό τμῆμα Ἁγιονο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρίου-Στεφανίου-Κλένιας[105], ὅπου συνηθίζεται ὁ σταυρεπίστεγος ναός καί μάλιστα ἡ ἁπλούστερη παραλλαγή του, ἡ ὁποία παρουσιάζει ὀρθογώνια κάτοψη, χωρίς νά σημειώνεται σ'αὐτήν ἡ ἐγκάρσια καμάρα[106]. Ἐνδιαφέρουσες βυζαντινές τοιχογραφίες σώζονται στούς ναούς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κλένιας καί τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Ἁγιονορίου, ἐνῶ σέ μερικά σημεῖα τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Φανερωμένης ἀποκαλύπτονται, κάτω ἀπότό πεσμένο μεταβυζαντινό στρῶμα, ἀξιόλογες βυζαντινές τοιχογραφίες.Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μεταβυζαντινούς ναούς τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἔχουν ἱστορηθεῖ ἀπό ζωγράφους τῆς ναυπλιώτικης οἰκογένειας τῶν Κακαβάδων. Οἱ ἐπιγραφές διασώζουν τά ὀνόματα τοῦ Θεοδοσίου, Μαρίνου καί Δημητρίου Κακαβᾶ. Ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἐπιγραφή τοῦ ἁγίου Νικολάου(σημ. Ἁγίου Παντελεήμονος) Κλένιας, οἱ δυό τελευταῖοι ἦταν ἀδέλφια. Ὁ Δημήτριος, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα συναντοῦμε σέ τρεῖς ἐπιγραφές, εἶναι ὁ πιό γνωστός. Ἱστόρησε πλῆθος ναῶν ὄχι μόνο ἐδῶ, ἀλλά καί στή Λακωνία, ὅπου ἔδρασε τουλάχιστο ὡς τό ἔτος 1632 καί ἔδωσε ἔργα τῆς ὡριμότητάς τους. Ὁ καλλιτέχνης ἀκολουθεῖ τήν κρητική σχολή, καί εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπό τήν τεχνική τῶν φορητῶν εἰκόνων[107].

Ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ μεγάλος ἀριθμός τοιχογραφομένων μεταβυζαντινῶν ναῶν τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΙΣΤ' καί τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Ἡ αἰτία πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν ὕπαρξη μοναστικῶν ἱδρυμάτων. Στό χῶρο αὐτό ὑπῆρχαν κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας τά μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ταξιάρχη(ἔπειτα Ἁγίου Δημητρίου)Στεφανίου καί τῆς Φανερωμένης.Τό τελευταῖο,ἄν κρίνουμε ἀπό τήν ἐποχή πού τοιχογραφήθηκαν μερικά μετόχιά του[108], πρέπει νά βρισκόταν σέ μεγάλη ἀκμή στό τέλος τοῦ ΙΣΤ' καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Στή γειτονική ἐπίσης περιοχή τοῦ Σοφικοῦ ἡ Μονή τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, πρέπει νά ἱδρύθηκε στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα.

Στήν ὕπαρξη μοναστικῶν ἱδρυμάτων πρέπει νά ὀφείλεται ὡς ἕνα σημεῖο καί ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν βυζαντινῶν ναῶν πού συναντήσαμε καί στίς δύο παραπάνω περιοχές, ἀπό τό δυτικότερο σημεῖο, τήν Κλένια, ὡς τό ἀνατολικότερο, τό ἀκρωτήριο Σπειραιό. Μνημονεύσαμε ἤδη τή βυζαντινή Μονή τοῦ Ἁγιονορίου, ἐνῶ εἶναι πολύ πιθανό ὅτι καί στήν Ἁγία Τριάδα Σοφικοῦ ὑπῆρχε ἄλλο

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

βυζαντινό μοναστήρι. Φαίνεται πώς ἡ παράδοση αὐτή διατηρήθηκε στήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας καί συνεχίζεται ὥς τά χρόνια μας. Στά τρία παραπάνω μοναστήρια καθώς καί σ'ἐκεῖνα πού ἱδρύθηκαν στά νεώτερα χρόνια, ἀσκητεύουν σήμερα ἑκατοντάδες μοναχές.

Στά δυό ἐδαφικά τμήματα πού ἀναφέραμε ὥς ἐδῶ (Σοφικοῦ-Κόρφου, Ἁγιονορίου-Στεφανίου-Κλένιας), τά ὁποῖα καλύπτουν περίπου τό 1/15 τῆς ἐδαφικῆς ἐκτάσεως τῆς Κορινθίας, σώζονται τά μισά ἀπό τά ὥς τώρα γνωστά μνημεῖα ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς. Πρέπει ὅμως νά μνημονεύσουμε ἀκόμη δύο ἐδαφικά τμήματα στά ὁποῖα διασώθηκε σημαντικός ἀριθμός βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων: τή μικρή χερσόνησο τῆς Περαχώρας μέ τά κοντινά της Καλά Νησιά, καί τήν περιοχή τῆς Πιάδας. Στήν πρώτη, τά μνημεῖα πού σώθηκαν ἤ πού ἔφτασαν ὡς στίς μέρες μας μέ νεώτερες ἀρχιτεκτονικές προσθῆκες, εἶναι κυρίως βυζαντινῶν χρόνων. Ἀπό αὐτά ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀσπροκάμπου διασώζει ἀξιόλογες βυζαντινές τοιχογραφίες, ἔργα ταλαντούχου τεχνίτη. Βυζαντινές τοιχογραφίες ὑπάρχουν καί σέ δυό ἐρημητήρια τῆς ὀρεινῆς χερσονήσου. Στό ἕνα ἀπό αὐτά, ἀφιερωμένο στόν ὅσιο Πατάπιο, σώζεται μιά Δευτέρα Παρουσία, τοῦ ΙΒ' ἴσως αἰώνα, ἔργο λιτό, τῆς ἀνεπίσημης τέχνης[109]. Στήν Πιάδα οἱ ναοί πού παραμένουν ἀκόμη ὄρθιοι εἶναι μεταβυζαντινοί καί οἱ περισσότεροι ἀνήκουν ἐπίσης στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Τέλος, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι πολλά βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα ἀσφαλῶς χτίστηκαν καί σέ ἄλλα τμήματα τῆς Κορινθίας, ὅπως στήν Κόρινθο, στά Βασιλικά, στόν Πολύφεγγο, στή Ζεμενό[110], τά ὁποῖα ἐξαφάνισε ὁ χρόνος ἤ δέν ἔχουν ἀκόμη ἀνακαλυφθεῖ. Εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά μνημονεύσουμε πιό πάνω νεώτερες πηγές, οἱ ὁποῖες μᾶς ἀποκαλύπτουν ὅτι στά Βασιλικά καί στόν Πολύφεγγο ὑπῆρχε πλῆθος ἐρειπωμένων ἐκκλησιῶν. Ἀπό πηγή τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΙΖ' αἰώνα μαθαίνουμε ὅτι μόνο στόν Ἀκροκόρινθο ὑπῆρχαν τήν ἐποχή ἐκείνη ἕξι ἐκκλησίες[111]. Τό ἴδιο πρέπει νά ποῦμε καί γιά τίς δυτικότερες περιοχές τῆς Φενεοῦ καί Ζάχολης, ὅπου στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἄκμασαν τά μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί τοῦ προφήτη Ἠλία.

Τελικά, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι τά περισσότερα μνημεῖα τῆς Κορινθίας χτίστηκαν καί τοιχογραφήθηκαν σέ δυό περιόδους· στόν ΙΒ'-ΙΓ' αἰώνα τά βυζαντινά καί στό δεύτερο μισό τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΙΣΤ' αἰώνα τά μεταβυζαντινά. Καί στίς δυό αὐτές ἐποχές ἄκμαζε στήν περιοχή ὁ μοναχικός βίος.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. L e Q u i e n, Oriens Christianus, ὅ.π., τ. Β΄, στ. 159. M a n s i, τ. 8, στ. 759 κ.ἑ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, σ. 95 κ.ἑ.. Φ ο ύ γ ι α, Ἱστορία, σ. 143-144. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 6. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 530 κ.ἑ., ὅπου παρουσιάζονται τά γεγονότα μέ λεπτομέρεια.

2. M a n s i, τ. 2. στ. 696, 702, τ. 4, στ. 1136, 1213, 1216, τ. 5, στ.588, 589, τ. 6, στ. 872, 928 κ.ἑ., 576, τ. 8, στ. 611, τ. 9, στ. 176. 177. C. H. Turner, Ecclesiae Occidentalis monumenta iuris antiquissima. Canonum et consiliorum graecorum interpretationes latinae, τ. Α΄, Oxonii, 1930, σ. 552 κ.ἑ.. Φ ο ύ γ ι α, Ἱστορία, σ. 132 κ.ἑ., 145 κ.ἑ., 151 κ.ἑ., 157, 165. E. G e r l a n d, - V. L a u r e n t, Corpus notitiarum episcopatuum ecclesiae orientalis graecae, τ. I, Kadiköy 1936, σ. 60, 70-71. E. H o n i g m a n n, L' évêque d' Athènes en 458: Byz. 14(1939) 143 κ.ἑ.. τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber- Synod and the Council of chalcedon: Byz. 16(1942-43) 50 κ.ἑ., ἀρ. 15, 287-290, 374-376.

3. Οἱ βέβαιες ἐπισκοπές πού συναντοῦμε σέ ἐπισκοπικούς καταλόγους εἶναι οἱ ἑξῆς: Θηβῶν, Ναυπάκτου, Ὀποῦντος, Μεγάρων, Κορωνείας, Πλαταιῶν, Ἄργους, Μεσσήνης, Τεγέας, Ἀθηνῶν, Θεσπιῶν, Πατρῶν, Ἐλάτης, Καρύστου, Λακεδαίμονος, Χαλκίδος, Τανάγρας, Μεγαλουπόλεως, Σκαρφείας, Κορώνης, Ἤλιδος, Μεθώνης, Σικυῶνος, Ὠρεοῦ, Πορθμοῦ, Αἰγίου. Ἀπό τά ἀλλοιωμένα ὀνόματα ἀναφέρουμε τά ἑξῆς: Gyparensis (Κυπαρισσία;) Montemnis (;) Asaposebiis (Ἀσωπός;) Secoro (Σκύρος;) Neapoli (Ναύπλιο ἤ Ναύπακτος;) Marcarcens(;) Strategidis(;).

4. H o n i g m a n n, Synecdēmos, σ. 16 κ.ἑ..

5. Βλ. παραπάνω, σ. 59.

6. Μνημονεύει ἐπί πλέον τίς ἐπισκοπές Σελίκου, Βόας, Ἐπιδάβρων, Βύρας, Κλήτου, Φλίου, Συλλέου, Μεδάλας, πού ταυτίζονται (B e e s, Beiträge, σ. 241 κ.ἑ.. B o ḥ, Pēloponnēse, σ. 24) ἀντίστοιχα μέ τίς Κεχριές, Ὠλένη, Ἐπίδαυρο Λιμηρά, Βοῦρα, Κλείτορα, Φλιοῦντα, Πύλες καί Μεγαλούπολη. Τουλάχιστο ὅμως γιά τίς δυό πρῶτες, ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στόν τύπο πού διασώζει τό κείμενο (Κινκιπέως, Σελίκου) καί ἐκεῖνον πού προτείνει ὁ Βέης (Κεγχρεαί, Ὠλένη) εἶναι ἐλάχιστη. Ἐπιφυλάξεις μποροῦμε νά ἐκφράσουμε καί γιά τή Μεγαλόπολη (Μεδάλα), πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅμως, ὅτι τό ὄνομα αὐτῆς τῆς πόλης, μολονότι δέ μνημονεύεται ἀπό τόν Ἱεροκλῆ, συναντᾶται σέ ἐπισκοπικούς καταλόγους.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

7. Βλ. παραπάνω, σ. 60.

8. M a n s i, τ. 12, στ. 145, 1099, 1103, 1110. J. D a r - r o u z è s, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), REB 33 (1975) 38, 65.

9. P a r t h e y, Notitiae, σ. 146, 147, 162, 164.

10. B o n, Péloponnèse, σ. 106. V. L a u r e n t, L' Érection, de la métropole d' Athènes et le statut ecclésiastique de l' Illyricum au VIIIe siécle, Études Byzant., 1(1943) 58 κ.ἑ.. K o d e r - H i l d, Hellas, σ. 81.

11. G e l z e r, Texte, σ. 556. D v o r n i k, Les Slaves Byzance et Rome, ὅ.π., σ. 243-244. B o n, Péloponnèse, σ. 107.

12. P. G., τ. 119, στ. 880. Γιά τήν τελευταία ἐπισκοπή βλ. παρακάτω σ. 343 κ.ἑ.

13. G e l z e r, Texte, σ. 557.

14. S. B i n o n, L' Histoire, et la légende de deux chrysobulles d' Andronic II en faveur de Monembasie: Échos d' Orient 37(1938) 276, σημ. 1. Ἀπό τόν κώδ. Athen. 1372, fol. 486^{v}.

15. S. B i n o n, ὅ.π., σ. 309. Γιά τά προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ ἐπισκοπή Κυθήρων βλ. Μ. K o p δ ώ σ η, Ἡ περιγραφή τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπό τόν Ἄραβα περιηγητή Édrisi. Ἀνακοίνωση στό Β΄Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτρα 1980 (ὑπό ἔκδοση).

16. P a r t h e y, Notitiae, σ. 120 (3, 473). B o n, Péloponnèse, σ. 108.

17. P a r t h e y, Notitiae, σ. 300.

18. P a r t h e y, Notitiae, σ. 215(10, 531).

19. Ἡ ἐπισκοπή Ἀμυκλῶν εἶχε ἕδρα τό Νύκλι Τεγέας. Βλ. Z a k y t h i - n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 271. B o n, Péloponnèse, σ. 165. ΘΗΕ τ. 2, στ. 397 κ.ἑ..

20. P a r t h e y, Notitiae, σ. 217 (10, 581).

21. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 587.

22. G. F e d a l t o, Annotazioni sui vescovadi latini della Morea franca e l' arcivescovado latino di Corinto, durante il secolo XIII (ὑπό ἔκδοση). Bon, Morée, σ. 93.

23. Δ. Z a κ υ θ η ν ο ῦ, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄντελμος καί τά πρῶτα ἔτη τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν: ΕΕΒΣ 10(1933) 405.

24. R. W o l f, Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261: DOP 8(1954) 289-290, ὅπου περιγράφεται περιστατικό διαπληκτισμοῦ ἀνάμεσα στόν Λατίνο πατριάρχη, Νικόλαο, καί τόν ἀρχιεπίσκοπο Κορίνθου (ἔτος 1241).

25. G. F e d a l t o, ὅ.π.. B o n, Morée, σ. 97.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

26. G. F e d a l t o, ὅ.π., B o n, Morée, σ. 101.

27. S. B i n o n, ὅ.π., σ. 309.

28. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Β΄, σ. 290, 291. Darrouzès, Registre, σ. 251.

29. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀναφοραί, σ. 278, 309. Πρβλ. D a r r o u z ē s, Registre, σ. 387.

30. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀναφοραί, σ. 280, 309.

31. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 293. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλησ. Ἱστορία, σ. 195 κ.ἑ., ὅπου παρουσιάζονται τά γεγονότα μέ κάθε λεπτομέρεια.

32. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Β΄, σ. 76, 208, 209. D a r r o u z ē s, Registre, σ. 255, 384. Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, τ. 1 (1377-1410), Paris 1979, σ. 224, ἀρ. 2949.

33. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Β΄, σ. 76, 209. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 192. Ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι Κορίνθου ἐκλέγονταν καί πρίν τήν ἀποχώρηση τῶν Φράγκων κατακτητῶν ἀπό τήν περιοχή. Στήν παραπάνω ἀναφορά τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας μνημονεύεται πώς ἐπί Μιχαήλ Παλαιολόγου ἔγινε χειροτονία ὄχι μόνο μητροπολίτη Μονεμβασίας, ἀλλά καί μητροπολίτη Μυστρᾶ καί Κορίνθου. (Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀναφοραί, σ. 291. Πρβλ. καί σ. 293 "... Κορίνθου ἀεί μητροπολίτου καί ὄντος καί γιγνομένου"). Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πληροφορία αὐτή, γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ἐχειροτονοῦντο ὀρθόδοξοι μητροπολίτες καί πρίν τήν κατάληψη τῆς πόλης ἀπό τούς Βυζαντινούς. Ὁ πρῶτος γνωστός ἱεράρχης Κορίνθου ἦταν ὁ ὡς τότε μητροπολίτης Κῶ, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη τό ἔτος 1343. (M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Α΄, σ. 233 κ.ἑ.. D a r r o u z ē s, Registre, σ. 257. Ὁ Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς (Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 187), ὑποθέτει ὅτι ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης ἔμενε στήν περιοχή Σοφικοῦ, δέν εἶναι ὅμως βέβαιο ἄν ἐπιτρεπόταν ἀπό τούς κατακτητές νά ἀσκεῖ τά καθήκοντά του ὀρθόδοξος ἱεράρχης μέσα στό ἴδιο τό κορινθιακό ἔδαφος. (Πρβλ. R. - J. Loenertz, Gregorii Acindyni Epistulae selectae IX: ΕΕΒΣ 27(1957), σ. 90, στ. 28 "τῷ Κορινθίων ποιμένι ἐκεῖσέ πη", πού σημαίνει ὅτι ὁ ἱεράρχης βρισκόταν μᾶλλον στήν Πελοπόννησο. Βλ. καί Α. Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, Ἀνέκδοτος ἐπιστολή τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου πρός τόν μητροπολίτην Κορίνθου Ἰάκινθον, "πρακτ. Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοπον. Σπουδῶν" (Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975), τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1976-8, σ. 95).

34. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Β΄, σ. 218, 287. D a r r o u z ē s, Registre, σ. 271, 301, 385.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

35. Διοίκηση μιᾶς κενῆς ἕδρας ἀπό κάποιον ἄλλον ἱεράρχη (J. D a r r o u z ē s, Recherches sur les 'Οφφίκια de l' Église Byzantine, Paris 1970, σ. 162 σημ. 2, σ. 477.

36. D a r r o u z ē s , Regestes, σ. 146, ἀρ. 2850.

37. 'Ο B é n ς, Beiträge, σ. 264, πιστεύει ὅτι καί ἡ ἐπισκοπή Πίσσης ἀνήκει σέ κορινθιακό ἔδαφος, ταυτίζοντας τό ὄνομα μέ τά "Πιτσά" Κορινθίας. Πρόκειται ὅμως γιά ἐπισκοπή τῆς Λακεδαίμονος (M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Α΄, σ. 216 κ.ἑ.), πού πρέπει νά βρισκόταν στήν Ν. Πελοπόννησο.

38. M a n s i, τ. 2, στ. 46, ἀρ. 47. Δυστυχῶς δέν διευκρινίζεται ὅπως, γίνεται σέ ἄλλους ἱεράρχες, ἄν ὁ 'Ερμογένης ἦταν ἀπό τήν 'Αχαΐα. Πιό κάτω, ἀρ. 52, ὑπάρχει κάποιος Irenaeus Syconeus (Irenaeus ab Achaja de Secoro), ὁ ὁποῖος πρέπει νά ἦταν ἱεράρχης τῆς Σκύρου.

39. K o v i δ ά p η, Αἱ μητροπόλεις, σ. 102. H o n i g m a n n , Synecdēmos, σ. 4.

40. 'Ο ρ λ ά ν δ ο υ, 'Επισκ. Δαμαλᾶ, ὅ.π., σ. 22. κ.ἑ.. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, 'Εκκλησ. 'Ιστορία, σ. 341 κ.ἑ.. Δέν εἶναι ὅμως σωστό ὅτι τό ὄνομα "Πεδιάς" συναντᾶται ἀπό τό ἔτος 1262, γιατί στόν κώδικα τῆς Πάτμου ὁ ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ, Λουκᾶς, ἀναφέρεται μόνον ὡς Δαμαλῶν καί ὄχι Δαμαλῶν καί Πεδιάδος (Βλ. Ι. Σ α κ κ ε λ ί ω ν ο ς, Πατμιακή Βιβλιοθήκη, 'Αθήνησιν 1890, σ. 62, χειρ. ΡΓ:... Λουκᾶς ταπεινός Δαμαλῶν ἀρχιθύτης.

41. G e l z e r, Texte, σ. 556.

42. P a r t h e y, Notitiae, σ. 117 (3, 416): Ζημέρνας. 'Επίσης σ. 300 (τακτ. Νίλου Δοξαπατρῆ), σ. 263, καθώς καί σ. 215 (10, 529) καί 257 (13, 379).

43. Λεπτομερειακά βλ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, 'Εκκλ. 'Ιστορία, σ. 352 κ. ἑ.. B e e s, Beiträge, σ. 252 κ.ἑ..

44. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν 'Αθήναις βιβλιοθηκῶν πλήν τῆς 'Εθνικῆς. Α΄ Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς: ΝΕ 3(1906) 117. 'Η ἐπισκοπή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἀναγράφεται "Πολιφθόγγους", παρεφθαρμένη λέξη τοῦ ὀνόματος, πού ὀφείλεται μᾶλλον σέ παρετυμολογία. Θ ε ο κ λ ή τ ο υ Φ ι λ ι π π α ί ο υ, 'Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐπισκοπαί καί ἐπίσκοποι: Θεολ. 31(1960) 246. 'Η ἐπισκοπή ἐδῶ ἀναφέρεται σωστά "Πολυφέγγους". Βλ. καί G e l z e r, Texte, σ. 634.

45. Λ ά μ π ρ ο υ, Περί Πολυφέγγους, σ. 181 "ὁ Δαμαλῶν· ὁ Ταρσοῦ καί Ζεμενῶν· ὁ Πολυφέγγους· ὁ Μεθώνης".

46. Παρουσιάζεται πότε ἀνεξάρτητη καί πότε συγχωνευμένη μέ τήν ἐπισκοπή

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δαμαλῶν. Λεπτομερειακά βλ. Λ ά μ π ρ ο υ, Περί Πολυφέγγους, σ. 181 κ.ἑ.. Γ ρ ῡ τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 347 κ.ἑ..

47. B i e r s, Phlius, τ. 50 (1971) 432, σημ. 15.

48. L e a k e, Travels, τ. Γ΄ σ. 342.

49. Μ ε λ ε τ ί ο υ, Γεωγραφία, σ. 423. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 300,311, A l d e n h o v e n, Itineraire, σ. 401. B u r s i a n, Geographie, σ. 32. C u r t i u s, Peloponnesos, τ. Β΄, σ. 479. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Γεωγραφία, σ. 164.

50. R o s s, Reisen, σ. 31.

51. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλησ. Ἱστορία, σ. 301 κ.ἑ.. Νομίζουμε ὅτι πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Νικόλαο πού ἀναφέρει ὁ Ross καί ὄχι γιά τό μονύδριο τοῦ Μαφοῦ. Πρβλ. Ν τ ό κ ο υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 118.

52. Ὁ Τ. Γ ρ ι τ σ ό π ο υ λ ο ς, ΕΕΒΣ 38(1968) 414, πιστεύει ὅτι ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς ἦταν ἡ παλαιά Μονή τῆς Παναγίας τοῦ Βράχου.

53. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Κατάλογος, ὅ.π., σ. 117. Θ ε ο κ λ ή τ ο υ Φ ι λ ι π π α ί ο υ, ὅ.π., σ. 246. G e l z e r, Texte, σ. 634.

54. Πιό φυσικό ἦταν νά μεταφερόταν ἡ ἕδρα στά Βασιλικά, πού ἀναδείχθηκαν στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο τό σπουδαιότερο κέντρο τῆς περιοχῆς, μετά τήν Κόρινθο, καί πού διαδέχτηκαν τήν ἀρχαία Σικυώνα. Δέ συναντοῦμε ὅμως ὑστεροβυζαντινή ἐπισκοπή πού νά φέρει τό ὄνομα τῆς μεσαιωνικῆς αὐτῆς πόλης, μολονότι ἄλλα, λιγότερο σημαντικά κέντρα (Πιάδα, Πολύφεγγος, Ταρσός) σχετίζονται μέ ἐπισκοπικές ἕδρες. Ἴσως ἡ περιοχή τῶν Βασιλικῶν δέν ἀποτελοῦσε πιά τμῆμα τῆς ἐπισκοπῆς Ζεμενοῦ, ἀλλά τῆς μητροπόλεως Κορίνθου.

55. Σύμφωνα μέ τή συνοδική ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Νικολάου πρός τόν Ἀλέξιο Κομνηνό, πού θά δοῦμε ἀμέσως, ἡ ἐπισκοπή μνημονεύεται τουλάχιστο ὡς τό τέλος τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, ἀλλά δέν τή συναντοῦμε στά τακτικά τῆς ἐποχῆς.

56. Γ. Ρ ά λ λ η - Μ. Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, τ. Ε΄, Ἀθήνησιν 1855, σ. 72. PG, τ. 119, στ. 880.

57. Κ. Σ ά θ α, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. Γ΄, σ. 562.

58. B e e s, Beiträge, σ. 251.

59. B e e s, Beiträge, σ. 254-255 (π.χ. Παροναξία, Φαναριοφάρσαλα, Λεροκάλυμνο, Κεσαροκλέμεντα, Μοθοκόρωνα, Περσαρμενία, Ἀργολιδοκορινθία κλπ.).

60. O. K r e s t e n, Zur Echtheit, ὅ.π., σ. 19. B o n, Pēloponnēse, σ. 106, σημ. 4, σ. 111.

61. Γ ι α ν ν α ρ ο π ο ύ λ ο υ, Σουλτ. φιρμάνιον σ. 195 "...τῶν κοινοτήτων Μετροκορῶνα".

62. Ν ο υ χ ά κ η, Ἑλλην. χωρογραφία, σ. 502. Β α γ ι ά κ ά κ ο υ, Γλωσ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἔρευναι, σ. 75.

63. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, Γλωσ. ἔρευναι, σ. 75.

64. Ἀ μ ά ν τ ο υ, Γλωσ. μελετήματα, σ. 59.

65. ΘΗΕ, τ. Ζ΄, στ. 878. Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastiques, τ. 13, στ. 913.

66. Κ. Σ ά θ α, Βιογραφικόν σχεδίασμα περί τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄ (1572-1594), ἐν Ἀθήναις, 1870, σ. 181.

67. Εἶναι γνωστό πώς πολλοί μεσαιωνικοί οἰκισμοί ὀφείλουν τά ὀνόματά τους σέ θρησκευτικά ἱδρύματα, κυρίως ναούς. (Βλ. H e r t z b e r g, Ἱστορία, τ. Α΄ σ. 306).

68. Τό ὄνομα "Ἅγιον Ὄρος" τό βρίσκουμε γιά πρώτη φορά στό Χρονικό τοῦ Μορέως. Στόν Edrisi τό συναντήσαμε ὡς "Hadjiria", ἀλλοιωμένο ὄνομα τοῦ "Ἁγίου Ὄρους" Ὁ H. Lehmann, Argolis, τ. 1, Athen 1937, σ. 81 σημ. 5, ὑποθέτει πώς τό ὄνομα Ἁγιονόρι ὀφείλεται σέ μιά ἐκκλησιαστική ἵδρυση τοῦ θ΄ αἰώνα, δέ γνωρίζουμε ὅμως ποῦ στηρίχθηκε.

69. Α. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ ο υ, Ὑπόμνημα Λέοντος, ὅ.π., σ. 279 κ.ἑ..

70. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Αἱ μοναί τῆς Ἑλλάδος καί ἡ ἐθνική αὐτῶν δράσις κατά τούς βυζαντινούς χρόνους, ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 20.

71. Ὁ C. S a t h a s, Documents, τ. Ζ΄, σ. XX, διαβλέπει στό πρόσωπο τοῦ Καππαδόκη μοναχοῦ εὐρύτερη ἀποστολή ἀπό ἐκείνη πού φαινομενικά εἶχε. Μέσα ἀπό τούς ἐγκωμιαστικούς βίους του, λέγει, προδίδονται στοιχεῖα "πού κάνουν νά καταλάβουμε τήν ἀληθινή ἀποστολή αὐτοῦ τοῦ παράξενου μοναχοῦ, τόν ὁποῖο ὁ πατριάρχης καί ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος εἶχαν ἐφοδιάσει μέ πλήρεις ἐξουσίες σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα".

72. Χ. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, ὅ.π., σ. 48, 49.

73. Φ. Γ ρ η γ ο ρ ο β ί ο υ, Ἱστορία, τ. Α΄, σ. 254. S a t h a s, Documents, τ. Ζ΄, σ. XXII.

74. Α. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ ο υ, ὅ.π., σ. 283 "Ἀπαραλογίστως μέντοι καί τῷ τυπικῷ ἐν ἅπασι χρῆσθαι ἐντελλόμεθα τῆς μονῆς τοῦ κυροῦ Μελετίου, ἔν τε τῇ ἐκκλησιαστικῇ δηλονότι ἀκολουθίᾳ, καί τῇ τῆς τραπέζης διαίτῃ τό αὐτό αὐτουμένους".

75. Ἐκτός ἀπό τό ναό τῆς Ἁγίας ἡ Νέας Μονῆς τῆς Ἀρείας πού ἔχτισε ὁ ἐπίσκοπος Λέων, τό ἔτος 1149, νωρίτερα εἶχε χτιστεῖ ὁ ναός τοῦ Χώνικα, σέ μικρή ἀπόσταση μετά τήν ἔξοδο τῆς κλεισούρας τοῦ Μπερμπατιοῦ. Στό Πλατανίτι Ἀργολίδος σώζεται ὁ ναός τοῦ Σωτῆρος πού ἀνήκει στό πρῶτο τέταρτο τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, καί στό χωριό Μέρμπακα ἐπίσης ναός τῆς ἐποχῆς πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Οἱ ναοί Ἀρείας, Χώνικα καί Μέρμπακα εἶναι σύνθετοι τετρακιόνιοι καί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

παρουσιάζουν πολύ ἐνδιαφέρον (Βλ. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χριστιανική Ἀρχαιολογία, ὅ.π., σ. 416, 418. B o n, Péloponnèse, σ. 145). Γιά τή χρονολόγηση ὅμως τοῦ ναοῦ τοῦ Μέρμπακα ἐκφράστηκαν τελευταῖα ἀμφιβολίες. Βλ. B o n, Péloponnèse, σ. 145, 151, T o ῦ ἴ δ ι ο υ, Monuments d' art byzantin et d' art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle", "Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον", τ. Γ΄, σ. 92, 93.

76. Α. Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ ο υ, ὅ.π., σ. 279 "ἔφθασε μέν ἡ ἡμετέρα εὐτέλεια ἱερόν δομήσασθαι Φροντιστήριον...κατά τήν τοποθεσίαν τῆς Ἀρείας..." Γ. Χ ώ ρ α , Ἡ Ἁγία Μονή Ἀρείας, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 66-67.

77. A. S t r u c k, Vier byzantinische Kirchen der Argolis: Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, 34(1909), σ. 228 κ.ἑ., ὅπου ἐκφράζει τή γνώμη ὅτι ἡ Ἁγία Μονή Ἀρείας λειτουργοῦσε ὡς γυναικεία πρίν ἔλθει στόν ἐπισκοπικό θρόνο ὁ Λέων, ὅτι εἶχε χτιστεῖ ἀπό τόν προκάτοχό του, Ἰωάννη, γύρω στά 1100,καί ἀργότερα ὁ Λέων, κατασκευάζοντας νέα κτίσματα καί κυρίως τό ναό, τήν ὀνόμασε Νέα Μονή. Ὡς τότε λεγόταν "Ἁγία Μονή".

78. B o n, Morée, σ. 90.

79. I n n o c e n t i i, Opera, στ. 582. B o n, Moreé, σ. 93, 94.

80. Γ. Χ ώ ρ α, ὅ.π., σ. 100. Φ ο ύ γ ι α, Ἱστορία, σ. 215.

81. B o n, Monuments, ὅ.π., σ. 90.

82. Πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ τύπος Ἀινόρι, ἐμφανίστηκε ἀρκετά γρήγορα· ὑπῆρχε ἤδη τό ἔτος 1292, ἐνῶ οἱ δυό ἀρχικοί τύποι εἶναι γνωστό ὅτι ἐπιζοῦσαν τουλάχιστο ὡς τίς ἀρχές τοῦ ΙΓ΄αἰώνα. Ὁδηγούμαστε λοιπόν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ γρήγορη ἐξέλιξη τοῦ ὀνόματος σ' ἕνα τύπο πού δέ μοιάζει πολύ μέ τό "Ἅγιον Ὄρος", ἐπῆλθε ἀπό τήν ἐξαφάνιση τῆς αἰτίας πού γέννησε τό ὄνομα αὐτό,δηλ. τήν ἐξαφάνιση τοῦ μοναστικοῦ κέντρου, γιατί τό ὄνομα μένοντας μόνο στήν κοντινή πολίχνη εὔκολα ἀλλοιώθηκε, ἀφοῦ ὁ φορέας του, τό μοναστήρι, ἐξαφανίστηκε. Ὁ Ἄθως ποτέ δέν ἔγινε "Ἀινόρος", μολονότι ὁ τύπος αὐτός εἶναι πιό κοντά πρός τό Ἅγιον Ὄρος ἀπό τόν τύπο "Ἀινόρι". Ἐξάλλου, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τό "Ἅγιον Ὄρος" ἀντικαταστάθηκε στή γαλλική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως μέ τό "Ἄργος" (βλ. παραπάνω, σ. 149). Τήν ἀλλαγή αὐτή τήν ἀποδώσαμε στήν ἐξέλιξη τοῦ ὀνόματος ἀπό "Ἅγιον Ὄρος" σέ "Ἀινόρι". Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό μοναστικό κέντρο, Ἅγιον Ὄρος, ὑπῆρχε ἀκόμη, ἴσως ὁ γαλλόφωνος χρονικογράφος δέ θά ἀναγκαζόταν νά τό ἀλλάξει. Δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα, στή χρονογραφία τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας, ἐνῶ ἀναφέρεται ὁ Δαμαλάς, παραλείπεται ἐπίσης τό Ἅγιον Ὄρος. Βλ. Δ ω ρ ο θ έ ο υ Μ ο ν ε μ β α σ ί α ς, Βιβλίον ἱστορικόν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καί ἐξόχους ἱστορίας, ἐν Βενετίᾳ 1818 (ἔκδ. Ν. Γλυκύ), σ. 461 "ετζη ἔδραμαν ἀπό τόν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δαμαλᾶν καί ἀπό ὅλα τά Περίχωρα, καί ἐπροσκύνησαν αὐτόν διά Αὐθέντην τους".

83. D e l a v i l l e l e R o u l x, Hospitaliers, σ. 281, σημ. 1.

84. Βλ. καί B o n, Moreë, σ. 480, σημ. 5. K a λ o γ e p o π o ύ λ o υ, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 525.

85. ΑΔ, τ. 26(1971)191 (ἀνακ. Ε. Κουνουπιώτου). Βλ. καί BCH 79(1955)120.

86. Εἶναι πιθανό νά παρουσίαζε τόν Ἅγιο Γεώργιο, ἀφοῦ ὁ K a λ o γ e ρ ό π o υ λ o ς (Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 526), πού ἐπισκέφθηκε τό ἀσκητήριο παλιότερα, μνημονεύει καί τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

87. Ἡ σφραγίδα φυλάσσεται στό ἐκκλησιαστικό μουσεῖο Κορίνθου. Βλ. καί B a ρ δ o υ ν ι ώ τ η, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 219.

88. N τ ό κ o υ, Ἐκκλ. περιουσία, σ. 119.

89. Τό μοναστήρι πρόσφερε πολλές ὑπηρεσίες στόν ἀγώνα τοῦ 1821. Ὁ Δανιήλ Παμπούκης, ἡγούμενος τῆς Μονῆς, ἦταν λόγιος δραστήριος καί φιλόπατρις. Μυήθηκε στή Φιλική Ἑταιρεία στίς 27 Φεβρουαρίου 1819 ἀπό τόν ἀδελφό του Νικηφόρο, καί ὁ ἴδιος μύησε ἄλλα πρόσωπα. Στά χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως διατηροῦσε στή Μονή νοσοκομεῖο γιά τούς ἀγωνιζόμενους στρατιῶτες. (Βλ. Γ ρ ι τ σ o π o ύ λ o υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 312 σημ. 1,σ. 316, 317. X ρ υ σ α ν θ o π o ύ λ o υ, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν, β΄ ἔκδ.,Ἀθῆναι 1960, σ. 165. B a ρ δ o υ ν ι ώ τ η, Καταστρ. Δράμαλη, σ. 221. Τ. Γ ρ ι τ σ o π o ύ λ o υ, Ἡ ὑπό τοῦ Καποδίστρια διορισθεῖσα πενταμελής ἐκκλησιαστική ἐπιτροπή καί τό ἔργον αὐτῆς, "Ἐκκλησία" τ. Λ΄- ΛΑ΄ (1953-54) σ. 49).

90. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 300, σημ. 2, ὁ ὁποῖος παραπέμπει: Fourmont, Voyage, Manuscrit, σ. 304 καί 305(bis). Ἀπό τό ἔργο τοῦ Fourmont ἔχει δημοσιευτεῖ μόνο ἕνα τμῆμα μέ ἐπιμέλεια τοῦ H. Omont(Βλ. B o n, Moreë, σ. 38 σημ. 8), πού δέν μπορέσαμε ὅμως νά θέσουμε στή διάθεσή μας. Γιά τόν Fourmont, ὁ ὁποῖος κατηγορεῖται γιά βανδαλισμούς στούς ἑλληνικούς ἀρχαιολογικούς χώρους, Βλ. Σ ι μ o π o ύ λ o υ, Ξένοι ταξιδιῶτες, τ. Β΄, σ. 128 κ.ἑ..

91. Ἐκτός ἀπό τό σπήλαιο τῆς μεταβυζαντινῆς Μονῆς τῆς Παναγίας πού μποροῦμε νά δεχτοῦμε, χωρίς ἀντιρρήσεις, ὅτι θά χρησίμευσε ὡς κατοικία κάποιου ἐρημίτη, ὑπάρχει κοντά στό ἐκκλησάκι τοῦ ἁγίου Τρύφωνα μιά σειρά ἀπό τρεῖς σπηλιές πού φαίνονται μέ γυμνό μάτι ἀπό τήν σημερινή πόλη. Μποροῦμε νά σκεφτοῦμε τό ἴδιο καί γιά κάθε μιά ἀπό αὐτές, ἀφοῦ μάλιστα τό πέτρινο δάπεδο τῆς πρώτης ἔχει σ' ἕνα σημεῖο σκαλιστεῖ, μέ σκοπό τήν ἀξιοποίηση τοῦ λιγοστοῦ νεροῦ, πού ἀναβλύζει στό μέρος ἐκεῖνο. Στό στόμιο τῆς τρίτης, πού βρίσκεται ἀρκετά ψηλά ἀπό τό ἔδαφος, ὁδηγοῦν μικρές κοιλότητες πού ὑπάρχουν στήν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Τό βάθος τῶν σπηλαίων αὐτῶν εἶναι ἀρκε-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τά μεγάλο. Τέλος σ'ένα σημεῖο τῆς ὀροφῆς τους ὑπάρχουν ἴχνη καπνοῦ, πράγμα πού παρατηρεῖται καί σ'ἄλλες σπηλιές τοῦ βουνοῦ.

92. D o d w e l l, Tour through Greece, σ. 213.

93. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 61 κ.ἑ.. Βλ. καί Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλ. Ἱστορία, σ. 169-170.

94. Τό τάγμα ἱδρύθηκε ἀπό τόν ἅγιο Βερνάρδο, ὁ ὁποῖος, ἀντιδρώντας στήν πολυτέλεια, θέσπισε αὐστηρούς κανόνες.

95. Τό μοναστήρι μελετήθηκε ἱκανοποιητικά ἀπό τόν Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο (Ἡ φραγκική ἐκκλησία, ὅ.π., σ. 1 κ. ἑ..Βλ. ἐπίσης Τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Ἀνασκαφαί ἐν Στυμφάλῳ: ΠΑΕ 1926, σ. 134 κ.ἑ.) καί τόν Α. Β ο n (Moreē, σ. 553 κ.ἑ.).

96. A l b e r g e t t i, Notizia, σ. 118, ὅπου γίνεται λόγος γιά κορινθιακές Μονές. Στό ἀρχεῖο N a n i, φ.259^{r}, 260^{v}, 269^{v},μνημονεύονται τά μοναστήρια Φανερωμένης, τοῦ Κόρφου, Σοφικοῦ, Ἁγίου Βασιλείου (;) Polimarchi(;) Ζαγορίτη (;)

97. Ἡ νέα Μονή ἱδρύθηκε τό ἔτος 1693. Τό καθολικό χτίστηκε πάνω σέ παλαιότερο ναό. (Ε. Σ τ ί κ α, Ἱερά Μονή Ἁγίου Γεωργίου Φενεοῦ: Πελ. Πρ. 8(1964), σ. 113-114. Βλ. καί ΑΔ 27(1972) σ. 294(ἀνακ. τοῦ ἴδιου).

98. Βλ. Φ ο ύ γ ι α, Ἱστορία, σ. 331 κ.ἑ..

99. D e l a t t e, Portulans, σ. 211.

100. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Μνημεῖα Σοφικοῦ, σ. 165. Ἄλλες παλαιές ἐρειπωμένες Μονές βρίσκονται στίς περιοχές Μαλαγάρι Περαχώρας καί Ψάρι Στυμφαλίας (Μονή ἁγ. Θεοδώρων),ὅπου ὑπάρχουν ἐπί τόπου πολλά μαρμάρινα γλυπτά κομμάτια (Βλ. Π. Τ σ α κ ο υ μ ά κ α, ὅ.π., σ. 109. Κ. Γ α λ ά ν η, Ἡ Στυμφαλία. Ἱστορική μελέτη, Ἐν Ἄργει 1901, σ. 72. Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 525.

101. Ἀναμένεται ὁ Β΄ τόμος τοῦ ἔργου τοῦ Τ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία καί χριστιανικά μνημεῖα Κορινθίας, ὅπου θά περιλαμβάνονται ὅλα τά μνημεῖα τοῦ νομοῦ, πού μελέτησε ὁ συγγραφέας. Μιά πολύ σύντομη εἰκόνα γιά τά μνημεῖα μεγάλου μέρους τῆς Κορινθίας ἔδωσε ὁ Ν. Κ α λ ο γ ε ρ ό π ο υ λ ο ς, Ναοί ἐν Κορινθίᾳ, σ. 311 κ.ἑ., 524 κ.ἑ.. Βλ. ἐπίσης τ ο ῦ ἴ δ ι ο υ, Ἄγνωστα βυζαντ. μνημεῖα Κορινθίας ὅ.π.,σ. 17 κ.ἑ..

102. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζαντ. ναοί Κορινθίας, σ. 53 κ.ἑ.. Γ ρ ι τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Μνημεῖα Σοφικοῦ, σ. 161 κ.ἑ.. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι οἱ βυζαντινοί καί μεταβυζαντινοί ναοί πού σώζονται στήν περιοχή Σοφικοῦ-Κόρφου εἶναι οἱ ἑξῆς α) Μέσα στό Σοφικό: 1. Μεταβυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μονόκλιτη βασιλική μέ τρούλο, πού χτίστηκε καί τοιχογραφήθηκε τό ἔτος 1700. 2. Μονοκάμαρη βασιλική τῶν Ταξιαρχῶν, μέ ἀξιόλογες τοιχογραφίες τοῦ ΙΣΤ΄αἰώνα, πιθανῶς οἰκοδομημένη στούς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. β) Ἀνατολικά τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σοφικοῦ: 1. ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς θεοτόκου, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, μέ τοιχογραφίες τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα 2. μεταβυζαντινός ναός τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, μέ τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1617 3. βυζαντινός ναός τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΙΒ΄ ἤ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ΄αἰώνα 4. βυζαντινός ναός τῆς Ἁγίας Τριάδας, σταυρεπίστεγος, τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα 5. μεταβυζαντινός ναός τῆς Ὑπαπαντῆς, τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα 6. μεταβυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ ἴδιου αἰώνα γ΄) Κοντά στό χωριό Κόρφο: 1. ναός Παναγίας Στειρίου, τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα.

103. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζ. ναοί Κορινθίας, σ. 60.

104. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Βυζ. ναοί Κορινθίας, σ. 74.

105. Ὑπενθυμίζουμε τούς ἑξῆς βυζαντινούς καί μεταβυζαντινούς ναούς. α΄) Στό Ἀγιονόρι: 1. σταυρεπίστεγος βυζαντινός ναός τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, μέ τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1323 2. ναός τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου μέ ἐλάχιστες τοιχογραφίες τοῦ ΙΖ΄ μᾶλλον αἰώνα, πάνω ἀπό ἀρχαιότερο, πιθανῶς βυζαντινό στρῶμα. 3. σταυρεπίστεγος ναός τῆς Παναγίας στό κέντρο τοῦ χωριοῦ, βυζαντινός ἤ μεταβυζαντινός β΄) Στό Στεφάνι: 1. σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Ταξιάρχη, πού χτίστηκε τό 1565 καί τοιχογραφήθηκε τό ἴδιο ἔτος ἀπό τόν Θεόδοσιο Κακαβά 2. μεταβυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου μέ τοιχογραφίες τοῦ ΙΣΤ΄ ἤ ΙΖ΄ αἰώνα. 3. σταυρεπίστεγος μέ τροῦλο ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς θεοτόκου, πού χτίστηκε καί ἱστορήθηκε τό ἔτος 1694 γ΄) στήν Κλένια: 1. Βυζαντινός σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ΙΓ΄ αἰώνα (ἴσως τοῦ 1287), μέ δεύτερο, μεταβυζαντινό στρῶμα στό τέμπλο 2. ναός Ἁγίου Νικολάου (σημ. Ἅγιος Παντελεήμονας) πού ἀνακαινίσθηκε καί τοιχογραφήθηκε τό 1593 ἀπό τούς ἀδελφούς Μαρίνο καί Δημήτριο Κακαβᾶ. δ΄) στό χῶρο τῆς Μονῆς Φανερωμένης. 1. Καθολικό τῆς παλαιᾶς Μονῆς Φανερωμένης, βυζαντινός σταυροειδής ἐγγεγραμμένος, μέ τροῦλο ναός, τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα, μέ βυζαντινό καί μεταβυζαντινό στρῶμα τοιχογραφιῶν 2. ναός τῆς Ἁγίας Μαρίνας, μετόχι τῆς Μονῆς, μέ τοιχογραφίες τοῦ 1607, τοῦ Δημητρίου Κακαβᾶ 3. ναός Ἁγίου Δημητρίου Ἀθικίων, μετόχι τῆς ἴδιας Μονῆς μέ τοιχογραφίες τοῦ 1611, τοῦ ἴδιου ζωγράφου.

106. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Σταυρεπίστεγοι ναοί, σ. 42.

107. Α. Ξ υ γ γ ο π ο ύ λ ο υ, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν ἅλωση, Ἀθῆναι 1957, σ. 194-195. Γιά τό Δημήτριο Κακαβά καί τούς ὑπόλοιπους Κακαβάδες βλ. Ν. Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, Μεταβυζαντινή καί νεοελληνική τέχνη, τ. Α΄, Ἀθῆναι, σ. 111. Φ. Π ι ο μ π ί ν ο υ, Ἕλληνές ἁγιογράφοι μέχρι τό 1821, Ἀθήνα 1979, σ. 109-110. Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η, Χριστιαν. ἐπιγραφαί Λακωνικῆς, ὅ.π., σ. 159, σημ. 1. Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η, Συμβολή στή μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς. Τά καλλιτεχνικά κέ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ντρα: L' Hellenisme Contemporain, ἀναμν. τόμος τῆς 500ῆς ἐπετείου τῆς ἁλώσεως, Ἀθῆναι 29 Μαΐου 1953, σ. 238, ὅπου μνημονεύει ὅτι ἡ οἰκογένεια Κακαβᾶ ἔδωσε τρεῖς γενιές ζωγράφων, πού ἐργάστηκαν στήν Πελοπόννησο καί στή νότια Στερεά, ἀνάμεσα στά ἔτη 1565 καί 1668. Βλ. καίθΗΕ, τ.Ζ΄, στ. 197.

108. Στίς ἀρχές τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα τοιχογραφήθηκαν τά μετόχιά του Ἁγία Μαρίνα (1607) καί Ἅγιος Δημήτριος (1611). Ἴσως καί ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Παντελεήμονος) Κλένιας, ἀνῆκε στά μετόχιά του. Σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή, πού σώζεται ὡς σήμερα, ἡ τοιχογράφησή του, στά τέλη τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα, ἔγινε μέ ἔξοδα μοναχῶν. Θά πρέπει μᾶλλον νά δεχτοῦμε ὅτι λίγο πιό μπροστά ἱστορήθηκε καί τό ἴδιο τό καθολικό τῆς Μονῆς μέ τοιχογραφίες πού καλύπτουν σήμερα τό ἀρχαιότερο βυζαντινό στρῶμα.

109. Π ά λ λ α, Ὁδοιπ. Γερανείων, σ. 47.

110. Βλ. Κ ρ έ μ ο υ, Φωκικά, σ. 40, ὅπου μνημονεύεται ναός τοῦ Ἁγίου Προκοπίου.

111. Wheler, Journey, σ. 449 κ.ἑ..

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

VIII. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Οἱ εἰδήσεις πού ἀντλοῦμε ἀπό τίς μεσαιωνικές πηγές γιά τήν οἰκονομική ζωή τῆς περιοχῆς Κορίνθου εἶναι πενιχρότατες. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἐλάχιστες ἀπό τίς πηγές αὐτές, καί περισσότερο τά οἰκονομικά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli τοῦ ἔτους 1365, ἕνα τετράδιο, στή μιά πλευρά τοῦ ὁποίου ἀναγράφονται τά ἔσοδα πού ἐπέδιδε ἡ καστελλανία τῆς Κορίνθου σέ χρῆμα καί εἶδος καί στήν ἄλλη ἡ διάθεση τῶν ἐσόδων αὐτῶν. Ἀπό τήν πηγή αὐτή ἀντλοῦμε πολύτιμες πληροφορίες γιά τή γεωργία, τήν κτηνοτροφία, τό ἐμπόριο καί τούς δασμούς τῆς περιοχῆς.

α) Γεωργία - Κτηνοτροφία

Ὅπως τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ὁλόκληρος σχεδόν ὁ πληθυσμός τῆς περιοχῆς Κορίνθου ζοῦσε ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς γῆς καί τήν κτηνοτροφία, ἀσχολίες παραδοσιακές. Ἔτσι, στό Βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνα μνημονεύεται τό Ἁγιονόρι ὡς συνοικισμός τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία[1]. Τό ἴδιο πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἴσχυε γιά ὅλους τούς κατοίκους τῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς, μέ ἐξαίρεση ἕνα μικρό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, πού ζοῦσε σχεδόν ἀποκλειστικά στήν Κόρινθο. Τό εὐφορότερο τμῆμα τῆς περιοχῆς ἦταν, ὅπως καί σήμερα, ἡ πεδιάδα τῆς παραλιακῆς Κορινθίας, "εὔχρηστος πρός γεωργίαν"[2], μέ λιβάδια, δέντρα καί κήπους, "κάλλιστά τε καί πολυφόρα πάντα"[3]. Ἀντίθετα, ἡ περιοχή πού βρίσκεται ἀπέναντι, σέ στερεοελλαδικό ἔδαφος, ἦταν ὀρεινή καί κατάλληλη γιά κυνήγι[4].

Τά κυριότερα προϊόντα τῆς περιοχῆς ἦταν τά σιτηρά[5]. Ἀπό τά φορολογικά ἔγγραφα τοῦ Νικολάου Acciaiuoli, γνωρίζουμε τί παρῆγε κάθε κομμάτι τῆς καστελλανίας χωριστά. Σιτάρι, κριθάρι, βρώμη ἦταν τά πιό συνηθισμένα προϊόντα. Λιγότερο καλλιεργοῦνταν τό κεχρί - πού ὑπολογίζεται σέ μόδια καί σέ "Costini"(καλάθια)[6] - τό ρόβι, (φυτό πού μοιάζει μέ τό λαθούρι, χρήσιμο γιά τροφή ζώων) καί ἡ βρίζα. Ἀπό τούς σπόρους τῆς τελευταίας, πού τούς ἀνακάτευαν μέ σιτάρι, ἔφτιαχναν τό "σμιγάδι"[7]. Τό βάρος τῶν παραπάνω εἰδῶν ὑπολογιζόταν σέ μόδια[8]. Στά ἴδια ἔγγραφα συναντοῦμε ἀκόμη καί τά ἑξῆς προϊόντα: λαχανικά, ἐλιές,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

λάδι, κουκιά, ζύθο (zito), χαρούπια, βελανίδια, μπαμπάκι καί σύκα[9]. Τά τελευταῖα τά ξέραιναν, γιατί ὑπολογίζονται καί σέ δεσμίδες (mazi)[10].

Ἀπό τά κυριότερα προϊόντα τῆς περιοχῆς ἦταν, ὅπως καί στήν ἀρχαία καί τή νεώτερη ἐποχή, τό κρασί[11]. Στήν ἀφιερωτήρια ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κλένιας(ΙΓ'αἰώνα)γίνεται λόγος γιά ἀμπέλια πού προσφέρθηκαν γιά τήν κατασκευή τοῦ μνημείου. Σύμφωνα μέ τά ἔγγραφα τοῦ 1365, τά ἀμπέλια τσαπίζονταν, ποτίζονταν καί κλαδεύονταν. Ἐπίσης εἶχαν ἀνθρώπους πού φρόντιζαν γιά τή φύλαξή τους[12]. Τό κρασί τό ἔβαζαν σέ ξύλινα βαρέλια, φτιαγμένα, ὅπως καί σήμερα, μέ δόγες (tavole), πού συγκρατοῦνταν μέ στεφάνια (cierchi)[13]. Κατά τό στάδιο τῆς ζυμώσεως τοῦ μούστου τά ἄχρηστα κατακάθια ὑπολογίζονταν στό ἕνα τέταρτο τοῦ βάρους τοῦ μούστου[14]. Ἡ προμήθεια ρετσινιοῦ μαζί μέ τίς σανίδες καί τά στεφάνια, δείχνει ὅτι τουλάχιστο ἕνα μέρος ἀπό τό κρασί προοριζόταν νά γίνει ρετσίνα. Ἐκτός ἀπό τό κρασί, ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα προϊόντα τοῦ ἀμπελιοῦ ἦταν καί ἡ ξερή σταφίδα (uva passa)[15], ἡ ὁποία, μέ τό ὄνομα κορινθιακή, ἐξακολούθησε νά παράγεται ὥς τήν ἐποχή μας.Τό βάρος τοῦ κρασιοῦ ὑπολογιζόταν σέ metri, canate καί botte[16].

Οἱ εἰδήσεις γιά τήν κτηνοτροφία στήν περιοχή εἶναι ἐλάχιστες. Ἀπό τόν Ἰωάννη Γεμιστό μαθαίνουμε ὅτι ἡ πεδιάδα τῆς Κορίνθου, μέ τίς ἄφθονες βοσκές, ἦταν πλούσια σέ πρόβατα[17].Ἀπό τά ἔγγραφα τοῦ 1365 γίνεται φανερό ὅτι στήν περιοχή ἐκτρέφονταν ἐπίσης καί βόδια[18]. Οἱ ἰδιοκτῆτες καί ἐκτροφεῖς τῶν βοδιῶν, οἱ bovari[19], ἦταν καλλιεργητές τῆς γῆς καί οἱ κυριότεροι μεταφορεῖς. Αὐτοί ἐκτελοῦσαν τά "ἀγώγια"[20], δηλαδή τά φορτία πού μεταφέρονταν μέ ἀμοιβή. Ἡ μεταφορά γινόταν καί μέ ἄλογα. Στά ἴδια ἔγγραφα βρίσκουμε ἕνα εἶδος ἀλόγου, πού ἦταν κατάλληλο γι'αὐτό τό σκοπό[21]. Στά πλούσια λιβάδια τῆς κορινθιακῆς πεδιάδας ἐκτρέφονταν ἵπποι πού προορίζονταν καί γιά στρατιωτικούς σκοπούς. Τό 1395, κατά τήν πολιορκία τῆς Κορίνθου ἀπό τόν δεσπότη Θεόδωρο, 50 πουλάρια καλῆς ράτσας, πού βρίσκονταν στά Βασιλικά, μεταφέρθηκαν, ὕστερα ἀπό διαταγή τῆς Φραντζέσκας, γυναίκας τοῦ Καρόλου Τόκκου, στήν Κόρινθο, προφανῶς γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια[22].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οἱ ἀκτές τῆς περιοχῆς Κορίνθου εἶναι ἀρκετά ἐκτεταμένες καί ἡ ἁλιεία πρέπει νά ἦταν ἀπό τίς κύριες ἀσχολίες τοῦ παραλιακοῦ πληθυσμοῦ. Δυστυχῶς στίς πηγές δέν ὑπάρχουν εἰδήσεις γιά τόν ἁλιευτικό βίο τῆς περιοχῆς. Τή μοναδική πληροφορία τήν ἀντλοῦμε ἀπό τό Βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ. Ἀνάμεσα στίς συχνές ἀσχολίες τοῦ ἁγίου τήν ἐποχή πού βρισκόταν στή Ζεμενό, ἦταν καί τό ψάρεμα μέ δίχτυα[23].

β) Βιοτεχνία - Ἀστικά ἐπαγγέλματα

Εἰδήσεις γιά τή βιοτεχνία τῆς περιοχῆς ἔχουμε μόνο γιά τήν πόλη τῆς Κορίνθου[24]. Ἡ κατεργασία τῆς μετάξης καί ἡ βαφή τῶν ὑφασμάτων ἦταν ἀπό τίς κυριότερες ἀσχολίες. Ἄμεση εἴδηση γιά τήν ἐπεξεργασία τῆς μετάξης στήν Κόρινθο δέν ἔχουμε, ἀπό ἕνα ὅμως χωρίο τοῦ Χωνιάτη, γιά τούς Κορίνθιους ἐκείνους πού αἰχμαλωτίσθηκαν ἀπό τούς Νορμανδούς, τό ἔτος 1147, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ εἴδους ἦταν γνωστή στήν πόλη[25]. Ἀπό ἐπιτάφια ἐπιγραφή Ἑβραίου βαφέα, πού βρέθηκε στήν Κόρινθο, γίνεται φανερό πώς ἡ ἰουδαϊκή παροικία, πού ἦταν ἀρκετά μεγάλη, ἀσχολοῦνταν καί μέ τή βαφή τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων[26]. Αὐτούς τούς βαφεῖς τῆς Πελοποννήσου ὁ Πορφυρογέννητος τούς ὀνομάζει "κογχυλευτές"[27].

Ἀπό τίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν στήν ἀγορά τῆς Κορίνθου, ἀποκαλύφθηκαν δύο ἐργαστήρια κατασκευῆς ὑάλου πού ἀπεῖχαν ἀνάμεσά τους 75 μόνο μέτρα καί φαίνονται σύγχρονα. Τά ἐργαστήρια εἶναι πιθανό νά καταστράφηκαν κατά τή λεηλασία τῆς πόλης ἀπό τούς Νορμανδούς, γιατί τά κομμάτια ὑάλου πού χρονολογοῦνται μετά τόν ΙΑ' αἰώνα εἶναι λιγοστά. Ἡ Davidson, πού μελέτησε τά προϊόντα τῆς ὑαλουργίας διαπίστωσε στήν κατασκευή τους ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης[28]. Ἐξαιρετικῆς σημασίας ἦταν καί ἡ κεραμουργία τῆς Κορίνθου. Στήν κεντρική ἀγορά τῆς πόλης λειτουργοῦσαν τέσσερα τουλάχιστον ἐργαστήρια κεραμικῆς[29]. Ὑπάρχουν κεραμικά προϊόντα τῆς ἐποχῆς μετά τόν Ἰουστινιανό[29α], ἀλλά σέ μεγαλύτερο βαθμό σώθηκαν μόνο ἀπό τόν ΙΑ' αἰώνα καί ἀργότερα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὀψιμότερων αὐτῶν κεραμικῶν στήν ἀρχή ζωγραφιζόταν καί ἀργότερα χαρασσόταν μέ γραφίτη[30]. Στά κεραμικά προϊόντα διαπιστώθηκε ἐπίσης ἀνατολική ἐπίδραση καί

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μάλιστα περσική[31].

Μεγάλο ἀριθμό ἐπαγγελμάτων γνωρίζουμε στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή ἀπό τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, πού βρέθηκαν σχεδόν ἀποκλειστικά στήν Κόρινθο. Ἐπισημάναμε τά ἐπαγγέλματα: καμισογοραστής (ἔμπορος ἐνδυμάτων), λευκαντής, κάπηλος, ἡνίοχος, βαλνικάριος (φύλακας λουτρῶν), σαλγαμάριος (ἁλμευτής, παντοπώλης), ἐξκουβίτωρ, σιτευτάριος (τροφός βοσκός), κυρτᾶς (ψαράς πού χρησιμοποιεῖ τό ὄργανο κύρτος, καλάθινο πλέγμα μέ στενό λαιμό), αἰγιάριος (γιδοβοσκός), σιτιστάριος (ἐπισιτιστής), φασανάριος (τροφέας φασιανῶν;) κραμβιτᾶς (κηπουρός), τραπεζίτης, κουρέας, μυλινάριος (μυλωνάς), μωλίων (ἡμιονηγός), μακελάριος (κρεοπώλης), μιζότερος (εἶδος ἐπιστάτη), μαρμάριος-μαρμαράριος (μαρμαρογλύπτης)[32]. Σέ πηγές τῆς μέσης βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐπισημάναμε τά ἐπαγγέλματα: γηροκόμος, γραμματικός, πραγματευτής, νομικός, οἰκοδόμος[33]. Τέλος στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, οἱ πηγές μᾶς παραδίδουν στήν Κόρινθο τήν ὕπαρξη μύλου[34], ἀρτοποιείου[35], ὑποδηματοποιείου καί κρεοπωλείου[36].

γ) Ἐμπόριο καί δασμοί

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς Κορίνθου στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή προϋποθέτει ζωηρή κίνηση τῶν λιμανιῶν της καί γενικότερα τοῦ ἐμπορίου. Ἡ κίνηση αὐτή μειώνεται σημαντικά στούς αἰῶνες τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καί ξαναζωντανεύει τόν θ' αἰώνα. Παρατηρήθηκε ὅτι στόν αἰώνα αὐτό ἀνήκει μεγάλος ἀριθμός χάλκινων νομισμάτων, πού βρέθηκαν στό ὑπέδαφος τῆς πόλης. Ἡ Κόρινθος κατατάσσεται ἀνάμεσα στίς πρῶτες πόλεις ὡς πρός τήν κυκλοφορία νομισμάτων τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων Θεοφίλου, Μιχαήλ Γ' καί Βασιλείου Α'[37]. Εἶναι πολύ πιθανό νά ὑπῆρχε στήν πόλη νομισματοκοποιεῖο[38]. Ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη ἄρχισε ἡ ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς Κορίνθου. Ἡ κυκλοφορία τῶν νομισμάτων ἦταν ἐπίσης μεγάλη στούς Ι', ΙΑ' καί ΙΒ' αἰῶνες καί ἀνάλογη ἑπομένως πρέπει νά ἦταν καί ἡ διακίνηση ἐμπορευμάτων[40]. Ἡ ἐμπορική ἀκμή τῆς πόλης γίνεται φανερή καί ἀπό τήν ὕπαρξη εἰδικῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων, τῶν κομμερκιαρίων[41]. Οἱ συναλλαγές στά δυό της λιμάνια ἦταν πολύ πυκνές. Ἀμέσως μετά τήν ἅλωση τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὁ Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουΐνος παραχώρησε στόν Ὄθωνα de la

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Roche προσόδους 400 ὑπερπύρων ἀπό τό ἐμπόριο τῆς Κορίνθου[42], ποσό πού θεωρεῖται ἀρκετά μεγάλο[43]. Ἡ Κόρινθος ἦταν καί μιά ἀπό τίς βάσεις τοῦ θεματικοῦ στόλου τῆς αὐτοκρατορίας[44].

Ἀπό τούς φόρους πού εἶχαν θεσπιστεῖ τό ἔτος 1365 γιά τά διάφορα εἴδη ἐμπορίου[45], συμπεραίνουμε ὅτι καί αὐτή ἀκόμη τήν ἐποχή τῆς παρακμῆς ἡ ἐμπορική κίνηση τῆς Κορίνθου ἦταν ἀρκετά σημαντική. Τό "chomerchia grande"[46], πού σημαίνει γενικά φόρο στά εἰσαγόμενα καί ἐξαγόμενα ἐμπορεύματα[47] πού διακινοῦνται σέ ὅλες τίς ἐμπορικές συναλλαγές καί στά λιμάνια, εἶναι τό ἴδιο μέ τό comercium magnum" καί τό "μεγάλον καί καθολικόν κομμέρκιον", πού συναντοῦμε καί σέ ἄλλα ἔγγραφα[48]. Στήν Κόρινθο τό chomerchio grande δινόταν μέ πλειστηριασμό στούς Ἑβραίους. Πρέπει νά ἀντιπροσωπεύει κι ἐδῶ ὄχι μόνο τούς φόρους στήν πώληση τῶν ἐμπορευμάτων μέσα στήν πόλη, ἀλλά καί ἐκείνους πού εἰσπράττονταν ἀπό τίς συναλλαγές στά δυό της λιμάνια[49]. Ἐκτός ἀπό τήν Κόρινθο, τά Βασιλικά εἶναι τό μοναδικό κέντρο τῆς περιοχῆς γιά τό ὁποῖο ὑπάρχει πληροφορία ὅτι εἶχε ἐμπορική κίνηση. Τό "chomerchio" τῶν Βασιλικῶν[50], πού ἐπίσης δινόταν σέ κάποιο πρόσωπο, πρέπει νά εἶναι ἀνάλογο μέ τό chomerchio grande τῆς Κορίνθου. Φαίνεται πώς ἀπό τό λιμάνι τους διεκινεῖτο ἕνα μέρος ἀπό τά προϊόντα τῆς κορινθιακῆς πεδιάδας, ὅπως γίνεται καί σήμερα μέ τό λιμάνι τοῦ Κιάτου. Ἄλλα εἴδη ἐμπορίου ἦταν τό chomerchio del mercato καί τό chomerchio del labboragia. Τό πρῶτο φαίνεται πώς ἦταν φόρος στή δημόσια ἀγορά καί τό δεύτερο φόρος στίς διάφορες ἐργασίες καί ἴσως στή φορτοεκφόρτωση τῶν πλοίων[51]. Τέλος, συναντοῦμε στά ἔγγραφα Chomerchio de chalzolari καί chomerchio della buccieria πού ἀντιπροσώπευαν φόρους στήν πώληση προϊόντων τῶν ἐπαγγελμάτων αὐτῶν[52].

καί ἄλλα εἴδη φόρων τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου[53]. Ἀναφέρουμε πρῶτα τό telo πού εἶναι τό σύνολο τῶν φόρων πού πλήρωναν κάθε χρόνο οἱ πάροικοι ἤ ἡ κάθε οἰκογένεια ξεχωριστά[54] καί πού προέρχεται ἀπό τή βυζαντινή λέξη "τέλος". Παρόμοιος ἦταν καί ὁ φόρος πού λεγόταν ἀκρόστιχο[55]. Τό gimorum, ἀπό τήν ἑλληνική λέξη "γήμορον" καί "γεώμορον", εἶναι τό μέρος τῆς συγκομιδῆς πού δινόταν στόν κύριο τοῦ κτήματος. Ἐκεῖνοι πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι νά συγκεντρώνουν τό φόρο αὐτό λέγονταν gienmoratori (cien-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

moratori, zemoratori)[56]. Ἀπό τούς πιό συνηθισμένους φόρους ἦταν ἡ mostoforia, δηλαδή ἡ ποσότητα ἀπό τό μοῦστο ἤ τό κρασί πού ἔδιναν οἱ πάροικοι στόν φεουδάρχη. Προέρχεται ἀπό τήν ἑλληνική λέξη "μουστοφορία"[57]. Ἀκολουθοῦν δυό εἴδη φόρων πού μνημονεύονται σπανιότερα. Γιά τόν πρῶτο ἀπό αὐτούς, πού λέγεται apochopi - ἀπό τήν ἑλληνική λέξη "ἀποκοπή", πού σημαίνει συνολική ἀμοιβή γιά προκαθορισμένη ἐργασία -, τά φορολογικά ἔγγραφα μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐννοήσουμε ὅτι πρόκειται γιά μιά συμφωνημένη ἀμοιβή, δέ γίνεται ὅμως φανερό τί εἶδος ἦταν ἡ ἀμοιβή αὐτή[58]. Τέλος, μέ τό ὅρο appactuationes καλοῦνται γαῖες πού δίνονταν μέ συμφωνητικό ἀπό τόν κύριο τῆς περιοχῆς σέ παροίκους ἤ καί ἐλεύθερους γεωργούς[59]. Οἱ ἐκτάσεις πού δίνονταν μέ αὐτό τόν τρόπο ἦταν συνήθως ἐκεῖνες πού εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό τούς κατοίκους (stasie apore ἤ ἐξαλειμματικά στασία)[60] καί δέν ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος νά καλλιεργηθοῦν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λ ά μ π ρ ο υ, Βίος Νίκωνος, σ.159 "χῶρός τίς ἐστίν αὐτό ἀνδρῶν γηπόνων καί ἀγροίκων ἐνδιαίτημα". Ἀνάμεσα, στά βυζαντινά εὑρήματα πού ἦρθαν στό φῶς ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς Νεμέας κατατάσσονται ἕνα δρεπάνι καί μιά τσουγκράνα (Βλ. M i l l e r, Nemea, τ. 44(1975) 162).

2. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48.

3. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 221.

4. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48. Πρβλ. P o u q u e v i l l e, Voyage, τ. Ε΄, σ. 78, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἐλάφια, ἀγριόγιδα, ἀγριογούρουνα καί πολλά εἴδη πουλιῶν.

5. L o n g n o n-T o p p i n g, Documents, σ. 159 κ.ἑ.. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48.

6. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 277.

7. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 164 κ.ἑ..

8. Ἡ ἐπιφάνεια γῆς πού σπέρνεται μ' ἕνα μόδι καρποῦ καί κατ' ἐπέκταση κάθε ἐπιφάνεια ἀνάλογης ἔκτασης. Τό μόδι, πού χρησιμοποιόταν ὡς μονάδα μετρήσεως τῶν σιτηρῶν ἀκόμη καί ὥς τά πρόσφατα χρόνια, ἰσοδυναμοῦσε μέ 12 καί 1/2 ὀκάδες (βλ. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 277).

9. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 166 κ.ἑ.. Βλ. καί M a r t o n i Pèlerinage, σ. 659.

10. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 186.

11. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48. Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο ς, σ. 221. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 160 κ.ἑ.. Πρβλ. Φ. Κ ο υ κ ο ύ λ έ, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός ὅ.π., τ. Ε΄, σ. 280 κ.ἑ..

12. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 191 "...potare, beverare, rezapare ...", σ. 171 "lo guardiano delle vingne".

13. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 173, 175, 184, 186.

14. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 160, 166.

15. M a r t o n i, Pèlerinage, σ. 659. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 171, 172, 173, 175, 184. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β΄, σ. 122.

16. Τό metrum προέρχεται ἀπό τό βυζαντινό "μέτρον". Ἡ ἀκριβής χωρητικότητά του δέν εἶναι γνωστή· ξέρουμε μόνο ὅτι ἀναγράφονται βαρέλια πού περιεῖχαν 20, 28, 32, 36 καί 40 metra κρασί (L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 191, 192, 279). Τό βάρος τῆς canata, πού θά ἀντιπροσώπευε βέβαια τό περιεχόμενο μιᾶς κανάτας, δέν εἶναι ἐπίσης γνωστό, ἦταν ὅμως ἴσο μέ τό

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1/14 ἢ τό 1/15 τοῦ μέτρου (L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 191, 279). Ἡ bote, κι αὐτή μονάδα μετρήσεως ὑγρῶν, ἦταν ἐπίσης ἄγνωστης περιεκτικότητας. Τό μέτρο εἶναι ὑποδιαίρεσή της, ἀλλά δέν ὑπάρχει σταθερή σχέση ἀνάμεσά τους (C a r i l e , Rendita, σ. 232). Ἡ bote χρησιμοποιόταν καί στόν ὑπολογισμό τῆς χωρητικότητας τῶν πλοίων στή Βενετία ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΔ΄ ὥς τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα (Βλ. Κ. Π α ν α γ ι ω τ ο π ο ύ λ ο υ, Ἕλληνες ναυτικοί καί πλοιοκτῆτες, ὅ.π., σ. 307, ὅπου παρουσιάζονται ἀπόψεις γιά τήν ἀντιστοιχία τῶν bote σέ τόνους).

17. Ε ὐ γ ε ν ι κ ο ῦ, Ἔκφρασις Κορίνθου, σ. 48.

18. Τό περιφραγμένο μέρος στό ὁποῖο ἔβαζαν τά βόδια λεγόταν "μάντρα" (L o n g n o n - T o p p i n g, σ. 190, "quanto abemo li bove de madra". (Βλ. καί Φ. K o u k o u l é, Βυζαντινῶν βίος, ὅ.π., τ. Ε΄, σ. 323).

19. L o n g n o n-T o p p i n g , Documents, σ. 161, 167, 178, 188 κ.ἑ..

20. L o n g n o n - T o p p i n g,Documents, σ. 173, 187, 188.

21. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents,σ. 189, "ruzin" (roussin, roncin).

22. C h r y s o s t o m i d e s, Corinth, σ. 104.

23. K r é m o u, Φωκικά, σ. 39 "... οὐ διέλειπε ξυλοφορῶν ἐκεῖνος, ὑδροφορῶν, μαγειρεύου καί τραπέζης ἐπιμελούμενος, δίκτυα καταρτίζων, ἁλιείας μεταποιούμενος". Βλ. ἐπίσης L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ.187, 188, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ὕπαρξη βαρκῶν, πού θά χρησίμευαν βέβαια γιά ἁλιευτικούς σκοπούς.

24. Βλ. γενικά B o n, Péloponnèse, σ. 128 κ.ἑ.. S c r a n t o n, Med. Architecture, σ. 50. Α. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ ἑλληνισμός τῆς ἀνατολῆς: ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 342.

25. Χ ω ν ι ά τ η ς, σ. 98 "καί νῦν ἔξεστιν ἰδεῖν τούς ἐς Σικελίαν καταίροντας θηβαίων παῖδας καί Κορινθίων ἱστῷ προσανέχοντας τῶν ἐξαμίτων καί χρυσοσπάστων στολῶν".

26. J. S t a r r, The Epitaph of a Dyer in Corinth, BNJ 12(1936) 42. B o n, Péloponnèse,σ. 131. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Σλάβοι, σ. 46.

27. C o n s t a n t. P o r p h y r o g e n n i t i, De administrando, ὅ.π., κεφ. 52, σ. 256.

28. G. D a v i d s o n, A Medieval Glass-Factory at Corinth:AJA 44(1940) 296, 324 κ.ἑ.. B o n, Péloponnèse, σ. 131.

29. M o r g a n, Byz. Pottery, σ. 7, 14. Τά καμίνια πού βρέθηκαν στή γύρω περιοχή δέν ἦταν τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

29α. M o r g a n, Byz. Pottery, σ. 167, 168. Βλ. ἐπίσης K. G a r n e t t,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the lamps: Hesp. 44(1975) 173 κ.ἑ.. O. B r o o n e e r, Late Roman and Early Christian Lamps: Isthmia (Excavations by the University of Chicago under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens), τ. Γ', Princeton 1977, σ.72 κ.ἑ.

30. M o r g a n, Byz. Pottery, σ. 27, 36 κ.ἑ..ὅπου χωρίζει τά προϊόντα σέ χρωματισμένα, ζωγραφισμένα, χαραγμένα μέ γραφίτη καί ἀχρωμάτιστα. Στή σ. 30 κ.ἑ., σχέδια ἀπό ἐκεῖνα τά κεραμουργικά προϊόντα πού ἡ ἐπιφάνειά τους εἶχε ζωγραφιστεῖ. Βλ. καί Α. Φ ι λ α δ ε λ φ έ ω ς, Βυζαντινά ἀγγεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαιᾶς Κορίνθου: ΔΧΑΕ 1(1924) 22 κ.ἑ..

31. M o r g a n, Byz. Pottery, σ. 169 κ.ἑ..

32. K e n t. The Inscriptions, σ. 172 κ.ἑ.. B e e s, Griech. Inschriften, σ. 1 κ.ἑ.. Π ά λ λ α - Ν τ ά ν τ η, Ἐπιγραφές, σ. 69 κ.ἑ.. R o s s, Reisen, σ. 44. Πρβλ. Φ. K o υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, τ. Β', σ. 180 κ.ἑ.. Κ. Μ έ ν τ ζ ο υ, Συμβολαί εἰς τήν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 128 κ.ἑ., 144, 167-168, 191. Βλ. καί Cor. τ. XIV. σ. 167.

33. D a v i d s o n, Minor Objects, σ. 313 κ.ἑ.. Γ ι α μ α λ ί δ ο υ Ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου, σ. 411. Πρβλ. Φ. Ε ὐ α γ γ ε λ ά τ ο υ - Ν ο τ α ρ ᾶ, Σημειώματα ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγή διά τήν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπό τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204, Ἀθῆναι 1978, σ. 126 κ.ἑ..

34. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 162, 163.

35. Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η ς, σ. 450 "ἀρτοκοπεῖον".

36. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 162, 163.

37. M e t c a l f, Corinth, σ. 180, 200. J. H a r r i s, ὅ.π., σ. 160.

38. M e t c a l f, Corinth, σ. 201. Α. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ ἑλληνισμός, ὅ.π., σ. 340.

40. J. H a r r i s, ὅ.π., σ. 160, 161. B o n, Pēloponnēse, σ. 132, 133.

41. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, Σλάβοι, σ. 46. S c h l u m b e r g e r, Sigillographie, σ. 182.

42. H o p f, Chroniques Gr.-Rom., σ.100.

43. B o n, Pēloponnēse σ. 133.

44. A h r w e i l e r, Byzance, σ. 90, 111.

45. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 162.

46. Ἡ λέξη chommerchio προέρχεται ἀπό τόν βυζαντινό ὅρο κομμέρκιο, τό ὁποῖο μέ τή σειρά του, κατάγεται ἀπό τό λατινικό commercium.

47. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β', σ. 241-242.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

48. S a t h a s, Documents, τ. Γ', σ. 44. M i k l o s i c h - M ü l l e r, Acta, τ. Γ', σ. 202, 204. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 276.

49. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 276.

50. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 168.

51. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 277 C a r i l e, Rendita, σ. 111.

52. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 276.

53. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 159 κ.ἑ..

54. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 269.

55. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β', σ. 234. C a r i l e, Rendita. Feud., σ. 91. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 268. Πρβλ. S v o r o n o s, Cadastre de Thēbes, σ. 32-33.

56. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 270. G. R e c o u r a, Les assises, παρ. 37, 214.

57. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 271. Συναντᾶται καί μέ τόν ὅρο "Ycometrum".

58. L o n g n o n - T o p p i n g, σ. 273, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται ἴσως γιά πληρωμή τοῦ telo, σέ πολλές δόσεις τό χρόνο. Δέν ἀποκλεί-εται ὅμως νά ἦταν καί ἡ πληρωμή ἄλλων φόρων ἤ ὑπηρεσιῶν. Πρβλ. S v o r o - n o s, Cadastre de Thēbes, σ. 125.

59. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 166 κ.ἑ., 272. C a r i - l e, Rendita Feud., σ. 104.

60. L o n g n o n - T o p p i n g, Documents, σ. 266. C a r i l e, Rendita Feud., σ. 106. Z a k y t h i n o s, Despotat, τ. Β', σ. 182.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μαρτυρίες πηγῶν, σέ συσχετισμό μέ τά ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν, μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε ὅτι στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή ὁ ἀρχαῖος βίος συνεχίστηκε στήν περιοχή τῆς Κορίνθου, μολονότι, σέ σχέση μέ τήν ἀρχαιότητα, τά σημάδια παρακμῆς κατά τήν ὑστερορωμαϊκή περίοδο εἶναι ἐμφανή. Τή συνέχεια τοῦ ἀρχαίου βίου δέν μπόρεσαν νά διαταράξουν μόνιμα οἱ ἐχθρικές ἐπιδρομές καί ἰδιαίτερα ἐκείνη τῶν Γότθων τοῦ ἔτους 396, ἡ ὁποία ἐπέφερε πολλές καταστροφές. Τό ἴδιο μποροῦμε νά ποῦμε καί γιά τίς ἀβαροσλαβικές ἐπιδρομές τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ΄αἰώνα. Οἱ ἐπιδρομεῖς προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές. Ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά μετακινήθηκε,φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπέστρεψε πολύ σύντομα, γιατί στά ἀμέσως ἑπόμενα χρόνια ἡ περιοχή βρέθηκε καί πάλι κάτω ἀπό βυζαντινό ἔλεγχο.Στούς δυό ἑπόμενους αἰῶνες οἱ σλαβικές ἐπιδρομές συνεχίστηκαν,μέ ἀποτέλεσμα ἕνας ἀριθμός Σλάβων νά ἐγκατασταθεῖ στήν περιοχή Κορίνθου καί ἰδιαίτερα στό βορειοδυτικό της τμῆμα,ὅπου τά σλαβικά τοπωνύμια εἶναι πολύ πυκνά. Ἀπό τά πρῶτα χρόνια τοῦ ἕνατου αἰώνα ἡ περιοχή ἀρχίζει καί πάλι νά ἀναπτύσσεται. Ὀργανώνεται πολιτικά καί ἐκκλησιαστικά καί δημιουργοῦνται νέα ὀχυρωμένα κέντρα, ἰδιαίτερα στίς ὀρεινές περιοχές. Οἱ ἐχθρικές ἐπιδρομές δέν παύουν καί τήν ἐποχή αὐτή (Βούλγαροι, Ἄραβες), ὥς τά μέσα ὅμως τοῦ ΙΑ΄αἰώνα ἡ ζωή συνεχίζεται σχετικά ἥρεμα. Μέ τίς νέες ἐπιδρομές τῶν Νορμανδῶν καί Δυτικῶν πειρατῶν τά πράγματα ἄλλαξαν. Ἡ ἄσχημη κατάσταση πού διαπιστώνουμε σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία ἐπικρατοῦσε κι ἐδῶ. Ὁ κοινωνικός καί οἰκονομικός βίος πλήττεται σέ μεγάλο βαθμό. Πρίν ἡ περιοχή πέσει ὁριστικά στά χέρια τῶν Φράγκων, περιῆλθε γιά μικρό χρονικό διάστημα κάτω ἀπό τή διοίκηση τοῦ τοπικοῦ ἄρχοντα, Λέοντα Σγουροῦ· πέρασε δηλ. ἀπό ἐκείνη τήν ἰδιότυπη κατάσταση πού διαπιστώνεται σέ ἀρκετά τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας, λίγο πρίν ἀπό τή διάλυσή της.

Ἡ ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας χαρακτηρίζεται ἀπό τούς ἀγῶνες μεταξύ Φράγκων καί Βυζαντινῶν τοῦ δεσποτάτου καθώς καί ἀπό τήν ἐπιβολή τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος. Οἱ νέοι κυρίαρχοι

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κατασκευάζουν ἢ ἐπιδιορθώνουν φρούρια γιά νά μπορέσουν νά ἐπιβληθοῦν στόν ἑλληνικό πληθυσμό καί νά ἐκμεταλλευθοῦν μέ μεγαλύτερη ἄνεση τούς πόρους τῆς περιοχῆς. Τά κάστρα εἶναι συνήθως μικρά, ἕνα εἶδος ἀκροπόλεως (κουλάς), γύρω ἀπό τήν ὁποία, ἄν τό ἐπέτρεπε ὁ χῶρος, οἱ κάτοικοι ἔχτιζαν τά σπίτια τους. Σέ δύσκολες στιγμές, κατέφευγαν στό ἐσωτερικό. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ἕνας ἀριθμός σπιτιῶν, ὅπου συγκέντρωναν τίς συγκομιδές. Σπάνια τά ἐξωτερικά σπίτια προστατεύονταν μέ ἄλλο τεῖχος (φρούριο τοῦ Σοφικοῦ), ὁπότε τό μέγεθος τοῦ φρουρίου γινόταν ἐπιβλητικό. Μερικές φορές τά φρούρια ἦταν χτισμένα σέ ψηλά βουνά (Ἀκροκόρινθος, Πολύφεγγος), ὁπότε γιά λόγους πρακτικούς, ὁ κύριος οἰκισμός βρισκόταν στούς πρόποδες.

Οἱ ξένοι κυρίαρχοι καί περισσότερο οἱ πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Τούρκων, ἐρήμωσαν τόν τόπο. Οἱ καταστροφές συμπληρώθηκαν τήν περίοδο πού ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ δεσποτάτου. Τήν ἐποχή ἐκείνη οἱ τουρκικές ἐπιδρομές γίνονταν ἀπό τήν ξηρά καί μέ τεράστιο ἀριθμό στρατευμάτων. Τά ἐδάφη τῆς Κορινθίας ἦταν τά πρῶτα πού δέχθηκαν τήν καταστροφική μανία τῶν Τούρκων, μετά τίς ἀλλεπάλληλες ἁλώσεις τοῦ Ἑξαμιλίου τείχους. Ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐγκαταστάθηκαν ὁριστικά, ἡ περιοχή τῆς Κορίνθου ἦταν σχεδόν ἔρημη, μέ ἐξαίρεση τούς οἰκισμούς ἐκείνους πού βρίσκονταν σέ θέσεις ὀχυρές.

Ἀπό τούς ξένους πληθυσμούς πού ἐγκαταστάθηκαν κατά καιρούς στήν περιοχή αὐτή, οἱ Ἑβραῖοι καί οἱ Φράγκοι δέν ἦταν πολυάριθμοι. Γιά τούς Σλάβους, πού ἐγκαταστάθηκαν σέ μεγαλύτερο βαθμό, δέν ἔχουμε ἐπαρκεῖς εἰδήσεις, ὥστε νά ὁρίσουμε πότε ἀφομοιώθηκαν καί οἱ τελευταῖοι ἀπ' αὐτούς. Μονιμότερα ἀποτελέσματα εἶχαν οἱ ἀλβανικές ἐγκαταστάσεις πού ἐνισχύθηκαν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καί ὑπάρχουν ὡς σήμερα. Ἕλληνες καί ἀλλοεθνεῖς ζοῦσαν μέ τίς παραδοσιακές ἀσχολίες τῆς γεωργίας καί τῆς κτηνοτροφίας. Ἕνας μικρός ἀριθμός ἀπ' αὐτούς, περισσότερο οἱ Ἑβραῖοι, ἀσχολοῦνταν μέ τή βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο. Οἱ τελευταῖοι ζοῦσαν, σχεδόν κατ' ἀποκλειστικότητα, στήν Κόρινθο.

Ἡ πόλη τῆς Κορίνθου, χάρη στή θέση της κοντά στόν Ἰσθμό καί δίπλα στόν Ἀκροκόρινθο, παρέμεινε ὁλόκληρο τό Μεσαίωνα,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ὅπως καί κατά τούς ἀρχαίους χρόνους, τό σημαντικότερο κέντρο. Στήν πρωτοβυζαντινή περίοδο ἦταν ἡ σημαντικότερη πόλη τῆς νότιας Ἑλλάδας, διοικητικό καί ἐκκλησιαστικό κέντρο, μέ σημαντικά μνημεῖα. Τήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν διεισδύσεων ἔχασε ἕνα μέρος τῆς ζωτικότητάς της, ἀπό τόν ἕνατο ὅμως αἰώνα καί ὕστερα ἀναζωογονεῖται οἰκοδομικά, ἐμπορικά καί πνευματικά. Ἡ πόλη, ὅπως καί στήν ἀρχαία ἐποχή, ὄφειλε τήν ἀκμή της κυρίως στά δυό της λιμάνια. Τό ἀνατολικότερο ἀπ' αὐτά οἱ Κεχριές, λειτουργοῦσε ὁλόκληρο τό Μεσαίωνα. Τό λιμάνι τοῦ Λεχαίου ἐξακολουθοῦσε νά λειτουργεῖ, μέ ἀλλαγμένο τό ὄνομά του, σέ "Πλαγία" καί "Πύργος". Μετά τά μέσα τοῦ ΙΒ' αἰώνα, ἡ κίνηση τῶν λιμανιῶν μειώνεται. Ὡστόσο οἱ Κεχριές ἀνέκτησαν τόν ΙΕ' αἰώνα ἕνα μεγάλο μέρος τῆς δραστηριότητάς τους. Στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο ἡ Κόρινθος παρήκμασε καί μεταβλήθηκε σέ ἕνα τυπικό μεσαιωνικό φρούριο, ἀφοῦ ὁ πληθυσμός της, ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἀνέβηκε καί ἐγκαταστάθηκε σχεδόν μόνιμα στόν Ἀκροκόρινθο.

Στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή ὅσες πόλεις μαρτυροῦνται στίς πηγές ἐπέζησαν ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους (Κόρινθος, Σικυών, Αἴγειρα, Φλιοῦς, Ἐπίδαυρος). Ἀρχαιολογικά τεκμήρια μᾶς πείθουν ὅτι καί ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις ἐξακολούθησαν νά ἐπιζοῦν κατά τό ἴδιο χρονικό διάστημα. Στή σκοτεινή περίοδο τοῦ Ζ' καί Η' αἰώνα οἱ μόνοι οἰκισμοί πού μνημονεύονται στίς πηγές εἶναι ἡ Κόρινθος καί στό τέλος τῆς ἴδιας περιόδου ἡ Σαρσοκορώνη, ἄν βέβαια μέ τό σύνθετο αὐτό ὄνομα ἐννοῦνται οἰκισμοί πού βρίσκονταν στήν περιοχή Φενεοῦ. Ἀντίθετα ἀπό τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή, στή μέση βυζαντινή περίοδο δημιουργοῦνται νέα κέντρα. Ἡ κορινθιακή πεδιάδα ἔπαψε νά ἀποτελεῖ τήν ἐποχή ἐκείνη πόλο ἕλξεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ἄν ἐξαιρέσουμε τήν Κόρινθο, ἡ ὁποία ὀφείλει τήν ἀνάπτυξή της ὄχι μόνο στά λιμάνια της, ἀλλά καί στήν ὕπαρξη τοῦ τεράστιου βράχου τοῦ Ἀκροκορίνθου, δέν ὑπῆρχαν ἄλλα ἀξιόλογα κέντρα στήν κορινθιακή πεδιάδα, κατά τή διάρκεια τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Ἀκόμη καί στή θέση τῆς ἀρχαίας Σικυώνας δέ μαρτυρεῖται ἀξιόλογος οἰκισμός κατά τήν ἐποχή αὐτή, μολονότι ὄχι μόνο στήν ἀρχαιότητα ἀλλά καί στήν πρωτοβυζαντινή περίοδο ἡ πόλη αὐτή ἀποτελοῦσε τό δεύτερο κέντρο τῆς περιοχῆς, μετά τήν Κόρινθο. Τό βάρος μεταφέρθηκε πιά στήν ὀ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρεινή ζώνη. Τήν περίοδο ἐκείνη ἀκμάζει ἡ Ζεμενός πού βρίσκεται στήν ὀρεινή περιοχή, νότια τοῦ Ξυλοκάστρου καί πού ἀντικατέστησε τήν ἐπισκοπή Σικυώνας. Σέ ἀκμή βρίσκονται ἐπίσης τά φρούρια πού ἦταν χτισμένα δίπλα στίς διόδους πού ὁδηγοῦσαν ἀπό τήν Κορινθία στήν Ἀργολίδα (Ἀγιονόρι, Achkala). Τά τελευταῖα ἀκμάζουν ὄχι μόνο γιατί βρίσκονται σέ ὀρεινό ἔδαφος, ὅπου μποροῦσαν εὔκολα νά ὀχυρωθοῦν, ἀλλά καί γιατί ἐλέγχουν τά περάσματα πρός τήν Ἀργολίδα καί τήν ἀνατολική Πελοπόννησο. Ἡ μετακίνηση αὐτή τοῦ πληθυσμοῦ πρός τήν ὀρεινή περιοχή τοῦ ἐσωτερικοῦ δείχνει τήν ὕπαρξη κινδύνου ἀπό τό μέρος τῆς θάλασσας. Τό πιό ἀντιπροσωπευτικό ἀπό τά κέντρα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου εἶναι τό Ἀγιονόρι. Ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς του, τά πολλά χριστιανικά του μνημεῖα, ἡ θέση του, ἀκόμη καί τό ὄνομά του, τοῦ δίνουν ἕνα χρῶμα καθαρά βυζαντινό.

Τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας στή σειρά τῶν βουνῶν πού χωρίζουν τήν Κορινθία ἀπό τήν Ἀργολίδα ἐξακολούθησαν νά ὑπάρχουν σημαντικά φρούρια - οἰκισμοί (Ἀγγελόκαστρο, Ἀγιονόρι, Ἅγιος Βασίλειος, Πολύφεγγος), στίς πηγές ὅμως τῆς ἐποχῆς κάνουν τήν ἐμφάνισή τους καί ἄλλα κέντρα πού βρίσκονται ὄχι πολύ μακριά ἀπό τή θάλασσα. Ἔτσι στή θέση τῆς ἀρχαίας Σικυώνας χτίζεται τό φραγκικό φρούριο τῶν Βασιλικῶν, πού θά γίνει τό σπουδαιότερο κέντρο τῆς περιοχῆς, μετά τήν Κόρινθο. Ἀνατολικότερα, στήν περιοχή τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ ὁποία εἶναι λιγότερο ὀρεινή, ἀκμάζουν τήν ἐποχή αὐτή τά φρούρια τῆς Πιάδας καί τοῦ Λιγουριοῦ. Τήν τελευταία περίοδο τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας (ἐποχή τοῦ δεσποτάτου), κατά τήν ὁποία οἱ ὀχυρωμένοι οἰκισμοί πλήθυναν, τό κέντρο βάρους πέφτει γιά ἄλλη μιά φορά στά ὀρεινά διαμερίσματα, αὐτή τή φορά μάλιστα στήν ὀρεινή δυτική Κορινθία. Φαίνεται πώς οἱ συχνές ἐπιδρομές τῶν Τούρκων ἀνάγκαζαν τόν πληθυσμό νά καταφεύγει σέ ἀπρόσιτα μέρη, καί ἡ περιοχή τῆς Ζήριας ἦταν ἡ πιό κατάλληλη γιά νά προσφέρει τέτοιου εἴδους καταφύγια. Πράγματι, κατά τίς ἐκστρατεῖες τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β' τῶν ἐτῶν 1458 καί 1460, ἡ ἀντίσταση, μέ ἐξαίρεση τό βράχο τοῦ Ἀκροκορίνθου, προῆλθε ἀπό τίς περιοχές Φενεοῦ καί Φλιοῦντος (Ταρσός, Ἀκριβή, Ρούπελη, Πολύφεγγος) καί αὐτές κυρίως ἐπεδίωξε νά ἐξασθενίσει ὁ Μωάμεθ. Ἡ μετατόπιση τοῦ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

κέντρου βάρους πρός τά βουνά θά συνεχιστεῖ καί κατά τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας.

Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Κορίνθου μειώνεται ἐδαφικά. Στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή ὑπάγονταν σ'αὐτή ὅλες οἱ ἐπισκοπές τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας. Στό τέλος τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τή μητρόπολη τῆς Κορίνθου παρά μόνο ἡ περιοχή τῆς Κορινθίας καί τό βόρειο μέρος τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου. Οἱ ἐπισκοπές πού ἱδρύονταν κατά καιρούς στόν κορινθιακό χῶρο ὑπάγονταν στή μητρόπολη Κορίνθου, ἐκτός ἀπό τήν ἐπισκοπή Σαρσοκορώνης (Ταρσοῦ καί Κορώνης Φενεοῦ) πού ὑπαγόταν στή μητρόπολη τῆς Πάτρας (9ος-11ος αἰώνας).

Ὅπως σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία, ἔτσι καί στήν περιοχή τῆς Κορίνθου ἄκμασε ὁ μοναχικός βίος. Ἡ αὐστηρότερη μορφή τοῦ μοναχισμοῦ, ἡ ἄσκηση πάνω σέ στύλο, δέν ἦταν ἄγνωστη. Τά μοναστικά ἱδρύματα πρέπει νά ἦταν πολλά· ὁλόκληρα βουνά μεταβάλλονται σέ μοναστικά κέντρα (Ἅγιον Ὄρος, Πολύφεγγος). Ἀκόμη καί στήν καρδιά τῆς περιοχῆς, στήν κεντρική ἀγορά τῆς Κορίνθου, ἄκμασε ὁ μοναχισμός. Τά καίρια αὐτά σημεῖα στά ὁποῖα εἶχαν χτιστεῖ τά μοναστήρια καθιστοῦν φανερό ὅτι οἱ Μονές ἔπαιζαν ὄχι μόνο θρησκευτικό, ἀλλά πολιτικό καί ἴσως καί οἰκονομικό ρόλο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Agathiae myrinaei, Historiarum libri quinque, ἔκδ. R. Keydell, Berolini 1967.

Ἀκομινάτου Μιχαήλ, τοῦ Χωνιάτου, Τά σωζόμενα, τ. Α΄, Β΄, Ἀθῆναι 1968 (φωτοτ. τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1879/1880).

Alberghetti G., Notizia delle quatro provincie divise in ventiquattro territorÿ con li nomi topografici delle ville, in Venezia 1704.

Albrizzi G., Esatta notitia del Peloponneso volgarmente penisola della Morea, in Venetia 1687.

Aldenhoven F., Itineraire descriptif de l' Attique et du Pēloponēse, Athēnes 1841.

Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersunt, Berolini 1963 (ἔκδ. C. Clark).

Apokaukos Johannes, Unedierte Schriftstücke: BNJ 21(1971-1976), παράρτημα (ἔκδ. H. Bees-Seferlis, ἀπό τά κατάλοιπα τοῦ N. Βέη) σ. 57 κ.ἑ.,

Athenaei Naucratitae, Dipnosophistarum, libri XV, τ. Α΄, Stutgardiae 1961.

Βασδραβέλλη Ι. Ἱστορικά ἀρχεῖα Μακεδονίας. Γ΄ Ἀρχεῖον Μονῆς Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1955.

Bees N., Die griechisch - christlichen Inschriftendes Peloponnes, τ. Α΄, Isthmos - Korinthos, Athen 1941.

Benjamin of Tudela, Itinerary, ἔκδ. M. Adler, London 1907.

Βησσαρίωνος καρδιναλίου, Κωνσταντίνῳ δεσπότῃ τῷ Παλαιολόγῳ: Παλ. κ. Πελ. Δ΄, σ. 32-45. Ἐπίσης ΝΕ 3(1906) 15-27.

——, Ἐπιστολή πρός τόν Μινωρίτην μοναχόν Ἰάκωβον Πικεντίνον τόν ἐκ Μαρκίας: Παλ. κ. Πελ., τ. Δ΄, σ. 255-258. Ἐπίσης ΝΕ 3(1906) 31-34.

(de) Boor C., Nachträge zu den Notitiae episcopatuum: Zeitschrift für Kirchengeschichte 12(1891) σ. 303, κ.ἑ., 519 κ.ἑ..

Brue B., Journal de la campagne que le grand vesir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée, Paris 1870.

Buchon J.-A., La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843.

——, Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies, τ. Α΄, Β΄, Paris 1845.

——, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Morée et ses hautes baronnies, τ. Α΄, Β΄, Paris 1843.
Bursian C., Geographie von Griechenland, τ. Β΄, Leipzig 1872.
Cantacuzeni Ioannis, Historiarum libri IV, τ. Α - Γ, CSHB, Bonnae 1828 - 1832.
Carile A., Una lista toponomastica di Morea del 1469: Studi Veneziani 12 (1970) 385-404.
Chabot J.-B., Chronique de Michel le Syrien, τ. Β΄, Bruxelles 1963(φωτοτ. ἀπό τήν ἔκδοση Paris 1901).
Χαλκοκονδύλη, Historiarum libri decem, CSHB, Βόννη 1843.
Chandler R., Travels in Greece, Oxford 1776.
Choniatae Nicetae, Historia, ἔκδ. I.-A.van Dieten, μέρ. Α΄, Berolini 1975.
Χρυσανθοπούλου Φ. (Φωτάκου), Ἀπομνημονεύματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Β΄ἔκδ., Ἀθῆναι 1960.
Cinnami Ioannis, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, CSHB, Bonnae 1836.
Claudiani C., Quae exstant ἔκδ. J. Mathias Gesner, τ. Α΄, Β΄, Hildesheim 1969 (φωτοτ. τῆς ἐκδ. Leipzig 1759).
Constantino Porfirogenito, De thematibus, ἔκδ. A. Pertusi, Vaticano 1952.
Constantine Porphyrogeniti, De administrando imperio, ἔκδ. G. Moravcsik, Washington, 1967 (Α΄ἔκδ. Budapest 1949).
Coronelli P., Memorie istoriografiche de' regni della Morea Negreponte e Littorali fin à Salonichi.
——,Description géographique et historique de la Morée, à Paris 1686.
Corpus Juris Civilis, Ἔκδ. P. Grueger, τ. Β΄, Berolini 1899.
Critobul din Imbros, Din domnia lui Mahomed al il Lea anni 1451 - 1467, ἔκδ. V. Grecu, Bucuresti 1963.
Curtius E., Peloponnesos. Eine historisch - geographische Beschreibung der Halbinsel, τ. Α΄, Β΄, Gotha 1851-1852.
Dapper O., Naukeurige Beschryving van Morea, Eeertijts Peloponnesus, Amsterdam 1688.
Darrouzès J., Listes épiscopales du concile de Nicée (787):REB 33(1975) 5-76.
Delatte A., Les portulans grecs, Liège - Paris 1947.
Δελιγιάννη Κανέλλου, Ἀπομνημονεύματα, τ. Β΄, ἔκδ. Τσουκαλᾶ.
Dittenbergo G., Sylloge inscriptiorum graecarum, τ. Β΄,Hildesheim 1960.
Dodwell E., A Classical and Topographical Tour through Greece,During the

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

years 1801, 1805 and 1806, τ. Β΄, London 1819.

Δωροθέου Μονεμβασίας, Βιβλίον ἱστορικόν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καί ἐξόχους ἱστορίας, ἐν Βενετίᾳ 1818 (ἐκδ. Ν. Γλυκύ).

Δρακάκη Α. - Κουνδούρου Σ., Ἀρχεῖα περί τῆς συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν δήμων καί κοινοτήτων 1836-1939, τ. Α΄, Β΄, Ἀθῆναι 1939-40.

Ducae, Historia byzantina, CSHB, Bonnae 1834.

Dujčev J., Cronaca di Monemvasia, Palermo 1976.

Dvornic F., La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle, Paris 1926.

Edrisi, Géographie, μεταφρ. στά γαλλικά P. A. Jaubert, τ. Β΄,Paris 1840.

Elissen A., Analekten der mittel-und neugriechischen Literatur, τ. Γ΄,Δ΄, Leipzig 1857, 1860.

Εὐγενικοῦ Ι., Ἐγκωμιαστική ἔκφρασις Κορίνθου: Παλ. κ. Πελ., τ. 1,σ.47 - 48.

Εὐναπίου, Βίοι φιλοσόφων καί σοφιστῶν, ἔκδ. Loeb, London 1968 (μαζί μέ τόν Φιλόστρατο).

Evagrii, The Ecclesiastical History, ἔκδ. J. Bidez - L. Parmantier, Amsterdam 1964.

Fenster E., Nochmals zu den venezianischen Listen der Kastelle auf der Peloponnes: BZ 72(1979)321-333.

Fraenkel M.,Inscriptiones Argolidis (Inscriptiones Graecae,τ. Δ΄,) Berolini 1902.

Gell W., Itinerary of the Morea Being a Description of the Routes of that Peninsula, London 1817.

Gelzer H. Texte der notitiae episcopatuum,München 1901.

Γεμιστοῦ Γεωργίου, Διαγραφή ἁπάσης Πελοποννήσου παραλίου τε καί Μεσογείου, Ἀνέκδοτο Ἀρχεῖο Σ. Λάμπρου (Ἱστορικό Σπουδαστήριο Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν).

——,Εἰς τόν ἐπιτάφιον Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου: Παλ. κ. Πελ. τ. Γ΄,σ.3-7.

Gerland E., Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras, Leipzig 1903.

Γιανναροπούλου Ι., Σουλτανικόν φιρμάνιον 1803 περί Κορίνθου, "Α΄ τοπικό Συνέδριο Κορινθιακῶν Ἐρευνῶν", Παράρτ. Πελ. 11(1975) 191-205.

——,Ἡ παρά τήν Ζάχολην Κορινθίας Μονή τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ: Πελ.7(1969-70)69-124.

Himerii, Declamationes et Orationes,ἔκδ. A. Colonna, Romae 1951.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Honigmann E., Le Synecdèmos d' Hiérokles, Bruxelles 1939.

——,The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea,the Rabber - Synod and the Council of Chalcedon: Byz.16(1942-43)20-80.

Hopf C., Chroniques Grèco-Romanes inedites ou peu connues,Berlin 1873.

Innocentii III, Opera omnia, PL , τ.216, στ. 586-587.

'Ιουλιανοῦ αὐτοκράτορος, Oeuvres complètes, τ. Α΄, μερ. Β΄, ἔκδ.J.Bidez, Paris 1960.

'Ισιδώρου καρδιναλίου, Πανηγυρικός εἰς Μανουήλ καί 'Ιωάννην Η΄ τούς Παλαιολόγους: Παλ. κ. Πελ., τ.Γ΄, σ.132-199.

Jorga N., Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, τ. Α΄(1453-1476), Paris 1899.

Καλονάρου Π., Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως, 'Αθῆναι 1940.

Kent J.-H., The Inscriptions: Cor., τ. VIII, μέρ. III, Princeton 1966.

Κολοκοτρώνη Γενναίου, 'Απομνημονεύματα, ἔκδ. Τσουκαλᾶ.

Κοραῆ Α., Στράβωνος Γεωγραφικῶν βιβλία ἑπτακαίδεκα, μέρ. Δ΄περιέχον τάς σημειώσεις καί τούς πίνακας, ἐν Παρισίοις 1819.

Κουγέα Σ., 'Επί τοῦ καλουμένου Χρονικοῦ περί τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας: ΝΕ 9(1912)473-480.

Κρέμου Γ., Φωκικά, Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τούπίκλην Στειριώτου, τ. Α΄,ἐν 'Αθήναις 1874.

Kretschmer K., Die italienischen Portolane des Mittelalters, Hildesheim 1962, (ἀνατ. τῆς ἐκδ. Berlin 1909).

Λάμπρου Σ., 'Ο Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε ΝΕ 3(1906) 129-228.

——,Δύο ἀναφοραί μητροπολίτου Μονεμβασίας πρός τόν πατριάρχην: ΝΕ., 12 (1915)257-318.

——,'Υπόμνημα περί τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καί ἐκκλησιῶν κατά τόν δέκατον πέμπτον αἰώνα: ΝΕ 7(1910)360-371.

——,'Ιστορικά μελετήματα, 'Εν 'Αθήναις 1884 (σ. 97 κ.ἑ.: Τό περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν. σ. 173 κ.ἑ.: Τά ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καί ἡ περί Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ).

Λάσκαρι Θεοδώρου, Τῆς φυσικῆς κοινωνίας λόγοι ἕξ, PG , τ. 140,στ.1259 κ.ἑ..

Laurent V., Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, τ. Ε΄, l' Église, Paris 1963.

Leake W., Travels in the Morea, τ. Β΄, Γ΄, Amsterdam 1968(φωτοτ.τῆς ἐκδ. London 1830).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Leake W., Peloponnesiaca, Amsterdam 1967 (φωτοτ. τῆς ἔκδοσ. τοῦ 1846).

Lemerle P. - Guillou A. - Svoronos N., Actes de Lavra, μέρ.Α΄,Paris 1970.

Λέοντος,ἐπισκόπου Ἄργους καί Ναυπλίου, Ὑπόμνημα: Ἑλληνομνήμων, σ.279-287.

Libanii, Opera, ἔκδ. R. Foerster, τ. Β΄, Hildesheim 1963 (φωτοτ.ἐκδ. Λιψίας 1904).

Λυχνοῦ Α., Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὕδρας, τ. 8(1822), ἐν Πειραιεῖ 1927.

Longnon J., Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée.Chronique de Morée, à Paris 1911.

Longnon J. - Topping P., Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle, Paris 1969.

MacKay P., Acrocorinth in 1668, a Tourkish Account: Hesp. 37(1968)386-397.

Malalae Ioannis, Chronographia, CSHB, Bonnae 1831.

Μαλτέζου Χ., Βενετσιάνικες ἐκθέσεις γιά τήν ὀχύρωση τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα, "Πρακτ. Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησ. Σπουδῶν", ἐν Ἀθήναις 1976-78,τ. Γ΄, σ. 269-276.

Mamertini C., Gratiarum actio de consulatu suo Iuliano imp., ἔκδ.E. Galletier (Panégyriques latins, τ. Γ΄), Paris 1955.

Μανουήλ Παλαιολόγου, Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τόν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κῦρ Θεόδωρον τόν Παλαιολόγον: Παλ. κ.Πελ., τ. Γ΄,σ. 11-119.

Mansi J.,Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, τ. 2,3,4,5, 6,7,8,9,12,13, Graz 1960 (φωτοτ.ἀνατ.τῆς ἐκδ. Paris 1901 κ.ἑ.).

Legrand L., Relation de pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni,notaire italien (1394-1395), "Revue de l'Orient Latin", τ.3(1895) 566-669.

McLeod W., Castles of the Morea in 1467: BZ 65(1972)353-363.

Μελετίου, Γεωγραφία παλαιά τε καί νέα, ἔκδ. Β΄(Ἀνθίμου Γαζῆ),τ. Β΄, ἐν Βενετίᾳ 1807.

Miklosich F. - Müller I., Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum orients, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, Vindobonae 1860 κ.ἑ. (φωτοτ. ἐπανεκδ.Ἀθῆναι).

Morel - Fatio A., Libro de los Fechos et conquistas del principado de la Morea, Genève 1895.

Μπελιᾶ Ε., Εἰδήσεις περί τῶν κορινθιακῶν μοναστηρίων κατά τήν καποδιστριακήν περίοδον,"Α΄ Συνέδριο Κορινθιακῶν Ἐρευνῶν", Παράρτ. Πελοποννησ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

11(1975)92-102.

Nanni, Ἀρχεῖο, τ. 11 (Affitanze della Morea), 13(Dispositioni beni nel regno Morea): Ἀνέκδοτο, Ἐθνική Βιβλιοθήκη.

Nordenskiöld A., Periplus. An Essay on the Early History of Charts and Sailing - Directions, New York. Μεταφρ. ἀπό τά σουηδικά F. Bather (Α΄ ἔκδ. Στοκχόλμη 1897).

Νουχάκη Ἰ., Ἑλληνική χωρογραφία, ἐν Ἀθήναις 1901.

Ντόκου Κ., Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστική περιουσία κατά τήν περίοδο τῆς Β΄ ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας: BNJ 21 (1971-1974) 43-168.

Oikonomides N., Actes de Dionysiou, Paris 1968.

Οἰκονόμου Μ., Ἱστορικά τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, ἔκδ. Τσουκαλᾶ.

Ortelii A., Thesaurus geographicus, Antverpiae 1594.

Pacifico P., Breve descrizzione corographica del Peloponneso o Morea, in Venezia 1704 (Ἔκδ. Β΄ τοῦ G.Alberghetti).

Παπαδοπούλου Χ., Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι. Β΄. Ὁ ὅσιος Μελέτιος "ὁ νέος", ἐν Ἀθήναις 1935.

Παπαοικονόμου Χ., Ὁ πολιοῦχος τοῦ Ἄργους ἅγιος Πέτρος, ἐν Ἀθήναις 1908.

Parthey G., Hieroclis Synecdemos et notitiae graecae episcopatuum, Amsterdam 1967 (ἀνατύπ. ἀπό τήν ἔκδ. Βερολίνου 1866).

Παυσανίου, Ἑλλάδος περιήγησις, ἔκδ. F. Spiro (bibl. Teubner).

Perrat C. - Longnon J., Actes relatifs à la principauté de Morée (1289 - 1300), Paris 1967.

Petit L., Actes de Xenophon, Amsterdam 1964.

Φιλιππαίου Θεοκλήτου, Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐπισκοπαί καί ἐπίσκοποι: Θεολ. 31(1960) 238-250.

Piacenza F., L'Egeo redivivo o'sia chronographia dell' Archipelago, in Modona 1688.

Pockocke R., Voyage en Orient, τ. ΣΤ΄, à Paris 1672.

Pouqueville F.C.H.L., Voyage de la Grèce, ἔκδ. Β΄, τ. Δ΄, Ε΄, Paris 1827.

Procopii Caesariensis, Opera omnia, ἔκδ. J. Haury - G. Wirth, Lipsiae 1962-64.

Pseudophrantzes (Macarie Melissenos) cronica (1258-1481), ἔκδ. V. Grecu, Bucuresti 1966 (παράρτ. τοῦ Φραντζῆ).

Ptolemaei, Claudii Geographia, ἔκδ. C.F.A. Nobbe, Hildesheim 1966(ἀπό ἔκδ. Leipzig 1845).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ραγκαβῆ Α., Ἀπομνημονεύματα, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1894.

Ραγκαβῆ Ι., Τά Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφή γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογική καί στατιστική τῆς ἀρχαίας καί νέας Ἑλλάδος τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1853.

Ράλλη Γ., - Ποτλῆ Μ., Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, τ. Ε΄, Ἀθήνησιν 1855 (φωτοτ. ἀνατ. Ἀθῆναι 1966).

Rangabé, Souvenirs d' une excursion d'Athènes en Arcadie, Paris 1857.

Recoura G., Les assises de Romanie, Paris 1930.

Regel W. - Kurtz E.-Korablev B., Actes de Zographou, Amsterdam 1969.

Ross L., Reisen und Reisetouren durch Griechenland. 1 μέρος, Reisen im Peloponnes, Berlin 1841.

Saint Vincent B., Expédition scientifique de Morée, τ. Β΄, μερ. Α΄, Géographie, Paris 1834.

Σάθα Κ., Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ. Γ΄, Hildesheim 1972 (φωτοτ. ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1872).

——,Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, Ἀθήνησιν 1865.

——,Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας. Documents relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, τ. Α-θ΄, Paris 1880-1890.

Schirò G., Cronaca del Tocco di Cefalonia di anonimo,Roma 1975.

Schmitt J., The Cronicle of Morea, London 1904.

Schlumberger G., Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884.

Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, τ. Α΄, Wien 1975.

Simocattae Theophylacti, Historiae, ἔκδ. C.de Boor-P.Wirth, Stutgardiae, 1972.

Scylitzae I., Synopsis Historiarum, ἔκδ. I. Thurn,Berolini 1973.

Sphrantzes G., Memorii (1401-1477), ἔκδ. V.Grecu, Bucuresti 1966.

Spon I., Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, τ. Β΄, à Lyon 1678.

Stephan von Byzanz, Ethnika, ἔκδ. A.Meinekii, Graz 1958.

Stephanus A., Thesaurus graecae linguae, τ. 8, Graz 1954 (φωτοτ.ἀνατυπ.).

Στοιχεῖα συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν δήμων καί κοινοτήτων, τ. 2,6,27,Ἀθῆναι 1961-62.

Syropoulos Sylvestre, Les Mémoires sur le concile de Florence,ἔκδ.V.Laurent, Roma 1971.

Tafel G.L.F.-Thomas G.M., Urkunden zur älteren Handels und Staats Geschichte der Republik Venedig, τ.Α΄. Amsterdam 1964 (ἀνατ. ἀπό τήν

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἔκδ. Wien 1856).

Τερτσέτη Γ., 'Απομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 1821.'Απομνημονεύματα Νικηταρᾶ.

Theophanis Chronographia, ἔκδ. C.de Boor, τ. Α΄, Hildesheim 1963 (ἐπαν. τῆς ἔκδ. Leipzig 1883).

Theophanes Continuatus,CSHB, Bonnae 1838.

Turner C.-H., Ecclesiae Occidentalis monumenta iuris antiquissima. Canonum et conciliorum graecorum interpretationes latinae, τ. Α΄, Oxonii 1930.

Τζανετάκου Θ., Τό πρακτικόν τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαληνίας τοῦ 1264 καί ἡ ἐπιτομή αὐτοῦ, ἐν 'Αθήναις 1965.

Valenciennes H. (de), Histoire de l'empereur Henri de Constantinople,ἔκδ. J. Longnon, Paris 1948.

Villehardouin, La conquête de Constantinople, ἔκδ. E. Faral,Paris 1961.

Wheler G., A journey into Greece in company of Dr. Spon,London 1682.

Zachariae von Lingenthal, Jus Graecoromanum,ἔκδ. Β΄, (Ι. καί Π. Ζέπου), τ. Α΄, 1962.

Zacos G.-Veglery A., Byzantine Lead Seals, τ. Α΄, μέρ. Β΄,Basel 1972.

Ζακυθηνοῦ Δ., 'Ανέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1593-1798): 'Ελλ. 2(1929)127-166,385-434.

Ziebarth E., Ein griechischer Reisebericht des XV Jahrhunderts: Mittheilungen des Kaiserlich deutschen Archaeologischen Instituts,Athenische Abteilung, τ. 24(1899)72-88.

Zonarae Ioannis, Epitomae historiarum. libri XVIII, CSHB, τ.Γ΄, Bonnae 1847.

Ζώρα Γ., Χρονικόν περί τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατά τόν Βαρβερινόν ἑλληνικόν κώδικα 111), 'Αθῆναι 1958.

Zosimi, Historia nova, CSHB, Bonnae 1837.

Β ο η θ ή μ α τ α

'Αβραμέα Α., 'Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204,ἐν 'Αθήναις 1974.

'Αδαμαντίου Α., Τά Χρονικά τοῦ Μορέως:ΔΙΕΕΕ 6(1901-1906)453-675.

Ahrweiler H., Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

IXe-XIe siècles: BCH 84(1960)1-111.

Ahrweiler H., L'histoire et géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement aux XIII^{e}siècle : Travaux et Memoires 1(1965) 1-204 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

——,Byzance et la mer, Paris 1966.

——,Les problèmes de la géographie historique byzantine "Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies Oxford 1967, σ. 465-473 (καί ἔκδ. Var. Peprints).

Ἀλεξοπούλου Ν., Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου,Ἀθῆναι 1951.

Ἀμάντου Κ., Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς Χίου: Ἀθηνᾶ 27(1915-λεξικ. ἀρχεῖον) σ. 12-48.

——,Κυλλήνη-Κορινθία: Ἑλλ. 3 (1930)536-537.

——,Γλωσσικά μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1964.

Andrews K., Castles of the Morea, Princeton 1953, σ. 135-145.

Ἀνδριώτη Ν., Ἐτυμολογικό λεξικό τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, ἔκδ. Β΄,Θεσσαλονίκη 1967.

Ἀραβαντινός Π., Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1856.

Asdracha C., La region de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles,Athen 1976.

Babinger F., Mahomet II le conquérant et son temps (1432-1481),Paris 1954.

Βαγιακάκου Δ., Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Ἰθάκης: ΕΕΒΣ 29(1959)322-348.

——,Γλωσσικαί - λαογραφικαί - τοπωνυμικαί ἔρευναι περί Κορινθίας, "Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Κορινθ. Ἐρευνῶν", Παράρτ. Πελ. 11(1975),47-91.

Βακαλοπούλου Α., Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α΄, Γ΄, Θεσσαλονίκη 1961, 1968.

Βαρδουνιώτη Δ., Ἡ καταστροφή τοῦ Δράμαλη, ἐν Τριπόλει 1913 (Ἐκ τῶν τυπογρ. ἐφημ. "Μορέας").

Barker J., Manuel II Palaeologus (1391-1425), New Brunswick 1969.

Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου Α., Ἀνέκδοτος ἐπιστολή τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου πρός τόν μητροπολίτην Κορίνθου Ἰάκινθον,"Πρακτικά" Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοπον. Σπουδῶν (Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975), τ. Β΄,ἐν Ἀθήναις 1976-8, σ. 91-97.

Beaton A.-Clement P., The Date of the Destruction of the Sanctuary of Poseidon of the Isthmus of Corinth: Hesp. 45(1976)267-279.

Béck H.G., Kirche und theologische Literatur im byzantinische Reich, München 1959.

Βέη Ν., Τό περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν. Αἱ πηγαί καί ἡ ἱστορική

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σημαντικότης αὐτοῦ: "Βυζαντίς" 1(1909)57-105.

Bees N., Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit: Oriens Christianus, Halbjahrshefte für die Kunde des christlichen Oriens, Leipzig 1915, σ. 238-278.

Βέη Ν., Λέων - Μανουήλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς, Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης, Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου: ΕΕΒΣ 2(1925)122-148.

——, Αἱ ἐπιδρομαί τῶν Βουλγάρων ὑπό τόν τζάρον Συμεών καί τά σχετικά σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας: Ἑλλ. 1(1928)337-370.

Bees N., Zum Bericht des L. Chalkokondyles über den Feldzug Murads II gegen Morea: BNJ 17(1939-43) 234-241.

Bidez J., La vie de l'empereur Julien, Paris 1965.

Biers W., Excavations at Phlius: Hesp. 38(1969)443-458, 40(1971)424-447, 42(1973)102-120, 44(1975)51-68.

Binon S., L'histoire et la légende de deux chrysobulles d' Andronic II en faveur de Monembasie: "Echos d'Orient" 37(1938) 274-311.

Blegen C., Excavations at the Summit: Cor. τ. 3, μέρ. 1, σ. 1-30.

Βογιατζίδου Ι., Περί τοῦ νεοελληνικοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Νιμποργείου : Ἀθήνᾶ 20(1908) 15-32.

——, Ἡ θέσις τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐντός τοῦ βυζαντινοῦ κράτους: ΕΕΒΣ 19 (1949)252-271.

Bon A., The Medieval Fortifications of Acrocorinth and Vicinity: Cor., τ. 3, μερ. 2., σ.128-281.

——, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie: Byz. 20(1950)13-20.

——, Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204, Paris 1951.

——, Pierres inscrites ou armoriées de la Morée franque: ΔΧΑΕ 4 (1964 - 1965) 89-102.

——, Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle, "Χαριστήριον εἰς Α. Ὀρλάνδον", τ. Γ', Ἀθῆναι 1966, σ. 86-93.

——, La Morée franque, Paris 1969.

Brooner O., Colonia Laus Julia Corinthiensis: Hesp. 10(1941)388-390.

——, Excavations at Isthmia: Hesp. 24(1955)110-141, 27(1958)1-37, 28(1959) 298-343, 31(1962)1-25.

——, Late Roman and Early Christian Lamps: Isthmia (Excavations by the University of Chicago under the Auspices of the American School of

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Classical Studies at Athens) τ. Γ΄, Princeton 1977, σ. 72-83.

Canard M., Les géographes Arabes des XIe et XIIe siècles en Occident,"Annales de l'Institut des Études Orientales XVIII-XIX, Alger 1960-61, σ. 1-72 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

Carile A., Partitio terrarum imperii Romanie: Studi Veneziani 7 (1965) 125-305.

——,La rendita feudale nella Morea latina del XIV secolo,Bologna 1974.

——,Rapporti fra signoria rurale e despoteia alla luce della formazione della rendità feudale nella Morea latina del XIV secolo,"Πρακτ. Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοπον. Σπουδῶν", τ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1976-8, σ. 86-90.

Caspar E., Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Hohe der Weltherschaft, τ. Β΄, Tübingen 1933.

Charanis P., The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece: DOP 5(1950)141-166 (καί ἔκδ.Var.Reprints).

——,On the Capture of Corinth by the Onogurs and its Recapture by the Byzantines: Spec. 27(1952)343-350 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

——,On the Slavic Settlement in the Peloponnesus: BZ 46(1953) 91 - 103 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

——,Hellas in the Greek Sources of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries: Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr., edited by Kurt Weitzmann, Princeton 1955, σ. 161-176 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

——,The Significance of Coins as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries: Historia. Zeitschrift für alte Geschichte,τ.4,Heft 2/3(1955)163-172 (καί ἔκδ.Var.Reprints).

——,Observations on the History of Greece During the Early Middle Ages: Balkan Studies 11(1970)1-34 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

Charitonidis S.-Ginouvès R., Bain romain de Zevgolatio, près de Corinthe BCH 79(1955)102-120.

Χασιώτη Ι., Πολεμικές συγκρούσεις στόν ἑλληνικό χῶρο καί ἡ συμμετοχή τῶν Ἑλλήνων, ΙΕΕ, τ. Ι΄, σ. 257-355.

Χατζηδάκη Μ., Συμβολή στή μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τά καλλιτεχνικά κέντρα:L'Hellenisme Contemporain.Ἀναμνηστικός τόμος τῆς 500ῆς ἐπετείου τῆς ἁλώσεως, Ἀθῆναι 29 Μαΐου 1953,σ.219-244.

Χώρα Γ.,Ἡ Ἁγία Μονή Ἀρείας, ἐν Ἀθήναις 1975.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Χρυσανθοπούλου Ε., Περί τοῦ "Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας": ΕΕΒΣ 21(1951)238-253.

Chrysostomides J., Corinth 1394-1397: Some New Facts: Βυζ. 7(1975)83-110.

——,Un Unpublished Letter of Nerio Acciaiuoli: Βυζ. 7(1975)111-128.

Χρυσοῦ Ε.,Οἱ Βησιγότθοι στήν Πελοπόννησο (396-397 μ.Χ.) 'Ανακοίν. στό Β' Συνέδριο Πελοπον. Σπουδῶν, Πάτρα 25-31 Μαΐου 1980 (ὑπό ἔκδοση).

——,Συμβολή στήν ἱστορία τῆς 'Ηπείρου κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή(Δ'-ΣΤ' αἰώνα): ἀνατ. ἀπό τά ΗΧ 23(1981), σ. 1-111.

Darrouzès J., Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle, Paris 1971.

——,Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople,τ.Α'(de 1377, à 1410), Paris 1979.

Davidson G.R., The Avar Invasion of Corinth, Hesp. 6(1937)227-239. (Στίς ἑπόμενες σελ.,239-240,συμπληρωματική σημείωση τοῦ T.Horváth.).

——,A Mediaeval Glass - Factory at Corinth: AJA 44(1940)297-324.

——,The Minor Objects: Cor., τ. ΙΒ', Princeton 1952, σ. 311 κ.ἑ.(Seals and Stamps).

Delaville la Roulx J., Les Hospitaliers à Rhodes (1310-1421),London 1974 (ἔκδ. Var. Reprints).

Δημητράκου Δ., Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τ. Α-θ, 'Αθῆναι 1933 κ.ἑ..

Δημητροκάλλη Γ., 'Η καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, "Χαριστ. εἰς Α.'Ορλάνδον", τ. Β', σ. 187-211.

Dendias M., Συμβολή εἰς τά τῆς ὀργανώσεως καί λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περί τήν ἐποχήν τῆς ὑπό τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ, "Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Byzantini"(Palermo 3-10 Aprile 1951), Roma 1953, σ. 307-322.

Dölger F., Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung , Leipzig - Berlin 1927.

Δραγούμη Σ., Χρονικῶν Μορέως ἱστορικά καί τοπωνυμικά: "'Αθηνᾶ" 23 (1911) 396-431, 25(1913)3-52, 27(1915-16)3-33. ('Επίσης νεώτερη ἔκδοση:Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά - τοπογραφικά - ἱστορικά,ἐν'Αθήναις 1921.

Δράκου Ε.Ι., Μοναί ἑλληνικαί. Κορινθιακαί: 'Ιερός Σύνδεσμος 6(1900) 180 - 183, 230-232, 242-243.

Δρανδάκη Ν., Χριστιανικαί ἐπιγραφαί Λακωνικῆς: ΑΕ 1967, σ.137-177.

Du Cange C. du F., Histoire de l'empire de Constantinople sous les empe-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

reurs Français, τ. Α΄, Β΄, New York 1971 (Α΄ ἔκδ. 1826).

Dvornic F., Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Hattiesburg 1970 (Α΄ἔκδ. Paris 1926).

Edward K., Report on the Coins Found in the Excavations at Corinth During the Years 1930-1935: Hesp. 6(1937)241-256.

Ἠλιοπούλου Κ., Τό τοπωνυμικόν τῆς Ἠλείας: Ἀθηνᾶ 52(1948)145-216.

Εὐαγγελάτου - Νοταρᾶ Φ., Καταλογράφησις τοῦ ἀρχείου Σπ. Λάμπρου: ΕΕΦΣΠΑ 25(1974-77) 265-358.

Fallmerayer J.P., Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, τ. Α, Β, Hildesheim 1965 (φωτοτ. ἀπό τήν ἔκδοση τῆς Στουτγκάρδης 1830).

Fedalto G., Annotazioni sui vescovadi latini della Morea franca e l' archivescovado latino di Corinto , durante il secolo XIII (ὑπό ἔκδοσιν).

Finley J., Corinth in the Middle Ages: Spec. 7(1932)477-499.

Fowler H.N., Corinth and the Corinthia: Cor. τ. Α΄, Cambridge 1932,σ.18-114.

Garnett K., Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps : Hesp. 44(1975) 173-206.

Γεωργακᾶ Δ., Συμβολή εἰς τήν τοπωνυμικήν ἔρευναν: Ἀθηνᾶ 48(1938) 15-76.

——,Μερικοί σλαβικοί ὅροι καί τοπωνύμια στήν Πελοπόννησο: Πελ. 1(1956) 385-408.

——,Τά τοπωνύμια τῆς Ἀργολίδος καί τῶν Μυκηνῶν καί ἡ ἱστορία τοῦ τόπου: Πελ. Πρ. 9(1965)159-167.

Georgacas D. - McDonald W., Place - names of Southwest Peloponnesus , Athens 1967.

Γιαμαλίδου Χ., Ἀρχαῖαι ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου καί τῶν πέριξ χωρίων:Ἀθηνᾶ 25(1913)405-429.

Grasberger L., Studien zu den griechischen Ortsnamen, Amsterdam 1969.

Γρηγοροβίου Φ., Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατά τούς μέσους αἰώνας, μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α΄, Β΄, ἐν Ἀθήναις 1977. (Φωτοτ. ἀνατ.τῆς ἔκδ. τοῦ 1904).

Gregory T., The Late Roman Wall at Corinth: Hesp.48(1979)265-280.

Γριτσοπούλου Τ., Ἐκκλησιαστική Ἱστορία καί χριστιανικά μνημεῖα Κορινθίας, τ. Α΄, Ἱστορία, Ἀθῆναι 1973.

——,Χριστιανικά μνημεῖα τῆς περιοχῆς Σοφικοῦ, "Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Κο-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρινθ. 'Ερευνῶν", Παράρτημα Πελ. 11(1975)161-171.

Γρυτσοπούλου Τ.,Μεθοδίου Γ.Φούγια,'Ιστορία τῆς ἀποστολικῆς'Εκκλησίας Κορίνθου ἀπ'ἀρχῆς μέχρι σήμερον, 'Αθῆναι 1968:ΕΕΒΣ 36(1968)408-417(βιβλιοκρισία).

Grumel V., Les regestes des actes de patriarcat de Constantinople,τ. A'1 (1932), A'2(1936), A'3(1947).

——,La chronologie, Paris 1958.

Χάμμερ Ι., 'Ιστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐξελληνισθεῖσα ὑπό Κων. Κρικιδᾶ, τ. Β', 'Αθῆναι 1870.

Hammond N.G.L., Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas, Park Ridje, New Jersey 1976.

Harris J., A Gold Hoard from Corinth: AJA 43(1939)268-277.

——,Coins Found at Corinth: Hesp. 10(1941)143-162.

Hertzberg G., 'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος ἐπί τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, μετ. Π. Καρολίδου, τ. Γ', ἐν 'Αθήναις 1902.

——,'Ιστορία τῆς 'Ελλάδος ἀπό τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον, μετάφρ. Π. Καρολίδου, τ. Α', Β', ἐν 'Αθήναις 1906.

Harrin J., Realities of Byzantine Provincial Goverment: Hellas and Peloponnesos (1180-1205): DOP 29(1975)253-284.

Hohlfelder R., A Small Deposit of Bronze Coins from Kenchreai: Hesp. 39 (1970)68-72.

——,Migratory Peoples'Incursions into Central Greece in the Late Sixth Century. New Evidence from Kenchreai, "Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines",Bucarest 6-12 Septembre 1971, τ. Γ',σ. 333-338.

——, A Sixth Century Hoard from Kenchreai: Hesp. 42(1973)89-101.

——,Kenchreai on the Saronic Gulf, Aspects of its Imperial History:Classical Journal 71(1975-76)217-266.

——,Kenchreai, Eastern Port of Corinth, τ. Γ', the Coins, Leiden 1978.

Hopf C., Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere zeit, New York, τ. Α', Β' (Α' ἔκδ. Leipzig 1867-1868).

——,Οἱ Σλάβοι ἐν 'Ελλάδι, μετάφρ. Φ. Ζαμβάλδη, ἐν Βενετίᾳ 1872.

Hood M.S.F., Isles of Refuge in the Early Byzantine Period: BSA 65(1970) 37-45.

——,An Aspect of the Slav Invasions of Greece in the Early Byzantine Period: Acta Musei Nationalis Pragae, 20(1966)165-171.

Jacoby D., Quelques considérations sur les versions de la "Chronique de

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Morée": Journals des Savants(1968)133-189 (καί ἔκδ. Var. Reprints).

Jacoly D., La Féodalité en Grèce médieval. Les "assises de Romanie", Paris 1971.

Jones A.H.M.-Martindale J.R.-Morris J., The Prosopography of the Later Roman Empire, τ. Α΄ Cambridge 1971.

Jeffreys M., The Chronicle of the Morea. Priority of the Greek Version: BZ 68(1975)304-350.

Ἰεζεκιήλ Φαναριοφαρσάλων, Ὁ νεοφανής ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐξ Ἰχθῦος καί οἱ ἅγιοι Νικόλαοι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ: Θεολ. 8(1930)213-227.

Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὑπόθεσις τῆς πρός Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς: PG, τ. 61, στ. 7 κ.ἑ..,

Καββαδίας Π., Περί τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ ἀνασκαφῶν καί ἐργασιῶν: ΠΑΕ(1905) 43-89.

Kajdane A., La ville et le village à Byzance aux XIe-XIIe siècles: Στό βιβλίο "Le Féodalisme à Byzance", στή σειρά "Recherches Internationales à la lumière du marxisme",ἀρ. 79, (μετ. M.Gavriilidou).

Καλογεροπούλου Ν., Μεταβυζαντινή καί νεοελληνική τέχνη, τ. Α΄, Ἀθῆναι.

——,Εἴκοσι πέντε ἄγνωστοι βυζαντινοί ναοί ἐν Κορινθίᾳ: Νέα Ἑστία 17 (1935)311-315, 524 - 529.

——,"Αγνωστα βυζαντινά μνημεῖα Κορινθίας, τεῦχ. Β΄, Ἀθῆναι 1935, σ.17-22.

Καμπούρογλου Δ., Τοπωνυμικά παράδοξα, Ἀθῆναι 1920.

Καραντζᾶ Σ., Συμβολή εἰς τήν εὐβοϊκήν διαλεκτολογίαν, "Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἄμαντον", Ἀθῆναι 1940, σ. 253-286.

——,Ἀρχαιοπινῆ καί ἄλλα τινά τοπωνύμια ἐν μέσῃ καί νοτίῳ Εὐβοίᾳ:Ἀθηνᾶ 50(1940)237-249.

Kent J., A Byzantine Statue Base at Corinth: Spec. 25(1950)544-546.

Κισκύρα Δ., Ἡ Πελοπόννησος ἀπό σεισμολογική ἄποψη: Πελ.Πρ. 2(1958) 103-115.

Kirsten E., Die Byzantinische Stadt, "Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress", München 1958.

Koder J., Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia: Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik 25(1976)75-80.

——,Zur Frage des slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland: BZ 71(1978)315-331.

Koder J.-Hild F., Hellas und Thessalia (Tabula Imperii Byzantini 1),Wien

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1976.

Κόλλια Γ., Τοπωνυμικόν τοῦ δήμου Δωριέων Παρνασσίδος: Ἀθηνᾶ 44 (1932) 107-152.

Κομίνη Α., Γρηγόριος Πάρδος μητροπολίτης Κορίνθου καί τό ἔργον αὐτοῦ, Ρώμη - Ἀθῆναι 1960.

——, Γρηγόριος μητροπολίτης Κορίνθου, "Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Κορινθ. Ἐρευνῶν", Παράρτ. Πελ. 11(1975)17-23.

——, Παρατηρήσεις καί διορθώσεις εἰς τούς ἐπισκοπικούς καταλόγους Ἀργολιδοκορινθίας, "Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν", Παράρτ. Πελ. 13(1978-79)22-27.

Κονιδάρη Γ., Αἱ μητροπόλεις καί ἀρχιεπισκοπαί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί ἡ "τάξις" αὐτῶν, Athen 1934.

——, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1954-60.

Κορδώση Μ., Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου Δούκα μέ τήν Πελοπόννησο: ΗΧ 22 (1980)49-57.

Κουκουλέ Φ., Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, τ. Β΄, Ε΄, ἐν Ἀθήναις 1952.

Κουτίβα Σ., Ἱστορικά τοῦ Ξυλοκάστρου, Ἀθήνα 1962.

——, Ἱστορία τῆς Κορινθίας, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1966.

Krekić B., Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris 1961.

Kresten O., Zur Echtheit des Σιγίλλιον des Kaisers Nicephoros I für Patras "Römische Historische Mitteilungen", 19(1977)15-78.

Κριαρᾶ Ε., Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας (1100 - 1669) τ. Α-Ε, Θεσσαλονίκη 1968 κ.ἑ..

Κυριακίδου Σ., Βυζαντιναί μελέται. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, τ. ΣΤ΄, Θεσσαλονίκη 1947.

Κυριακοπούλου Κ., Ἁγίου Πέτρου, ἐπισκόπου Ἄργους, Βίος καί λόγοι, ἐν Ἀθήναις 1976.

——, Προβλήματα περί τόν βίον καί τό ἔργον τοῦ ἁγίος Πέτρου, ἐπισκόπου Ἄργους, "Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν", Παραρτ. Πελ.(1978-79) 262-270.

Λαμπάκη Γ., Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνά τήν Ἑλλάδα: ΔΧΑΕ 2(1894)6-31 (Μελέται, ἐργασίαι καί περιηγήσεις τοῦ 1892)

——, Χριστιανικαί Κεγχρεαί, "Miscellanea di Archeologia di storia e di Filologia dedicata al. prof. A Salinas nel XL anniversario del suo insegnamento", Palermo, σ. 71-80.

Λαμπρινίδου Μ., Ἡ Ναυπλία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς,

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ἔκδ. Β΄, Ἀθῆναι 1950.

Λάμπρου Σ., Τά τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατά τούς μέσους αἰώνας : NE 2(1905)435-489.

——,Ὁ Βαρβερινός κῶδιξ τοῦ Βίου τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε:NE 5 (1908) 301-304δ.

——,Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλήν τῆς Ἐθνικῆς Α΄ Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς:NE 3(1906)113-121.

——,Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. ΣΤ΄, ἐν Ἀθήναις 1908.

——,Ὀλίγα περί Πολυφέγγους: NE 6(1909)179-185.

——,Αἱ κατά γενικήν τοπωνυμίαι τῆς Πελοποννήσου: NE 17(1928) 78-81.

——,Οἱ ἡγεμόνες τῆς Πελοποννήσου : NE 21(1927)272-304.

Laurent V., Les notitiae: Byz. 7(1932)519-526.

Lehmann H., Argolis, τ. Α΄, Athen 1937 (Archäologische Institut des Deutschen Reiches Athenische Abteilung).

Lemerle P., Une province byzantin. Le Péloponnèse: Byz. 21(1951)341-354.

——,La Chronique improprement dite de Monemvasie:Le contexte historique et légendaire: REB 21(1963)5-49.

Le Quien, Oriens christianus, τ. Β΄, Graz 1958 (φωτοτ. τῆς ἐκδόσ. Paris 1740).

Loenertz R.-J., Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382-1404) Études Byzant. 1(1943)152-196.

——,Aux origines du Despotat d'Épire et de la principauté d'Achaie:Byz. 43(1973)360-394.

Lolling H., Über die Kontoporeia und das mykenisch-korinthische Bergland. Στό τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Steffen, Karten von Mykenei, Berlin 1884.

Longnon J., L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949.

Luttrell A., A Fourteenth Century List of the Barons of Achaea (1377); BZ 51(1958)355-356.

Mackay T., More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth: Hesp. 36 (1967)249-320.

Μαλτέζου Χ., Οἱ ἱστορικές περιπέτειες τῆς Κορίνθου στά τέλη τοῦ ΙΔ΄αἰώνα: Σύμμεικτα 3(1979)29-51.

Megaw H., The Chronology of Some Middle Byzantine Churches: BSA 32(1931-32) 90-130.

——,Investigations at Kenchreai: ΑΔ 19Β1 (1964) 103-107.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μηλιαράκη Α., Γεωγραφία πολιτική νέα καί ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καί Κορινθίας, ἐν Ἀθήναις, 1886.

——,Νησιογραφικά κατά τήν γεωγραφίαν τοῦ Ἄραβος Ἐδριζί: Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ 3(1899)81-91.

Μηνᾶ Κ., Τό τοπωνυμικό τῆς Κάσου, Ἀθήνα 1975.

Μέντζου Κ., Συμβολαί εἰς τήν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου, ἐν Ἀθήναις 1975.

Metcalf D., Corinth in the Ninth Century. The Numismatic Evidence:Hesp. 42(1973)180-251.

Μίλλερ Ο., Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566), μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α΄, Β΄, ἐν Ἀθήναις 1909-10.

Miller S., Excavations at Nemea: Hesp. 44(1975)143-172, 45(1976)174-202, 46(1977)1-31, 47(1978)58-88.

Μιτσοῦ Μ., Τό μεσαιωνικό Λιγουριό. Λιγουριό-Παλιγουριό, "Πρακτικά Α΄Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν", Παράρτ. Πελ.13(1978-79)37-40.

Μομφεράτου Α., Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας. Πόλεμος Ἐνετῶν καί Τούρκων ἐν Πελοποννήσῳ κατά τά ἔτη 1463-1466, ἐν Ἀθήναις 1914.

Morgan C., The Byzantine Pottery: Cor. τ. XI, Cambridge 1942.

Μοσχονᾶ Ν., "Η ἐπιδρομή τοῦ Καρόλου Τόκκου στήν Ἀργολίδα:Ἀνακοίνωση στό Β΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοπον. Σπουδῶν, Πάτρα 25-31 Μαΐου (ὑπό ἔκδοσιν).

Μπίρη Κ., Ἀρβανίτες οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ,Ἀθῆναι 1960.

Οἰκονομίδη Ν., Ἡ ἑνοποίηση τοῦ εὐρασιατικοῦ χώρου (945-1071). Ἡ παρακμή: ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 229-244.

Orgels P., En marge d'un texte hagiographique (Vie de S. Pierre d'Argos). La dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923-925) Byz. 34 (1964)271-285.

Ὀρλάνδου Α., Ἀνασκαφαί ἐν Πελλήνῃ: ΠΑΕ 1931, σ. 73-83, 1932,σ.62-63.

——,Ἀνασκαφή Σικυῶνος: ΠΑΕ 1933, σ. 81-90. 1954,σ.219-231.

——,Βυζαντινοί ναοί τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας:ΑΒΜΕ 1(1935)53-90.

——,Ἡ "βασιλική" τῶν Κεγχρεῶν: Πρακτ. Ἀκαδ.Ἀθηνῶν 10(1935)55-57.

——,Οἱ ναοί τῶν Ταρσινῶν καί τῆς Λέχοβας: ΑΒΜΕ 1(1935)91-98.

——,Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος: ΑΒΜΕ 1(1935)41-52.

——,Ἡ ἐπισκοπή τοῦ Δαμαλᾶ: ΑΒΜΕ 5(1939-40)17-33.

——,Ἡ φραγκική ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας,"Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier", τ.Γ΄,Athènes 1957, σ. 1-18.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Orlandos A., Les monuments paléochrétiens decouverts ou étud
1938 à 1954, "Actes du Ve Congrès International d'Arc
tienne", Città del Vaticano, Paris 1957, σ. 108-116.
Ostrogorsky G., 'Η γένεσις τῶν θεμάτων τῆς 'Ελλάδος καί τῆ
μεταφρ. Ι. Παπαδριανοῦ: Βαλκανική Βιβλιογραφία, τ. Α΄
Θεσσαλονίκη 1973, σ. 205-229 (έπιμ. Κ. Δημάδη).
Πάλλα Δ., Κόρινθος. Χριστιανικά μνημεῖα: ΘΗΕ, τ. Ζ΄, στ.86.
——, Αἱ βαρβαρικαί πόρπαι τῆς Κορίνθου, "Πεπραγμένα τοῦ Θ΄Ζ
ζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 'Απριλίου
'Αθῆναι 1955, σ. 340-396.
——, 'Ανασκαφή ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ : ΠΑΕ 1953, σ. 175-183. 19
218.
——, Πρωτοχριστιανική Κόρινθος: Πελ. Πρ. 1(1957)52-62.
——, R. Scranton, Mediaeval Architecture in the Central Are
(Cor. τ. XVI, Princenton 1957): ΕΕΒΣ 28(1958)530-537
Pallas D., Scoperte Archeologiche in Grecia negli anni 1956-58: Ri
Ital. 35(1959)187-223.
Πάλλα Δ., 'Ανασκαφή Βασιλικῆς ἐν Λεχαίῳ: ΠΑΕ 1956, σ. 164-178. 19
1958, σ. 119-133. 1959, σ. 126-140. 1960, σ. 144-170.
154.
——, 'Οδοιπορικό τῶν Γεφανείων: Κορινθ. Πρωτοχρ. 1960, σ. 43
——, 'Ανασκαφαί καί περιοδεῖαι κατά τό ἔτος 1960: ΑΔ 17 B_1(1
——, 'Ανασκαφική ἔρευνα εἰς τήν βασιλικήν τοῦ Κρανείου ἐν Κ
1970, σ. 98-117. 1976, σ. 163-195. 1977, σ. 162-183.
Πάλλα Δ.- Ντάντη Σ., 'Επιγραφές ἀπό τήν Κόρινθο: ΑΕ 1977, σ.
Παναγιωτοπούλου Κ., Ἕλληνες ναυτικοί καί πλοιοκτῆτες ἀπό τό
οἰκονομικά βιβλία τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας (1
σαυρίσματα 11(1974)284-352.
Παπαχατζῆ Ν., Παυσανίου 'Ελλάδος Περιήγησις Κορινθιακά καί Α
να 1976.
Παπαχρίστου Ι., 'Ιερά πατριαρχική Μονή Φανερωμένης Χιλιομοδί
——, 'Αγιονόριον ἤ 'Αγιονόρι: Πελοπον. 'Εγκυκλοπ., τ.Α΄, σ.14
Παπαδημητρίου Ι., 'Ανασκαφή ἐν τῷ 'Ασκληπιείῳ καί ἐν τῷ ἱερῷ
νος Μαλεάτα ἐν 'Επιδαύρῳ: ΠΑΕ 1945-48, σ. 90-111.
Φαράκλα Ν., Σικυωνία, ΑΕΠ, ἀρ. 8, 'Αθήνα 1971.
——, 'Επιδαυρία, ΑΕΠ, ἀρ. 12, 'Αθήνα 1972.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φαράκλα Ν., Φλειασία, ΑΕΠ, ἀρ. 11, 'Αθήνα 1972.

Φιλαδελφέως Α., Βυζαντινά ἀγγεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαιᾶς Κορίνθου: ΔΧΑΕ 1(1924)22-47.

Philippson A., Zur Ethnographie des Peloponnes: Mitteilungen aus Justus Perthes',Geographischer Anstalt, 36(1980)1-11,33-41.

——,Die griechischen Landschaften, τ. Γ', Der Peloponnes, Frakfurt 1959, ἔκδ. E. Kirsten.

Φούγια Μ., 'Ιστορία τῆς ἀποστολικῆς 'Εκκλησίας Κορίνθου,'Αθῆναι 1968.

Φουρίκη Π., Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς 'Αττικῆς:'Αθηνᾶ 41(1929) 77 - 178, 42(1930)111-136.

Φουριώτη Α., Κόρινθος. 'Η 'Ιστορία, τ. Γ' (ἀπό τήν ἀνοικοδόμηση ὥς τήν Τουρκοκρατία), 'Αθήνα 1975.

Πιομπίνου Φ., Ἕλληνες ἁγιογράφοι μέχρι τό 1821, 'Αθήνα 1979.

Πλασσάρα Β., 'Η ἑλληνική Σχολή Ραχώβης: Πελ.Πρ. 2 (1958)121-124.

Πλουμίδη Γ., Οἱ βενετοκρατούμενες ἑλληνικές χῶρες μεταξύ τοῦ δευτέρου καί τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537), 'Ιωάννινα 1974.

Πολίτου Ν., Τοπωνυμικά: Λαογραφία 5(1915-16)249-308, 522-552.

Πούλου Ι., 'Η ἐποίκησις τῶν 'Αλβανῶν εἰς Κορινθίαν: 'Επετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου 3(1950)31-105.

——,Συμβολή εἰς τό τοπωνυμικόν τῆς Κορινθίας: Πελ. 4(1958-59)343-347.

Πρωτοφάλτη Ε., 'Ο Διονύσιος Εὐμορφόπουλος διά τήν μάχην τῶν Δερβενακίων: Πελ.Πρ. 4(1960)57-59.

Ρωμαίου Κ., Μεσαιωνικά τοπωνύμια: 'Ελλ. 11(1939)283-291.

——,Τόποι καί τοπωνύμια: Πελ. 5(1962)21-45.

Roux G., Pausanias en Corinthie, Paris 1958.

Sakelariou M. - Faraklas N., Korinthia - Kleonaia, ΑΕΠ, ἀρ. 3,Athen 1971.

Σακελαρίου Μ. - Φαράκλα Ν., Μεγαρίς, Αἰγόσθενα, 'Ερένεια, ΑΕΠ, ἀρ. 14,'Αθήνα 1972.

Σακελίωνος Ι., Πατμιακή Βιβλιοθήκη, 'Αθήνησιν 1890.

Saranti - Mendelovici H., A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècle: REB 38(1980)219-232.

Σαρρῆ 'Ι., Τά τοπωνύμια τῆς 'Αττικῆς: 'Αθηνᾶ 40(1928)117-160.

Schmidt L., Die Ostgermanen, München 1969.

Scranton R., Inscriptions from Phlius: Hesp. 5(1936)235-246.

——,Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, Cor., τ. XVI, Princeton 1957.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Scranton R. - Ramage E., Investigations at Corinthian Kenchreai:Hesp. 36 (1967)124-186.

Scranton R. - Shaw J. - Ibrahim L., Kenchreai Eastern Port of Corinth, Leiden 1978.

Setton K., The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century: Spec. 25(1950)502-543.

——,Catalan Domination of Athens (1311-1388), London 1975(Var.Reprints, ἔκδ. Β΄).

Shaw J., Shallow - Water Excavations at Kenchreai: AJA 71(1967)223-231.

Shelley J., The Christian Basilica near the Cenchrean Gate at Corinth : Hesp. 12(1943)166-189.

Σιμοπούλου Κ., Ξένοι ταξιδιῶτες στήν Ἑλλάδα, τ. Α΄(333 μ.Χ.-1700),τ.Β΄ (1700-1800), Ἀθήνα 1972, 1973.

Σωτηρίου Γ., Αἱ παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί τῆς Ἑλλάδος: ΑΕ 1929,σ.161-248.

——,Αἱ Μοναί τῆς Ἑλλάδος καί ἡ ἐθνική αὐτῶν δράσις κατά τούς βυζαντινούς χρόνους, ἐν Ἀθήναις 1936.

——,Χριστιανική καί βυζαντινή ἀρχαιολογία, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1942.

Speck P.,Kaiser Konstantin VI, τ. Α΄-Β΄, München 1978.

Σφηκοπούλου Ι., Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968.

Σφυρόερα Β., Σταθεροποίηση τῆς Ἐπαναστάσεως: ΙΕΕ, τ.ΙΒ΄,σ.212-286.

Stamires G., Notes on Inscriptions from Phlius: Hesp. 22(1953)57-58.

Starr J., The Epitaph of a Dyer in Corinth: BNJ 12(1936) 42-49.

——,The Jews in the Byzantine Empire (641-1204), Athen 1939 (Verlag der BNJ).

Steffen, Karten von Mykenai, Berlin 1884.

Στίκα Ε., Κοιμητηριακή βασιλική παλαιᾶς Κορίνθου:ΠΑΕ 1961, σι 129 - 136. 1962, σ. 51-56.

——,Ἱερά Μονή Ἁγίου Γεωργίου Φενεοῦ: Πελ. Πρ. 8(1964)113-114.

Στράβωνος, Γεωγραφικά, ἔκδ. R.Baladié, "Les Belles Lettres", τ. Ε΄,Paris 1978.

Struck A., Vier byzantinische Kirchen der Argolis: Mitteil.des Deutschen Archäolog. Instituts,34(1909)189-236.

Stroud R., An Ancient Fort on Mount Oneion: Hesp.40(1971)127-145.

Svoronos N., Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes: BCH 83(1959)1-166.(καί ἔκδ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Var. Reprints).

Θαβώρη Α., Οὐσιαστικά ἀπό ἐπίθετα (καί μετοχές) στή νέα ἑλληνική, Θεσσαλονίκη 1969.

——,Μερικές ἀκόμη δάνειες ἑλληνικές λέξεις στή βουλγαρική γλώσσα καί ἰδιαίτερα στίς διαλέκτους της: Δωδώνη 8(1979)343-353.

Thiriet F., Regestes des déliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, Paris 1959-1961.

Θωμοπούλου Ι., Μελέτη τοπωνυμική τῆς νήσου Κέω: Ἀνατ. ἀπό τήν Ἐπετ. Ἑταιρ. Κυκλαδ. Μελετῶν, 3(1963).

Τσακουμάκα Π., Οἱ ἐν Κορινθίᾳ τιμώμενοι ἅγιοι Νικόλαοι, "Πρακτικά Α΄Συνεδρίου Κορινθιακῶν Ἐρευνῶν", Πελ.11(1975)103-112.

Vasmer M., Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1970 (φωτοτ.τῆς ἐκδ.1941).

Vollgraff W., Argos dans la dépendance de Corinthe au IVe siècle: L'Antiquité Classique 14(1945)5-28.

Waagé O., Preliminary Report of the Medieval Pottery from Corinth:Hesp. 3(1934)129-139.

Waldmüller L., Die ersten Begegnungen der Slaven mit dem Christentum und den Christlichen Volkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert,Amsterdam 1976.

Weithmann M., Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel, München 1978.

——,Structurkontinuität und - Discontinuität auf der griechischen Halbinsel im Gefolge der slavischen Landnahme: Münchner Zeitschrift f. Balkankunde 2(1979)141-176.

Wolf R., Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople 1204-1261: DOP 8(1954)225-303.

Ξυγγοπούλου Α., Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν ἅλωση, Ἀθήνα 1957.

Zaimov J. - Θαβώρη Α., Ἐγκαταστάσεις τῶν Βουλγάρων Σλάβων στή βουλγαρική χερσόνησο (περιληπτική μετάφραση καί παρατηρήσεις Α. Θαβώρη):Ἀνάτυπο ἀπό τό "Δελτίο Βουλγαρικῆς Βιβλιογραφίας", ἔτος 9, τεῦχ. 2, Θεσσαλονίκη 1972.

Zakythinos D., Le Despotat grec de Morée, London 1975(Var.Reprints).

——,Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει: ΕΕΒΣ 17(1941)208-274.

——,Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Zakythinos D., La grande brèche dans la tradition historique de l'hellenisme du septième au neuvième siècle, "Χαριστ. εἰς Α. Ὀρλάνδον", τ. Γ΄, Ἀθῆναι 1966, σ. 300-324.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Apparato Critico

I

ANTELIO MAI, [illegible] c. 53r-257r.

Tramicorio di Cardinale (Decime)

253r Degna, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], Pagliarini, [illegible], [illegible], [illegible], Curtelmai, [illegible], [illegible] e Sarandaglia.

Chiesa

253v Manili

Ciegna, Fiemmi e San Gaetano

254r Chiesarii e Clementi

Marcassi

254v Stephani e Berbati

Viambusa, Griglia e Fantoni

255r [illegible] e Drigani

[illegible]

255v [illegible]

[illegible] e Costanzi

256r [illegible] Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α [illegible], [illegible], [illegible], Mangiarini, [illegible] suo fratello Dionisio [illegible]

[illegible]

256v [illegible]

[illegible], [illegible] [illegible]

257r [illegible] due [illegible] [illegible] Chiesa e Aziendi

[illegible]

257v [illegible]

[illegible] Cardinali

258r [illegible] Carpanesi

[illegible], [illegible], Sarpa, [illegible], [illegible], Casari, Cosci e [illegible]

258v-r [illegible], [illegible], Castagna, Lucca, [illegible] Cassani, [illegible], [illegible]

[illegible]

[illegible]

259r [illegible]

[illegible] Pontifici

259v [illegible]

[illegible] e [illegible]

Ἀνέκδοτα ἔγγραφα

1

ΑΡΧΕΙΟ ΝΑΝΙ, τ. 11, φ. 253r-277r.

Territorio di Corinto (Decime)

253r Fogna, Vlachico, Tarso, Romeico Tarso, Mossã, Stenõ, Pagliolusi, Caries, Chiparissà, Cuffolusi, Grapsa, Dorrisca e Sarandapico.
Ghiosa

253v Xamili
Clegna, Flevari e san Baselio

254r Chiessari e Clemendi
Marcassi

254v Stephani e Berbati
Vlandussa, Stiglia e Panariti

255r Veglines e Frigagni
Voivodeus

255v Bosichieus
Lefco, Chiaussades e Costari

256r Curtessa, Cassũ, Caragussi, Mustaffã Effendi, Assais Effendi, Romides, Condostauli, Mersausi, Ghatto con suo fratello Elenizza Agaco, Bisbardi

256v Chiaussades
Lopessi, Paradissi e Mochia

257r Li due Seguolatii app(artenut)i San Baselio Chiurca e Aslani
Apano Masi di Sechiria Effendi

257v Ville Cuzzi apano
Borgo tutto di Carinto

258r Ville tutte di Catto nacagiẽ
Gelini, Masi, Scuppa, Soffianã, Cereguni, Camari, Cuzzi e Strussa

258v Saracã, Busi, Castagnã , Lefca, Cazi Cassani, Mindo, Taffanduss, e Nissuf' Zucalã
Mon(aste)rio Faneromegni

259r Monasterio Corfi
Monas(te)rio Saofficõ

259v Caria
Pizza, Lusi e Lutrõ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

260r Scotigni
Valza Micri, Semeno, Troffari
e Sanglivani
260v Mon(aste)rio San Baselio
San Zuane, Ritto e Cocla
261r Mon(aste)rio Polimarchi
261v Vassilicã, Cassan Passa, Braim bei, Conidochori, Deli Mustaffã ,
Cafti
Gurzati, Zorzu e Vello
262r Chirillo
Stimanga e Scraluglià
262v Petri e Cattocuzzi
Gurgura e Capandriti
263r Valza megagli
Folerõ e Jeguol(ati)o Braim bei
263v Monast(eri)o S. Dem(et)rio Damalã
Mon(aste)rio Agnouda
264r Ali Ghiagiã
Sulli e Rapsomati
264v Coscia
Megalo Seguol(ati)o
265r Lalloti
Crustelli
265v Calenzi
Calchi
266r Sacoli
Bollati Megalo
266v Ringa, Lecossi e Cuzzomandi
267r Lecossi, Cuzomandi
267v Neranza
Vello e Pordachi
268r Curbei
Chiusiuf Ghiagia
268v Salingho, Lugati, Braim bei, Sattiri
269r Acmedi, Osmani Chieratã Bagli, Mullã, Mussuli, Musachi e Schilo-
cori

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ralũ, Stamuti e Chirimi

269^{v} Mon(aste)rio Sagoriti, Passũ, Cazi Cassani, e Merbei Chiparissa

270^{r} Cassan Aga, Cuffõ, Varella, Sacati, Agmũ, Agmet Effendi e Chassan Mustaffã

Liondi e Gimno

270^{v} Cuzzũ, Cremũ e Micro Bollati

Phasso

271^{r} Cocogni

Bechir Bei

271^{v} Carassumagni

Bones, Rachies e Corali

272^{r} Polizza e Saracã

Vracateva

272^{v} Caracussi, Giaffũ, Bachi Aga, Bachi Masarachi, e Bluguri

Sapandi, Dara e Cucgli

273^{r} Agionori e Limmes

Zaccariã

273^{v} Tricala li 3 Macalã cioè Marizza, Sorianus, Sugra, Petta e Cilocastro

274^{r} Dussa e Psari

274^{v} Alichiessa ẽ Lersa

275^{r} Seguono le ville di Catto nacagiẽ ....

Sofficõ

Angelo Castro

Chieli e Mon(naste)rio

275^{v} Piggradã

Fanari, Lesca, Scopeti Zucaglia

e Cogliachi

Porro

Metena

Damalã

276^{r} Passã

Vunolarcho Cochenia et Agia Paraschievi

Masomata, Cattara, Appathia

276^{v} Padelũ

Mataranga è Bedegni

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Licoparti e Delessi
Golini, Caraguni, Camari, Strussa, Mazi, Scupa, Soffiana e luzzi
Gelini, Caramani, Camari e Strussa
277r Masi
Scuppa
Sofiana con Maccala Spartineus
Cuzzi

2

Κατάστιχο Α΄ (σ. 163-175)

		Οἰκογένειες
σ. 163-167	Κόρινθος	330(;)
	Κοντόσταβλος (συνοικία Κορίνθου)[1]	
σ. 167-168	Βασιλικά	83
	Κουβαρᾶ (ἀγροτική θέση Βασιλικῶν)	
σ. 168-169	Ἅγιος Βασίλειος (κάστρο Τσαγάλ)	85
	Πέτρο χαϊκάλ (ἀγροτική θέση Ἀγ.Βασιλείου)	
	Μάνεση " " "	
	Σερμορίνη " " "	
	Καλό Σταμάτη " " "	
σ. 170	Πουλημένος Κοντόσταβλος	15
	Μπεζμάρ(δι)	
σ. 171	Χαλκιά	9
	Κουταλᾶ	1
σ. 171-172	Ἀγιονόρι	45
	Ξεροκασταλιά (ἀγροτική θέση Ἀγιονορίου)	
	Λυκόβρυση	7
σ. 172	Κλημεντίνη	13
	Πουλημένο Σόϊκα	14
σ. 173	Φανάρι	22
	Μπάρδι	9
	Κουμπάκι	12

1. Ὑπάρχουν ἄλλες τρεῖς συνοικίες στήν Κόρινθο, τῶν ὁποίων δυστυχῶς τά ὀνόματα δέν μπορέσαμε νά τά μεταφέρουμε ἐδῶ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

		Οἰκογένειες
σ. 174	Σαρακίνη	6
	Λουκᾶ	10
	Λάλουκα	5
	Φράτη	4
σ. 175	Πεσρᾶτο (Ψηρᾶτο)	5
	Φρεσίνα	32

3

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ

Διαγραφή ἁπάσης Πελοποννήσου παραλίου τε καί μεσογείου (Κοπεγχάγης 2147, ἄ.ἀ.φύλλων, αἰῶνος ΙΕ΄)

καί πρῶτον τά παράλια

Μετά τάς ἐν Μεγαρίδι Πηγάς αἵτινες εἰσιν ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ τῆς Ἀχαΐας

Ἱερόν Ἥρας Κορινθίας

Λέχαιον ἐπίνειον

Ἀσωποῦ ποταμοῦ ἐκβολαί

Σικυωνίας τῆς ἰδίας Ἀχαΐας

Συός ποταμοῦ ἐκβολαί

Αἴγειρα

.....

Ἀργείας· ἤγουν τά πρός ἀνατολήν Κορίνθου

.....

Ἐπίδαυρος πόλις

Σπείραιον ἄκρον

Ἀθηναίων λιμήν

Βουκέφαλος λιμήν

τῆς Κορινθίας

Κεγχρεῶν ἐπίνειον

Σχοινοῦς λιμήν

Τά ἐν Πελοποννήσῳ ὄρη

.....

Στύμφαλος· ἡ Ζήρεια· τό αὐτό καί Κυλλήνη

.....

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Αἱ μεσόγειαι πόλεις
Τῆς ἰδίας Ἀχαΐας

.....

Πελλήνη· ἡ νῦν Κέρνοβα

Αἱ τῆς Σικυωνίας μεσόγειαι

Φλιοῦς πόλις

Σικυών· τά νῦν Βασιλικά

Αἱ τῆς Κορινθίας μεσόγειαι

Κόρινθος· ἡ νῦν Ἐφύρα

Αἱ Ἀρκαδίας

.....

Στύμφαλος· ἡ Ζάρακα νῦν

Αἱ Ἀργείας

Νεμέα

Κλεωναί πόλις

Ἄργος πόλις

Μυκῆναι πόλις· τό Πολύφεγγον

.....

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Α.

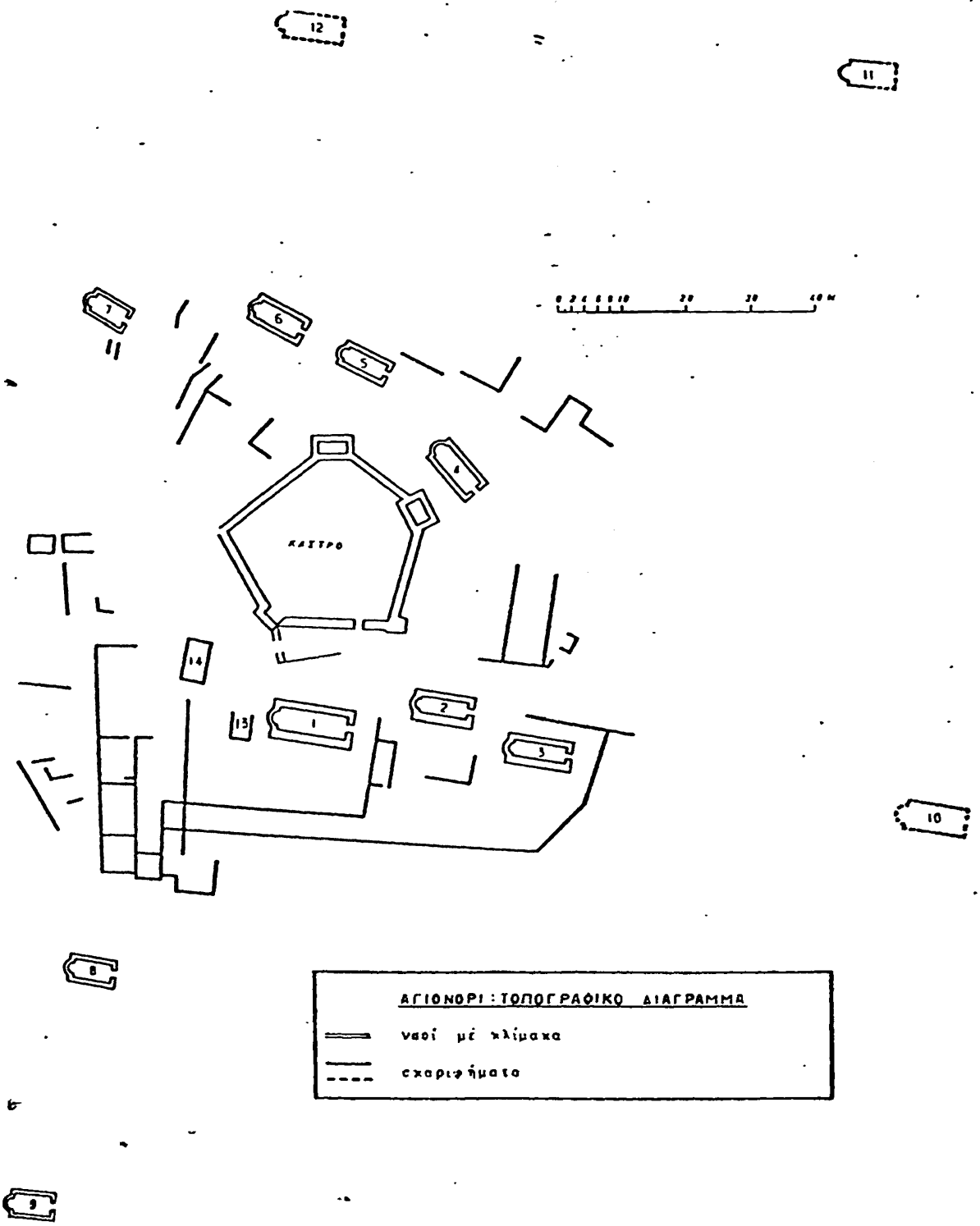

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

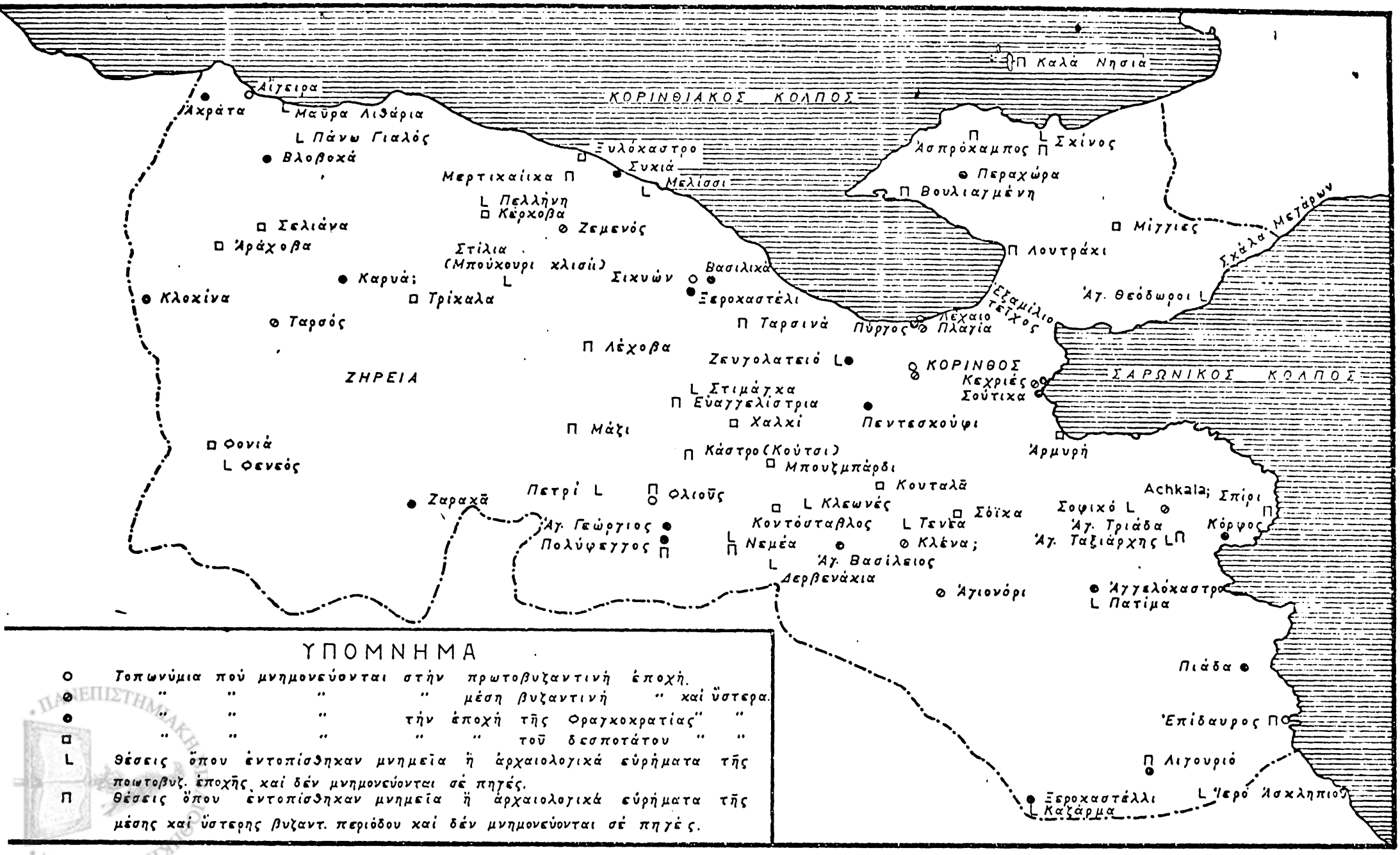
ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
Καλά Νησιά
Αἴγειρα
Ἀκράτα
Μαῦρα Λιθάρια
Πάνω Γιαλός
Βλοβοχά
Ξυλόκαστρο
Συκιά
Μελίσσι
Μερτιχαίικα
Πελλήνη
Κέρχοβα
Ζεμενός
Σελιάνα
Ἀράχοβα
Στίλια
(Μπούχουρι χλισί)
Καρυά;
Κλοκίνα
Τρίχαλα
Σικυών
Βασιλικά
Ξεροκαστέλι
Ταρσός
Ταρσινά
Πύργος
Λεχαιο
Πλαγία
Λέχοβα
ΖΗΡΕΙΑ
Ζευγολατειό
ΚΟΡΙΝΘΟΣ
Κεχριές
Σούτικα
Στιμάγκα
Εὐαγγελίστρια
Χαλκί
Πεντεσκούφι
Μάζι
Φονιά
Φενεός
Κάστρο (Κούτσι)
Μπουζμπάρδι
Ἄρμυρή
Κουταλᾶ
Πετρί
Ὀλιοῦς
Ζαραχᾶ
Κλεωνές
Σόϊκα
Σοφικό
Achkala;
Σπίρι
Κόρφος
Ἅγ. Γεώργιος
Πολύφεγγος
Κοντόσταβλος
Τενέα
Νεμέα
Κλένα;
Ἅγ. Τριάδα
Ἅγ. Ταξιάρχης
Ἅγ. Βασίλειος
Δερβενάκια
Ἀγιονόρι
Ἀγγελόκαστρο
Πατίμα
Πιάδα
Ἐπίδαυρος
Λιγουριό
Ξεροκαστέλλι
Καζάρμα
Ἱερό Ἀσκληπιοῦ
Ἀσπρόχαμπος
Σχίνος
Περαχώρα
Βουλιαγμένη
Μίγγιες
Λουτράκι
Σχάλα Μεγάρων
Ἅγ. Θεόδωροι
Ἑξαμίλιο τεῖχος
ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Τοπωνύμια πού μνημονεύονται στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή.
" " " " μέση βυζαντινή " καί ὕστερα.
" " " τήν ἐποχή τῆς Φραγκοκρατίας" "
" " " " " τοῦ δεσποτάτου " "
Θέσεις ὅπου ἐντοπίσθηκαν μνημεῖα ἤ ἀρχαιολογικά εὑρήματα τῆς ποιωτοβυζ. ἐποχῆς καί δέν μνημονεύονται σέ πηγές.
Θέσεις ὅπου ἐντοπίσθηκαν μνημεῖα ἤ ἀρχαιολογικά εὑρήματα τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντ. περιόδου καί δέν μνημονεύονται σέ πηγές.

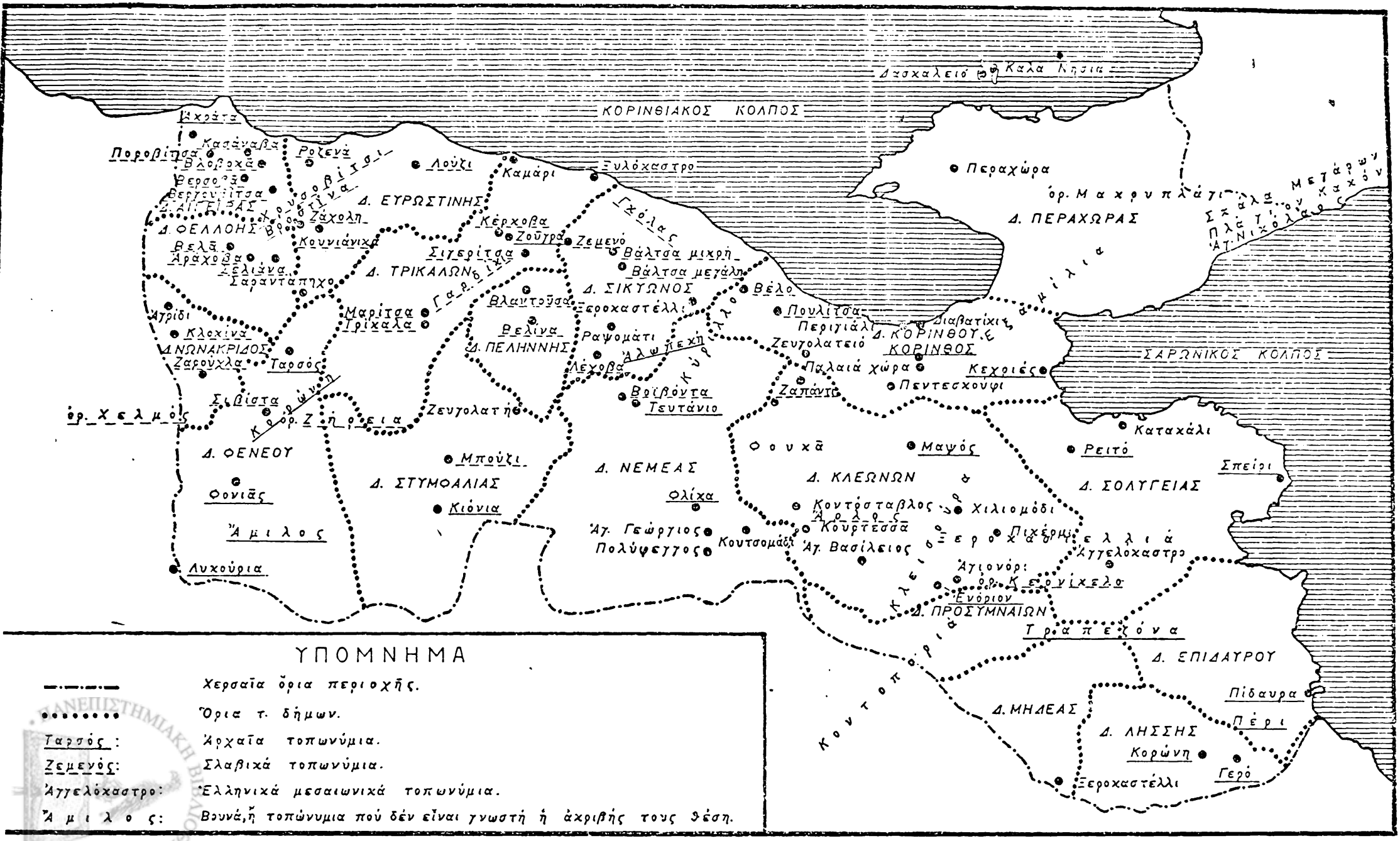

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ